सिद्धान्तसार्वभौमाख्यः

सं० १ २८५५

सार्वभौम[illegible]का पूर्वार्द्ध

श्री० १

श्रीगणेशाय नमः श्रीसरस्वत्यै नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीसूर्याय नमः ॥ सिद्धांतादिसार्वभौमभज
नामंजगद्गुरूं । विद्वद्गणोपि निजग्रंथंपरंवुध्यास्तत्स्वेये१ ग्रंथारंभाव्यवहितपूर्वक्षणे विशिष्टशि
ष्टाचारानुमितयात्रेसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदिति श्रुत्यावीधितकर्तव्यताकंमंगलमाशी
र्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशात्मकं कृतं शिष्यशिक्षार्थं ग्रंथादौ निबध्नाति ः विघ्नापध्वस्तिनोयः
सकलसुरनरैर्वंदितः श्रीनिवास स्तेनोर्मूर्तिः कृपालुमुनिवरनिकरैर्जीनदर्छोवगम्यः ॥ ध्यांतं
हत्वा सबोधे सुखकरममितं सन्निहिते ने २२ रूपः स्वांतेन द्रतिकि ९ के व्यपगतदुरितेसर्वदा मे वसन
स्त्विति ः सःवद्धिस्थस्येनमसिद्ध म स्वांगे चेतसि ध्वांतः मस्ताना धिकारं मालिन्यं हत्वा विनाश्य
वा घ मात्मसतान सर्वदा न वसंडमनकु प्रकाशयतु अविवस्थितोत्र कार्थः अस्तान स्वस्तान ना
श्यत्वा तु ने नात्मसतान मरतानना पं च करोति समर्थः ईश्वरविषयकभक्ता भावरूपेश्वर - ७ स्वभी

जिमनस्मिन्प्रकाशसंभवो ऽन्तर्हितिः ॥ तस्येश्वरस्य बंधस्य थो विषयत्वं । यदस्याधीरिति वचन ----
त्वेनस्तानंतघ्नः कः तेनेश्वरे भक्तिरित्यविधीनादयुक्ते समासे सप्तमीशौंडैरित्यत्र योग किं ---
--- क्रे शौनमनवतिः ॥ एतेनेश्वरप्रणिधानस्य दृष्टितं ॥ नचतत्रानन्नियसाध्यितेन युक्तः ॥ तस्य हृष्ट
नरहेतत्र तद्दुरितसहकारादृतः पूर्वविशेषणफलितं विशेषणमाह ॥ अपगतेति ॥ अपगतं नि
राकृतं दुरितं मलत्रानमोहादिमालिन्यं यस्मात्र विमृश्यमर्थः भक्तिः ... तमः प्रोच्यैकयैव दुरि
तापगमे दुरितरूपकारणनाशे कार्यनाशनमलापगमे सति बोधप्रतीतेर्वैवश्येतस्मिन्भवेदेवेति
भावः ॥ अत्र च यद्यपीश्वरप्रकाशेनाशेषस्य विषयः ॥ निर्मलाभिमुखत्वे चेतो मुकुरे [illegible]स्याप्यर्थसिद्धत्वा
त् तथाप्यर्थसिद्धिप्रकाशे सर्वदात्वस्यानिसकालसंवेद्यस्यैणगंस्यलं श्रीहिभिर्यजेत्प्रेमत्र
दृष्टयोर्लेमासाम्यं लगिकामोपागानुवादेन दृश्यस्य विधेयत्वमिति च ददृष्टे ॥ दीपकामस्यानुहृत्यादिस

२
त्राग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यास्ति दुहोमाद्यनुवारेण गुणफलसंबंधस्य विधेयत्वमित्यवबोध्यं । ननु
वो योनर्थकरत्वाद्धेतुत्वाद्धि स्वर्गहेतुत्वसिद्धिमाह सुखकरमिति । सुखपदेन सर्वदुःखध्वंसो भा
2
त्यगामे सुखीतिवत् । अनवच्छिन्नप्रवाहरूपं वा सुखं । मोक्षस्तत्कारणमुक्तं । भिद्यते हृदयग्रं
थिः छिद्यंते सर्वसंशयाः । क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इत्यादिश्रुत्या ज्ञानस्यैव
मोक्षहेतुत्वोक्तेरिति भावः । एतदुपपादकमेव विशेषयति । अमितमिति । यत एव बाधो धा
एवंरूपा ननु कोमले कंटकायमानो न एव सुखकरत्वमर्थः । न हि कोमलकंटकवंटी स्वरबो
धो मोक्षरूपफलाय कल्पते । आशासाया अयोग्यसाधननिमित्तत्वेन सफलतापत्तेः । किंच मा
णत्वात् । दृष्टं चैतज्ज्ञानमेवाखंडानंदप्राप्तिरूपो दुःखध्वंसरूपो वा सर्वसंसारिकाम्यमानो विश्वजि
न्मायायाः फलपर्यवसानं । न हि निःफले कस्यचित्प्रवृत्तिः किं दृश्यते । न चायमनुत्तरार्थमेव भगवतोक्तं उक्ते य

समाशंसनमवितथमिति· अत्र यद्यपि ग्रंथारंभसमये तन्वीसमाप्तौ कामः संतरेसतिमो न तस्य कामस्य तो
क्तिरर्थात् तदग्रन्था· तथापि कामिनो सुखार्थप्रवृत्तस्य प्रत्यूहतिरोधानस्यानर्थक्यं गौ कृतवान् वश्यं भा
वेन परमपूलस्येवपरंपराकाम्यत्वं· यद्वा· वो घस्मरो नहेतुत्वेपीश्वरगोचरबोधाशंसा पामंगल
तया ग्रंथादौ समाप्तिहेतुत्वेनोपनिसं· वद्धिस्थूलंविघ्न एवं सतछ्छं पेन्हितमाह. विश्वमिति· यः विश्वं·
विश्वं तिमूर्तानि पत्रेतिविर्णितिकर्मैव शास्संसारे स्वयमेवेति च विवं· स्थावरजंगमात्मकं आश्व
धारत्वात्मकपयत्नवत्तया ऽभिमतः संयुज्यो तर्या मितया स्वस्वकार्य निपुणमवस्थितः· सत्ता वानर·
न त्रिविधात्मकसंयोगस्यत अयोग्यात· अत्र कार्यः पूर्वकालत्व मुदारकालत्वं वानविवक्षितं
रश्वरसत्ता याः पूर्वोत्तरकालासंभवेने श्वरास्तवे विश्वाप्रसिद्धे:: एतेन जगच्छापकत्वं स्थितं· न
त्वेतेना थां कालत्वं वानविवक्षितं· ईश्वरसत्ता याः पूर्वोत्तरकालेऽसं निधार्यते न रमत न अहसक

२ लेति॥ क नमवति॥ एतेन श्वराभिमुख्यं दर्शितं॥ नंन्वत्रानन्निरासक्तिवितेन पुन्कः नस्य रहन रहेतुम नदुरि
3 न सरूकारादन मूर्द्धेन्दिशे न्तारणक्रलितं त्विशेषणमाह स्वयगतेति॥ स्वगते॥ किरीरूतं नदुरितः मङ्गा
नमोहोदिमलिन्ययस्मात्तस्मिन्निस्यर्थः॥ भक्तिरूपाम्मः शाश्वयुक्तये वदुरितापगम दुरितलाञ्छ्यं
यः॥ वतुः वृष्णिकलाश्व॥ प्रकामात्माकाङ्क्षा होतुनसर्वदेवनसंघतन्तिति तथा वर्त्तिः॥ एतेन॥ नमस्का
ररूपं मंगलंकृतमिति सत्त्वितं॥ ननु देवानराश्च किमर्थमनसेवंते॥ प्रयोजनाभावादित्यत्तः प्रयो
जनमत्र कमेन दृष्टिशेषणं वल्लनिर्देशात्मकत्वेनाह श्रीनिवासरतिः॥ श्रीलेक्ष्मीनराश्रयः॥ लक्ष्मी
पतिरित्यर्थः॥ तथा च भीगवेवाध्दिदेवता लक्ष्मीर्यदधीना तत्सेवया तेषां मनोरथसिद्धिमेव
स वेति सफलेयसेवेति भावः॥ ननु तादृशोपिमर्त्येतराववधिज्ञोनाज्ञानन्निवतेन ज्ञमरत्यत स्ते
जो मस्त्रिः॥ अलतरूपञ्जोतिः सारूपरस्यर्थः॥ नन्वेवम सोऽप्रमत्वात्सेवामुपेन्नते इति तात्पर्यं कथं न मत्रि

घनेदृत्वं तन्नारक्षमपालुरिति । कृपां मयदस्य र्थः । तेन न नकाशुग्रह सामर्थ्यं सदवित । ननु सर्वमेतं ते
हास्यात्स्याघदिर्नोरत्यग्रदृवविशेषमानमतञ्चाहमुनिर्वरेति । मननशीला मुनयो ग्रक्का तु आत्मा
ध्वयोगिनः । तथुवरः ग्रक्काः । ईश्वरमात्रविषयकबोधशालिनान्तः । तेषां निकरैः समहैरित्यं नेऽन
भ्रांतत्वं कानिदस्ता । ज्ञानरूपयैवदृष्टा नामयागम्यरूसमेनात्वि वादियोगिमस त्रमेवप्रमा
णत्वेनोपमस्तं तस्या घमावाञ्चन वाद्धव ग्रध्य त्रागम्यत्वमतो ज्ञानपदेन योगजसं त्रिकसद्धेत्कः
श्र संत्रि रूच्यस्य प्रस्ता योगान्तरन्त्वं गृजमेत भ्यरान्तगुणानं पर योग्यता दित्यनेन योगिप
यत्तस्यादिति । सरैवसौम्येरमयञ्चासीत्रिसंतान रग्रारेदवृत्त सएवां नेस्मयः पुरुषः धावान्
मीज नपदूपएक दस्माद्विश्वनेमनितान्तस्मिद्धिरितिभावः । एतञ्चवेदान्तमतेनैव्याख्यकमनेतु
तत्त्वतः । चित्तैतम्यं तानं । आनंदः सुखं । तद्यं तेवर्तते यास्मिन्निति मध्यर्थः । अंत्रचवयघवि — मोघभा

५ वान्न सुखं नत्रेति प्रावां मनं थायिनित्यसुखाभिधायकश्रुत्यभेद पर्यं तन वीनमनेनोक्तं पाति श्रु
ति रागनइ विक्रिइस्य नित्यत्वं प्रतिपादयति स्मा विशेषणस्या नंदस्याविधमी द्विजन्यता वच्छेदकं
तु जन्यसुखत्वमेव· ननु सुखहं कार्याकार्यत्र तिलाहिति· अथ पर्वे श्रयोलक्षणं ग्रंथनिर्मितिक्रामः
पूर्वग्रंथान्थिकज्ञानार्थं सारूपमंगलं शानिव ध्वन्ताह विश्वमिति· सईश्वरः भम मनसि· वो ध· पू
वासिद्धतान्धिकज्ञानसम्प्रकारपनु· ननु रागन विरोध्यशान्तमालिन्याद्यौ इः कथं स्यादनन्ताह ध्यां
तमिति· अत्रानमालिन्यं हत्वा· दूरीकृत्येत्यर्थः· ननु ग्रंथ पयदार्थेन नचिंतारे नुरूपयोधस्य दुःख
हेतुत्वे नपर्यवसानाच्छिद्दहे यत्वमिसत्त श्राह मुखकरामिति· विचारेणापदार्थेन त्वज्ञानला
भा इनिर्वचनीयं सुखं भवतीत्यनुभवैकवेद्य· ग्रंथहृदय कीर्तिता यश्रवणाद्यसुख मनस्तादे
नो एवं सनं सुकृमिति भावः· ननु घुकृति द्वृपन स्थूल विशेषे सुखसंभवाच सर्वत्रेति साधारणा

सिद्धो नोपजीव्यबोधसंपादनमपुरुषार्थस्तस्मात्तस्मारुरुक्षमितमिति· अत्र यदिमितं· पूर्वसिद्धं
तकर्तृत्वं स्विकस्य लाघ्यिकविवारोपजीव्यमिति पावतते न पूर्वसिद्धताघ्यिकसिद्धो नोपजीव्यबो
धसंपादनं पुरुषार्थ इति तदाशंसनं प्रत्यक्षमिति भावः· नचेश्वरः किंवर्थतन्त्रं तत्त्वनाशापि
व्यति· सर्वं धविशेषाभावादिमत्तः स्वांतविशेष्यत्वमाहनद्भक्तिपुक्तेइति· तथा वा साधरण
संबंधोस्येवेति भावः· अतएवप्रपगतत्ररितेइतिस्यर्थः· नचेश्वरस्तद्भावे किंमानमित्यत अ
सिद्धत्वं विभूत्वेन निर्विघ्नमिति· तथा च यो विश्वाधारो व्यापकत्वात्स एवेश्वरः· अणिमत्वविशेष
ण रूपं पर्वत·न त्वस्तानां घकारता शक्तेन कथं कर्तृत्वमस्यनाशक स्वरूपाभावादिस्त अ
हते जो मूर्तिरिति· ते जो धकारयोर्नीरत्व क्रूनाश्य भावः· प्रसिद्ध इति भावः· ननु प्रभुत्वादभोधृंनक
रिष्यतीमत आह रूपालुरिति अणिमविशेषण पूर्ववत· सन्निहितं दरूपइति तानोदस्वरूपे

५ ज्ञानं तु लोपजीव्यं इत्याहती ति किंविशिष्टमितिभावः ॥१॥ अनन्तमंगलस्य समाप्तिं प्रति हेतुतास्यात्त
दा नमस्कारलोपप्रयुक्तविघ्नेन। न चैवं। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचार इति वाच्यं। समाप्तिर्मंगलकार्यत्वप
ि्रवसमांसेरस्यापि नास्तिकग्रंथमप्राप्तेश्चेत्यतो गणेशनमस्कारः स्वमंगलांतर
निर्विघ्नछलेनोत्तरं स्वच पद्यमाह ब्रह्माद्या विबुधगणाः स्वकार्यसिद्ध्यै यं विघ्नहरं सदा लोकं
प्रणम्य॥ तां यं ते सपदि कृताखिलार्थसंघाः सन्तं तावलवरदं तं नमामि विनायकमिति। तं। बुद्धिस्थं।
इतावृत्तिः गजस्यास्यवदनमुखमिव मुखं यस्य। यस्य तेनात्र शं गणेशं अत्र इं। नमामि। नमस्करोमि।
ननु गणेशस्य नमस्कारः किमर्थमीश्वरमंगलेनैव कुतो न वाभीष्टसिद्धिरित्यतो बुद्धिस्थं विशिष्टं
स्तुवन्नाह। ब्रह्माद्या इति। प। गणेशं। ब्रह्मा इत्यादि वसमह॥ अत्र बहुवचनं गणस्या
प्यनेकत्वसूचनार्थं। निजकार्यं निष्पत्त्यर्थं। प्रणम्य। भक्तिश्रद्धाभ्यां नताः। कर्तृव्यापारे त्तपानम

त्कारस्य पूर्वकालत्वात्केक्कि॰ स यदि॰ न त्कालाव्यवहितानाम्निमहारो॰ कृताखिलार्थसंघाः निष्पादित
संप्रणीकार्यासंभवस्य प्रहोपेदेकेरूपाः॰ निस्समनवरतं॰ जायंते॰ ननु निरस्मिन्नितरेतावलविशेषणो॰
प्यर्थविशेषणत्वापत्तेः न च॰ अत्र कलिश्चयपरिरंभविभ्रममाद्यगांग्निम्नुवनद्वं वराङ्गरूढः॰ अयं घात
याच्यदि॰ अघ्यनतावना दृशोन्नं एणमहः॰ अत्राणंगरड्गाणामो हरणारम्भिति व त्वातिहितन्वाद्भ्तागति
शयपोननार्थिनवा मीमसत्र्ययन्मिसस्यप्रक्तोन्वपरतिज्ञायं॰ ग्रंथारंभे नियमनमस्कारोक्तेर्वा
न्धितत्वात्तत्कृत्स्य एणमेनरिसतारम्भकार्यसिद्धिकथनस्यदेवतोत्कर्ष यंजकत्वेन हृदयन्वयस्या
दोषात्॰ जेतु पास्विपुरंहरेरणहरिणम्माजाकुलिंवधूनामवचारिमवोऽदचेनेस्या घकत्वा गरोध
नय त्कारं विनाप्यविधानामपि कार्यसिद्धिर्भवतीति निर्नमस्कारस्याच प्रचक्रतिभावः॰ अत्र हेतु
गर्भविशेषणमाह विघ्नेत्यादि॰ रसनोद्धुरमिति॰ विशेषेण प्रतिकार्याणीति॰ विघ्नाः कार्यनिष्पत्तिसं

६ तत्पत्रताः तदेव कुर्माः कृताः भविष्यदुद्दिष्टसमस्तविघ्नोद्दलने उन्मूलने ऽकुंठः अतिसमर्थः अत्र
विघ्नानां मोचयमोऽस्मा गणेशोऽस्य कुमोन्मूलनशीलमहागणोऽयमत्वंभ्य अपुने। तदास्य सादृश्यात्त्व
तथा चास्य विघ्नानां दैवतत्वेन स्वानुकूलप्रतिकूलजनकार्ययोः क्रमेणैतं तदपवनाशं तदप्रक
6 र्तृत्वात्त्रिविघ्नतात्कालिककार्यसिद्ध्यर्थं गणेशमंगलमावश्यकमिति भावः एतेनावतारिके
कं रूपमेतं निरस्तं तथाहि सर्वशिष्टाचारविषयत्वेन मंगलस्य सफलत्वसिद्धौ तस्य च फल
जिज्ञासायां दृष्टफले संभवत्यदृष्टकल्पनानौचित्यादुपस्थितासमाप्तिरेव फलं। विघ्नाभावप
द्विलंबनत्वविघ्नाहृतजनानांतरीयमंगलकृत्प्रेष्व क्रमेणानान्वयव्यतिरेकव्यभिचाराः। तन्निर्वि
घ्नेमसमाप्यनाभिसंधायाप्तनुग्रमितस्य विघ्नध्वंसद्वारा मंगलस्य समाप्तिहेतुतावतमातः
प्रारंभ इति च समसंख्याकृस्यैव तस्य हेतुत्वं। अत एव महोरंथारंभ वकृ विघ्नसंभवं नपाये पं॥सि

बहुविघ्नानीत्यकेचित्तु बहूनां मंगलानां निबंधनं शिष्टसंमतं पुष्कलमित्यस्यपनाद्यार्यमतदृत्ताः मायविर
लविघ्नध्वंससमाजानापाश्चेयानितिबहुविघ्नानीत्यकेचित्तु बहूनां मंगलानां निबंधनं शिष्टसंमतं पुष्क
लमित्यस्यपनाद्यार्यमतदृत्ताः मायविरलविघ्नध्वंससमग्रिकृष्टत्वात्समाश्रित्यबहुप्यादिसामग्री
समाजातः विघ्नश्रमेण कृतमंगलस्यपश्चात्तः सिद्धविघ्नाभावयत्नातामंगलनिःफलमेवः पापंचश्रमेण
कृतप्रायश्चित्तस्येव विघ्नसत्त्वात्तप्रज्ञातुक्तिनया विघ्नध्वंसकाम्येमंगलमावरत्नेतिशास्त्रत्वि
कारवोधतः पापवतःप्रायश्चित्तस्येव अतएवमितरांतिविघ्नाभावसत्वेनमवर्जतेः पापनिर्वि
त्तस्यकस्यचिन्मंगलेप्रवृत्तिः सा प्रतिबंधकसंदेहात् अतएवानुपस्थितपरिपंथिभिः पार्थिवै
रिष्टदेवतायतनपञ्चाशियंतेरगतिःशाश्वतर्थ्याद्रष्टुं ग्रंथस्यप्रतिपाद्याभिधायकत्वंमयत्विति कामं
तरस्वती विषयकमंगलांतरं तिवप्राप्तिः पस्याः प्रसादमासाद्यकामलतत्प्रलत्वितः कुर्वेलपिजडाः

७ सा मे मुखाब्जे लसत् सरस्वतीति । सा बुद्धिरूपा सरस्वती वागधिष्ठात्री देवता मम मुखरूपकमले अलसत् अ-
त्र पूर्वश्लोकात् निमयरस्य सांनिहितात् अन्वयेन । सरस्वत्या इदं वसत्विसर्थः । तस्याः पद्मासनलोकैः
वसतेः किंफलमित्यतो बुद्धिरूपां विहरत्वलु नरपतेः पस्या इति । जडः पूर्वं कुंठिताधिपः काव्यान-
न्यकारितोः सुविद्याद्भुतस्वार्थं द्योतनार्थं । यस्याः वाग्देव्याः प्रसादेन कृपाकटाक्षविषयत्वे त्र्या-
साग्र । प्राप्य । काव्यं कवित्विमिति । शब्दार्थौ मयरूप । लक्षणलक्षितं । तद्दोषा दृष्टौ सालंकारौ गु-
णाश्चितौ काव्यमिस्फुलक्षणोक्तं तं कुर्वंति । सुबुद्धयेस्तु प्रसादे प्राप्य । तादृशं काव्यं कर्वेती म-
त्र किमाश्चर्यं । तत्पाय प्रकारफलान्वित्यवसत्ति फलस्यावश्यमधिकत्वात् बुधिनोऽक्तिभिः प्राप्तिपाद्या-
भिधानं तयेव तिः श्रीपजा प्राप्यं हृद्याम जितकृपेत्येलकर्तव्यमिति । सतः सिद्धं फलमितिभावः ॥३॥ अ-
थ पूर्वश्लोकसाम्यप्रैवि नामथा संप्रवदरस्वतः स्वगुरून्नतिमन् नातनरविंदं धनव्याजेन स्वस्य तस्या

त्वं सर्वपतिः मंहिम्ना हंपश्चरणात् अपसेवा संप्राप्तबोधांशाव शारसुधाभिः सिद्धान्ततेजोभिर्गमैः स्व
पक्षकृतौ कृते स्तोत्र लोके जगत्पती ति · तेषां सिद्धः · गुरवः · तानो पदेशाः · बहुवचनात् कृतमगुरुतरं
गुरवो लभ्यते · जपं ति · सर्वोत्कर्षेणावर्णा नेतेरणा नहं प्रणतोऽस्मि नमस्कारस्मात्त्रिलोकनेषु सिद्धत्वं
विचरणीति · मंदं इति · अहं · ग्रंथकर्ता · मंदः · पूर्वकुटिनपुष्टिः · अपि शरणं कुटिनवुद्धिनामवधिः · आ
श्चर्य द्योतनार्थे वा विपक्षः · येषां चरणकमले सेवया संप्राप्त ज्ञानभागवशात् · सुधाभिः · पूरि
तैः · सिद्धान्तगृहं स्तुतत्वात् तानिभिः निजवाणामध्ये · गणितं · तथा च ईश्वरेण गुरु द्वारा ज्ञानं मम
दत्तमत एव मम इष्टदेवतयोरभेद इति भावः ॥७॥ अथारंभणीयग्रंथस्य सम्यक्त्वद्योतनार्थं सिद्धां
तप्रवर्तकं सर्वं स्तौति · गुरुं स्थूलं स सिद्धान्तमन्त्रां वक्ता श्रीरोमशाः कृतवान् मनुजभुजां दंसोज
पतिभास्कर दक्षिणि · असौ · प्रत्यक्षविं वाग्विद्यानां सर्वः · जयतीस्य वनन मस्करिस्मा द्विप्यते · सर्वोत्कृ

८ ष्ठत्वं निरुपपत्तेः। गुरुरपि सिद्धान्तितः पक्षः। सूर्यः स्वविरचितं सिद्धान्तं लोकप्रसिद्धं सूर्यसिद्धान्तं गृहीत्वोपपद्यस्या
र्थेन चकार। न स्थूलत्वं सूक्ष्मासाधकं चोक्तानुसंधेयं मतान्तरमतानि सिद्धान्तानां। यद्यपि लोकप्रसिद्धं सूर्य
सिद्धान्तं शिरोमणिप्रसिद्धं मनुजन्माजातः मनुष्यः सर्वं कृतो न भवति। तस्य सर्वाण्यपि स्वयमपासुर
संवादेति तत्त्वं यथा नास्मत्कृतस्य वृत्तिं प्रणीतं तात्त्र्यापि कृतेषु धिकमनाः पूर्वैः परकृतं तन्मतं पुरोप
गोमरुधीरोणां स्वयमेव विवस्वगुरुरिति लोकप्रसिद्धं सूर्यसिद्धान्तवचनेन सूर्यकृतसिद्धान्तानुसा
रेणु तिमणीतसिद्धान्तो व्यर्थे वस्तुस्तु सूर्यकृत एव। एतत्सिद्धान्तस्य न्तस्य यो कृत्य यस्य प्रसिद्धो
केश्चनु प्रेसर्वे सिद्धान्तेपि न तत्त्वं नतिः नहि शिरोमणिः ज्ञु भुसिद्धान्ते शिरोमणि संज्ञकं सिद्धान्तशि
रोमणिं प्रसिद्धं मनुजन्माजातः मनुष्यावतारच्छलात् मनुष्यावतारं गृहीत्वा समर्थः कृतवान्।
न्त्रकृतत्वात् एव सिद्धान्तशिरोमणिकर्मभास्करत्वं सङ्गच्छते। एतेन सूर्यसिद्धान्तापत्तापसिद्धं

8

तच्छि रोमकाणि कल्पकृत्ति सचित· तत्कल्पनुपि सयरूपलेन सूत्रं·· नन्तु स्याद्देवं यदि सूर्यसिद्धान्तच्छि
रोमकाणि सिद्धान्तयोः कल्पभेदः· स एव भगणादि विरोधप्रयत्न इत्येतेनाह सिद्धान्तेति कथमुक्तं पुनः
मि तिचेत्त्र· श्रुत्याद्यमाध्यंगेदेवेदं यत्सूर्यमा त्वमान्यकारः· युगानायरित्व तेन कालभेदेऽत्र केवलं इति
लोकप्रसिद्ध सर्वेसिद्धान्त वचने न कालभेदाद्ग गणादिभेदोऽ केश्चा द्य श्च कल्पादुक्तं सूक्ष्मेऽवयवे·
सूर्यकृतसिद्धान्त लोकप्रसिद्ध सूर्यसिद्धान्तयोः कालभेदाद्भगणादिभेदोऽवश्यमभिकार्यस्तेन सू
र्यकृतसिद्धान्तोक्तभगणादेवा मे वच्छि रोमकल्पकल्प कल्पने नप्रत्यन्त सूर्यसिद्धान्तोक्तविरोद्धु
पिनत्वात्तैः पूर्वा शत्र यत्न इत्यंगमुक्तं संवंधचतुष्टयं सन्वयंसकीर्त्यन्ते तत्रये स्वनामप्रहरणपूर्वकं
त्रिकोर्षितं शिष्यावधानार्थं प्रतिजानीते· देवत्त्वर्ष गणासंततसेव्य पार्श्वे थोरं गमाप्य तनयो परम
नो वरो हागंगाथा न्वि भाय स कुलानपि सर्वेभौ मंसिद्धान्तमपर्वं मयारं सवि घ्याकरोमीति· अत्र हेत्वनीष्व

८ रोविम्बरूपायब्रह्मणे नमः॥ अथ। सिद्धान्तशिरोमणिमरीचिविनिर्माणानन्तरं। सिद्धान्तपञ्चं। सिद्धान्तशास्त्रः पञ्चे
+ अविशिष्टांशं कृत्यनिर्माणेन चिकीर्षितीति विनयनप्रत्यसवनार्थं॥२ वक्ष्येतादृशं सार्वभौमं ग्रन्थं।
9 सिद्धान्तसार्वभौमसंज्ञकं। सिद्धान्तशास्त्रप्रवक्षार्थनिर्णयात्। सधिया। निजबुद्धिकल्पनया।
करोमि। सकपोलकल्पितत्वेनप्रेक्षावद्भ्यः रत्नीयद्रत्नतः सकलान्। सर्वनिःकलाचातुर्थ्यं।
तस्मेतान्ताग्रंथान्। विभाव्य। अध्ययनभावनाभ्यां विचार्येति। सिद्धान्तशिरोमण्यादि सत्वे
एतस्य किं कार्यमनाविशेषपत्ति। अपरमिति। नविद्यतेपरउत्कर्षः॥ अथनोपपमा विचारेणाच।
यस्मात्। पद्मामाल्करेणलल्लोकंपथ्यास्थलस्थलेदूषितनत्थेनमयिकेचिद्दूषपिथ्यतीत्यप
रमिति। नविद्यते। परः शत्रुर्दूषकइतियावत्। यस्य। विचारपूर्वकंकृतनिर्मितत्वात्। स्वस्यम सिद्धान्त
सचकं विशेषयन्नि। स्वज्ञेति। दैवमदद्वंगानंतिपे अरहस्तास्तेइष सा। स्यहेम वक्ष्येवेतिहारासं

ष्टि नागरीतिं तरस्पृक्केति शास्त्रं तत्वज्ञानेषां पथ्येव विंतेषां तन्महेन निरंतर सेव्यः पार्थ आगोपस्ये
नारदशारंगनाथशर्माः तस्य पुत्रः ॥ अत्र सिद्धांतेसवे रसिद्धांतपदार्थाः विषयाः करोमीत्यनेन सि
द्धांतपदार्थाः विषयाः करोमीत्यनेन प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः प्रयोजनं तु जगतः शुभा
शुभनिरूपणात्मिति नारदवचनात् दुरगणीत तस्य फलारेक्षोपजीव्यत्वात् तन्निरूपकशास्त्रस्यापि त
दुपजीव्यत्वेन तदेव फलं मुख्यं तु सिद्धांतसंहिताहोरारूपस्य धर्मजनकं वरस्य निर्मलं च ज्यो
ज्योतिः शास्त्रमकल्मषमिस्मकृत्प्रत्यक्षतिप्रतिपादितकर्मकालप्रतिपादकत्वाज्ज्योतिःशास्त्रं वे
दांगं वेदांगत्वादेव फलमेवास्य फलं मान्यं ज्योतिःशास्त्रजिज्ञासुरधिकारी सतं सांगो वेदोऽध्ये
यो ज्ञेयश्चेत्यध्ययनविधिर्ध्येतारमपेक्षते अष्टमवर्षे ब्राह्मणमुपनयेदिमादिना गृह्यस
मीपानीतो माणवकः किमध्येष्यमाणोतोऽस्मीति प्रयोजनमपेक्षते अत उपनीतमाणवका

१० 10 स्य पनवियोः सांकं तयो रन्वयेन द्विजगणव· मध्ये गु द्दिग्निरूपनयनाभावान गणद्दम॥ अथ प्रतिपाद्य
माह· अत्रस्वाद्विधाहृनागमित कालखेचरचारयोः॥ समग्रहस्थित्ते र्यैयप्रश्नानामुक्तिरत्र चेति· अत्र·
सिद्धं तस्याधि गैमेप्रागण दिवसेन्नाक्ष पर्यंतयेचां नरखंडकालाः· ग्रहचारः· अनयो र्निरूपणं·
भूमिन तत्र ग्रहगणाद्याकृशा वस्थानस्य निरूपणं· यद्यपि ग्रहचारे यथाप्रसंगे भूम्या हि ना
म छस्थानं निरूपितमतः पृथग्द्विश्लोनसुत्कलत्या पिकरणो ग्रहचारे तन्निरूपणाभावाद
त न न्नम [illegible] किंतु ग्रहचारे यथा स्थानं निरूपितं मिति घोतनार्थं· पंत्र प्रश्नयोर ने कन्वा द्व्ह
वचनं· ७॥ प्रथमोद्दिष्टं कालनिरूपणमुर्वबोधिकाल परिमाणप्रसंगात् [illegible] क्रिला घवेनते
त्र परिमाणं चश्लोकाभ्यामाह स्वस्थोच्च रितवर्णमांगुरूणां दशकोसवसुः॥ तन्नवरं पलमत्ते षांष
ष्ट्या नाहतत्र नाडिका॥ ॥ तत्पष्ट्या दिवसस्ते वां त्रिंशतामास इरितः॥ तैरकम मितैर्यदिमपंते

त्र विभागकाशान्ति· तत्र धातुः· पू समाग्निश्च समधातुमलक्रियः· प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ

इत्यभिधीयते इति स्वस्थस्य मुखनिर्गतश्वासानां· संयुक्तं घं दीर्घं सानुस्वारं विसर्ग

सं मिश्रं· विज्ञेयमक्षरं गुरूपाहं तत्स्वं विकल्पेनैकमगुरूणां· १ प्राकः· १ प्राककालः· प्राणः·

ध्यासो च्छ्वासो तद्वतो कालः विशेषान्यपरविनासामान्यस्य पावद्विप्राणा निमित्तत्वेन वक

मघ्रकालो लघु रूक्ता प्रा रूति कन त्रत्र वतरे क रूपस्येनास्य मानानाम विपत्तानां मिरासा

र्थं नाक्षत्रघटिकेति· अथ प्रवहाख्ये नचक्रस्य विभागानां राशनार्थं प्रक्रमत्रिद्विशति· एव

मिति· तेत्रैव प्रवहाख्येन ते ग्रहवायवग्रपीभूत नक्षत्रचक्रे एवं मुक्तीत्या· विभागकाः· अत्र मया· रे

पाः· यथापूर्वं परिभाषया वर्षस्य द्वादशांशो मासः· मासस्य त्रिंशदंशो दिनं· दिनस्य षष्ट्यंशो

घटिका· घटिकायाः षष्ट्यंशः पलं· तथा चक्रस्य द्वादशांशो राशिः· राशेस्त्रिंशदंशो भागः· भाग

११ त्रिंशांशः कला कलाव ष्ट्यंशो विकलेति · त्रैत्रैसमा येन समा द्विभागाः स्फुटार्कराश्यंशकला वि
कलिमाइति त्रिशरोभगणाव ष्ट्यंकंशा एतत्स्वेव सर्यम्भि हुतेन वचु नानु वाहेन स्वरूप मिति · विकलांकला
व ष्टा तत्वष्टभागस्वनेः न त्रिंशांशामेव सूक्ष्मिर्भगणो द्वादशैव गे इति · चक्रस्य द्वादशभगणा
संज्ञे सर्थेः १०॥ अथ सामान्यतः कालपरिभाषामु क्त्वा नवकालानामध्ये रविसि व परिभाषा
माह सर्व द्वादशराशिभोगसमयः सौरं तु वार्त्र तथा चंद्रार्कप्रविभुत्र्य येन स मये ना सौत्र
न क्रिय यंगातमा संपद्ध इतिं चांकुमित राव्वेदात्र वोध्यं द्व्यंयतवेदो इय याश्व मध्य सम
यत्तत्सावना हं ब्रूक इद्वति · सर्यस्य स्व शतमा द शारेश्यान्तकवक्रा भोगकालः सौरवर्षः तु क
र न्मानानामनेकत्वेना ने कवर्षोणपि प्रयोजनाभावात् पठितमाति · सौरषपर्णतां मेव वर्ष
ता भिधीनार्थे सौरमविंवर्षयु द्वकारेणोक्तं एते नैकराशिभोगकालः सौरमास एकांश भोग

ग कुलप्तसौरं दिनमेकं कलाविकलाभोगकालो सौरघटीपले इति पूर्वसामान्यपरिभाषयापास्तु
त्वं तथेति· यथा सौरं मानं तथा मानांतरमप्यस्ति· न त्वत्र चांद्रमाह चंद्र इति· चंद्रः सूर्यसका
·सर्वचंद्रयो राश्यादिभोगाभेदयोगस्तदनंतरं तयोर्भोगयोर्भेदसंभवादेकैकसजनकाल
श्चंद्रस्येति· पत्रकेलेन· असौ चंद्रः स्वयं· स्वतो गमेन सूर्याच्चंद्रस्याधिकचारत्वात्· पुनर्नि
सृष्टिरेणयोगं· राश्यादिभोगाभेदरूपं प्राप्नोति· तत्कालं चांद्रमासं बुधाः प्रवदंति· चंद्रः सर्वया
गं प्राप्यानंतरं वियुक्तश्चंद्रएक चक्रपरिवर्तानंतरं विना सूर्यं न युक्तो निजचक्रांतरेणाचांद्रमा
सः· तेनैव राश्यादिभोगाभेदसिद्धिः· अनएव सूर्यस्तिष्ठन्ते भवंति शश्चि रितो पासाः सूर्येंदु
मण्डलांतरस्थित अभ्यां भाग्कोरणपि द्वौ छेदौ पुनः संयुतिर्या वदस्याविधी मास इति· अत्र चांद्रमा
साःको चंद्रस्पासाधारणहेतुत्वप्रं जनार्थं मपानोक्तं साधारणतयाः· इत्यंबाबधिकथ्यं ख्रास

२२ सद्गतिस्पष्टं पुमंसहढ्वो धार्थे अत्र चान्द्रमासानामेव मासत्वाभिधानार्थं चान्द्रमानं मासपुरस्कारे
णोक्तं दिनचर्यापरिभावयाज्ञो विसृते पं· ननु सूर्योपलक्षणात्वं इ भौमादीनामपि चक्रपरि
12 वर्तिकालस्यं इ भौमादीनामपि द्रष्टं भवतु· एवं संवेविगुन्यैौ ग्रह· सूर्येण समयेन युनक्ति स का
लस्तस्य ग्रहस्य मासोऽस्त· चंद्रस्योपलक्षणत्वादित्यत्र आह दनरादिति· इषं· वर्षमासादित्र्य
र्थः· अत्र मग्रहाद्यं इति भौमादिभ्यां क्रमेण· ज्ञेयं· न· अधिविद्धो तेन दत्तंके· गणितादिम
वहारे न प्रयोजनामात्रं· सावनमाहयदिति· यस्य ग्रहस्य · उदययोः क्षितिजासक्तलमु
दयः· नयो रव्यवहितयोर्मध्यवर्ती कालस्तस्य ग्रहस्य सावनदिवसः अस्य प्रतिरूपं भिन्न
लेनानेकत्वं स्यादिति काले कारणार्थं संस्तां तस्माहक्कर इति· उदयास्तां भू प्रदेशभेदे नानेक
लमपि केषां सं वंधे नेकत्वमित्याशंक्याप्यभिकं भू दिनमित्तिसंतांतरं· सावनदिनस्यैव दि

ल्लिनमयेवहीऐनार्थसावनेदिनयुरस्कारेणैकं मासवर्षादिकमत्राविचारिभावयाजेयं ।११। अथस
र्वेषां सावनानां मध्ये सूर्यसावनमेव मुख्यमिति नाक्षत्रं चान्द्रपरं तु सूर्यसावनं च मुख्यं तेषु सा
धकं प्रधानं ममसावनो रूवासरस्तु मध्यम इति साधकं उपपत्तिः अतः कारणं तं रन्यग्रहसाव
नेभ्यः सूर्यसावनं मुख्यं तेन केवलसावनएव हि न सूर्यसावनं ग्रहनामपर्वकसावने शा हेन
न द्रग्हसावनमत्र बोध्यं नाक्षत्रभ्रमणं कायक्रतन नाक्षत्रचक्रपरिवर्तनमेकमेकेनाक्षत्र
दिवसः अस्यप्रवृत्तेरेकं स्मिन्नेतेन निकत्वं स्यादित्तिकोऽपि करणार्थं संसोतरमाहघकयघपिप
र्वोन्मा नाक्षत्रोऽहयपोरव्यवहितनु पोरेनरकालो नाक्षत्रे दिनमितिसिद्धं उनरुक्तमिदं तथापि
कहलविरासार्थं पृथगुक्तिः अन्मयाघकहृशाद्सूर्यसावनमानाक्षत्रग्रहरोभ्नसर्वत्रसंशयायाम ति
रितिभावः ।१२। अथसावननाक्षत्रयोर्ग्रहगतिहृतोमेहेत्स्यपातयोरैक्यापत्तिरितिसिद्धं तंमन

१२ सिद्धस्य नक्षत्रवासामपि गतिसद्भावादुक्तार्क्षवासरः आर्क्षसावनात्स्यादेवेति कुहस्त्वं तस्यापि यत्कं
सावनस्य कुदिनाभिधेयत्वात् । न तन्निवृत्तिर्युक्ता । भुक्तानक्षत्रदिनमावादि स्वमिश्राप्येण कुं
13 कृतेः पृथक् पि क्रान्तिवृत्तस्य स्वतोगत्वादुक्तार्क्षवासरः उक्तार्क्षं च घटिकात्सव त्वाभावनो न सदित्तिव
त्समात्मकान्तिवृत्तस्य नक्षत्राश्रयस्य स्वतोगत्वात् । स्वतो गच्छतीति स्वतोगं । तस्य मात्रः स्वतो
गत्वं तस्मात् द्विसंधिः अग्रे निजशतांशम नपातिपातान्नक्षत्राणाम यिनद्वित्तिसंभवेन तत्को
भ्रमकालो नाक्षत्रसावनाहः यच्च नाक्षत्रनाडिका । तच्च षष्ट्या दिवसः स्वकार्क्षं च षष्टि
कात्मकं षुडूना क्षत्रदिवसत्वाभावात् इत्यार्क्षप्रदिवसो नस्यादित्यलम् इति संधिः ॥ २३ ॥ उक्तस्यति ।
तथापि कोलेप्राणाः द्वावविशेषात्रनक्षत्रमिति । भचालकानिलस्यापि परिवर्तो यभश्रम इति । अंगीकृत
प्राणादिकालेन नक्षत्रसावनभुद्रना नक्षत्रयोरभेदात । भं वासरे भश्रमरूपेण द्रना क्षत्रस्वना शेनभ

ति॰ आत्मनएवप्रवाहरूपत्वस्यैवनित्यत्वे तदुक्तं नरसद्भावात्॰ ननु नथापिवत्सरस्वरूपकथनंतरमात्रं ज्ञातएवे
त्यसत्वरसात्सुमाधानांतरमाह भवालकेति॰ अथपरस्तात् रं॰ न तत्रपश्चिममन्तमहेतुप्रवहत्वायो
वधिंशारूपस्यचचिरवार्थे॰ तेननतत्रनिमसं॰ परिभ्रमणं भभ्रमउच्यते॰ तथाचभवांसरत्व
भभ्रमद्दीपवौकेभवरे ननुदूति हेतुभूतवायं शोलेस्यतेदृतीर्वौः सुष्ठुक्तमितिभावः॥२४॥ अथ
प्रसूर्येति द्वादशोमासः क्रियंजितंश्लोकाभ्यांस्य यपति॰ वर्षाकंशोकेमासः स्यादंशोऽः मूः सूर्यमा
सकः॰ मासस्यत्रिंशांशः स्तुयं द्राहस्तिथिसंज्ञकः॥२५॥ सूर्यस्य द्वत्रिंशत्तानुसावनोमासउच्यते॰
भदिनत्रिंशतात्वेवं भमासेगौणीतागमाद्दिति॰ वर्षास्यसौरत्वे ननु द्वादशांशः सौरमासोनतुति
रूपपदेमासः॰ एतेनैवसूर्यमासत्रिंशांशः सौरंदिनं नकेवलंदिनं॰ घटीपलपोरिसोपयदृत्व
मितिसूचितं॰ मासांस्यचान्द्रत्वाद्द्वादशमासाश्चान्द्रेवं॰ ननु निरूपयंर॰ मासत्रिंशांशास्तिथ्याख्य

१८ श्चां रूं दिनं मनिरूपयद्ः घटीपलयोरप्येवं सूर्यसावनदिनत्रिंशता सावनो मासः नमनिरूपयद्ः
व घुव्यत्र पूर्वरीत्याह त्रिंशता तिथियुक्तं तथापि मासगणस्य सावनप्रधानत्वस्य दर्शनार्थं सूर्य
14 पद्ः तदुत्तरार्धः हेन सौरदिनमनिवारितमतः सावनाभिधानार्थं क्रियते एवं द्वादशसाव
नमासैः सावनं वर्षं न केवलं घटीपलेष्वप्येवं नाक्षत्रमासः सप्तविंशति दिनैः वृद्धि उक्तं
न हेऽक्षांशे तन्निवृत्त्वा हि स्पष्टत्वात् सार्धमास मदिनत्रिंशतेतिः एवं यथा पूर्वोक्तं मासास्व
स्वदिनत्रिंशता जातास्तथैव सर्वेः एवं तिथिपरिभाषया नक्षत्रदिनत्रिंशतानाक्षत्रो मासो सां
हितास्वनुक्तो पि गणितात्तत्र तिथ्यादिकं शास्त्रात्तिद्धं न नक्षत्रदिनस्य सौरसा मासोप्य नेवा रेतेत
एघटिकादिकमानं मानादिति भास्करोक्तं मया विषयघ्नानाक्षत्रनाडिकेस्य तेन नाक्षत्रमा
नाघटिकादिकं ज्ञात्वा हेमिति सवितं मन्त्रनोक्तं ।१६। अथ पके वद्धिस्यार सीकरणगणिता तसंस्कृतेन

निवध्यद्भिः अस्माहमानां तरसुक्रं तदत्तद्युमकृतानुपयुक्तम् इसा हवे दस्वर्भगणाभोगा हीर्हमासं
वद्धन्ति केचित्तु॰ तत्वं हिता सुयोक्त गणिताद्दे तत्प्रयोजनाभावा दिति॰ तत॰ सामान्ये नपुंसकं॰ त
त्त्व वर्षगणोपयुक्तं संहितासु च स्वार्थे॰ गणिताद्दोः गणितमादिमुद्दिश्य यस्या सौ गणिताद्दिस्त
स्मिन्॰ गणितग्रंथे प्रयोजनाभावात् कृतु न युक्तं मित्यर्थः॥१७॥ अथ वर्षपर्यंतकालं मामीये
द्दनिरूपयोग्नोत्का कलियुगकालमाहम वति लघुयुगं तु पंचवर्षै रथर विप्रिर्यगके द्वितीयकं त
न॰र विमित युगके युगं ततीयं खखलिघु प्रयुगपत्कलिस्तृतीये रिति॰ अथ॰ अनंतरं॰ लघुयु
गे द्वितीयं॰ ततल्लघुयगं॰ द्वितीयलघुयुगमितास्थैः॰ द्वितीयलघुयुगेः॰ यगंत तीयं॰ ततीयल
घुयुगमितस्थैः ततीयैः ततीयलघुयुगैः युगपत्कलिः॰ महायुगचरणः॰ कलिसंज्ञः॥१८॥ महायु
गस्यान्यच्चरणत्रयं चतुर्णां चरणानां क्रमं याहा त्रेस्वः॰ कलियुगत्रि द्विगुणस्तस्क युगांघ्रयः॥

१५ कृतत्रेताद्वापराख्यौः क्रमादुक्तं कलिस्तत इति। त्रिधा स्थापितः कृतिः क्रमेण चतुर्भिस्त्रिभि
र्द्वाभ्यां गुणितान्। ते त्रयः क्रमात् कृतत्रेताद्वापराख्याः महायुगचरणाः भवन्ति। ततो द्वापरा
ख्ययुगचरणान्तरं। पूर्वश्लोकोक्तो युगचरणः कल्याख्योत्र यन्नाहोः स्वष्याहोनत्र ह्रस्वमा
15 वात्॥१८॥ अथ कल्पकालमाह महायुगानि तेषां सहस्राणि न रहज्वयः तस्य सहस्रं ब्रह्म
दिनं स्मृतं कल्पाभिधं तदर्थमिति। तेषां चतुर्णां महायुगचरणानां युतिः महायुगं स्यात्। तन्मा
नमाह खखेति अत्र तस्य चतुर्युगचरणा धर्मपादाः ४।३।२।१ योगे नवक्षणामिते न महायुगमिदं लभ्यते तत्र
त्ताद्युधर्मैः किमिति महायुगदशांशः कलिमानं धर्मपादांयुगचरणमानं स्वस्वं भवतीति प्रा
गुक्तं। तत्रान्योन्याश्रयदोषपरिहारार्थं पंचसंवत्सरैरेवं प्रोक्तं लघुयुगमिमान्दिलगधोक्तमार्गे
ण कलियुगमानमुक्तं। तत्सहस्रं महायुगसहस्रं स्मृतं। स तत्र ब्रह्मणो दिनं कल्पसंज्ञमुक्तं

चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यत इति भगवद्गीतोक्तेः। एतेन मन्वन्तरमानगैर्यं गन्तुमिश्वतैर्मर्वे
न· दिनं सरोजजन्मनः स्मृतं स्थूलस्य बद्धनस्य लक्षणस्य विरामः· अत एव तत्त्वं ध्येयं धपः स्मृ
मेरुनां कृता हैः समाश्चाश्मि ध्यावस्थानेषु ते मिश्रितेः स्याद्युगानां सहस्रं द्विवेधसः सोपि कल्प
इत्युक्तं भास्कराचार्यैः ॥२०॥ अथ महाकल्पमाह तद्युक्तं धातुः पूर्वोक्तपरिमाणयया शतवर्ष
मितं कार्यं महाकल्पाभिधं तत्पठ्यते· कल्परूपं· ब्रह्मणः अहोरात्रं द्वियुगसहस्रान्तं निमेषोऽत्र
विहेतजनाः इतित गवद्रुकेः पूर्वोक्तसामान्यपरिभाषया दिनस्य मासीकरणं· मासस्य वर्षीकर
णमिति शेषः· सतत वर्षशतं यावत्तस्य महाकल्पस्वरूपं· ब्रह्मणः आयुः ॥२१॥ अथ पञ्चभिः श्लोकैः शास्त्र
प्रलम्बतमचक्रस्य हृत्संस्थानकालपाः महस्वम वर्तिगामस्यादिभूमिः समाभिर्दिजाहि दितोज्ञा
दिसंस्था॥ सहेतद्वचंक्रग्रहे विश्वकर्त्रोक्रवावद्भिलयमेसंलिङ्गकमिति· विश्वकर्त्रीं ब्रह्मणः·

१६ एतेन भवचक्रं ग्रहल्लजननमा मध्ये समन्वितं · निजहृदि वसारं भात्कस्मारे रि सर्पिः सह सेसा घकैवी
16 दैः · एतनत्मस्वतं भचक्रं नहृत्ता श्वयमर्तं · श्रजानि संस्थिं मे घा दिसे वैः सह · धूकावद्दूनि सश्र
मे · धूकवपो को भ्य साम्यपो त्वदूः स्थि रोकृतो पेः निसश्रमो ज्ञानवरतं पश्चिम श्रमे रां पस्वे तो
पाः · मवहत्वा वुसा त्मि-संनियुक्तंः सम्य क्मकारेणा सत्स्वा ह्ला पि नमि सर्पिः · त डुकं सयेसे हृते
षहर्हे स्वि · देसा दि सजनोस्व चरावरं · कृतादिवे रा दिश्मा त्वाः श्नन्धा वे धसो गता रत्तिः नदनु स
नग्ने सद्रं तसुं दरे पि कल्पा दि तो वुगमही धरये दनवें दि अैः · शनेन गुणि ते नैर वितं कमे रगान्नमं
उलीत्ते वम हृधर खे चराघं मस्ता स्तता भवलपे निरिखलाग्रहेदः धात्रा स्विट्भुरस्थितेन मधुमाः
श्रु क्रौ दि मव्ठे दिने सो रोदि मवहा तिले भव लर्वमस क त्र मे पो जितं · मे षूरि स्थितत्वे चरैः सहन
तो वधी द्विषारः समंपा रत्नाः स गपु कृपथ्य सकलीः कल्पादि तो नैनगार ति स्वनु सि · ह्नो तसुं दरे · वि

घे हिनादेशगपत्सम त्वं मत्वा गृहाः प्राणमनप्रवृत्ताः दृष्टीरि नेवे द्दविरोधिन त्वंवृत्वा कैसंकृरि
मत्ता हि भिन्नं·वृत्ता प्रा हवना रत्य हि मग्र यं छौ नेका पामलं मंऽस्याप वृसिध्वसं त्तकमुनिः सर्वोम
पापा हवत·प्रत्य त्ता गमयु क्तिपा लिना दि दं शास्त्रं विहाकामथाप कुर्वन्ति नरा न निवेहन्ति न हिंसा
न श्रू मा भिन्नं रं·पुनि प्रतीतेमनुगेः श्रू विश्व दृश्यते नरं·त हात दृव संसाध्यं नकार्य सर्वमम्य थेति
कृत्वा दि गृहचारया दि दिशेरोमरापादि मतं दूषितं नत्त्व प्रागल्भ्य प्रकट न स्कृत्र नमा अंनव स्त् तः नि
पाम पिवि हु धर्मो करं नगति येनाम हत्सिद्ध तो मलभि कृमपो राधिवोः स्वतंत्र स्वनकालमे देन
म्रवस्था पाः सर्वेयं दितमनो हरत्वात्·सि द्धीन शिरोमणीयरीवीपत·सचिरे के दिना हा विमा दिशो
कृत्वा त्वा नावमरोगसि द्धं तमु हहन दो काकारम यं वितदूषणमनघ त्वस्तरेण मपः दूषिते नत नै
यधीमत्युर्विलोकं·म्र आपकृतत्वा द्धितरं भी प्या व नम्प मा घते·॥२३॥ मवक्त स्थापनका त्नएवगन्तिया

१७ ंम कालइति भास्करश्लोकानुवादे शहनेनोपाराशातिमखे म वंजरेस लेचारे शीघ्रतरश्रमसमवि·
नइत्य गसंदृतिश्रुं नम श्रुरा श्रुरत्तिनी चेचेनरात्मव र्मन्विमि· ततः स्थापनानंतर मध्य वहिनन्त
17 लग्नादिकाले· सग्रहेमयं जरे· भाश्रय भतगोल्ता· वल्यमारतात्व ट्येप श्रि मदिगाभिउखे शीघ्रतं
वायुवशाद्रुम तिस ति· अपि शाके विराधाभा सालंकारप· नम ध्वरामूलः तद त्यगसा· मव क्रुग
त्तितोत्य गसा· तीयोद्धनरः· पेदेजमागस्तिपुवसमा लत्वकृता हिसथें· पूर्वदिगभिगें तं· गछं
ति· एकरुवग्रा हरप्वंदि कुं पाश्चे सदि शमञ्चवदिनं गछतीति विदेधः ज्ञापुरुतं पश्चिमगाम
न· त्वशा तापर्व गमनमिस्येक स्पदेमितह्येनवि हद्वादि पगमन मदि हद्रुम व्रतादत्ताहस वेत्रा
जाता कदि ने मधोश्व भु क्रादि तरया मम कालिगाता त· सर्वा दपा देदि नमास वर्षयुगादिका
नांमुग पत्म ह्र ति रिति· अथा· गति प्रारंभसमये· सर्वेति वे· श्रा दिस स्वाम्नि करि वसे वमकेघां

जाताः सप्ताष्टकान्तः चैत्रस्य शुक्लपक्षादितः दिनमासवर्षे घयादीनां आदिमहीसलास्वोः संग्र
हः पगपत एकस्मपथा व ष्ठेरेन वै लिख्यन प्ररूत्रिं सर्वत्र सर्वदेशे जाना तेरप मके धोस्त्र्यो
दयकाले मत्रतद्वि ध काल मू मिलज त्रिउ कं प व्रन मिति तात्पर्य अत्रशव कं ये लादिस्था नेय
मकोटि लिप्ति जश्रा म्या गम मतत्र एग्ने व्रलला सा पि तम्मिष्ठपान मह त्ति कालेय मकोटि सू यो
स्य ० सप रव्यिमेघा दि स्थ तो के अत एव चैत्रमासः चं रसर्यपो स्तु ल्पतो के दर्शान्तरूप प्रति
पद्दिनेः वारकल्पनं सर्वस्य प्रमत्ततास्य पात्सर्व कृपूर्णिमिमन्तले न लु मला वारर० अथ व्रला
दिना दि तो ग्रहसाधनब्रल दिनावधीति सहेतुकं धू नभ त्तप्र ल्लता त्रिदिन संच प मासवर्षाणां
निरासार्थ साहयतोभ च क्र खेटानां दिन एत्र्मो मुखे कृपातः सृष्ट्यं तौ कृदिना दो नर्वधे भो ग्रहसा
धन मिति ब्रलरो त्रिशरात्रौ मुखे दिना दे या रो चलर्थे कमात भ च क्र ग्रहाणां स्वजन विरामे

१८ पनः। उक्तावतः कारणात् कदिनान्ते तवर्षेषु ब्रह्मणो दिनस्यारंभकालादूर्ध्व वर्षेभ्यः ग्रहसर
18 धनयुक्तं तथा च भगवद्गीतां अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे। रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रै
वाव्यक्तसंज्ञके इति। तथा चांतर्भूतब्रह्मरात्रि दिनत्वं चयमासा सानाम मयोजकत्वं सि इंत
थ्यावर्तमानस्य कल्पस्य युगाद्गितत्वेमा द्वि षीपकं दु सि दृष्युः भवत्तागमः कापिनास्यो पमो गो
नहावर्तमानस्य कापाता स्मस्ता ध्यारतिभास्क रावायोंके ॥२॥ ब्रह्मदिनादितो गतवर्ष ज्ञानाथे लो
काभ्या माहमहोयुगानिच द्वे तलचिचमितानि वक्तारोहारे रा दिचरगोगता गो गे कव दृघुः॥२६॥
कल्पब्दाः सव जे संस्था त्कलेतंत्र ग्रहसाधकं। शिते मगामते शालिवाहनीयशकानंतर इति ब्रह्मणो
दिवसारंभानंतरं गताः इगाति लिंगपरिणामाद्विभक्ति परिणामाच्छगता लिगतादिस्वचेयो अंकं। आ
दिचरगौ। कृतत्रेतारखौ। कलेरादितो ब्दाः गतांशः वषो गांगतानी तपर्थः। वेः समुच्चये उत्तरोत्तरसु तंगत

मित्यर्थः । कुलितमाहस्तर्वोज्ञेवरमिति । सर्वेष्वः उक्तगतो योजातयैकं । कस्ते तं । कस्मा द्दिनोगतं । ब्र
लदिनस्य पूर्वे कल्यत्वोक्तेः । गृहसाधनोपनीयं स्यात् । ननु कल्या हि तेन गृहचारम्भ इति कालस्यान्तर
त्वोक्तेः कथं कल्यगतं गृहसाधकमन्यथा स्वप्निवर्षो नगृहचारम्भाकाङ्क्षः गृहसाधनस्यानि चारितत्वाप
सो कुर्वीत तां पुनर्येष्यमलेषु तेभ्यो महङ्खो नमो हि तिभास्करो त्करस्वराण गृहस्तत्वपसंगरस्यत
माह शिरो मरीणामन्ते । यदेतत्कल्यगतं गृहसाधकमङ्कं न च्छिरो मरीणामन्ते । स च्छायवर्तकं कमलोङ्कवे
नैसा दिनाकस्मा दवेव गृहचारम्भ संगीकाराः । नस्युमते येन हेषः कोके तं । ननु योजकानां
निपतसंख्यो लातन्म कुलिवं नि घतं कस्मिन्काले कस्येनं स्यादिमत आह स्नालिबाह नीपश्चकान
नेर इति प्राकृतसमयातीकर्तौ शालिका हन सादिषः प्राक् । राज्यकाललस्यानन्तु स्येभ्या ह विस
र्थैः । अग्न्याय पतिर्भास्करोक्तः श्लोकः । पाताबलम नवैषगों निमित्तामनस्य फणांग्रिव पंनेहाङ्गं

१९ द्युगलतयाद्यकृतयस्यानेकसेवैस्सताः गताब्दं इति कृतयां कदलनगगो चंद्राः शाकाद्रान्निताः स
वैसंकलिता पितामहदिनेस्य वर्तमाने गताब्दाः इति एकमनोर्द कसप्ततियुगात्मनः युगायनतां
युगानि वद्धि सप्ताधिक चतुश्शतं ४२६ एष्यकृतसप्तविंशतियुगानि। एवं त्रिपंचाशदधिकचतुः
शतं ४५३ एवमनन्तां स मसंधं यत्तद्ये। महायुगदशांशस्य च तुर्गुणस्य कृतयुगत्वाच्चातुर्द
शांशगुणचतुर्युगपंचमांशः स्युः पंयुगांघ्रित्रयमितस्त्रयाणां च तदागतस्य युग पंचमांशतो
द्युचरयुतो युगज पं। एवं षट्चत्वारिंशदधिक चतुः शतं युगानि ४५६ युगांघ्रित्रयमितत्र पाद
एतस्य पूर्वं संयोजितलात्प्रथमचरण लौकिकपथ्यगतां विक्रमतः कलादिता गतवर्षा लोके शा
लिवाहन शाकादेते तानि ग्रंथप्रमाणया गतानि १२७९ सर्वेषामेषां शालिवाहन शाकादेकल्प
गतं १९७२९४९७२७९॥२९॥ आदिमताभिप्रायपक्षाग्र इत्यादि कं वर्षगणमा हक सादेवेंतरणाचक्रं पेवे

र्षैः प्रवहानिलैः स्फुट्यापितेन द्विहोरन्नेमेरुस्थेन तत्र हस्ताधकमिति ॥ मे सर्वयज्ञागो कर्तुः ॥ मतैरुति
पूर्व एणि ये ॥ ये षं स्वषं ॥ ३८ ॥ अथ स्वाभिमते शाकाह्निकालिकं निवध्नन्त्रिषु कालेष्वहसाधुकागनु
वर्षगणानां नमा हतं तु गोघनरामाबुगजेषु हतां कममितं ॥ ३९ ॥ कालेष्वकानीतवर्षगणैते यु
तं भवेद्दिनं ॥ शाकवर्षप्रमाणाण्यसंहहनिरसाध्यज्ञानैः ॥ पंत्रवर्षधेगणतयाह ह्ग राज्ञानेन्दिर स्वर्थैः
तथा हि ॥ वर्षसमागणं चक्रयन्त्रेगणं मध्यमर्कस्पष्टसंक्रमयदिने भौमगुरुशनीनाम सततभोवर्ष
मागणं विधिनागण्या वि ध्रुवकालेस्फुटभोगान्नकोतेयः ॥ तत्समये स्पष्टमेषादिस्थः स्वमध्यम
मस्याचाल्यः ॥ तस्य शीघ्रांशैर्भवति ॥ अथ पपूसहं तद्रुहस्फुटभो गज्ञाने सर्वस्यमध्यमस्य चाल
नेन शीघ्रफलमस्तसंस्कारान्मंदस्फुटः ॥ प्रसहं साध्यतत्त्वयोरंतरं मंदस्फुटगतिरिति पदिनपर
मास्यात द्वितीयमंदस्फुटाभं नेत्रं ॥ ततो प्राहक्रियया मंदशीघ्रफलमस्तसंस्कारेणगत्तौमध्य

२०
20

नः इष्टकाले भवति। समध्यमगत्या चास्य मध्यमेव संक्रान्तिसमये मध्यः स्यात्। तस्मादुक्तसमा
णप्रकारेण भगणशेषं विकलाशेषं विकलाशेषं वच[illegible]ज्ञात्वा वज्यमाणकुट्टकविधिना गु
णफलेभ्यः अहर्गणगतभगणाः विकलाशेषं इष्टकुदिनसमासान्नत यत्र वर्षप्रमाणेन कार्यं।
अथ भगणादि विकलापर्यन्तं ग्रहोद्गणवर्षगुणाः विकलाशेषं विकलास्थाने योज्यं प
रिमाणवयावद्युपरि कृते भगणस्थाने निरवयवत्वं तत्र तत्र द्युह भगणाभक्तः फलं गतान्दाः
पहाः अभीष्टदिने मध्यान्हसूर्यविधानेन तां शान्ते याः तो ह्यं शासिल्कृतः सूर्यकौतिस्तस्याः
सूर्यः स्फुटोऽन्तेषः एवं मेष संक्रांति समये स्फुटकार्यस्तदुगां अपनांशाः। अयनांशायुक्तं
स स्फुटो भीष्टसूर्यो निरयनः स्पष्टसूर्यः तत्र कारणान्तिहमं हेतुं चे गाथवा मध्यहस्फुटसूर्य
करणे प्राग्नतरीत्या परमात्मगतिद्वितीयस्य कसूर्यतुल्यमंशेन्वेन स्पष्टसूर्यो न मध्यमो

कैः सोऽहि एतैः कार्यस्तस्माद्गणितो संततस्मात्कुः देन कुले गत भगणाग ता ज्ञाः तेषां कादि मोऽङ्ग
न वर्षी नः· एकवर्षी क्रान्ति लौं ता न्विभं नेति· एवं सेष संक्रान्त्या सन्नसर्पा भ्यां तेषु संक्रान्तिकालः स्व
स्थः· तस्मान्मार्ह्ल सावनेन संक्रान्तो मध्यम मेषसंक्रान्ति कालः सरोप वाम धाम सर्पा भ्यां मेषसं
क्रान्तो सन्नाभ्यां मध्यममेषसंक्रान्तिकाल इति· अत एव ग्सिद्धान्तसुन्दरे· सोरवर्षे मलसि· ठ स्वेषए
एकवर्षे गते तिथिर्वियोजिताः उच्चपात सहिताः क्रियादिगा यद्गणात्मि रह ते गता च्यु कादास्ते संक्रं
संगच्छन्ते· अत्र ग्रहः गत भगणैः स्ता नीते शुद्धताः यद्गणामि रं एकवर्षे गते तिथि विहीनाः संतः क्रि
यादिगाः अत्र स्मितस्थे रह· ग्रह कासे गता ह्नाः स ष्ठि गत वर्षा मीस्फुः ॥ १७ ॥ अथ चेक्रकालविर
पणमुपसंहरन्ति· एवमुपरि वक्रकालो सो सौरवर्षान्तस्साव नैः धान मे दैस्य तमो गदिता उ घ तस्मत
रन्ति· चतुर्मानोन्मितं सहवर्षः कालः सर्वधमनतः· तेषां विमि र्थं तुम उप्य पाने मानेश्च तु मिर्थव

२१ हाटकेश्वरेति भास्करोक्तेः इति स्मृतेः एवमक्षग्रंथे नमपागान्दित्तो निरूपितं सा सो व हस्य तिमा
नाघात्मकः गुहमाधवेप्रको तनाभावात् ॥२०॥ अथ यथा हृदोरविवहुः प्रथमं तत्साधकासु गम
गम्या ब्लो कच तु बुवनाहम्म कंश्र कवुध पर्प युग लाभू यमलम्म सामए‥ एत एव णनिजीव
21 मृधंवा कीर्तिताः सुसु निभिश्च लोत्र जाः ॥२१॥ बहु मदेवयु नगाकि सावकाश्व ऊस्य दिना घरसं
कजातयः सोमस्य वस्य ग्र रगानि गी प्रनाविछी ग्रतु गस्पारत रांभु धंम नाः ॥२२॥ नरव घात्रि
वडीमनुसा गुरो श्च रसा गागि इस्या हि खागम भा रांभस्ति तो ब्रस्पशीघ्र स्य सा गाग पंचरसे स्रः
श्राते: पर्यपाः कुर्वगत्सा ॥२३॥ चंद्रो ब्रस्यत्रि लाभ्य चना गवे हाम्र थो कुमात ॥ चंद्रपात्तस्यम
गम्यागतागम्य श्चिरहि श्चिन इति एतेमवडक्त भिताः एवकारोतेदम्यत्लिएसः सुमुनिभिः कीर्तिता
रसनेनव सिद्धादिमस्युका गमप्रामारो याकुतावां प्रा मि एवं जातयो हु वं णानि घनाः सप्र

दृश्य॰ स्वरांश संभवता इति प्रसिद्धसूर्यसिद्धान्तोक्तेषां स्वल्पं॰ पर्ययाः॰ चयपगेव ज्ञेः॰ पूर्वगत्मतिसर्वत्र सं
रंधः॰ चंद्रे चैत्यनयोः संबंधः॰ अथानंतरं चंद्रयातस्य॰ उक्रमीत॰ पश्चिमगामा॰ अगत्याः॰ नपूर्वग
त्या॰ च ग्रहे च्युपातौ चन्द्रमारणस्वरूपाण्तेन॰ अंभः समीकृतमहितत्ल संस्थितस्य छायादिना
दृष्टिका सुसमसूर्यांकोः॰ पश्योत्तराभवति से वतकुस्थमत्स्यप्रछायान्तस्वपरपूर्वादिक्षोभ
वेत्तां ॥१॥ स्तेम स्यष्टो मनरारूप्र म वस्य मूलधारायमकुवरी दिशावतास्यात॰ लंबोपमस्य
सुतमस्वतु पूर्वभागे कीलं निवे प्रच भिच्छि लांनले कांचकी लोऽरपाम्यो करामयत यान्व विलो
म सर्वतयो दियं चरतेरहो न्ततभागभानः॰ ज्ञातादिशोध्यनवर्तते नेतभागकाः॰ स्फुटत्वात्
कांतरवृत्तीसमभिन्नत्रिकोणे ॥२॥ कांर्पशास्त्रज्ञाजिनमाविमकात्रिज्या तिर्यग्गतदृत्तुर्देर्ल
याः स्फुटः तिर्यक्शोत्तदृक्सरेराविव चक्रे दृग्दृक्ष्यस्यं कल्पयेत्तत्र रहितो ॥३॥ एवं सर्वसाधनं प्रायि

२२ दितात्स्पष्टं भुजोकासरेखा त्रभुक्तिः स्वष्टाभान्वो रंतरेतत्स्य घुंत्व कावात्सविस्तत्सम्मतस्वर्त्नुंगं ॥४॥
मध्याभुक्तिः स्याद्दलस्पष्ट तत्तद्गुणत्स्यत्वात्तत्स्पष्टसंख्या गुणेयेत ॥९॥ स्त्रीभुक्तिः स्यात दोस्पष्ट तुल्यो
मध्यार्कस्तंतत्क्रि पर्वं विदित्वा द्या ततः प्रति दिनं मध्यमसामध्यं प्रथा स्यपतः कालांतरे ण तन्म
ध्यस्फुटपोरंतरं फलं ॥७॥ साम्यं यत्र भवेन्मध्यस्फुटयोः परं फलं ॥ ज्ञेयं तत्प्रात्समं प्या सर
लेनी वोज्ञ मंदलेः ॥८॥ ९ घृं पावान्मवति सविता राशिभागा दिरूपस्ताका मैः स्यात्स विकल
दिनैस्तं भमो ग्राभिधाः स्फुः ९ भिल्लकेो भवति भागराश्चे तद्ध भ दिनैः किकस्से साछार तिवु
धितनैः पर्वपास्तेन पातामा ॥१०॥ मास्ता स्थूलपामातप श्राधरं तुर्यशप वीन्कव दि ध्यासा
पकस स्फुता यम रतिज्ञपो ष्यतत्का लज्ञा ॥११॥ याता रात्रि घटिः स्फुटीकृत घटी यंत्र राशुपार वेदक
र्पमप्यविलग्नमत्र विधिनालं को द्यैः प्रस्फुटं ॥१२॥ तस्तमो रिमग्रा रायन रद्द पिठिफमे संस्फुतरती

रितमायैः प्रस्फुरत्पपतत्समधोलग्नरूपपक्रमांतरमिउर्ध्वमगोः स्फातात्॥११॥ इतिरणवाणानावेय
र्थ्वीदोभगणात्तिलत्त्वि ज्ञःपातः॥ पुनरथ्येनेपातेत्ताल्ताकालीतरेगणैःकीर्णा॥१२॥ तत्पिच्छेवद्दिधग्नि
मांरज्ञेयं गदितेस्तथैवास्या। स्त्रुतस्याभगणाःसांध्यामहायुगेवालकल्पेवा॥१३॥ वक्रवक्रखवरै
रूपर्व्ययपर्वेवद्विनातिसमान्येतः॥ नन्महलेबलघनैवराखवस्कंनेनेकल्पभगणांश्च साधये
त्॥१४॥ वेधस्सिद्धखगतिध्यमानेरमरप्रोघ्रफलसंस्कृतिःसहः छमरणीघ्रफलसंस्कृतास
तीकेवलंभवत्तिमरणेन्फलं॥१५॥ निजाभुनीचोच्चसमेतखगेद्रफलस्यनाफेपिनमध्यतुल्यः॥स्फु
ट्यग्रहःस्यादतएवमंदमुच्चं ग्रहस्यापपरंनरफवीसि॥१६॥ खश्रीघ्रनीचोच्चसमप्रतस्याशी
घ्रफलेच्यामचरेस्मृतं॥ तद्धास्फुटेयःसत्कुस्फुटोप्यतन्मध्यपारंनातमप्रमांदं॥१७॥ सोग
रमेत्रिभुरवेः भुरहः स्फुहेमध्यग्रहास्फुटःखं गोल्लकलपरदंरुः एछत्रिहितेघधिकएवतन

२६ स्वपापं लोंपर्वै श्वलोत्त्वस्य ननुल्य स्थितिमहि हेतु॥१८॥ महाभागे मेरुनी चोत्तनुत्वं खेऽजातत्वात्तस्थि
तिः साधुनीपाः देसत्व त्रौल मनुस्यै कुजस्थौज्ञेयौ नाम्यां तऊतोस्माधुनी ये॥१९॥ पावत्कालेस
र्येतो मुच्छितौ स्तस्ता वरं यौ पुष्टसंस्थौ सहितौ॥ नस्मा कृपाः पर्वयाः सपिचकैः स्तस्थाः कल्पेसा
धनार्थे समं स्यौः॥२०॥ स्थितोऽपघात यत्प्रमाणं स्व घापयोऽछिन्नगणेनेनयस्मात् तरस्मिगे भ
स्व नरपकृपातं तत्याघटेपंच सुमान्यितंखं॥२१॥ मंतरे रत्नहिन यातयोर्प हायोजनानि कुरुलो
स्मिन्नाम्निचेत स्थिंनहाफकनिपनानादिकाम्मिनेः फाहिकाफलमिहेतु पानतः॥२२॥ तन्महत्वं लघुत्वे
वयत्वंकंम च्यमा तवलक हिकानपा॥ भाजिना गगन कान्तिकाभवे छुकृतु नतलपर्वयो स्थि
तिः॥२३॥ एवमेव बुधशीघ्रपर्यायान्साधये दितिसुवासना स्यताः मंदनुगस्वगपातपर्ययाः
पूर्वं कृशिवचनेनसाधवर्त्तिसिद्धांतसुंदरो कंनिरस्तं मनुष्यकृतसाध्यत्वात् भौमादिशुक्र

णस्तावेतत्तो रश्मो मात्मकात्वं स्यादेतत् न। सृष्टिविलंबितकालस्य कस्यानंगीकारे सर्वेषाग्रहणमु
त्सु कातानाव कल्पा देवथामेषा हावव स्थान तथैव कल्पो नेव स्थान मितित भगणादीनां कल्पका
लाप रिपर्यभावाद्युक्ति युक्तः परं तु कल्पादि नष्टत दुर्घैः १७० ६५ ...ग्रहचार प्रवृत्तो युगभगण
नां तु धात्र गरत्वतिरिक्तानांत दुर्घैव पर्यभावात्कर्त्वेति वितत्रगणपर्यभावात्कथं समंजसं। न
चाग्रेत दुर्घैभगणप्रवृत्तिस्त्वेव तिवाच्यं कल्पांते ग्रहादिनाशो केरग्रे भगणपर्यसंभवात्। उपक्र
मोपसंहारकालयो ग्रहसत्वनाभेदस्यावश्यकत्वात्। अतएव प्रश्नग्रमाह्निभिः सृष्टिविलंबितका
लानंगीकृष्टि ति तत्कृत्वाः भगणात्कः सर्वे स्वेगाभाव्कोर ग्णत्यविसिद्धं न शिरोमणौ स्व पर्वम
तमे हृदनंगीकृत्य सकालसवादेन व्रत ग्रप्रमत मंगीकृतं युक्तमिति चेन्न। अस्मत्सतां कलिव्र
लग्रप्रमन स्पात्संवाहात कृपे त्वप सर्यसिद्धंतमत स्पैव संवदिन रुठा द्गीकारात्। उपक्रमोपसं

२४ हारकालयोर्गृहं संस्थानानावमपामेरे मुनिवचनारोपितमोघ्य त्रकृपाप्य स्थाने स्थितेनयुग्ये त्वयोपर्तेव
के षु पिस्यतं त्रवृत्तलाद्दृष्ट्वा पाग्रहताश्रो यथुत्तेः अत एव सिद्धं तत्सुदरौ तिः ।तं दं सो हृतम स्मात्ति
25
विज्ञानं मुनिसंमतं रक्तमं बासनानाविघमनुभवम् कुर्वुरेति तं गच्छन्ते ॥ २४॥ अथ यं देहे त्वं भग
वान्न्द्रुलेवा मौ मयोरा हप्रागात्या स्तपितुं मस्पकल्पे सप्राष्ट्व रूपः मोम मं देहे त्वं भगवान्वर
भृ मयपवैभिर्ता ः इति पश्चात्त्वं रूपान तिथिं कं पश्चिम गते रूपक्रमात दूरमार्थप्रागात्पे तिः॥ २५॥
यथा हीनां मदे त्वं भगवान्वृद्धभ्रमपमै र्भिता ः॥ इति पश्चात्त्वं रूपो नाहवधी हिमं दंतुं गमनं करि
नेषु रसाग्रपः स्वाभ्रतं ता वारणा रामघा एनं हा यथपः क्रमादिति स्वपं ॥ २६॥ कल्पे मौ मा हे नां
पातमगवान्नार्द्धश्लोके नवदन्सार्द्धश्लो केन वना त्तत्र हिवसा तुगन्मात्य युगे दुप हो गतेनाग
वदलं गाम्भमे घांगमत्लोदवः स्यः पुगाद्भिवं रूस्ति ख गोगस मनाभ्यप्य भावि द्विरसा गतु सा ः॥

२३॥ सौमाद्रिपातभगणाः॥ अधमगणास्वादिधौष्ट्यैः॥ अथोपसंगमाकृतानां पुनर्वासरसंख्यमाः॥ ६८॥
अष्टौ द्विनागसप्ताग्निजामश्रुतिवियत्स्मिताः॥ पर्युनत्रभगणैरौणैरायेस्फुटः अमारतिः॥ सौमा
द्रिपेवयुहाणां पेपातास्ति ये भगणाः कल्पे पश्चिमगास्ताः कल्पमसंगा व सानघोतनार्थं कल्पे
इत्तिपुनरुक्तं वरूपा। तभगणानां पूर्वगमनम् जा अयव धातास्वर्गति मिराः सार्धं पश्चिमगास्येति अ
क व्याख्या एवमाणां गुरुवरुणस्य साध्यतां तु पयन्ति प्रकारस्य न तत्र तु घशुक्रयोः सर्वसिद्धां
तोक्तकल्पवात भगणाः सर्वसिद्धान्तोक्तबुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चभगणैरेवः सर्वभगणानैस्तयोः
शीघ्रकेन्द्रभगणैरेकत्वैः सहलग्नोपरितैः कल्पकेन्द्रभगणाहृपै पुताः सिद्धाएवतयोः कल्पपा तभग
णामयोक्ताः ये चात्रयामभगणाः पठिता तमत्वोक्तपशीघ्रकेन्द्रभगणैरुद्धिकायगाः स्फुटिति
माख्यरोक्तैः अत्र तप वद्यपातौ नाद्रलनीका पूर्णीघ्राद्रतज सोम्यपाठि सेवानुसरता मया बुधशु

२५ कपोरपि सूक्ष्मांतोनाभ्यांउधश्चकाभ्या जीवोकाशास्ता धुनावसरं नशी घ्रोत्राभ्यां एको न्तिकसाघ
घ्रा नः वयुध्यि ग्रहाचारो न्नरंग्रुरुचारं ना वध्यि कल्पकालाप तैः कल्पभगणा नगणु कीनामान र्थकं
तथाप्यिमह विभ्निर्वल्का लेकते थाया गति रूपलग्ना लस्याः भगणा स्थाने १ कौकरणं कल्पवर्षेन
ल्पांके नैतिकल्पवर्षे संबंधेन लघवसां कर्षे नगणनांर्थनतुक्तिः ननवस्तुतस्योक्तिः अन्नमथासा
वा वांके नगणभमजनन गणीन क्रियापांकुठि नस्यापतेरिति दिकः अथवा नत्रदिवसानाहस्त्र
पवि ति भानः प्रस ह्रवेवानो स्पष्टा दिकालप्रसन्ननत्र विवा अप वाघे शा संवापश्चिम
भ्रमानः भानो न त्रत्रा णा युगे दिनस मह १ तस्मिन् नात्रत्रदिवसा युग न्त स्मिन्नाः भवासर
स्तभभ्रमरति पूर्वोऽर्कः नतु भानांशांति तेत्त स्वप्राक्रिगमनेन गमनोऽर्कः पर्वे नान्नत्रदिनसावना
ह योर्भेदेनावं काग्रु दिनेष्वागणि काला भेदे नतयोर्भेदः सु स्पप्रतिपातः परं तु युगे १ कदिनेन

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

२६ सान्म नमाद्यन्त्विति· अथ नात्र दिनसंचयः नक्षत्रभागणाहीनः स्फुट नक्षत्राणां मध्य नक्षत्रविं
बनक्षत्राणां अयाः दिवसाः भवा सर क्षम नय दस्फुटके भवति· गोल भ्रमसंख्या नत्याः नाक्षत्रदि
26 वसाः· नक्षत्रभ्रमसंख्यानुल्याः ग्रहवेलानूच सावन दिवसा द त्यर्थः इति पन्नतनेक देशीय· गुक्ता
रेणा कस्य मन्नस्या द्विम श्लोके न्वयः॥ ८६॥ एतन्मतं द्वयन्यूह सावनानि साहस्रोकाभ्या· न
नु छे ग्रहवक्षानीभगणा नामनुक्तितः अ का कणीपनां यो य भेदि दिग्गान्तिदर्शने·॥ ८७॥ नत का
लनणा मत्र याधक भा वृतस्तथा· भवाण यस्य भगणो रन्नास्तस्य क्षहाः स्फुटमिति· नत· पूर्वप्रतिपा
दितं मतं· तुच्छं· निःसारं हेतुमाह ग्रहवदिति· भानां· नक्षत्राणां· ये भागणास्ते वां ग्रहवन· ग्रहभग
णाति त्या· अनुक्तितः अर्थात्तु नः· पयैकदिकगदेतित्या परिवर्तेन भगणा उक्तास्तथा मुनिभिरे
कदिगतिरित्या नक्षत्राणां नोक्ताः· किं तम पदिणा त्या विलक्षणा उक्ताः· कल्पना या· अमयो मक

त्वात्तर्षवाधहेत्वभावात्॥ ननु सांप्रतं नक्षत्राणां पूर्वगमनोपलब्ध्या सर्वदैव पूर्वगमनमविरतमनुमे
यमस्यथाग्रहाणामपि पूर्वगमनेनानरूपस्थित्यगमनकल्पनप्रसंगः॥ अत एवात्र तत्र चलनं यत्कृतं मु
ञ्जालाद्यैः सम्यग्भावं॥ तत्र पत्रे तद्गणराशिकल्पे गोगतुर्नदृगोचं क्रारतिमुञ्जालमतमस्य यदत्रानाल्क
एचार्घिणां चिन नक्षत्राणां पूर्वमतिरेवसहोक्ता॥ आर्यो क्तंचप्रत्यक्षवाधाद्यावं स्था नरकृत्स्नेनेनोपेक्ष
णी येभिस्यस्वरसा दृष्वर्णांत रमाहस्त्रकौ के ति॥ अर्कैणोक्ता॥ येकृणाय तांशासास्मिन॥ न त्संभव
कालेदृश्यथे॥ नक्रान्तराणां॥ क्रणायनांशाकाल जातमनुष्याणां॥ तत्कालेतन्नराएवं नक्षत्रमेदृदि
णानि दृष्टीनेभानांन नक्षत्राणां॥ पूर्वदिगाभमुखगमनं त्वंदुभिमतं तस्य दर्शितं॥ न॥ पूर्वगमनादर्शी
नात्स्तहान नक्षत्रपूर्वगतिकल्पनमेवायुक्तं॥ अत्र॥ अस्मिन्मदुक्तेदृष्वणेवाधकाभावात्॥ पश्चिमभि
मुखगमदुक्तेदृष्वणेवाधकं बलपोद्धेधतेतहेव लदृतिमतपूर्वगमनस्यानवदन्तत्वं सिद्धान्त॥ प

२१ स्कु न तत्कालिकस्येदानीमप्रत्यक्षत्वेन ततोस्येववाधात॰ नेत्वतस्तीं नक्षत्रपूर्वगसदर्शनं त्वया
कथं ज्ञातमिति वाच्यं॰ अर्कौ के स्तन्तागमप्रामाण्येन तन्निश्चयात॰ आगमोप्यस्तत्र वाधाभावा
21 त्त॰ न त्वेतिसूक्ष्मरीत्या नर सचकं॰ अथ प्रकृत गृहसावनाद्याह भवाद्य इति॰ नाक्षत्र दिवसाः॰ यस्य ग्र
हो हि भगणोऽशुभिः स्वस्य केहोः सावनदिवसाः॰ भवंति॰ ऊवाद्इति पूर्वगति संबंधेन पश्चिमगति सं
बंधेन तन्नाक्षत्रयुताविपरीतत्वादिति ध्येयं॰ अत्रैहैवोदाहस्फुटमिति॰ नाक्षत्रदिवसा एव ग्र
ह सावने दिवसाःसूर्यदियुक्ताः गतिन्नैकापत्त॰ गति सहशावंतु॰ गति युतीः यात्विवतो मभ्र महीन
युताः पूर्वमाश्चेमन्त्रमात॰ गतिरूताः परिवर्ती स्वभगणाद्रवान्तो त्रसक्ति प्रतिपादनमत्रेत्यपि
ज्ञापतइति स्फुटमिति सर्वं॥ ४२॥ अथ सूर्यस्य युगसावनदिवसमंख्यां निवध्नेश्वकुदिवसाश्चकुग
जा श्वलमघाकसपारिति ष्पोर्वर्वीप्रगःसावे ताम्रदिनानि॰ रवेः पर्ययोनं पगे चंद्रमच्रक्षं प्रणं कस्य

मासाद्दिनानि स्फुटो तेषेति· सूर्यस्य सावनादिवत्त्वाः भूदिनानि· केवलं भूदिन शाहृवाख्याः अन्येषां
तु ग्रहे यद्भूदिन शाहृवा आर्द्दसंध्येः· सूर्यस्य भगणैर्हृतानां च्छे इभगणाश्चंद्रस्य भगणाः· अत्रयुक्तिः प्रा
गुक्ता· स्फुटीता· परिभाषया· जिं प्राग्दिने मासइत्तिरूपया· चाद्रदिनानि भवंति ॥४॥ अथाधिमासा
द्यमाह रविशारवेः पर्ययाः सूर्य मासाः शशांकस्य मासा विहीनाः स्फुरैनैः शशांकप्रसिद्धाधिमा
सासार्थं से दिनानि कैरहत्निता न्निज्ञया होइत्तिः सूर्यस्वभगणैर्हृशगुणाः सौरमासाः एतेः पौर
मासे श्चांद्रमासाः होनाः शेषं चंद्रप्रसिद्धाचांद्रत्वेन अधिमासाः स्फुः सप्ता दिनः प्रज्ञतयोः सौर
चांद्रमासयोरधिकन्यूनमानत्वात् एतैः परिवर्तितं व्याप्यान्यूनाधिकत्वाव्यवयंभावेनयुगे सौरचांद्रमा
सयोरंतरं चांद्र अधिमासा अधिकत्वात् अनंतरं चांद्रदिवसाः सर्वसावनदिनहृतानां शेषं हृपा
हा· अवमानि· प्रज्ञतयोः सावनचांद्रदिनयोरधिकन्यूनमानयोः परिवर्तितं व्याप्याः न अधिकत्वा

२८ वर्षं मासेन पक्षेसा व नश्चाद्रुपोरे तरं· अर्वेमा नि सी वनानिः· चांद्रान दंतरे एसा वनानां मन त्वा
तः॥ ५३॥ अथ ग्रहसाधनार्थमहर्गणसाधनं श्लोकत्रयेणाह ग्रहसाधकपाता द्युगणः प्रोक्तो द्वितो
हनः२ विमिश्रैस्तत्र शुक्लादिगतमासैर्पुनस्ततः॥ ५४॥ खरमासैः शुक्लवर्केत निष्पन्ने ताश्चाधि
28 मासैर्निरूक्तैर्हेनाहत्ता १ द्विवैः सर्यचैलब्रपातादिमासैर्दिस्थैः कृताहर्वुगहर्ध्वं स्त्रितिथीनां ५५॥
गाइनः कथितावमर्सं गुणा द्विधुदिनाख्यैस्तराशानतावमैः गतितिथि गत्येन रहितोरविवारतो
द्विनगणोर विमममसावनरूप्ति· प्रोक्तो दिनाः ततु गाघुनेसादिनो पर्वमु तेग्रहसाधनप्रयोज
कौभतो गतवर्षसमहा· द्वादशभिर्गुणितः॥ चैत्रमासस्य शुक्लप्रतिपदारंभादिष्टकालासादिपर्यंतं
वेगतमासास्तेयुतो ततंर जि श्राद्गुणितः दृष्टमासस्य शुक्लादेरारंभाद् तत्तिथयश्च दिनारं
भपर्यंतं तामिर्युतः·अथमध्यस्छाप्यः पूर्वोक्ते यगाधिमासैर्गुणितः सूर्यजैः सौरेदिनैः

त्रिंशद्दिनात्मकाः सौरमासाः एभिरर्कः फलं गता धिमासास्तैः निरंशैः सावयवा रहिताः कृताहैः दि
नात्मके स्त्रिं शाकु लिनैः मध्य स्थेशुत्तु त्तिथ्यानो गणः चांद्राहर्गणाः सष्वा दिनैः स्यात् अस्या
नः उक्तयुगाच भगुणा पुरस्पुण वाद्दिने लघ्वा नियान्ति अव पवरहिता निगता वमानिः तैः तिथि
गणः च वैशिष्टैः वर्जि भः सन्तत्सैवा एतः दिनगणः सर्यस्थम ध्यमसावनात्मकः स्यात् ॥४६
अर्णा यपतिज्ञानार्थसमं नं हारमेव सिद्धं न सुंदरीयकृत श्लोकाद्युन वा देयुनं रुक्मिणी मणि राशौ
र्य क्षि प्या व धानार्थ चोपपन्नं मतिज्ञा नेने अत्रो वयति रिति अत्रा हर्गणो न युनरु त्पत्तिपा
दक युक्तिरु थ्यनइ त्यर्थः प्रतिज्ञात्तम धा ज्ञुवइ ति पातः सौर समागणो रविगुणाब्धैन्त्रा दिमासान्वित
स्तिं स्ता द्दुः सरि थि र्भर्व तिथिव सा सौरः वथ वष्टेश क्रिते गासंता ध्या धिकमासका स्त्रिनमयेस्तेपुण्य
थस्खो रगणा रुर्यं द्वृ त्वा ह्नु पातडेः अ पद्दि तै हीनो भवेत्सावनरुति पगसौ रद्दिनैयु गान्धिमासास्तद

२९ घ सौरदिनैः किमित्यनुपातेन गताधिमासान् प्रसाध्य नैर्गत्तरधिमासैः पृथक्स्थितः सौरदिनग
णः अर्कः विजातीयत्वोद्दिनमासयोर्योगाहंमेवात्र ह दिनमत्रैरिति समानजातित्वसंपादनाद्यो
29 गेत्तानुपपत्तिरिति भावः चांद्राहर्गणः स्याद्यतः सौरचांद्रांतरे धिमासाः प्राग्युक्ताः अस्मात् चांद्रा
हर्गणात् युगचांद्रदिनैः युगावमानि तदेष्टचांद्रदिनैः कानीत्यनुपातोत्पन्नैः रवमादिनैः हीनश्चां
द्राहर्गणः सावनोहर्गणः स्यात् यतः सावनतदेष्टचांद्रदिनैः कानीत्यनुपातोत्पन्नैः रवमदिवैः हि
नि चांद्राहर्गणः सावनाहर्गणः स्यात् यतः सावनचांद्रांतरे अवमदिनानि प्राग्युक्तानि अनुपातस्या
भिपन्नविषयत्वाभावादेकरूपमध्यमसमानास्ति क्रान्स्फुटमानात् अवमानीत्तरयोः सावनसंबं
धेनोक्तेः सर्वस्य स्वल्पान्तरे लयेवात्वात् तदाह्निवादं गणनास्पष्टतपाहर्गणोगतेष्वादि सुगमं स्पष्टव
महं ॥ ४१ ॥ अथात्रस्थानत्रेय संदिहानः प्रकृते अहर्गणस्यावयवे कर्मासाध्ये त्र्यादि चांद्रेहर्गणका

न्विताः किं कुतोऽधिमासावमप्रोक्तकेवलस्य कर्म हिंसाग्रं फलमानुघातमिति हेः गणकं गलस्था
ह गोलस्थानमननप्रकारैः सौरमासाः द्वादशगुणितागतान्वेर्षस्थाः च चान्द्राः सौरत्वात् चैत्रादि
वा कुमासैः दर्शान्तावधित्वात् अहोरात्राश्च पं कथयन्तः कृताः ग्रंथकारैरिति पूरणीयं विजा
सौर्योगे पृथक्सिद्ध्यर्थं कते रविपो गां गो करणमाश्रये अधिमासावमशेषके चः समत्वये अधि
मासावमयोर्लब्धयोः शेषाभ्यां फलेफुतः हेत्वनुक्तेः पक्षेऽप्युक्तरापातनगहीने निरग्रोक्तेः प्रत्क
तकारणान्तरहहीति अशानुपातं अनुपातजातं फलं सावयवं सावयवं अतः शेषाभ्यां फलेग्राह्ये ए
व अन्यथा हगोलस्य स्पष्टत्वलोपतः ॥४८॥ सिद्धिमयति अत्रो पनेद्वादशानि घ्नसौरसमागणाश्चे
न्नमुखे हि योगः पृथगधिमासास्तरपूर्वसा अर्चं द्वादशमासोर्नन्तु सौरमासा इति अस्मिन्सर्वेपजेऽ
न्तरमुत्पत्तइति शेषः तत्र विजातीययोगे सजातीयमोगलम्बवस्त्वायनार्थं कारणमुपन्यस्यति

३० हृद्द्योत्पादितिथ्यन्तः द्वादशाङ्गुलीन सौरगतवर्षे गतोः पूर्वाब्धिमासान् अभीष्टकालादव्यवहित
30
पूर्वपतितान्धिमासान् कालमारभ्येत्यर्थः यत्पूर्वेसाश्चान्द्राकीमासाः इष्टमासारंभपर्यंतमुत्तरका
लिकायेसावयवाश्चान्द्रामासाः ग्रहर्वादिप्रवृत्तिपर्यंतं पूर्वकालिकायेसावयवाः सौरमासास्तायो
रित्यर्थः योगः द्विजात्पोर्वीनकररोहेत्वेः स्वराः सिद्धत्ता इत्योगलहोवरूतिभावाः ननु सौरत्वात्सौ
रमासायुज्यन्तेमनत्रविजातीयोगच्छान्द्रासत्त्वधादिस्यात्तस्मादहर्नस्तिथि· न रेवाच्येतेव सौरवर्षाहे
कल्पने सौरत्वमपि रुद्रमाप्यि चैत्रादिकल्पने तद्विरोधाच्चान्द्रवर्षाभावेन चान्द्रमासकल्पनविरोधा
च्चद्वयोः सौरचान्द्रयोर्योगिकत्वं न च चैत्रमासोति किम्प्रमाणमस्मानन्निराह· चक्रं चैत्रादिकल्पनं च चान्द्र
मासयोज्ञनोत्तत्रनुपपत्त्या· अरोपेसति निमित्तानुसरणान्ननु निमित्तमुक्तो मारोपइति मायाह्रूः५९॥
अतश्चान्द्रमासप्रोज्ञनं तत्र चान्द्रमासानामपि सत्ता इत्ययमन्तमिसाह अतः स्वाभीष्टमासाहोनादर्श्या

गस्य सिद्धये । चैत्रादिचांद्रमासेस्तु चांद्रपक्षाः कृताबुधैरिति । अतउक्तं हेतोः । तादृग्योगस्य प्रतिपा
दितप्रतिरूपस्य । यां सूर्यः द्वादशराशीतावंत्री तः स्थिनाएव चांद्राः शेषं स्पष्टं ॥ ५० ॥ मासस्तीर्ति दि
नेषष्टतिद्विशन्निरवं पवाधिमासमग्रहरांश्लोकाभ्यामपयाद्दयति । एवं सामीष्टतिथ्यंते चाद्र
सौरात्युयोः पुरिः । तत्र पूर्वाधिमासांतसौराहाः स्ताव्यहेर्यताः ॥ ५१ ॥ कार्याः सामीष्टतिथ्यंते चांद्र
हाः स्युरतो युतिः । स्वानुपातनिरग्राधिमासाहैः सुयुताकृतेति । तत्र । यतो । इष्टकालाम्बवहितपर्व
कालवत्तिताधिमासस्य विरामकालपर्यंतसद्भाद्वितोसौरदिवसास्ते । स्ताध्याहैः ससंबधेनाना
चेनुयात्तेनाध्विष्टिव वयुतेः सौरात्सांचांद्रसिद्ध्यर्थं कार्याः । ततोधिमासांताद्विष्टतिथ्यंतपर्यंत
चांद्रद्विनानामपि सत्वात्सद्भाद्वितद्रुष्टशिष्यात पर्यंतं चांद्रदिवसाभवंति । अतः । गतोनयोरसा
नाद्वितिहेतोरित्यर्थः । स्वानुपातनिरग्राधिमासाहैः स्वशाद्देनयुतिरत्स्यात् । छाल्लेनाधिमाससंताना

३१ र्थयोरुपात्तत्वेनावयवयुररितामेलन्नाधिमासासायांदिद्दसैः ननु अधिदिनानुपातलवाधिदिनैः
अधिमासांतसौरमासाधिमासानां पूर्णैः शेषाभावात् अधिमासांतादिवतिथ्यंतावध्यवाद्दिनेभ्यो
ऽधिमासाभावाद्दाधिशेषतत्प्रयोजकं तत्संबंधरूपत्वात् सिद्धत्वात् अतो युक्तेर्निरस्याधिमास
पुंजकापाश्वांकत्वेऽधिमासांतसौरहायनमवयवांकत्वसंपादितमिति भावः ॥५२॥ योगाधिमासानु
पातयोरग्राह्मकोत्तरस्पति न यायोगेऽधिमासांनामवपातश्चनोचितः चेदिसस्पमरीचौमेहर्जन
रमन्दिलोमसतामितिन यानुकूरपयोः सौलाद्यो गत्वात् सिद्धरूपको न भवति चेन्नादिकल्प
नेप्रमाणाभावात् सौरवत्सदिसौरमासानां न वर्षत्वेनोल्लिंगत्वात् अंगीकृतेपि योगेऽधिमासानां
अनपातः नयुक्तः प्रमाणाश्रयोरेकजातिलाभावात् तत्र तमुच्चयेऽस्ति एवं चेन्न यदि आन्विप
त्ति न हि अस्य आनुपस्य उत्तरं मरीचौ पप्पर्थेजन्यजनकभावः संबंधः अहर्गणोपपत्त्यव

सरे निरूपितमस्ति । तत्रोक्तमन्त्रकल्पमुपयुक्तमित्यत आह नदिति । तत्र नत्रे यविलोकनाम
त्र्यं यवित्वमिमपादनुक्तमिति मावो । गत्रोक्तं संज्ञापारुद्दमूयते । द्विरक्षागुणित सौरवर्षा
णि सौरवर्षाहते सौरमासानिर्दि । रवाहीते त्ता नीयुक्ताधिमासेयुक्ता अश्चांद्राः सुतावयवाः सौरवर्षा
हते तेवयपोनाश्चैत्राहे निरवयवाश्चांद्राः । घेऋयेषाघर्कका लयोरंतरस्याधिशेषत्ता तए गेके
वलाधिमासेहि ना । पूर्वोक्ताः सौरमासाश्चैत्राहोके वली धिमासो गाश्चाद्रमासासा त्वं तु निरुक्ते
पोगपर्ययसत्रं । अनुपातस्याभिमायोपि । युगसौरदिनैर्युगाधिमासलहाधिमासांतीप सौ
रदिनैः केरसनुपातेनाधिशेषा भावादविलसानिरपवाश्चांद्राः सौरभ्यश्चाद्रार्थमेवाधि
मासानां सा धनावश्यकत्वात्तयुगवांद्रदिनैर्युगाधिमासालहाधिमासांताहितश्चैत्राहिपर्य
तवांद्रदिनैः करनुपातेनाधिमासाभावादधिशेषं सौरिंपींद्रभ्यः सौरार्थमेवाधिमासानां

३२ साधाना वधूपकृत्वा न· तत्रापि विशेषस्याधिमासावयववत्वादिहं चांद्रकार्येयु न सौरदिनैर्युगचांद्रदि
वसास्तत्राधिशेष सौरदिनैः किमित्युपात्तमर्कर्हरे हीनतिनगुवि·लापोत्क्रम्य त्वा माशान्सौरगरो
संवरिकल्प्येत्यादिरीत्या प्रत्यब्दं सौरहर्षोपार्गादेवो काधिमासानयनानुपात्त उपपन्न इति न कश्चि
32 द्विरोधवदिति ॥ १८॥ रदिनसावाधिशेषार्थमिष्टं व्हा [illegible] हर॥ तत्र चांद्रसौरद्यांउपोः पृथग्ज्ञाना
भावादेको हरः क्षिद्धुणकोविमि त्रौतद्राभं १ अथाव मरो वन्पागो वयतिमा हातिथ्यंतराम दुक्या
त्कम ध्येस दैवतिष्ठत्यवमावशो र्बं·त्प के न तेनाथमवेन्निपा द्वितिथ्यंतकाले घृत म प्यात इति तिथ्यं
तराम दुहगिरा स्यातः अत्पथा· अहर्गणार्थं ग हीतावम शेषेनुतिथ्यं तद्धा कालिके हर्गणः स्व
ति· अयं भावः· चांद्रिहर्गणस्य तिथ्यंतकालिकत्वात्ता नीतसावयवावम हीने नमकावनीहर्गणो
तिथ्यंत माले· अनोद्धृताश्रीपाहर्गणसिद्ध्यर्थं तिथ्यंता दुरात्रे कालांतर रूपावम शेषं पाश्यं· तत्र
लाघवात्पूर्वमेवाद मशेषेहाअंनं कृतमिति ॥ १४॥ अथ स्माद्रहीनयनमाह यस्पोकचक्रगणिता हिन

संचयो सौभाग्यः वाहैः फलमितो भगणा दिकः सः मध्यो दृश्या स्वपरिमध्यरवौ निशीथा सत्रप्रो
दृश्योगतए वसन्तिय हुः स्या दिति अस्मोपर्वोक्तः अहर्गणाः पस्य ग्रा हादे रुक्र भगणो युगसंवत्सरेषु
यानो युग सर्वेकु दिने भोक्तः फलप्रमितो भगणा दिगत भोग स्वरूपः सः भगणा हूपगु णाकः संबंधी
ग्रहा दिः मध्यमो त्वं कापम ध्यमस्फुर्य प्रध्यप्राग्रनि कटपरे श्या गते ससेव नाम त्रः युगकु दिने यु
गभगणा सारे श्या हर्गणेन के दृसन्तु पाते नभगणा संबधी ग्रहो भगणा दिभो गात्मकोति पत्तविष
यत्वा नमध्यः पमकोरि सर्वो दय काले चारप्रवर्त्तनेस्तास्स म एव लंका द्दुरात्रे एका स्मिन्दि वसेना
न्तत्र घटिकाः गत्कस्य त्रा सुवनाः वष्टः तत्रस ध्यमगत्य सत्ताम प्यु दय वैलक्षण्याद्दै लक्ष्य भित्य तु
पाते नेनियनैक मानविषये एणः मध्यरात्रा सन्नएवा हर्गणेन लंकाद्दुरात्रेः अतो हर्गणोस्य त्रग्रहो द्दुरा
त्रा सत्रे एव ५५॥ कुल्मोकभगणो पपहापोन वनविशोषमा हकल्मो कम भगणो पानामे घमानवर्न्

३२ विहाय। ज्ञेयं किंतु हरस्तत्र सहस्रघ्नो हरो भवेदिति। एवमुक्तप्रकारेण। कल्पोक्तभगणेभ्यस्तं वांछेनां विहग-
णकेनापवर्तनीयः परं तु तत्र कल्पे हरः युगसंबंधी कुदिनसहस्रो हरः सहस्रगुणितः स हरः स्यात्।
युगसहस्रस्य कल्पत्वात् कुदिनानां सहस्रगुणितानां कल्पकुदिनत्वात्॥५६॥ अथ सिंहाव-
लोकनन्यायेनाधिमासक्षयाहविशेषमहर्गणानयनोपयुक्तं विवक्षुः प्रथममधिमासस्वरूपं श्लो-
कत्रयेणोपपत्तिपादयति। अधिमासैः सौरमासा लभ्यंते यदि केनहा। राकाधिमासु केनैवमनु-
पातात्समासकैः॥५७॥ सौरैः ३२॥१६।३।४५।७ श्चांद्रोधिमासः स्यात्त्रिंशद्दिष्टेंदुवासरः॥ गौणमेय-
नमुपस्थापस्य परिणामः कृतो बुधैः॥५८॥ दर्शांतावधिके मध्ययां ऊमासेन वर्जितो॥ नथ्या कैसं-
क्रमेणास्य परिणामः स्फुटः स्फुटद्युतिः सप्ताहितं प्रवृत्तमासानां प्रसेकं द्वादशमासा संवत्सर इ-
ति श्रुतेर्वर्षेनाधिकत्वमपि तथाप्यस्ति त्रयोदशो मास इति श्रुतेः पारतंत्र्येण वैधिकमास

समभवः॥ तत्र वर्षस्य सौरत्वेन मासस्य चान्द्रत्वेन व्यवहारे कृते सौरवर्षे चान्द्रस्य पौरस्त्यमासानां कृतनित्य

पित्र्यसत्त्वादधिकमासव्यवहारापकर्षेणापि कृत्याकृत्याः॥ एवमुक्तानुपातेनैकाधिमाससंबन्धि

नः सौरमासाः सावयवाः १२।२६।३।५५।७ तिथि चान्द्रास्तु सावयवाः ३३।१६।३।५५।५० अत्रैकः सौर

पूर्वेषां चान्द्रोऽधिको धनुःसंक्रान्तिगताशो २९।२६।३।५५ कृष्णस्थितीयायाः गतघटिकास्तु २५५ संपूर्णो

जातः॥ तस्मादयं चान्द्रोऽधिको गौणः॥ एवं तिथ्यवयववृद्धित्वात् पुरस्य चान्द्र इत्यर्थः वृद्धिक एवा

नस्तस्मादभिज्ञायते यत् पुण्यकोऽधिमासव्यवहारः॥ तदर्थं धनुःसंक्रान्तिरमावास्या चान्द्रो मासो मार्गशीर्षो द्वितीयः॥

मकरसंक्रान्तिस्तु माघान्ता इत्येवं सौरस्य चान्द्रमानतो न्यूनतो मार्गशीर्षो न तु मकरसंक्रान्ति श्रावणो मास

स्तु लग्नः चान्द्रो मासो मकरसंक्रान्तिपुष्कलत्वात् पौषः॥ अत एव यौ मासावादिदर्शान्तौ संक्रान्त्या वृद्धिकः कालः

सौरचान्द्रान्तरत्वात् स्वाधिशेषं सौरचान्द्रमासयोरेककाले समाप्यमानात् पर्व पतितं तत् तिथ्यवृद्धिकोऽधि

मासः संक्रान्तियुक्तो व्यवहारार्थम् असंक्रान्तिमासपर्यवसन्नो मुनिभिरुक्तः एवं स्पष्टमानेन स्पष्टसंक्रा-
न्तो मासः स्पष्टसंक्रान्तिरहितः स्फुटोऽधिमासो मध्यमासंक्रान्तिरूपाधिमासपरिणामरूपः पर्यव-
सन्नः श्लोकत्रमतीत्य पाठ्येः ॥५८॥ अधिमासप्रतिपादनार्थमेव संक्रान्तियुक्तचान्द्रमासानां चै-
त्रादिसंज्ञत्वं न केवलस्येति स्फुटपत्र अधिमासस्यांतर्भावमाह श्लोकाभ्यां · अत एवार्कमेवादि-
संक्रमे व्यांऽमासकाः युक्ता येते क्रमेण स्फुटं चैत्राद्यास्त्वं स्मृताः ॥६०॥ संक्रान्तिरहितो संक्र-
श्चांऽमासोऽधिको भवेत् ॥ अधिकत्वादुत्तरेणु मासस्य गणना स उत्तरेति · यतोऽधिकमासस्यासं-
क्रान्तिमासपर्यवसन्नतात्कृतान एवे अर्थः संक्रान्तियुक्तस्यैव चैत्रादिसंज्ञत्वादसंक्रान्तिमासः
संज्ञारहितत्वादधिकः एव ननु वर्षे द्वादशैव चैत्रादिमासानां पंत्वाधिको मध्यस्थः कुत्रान्तर्भ-
वतीत्यत आह उत्तरे इति व्यपिमेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः चैत्रघोसौ चै-

परस्फुटसार्करात्रिसंचयनात्स्याधिमासस्तस्य पूर्वमाससंज्ञत्वस्य प्रवृत्तिं गाणितोक्त्यापितस्य पूर्व
मासप्रयोगो स्यात्तथाप्यधिमासानुद्दिश्य सैमीसः क्षयितोपादस्यापरत्वेऽपूर्वमर्द्धं परित्यज्य तदुत्तरां
र्द्धं प्रशस्तं तद्वान्ति विशेषवचनात् तत्र मासस्संज्ञत्वमादत्तमत एव पूर्ति हित्वेऽधिमासोऽत्परत्ति चै
त्राद्यो सौ ज्ञे परस्तस्य शेषवत् परत्तिमावः॥६१॥ अथ प्रतिपादितयोर्मध्यस्फुटाधिमासयोः सन्नि
वेशं सहेतुकमाह सोयं मध्यः सर्वमासः स्फुट एवं चैत्राद्यो सौ ज्ञे परस्तस्य शेषवत् परत्तिमावः ६१॥
अथ प्रतिपादितयोर्मध्यस्फुटाधिमासयोः सन्निवेशं सहेतुकमाह सोयं मध्यः सर्वमासः स्फुट एवं
चैत्रात्स्यपवः सप्रमासे धिहानौ॥सौ हृत्सा हस्वल्पकांऊ घर्कं लंपस्यात्तु रौपमकीस्य गस्येति सं
प्रतिपादितः अयमधिमासः मध्यः सर्वमासे प्रभवति त्रैराशिकगणनावप्रा तः मध्यमसौरसावन
स्यमध्यमचान्द्रसावनादत्यल्पभावात्स्फुटः एवमधिमासः २ हानौ २ ११ ८ सर्वमेद्वेवैत्र मार

३५ भ्यस्तमभ्मासेषु भवति॰ नात्र त्रं हेतुमाह सौरेति॰ यस्मात्कारणात्॰ तेषु मासेषु सौरमासस्य बहुसावन
दिवसाः संक्रान्त्यन्तरस्थाः तथ्यः स्वल्पाः पे चान्द्रमासस्य सावनदिवसास्तस्य भवति॰ अन्यथा संक्रा
न्त्यन्तरकाले दर्शान्तद्वयमनुपपन्नं॰ सौरमासस्य दिवसानामधिकत्वेन स्वल्पत्वे च स्यादित्यत्र अधिक
35 सौरसावनमित्यर्थः॰ नन्वसौरसावनस्तानत्तु संक्रान्तिकालिकस्पष्टसूर्येभ्यो विलोमरीत्या मध्य
मसूर्योत्पन्न साधनप्रत्येकमन्तःकरणमध्याकेन गतिभक्ताः स्फुटसौरमाससावनदिवसाः युग
चान्द्रमासैर्युगसावनदिनानि तदा हे कचान्द्रमासेन का नीति मध्यमचान्द्रमाससावनदिनानि॰
२९।३१।५० परमस्फुटत्वार्थं सूर्यपरमफलघटिका एकादश धनमत्र १२।४१।५० चन्द्रपरमफ
लघटिकाश्चतुःपञ्चविंशतिर्धनमत्र ३०।७।५० अस्मात् इमान्मध्यमसौरमाससावनस्य दिनाद्या
त्मकस्य ३०।२६।१७ अधिकत्वादधिकमासः॰ स्फुटसौरमाससावनस्याधिकत्वेऽनुसृत एव भवत उत्सर्गोऽस्य

गम्या चेच्च॰ अधिकगतौ तत्र अवनत्वमतो ग्रहस्य मध्यः॰ परमस्फुटचंद्रोऽसावनमिति सौरसायनं यद्गत्या
तद्दवध्युम्नलत्वं तत्र चैत्रादिसम्प्रसुसाध्रतं मध्यमचंद्रोऽसावनमितिसौरसावनं यद्गत्या तद्दवध्य
स्थिकलवमतत्कृत्प्रमुक्तिपदितिसत्ते यः॰ दिसारस्कमरीचायध्यच सेयः॥ ६२॥ अथपमसमानुदशा
ग्रतो मंडलनादिकांतमासः समसूर्येंदु समागमांतः॰ तदंतरे चेद्रविसंक्रमः स्यात्तदा समुद्भव
ध्यिको यथासा विति सिद्धांतसुंदरकारेणाद्दतंत साभिप्रायं श्लोकद्वयेनोपस्पष्टयति अथकेंद्रिगमपं
तर लिप्तिकाभिः षष्ठिघ्नीनां पद्दिता द्विकास्यां त॰ तद्दिवयोगाद्धिकलाभिरेवं त्रैराशिकाद्यघटी
भिरंतः॥ ६३॥ अत्रसा ग्रतोर्केंदुयुतेः स्फुटासौ तदंतरान्मासशिमासउक्तः॰ भुक्तोर्केसंक्रांतियतो
धिकस्तत्र द्विजितः स्यादितिसुंदरोक्तमिति॰ रवीद्दायुस्पष्टधिकश्चोद्दोमासः॰ शस्त्रोद्ध्रुक्तः तत्राद्यनेनपो
गः केंद्रसमसत्रैकत्र रूपेकांगीकृतः॰ किंतु मंडलपरिवर्षयोगोगीकृतः॰ संविन्नमंडलमेतिपदशांशी

३६ मध्यमंडलेपर्यंत धावस्थानं तत्रापि योगविच्छेदकालएव योगपरिपूर्तिः संभवात् मंडलं योगविच्छे
दारंभकालादर्शनादग्रे एवं चंद्रमंडलपश्चात्रिमिसूर्यमंडलपूर्वनेम्या योगपरिपूर्तिरूपः स्प
र्शनार्थं मंडलयोगकालः चंद्रपूर्वनेमिसूर्यपश्चिमनेमिसंयोगकालमारभ्य चंद्रपश्चिमने
36 मिसूर्यपूर्वनेमिसंयोगकालपर्यंतमवांतरस्वरूपयुग्मंडलभ्यासकलायोगक्रमस्तत्वायो
गकालाभिः कारमनुपातेच्छाफलमायगतेः कालस्यापि द्वयोर्निम्योर्विच्छेदाभावात्·गतं नरकला
भिः·व विघटिकास्तदेतस्यार्द्धमरलकं दृग्योगमंडलनेमियोगयोरंतर्वर्ती कालः·अतोलाघवा
·मंडलयोगकालार्द्धमेवमानैकखंडेच्छा संवद्धकैर्षेराशिकेच्छाफलंतयोक्तं तत्र तद्धिवेलत्र
तच्छतस्यपर्वपरासन्निसाधुयोर्निम्यंतरं तपारेवविंवयोर्निमध्येः एवं त्रैराशिकान्तरं सूक्ष्मकरूपा
नुपानात्·लघ्वघटीभिः·आमांतादग्रे·उत्तरकाले·सूर्यचंद्रयोर्योगस्य·मंडलयोगस्यांतःपरिपू

प्तिः ॥ असौ चरमो विशिष्टसावधिर्मेः शास्त्रेषांक्रान्तमासस एव वर्द्धितश्च तस्य मंडलेनेमियोगरूपयोगवि
शिष्टसावधिरूपत्वात् नेतुं मंडलकेन्द्रयोगरूपदर्शितोऽवधिकः ॥ तस्य पुनः स मध्यावधिकत्वेन मध्यमत्वो
क्तः ॥ तदूर्जितः सूर्यसंक्रान्तिरहितः स्फुटचान्द्रमासोऽधिमासः ॥ न तु दर्शान्तावधिकोऽधिमासः ॥ पुनस्तु
पूर्वं साधारणमासोऽस्याधिमासः केन्द्रयोगावध्यभिप्रायेणोक्तः ॥ रहितौ तु नेमियोगांतावध्यं
भिप्रायेणोक्तिद्वयोरसंवादात्कस्य प्राधान्यमित्यत आह इतीति ॥ एवं निरुक्तं ॥ संहरणोक्तं सिद्धान्त
संहरेदुक्तं नान्यत्र ॥ तथा च पूर्वं सिद्धान्ते साधारणोक्तेन तदनुक्तेः पूर्वोक्तमेव प्रधानं ॥ चरमं त्वेकदे
शीयत्वादप्रयोजकमिति भावः ॥ ह्या नन्वेकदेशीयमतमपि युक्तियुक्तत्वात्कुतो न प्रधानमत आह तल्ल
न्मतं दूषयति ॥ तेन चान्द्रगणेनिकदृष्टिक्रमात् कं वर्धयेत ते ॥ अन्यथा मादिने म्ये संसंक्रान्तिनि ॥ अत ते
कथमिति ॥ तन ॥ प्रतिपादितमेकदेशीयमतं तुच्छ ॥ अस्य तत्त्वहेतुमाह गणितमिति ॥ यतो हेतोः

२९ बुधैः स्थित्वा तत्कृरैः कैं इं मंडलकें ईं अंगीकृत्य ग्रहभोगादित्वहिता तमुक्तं नतु नेमिसंवेधेनः अतश्चां
द्रमासो पि केऊकासंवधेन युक्तः ननु नेम्येकासंवंधेन तिनेम्येकान्ति मापेद्गाद्धिमासमा सकृयत्न
ममुक्तमित्यर्थः नेम्येकारूपमासांतनदरसोनिषमाह अन्यथातिः केद्रये द्वयानेमिप्राधान्येः
37 मंडलकें द्वारा यथा द्विप्रदेशासमसत्रैकारूपसंक्रांतिस्थानेपि राश्या द्विप्रदेशासर्वमेडलपश्चि
मनेम्यो योग एव कथं त्वयासंक्रांतिः अन्न हि सौरमासांतत्वान्माद्रियते तथा चैकत्र स्थितौ
तः शास्त्रार्थोपरत्र भवतीति त्वापास्सौरत्वां ऊमासयोरेकरीत्यै वाद्धिमासार्थे ग्रहणं समु
चितं नभिन्नरीत्यं तिभावः १६४ अत्र आपातं कसमा यतेः अथर्वविवचना चांद्रमासो नेम्ये
कान्तोत्र चेत् नहर्षास्ताम धिमासा पंचपत्रा रो नो चितोन्नहोति अत्र अधिमासनिमित्तं सवित
मंडले स्याप्यर्थ कृष्टिवचनादित्यर्थः वरकने मियोगं ता वद्धिधां द मासौ गीक्रियते नतुय

श्रा· एवं यद्विवर्दर्शित गर्हि· अयं· मंडलनेमियोगांताभिप्रायिको ऽधिमासोयं तत्रा दिनहांतत्वं निषे
धार्थमात्तां नास्माकं वृत्तिःपरं त्वस्य प्रकृतानुपपत्रूपत्वमाह नेति· अत्र सिद्धांतग्रंथे· तादु
श्यो ऽधिमासो वक्तुं नोचितः सिद्धांतोक्तगणितस्य साधारणत्वाकेंद्रापत्वात्तद् अभिप्रायेणा
धिमासत्रुथनमेव गणिते। यत्तुकं तत्र चित्तमितिभावः॥२॥ अथ चंद्रमासत्वस्य चंद्रमं
डलकेंद्रगतिरूपदर्शांतत्वघटितत्वेनोक्तेर्व्याप्तिन विप्रकृष्ट संस्कारसंगीकर्तृत्वदर्शाभिप्रायेणा धि
मासो ग्राह्य इति ध्वनितं मतं श्लोकाभ्यामाह एवं यदुक्तं तिथिगर्भगणांकु पक्षगणानां मध्यसं
पर्वस्य· पाः साधितो दर्शविरामकालः स्फुटो मध्ये केंद्रेन संस्कृतोत्र॥१०॥ यत्न स्फुटे दर्शविरा
मकाले दर्कत्त्र संस्कृतौ रविश्रीन रश्मी· कृष्ण गणनामध्य निर्णयेन स्यात्ता हि तत्फलविज्ञेय दि
नौति· एवं· केंद्रपो गदर्शांताभिप्रायेणान्य स्पष्टीकं· तद्गर्भ स्थान स्पष्टकं गणिता गत दर्शौ

२८ तएव सूर्यचंद्रयोः सारेकुसत्रस्थत्वेन न योगस्य तत्र प्रसङ्ग इत्याह· अथानंतरं कुपवे· सम्यक्प्र
कारेणावस्थे दर्शांतकालिकसूर्यचंद्रबिंबावस्थानस्य म्रुष्टकम्त्र संबंधाता वान्नतहा योग
स्यप्रसक्तेरोत्याह· पः सास्थितोदर्शांतोभगणभोग प्रसक्त योगकालरूपोपक्रममाणा सर्वग्रहणोप्य
38 पुक्तालयनेन संस्कृतः· अत्र मद्दष्टे· स्फुटः· एकसत्रावस्थानयुतिकालरूपोमध्येन· भगणभोगष्टतादर्
शसत्रांतराल कालस्याग्र लंबनत्वप्रतिपादनान्नः तथाचम्रुष्टेष्विमासे· लंबन संस्कृतदर्शां
त्राभिप्रायेणाग्रहणेनकेवलादितितत्स्य ततात्पर्यं। द७॥ एतद्दूषयति· तदप्ययत्नसां ससनिमित्त
योगे दिगोचरत्वेनमसीन पूर्वैः भगणभोदेशेनगणितं हि सर्वं तत्रापष्टं दर्शो सम सत्रतः स्पष्टिति· त
दे तन्मतं· अभिप्रायः पूर्वमंडलाभिप्रायेणाग्रस्थिमासस्य स्पष्टितत्वेन सप्रयुक्तव्यपार्थकः· अथ तर्कं
हेतुमाह· मासतिः ग्रंथकारैः प्राचीनैः पासानि मितं सूर्यचंद्रयार्कगो प्रत्यक्षत्वेन तसीकृतः·

दर्शेनेसूर्यचंद्रयोराश्याद्यवयवेनतुल्यत्वेसौजन्मांशांतत्वोक्तेश्च ननुगणितमध्यकेन्द्रमन्थिक
त्वोक्तमितिभूगर्भेदिग्दर्शनोपिसमुचितः एकदेशेनुव्यवहार एकरूपकत्वात् दर्शएवदर्शान्तः स
मुचितः सएवलम्बनसंस्कृतः दृश्यतन्त्रात् हि भूगर्भेदेशोदृग्भिः सर्वगणितंभूगर्भस्थमेवं हितिश्चये
नएकदेशेसमस्तत्रसंवंधातदेवगणितस्यसम्यक् भवति भूगर्भेएकयोगगणितमतित्रं अन्य
थाभूस्थगणितस्यात्मकत्वाप्रासाद्धिस्थभुवोनुपपत्तिरलापतेरितिभावः॥ दृ॥ ननुनहिसू
र्यग्रहणेलंबनकथनंसर्थमिस्यतन्त्रात् सूर्यग्रहेनुत्सुकः दर्शनत्वात् तत्साधनंसंक्रमतोपि
एत्रौः सूर्यग्रहेलापिनिषेधउक्तः किंचपर्वदेशेपितिनेकमासस्थितिः सूर्यग्रहणप्रसक्तदर्शनस्यान्तं
वनसाधनंसम्यगुक्तं मन्यथामध्यकालादिज्ञानासंभवात् एतदेवस्मृतिप्रामाण्येनसाधयति
अतोपीति यतः सूर्यग्रहणं प्रत्यक्षेनयोपयुक्तमतएवसमर्थः रात्रौसूर्यग्रहणेसन्निधमेस्या

३९ 39

स्ने स्नानादिधर्मिकत्वनिषेध उक्तः उपपन्नः तत्र सूर्यस्यादर्शनादेर्यद्गोचरयद्ग्रहणाभावातः अग्र
हेणाभूद्यन्वे सूर्यग्रहणं हि स्यात्धिमासादेरेनिर्वद्धूपग्रहणानंतरमाह किंच ति· प्रदेशेषु· भूप्रच्छन्नेक
प्रदेशेषु· इति· सूर्यग्रहणारीत्ति रंगीक्रियते तर्हि सर्वत्र· एकमासो न स्यात् अत्र पंमा वः· यथा
त्त यग्रहणं सर्वदेशे युगपत्तस्य चनम वतित्त थामासारंतसमाप्ती अपि युगपत्सर्वदेशेन
भवति· लंवनहेतुभूतलग्नस्य प्रतिदेशं भिन्नत्वेन लंवनस्यापि फलत्वेन प्रतिदेशं भिन्नत्वा
स्फुटदर्शान्तस्य प्रतिदेशं भिन्नत्वेन लवनस्यानेकत्वेन प्रतिदेशं भिन्नत्वात्स्फुटदर्शान्त
स्य प्रतिदेशमेककालिकत्वासंभवात्· संक्रांतेः सर्वत्रैककालिकत्वाच्च· तथा चामान्तास्तत्र सं
क्रान्तौ यस्मिन्देशे संक्रान्तिदर्शा नाम्र्वां कस्मिन्देशे तद्दर्शानावधिको मासस्तत्संक्रान्तिप्रयुक्त
संज्ञो भवति· यस्मिन्देशे दर्शान्तोत्तरं संक्रांतौ यस्मिन्देशे संक्रान्तिदिनेऽस्मिन्देशे तद्दर्शान्ता

पधिको मासस्तत्संक्रांतिप्रयुक्तसंज्ञो भवति । यस्मिन्देशे दर्शान्तोत्तरं संक्रांतिस्तस्मिन्देशे पूर्वमासात्त
रमासस्तत्संज्ञकः । एवं प्रतिदेशे पैकमासस्संज्ञानुपपत्तेरेककाले । एवमाधिमासोपि क्वचि
त्स्यात्क्वचिन्न स्यादिति । १७ । अथाहर्गणे विशेषे विवक्षुः प्रसंगात्क्षयमासं प्रमाणिकाभ्यामाह ।
अथार्कमासमावनं रवेर्गते महत्वतः ॥ यदेंदुमासमावनाद्भवेत्स्वहीनकं तदा ॥ १८ ॥ कुत
श्चिद्द्विदुमासकांघ्रिणार्कसंक्रमद्वयः ॥ द्विमाससत्क्षकः क्षयाल्लयाभिधीमतिस्मृतत्र इति ।
अथः अधिमासनिरूपणानंतरं सूर्यगतेर्महत्वात्सौरमासस्तावनं चान्द्रमाससांज्ञकः क्षयपा
ल्लयाभिधीमतिस्मृत इति । अथ अधिमासनिरूपणानंतरं सूर्यगतेर्महत्वात्सौरमासस्ता
त्तर्न चांद्रमासस्सारं नाघ्नात्स्ये भवेत् । तदा कदाचित् । अतिपमेन संक्रांतिज्ञानाभावात् । चां
द्रमासः पूर्णं लग्नं सूर्यसंक्रमद्वयं यस्मिन्नेतादृशः द्विसंक्रांतिकः संक्रांतिप्रयुक्तसंज्ञाभ्यां ।

४० द्विमाससंज्ञः॥ द्वयोर्मासयोः सावनादस्मात् २।३।२। ५० अन्त्यमसौरमासस्यान्त्य ३०।३६।१० मल
त्वाभावेन मध्यमचान्द्रमासे संक्रमद्वयस्यासंभवात् अत्र मसंबंधेन ज्ञपमासस्य तप
उपायं अत्र वर्षे खपं संभवेपि तस्य सावनत्वे भोपेज्ञाः मासस्य चांद्रत्वे नांगीकारात् ॥२०॥ ननु व
हाभट्ठमतिपरिद्धितीपायं वासंक्रांतिस्त्तु उत्तरा अयमहित्तं कल्लं चतुर्द्वियाममायां वा गतुत
रासंक्रांतिस्तु द्वैवत्सलत्तृप्यास्तः अत्र प्रथममासे क्रांतिः पूर्वमधिमासपाते विना न संभवति
अन्यतमसौरमासस्य सावनस्य चांद्रमाससावनाधिकत्वात् तत्र ह्यधिमासयो विरुद्धत्वात्
यं संनिहितनतथाद्वयोः समाचे भवति अन्यतमसौरमासस्य [illegible] दत्वात् अन्यथा पदाधि
मासपातस्तताव पपमग्रेत्तय मासपातमतेः किंच क्षेपमासोत्तरमपि अन्यतमसौरमा
ससावनस्य चांद्रमाससावनादधिकत्वसंभवादधिमासते एवं पुरस्मिन्ज्ञेयमासस्तत्र हासत्रा

वधिमासांतरद्वालांतरालासंभावनया द्वयोस्तयोरधिमासयोः समावेशोत्पंतीकवर्षा
त्मांतरत्वपानुचितएव स्यात् स्वमध्यममासनाशत्र्प्रचावश्यंभावेनाधिमासयोः स्वष्टयो
रंतरालकालस्याष्टाविंशतिमासात्मकत्वासंभवादित्यत आह नृपमासात्पूर्वेकालेगेचमा
सत्रयावध्यधिमासद्वयतत्र स्याद्धि योगाणितागतरदिति मासत्रयावधीत्यत्र किंलाघव
सौकर्यार्थं अधिमासद्वयंभवत्यन्यथा नृपमासाद्यपपत्तिः अधिमासप्रयुक्तोत्तरोत्तरकि
नृपमोसाप्रयुक्ताधिमासविस्थितिर्गणितेन कापि त्वत्तिः उभयोरधिमासयोर्मध्ये धिमा
सयतनस्तरणौको धिमासद्वयतत्र्प्राह तत्रेति तयोरधिमासयोर्मध्येरसयोः प्रथमः नृपमा
सात्पूर्वकालिके धिमासो गणितागतः द्वितरस्तां धारणो धिमासवदिसमयः द्वितीयस्तु नृप
मासोत्तरकालिको धिमासो गणितागतयेत्तः नृपमासोपजीवक इत्सर्थः ॥१३॥ वधेरशास्वे

४१ एक्ष्यंपादिपंदोस्त्र॥१८॥समयचैत्रादिसप्तस्वधिमासपातस्तथैतत्समये त्र्यमासः केषु मासेषु

भवतीत्यत सत्संभवमासकालमाह एवं च सामते येत्स्या त्वयमो सत्त्वात्खलु कार्त्तिकादि चतु

ष्के स्योधिमासः फाल्गुनांतकः इति सांप्रतं इदृश ग्र १८ सर्वमंदोच्चसत्त्वे द्रुतवर्षसमहात्स्य कस्थू

लकाले एवं च अथार्कमासं सावनमित्या घूकरीत्या यदि त्र्यमासः स्यात्तदा तर्हि खलु निश्च

येन कार्त्तिकादि चतुष्कः कार्त्तिकमार्गशीर्षयोपमाघ्राम्प तमे पूर्वं भुक्तमासा गिम मासस

भावनया त्रयमाससंज्ञा क्रिरन्यथा स्वरूपासिद्धेः अंश्चः त्रयमासानंतरीयोधिमासः फाल्गु

नान्तकः फाल्गुनावधिरन सांप्रतान क्षाधिमासकाले स्यात् २ दंड सर्वमसीचोव्यकं सोपपा

त्तिकं गणितेन प्रदर्शितं तत्रैव द्रष्टव्यमित्युपरमात ।७५॥ अथाधिमासं निरूप्याहर्गणानन्त

तविराधं भास्कराचार्यो मनत्रव इति स्पष्टाधिमासः पतितोप्पलच्चोपहायदा वापतितोपिल

शुः॥ सैकेनिरिकैः क्रमशोऽधिमासे सत्यहर्दिनौघः सत्यधियापसाध्य इति। स्पष्टार्थं। अहर्गणानयना
न्तर्गताधिमासानयनगणितं करणोऽप्याप्रः प्राणोऽधिमास इति जैनं। ७५॥ अथाहर्गणानयने
गतमासान्तर्गताधिमासे सति विशेषवदन्नृपमासकृतविशेषं बधूलोकाभ्यामाह। अन्तर्ग
ताधि—— प्रिनश्चाहो मासयोजने। एवं नृपायनोपात्तमाससंख्या विप्रविनिर्मिता॥ ७६॥ अधि
मासाग्रेणोनेवं किं तु संस्थे च केवलं। एवं विचार्यमन्तिमानुगतां कुर्यादसंशयमिति। आदिपश
द्वौ विरोधाभासयग गतमासतान्तर्गणनायां स्वपक्षोऽधिमासोऽनगण्यः। तथाऽधिमासानयनगणि
तस्मिन्कृत्वा। अथ मध्येऽन्त्यमासान्तरितमासगणसिद्धः। नृपमासप्रयुक्तं गतमासे विप्रो चमाहए
व मितिः। यथाधिमासप्रयुक्तो गतमासेषु विशेषोऽक्तिस्तथा नृपमासप्रयुक्तो विशेषोऽप्यस्ति। त
मासस्याहर्गणाधिमासानयनासिद्धत्वेन गतमासेषु तत्फलगणनापात्रावश्यकत्वात्। अन्तः

५२ तदुपक्रमासन्निमित्तं मासस्य संक्षेपेकानाद्धितीयाद्यधिमासनिमित्तमेकाधिकाद्वेतियथा स्थितेव
मासग्रहणेनेत्यर्थः उपसंहरति एवमिति उक्तरीत्याविचार्य सुबुद्धिरसंशयं अमाकल्पद्रत्य
र्थः अहर्गणं साधयेत् ॥७॥ अथाहर्गणत एव ग्रहसाधनं विवक्षुः शिष्यावधानार्थं तत्प्रतिज्ञा
नीते अथ कल्पादिवर्षेभ्यो गतेभ्यो ग्रहसाधनं पूर्वोक्तेन सममंव्यक्तिलाघवादूर्ध्वं किं ध्येयेति
अर्थे तद्ग्रहसाधनान्तरं गतेभ्यः कल्पादिवर्षेभ्यः एकोनाशीत्याद्यधिकसाहस्रत्रयं शकयुत
मन्तिर्येभ्यः ग्रहसाधनं लघ्वया दिक्कं न पूर्वं वेद्गणात्मा दिक्कं पद्मा कानीतग्राह समं पुनः कथनं
मर्थमित्यत आह लाघवादिति पूर्वमहर्गणात् कवाहुल्येन प्रयासाद्यधिकमतस्तदपेतत्पाला
यवान् सिद्धान्तनिर्वन्धस्पष्टसूक्ष्मागणितानुकिलनन ग्रहकौतुकवदतिलाघवादित्यर्थः अ
स्याग्रथोक्तं लाघवं न गृहीतमित्याह ध्येयेति स्वबुद्ध्या वहामि ॥८॥ तत्रोपपत्तिक्रमहृपतिमाह

52

अत्राः सपादिदिवसाः समार्द्धनाघः समाः खाउंपुनोः पला वि॰ अध स्कतामवृ॰ १ शं प्राहितामे
वं समेशो गणुतो गान तद् इति॰ अघः पलेभ्यो घः नामि॰ पलानित्य लांकनुस्मविपलानीत्यर्थः
एवमुक्तरीत्यादिना यात्मकं सप्तनक्षः शुक्रवाराद्दितः सावपवो वर्षयोभवति॰ अत्रायपति
स्कसंा खषाडैसावुयवंयाराचं॰ गद्धनंत्र मुंगवर्षैयुगसावन दिनानि तदेकवर्षकालीत्येकव
र्षसावनदिमानि ३६५।१५।३१।३१।२४ वारस्यावशपकत्वात्सप्ततष्टा निरा। १५।३१।३१।२०॥ ए
कवर्षे यमसूयः सायभवत्तत्ता कुलिगत्तवर्षैः कृ इतिवर्षालपे तद्गुणितानि सप्ततष्टान्यब्दप
इति॰ तत्रैकवर्षाद्देकवर्षा ब्दपडक्रूरूप इति मत्तानामपि सुत्ते पलान्सु गमं स्यतो त्तेपंखंउगु
णाने नकलाहे शक्रवारलातहद्दिगुणखरा ७६॥ अथोपयुक्तो शुद्धिमाह समाः स्वतिघ्नं त्रायुता
भवघसमाखखोश्वांग ६००० लवेनकीनाः॥ त्रिनघ्नर्वपोमिकधानरपुकाः शुद्धिभवे स्नाखगुरोश्च

४३ 43.

तद्वे पी॰ वर्षौलिसवर्यं चर दशाशपुतानि॰ एकादशगुणितान्तवर्षौरेतां पञ्चहृत्सां ग्रोन हीनानि त्रितद्वर्ष
द शा हत्साप्तानि भुक्तिर्भवेत्सा त्रिंशतप्ताः॰ अत्रोपपत्तिः पूर्णवर्षैर्यच्चांऊ दिनानि मानेदेकवर्षे
कानीत्येकवर्षे चांद्राहाः ३११।५३।२४ चांद्रवर्षे समाप्तिनोनंतरं सौरवर्षसमाप्तेरभ्यधिकां दद्दिनै
११।३।५३।२४ भवंतीत्येवां भुक्तिसंख्याचांऊवर्षौतादेतन्न्यूनेन सौरवर्षस्य भुक्ते॰ अतोनुपा
तेनैकवर्षदिनै ११।३।) र्भुक्तिगुणितान्तवर्षौलितास्त्रिंशन्नष्टानिष्टभुक्तिमान्तखेटगुणनार्थं दशभिन्न
खेटं॰ एतन्नवखंडु जंफलं वर्षं प्रपणत्रिंशता भुक्ते रवपुंर्वत्रि एलकनत्वे नत्रिंशन्नवफलं कार्यं तत्र लाघ
वाद्दुर्षोणपवन्नि भिसत्ताप्तावि दशगुणितानि कृतानि॰ द्वितीयखंडं ११।३।५३।२४ पंचदशाप्तं सप्तते
कल्पितं धृतं॰ ततो परं तिथिनाथः ।०।६।३६ मासाभिरेव हृतास्तेन सवर्णी तद्दिरस्थाने एकादशा॰ अ
तोत्र कल्पपपन्नं॥ अथावपुतका न्यूहलेन सवर्णी नद्दिध्रुवकाविचतुर्थ्यं ऊध्रू पकर्माहतिप्याद्दि

भुक्तिः सर्वग्रहमध्ये द्वादशादिकौ विधोः अवक्रः सौरवर्षादेवत्तद्माबारये मत इति। पूर्वोक्तातिथ्यादि
सावयवा भुक्तिर्द्वादशघ्ना गुणा सौरवर्षादेवरस्य भागाघो अवक्रो भवतः तत्र सर्वग्रहवक्रः स यथं वक्र
भुक्तिनद्रत्नस्राहत द्माबद्र्रति सर्वस्य अवक्रा भाव उक्तः। अत्रोपपत्तिः। सर्वचंद्रपो द्वादशभागांता
नरलोके कालि स्थिभवतीति भुक्तादिति यपो द्वादशगुणिताः सर्वचंद्रपोर तरभागाः भवंति। ते स-
र्वस्य यो द्भ्याश्च रः स्यात्तत्र सौरवर्षादेचंद्रस्य वर्षवर्धतंभयोत्तरा द्वादशत्वेन ग्रवकत्वे सो-
रवर्षादेर्भुक्तादिति यवः भुक्तिर्मितारएतादृशागुणान्यत्र तरभागा रुते सौरवर्षादिजरत्र्वचोद्भास-
त्रसर्वस्य चक्रपूर्तिता ह्यथा दि सर्वस्य अस्मिन्नत्वेन सर्वग्रहवक्राभावा र्द्द तरभागाए वचंद्रस्या
शीघ्रा अवक्रः ॥ ८ ॥ मोमयक्रवक्रमाह द्विघी गता द्वादशगुणितारै खराभैः ८ रा माः ७ अल्पोविपोगः भां-
शाघ्यो वे दहता द्विकव भागामलिप्तासहितकुजस्येति गतवर्षाणि रु त्रिशद्गुणिता निपंचम

४४ न्का निराश्या घं कलंग्रा स· गान वर्षा ल्ला त्रिभिर्गु ल्लीता नियं चुभक्ता निभा गाघं फलग्रा सं· नयोः
44 फल यो सा ज स स्कानें नरं कार्यं· चतुर्गु ल्लीन वर्षा ल्ला यंच विं विंशन्ति भागलब्ध कलादि नास स्फुष्ठा
नेपु गं भौ मस्पारा श्या घो ध्रुवकः स्यात्त अत्रोपपत्तिः पगवर्षे पुन भौ मराशा ये दूद शागुल भग
ण भि ना सा दैकेन वर्षे ण केउ सतु पातन भौ मस्यैक वर्षी यो राश्या धा ध्रुवः दा ११ २४ ।१८ ३६
अने न व वी ल्ला गुण्या नि ध्रुवकः तत्र खं उगुलना थे रा भि भागा न्मक मेक मिदं रव उं ६ १२ हि
ती यभा गाघु म रां· १३ ६ त तीयं कलादि कं। ८ ।१३ ६ ए भ्यो हरगु ल्लीत भ्य एक स्था मरघु भौ गा ते
वर्षे गुणो भ्यो हर भ के भ्यः फला नाय था यो ग्यं तथ्यो गे न ध्रुवकः पू लितः स्याद् वा १२ बुधशी
घ्रो च्च स्य ध्रु एक मा हपंच घ्न वर्षा ल्ला पृथक् त्रिंश स्या नैघ्ना नि ते यो वि वरं विहीनं· ना न घ्न वर्ष हि रा
ती ल वे न भा गा दि को वि ब्रु ल तु गकस्य ति· ता ना एको नपंचा शन· शेषं स्पष्ट· अत्रो पपत्तिः· एकवर्षे

नयातेन भागा घो ध्रुवः १४८।४।५४ प्रा १८ अत्र प्रथमं खं ८१४० द्वितीय खंडमतां ५९ वयेकं खंडं १८
८५ अत्र द्वितीयं खं डमतां १४०५८ अस्मात् पूर्वोक्तरीत्या समय पत्रं।। पघ पिभगणानुपयोगो
नेकल्पयित्वा घटिको घ्रुवके भगणाल्पागेन भागा घो ध्रुवः ५४।५५।१८ अस्मात् पूर्वरीत्या पं
चघ्न वर्षाणि १ अथ कल्पसंख्ये दिनघ्ना मितेत्यां यथु तिर्थिहीने नि पाठे लाघव अन्यथा कल्पारं
भज्ञान मगणानां क्षेपकल्पनयोजनोत्पत्ते स्तथापि नो मादि वक्तल्पारंभाद्गुणा दिक
ता नार्थं नयोक्तिः।। गणितनिर्वधे स्थूला नामि कारो मया कृतः ततिसच्चतीर्थमन्ययासत्
गणितो नावपितथा शकोद्भवा वैतः।।८३।। गुरुध्रुवकमाहुस्त्रिघ्ना ह्नाः १ यस्तत्रघ्नाद्रसा
साद्रका घृतः।। स्वर्खाणमपकले तस्या ह्नवा घो ध्रुवको गुरोरिति। अस्मात्, त्रिशाद्गुणितवर्षा
म्यः १ यथा क्षिष्ठनेभ्यः सप्तगुणितेभ्यः वर्षयुतेभ्यः पपतमनम्य खकृलेरयुतानि त्रिशाद्गुणितवर्षा

४५ णि॰ अत्र शेषां घ्रोध्रुवः अत्रोपपत्तिः॰ ए कवषीयोंशा घ्रो ध्रुवः ३।२१।प्रथमं खंडं ३॰ द्वितीयं च॰।२१
45 ।२ हरेण ६॰ सवर्णितं २११ अत्रैकं मित्रं द्वितीये वे २१० दे कवी खंडान्तस्य भगणं॰ अत उक्तमप
पन्नं॥२८॥ शुक्रशीघ्रोच्चध्रुवकमाह गताः प्राः खखेको गैर्ह्नताः स्वाभवे ह्नं शकोनाः समाप वमा
शान युक्ताः सितोच्चस्य शीघ्रोच्चध्रुवस्य पर्वैष्ठ तागतातो येन हीना ध्रुवो भागपर्व दृगी॰ गतवु
र्वपंच भागस्य शतभागेन हीनाद् इति द्वयोर्हरयोः ए युक्ति गिति तस्य खांधं॰ प॰ र्वैवर्षपंचांपास्यसि
द्ध त्वे न शतभागो के रे व पर्यवसानात॰ गत वर्षपंच भीतगस्य शतभागन हीनाद् इति द्वयोर्हर
योः ए॰ युक्ति गतिता तस्य खांधे॰ पूर्ववर्षपंचांशस्य सिद्धत्वेन शतभागो केरेव पर्यवसानात॰
केषस्यषं॥ अत्रोपपत्तिः॰ एकवर्षध्रुवोंशा घः ५।२५।११।५२।४८। अत्रैकं खंडमल्पिकं ५ते ६॰ अत्र एो
खंडं २५ कला स्थाने धृताः॥२२ अस्याप्यशं खंडमवार्ध॰।॰७।१२। पंचशत गुणं भागस्थाने कः १ अतः

सर्वग्रवयवत्र्यं॥ अत्रापि भगणा अत्रयोगो नैकवर्षीयसुक्लपी ध्रुवद्धृवकं २२५।२१।५२।४८ अथ हर्गणेन पूर्व
होत्यागतांहा हता: खा अश्रमः स्वचे हांश कोनात्मनि कोठेला युग्यंपरं तु बुधोज्ञाक क्वलं किंसुनीये
पं १८५॥ श्रातिध्रुवकमाहत्र्यक ग्राह्या: स्वस्वध्रुवं श्रुप्युक्ताः तत्र ध्रुववर्षांतः पुक्ताः पंचशतांशे नल
वाघः स्यात् तेध्रुवेइति स्पष्टं अत्रोपपत्तिः भागाद्यः पुनैरेक वर्षध्रुवः १२।१२।५।२४ प्रथमं खं
डं १२ भागात्मकं द्वितीयखंडमेतन्मितं कलात्मकं तृतीयं खंडं भागाद्विकं ०।०।५।२४ पंचशतं
गुणं भागाद्ध्यैनेसम अत्रतत्कमुपपन्नं॥ ८६॥ अथ वसन्तर्मंस होत्त्वं वर्षा होसाद्भूमिति वर्षांघ्र
तांशोष्ट ६ मांगसमस्त अमा भ्यु पलंके लिगुणा हृतापुका॥ तत्वांशकनखखरामभागोने नाख्यं
मकंस्यविलिप्ति कायुमिति वर्षारंभ प्रतम कान्ति उक्तां कपुतानि त्रिगुण वर्षेभ्यः पंचेविशं त्यं
शोनस्व त्रिंशांशहीनेन युमानि विकला पं रवेस्तं सौरवर्षा हेस्यात् अत्रोपपत्तिः विकलात्म

४६ ककरणार्थं मंदोच्चभगणानां गुणा १२९६००० ह्लीगणेन प्रमाणांशां कल्पवर्षैरेतावि कलास्तदेकवर्षे
गणका इति गुणा १२९६००० हरो ४३२००००००००० कलिमानात् ४३२०००० पवर्तितौ भगणानामत्रय गुणाः
46 अस्युतं हरश्च। तथा चक्र सूर्यमंदोच्चे ध्रुवकस्सिद्धये स्वर्षे मंदोच्चभगणाः कल्पीयाः पश्चोकाः
३८७ स्त्रिगुणा ११६१ हरः ४ वर्षाणां गुणो पतं हरश्च तत्र गुणाष्टु। तथा च सूर्यमंदोच्च ध्रुवकसि
द्ध्यर्थं सूर्यमंदोच्चभगणाः कल्पीयाः ॥ स्वैक मितं खं ३ द्वितीयं खंड ११६० यत्ता गिं श दृश्यकं घतं।
चस्मारिं भात्र घता गुणास्य १२०० त्रिंशद्भास्वरूपाः अतो लाघवार्थं गुणा १२ हरो १००० चतुः
पातनापवर्तितौ गुणा ३ होरे २५ अत्र खं ३ साधिक खं ३ त्रिशद्भा इति स्वत्रियोगेन। अनेन
वर्षापतां शेषोपाज्ञितो विकला घनर्णं। परं तु कलिवर्षेभ्यः साधितत्वात् कलिवर्षादिकमत्र मंदोच्चे
नयुतं कार्यं। तत्र तदुच्च विकलात्मक सृष्टिवर्षैः रक्षेः १९५५८८००००० एकं प्रकारे तोचसाधितं १२९।

०११६६८ इदं चक्र विकला १४२९६०००म र्कमंगणाः २१५ एवं प्रयोजनाभावात्मागः ग्रहध्रुवे क्षक
लिजगतभगणा योजनानुक्तिर्वत्तः अवशिष्टकल्पा होन्न्यपर्वहीत्र विकलात्मकं २१६० विकला
त्मकानीतसप्ति मंदोच्चे स्फुटे कृते न तत्र ष्पिसप्ति मंदोच्चे कदेशे वर्षप्युतां शारूपे स्फुट ध्यायुतम
कं पुनः सिद्धे स्थिरा धामा वादित्यप पन्नी ७०॥ चंद्रोच्चस्य ध्रुवकमाह स्व- मेशाहीनात् गणाः स्व
स्वाश्विलवेन यक्तांकगुणा घ्रुवबीः द्वित्रीये पंतो व पीस्व स्वामवे हेमामु गिध त्रुस्यम वे स्नवाघ
रतिः साकाग्निवतानियुग ध्रुवर्षे ध्रुवकें शाघः ७०। ४१। ०। ५४। अत्र प्रथमं खंडं ४० द्वितीयं खं
डं ४७ तृतीयं खंडं १२ चतुर्थखंडं लवाघं। ।५७ हर ७.... कितितं भागच्छेने रूपं प्रथमखंडे युगध्रुव
वैद्विच्छेरितिसिद्धं इदं चंद्रोच्चं कलि रति कल्पारम जचं दोच्चेन युतं कार्यं तद्गुनव सप्तर्षिवर्षेण १९
५४८८.... उक्तप्रकारेण गणाः तथाहि स्वअंश ६५१९६.... होनव षोडिशा १२३०३६९.... स्वसाश्विलव

४० ३२५६८···पुत्राकांतिः४३३६५७८···पुगाभ्रवर्षेदिग्धौरभि १८२३५४···सुतान्निःई५०११६···वर्षा
णां चतुः सहस्राः४···ज्ञानं४८८८९१०·पुत्रानि १६५७२२०· ६८६१० ३६ भागा नाम कर्चं ह्रांह्वं·३६ भागानां
47 ऊ२६० भ कं फलस्य २२१० ३२६·दिगमभगा णा नयो पेक्षितत्वात·अत्र च स्त्रि वनका तिर्भागाश्चं ह्री
ह्वीं·३६ ह्व छद्मां गोपनार्थं चंद्रेश मकं कृत्वा चतुर्गुणिता ब्रवेषु पुत मकं तद्दशागुणो नवापि दश
गुणिताः स्युरित्ति नवृत्तिभागाः·तेपोषुतः·कतरस्ति स्ति कुंभ्र नउपपन्नं १८॥ सोमनं होद्व क्ष वकं
माह गता ज्ञारस ध्वाः फूता भ्राः कजो ह्वं मदृस्या नवपंचाशा ईशोनपुतं विलिप्ता दिकं प द्वणाछाग
तकं षगेः संपुतं भादिकं चोक्तरीमेति·ननु विकलानां अकंसंदेह्व स्यरश्मपाचा नाम कर्त्वं कथं स्यादत
आह भादिक मिति·विकलानां कला वृष्ये तिप्रागुक्त परिमाषया राश्यादिकं च स्यात·अत्रो पपत्तिः
रवू वर्षाणां चतुरधिकं त्ता न द्रूपा २·४ भागास्ता ह्वि गुणा द्वन २ गुणा·अयुतं हरः१··· अत्र गुणास्ये

कं खं ३ ६०॥ अपरं च १२ प्रथमस्थाने ऽप्यतीतावर्त्तितो गुणो ६ हरो १॥ अत्रापि द्वाभ्यामपवर्त्तितेन क-
तः पंच भक्तं त्वेतज्जातं द्वापतेः द्वितीयखं ३ फलं सिद्ध्यर्थं प्रथमखं ३ फलं स्थ ६ पं गुणः श तं ६९
ऽत्र तिर्यक्प्राप्तं ३ गुणो द्वितीयखं ३ फलं तद्योगः ६ फलसमुपपत्तेः कला हाप्यकरी सा हेयो विकलात्म-
कः २२८६ ९८८५ द्वच कहि कला २२८ ६०० भक्तं फलं गतभगणाः ९२ एवं विकलात्मकं मध्ये ऽर्क
७ ६१९८५६ अतः सर्वमुपपन्नं ॥२८॥ बुधमध्ये ऽर्क्षवक्रमच्छशीतावर्त्तितो गणितानि ह्वमकानीयुगा द्व
पर्वा प्रहृतो सुता तिगगजाश्विनाम त्रिंशद्वायुहीनाभ्यां त्रिलिप्ता द्विविहीम हत्वा भिति शनाम
वर्षाणां प्रत्येकपोजनाः कहरो २५॥ मोकः लाघवान् ९ स्थानकारद्वशः अत्र ज्ञानां प्रत्यमांशः शता
५ वर्षाणि । अनयो घातफलवेन सिद्धानि युगानि स्थितानि कैः ५ २८५ हीनानि एवमुक्तकरी स्याद्बुधस्य मं
दोच्चं । अत्रोपपत्तिः २ षष्ठवर्षाणां गुणा १९ ४ हरो ३॥ गुणस्यैकं खं ३१२ परं च ४ द्वितीयस्थानेप

४८ वर्तिना द्युर्षाणां हर२५०००उपपन्नः प्रथमस्थाने पवर्तिना द्युर्षाणां गुणा ११ हरो १०० द्युपोः फलयोर्योगाद्
रूपयन्नं। उक्तरीत्या सष्ठिवर्षेभ्यः फलमाहे विकलात्मकं क्षेपः २१५ ह्रि१५२ भगणाः १६ द्युमं होच्चवि
कलाः ७६ ३१५२ एताभ्यो ऽभ्यास्तत्रला घवाञ्च ऋविकलाभ्यो विशोध्य शेषान्वेयस्कृतः फलादि शेषाद्विरूप
48 पयन्नं ।९। गुरुमंदोच्चे ऋवकमाहमध्याह्नस्यातमोगोसो स्वल्पवद्गिनवयुतः। विलिप्ताद्विगुरोर्मंदतुं
गस्या द्युर्षे द्युकृजमिति। सौरवर्षाघृतवमदोच्चं विकलायुस्यातः ऋत्रोपापवर्त्तिः १ २ वर्षाणां गुणा
२७०० हरौ २०००० अनापवर्त्तितो ज्ञातो गुणाः ७ हरौ १०० सख्या दिवर्षेभ्यः फलमाहवुक्तरीत्या क्षेपः ५२
२० २७ ६ भगणाः ८०७ शेषं क्षेपः ६१५ ६० अनडपयन्नं ।१०। शुक्रमंदोच्चे ऋवकमाहस्व
घ्न वर्षा घश्चताशयुक्तं समासहस्त्रहृयमानमान ।। स्ववदसप्ताग गजाश्विसिद्धयुक्तं विलिप्तादि
भगोर्थदुञ्चमिति। वर्षाणांसहस्रद्युपांशाप्रमाणं खोडशाग्निशोनवर्षे समासहस्त्रहृयभागमान।।

।खेचरस्सप्रागगनज्ञाप्ति मिश्रप्रथकं विलिप्रादिम्नोर्मेदुत्त्वमिति वर्षाणौ सहस्रद्यांश्राप्रमाणं
बोडशागुणितनवर्षसहस्रस्यद्यातांशेनयुक्तमित्यर्थः अत्रोपपत्तिः गुणा १६ ५ हरौ १०००अत्र
त्रगुणाल्पैकं खंडं १६ परंच प्रथमस्थानेशतापवर्तितो गुणा १६ हरौ १० द्वितीयस्थानेगु
णः कापवर्त्तितोहरस्थाने २०० गुणस्थाने १६ एवं अत्र उपपन्नं क्षेपस्फुटकल्पाहो ३२३९ १८१४० गगन
भुगणाः २४४ पूर्वक्षेपः २८ ६७४ ९३१ पातिमंदोच्चधृवकमाहद्विधाह्याः शिघ्रैः पर्वतैः सगुणाः
स्यात्सहस्रहतभक्ताः कमाज्ञायुतेनाकलेसंतप्रगम्भाप्ति न्नेतद्विवेदेविहितं नविहिमादिमांदमस्सुमि
ति मार्दमंदः प्रानेश्वरत्तस्वेदमोदं अत्रोपपत्तिः गुणा ११७ हरौ १००० प्रथम खंडं गुणस्य ११ द्वि
तीयं १ अत्रः सुष्ठकं फलैसमिसतेकल्पाहावुत्तरीत्यात्तेयः २२८८३७९ द्गतभगणाः १७ पूर्वं
८५ १०९६ वक्रविकलाभ्यः भुक्मलेक्षेपः ४४०८ पत्रक्षेपोहीनोनस्मात्तत्रचक्रविकलाभ्योहीनं

४६ त्रे यं कृत्वा योज्यं इति शेषं । अनर्थमुक्तमुपपन्नं ॥ ६१ ॥ अथ चंद्रपातध्रुवकमाह सांकागहा
त्याः स्वर्यत्रे विनिघ्ना विश्वघ्नपातात्तान् नखांशहीनाः गोकुघ्ने वर्षोऽत्र खखांगभागयुक्ता त्वथा
99 घः शशिपातकस्येति । सांकाः नवभिः समेताः गताः त्र्यहाः विंशसागुणिताः त्रयो दशागुणित
गताः त्र्यहानां विंशत्यंशेन हीनाः एकोनविंशतिगुणिताः तव वर्षोऽलांवद्वहस्तांशेन युक्ताः चंद्रस्यपा
तस्य पातकं भागादिकः स्यात् । अत्रोपपत्तिः चंद्रपातस्यैकवर्षे ध्रुवो भागाः १९।२१।११
२८। अस्यैकं खरं विंशतिरधिकं धृतं अधिकमिदं १२८ खंडमंशोऽपरं वृधनं ०।११।२४।१
ष्यः स्वर्वं युगमध्ये ... तरीमा कल्पादौ ज्ञेया भागाः ३।१८ ५ २४ १ १ ६ २ । चक्रारम्भ का भगणाः १०५
१८५१५८ शेषं भागाः ज्ञेयः १९० अयं विंशतिभक्तो वर्षे युवकः कृतं अत्र त्र्यानविंशति गुणानोप
क्रमे शेषस्य यथास्थितं न लसिद्धः १९४। भौमपातं सौरवर्षे शताहत्रि घ्नात्र खखमानः खेसप्र

ष्ट भानभागयुक्ताविद्द्युत्वा ज्ञात्विशाक्षो नात्विकला ग्राह्या नक्र इति । त्रिगुणा ज्ञा नायं चाप्र इंशो यंस्व
ष्टनांशेनसमगुणिताने नष्टुक्तः १गनद्वैके १५४५०५ हीनो विकलात्मको भौमस्य पा नत १ व स्पा
त य त्र्यं क्षा हीनो न स्प्र त्ता त्र व क्र विकलात्मकः शुद्धाऽक्का क यो साइ ति १ ब मु क मे व ऋतो पय
न्तिः गण्ण ६४२ हरौ १···· गुण्णस्यैकखंडं ६··· अयरं च ४५ प्र थमे स्थाने रात ६ चाय व र्तितो गु
ण ३ ह रौ ५ द्वितीय स्थाने त्र्याम य च र्तितो गुण २१ हरौ ५··· फलयो यो गि इन्क क मुपपत्रं
त्रै पस्तक क रो सा २२४५६७४८ ६ गता म गण्णः ६६ कार्वि १२५१२५८ ६ चक्र विकलाशुद्ध म ण त्रैपः २१
हरौ ५··· फल यो यो गि इन्क क मु प य त्रं त्रै प लक क रो सा १२ ण त्रै यः १५४५४ ४१ ६ धा बुधपातस्य
ध्रु वक मा ह गणा ज्ञा स्नि नि घ्ना ते खा भ्राः १थ ते त्रि नि घ्नाः भा रा कै ६ ता लब्ध हीनाः ॥ग जां गे कुपं
चा ड्कि १५१६८ हीना विलिप्ता गुणाः सौम्यपी घोच्च के सौम्यपात इति ने १थ वस्था लब्धे नहीनाः १गनहं

५० के १५२१६८स्त्रहिताः एता विकलाः बुधशीघ्रोच्चे वर्षोत्केवलाः बुधपातस्थाने अत्रोपपत्तिः सूर्यसि
द्धान्तोक्ताः कल्पे बुधपातभगणाः अत्र ष्टाशीत्यधिकं चतुःशतं ४८८ तेन्त्रिगुणाः गुणाः १४६४ अत्र
50 भक्तं १००० हरश्च अत्र ४ तो गुणोऽधिकः २५ गुणो हरो पंचशताव च त्रिनो गुणा ३६ रोऽस्त्र अधि
को गुणः ३६ हरश्च १०००० अत्र चतुर्भिरपवर्तिते जातो गुणः ९ हरो २५० एवं हरेण २०२५००गु
णश्च ९ हरो गुणो न ३ च भक्तो जातः प्रथमकलस्य हरो १२५ गुणश्च ३ द्वितीयकलार्थं ९ ६ ६ मगा
मध्यकगहीतलोनङ्केशीस्या कलाहेत्वे पर्वे विकलाः २८ ६३४८३२ गतम गणाः २९ वां १२२
८३२ चक्र विकलामुङ्मलं हेपः ७५ १६८ असंस्त सूर्यसिद्धान्तोक्तं पातो बुधशीघ्रकेन्द्रे अतो युक्तम्
क्तपयत्रं ना ६ द्वा गुरप्रातमा हल्व खे षष्ठिभागे न कलामुङ्मलं हेपः ७५ हरा हते न युनो
त्पत्ने त्रां पा का वर्जितः स्पात् पुगां गा म्र सप्तशरसे विलिप्तादिकः सौरवर्षो दिनः पञ्चपात

गुणि॰ वर्षौघां विंशा यि घ्नः खीपसाद्दिनान द्युगणाद्ये नैकाद्रघात्रि गुणितेन मुक्तः ३कांकैरे त्रि १८७०६४ हीनो
विकला घः सौर वर्षौघ द्युगणोऽनः पातः ॥ अत्रोपपत्तिः ॥ गुणाः ५२२ हरः १००० गुणस्यैकं खंडं ५॰ अ
परं च २२ एभ्यो गुणहरो द्विकं खवमहृतं ॥ क्षेप स्वकरीत्या विकलात्मकः १०२०९६८३६ गतमगणाः
७८ पूर्वं १००० ५९३६ चक्र विकला भुक्तमगणो क्षेपः २८७०६४०८७ ॥ भुक्तमगत ध्रुवकमाहः घ्राखवा
ये डुं लवः खखाभ्रगामांशामुक्तो १ द्विगप्रिय क्षेत्रः हीनो विलिप्ता सुपुगौः सितच्छ तुंगोऽथ पातो द्वन्
त्वेसितस्येति॰ स्पष्ट॰ ॥ अत्रोपपत्तिः सर्वसिद्धान्तोक्ताः कला भुक्तपातमगणाः अधिकं नवशत
८॰३ त्रिगुणाः २७०९ हरः खं १००० गुणस्यैकं खंड २७॰ अपरं च ८ प्रसेक हरः खं १००० प्रथमखंडानेपव
र्तितेन प्रथम खंड ३ फलं॰ प्रथमखंड ३ स्य त्रिभागेनांशाद्यं द्वितीय ३ वं ३ मिः क्रमगुपपन्नं॥ क्षेपः स्वकरीत्या
विकलात्मकः ५२८९८४१२८२ गतमगणाः ॥ ५५॥ ॥ २५ श्रवं १॰ ७९२९ अक्रणां क्षेपः २१ ६१॰ ॥ अवं सर्वसिद्धान्ते

५२ कल्पान्तमन्दशीघ्रकेन्द्रगणतात्कालिकमपुनो वास्तवपातस्यादितिवधूरीसाधुक्तशीघ्रोच्चे भूर्वी
51 केऽपुनः सौरवर्षादेपावः स्यात्स १९८०।।शनिपातमाद्गणात्सूर्याः शराणमाः द्वत्स्वात्म्याप्तवंद्र गणकेना
दिदिद्युन हीना व्यहीनाविहीनागा२१ दध्वाब्धिषड्वह्निभिर्मद्यो नरीवलिपादिकः सौरवर्षाद्दिनः स्या
दितिः स्पष्टं अत्रोपपत्तिः गुणाः १९८ द्द हरो १००० सहस्रदृष्टिगुणो गृहीतः २००० अथ वत्सपर्यये पर्यच
मापाः अधिकगुणः १५ अपवर्त्यगुणः १ हरो ५००० अतः पूर्वोपात्स्येव सहस्रांशः समगुणः अनेनो
क्तपूर्वांशा द्रष्टकं नेत्यपत्कनरीमाविकुलात्मकः ३९८४३११६९गनभगणाः २९६ पोथं ६३३२६
८ चक्रविकला १२९६०००७ गुदिमरांतोय ३६२२३२३ उक्ते मितनस्पष्टपयन्तं सर्वं १९८० अथोपपु
क्तमुक्तावर्षांतर्गतमहर्गणां सविप्रोथं श्लोकचतुष्टयेनाह नाद्युः भुक्तिभवात्तिजाश्यपद्यद्विहि
नाविति घ्राभवेत्क्षयेः समगुणाधरेः खरशगणाघ्रा द्विपंचतुर्भिः ।।लीपावुद्धिमतोयया तयुद्दिकः

संसज्ञ भुद्देरधः संस्थाप्याधरिकाः समायत्तिभवाः भुद्देस्तना घोल्मकाः ॥१॥ भवति चैषु द्वि
त्तिर्विर्विध ॥ नाथार्थे नभुज्ञादिगतत्तिस्थीनां ॥ गलो घिमासोपदिसो पिगलपः भुस्याविहीनः
कृतयापदानु ॥२॥ भुस्याग्निमेघपतितो थघिमासालामः किंवाघिमाः सुपतितो पिनवाल्लसुः
॥ ह्रो [illegible] फ्रो पुतः खलु तहा खगुरोः क्रमे ॥ संप्रतस्यपो गवि बयः सुघिपा विविंसः ॥२॥ द्विधायं हतं
त्वं गपंचा भ्रगैर्भुतः त्रेयकेरणान्विहद्यांकवारैः ॥ हतो मयलच्चोकिनो हगराः स्या त्समे शाकं
वि द्योकसैको फपार्थमिति ॥ भ्रहर्गणप्राधनोपयुक्तं न्हेरमाहरा पद्दति ॥ भुद्धिभवाः भुद्धानप
नस्तिद्धः भुद्धवपवीभूताः घघः सावयवाः त्रिजयदे नयुद्धिसंबंधेन वर्षेन हीयो हृपत्तस्य
घद्धिमिर्हिताः एतैरैकैः ६५७४९५७ सप्तगुणाधरैः सप्तत्रिंशद्धरैः धीवपवोपेवांतैरित्यर्थः
गुणिताः सतः शेषो हर्गणानयनोपयुक्तः स्यात् ॥ भ्रहर्गणसाधनोपयुक्तं शुद्धिसाधयति सीपा

५२ इति॰ बुद्धिमन्तागमलोकेन शुद्धं पूर्वीकायः॰ स्वीयाः॰ अवयवोंमुक्ताः॰ उपयान्त यष्टिका॰ गारीं तत्सि
द्धघघः संसृष्टः॰ संमार्ज्य॰ अधः शुद्धिघटीस्थाने॰ समापत्तिभवाः॰ शुद्धिववसंबन्धिनो वर्षि
52 स्वामिनो वयवीभूताः घटिकागारीं तत्सिद्धाः॰ संस्थाच्छाः॰ तद्धघवयवाशुद्धि दृढगुणोपयु
क्तानपूर्वीगतासावयववानन्तथेत्यर्थः॰ अत्रविशेषमाह शुद्धस्थितिः॰ पूर्वीगतस्य शुद्धगुणा
तत्सिद्धः॰ घघः स्वातृवघटीयोंस्याः भवति यदितर्हि अदृढगुणोपयुक्तमुद्धितिपिरस्यैकरू
पा॰ विधूना॰ एकेन हीनो॰ यद्येको हीनो न स्यात्तदात्रिंशद्घटत्वं पातस्यां हीनः॰ कार्यस्ता दृशीशु
द्धिर्दृढगुणसाधनो पयुक्तेतिभावः॰ अधिकत्वे तन्नैकोनेसप्तविंशं दृढगुणसाधनार्थे त्वेषयो
गत्यादत्याह॰ अथेत्थं॰ अदृढगुणोपयुक्तसाधनावेतरः॰ चैत्रशुक्लादिमारभ्यगतन्तिथीनां स्व
हो ग्राह्यः॰ अंतर्गताधिमासो पि न ग्राह्यो मास पाजने दृष्टकत्व पूर्वी दृढगुणविषमं न सम नंतरो का

हर्षेण विवपास्मिति संचनार्थमाह अधिमास इति· ग्राह्यमासे शुपघ्यधिमास स्पष्टतो ऽधिमा
सस्तिगणनायां गतपहयेस्वपिराज्ञार्थेः अन्यथा त्रो विमासानयनानुपात्न दूषणनाविना
हेगणस्वमासांतरितत्वापत्तेः कृतयाः अत्र अवहित पूर्वश्लोक सिद्धपाभ्यासाहितः कार्येः हीरो
नस्याद्भ्योतरमग्रे मूलएव स्फुटं· अथ प्रसंगाच्छुद्ध्यानयनम् प्रकाऽधिमासविशेषपूर्वक
महर्गणसाधनोपपत्तिस्थिगणो विशेषमाहपहितित्विति· शुद्ध्यानयने हि· निश्चयेन· अत्र
पतितः स्पष्टमानेनासिद्धाऽधिमासोपि· रविगुणश्चनष्ट स्पृष्टा न तुलाफलस्याऽधिमासत्वेन
पूर्वफलाघहकस्पविदेकाऽधिकफललाभनाऽधिमासः प्राप्तः अयमेकः शुद्ध्याऽधिमासस्यवि
शेषः· अन्यैवापरविशेषमाह किंवेति· अथवेस्पष्टेः अधिमासः अधिमासः शुपत्तितोपि·
मेषसंक्रांति पूर्वस्पष्टमाने न सिद्धोपि· अत्र· शुद्ध्यानयने· एतकदाचिन· नलब्धः· एकाऽधि

५३ कपालेनाधिमासः प्राप्तः स्वरामतचेति न त्तु तेषां फलस्य पूर्ववर्षफलतुल्यत्वात्· चकारः समुच्च
येत्ते न विशेषद्वयं· जहा· विशेषद्वये· उत्क्रमेण· खलु निश्चयेन· त्रिंशता· गृहीतश्चैत्रादितिथि
गणो हि नोपपन्नो वाक्यार्थः· ननु प्रथमविशेषः कस्मिन्नपि वर्षे संभवति शुद्धागमेत्वपति
नापि समलभ्यते वैशुद्धानपहारहरैर्युतपादिमौ यह्र तिभास्करे केऽश्वद्धितीयविशेषस्य
कदाप्यदर्शनात्किमर्थमुक्तमित्यत आह संप्रतीति· सांप्रतकाले· अयोगविषयः होन
विषयः योग्यविषमाभावात्· सुधियामग्रे किं न· विशेषेणापि चार्यः· सुधियेति हे गुणार्भ
मुपपत्तिर्ज्ञानार्थं तथा हि· ईदृशमस्मिन्नंहे श्चैत्रे २११८०।०। अथ मध्यमार्ष घर्ककाले तु नवांशमंदफ
लस्य धनत्वेन स्वल्पमेषार्ककाले संभवात्पूर्वमेवं स्वल्पमेषार्ककालः तथा चस्य पशु
द्धितो मध्यमशुद्धिराघेकलाघहास्य पशुद्धिरेकोनत्रिंशान्नहास्य पमानेनाधिमासाभावा

मध्यमभुक्तेरभ्यधिकत्वा घटीस्पष्टभुक्तिरेकोनत्रिंशत्तदास्य स्पष्टमानेनाधिमासाभावान्मध्य
मभुक्तेश्च दिनद्वयाधंतरेणावश्यमधिकत्वादधिमासत्वाभावः तत्राहर्गणस्य यथागतभु
क्त्यामासांतरितत्वापत्त्या मध्यमभुक्त्यु मध्यमाधिमासदिनानि त्रिंशत्स्युस्तद्गतामेवग्रा
ह्यात्वे· मध्यमासस्य स्पष्टमानाधिमासापत्तेश्च ह्यमात्तां न रितत्वापत्त्या मध्यमभुक्त्योर्म
ध्यमाधिमासदिनानि त्रिंशत्स्युस्तद्गतामेवग्राह्यत्वा· मध्यमाधिमासस्य स्पष्टमानाधि
मासापत्तेनादग्रहादत एव भास्कराचार्यैरेतत्त्रिंशद्भक्तया भुक्त्या हर्गणाः साध्यद स्फुटं मया
पिप यथागतभुक्तः पर्वतिथिगणोक्तोधिलिप्तत्वान्मध्यमासदिनामेव शेषं तद्गतत्वेशारहीता
नि तिथिगणो रहितं शोधिमोनि· तस्मान्मेषादिवक्रस्थे सर्वमहोस्त्वेमेषाघकैधनफलत्वा
त्स्फुटमध्ययसौरत्वखेः क्रमेण पर्वोत्तरारंभसंज्ञा क्लोक्त विशेषा विषयत्वं· अत्र स्पष्टमाने

५८ नाधिमासपाते वर्षं मध्यममानेनाधिकाः समयान्ता द्वितीयविशेषकाविषयत्वं। पदानुसर्पे मंदे
स्त्रे तुलादिषट्कस्थे तदा मेषादिषट्के क्रान्तिफलत्वान्मध्यमस्पष्टसंक्रान्त्योः पूर्वोत्तरकालत्वादा
53 रंभान्मध्यममानेन मुख्यानयने अधिमासाभावेपि त्रिंशत्तत्राप्तां भुक्तां स्पष्टमानेनाधिमा
सपातः। तत्राधिमासोत्तरस्पष्टमेषसंक्रान्तेः भुक्तचैत्रादितिथिगणो स्पष्ट मानानुरोधेनाभ्रे द्विं
श्रत्सैरकद्वित्रिरूपा सा साध्या। तत्र मध्यममुख्यानुरोधेन मध्यमचैत्रादेवर्तितिथिग्रहणं सूचितं ति
तमध्यमचैत्रादिस्पष्टचैत्राद्योर्मासांतरितत्वात्स्पष्टचैत्रादिग्रहवितततिथिगणो। मध्यममु
ख्यागणितक्रियार्थं मध्यमचैत्रादितिथिगणग्रहणार्थं त्रिशुद्धोप्येव सध्याहर्गणस्पष्टमासां
तरितत्वात्पतेदिति तत्र द्वितीयविशेषविषयत्वं। असिमासत्वचैत्राद्युक्तं तरापातानादधिमा
सोपदिसोपि गणपरत्कमान्नदसिद्धेश्चेति दिक्। अस्मात्सिद्धमध्यमाच्चैत्रादितिथिगणादह

णे शास्त्रा धनमाहद्दिधेति॰ अर्थः॰ भुक्तोनो विशेषसंक्रान्तश्चैत्रादितिथिगणः स्फुटान्दुपस्थापितः॰
तत्रैकषष्टिं रवे ६२७०५६ ३गुणितः॰ अयमेव पूर्वोक्तेनाहर्गणसाधनोपयुक्तं क्षेपके लायुतः॰
अयमेव चतुर्युगभगणांद्दिवसेगणः ४॰ १५॰ २॰ भक्तः॰ निरवयववक्षेपापात्र स्थितो हर्गणः
अहर्गणः स्पष्टः सौरवर्षादिन दृतिवारज्ञानाद्ध्वसमे शादित्यक्तं यत्रावलोकनेनैकस्मिन्निप
ते वारे कृताहर्गणाद्धूरः कृतावधिदिसंवत्सर इति तत्र चिंत॰ दिनवारसंवाहार्थं॰ मेकस्मैको हर्गणः का
र्यः॰ अत्रोपपत्तिः॰ सौरवर्षादेः सावनाहर्गणः साध्यः॰ तत्र चैत्रादितिथिगणश्चोऽनः॰ भुक्तोनः॰ सौ
रवर्षादिनश्चांऽस्तितिथिगणः॰ भुक्तोऽत्रादिसौरवर्षाद्यभ्यंतरकालरूपत्वात्॰ तत्र भुक्तिघटिका
श्चांऽनगृहीताः॰ किं साधनास्तत्कुतश्च भुक्तिघटिकानां चांद्रत्वेनाल्पघटीतां सावनत्वेनाल्प
घघटितभुक्तिघटिका अवमिघटिकाः॰ पदाल्पघघटीधिकालाल्पघकेनि एव भुक्तिघटिका

५५ युताः शुद्धिघटिको ऽत्र वमघटिकाः ऽस्मिन्सौ शुद्धिसोदशी तिः तथा हियत्र द्वेयघघः शुद्धिघटि
55 काश्यो ऽस्मा स्न हीवमघटो रूप· अ· घ· श· घं१ एतदूना शुद्धिघटिका इति शुद्धध्वांकानामवत्वो
न्नयघटिकाः पष्ठीव इयघघः शुद्धिघटिका प्यो यि कास्त ह वमघटी रूपं· अ· घ १ भ्युष्ट १६ एता दू
नाः शुद्धिघटिका इति शुद्ध ध्वांकानामवयवा न्नयघ कनाः वष्ठियघ कं· एतां· अत्रसाध न हृतया
दत्तर्थ शुद्ध ध्वांके हीना इति मेककुद्ध ध्वांकनामवयवो दूय घटिकाः एतद्दूनत्तिथि गएा
स्तत्रा धो वयवो न्नयभोग्य घघः युक्तं चैननतं· अत्र हगणोत्तसौरवर्षो घव वि लेन पूर्णमघटी युताः
सा तरि अवात्तवाः युगवांइ दिनै युगावमा नि तत्रमिः का नी तिर्गणहृ ऐ व्वतु र्भि र पवे स्विगणहृ
त शुक्र वि स्वां द्रगणा· तत्रा वमघटी हीना एजेमुगणगुणिता नाह भक्ताः फलेनावमा त्यनसावय
वेन हीना श्चाद्रागणय स्याप्ति र्यदीनेहगणोत्तः· अत्र यपूर्वा हगणैकालेका पि इ स· व मु शो वे यो जम

त्र॰ अत्र नु मध्येषे नुहि वारणात् मानानाम वयव पत सौरवर्षी घर्वेम घटी तिलं॰ सौरवर्षात्तवव मघ
र्घोस्त्प्राक्रतिपादिताः॰ अत्र तं सौर वर्षो घ्न ऊर्वावम घट्यास्ति थ्वं लल हगलोयो स्पाः॰ हीनारवा
वयानामवयवाभुयोः स्पशो व्य समन्त पाप र्वेम वागहीतइत्तिपर्वमेवानात्कालिकाहर्गणास्ति
ध्वथेमि प्रच्चाद्यलं सौर वर्षो घवयानां घघो उनाकृताः। लाघवात॰ एन स्तिच्च र्थेभुद्धिरेवावम
घटीहीनाकृताः॰ अथावमघटीभ्रुतेषु वा कि॰ गुणगुणाः॰ हरभक्ताः॰ फलमवमानि शेषे सौरव
र्षीघवम घटी वश्चिम त्काहर्गणीनायोज्याः॰ स्पष्टानि मानानामवमशेषसिद्ध्यर्थं॰ तत्र वाद॰ ए
क गुणिता वमघटी वामध्यकलादुलगुणित ना र धावाद्गुणगुणितानामवमघटीनामध्युना
त्वा हीनाः॰ तत्रावमघघोला घवाद्युतो ६२७॰ ५६ ३२ ह स २९६४६७६४ ५ गुणितानाः॰ पश्चि भक्ता यो
जिताः॰ पाजक गुणा २९४४१९४५७ हरौ हरेण वरस्य गुणलब्धाने सावयवाः॰ ६५२४ ६५१२७ अत्रो

५६ वमघघोगुणा १६५७४ १६५७३२७ गुणिताः हेवकल्पेनभजनात्पूर्वमिर्वहेचांशकलांतादशमनांगुणा
१६२०५६३गुणितानां योज्यास्तकरणेनुत्तथोक्तं द्वकलमेवेति तोरभक्तःफलमवमानिशे
56 षसंपूर्णाव यवक्रपंमयो जनामावाद्युपहितं तादशाद्वेपानंगीकारेत्वमात्तां सांतरत्वापतेः
अपमहरूशोमयामनामानेनस्वष्टमानेनवारसंकारे स्वष्टपत्रावलोकितवारसंवातर्थम
ध्यस्पष्टयोदिनमेदकृल्पिद्दहर्गणस्पष्टकलिरेकत्वंयुक्तमुक्तं अन्नः सर्वस्मिदमुक्तमनवद्यं॥
३॥ ननु स्फुटाः प्राग्रूपा दृग्पनादिकाः कुसूत्तलेभुदेर्वहत्स्याः स्वकाग्रकेयंतद्दि तन्नु मिंस्तिथिग
णश्चेत्राहित्याद्यव्रजइतिग्रहकौतुकेतिलाघवेनाहर्गणस्पोक्तेरत्रगुरुमस्वकथमहर्गणान
वनमुक्तमित्याशयेनाउशकामनद्याभिराकरोति॥ क्रियागौरवंमयसमस्मिनृहोनोघेहतःकौ
तुकेखेटमवेदिनौघः॥ समीचीनउक्तोपिजत्वार्थतुखांगणेस्मिन्क्रियागौरवंनात्रदोषइति॥

अस्मिन्-उक्ते वर्षीनः प्रात्यहर्गणो· हि यतः· क्रियागौरवं·गणितकर्मगौरवमुक्तमिदं स्वथे·व
वर्तिः प्रात्यहर्गणस्तस्मात् वृमानयत्नविनाऽछूलायमानयने नाहि संकुलत्वं सिद्धं इति भावः· अन्नः
कारणान्तरं च·वेदपूर्वं कौतुकं ग्रहकौतुकाख्यकरणग्रंथे· अस्मत्परमगुरु-परमगुरुक्ते वर्षीनः प्रात्य
हर्गणो लाघवात् स्पष्टः· अपि तु पपत्यर्थे· पूर्वपद्मसमुल्लासमाधत्ते·तत्वार्थबुद्धेति· अस्मिन्
उक्ते वर्षपतिः प्रात्यहर्गणो· गणितक्रियागौरवमुक्तं· अत्र· सिद्धान्तग्रंथे· वत्सभट्टार्थमते पादनत
पो न स्पष्टतां एतेनास्मिन् सिद्धान्तग्रंथपूर्वमये च गणिताविरोधेपि सूक्ष्मं गणितप्रयासेनोक्तं तत्रअ
र्थमिति सूचितं ॥४॥ अथास्मादहर्गणाद्भूतानयनं विवक्षुः प्रथमतः पद्यभक्तागणमानयनमभि
अहहत्वाभ्यागतं वादिवकिं तेदिनगणाः सावनान्तं भक्तेन गणेनोक्ता फलेनांगणा घोविकलासुयोजितइनः
भक्तस्तत्सोमभवेदितिस्पष्टं· अत्रोपपत्तिः उपसर्वसावनदिनैरेभिः १५७७१९१७८२८ गतारविभगणां
३ कोवे ५२ साहेपक्वतगजोगंगैहीताहर्गणा
तः समानाः विनवाक्रवे ५३ गणगोनमेवि ३२२

५७ शाएते १५५२०००००० लभ्यंते तदेशा हर्गणेन किमित्यनुयातेन गुणोत्पन्नं कं हर १५७७ ८१०२२८ मितं

57 खंडे मध्यकं धत्वापर २२७ १७८२८ मणांखंजं प्रत्ये कं हरश्च प्रथम स्थाने हर्गणान्मितांशाः । द्विता

पस्थाने वृतुर्भिरपकाम्नि तौगुणा ५६७१८४ ५७ हरो ३१८४५७ ८४५७ गुणोएतावत्सावयव ८९ ५२००

१३७ मध्यकं धृत्वा ६५७४ ६५७१३७ गुणाहरो गुणोनापवर्त्यैर हरस्थाने षष्ठिः आगतखंडस्या घ्यकं

खंडं ८९५२००।३७ अस्मात्फलं यो ज्यं संप्राप्यमान रास्य धनत्वात् तत्रैकं खंडं सावयवं ८७

६६२९।०।५६ अपरंच सावयवं १८५७१।३६।७५ प्रथम स्थाने गुणहरो गणापवर्त्तनेन हरस्था

ने ५५० द्वितीयस्थाने गुणो विकला त्मकं ६६२८ ६५६४ अतउक्त मुपपन्नं ॥४॥ वंद्रसाधनमा

ह विश्व घ्नो घ्न गणेन गणांगल उयुग्मु क्तोन विघ्नाद्य गणान्याम चाद्रि द्दता मके नहि मगुर्भगा दिकोदे दु

मुक्ता यं वां कान्त हि मेघ द स्व शार लिघ्रे नाडिकं पंचा घ्न को मुन्य छा द्विनवा भ्रि हद्दिन गणो नो नो वि लि

मामुचेन्ति। वर्षा दिवं स्पष्टवके नपुगो स्पर्थः शेषस्य षं। अत्रोयपन्निः चं अस्य पूर्वरात्या द्वठ गुणा ५।१६।९
००।२४० हरो ३९ ४४।१९४५।७ गुणा स्पै कं खंड ५।२२८।२३।२९।४१ अत्र परं च ६।९५।६०।२९९ प्रथमस्थाने
गुणा हरयो हिप्यवत्रेन गुणास्थाने त्रयो द्वश द्वितीयखंडस्याप्येकं खंडं ६।५२४।६।५०६।१०। तावथ
वमपरं च स्या वयं वं ३८।२०।२२।५०। तत्र प्रथमस्थाने गुणा कापवर्त्ती द्वर स्थाने षट् द्वितीयखंडम
धिकं गत हेतं ३८।२५२।२६।५६।२५। अत्र गुणा हरो वेन दं केन सापवर्त्तेन ५५७।८।८।५ अत्र पवर्त्तितो
गुणा ७ हरौ १२० अधिकं व सापवर्त्त २४४९।८। ३५ अत्र स्पष्टविकलाः ५।२२।७८।७९।५ गुणः हरः प्राक्
तएवगागा स्य सौरव षीदितः सिद्धत्वान्नत्सिद्धो ग्रहः सौरव षीदितएवा तो सौरवषीदिग्रहः स्फुटवयु
तः कार्य इस ग्राहे द्रुयुगो भिः। द्या मोममाहः विभ्वघ्राद्युणातः स्वस्वाद्व शास्त्रि भिर्भेक्का न्फुलंतद्युण
द्वेष कं तद्धो गतो नच युतं भागादि भौमोम वेत्॥ ता गांकाश्र रं वि स्त्रिं पं च ष्य ति भिर्नि घ्राद्युण

५८ ष्टेः सत्वा हारकादि कलादिलब्धं सहितः स्वादकृत्या व्यस्तसंस्कृतिः विश्लेषणाक्रमः क्रमफलं तत इष्टगुणो
ऽपि गुणकं नत इति उक्तः अथाः अत्र च पञ्च इष्टगुणे नयुतं भागाद्यो भौमः स्यात् सः भौमः चतुर्भक्तयुगकुदि
नैर्भक्ता तं भौमस्य सौरवर्षादिध्रुवेन युतः सहितो भौमं गुह्य पार्थ्य अत्रकारः अत्रोपपत्तिः भौमस्य
गुणः ८२६६८५ ६५२० हरो १५७११८६७८८५ अत्र गुणस्य हरादि १८८६ ५८८६१० मितमेकं खं ३ द्विती
यं ३७६०६०६ प्रथमगुणो द्वितीयस्थाने द्वितीयस्थाने कं खं ३ सा वयं १२३६ ६०७३१९२१८ अत्र पञ्च
२६५०४५१३२१४११५२ प्रथमस्थाने गुणो हरो एतं इकेन सावयवेना ८७ ६६२१०५ द्वयवन्ति तौ गुणो
१३ हरो १८०० द्वितीयपंक्ते ई २६५०४५ ३२१४९१५२ कलात्मकं कृतं १५६०२११९६ ६११५२ अत्र स्वेकं हर
मितं खं इति ना यो इष्टगुणो युतमुक्तं द्वितीयपञ्चकलात्मकं १२३५४१ ३८११५२ अत्र गुणहरौ चतुर्भिरपव
र्त्तितौ हरस्थाने स्फुटविक्रिः गुणस्थाने २०८०५३४१५८ अत्र स्वविकलाः कृताः १८ ५३१२०६८ अत्र तउ

58

क्रमुवर्षान्ता। ७ अनुपश्री घ्रोश्च माहं अविघ्रो घृणलोन्हि धागलापृतोमध्योऽस्यको छाहसो भागगा घंउ

पश्री घ्रतुगमध्यतद्वर्षेकवाजभवेत्। वद्भ्रा ति नवा दि खांगग लाभूनि घ्रोगलः पर्वता ज्ञा छ्य

कादि कृता विगो गुला हहा भ्रा भ्रा विलिप्ता मवेति चतुर्गुणो हगिला स्छा नत्र येस्छा प्यः मध्यो दि

तीयहछा नस्छो गिला पुनः अंत्यकं वरमस्छो छुमिगुणितः नाद्दशांसावर्वं भागगा घं तस्य वर्षे ध्रुवे

नयुक्तं वुधश्री घ्रो च्चं स्यात्। शेषेस्यापं अत्रोपपत्तिः गुणा ६५५७३५४६०० अस्य चतुर्गुणा हर ६३११

६७१३१२ मितं खंडं पत्तं १४ ५६७०२८८ ३१ कलात्मकं कृतं ८७४०२१ ९२८० अस्य पंचगुणितहर

मितं खं ३७८८८ ५८ ६१४० शेषमपरं ८ ५०६२८ १४० ३१ विकलात्मकं कृतं ५१०३७ ६८८४०० अस्य

द्वात्रिंशद्गुणितहर ५०४८३३ ७० ४८६ मितं शेषमपरं ५४४२२७८०४ अत्र चतुर्भिरपवर्तितं

१२६०७८४७६ अत उपपन्नो ऽ गुरु हला हगलौ कैः दिनौ शादि पृ ओ दि पंचा गिजा स्पेक सन्नेष

५९ निघ्नक्षुण्णा हाताः ॥ हरणक्षिप्ता हाप्तहीनचक्रेनहीनो ऽविलिप्तास्तु बधीकृत्वा स्युरिति । चतुर्भक्तयुगा
कुदिनानि हरक्षिप्तिहोधृः स्वप्नेषुस्वपक्षः अत्रोपपत्तिः ॥ गुणाः ॥ ३२१९६२०० अस्य खंडं सावयवमवि
59 कधन १३९४६९३१५१२० गुणाहरौ गुणोपवर्तनेन हरस्थाने द्वादश । अधिकमासांखंडं सावय
वं ३९३९५१२० अस्य विकलाः १३५६२२९४०० ३ दैहतामितं धन १५११९१९८२९ मतो हरोगुणः
अत्राथधिकं २३१६८९४८९ अत्र गुणहरौ चतुर्भिरपवर्त्तितौ गुणस्थाने ५७९२२३५७ हरः पूर्वो
क्त एवातउक्तमुपपन्नं ॥ ८ ॥ शुक्रशीघ्रोच्चमाह दिग्भक्ते घनगुणोद्धृतं स्वखरवेदाशेतमुब्धा
द्युगक्षपोघेगालवादिवं सितचलोच्चस्पान्ववर्षधुवे ॥ युक्तं वसगगाग्निनागरसमुन्मन्दे
दुनिघ्नाद्युगणाद्धृताप्तकहरू९४ ५९६४५७ भाजिताद्विकलिकालब्धेन हीनं तत्पत्येति । वेदाप्तक्कहे
दह हररसर्थः तपोतिसंकलनत्व कलनाम्पां समुच्चयार्थकः । अत्रोपपत्तिः । गुणाः २५२८१५

५२६० अस्यैकं खंडं २२६ ६९०७६७४२ अत्र हरो द्वितीयवर्त्तितो गुणो हरौ ३।२ द्वितीयं खंडं १९
११७८ ६१८ अस्यैकं खंडं सावयवं २५७१८९ ८२।५८ अत्र गुणा पवर्त्तनेन हरस्थाने द्व्यं
द्वितीयं तु ३३८ ६८३५।१२ सावयवं २६ मध्ये कं सावयवं घनं ३५० ६४८४।३।४४ अत्र गुणा
पवर्त्तनेन हरस्थाने पंचाप द्विकं वनं फलं ४५० अतो लाघवाद् घंशएव स्व पंचचत्वारिंशं
द्व्यौ नपुक्तं अधिकमासं खंडं सावयवं २१८ ६४८।५।४५ अत्र गुणा हरौ चतुर्भिरपवर्त्तितौ गु
णा: २८२१।१२।५६ अस्य विकला: २०७६८३९७ द्व अरु ३ कं मुष्पत्रं ।१९०।। शनिमाहहि घो
द्विनौ घ: कलिका: खभपसप्तांकवेदाश्च तिथि घ्रसघानि।। पूर्वोक्तहारेणाहृता द्विलिप्ता युता:
समाख्य धुवके प्ता नि: स्पाद्वितिसंघो हरोरणा: पूर्वोक्तहारेणा चतुर्भक्त युग कुदिनस्य पर्णा: वि
कला: स्यु: वर्ष निज धुवक लिका विकलाश्च स्वस्थानयुता: स्यानि: अत्रोपपत्ति: पूर्वोक्ते रोसाश

६०

60

त्रिभागाः कलाः गुणाः ३१६५८६२८८०० अस्य द्विगुणो हरमितमेकं खंडं ३१५५८ ३५६५ परं च १८०
३२१४५ अस्य विकलाः ६० १९८८६४० चतुर्भिरपवर्त्तिताः गुणाः २५०४७७१६० पूर्वोक्तो हरश्च
अतउक्तमुपपन्नं ॥१४॥ चंद्रोच्चमाह गणोत्कमक्रोणमुत्तं नगान्ह घ्नांककवेदाष्ट हृताद्दिनोघा
त् ॥ हाराग्रहीनचक्रगणोनपूर्वं विलिप्तिकाः सुधावपुष्वि यज्ञमिति अत्र शाशुल्वं भागादि हारोद
८ रूदसूर्थेः चक्रगणोनपूर्वं विलिप्तिकाश्चितम्य थिः वो त्ररत्न अत्रोपपत्तिः अत्र शान्तागणः
१९५७५३०८० अस्य शेषसावर्णं १९५३५४२०३१ १६४० अत्र गुणगुणा हरोगुणो नापवर्त्ततेहरस्तु
नेव व परं च सावयवं ४३८ ८१६४५३१२० अस्य विकलाः १५४३९५६८०० इदं हरमितं धृतमतो
हर्गणः अधिकं तु ३२९६१०२९ चतुरपवर्त्तितं गुणाः ८४९०२५७ हरः १ केक्रः स्थिरः अत
उक्तमुपपन्नं ॥१५॥ अथ चंद्रपातमाह सस्वाद्रुकनगाः रणाभितोहृश्च हत चक्रो घ्नकोणाके

लिप्ताद्यो ध्रुवमुखध्रुवेण सहितश्चं द्रस्पयातो भवेत्॥ तस्माद् द्विगुणांगवेदखंखभनिघ्नध्रुवं हृत्वा
न्नमोहारणभूनादिनै ग्रपञ्चविकलोपराद्रुमाकूर्धुमादिति हितद्युत्पग्नेन तदित्तियोऽस्मनंतरं
थ्यकं ८ हारेणापालविवृत्तयो नोहर्गणस्तेनगुणाः विकलाप्स्पे त्सेतरशः पातः स्पातः रूपाद्धि
वारणाप्स्वे ति। अत्रोपपत्तिः कलात्मागुणाः ५०१६२५०८०० अस्य खंडं २३६६८१६७४२ अत्र
हराद्धेनापवर्त्तिता गुणाः हरौ २ अत्र परं खंडं २६०५५ ६४०१५२ अस्यापि खंडं २६२९८ ६३०४६॥
५० अत्र गुणाहरो रत्तं रकंतस्यापवर्त्तनात् २६२९८ ६३०४१५० १२ भक्तौ गुणा १०हरौ ६ यो पंसा
वपवमपरखंडं ३१९६०१०११२० अस्य विकलाः ११७६७ ६० ६८० अत्र हरमितधरणा ६ हर्गणा
अधिकं तु ५०१८ ५२१५८ चतुरपवर्त्तितं गुणाः १००५ ६४२८७ हरः १ खौक्षः स्थितेऽतुतदक्षे ४ पय त्रंगी
णित कर्मेति। अथ प्रसंगा हाकाशे सप्त विंवानां दर्शनात्सम्मे वग्र हाः प्रमाणानि तिष्ठः कथं अस्तवेत्र

६१ नवग्रहसिद्धिरिताश्चाक्रांमनसि कृत्वतदुक्तमोहवमिति । चंद्रपातं । बुधाः पूर्वाचार्याः दृक्सिद्धेरगोचरत्वाद्ये
चंपातोऽगक्रुश्चरं रहसेति स यसिद्धतोक्तं एकमासं राहोर्ग्रहरूपात्मकत्वं बुधा लम्भनितसहिता
प्रामाण्याद्देव सिद्धेर्वा मनयापि चक्रपातो एकं ग्रहइति सिद्धति । तथा हि । चंद्रपातस्य क्रांतिवृ
61 त्तानुसरं तत्र का काशगोलस्था चंद्रकक्षावृत्ते विमण्डलयोः संपातइति गोलयुक्तिसिद्धमपि
वादः । एतदासन्नं चंद्रस्य सर्पस्य वग्रहणं समस्ति दर्शनाद्धेना एकं वराशाप्रामाण्य सिद्धग्रहणा
स्पानुपपन्नेरिदमेव राहोःप्रसिद्धसुरस्य विधुंतुदस्यामृतलालसस्य रक्षणं चंद्रस्यामृतकारत्वा
त् । अत एव विबाहुहं हाहवनेके तद्वाकोक्तिः नैकतीति तिपमस्य दिक्पातध्यानहानवलिभिः
कलामये चेष्टचास्य शशांकद्विमंडलक्रांतिमंडलमिथश्चतुष्पथं ॥१॥ लोंधकारचरतां वहन्न
होष्टा यथाविशाखं प्रोममंडलं । हो यिताम परह लेंडमंडल छायपाचसहस्रपविग्रहं ॥२॥ इतीत

योः पतनमेव यातरसाद्गुरुश्चाक्षिकिलराहुरीक्षते । आपतत्तमसमस्तघूर्तिं सुधास्थानहतानहवनां हालाहलः
॥ ३ ॥ सैंहिकेयग्रहनामुपशुभो दूरगो विपत्ति हन्ति पातयोः । आसमेति नरविर्न चंद्रमा अग्रहीते मस्वलु
पार्श्वगस्तयोः ॥ ४ ॥ किं च गोलगगीते भुजिभुजः सोमरोमकमयापि दृष्टोपि चः पर्व येनानन्तुरारूपा
तयोर्नमिनौ विरधुरेवतां त्रिकारैति । अतएव भगणभुक्तपातस्य राहुत्व यथा गतस्य पातत्व
मिति विवेको मंदानां मेषादेः क्रमविलोमगणनाविषयक ग्रहभोगला नाथेन तु स्पष्टानांतरत्व
नेति यथागतस्य राहुत्वे भगणभुक्तस्य पातत्वे प्यन्तरतिः । अस्य ग्रहत्वे युक्तिं ग्रहएवाहुः राशिपात्वं
सतिः सर्वे वदन्त्वगोवरफले नैहिपतिः । रिष्टभं गणमनैकनापको हेरिकैरपि सकैर्न कीर्तितः ॥ १ ॥
अस्याद्यमग्रहत्वमुक्तं स्पष्टेषु स्पष्टानांतरत्वेनन वमग्रहत्वं स एवाह हन्त्र्या तमपरस्य पाततो राहु
रेति समपात्स्वयंभुवः मंदिरं तद्दपि तस्य तद्कृतस्य जातेन दृष्टि रिष्टरिष्टयतः ॥ २ ॥ दिष्टरिष्टः केतुः

६२ केतुरिति गणितेति तेमुपसिंहं नतु च द्युपातस्यां तुवतः केतुत्वेनेत्यर्थः अत एव गोले ह्नत्नपोः संपात

हृपाव शुधं भावा रश्मोश्च गोलान्ते त्तारत्वेन वद्धुंतरितत्वात्स्वप तो रा द्दूरेर्के केतुरिति गणितेति तेमु

पसिंहं नतु च द्युपातस्य ग्रहत्वे भो मादिपातानाम पि ग्रहत्वमनिवारितमतः पुनर्नैव ग्रहानु

62

पपत्तिरित्यतः स एवाह एव पो पत्व गापातत्तुल्यतानेति चंद्रस्य विपर्व गोविंतः जातकादिषु प ये

द्रुमंद्रिरा क्तितथा नक्षत्र ग्रमन्य राप्ति तरतिः चंद्रस्य कुलाहेशोन पग्रहाधिकात्न्पातत्वेना स्यरा

होर्ध्रुहत्वं नास्य पाता नामिति भावः अत्र हतुमथाह सः अत्रयेन विकलादलाद्रुम पद्मपाति

फलमस्त कितततः तावदेव फलगोरवानतिपीवनी सवि फलः कलानिषिद्धः ॥१॥ उक्त हृतौ रविराहे

न्ति सक्षवादेव ग्रहत्व मिति सर्वत्ति द्वंतयति प्रति दिन खचरः प्रचरत्फलं कि मपि पछ तिचा

रफलो हि सः ग्रहहरता त्त्गान एव स चेन किंचलति किंचिदुप लब्ध एव ततः ॥१॥ राहुर्ग्रहणास मये

पन्न हृत्रग नत्त्त्रे व ग्रहहणं नश वष्मिभवत्ति· ग्रहहणं नरेत ह्रीपन हृत्रं तरे भत्ति· म ध्य हश्रिनाभ
वाल्प व लं ती त्ये वन्व का वे उ ख्यते त भ्दिनत· ग्रहहणं· उप स्रव उस्मा तः स्पाप्त· न थ्या व म कृतेर भ्स्व
मुस्मा तरु त्ति ग्रहहणा स्पत थात्वे ग तिन्नि ह गम्प नानु व य त्रिगिन्नि न स्प नि पतै कु विषय त्वा ह तो कु स्मा
द हुं तरग मनान्तुप य न्मा प्रत्स हम पिराकृ गि छु नातित न भोरस्य त्वेना प्रत्स हृते त्वे यि कल्प्य ते· ग्रहहणो
तु श्रा ह्य व श्रा ह व प्रत्स हृ रत्ति भाव·ः एक पदूं तरि त ग्रहहत्वं स्य च पन्सि कूं त पत्तिः उ द य मे त्ति पहारि
त्वि तमरं च रत्ति केतु रपि मत्ति का सरं भां व त्ति न ग्रहह एव गत्ति वि नाजगत्ति कर्म विपा क वि हे त्विकुं॥१४॥
त सरं· सपाना न्मरहोः व डूं तरि त सं पा तां तं· न्मा कृपे उ स पं ग्रहणा विषय त्वं प्राप्नो त्ति त हा केतु रपि
च रत्ति· श्रस हं प्रो क्त रो त्या ग छ त्ति· श्रपरः संपातः कतु रि ति नामपर्यायोऽर्थः। द्वयोर भि त्र च त्वना कु हत्व मत्ति
एवै के सु ते सु ख क वं धाभ्यां राहु केतु त्वेन व्यप दिश्य ते· श्रन एव न एहो ग्रहत्वमुपलभ्य हरत्ति· न मरेत्ति वि

६३ यत एव स किं परैः स्थिरविंउपपुर्वैलसंनिये । नरः हतामत कीलकके तव । तपितराकूसमर्थनहेत
वनःशापः पर्वेगत्तस्य गतिर्नेरष्टा सैव यग्रहत्वेहिमरत्नमारां । विलोमग मीविधुपान एयस्तस्माद्रूहो
राकूरितिमतीतः॥ शापःपर्वेगत्तस्य गतिर्नेष्टा सैव यग्रहत्वेहिमरत्नमारां । विलामगामीविधुपान ए
63 यस्तस्माद्रूहो राकूरिति मतीतः॥ शका क्वथेनकारा दृष्टे वगतिर्ग्रहराणां तरदर्शना द्विसर्थेः न न्वेवंवं
दो ब्रमपि ग्रहः स्याद्विसाशंकास एव समाधेते । पातवकृतिव शुनशीतगोरश्रुमत्कफलदृक्किले
तिचेतः । त्र्यत्क किंतु नहि तन्निवेषि तां एकूवडूःपदेविरस्वि ना॥ शापुत्ता परितोपात्स एवाहकिंव
गोलगणिता निपन्म हि मध्यकं ऊमपि कल्पते निरे॥ तदुक्तं राश्मिनमीनतेस्फुटं कूवहेतुमपि
पातदर्शनि गारा॥ त्रस्यार्थः वक्रमध्यस्पं कें ऊर्ध्वं यावत्प्र । स्ताकूस । गोलाश्रितगणिता नि । ते नि
रवि स्तता नि । नक्रूतः । मद्भूमध्याग र्भस्थो ऊर्ध्वः यातमार्गे । क्रांति वृत्तेक त्राहूपः त्र्यपिरे वार्थे न

स्मिन्नेवैनामयन्त्रे समर्थः स्फुटं चंद्रं बुधं बुधं रेनुरुं बुधं स्वकास्रं विना समर्थः रविन्तेः पर्यवाते: स्पष्टचंद्रभोग
लब्धा तन्मार्गेणैवेत्यातस्य चंद्रभोगमार्गे तवं यान्मुख्यत्वं ॥ तु बुधस्य पश्यति वृत्ते कदेशास्वपत्वेनतत्त्वं
वं यथाभावादमुख्यत्वमिति भावः अत्र तद्विकाधिकारागलेशादेव ज्ञात एव तद्व्याख्यानाय समर्थं दूषितं
वंतत्तथाहि भमेमध्येस्फुटभवलपस्याविमध्यं बलतः स्याद्यथास्मिन्न् वृत्ते भ्रमति खचरो नास्य
मध्यं कुमध्ये भस्थो दृष्टान्तो हिमवत्त्वेवमध्यातुल्यं प्रपश्येत्तस्मात्रेषुं क्षेपतरहात ते: फलं
मध्यखेटे द्युतिभान्त्करायन्नायपक्षिन्यूत्र शशाभावचन्द्रविवं भवतीति तत्र त्रिनीचमानं भगर्भ
सूत्रं कृत्वा वृत्तपत्रलग्नेति तस्य स्पष्टचन्द्रभोगस्थानं कृत्वा वृत्तस्थं मध्यविहारः दृश्य एव वा फ
लांतरेणाभावतोऽतिततफलं विनो ब्रुमवनुपपद्यते: एतदुक्तं लमेयत्रेऽन्यकेशलामध्यविह्यमेव कृ
त्वा वृत्ते स्पष्टविहमतः फलाभावाद्रुचं त्रहातं तरस्य केन्द्रादेव फलोपपत्तेरिति छेदकेः प्रासिद्धं

तस्माद्दृक्क्षेपहेतुस्फुटं चेद्दृग्यंदृक्प श्यतानितिर्गोल पार्श्वविहदृक्केशानांकोत्कं॰ अस्मद्दृष्टतार कस्य दृष्टि
स्नेहमली शस्त्रप्रदेशार्थं कृ: यस्मादेशोम ध्याह्ने दृक्के दृम ध्यय गाम्य: भू गर्भीस्थस्य फलत्वांत रेणाप
६४ म प्रदेशाध्याहाचिच्छितत्वे तस्य मध्याह्ने दृक्के द्रष्टदृशस्थः कोऽपि जंतुः स्वाधिच्छिन्नत्वेन मध्यमेव चंद्रं स्फु
टं वक्षत्वे हेतुं॰ पश्यति॰ नंतु भूगर्भस्थः॰ तस्य मध्यत्वेन दर्शनात्॰ तत्रस्थस्य मध्यमएव चंद्रः सदा स्फुटो
64 नएव वक्षत्वे हेतु रितिदृष्टगानवकाश: अस्मिन्यद्धे पातवत्मे नास्ति चिंत्यं॰ मन्मतेन वक्रघहेतु मिसस्य
त्रिकायाविशेषरात्वात्यान मार्गस्फुटभोगादर्शनसमये उच्चस्य विनये हितत्वादविष यत्वा वघदृ
कं तत्संमत त्य मिसंलप्रकृतानुपपुत्तिविस्तरेण ॥१३॥ अथ बुधपातमाह त्रिघ्नो गणाधोद्विगुणः
स्वतिथ्यंशाद्यो शाप्यूर्वोधबुधपातः॥ खिहूस्ममपंचयुगांक षट्खेरु गणहृत्सा घ्यपिलिप्तिकास्सा
दिति॰ अत्रो यपत्ति: ३ करोत्याकल्पादौ बुधपात भगणाः १२ ६१७०६० ४८८ एतेभगणानां

गुणाः गुणकः ४९०२१४१७७५६९० कल्पकुदिनानि १५७७९१७८२८००० हराः अत्र गुणा
स्यकं खं ४७३३७५३४८४०७ अपरं च १६८३८८२९१६९० प्रथमस्थानहारापवर्त्तनेन गुणा
ह्न पं० द्वितीयं खं कलात्मकं कृतं १०१०३२९७५०० ८०० अस्यापि खं ९४६७५०६९६८०००
अत्रापि हारापवर्त्तनेन गुणाः ष० अतोधो द्विगुणा इत्यक० शेषं कलात्मकं खं ९६ ३५७९०५३
२८०० अस्य खं ६३११६७१३१२०० अत्रापि गुणाहारावेतेन सापवर्त्तितेना १०५१९४५२१८
६६१४० पवर्त्तितो गुणा ६ हारो १५ शेषं कलात्मकं खं ४६२३४०१६०० २८ विकलात्मकं कृतं १७
४०४०९६००० अत्र चतुःसहस्रा ४००० पवर्त्तितो गुणा ६९३५१०२४ हारो ३९ ४४७९४
५७ अन्तउक्तमुपपन्नं ॥१४॥ भुजकपातमाहगणार्धतलेन घ्नं हृद्ध्यमंशा । द्विकुः भुजकपातो
विलिप्तासुहानः० गजांगांक ससाश्वि द स्वाघिमे घे गेणागाद्वादृणमेनवर्षे भक्ताब्दइति० अथ:सम

गुणाहर्गणप्रक्रमहर्गणाद्युसंज्ञयातोंऽशाद्यः पूर्वोक्तहारेण हरः शेषं स्पष्टः अत्रोपपत्तिः प्रोक्तरीत्या
गुणा ६७२८५५६८५१८० हारो २५७७६११८००० गुणा स्पष्टखंडहरांकं ७८८८६५८८६१४०००
६५ तेनाप्तहर्गणाद्यु शेषाद्वितीयं १८३८६६७११०८० कलात्मकं खंडं ११०३३८० ६२६म ४८००३ त्रमधि
कं ध्रुवं ११०४५४२५४७८६००० अत्र गुणो हारो उभयोरेकगुणापवर्त्तसंगुणास्थानेसम अधिकं च कं
65 लात्मकं ११६१८५३१२००१२२ विकलात्मकं खंडं ६६७१११८७२००० अनुत्र गुणहारो चतुःसहस्रा
४०० पवार्त्तितो गुणा ११४२७७६६८ हारो ३८४४१६४५७ अत उक्तमुपपन्नं ॥१५॥
चंद्रादिग्रहाणां मंदोच्चपरिचंद्रकुधप्रकालिग्रहाणांपाता अथ कथमंत्रनो क्रमान्यथामाग्रहा
तद्धवकानांव्यर्थलापत्तिरित्यत आह अन्यखेचराणां मंदतुंगपातैर्मयात्रैवैर्नोक्तोवर्षैरपि
विकलाग्रत्यसंभवतः स्फुटमितिः उक्तयत्र हारितिक्रयहाराणां मंदोच्चयोतो पर्यायोपमन्त्र

यत्तेन चंद्रग्रहणि गिरि क्रान्तं मंदोच्चानि॰ चंद्रबुधशुक्राणि गिरि क्रान्तं यानादित्यर्थः अत्र॰ लघुहर्गणाद्
ग्रहानयनावसरे॰ वे॰ निश्चयेन॰ कारणमाहवर्षे विकलात्मकगत्यसंभवात्॰ अपि शब्दो ग्रहानयन
स्पवर्षगणे ग्रहानयने अप्राप्ति दिनमासयोः सुतरां गत्यसंभवादित्यर्थः॰ विकलावधिमो गत्यानां सं
प्रदायासिद्धं न त्ववर्षावधिवकाभिन्नतयामे सेव्ययात्तो नो क्वचिन्तिभावः विकलागत्यसंभवे प्रमा
णमाह स्फुट मि लि० चक्र विकला १२६ ६००० गुणिता ननु ग्रहणे मध्यः कल्पकुदिनैर्भक्तफलस्पष्ट
त्वन्नेति निप्रत्यक्षप्रमाणात्यर्थः ॥१६॥ अथाहर्गणानयने पदार्थकदाचिद्वेत्राहिनितिथिगणोक्त
नशुद्धिर्ग्रहानयानेस्याते ग्रहगणाः कथंकार्य इति शंकायाः उत्तरंमाकलेकमनव इति॰ पावन्तितिथिभ्यो
भ्यायेकात्रशुद्धिः प्राक्ते त्रतत्तावदहर्गणः स्यात् प्राव शुद्धिः पूर्वेणानयेव स्वदः प्राग्व
र्षजाते शुक्लवके: समता इति॰ अत्राहर्गणानयते॰ पावत्॰ घदवाधि॰ नावत्॰ न स्वाधिन्पूर्व

चैत्रतः पूर्ववर्षत्र शुद्ध्यब्दपाभ्यामहर्गणः कार्यः नतिकृष्ठशुद्ध्यब्दयाभ्यां विशेषांतरमाहतथै
वेति नैवंतः नदहर्गणोत्पन्नः ध्रुवधुगोत्पन्नो यथाप्राक्चैत्रादिनातिथिगणोगृहीतस्तथे
६६ त्यर्थः पूर्ववर्षसंबंधिभिर्ध्रुवैर्युता॥ एवं कारणं तु निकटध्रुवैरिति स्फुटोर्थः चैत्रादौ चांद्रवर्ष
समाप्तेस्तादृशाभोष्टसमये तद्द्वितीयचांद्रवर्षसंबंधेपि प्रवृत्ते सौरवर्षासमाप्तेस्तद्द्वितीय
66 सौरवर्षाप्रवृत्तेः पूर्वशुद्ध्यब्दपध्रुवकैश्चैत्रादिभिरहर्गणादिकं साध्यन्यन्यथायत्किंचिद्दव
स्यात् अग्रेवर्षसमाप्तेरितिसम्यगुक्तं वस्तुतस्तु ना दृशास्थले विपरीतशोधनाद्युक्तीत्या
वमानयनात्सदेहोपाद्धिशोधनेनानिरयलब्धावमेहर्वोहीमोहर्गणोमौढ्यदिनाद्यंतत्रांत्सौ
रवर्षांतपर्यंतमगणगतोभवेत; वारसंवादार्थं सप्ततष्टोहर्गणावदपाछोध्यः शेषसर्यादूतंवा
रः अस्मादहर्गणोत्पन्नमध्यमग्रहाः ध्रुवेभ्यः शोध्याः ग्रहाभवंति त्रसूर्यो द्वादशराशिभ्य

इत्यतिलाघवं मुकुन्दैर्नां सुलभमेव: परं चैवमपीत्यनात्रिं पोतरके यनगौरवाद्ये ह्रितं लक्ष्यो
नैतदुक्तं नैतदेवेति नत्वा भावक्ष: ॥ १७॥ अथ भास्कराचार्येण ब्रह्मगुप्तमतानुसरता पिङ्गलागुप्तानुक्तं के
न वित्यु ह्येरणस्वयं र्थ उक्तं वाज्ञंक यं चित्रपक्ष तन्मामारोपनानेन पिण्डं तशिरोमणावुक्तं: खाभ्र
खाकैर्नैर्गा: कल्पपाता: समा: शेषकंभाग हारण्य यन्मातपेत: यत्तयोरल्पकं नद्रि गुणत्याभक्तेष्टि
सिकाद्यं फलंतास्त्रिभि: साधकेः ॥ १॥ पंचभि: पञ्चभूमि: कराम्यां हतं भानुचंद्रस्पष्टे अङ्गुयोग
णा: इंदुनां हलपातो: करम्यांक नैर्भाम सोम्यं डपाता किंचस्वं क्रमादिति· तथाप्युंदरसीह्रं नेदामो
दरो नक्रमामारोपनोक्तं खाभ्र खामाष्ठभूमि गतपल्कलेस्तुष्ट मेत स्पष्टयाने ष्पयोरल्पकुः
तदुवापावके: गसेद्ध संस्थेर्हतं हग्यम: खाग्निभि र्वाककेर्वहुं भि: ॥ २॥ नं हनि ग्राप्तेना

सभार्ग्गेपुंता: सर्पसौराव्वनीज्ञाः परेविर्तिना: इवसमलं श्रहाणामनेन स्फुटं प्राह इसमोहरा
सि॰सा॰वि॰ चार्प एवं बुध इति॰ तथान्ये: प्राहुः तेहलत घ्ट्राकार्म्पोद्वषयति न यनु श्रीयति सिद्धांत प्रामा
णयात्सछिरोमरोगो॰ वृद्धित पात्मघ्रंवाजंवह्वे ग्रिदिनं तथा॥१८॥ हेमोहाराघ्नेरन्पत्व न
६७ थदानीतने: स्मृतं॰ न दस घृत्मभावाच्च न इष्ट्या विषयत्व तइति॰ सन्निद्धांत शिरोमणोर्श्र
थेनन सदिति छेद:॰ श्रीयति सिद्धांत: सिद्धांतशेखरस्त्वामाणपाजरकोत्नेत्पर्थ:॰ भास्क
67 रस्पत्व चातुर्थ्यराग्रंथनिर्मितावेना इविचारितनिबद्धसुबुद्धिकृ तोपहात्याविषयत्वं स च प
नि॰ येन सर्वत्र यदार्थ ह्योहः कृतस्य स्पेनाधिचारोपेत्वात्वपुनैवेतिभावः॰ वातं॰ इति वृषे हे
नुभूतं फलं॰ वृद्धितपोमपात्मकं॰ षष्ठ सहस्रवर्षेर्वृद्धात्मकं तत:॰ षष्ठ सहस्रवर्षै: कुमारप्प च

पात्मकमेवं द्वादशसहस्रवर्षभोगात्मकं तदुक्तं त्रियोदश स्याद्वगतं तथोक्तमित्याः दामोद
रेघः दामोदरे आघः सत्त्वे नाधिमनोपेक्षं नैतन्निराज्ञैर्दैवज्ञैरित्यर्थः अन्यत् वीतम
कं तथा वीजांतरं हीं नीमन्ने: सांप्रतकालप्राप्तेः मकरंदाघनुसमेनेर्ग्रंथकारैः कलिगतस्य
मतदहनादिभाजककल्पनया क्तं पूर्वं चकारः समुच्चयार्थकः सदित्यन्नान्वर्ति तेनततन्मतस्यपीम
त्यर्थः असदित्यनेहेनु माहपुत्तमाभावादिति चात्रफलस्य गौलपुक्तिः सिद्धत्वाभावादित्यर्थः त
थाहि तत्रवीजफलोपपत्तिस्तु सूर्यचंद्रग्रहस्य कुशीघ्रोच्च चंद्रोच्चेषु गणितागतेषु आकाशवे
धसिद्धस्पष्टग्रहावगतमध्यग्रहेभ्यः सुपरमसंतरं क्रमोपचयेन षड्दृहस्रवर्षे कलात्मकमंतरं
पं० ९०।१५।२५।४५।६० सोमबुधशीघ्रोच्च चंद्रपातशनिषु गणितागतेषु षड्दृहस्र
वर्षैः परमसंतरं क्रमोपचयेन कलात्मकं वेधसिद्धस्पष्टग्रहावगतमध्यग्रहेभ्यः पं०

३०।१५।६०।६०।१२०ततः षड्हस्रवर्षैः क्रमापचयें नांतराभावइति द्वादशसहस्रवर्षाणि
वाजपर्यंपकालइति द्वादशसहस्रनष्टानि। गतवर्षाणि शेषकालेस्यापचयायच षमध्यान्य
६८ न्तानार्थभागलाराच्छाधनं। तेपाल्यंषड्हस्रवर्षांतर्गतत्स्मादेवफलसाधनं षड्हस्रवर्षैरेना
वदंनरंतरातांदशाल्पवर्षैः किमित्यंनुपाते। न। तत्र युगानां हीनेत्रिंशतापवार्गिनीः उक्रमुपपन्नं। ए
68 वमुक्रमणत्वाच्छिनीयवीनापपत्तिर्ज्ञेयेति। अत्रांतरदर्शने कारणाभावः। मध्यपूर्वे किं ग्रहगणि
ते क्वचिदपेक्ष्यलतोपपत्त्यावगतानां चभगणा एव सांतराइनितरथेमिदमितिवा च्यान्तर्हीतरख
क्रमोपचयत्वेनसङ्गावा मध्योउपचयं प्राप्यापचयस्यवासनासिद्धत्वानुपपत्तेः। अत एव
वृद्धिह्रासात्मकमितिपर्वोक्तिमयहासार्थमुक्तः। ननु कालभेदो नकेवलं दर्शने सूर्यसिद्धांतो
क्तेः कालांतरवशेन यह्रस्वांतरम्यचयापचयात्मकं प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धं कथमनुपपन्नं स्या

रित्यस्यास्यसाहृद्गणांहूरमाहचेमित्वकारोरहृषाणांनरसमुच्चयार्थकः पर्दांतेलेजि·तेनभस्हष्य
विषयत्वांच्चेमिकलितंमनुष्याणामायुषोत्पन -- याष्ट्रहस्रवर्षपर्यंतंकथमुपचयात्मकम
पचयात्मकं चदर्शनं संभवती अनएवपूर्ववद्धवैरिन्यकं नंतदुपहासव्यंजकं त्वनुपपन्नांपालिं
त्विवैनत·नचार्षज्ञानमत्यासत्योपपन्नमितिवाच्यं·आर्षयं यएनत्स्नुपलंभादिति·एवमेवक
लिगानस्पभानकक्ल्पनाबीजकल्पनंपुक्तिप्रत्यक्षाभ्यां विनाकथंप्रमाणंज्ञेयमिति॥१९॥ न
नु गोलेवध्रायणेनेनदिहेपं ध्रुवकंस्फुट मित्यादिसूर्यसिद्धांतादिवचनैर्वीजदानस्यप्रत्यक्षानुप
पत्त्याप्रतिपादनात्कथंबीजदानं दूषितमित्यतः श्लोकद्वयेनबीजसिद्धांतमाहगोलंध्यायादिसो
खावाबाधंचादिवेधतः खसाध्यंतुखेगवाद्यंदेयंप्रत्त्यकंत्वनः॥२०॥ पुनःसिद्धमपिज्वल्यव
र्षैर्बृह्यात्मकंमतं·यद्वतपात्मकंचेघदसाध्यंत्वाज्यम्येवतादिति·सर्यसिद्धांतवचनप्रामा

णपस्यं त्वाग्रेविधात॰ वोर्जुस्यागृहीताग्रामत्व तु विरुद्धत्वहेत्वोरंतरद्वयं॰ निजसाधनयोग्यं॰ तत्कारणत्वा
सि॰ सा॰ वि॰ साध्यस्य निरासः॰ स्वलक्षणविशेषैः आयुरंतर्गतेरंतरसाधनयोग्यः॰ वृद्धिद्वयं यद्वाय चया
त्मकं॰ उपचयापचयान्यतरात्मकत्वतद्धम पात्मकं मितिनान्यपर्यायः॰ अहे॰ गृहीताग्रहेणेस्य
६९ षष्ठमध्यमध्यमेवाहेयं मतं॰ नन्विदमंतरं कारणानुपलब्धमुपेत्य मन्यथा पूर्ववाजस्यापि सं
69 त्र हायत्वेत्यात आह्वय तमसिद्धमापीति॰ कारणाज्ञानभावेन पूर्णमसिद्धं॰ ननु विनाकारण
मित्यर्थः अनंतरस्य विनाकारणमंगुल्यत्ते: अपि शब्दाये ह्याम कृत्वान द्राघ्यमित्याग्रहः
त न्वार्यत्वं प्रसिद्धत्वहेतु स्वस्याधितांतर संस्कारणस्य पगामेयत्वहेतुस्यानार्षत्वेन प्रेक्षावद्धेयत्वहि
तत्वापत्तिः॰ आर्षैवीजान्त्रियानुक्रेरित्यतो वीजसंस्कारेहेतुमाह प्रत्यक्षत्वेनत्वात् इति॰ प्रत्यक्ष
प्रमाणासिद्धवस्तुमूलानंतरत्वादित्यर्थः तथाचार्षप्रत्यक्षदृष्टांतरसंस्कार्यमित्यक्रमेरेना

षेलमेवो अन्यथाग्रहणाघसंवादेऽधमाघि नच्छन्नमुख्याकालविलोपायत्तेरितिभावः तुकारण
र्थे स्पष्टयति। रिति। घतः वाज्ञंकेनचिद् उक्तं तद्बेतवसाध्यं नहि त्याज्यमपेक्ष्यं एवकारणत्व हचिरयित
न्नग्राह्यमनिरोपान्। निरोपितुपरोक्तं ग्राह्यमेवेति चोदितानेनसूचितं॥२१॥ अथ केनचित्या
रसीकृमतैनेवग्रहाः साध्याः तेनस्वयं थेनहृत्नगातिवशेनचालनाख्यं वीजं नहृत्नमध्ववग्रहमंसेध
ग्रहयानेषुक्तं। तन्मतेनाय स्याविरयकत्वाद्न्यथानरयतेरितितन्मतरर्थे नेनकाभिवृत्तद्वीजमस्मरा
दित्वं थजविनतग्रहयहमंसेध्यपाननहृत्न धवेभ्रुदास्पनो नितन्निवारयति। पेर उक्तं स्वगम
ऽतुगयातभेष्वीजं पडूनतिव शात्राचालनाख्यं तेने पौवनमतैमेव संगृहीतं तत्साद्धिः स्वम
तविचारेणाल्पेक्ष्यंमिति। भेषु। नहृत्न धवेषु। एकस्मिन्काले ग्रहारिकं सर्वेमिद्धं फलार्यह
गिरागादिसाधनन द्वाराग्रहारिकं साधितं। न आपनांशा वशेनन हृत्ना निरुपे णानरलसम

येतेष्टमेतस्यादिति न तत्रगत्यनुरोधः। चालनाख्यं बीजं यथेह कृतं तन्ते यावन मतं। पारसीको
क्तमतं। एवं कोऽत्र रस्मदादिमतनिवारणार्थः। संगृहीतं। निवद्धं। पारसीकमतयत्नगांसा
१० धनावश्यकत्वेन तदावश्यकमिति तिन्तद्वथेतन्त्राविरुद्धमिति भावः। स्वाभिमतयत्र थेनस्य निरासमा
हतादिति। न तत्रगत्यनुरोधेन चालनाख्यं बीजं सद्भिः। अस्मदादिमतानुसारिभिः स्वमत
70 विचारणे। नितमतेनयत्नहकरणे। हि। निश्चयेन। उपेक्ष्यं। नद्देयं। अन्यथा स्वमताभिमतग्र
हासिद्ध्यापत्तेरिति शङ्कावकाश इति भावः॥२२॥ ॥अथ देशान्तरफलाक्यनार्थं स्प
ष्टपरिधिं विवृण्वन्नावत्स्पष्टपरिधिहेतुभूतमन्दकर्णसाधनार्थं पलभांपूर्वमत्र याभिम
तामाह। यस्मिन्दिनार्द्धे तुलाघ्व धिष्ठितः सूर्यः स्फुटः स्यादयनांशसंस्कृतः। तत्रप्रयात
र्धमितां गुलस्यनुर्यासाद्भमास्यात्समभूमिप्रष्ठतिति। यस्मिन्मध्याह्ने स्पष्टः सूर्योवत्स

माणायनांशसंस्कृतः सन् । मेषादौ तुलादौ वा स्थितः स्यात् । तत्र । तस्मिन्मध्याह्ने द्वादशांगुल
स्य शंकोः । शंकुर्नरो नाकथितः । स एवेति भास्करेणोक्तः । समभूमिपृष्ठेन्तानाया छायाया छाया
माऽह्नाभा स्यात् । एतेन पूर्वग्रंथोक्ता समभूपृष्ठस्थितेन संचितं ।। अत्रोपपत्तिः । अयनां
शसंस्कृतोऽर्को मेषादौ तुलादौ वा तदा विषुवद्वृत्ते भवतीति वक्ष्यमाणगोलस्थानोक्तासु
प्रसिद्धं । तत्र पदाचिन्मध्याह्ने नोदृशोऽर्कस्तदा विषुवद्याम्योत्तरवृत्तसंपातेन तत्र पेन नतांशाः सूर्यस्य
उन्नतांशाश्च क्रमेणाक्षांशाः लंबांशाः । विषुवद्याम्योत्तरसंपातस्य खमध्यात्क्षितिजोन्न
७६ तध्रुवांशतुल्यनतत्वात् । क्षितिजयाम्योत्तरसंपातात्तस्यैव संपातस्य खमध्यावनतध्रु
वभागतुल्योन्नतित्वात् । अक्षांशज्यालंबांशज्ये च ग्ज्याशंकू । अस्यां वक्ष्यमाणरीत्या
छायापाभवस्यान्तरस्य संबंधाद्दृ छायापा । तच्च लाघवाद्द्वादशांगुलशंकोर्भ छा

पार्श्वयापि भूपृष्ठे ष्ठेव खल्ल्यां तरोये तृषाग्राचीने गर्भ गामीयाधृताः भूगर्भे हृदर्शा
गलशंकुच्छायाग्रस राश्यासंभवात्· अत एव छायायाभूग- मीयत्वमये द्दृप भूपृष्ठीय
७१ त्वं वा स्त्वमपो क्तं ॥२३॥ परं त्रिपंगणितानुपयु क्ताः· गणितस्य भूगर्भीयत्वाद्दतो भू
गर्भीयाम द्दृपप्रभांतर द्दकर्णं च श्लोकाभ्यामाह· ततो त्रतांशोर विविंवके द्रूपं त्वादि
71 वेधाद्दवजाननतांशाः तद्दीन भस्त्यांकयुगरार्क निघ्नान्नतां शज्यावाविहृतो गुलाद्या ॥२४॥
भूगर्भजास्यात्पलभेयमेव ग्रासा सुधामिगणिते नपूर्वो· पलप्रभा वर्णं युता; कुजं शुरस
त्र लंबं स्यात्पलकर्णं एवमिति· तत्र· पूर्वोक्तम ध्याह्ने· सूर्य मंडल मध्यस्थ केंद्रस्यपं
त्वादिवेधात्· श्रादिशावेनगोलः प्रकृतिरूपः· उलंनांशाः· गणितस्य मंडलमध्य केंद्र सवधा
त्· ध्रुवसंबंधिनः प्रोक्तरीत्यानतांशाः ते हीना ।पूर्वभस्तवनि स्तस्याः व द्द्यमाणारस्यायु

गोज्या॰ द्युदलाग्रगा॰ नतांशज्या याम्यका॰ अंगुलाद्या भूगर्भीयाः पूर्वोक्तोपपत्त्या पल
भा स्याः एवं कालार्थं यदा तदान्वयशंकुपाविह लोनि॰ पूर्वो॰ द्युज्यागुणा भूयष्ठोया॰ गणिता
र्थमनुपपन्नत्वात्र्याख्या॰ अत्रोपपत्तिः वृत्तसमाराशिस्त्वाधवनतांशाः लंबांशाः ध्रुवोन्नतां
शा अक्षांशास्तेनु खमध्याह्नि नितांतरमध्ये याम्योत्तरवृत्तप्रदेशस्थितानवतिभागांतरेण
त्वा लंबांशा नवतिः॰ तेषां ज्या द्युज्या॰ लंबज्या लंबांशज्या॰ अनयोर्भुजकोटि रूपलंबगोलेप्रत्स
त्वं विषुवच्छाया द्वेनतमतोः लंबज्या नत्य शंकु कोटि वद्युज्या नत्याद्ज्या भुजत्वमलदा द्वादशशंकोटे
कोभुजत्वेन छायानीदृ ने त्रिभाह संबंधात्॰ द्वादशकोटे छायायां भुजत्वमिति त्रैराशिकेनस्फु
टं प्रतियानि नमितिसे हो यः पलभावर्गपुनः भुज भुज लादि रथिकं शतं॰ नत्र लंकपलक
र्णाः स्यात्ः एवंकारंस्तस्य गणितानुक्रमा कर्णेन पलसंबंधः स्यात्स्वः क्षेत्रं द्वाग्रं द्वादशं द्वादश

शवर्गे लादिरिति स्फुटोपपत्तिरिति भावः ॥२५॥ अथात्र वर्गमूले क्रिपाणगणितार्थं स्वविदा
चितपाठोसारस्यं श्लोकत्रयमनुवदति· तुल्यहृतोर्वधो वर्गस्तन्मूलार्थे विधिरुच्यते· आद्यं
७२ कादिविषमं युग्मं स्थानमङ्कं क्रमात्ततः ॥२६॥ अन्त्यौजशोधितोपस्य वर्गात्तत्स्थरूपयेत्यधःकं ते
नाद्यङ्ग्रेनभाग्यं तत्स्थादियुग्मं फलं फलात् ॥२७॥ अग्रेन्योन्मेत्त्रवर्गेतरादिर्विषमात्त्यजेत्· द्वि
72 घ्नं यं ह्यामूद्ध्वैवं पंक्तिर्मूलं भवत्युत इति· तुल्ययोर्द्वयोः संख्योः कयोर्घातवर्गः स्यात्· तन्मूला
र्थं· वर्गमूलज्ञानार्थं· अयं वक्ष्यमाणः विधिः प्रकारः· नुकारान्तममनन्तरश्लोकेत्यर्थः ततः वि
षमत्वमांकनानन्तरं· तेन पस्य वर्गः शोधितस्तेनेत्यर्थः वर्गशोधनस्थानस्यादिस्थानमन्त्यस
मस्थानं· अन्त्यपल्लव फलं ततः फलात्· एवं वस्थादित्यर्थः पंक्तिक्रमेणाग्रे· तरादिर्विष ७२
मात्· युग्मस्थादिभूतं विषमस्थानं तस्मादित्यर्थः ततः शोधनोनन्तरोच्छिन्नरो। तत्फलं पंक्ताः

एवं । तदादि द्विगुणं भाज्यमित्यादि त्यक्तोद्दिष्टं तोऽन्त्यिया मुदूर्ध्व वर्गस्थानसमाप्तिः । तं दायायफलं
क्तिः सैव मूलं स्यात् । एतदुपपत्तिः पाटीसारे निबद्धा निव्य का । अत्रोपपत्ति लक्षनिप्रकार
दत्त स्थल स्थांककृतिर्विरामे । घंत्यांरतो पांत्यम लो मरादातुपांत्यवर्ग श्वरमस्ववर्गात् ॥१॥
स्थनांतरत्वेनभवन्नरासेघ पंत्साभि घा आयरे मवांस । उपांत्यवर्गा दप रस्ववर्गः स्थानांतरत्वेन
भवेन्नन्त्वा ॥२॥ वर्गोत्पराशेः प्रथमस्थानादेगजस्थलेत्वादि मुखांकवर्गः समस्थले घा
दिगुणाः परेऽङ्काः अतोऽकितोपं विषमान्त्यकाम्यां ॥३॥ अंत्यो जेशेषाने परस्य वर्गः सांत्यो भवेत्प
दे । तत्पराभिहतिर्द्विघ्नी शिष्टास्मान्नरपरः समः ॥४॥ द्विघ्नमूलेन संभक्तः परः स्यान्नत्कृतिः पुनः ।
विषमे शोध्यते ग्रे च तत्स्थानद्वयस्या हि ॥५॥ वर्गः शुद्धस्तद्वर्मूलं स्थानद्वयात्मकं । ततः शेषा
ङ्कराशित्यामूलमग्रापिजायतइति । ॥२४॥ अथ प्रसंगाद्धनवर्गात्मकं घनवर्गत्वेभिमतेतन्म

तं स्फुटमासखंडं यथा स्यात्तथा प्रकारमाह रविशशिः सावनांगणं मध्यमूलं सावयवं चयनं । उत्क्रमप्रकारेण त

त्रषष्टिभक्तं स्यात् स्फुटमवसरमिति । यस्याः कस्याश्चिल्लिखितं स्यात् पञ्चशीः षड्विंशच्छतत्र ३६० गुणितानाघ

७३ न्मूलं उत्क्रमप्रकारेण त्यावर्ग्यं । अनु । नपवार्धं मूलावशेषं षष्टिघ्नं द्विगुणो नयं त्मात्मकमूलेन भ

क्तमिति । चान्यसम द्वयेनेनावपवो येत्तायाविरणः ॥ तत्सावयवं मूलं षष्टिभक्तं । मूर्तवं तं । न

गुणस्फुटं । स्फुटमाससंख्यमित्यर्थः । मूलं । स्यात् । अत्रोपपत्तिः । वर्गाणामष्टेनेच्छेनवधाच्छेदं शयोर्हता

त । पदं गुणपरस्य षष्टिः कृतं विकल्पं भवेदिति भा । ६ स्फुरे त्क्रमप्रकारेण । तथाहि । पशोहपरहारक

ल्पनाच्छेदांशयोर्वधो राशिहरयरश्च षष्टिवर्गेण । ३६०० गुणितमन्त्मूलं षष्टिवर्गहरपदेन प

स्य षष्टित्वान्न दृगितान्यह रस्य षष्टित्वान्न यायात्व षष्टिभक्तं । यथा यथा मह दृष्टकल्पनं तथा

तथा त्वत्र स्फुटमासखंडं स्यात् । अत एव मया पाठो सारेमध्यमितमिष्टवर्गं प्रकल्प्य स्फुटमाससखण्डम्

त्वानयनप्रकारः हेत्रविचारोयक्रमेणनिबद्धः॰ यन्मूलमायातिनचेन्नतोकाञ्छिद्रात्तान्मध्यानि
निमनिघ्रात॰ मूलंयदासन्नमिदंहरघ्नार्धयुतेनभक्तेनिकटंपदंस्यात्॥१॥२६॥ अथभूपरिध्यर्थं
भूव्याससंयोजनात्मकंविवक्षुस्तावद्गणितोपयुक्तंयोजनंपरिभाषयाश्लोकाभ्यामाहवेश्मांतःप
तितेषुभास्करकरेष्वालोक्यतेयद्रजः सप्रोक्तः परमाणुरष्टगुणितैस्तैरेवरेणुर्भगर्जैः तैर्बालाग्र
मथाष्टभिःकचमुखैर्लिक्षावयूकाष्टभिःस्यात्ताभिर्यवतदष्टकेनचयवोष्टाभिरष्टैस्तैरंगुलं॥३०॥
नैःस्याद्द्वादशभिर्वितस्तिरुदितोहस्तश्चताभ्यांपुनर्दंडोहस्तचतुर्भिरस्यभवतिक्रोशःसहस्र
द्वयं॰ एवंक्रोशचतुष्टयेनगदितंसांवत्सरैर्योजनंनत्वत्रयत्रहस्तत्रिविंवकुपरीणाहादिसंसिद्धये
इति॰ प्रासादादिगृहमध्येगवाक्षमार्गेणाप्रयन्तरजः धूल्यंशः॰ अतिसूक्ष्मोलोकेदृश्यते॰
सपरमाणुसंज्ञउक्तः॰ पंनेप्वापिकाः॰ श्रीनास्मिमररणावदंति॰ शिरोमणयारयोनवीनास्तु

परमाणुमेवेति। तैः परमाणुभिः एवंकारः प्राचामभिमतपरमाणुनिरासार्थकः। अष्टगुणि
तैः अष्टभिः परमाणुभिरित्यर्थः। रेणुः स्यात्। तैः रेणुभिरष्टभिर्बालाग्रं कथ्यते। अनेन
१४ रं कचमुखैः केशाग्रैः लिक्षाः ताभिः लिक्षाभिः एकांतरष्टकेन एकाष्टकेन यवः अष्टा
भिस्तैः यवैः अंगुलं एतदंगुलं तत्त्वतरेणुपरमेष्ठ्यणामितिसिद्धं तैः अंगुलैर्द्वादशसंख्याकैर्वित
74 स्तिः प्रादेशसंज्ञा ताभ्यां वितस्तिद्वयेनेत्यर्थः। हस्तः करः। अस्य हस्तस्य एवं ५ करैरित्यासां
वत्सरैः कालविद्भिः कालोपलक्षणादेशज्ञैर्गणकैरित्यर्थः। क्रोशचतुष्टयेनैकं योजनं भयो
जनमानं नक्षत्रेति। नक्षत्राणां रूपाणामाश्रयीभूतवृत्तानि कक्षा। हपः विंब्मनयोर्मंडलभ्रमाणं
भूगोलपरिधिः। आदिशब्दाद्व्यासाः यह्योर्ज्ञेः। एषां सिद्धिनिमित्तं। एवं मानं योजनेऽणुड
क्रमलीलीति योजनकथनमावश्यकमितिभाव। ॥३१॥ भूगोलव्यासमानमाह भवकर्केंद्रके

द्वृयंपृथ्वीगोलोऽखिलाश्रयः॰ अमूर्त्तो धारकोऽल्पस्य वासः स्वात्माधिषियोतन इति॰ अथ॰ स्वाश्र
यभूतः प्रत्यक्षः पृथ्वीगोलः॰ अनेनादर्शीकः स्वंकमलाकारत्वं वाप्युराणोक्तं निरस्तं॰ अखिला
श्रयः समंतात् अखिलानां ननना च ननानामाश्रयभूतः स्वाश्रयाणमानानः॰ एतेन तिर्यगधः
स्थितानानाग्रयानं शकायरालाभचक्रकेन्द्रकेंद्रः भचक्रस्य भगोलस्य मध्ये मध्यंयस्यासौ भ
गोलांतःप्रदेशे भगोलमध्यम् गोलमध्ययोर्भेदः कानन इति हृयेणाभूगोलावस्थानं मतो
भगोलमध्यावस्थितो भूगोलः॰ एतेन पृथ्वीगोलस्याधोगमनं निरस्तं॰ भगोलमध्यगर्भस्यास
र्वाकर्षकत्वात्॰ अधोगमनसंभवेऽपि शेषाद्याधारकल्पने न स्थितिः इत्यत आह॰ अमूर्त्तो धारक
इति॰ नास्ति मूर्त्तेरवजागाछिन्नपरिमाणः॰ आधारो यस्यासौ॰ अन्यथा भचक्रभ्रमणा
नुपपत्तेः सदाधारत्वात् पृथिवीधारणेनासामित्याशंक्याह अमूर्त्तेह्ययोश्वरेणाधृत एव परमे

ध्रुवस्यजगदाधारत्वात्· अस्मिन्स्वरूपणवर्णने· अस्यभूगोलस्यव्यासः· सघ्नरेखाह्वयः· खाभ्रा
ष्टि·योजनः· खाङ्कशशाङ्कयोजनप्रमाणः॥ शलान्यच्चैवभूकक्षेणीछिद्रएवंनोपि सूर्यसिद्धान्तेनात्केशग
७५ म एवात्रमानं· उपपत्तिरपि सुंदरसिद्धान्ते ज्ञा भूगोलाध्याये· सूर्यं पूर्वकुलाश्रितेति गतिमान्ना
तुं प्रवृत्तः प्रमान्पूर्वां शंकरसंगरहीनसिकनायचोमभूयोजनैः से षं शादिपलाधिकं तु सम
75 यं ज्ञात्वा स्वकीयोदयाहासातेनेन महीमिकं उकत्रिमापां कोत्तरखाद्दोन्मिनोति: अत्र सूर्योदये
पः प्रमानां पूर्वदिशं प्रवृत्तः ततदशयोजनैः संपर्कं शसुपलानि· एतदुदयरवोदयान्तुस्यो
दष्टमितितत्समयेन दशयोजनानि तर्हि षट्घटिकाभिः किमित्यनुपातेन महीउकमानाज्ञाता:
अत्रसूर्योदयपश्चादनेन वृत्तग्रहणमस्मात्सूक्ष्ममितियत्नंब साध्यमेततु॥ ३२॥ व्यासात्परिध्यान
यनं वदन्नन्भूपरिधिज्ञानं नन्दुहहमितात् व्यासः खांगगुणितः कंकभूष्य संभवेत् परिधिर्भूप

रीणगोहोनपारीत्यातिसूक्ष्मकुद्दनि· वासिष्ठादिभिः ऋकुभूमितव्यासगोलेपरिधिः षड्कृतं स्थः स
क्ष्मसरज्जुयातेनभूव्यासाद्धपरिधिः सूक्ष्म एव सिद्ध्यतीति भावः॥३३॥ भूगोले स्थानषट्कमाह
ते·कं पूर्वापरयोर्म्यान्तरयोरध्योः ससनकमजुवदेने शीनार फलार्थभूमध्ये रेखांश्लोकमाह्पाल
लंकाकुमध्ये यमकोटिरस्याः प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनं च· अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः सौम्येच
याम्ये वडवानलश्च॥३४॥ कुवृत्तपादांतरितानि तानि स्थानानि षट्गोलविदो वदंति· याम्योत्तर
त्मापरिधिः कुमध्ये रेखास्वनारोव यागोदेशयोगादिति गोलस्यपार्किंचित्स्थानेमध्यसंभवा
दिच्छपालंकाभूमध्ये प्रधानस्थानं मनाकल्पिता· अस्याः लंकायाः सकाशात्पूर्वभागेयम
कोटिः पश्चिमभागे च कोरोलंकाजरस्यर्थकः रोमकनगरं· ततः लंकायाः सकाशात् अधः
समसूत्रे सिद्धपुरं· एतेषां भूमौ समसूत्रं पूर्वापरयोरिति भावः· वक्ष्यमाणउक्तानगरेभ्यो सौम्ये उत्तर

भागेषु मेरुः। तेभ्य एव दक्षिणभागे वडवाग्निः। चकारः समुच्चये। तानि। पूर्वोक्तानि नगराणीषट्
संख्याकानि। भूपरिधिचतुर्थांशान्तरितानि परस्परमध्यवर्तीह तानि भूगोलज्ञाः वदन्ति। समस्था
७६ / 76 दश्च तत्वात् इति न्यायात्। याम्योत्तररेखया परिधिः भूतो मध्यरेखोक्ता। नन्वत्र लंकायमकोट्योः
याम्योत्तरपरिधिरूपं नत्र कोवा परिधिर्मध्यरेखेत्यत आह एव रोहेशयोगादिति। लंकासंबं
धाद्यो याम्योत्तररेखया भूपरिधिः स एव मध्यरेखेत्यर्थः। यदि च यमकोटिस्पर्शो देशे नेदं ग्र
ह साधनमंगीक्रियते तर्हि यमकोटिसंबद्धयाम्योत्तरपरिधिर्भूमध्यरेखा सुवचा। अत एव वा
राशीके:। रोमकासन्नरेखालदात्र्याः याम्यभागस्थानिरक्षदेशसंबंधियाम्योत्तरपरिधिर्दृशं
तरस्था नाम नगरं संकेतितं तत्रस्या वधिरूपकल्पितः। अस्मद्देशे तु लंकासंबद्धपरिधिरेव म
ध्यरेखोक्ता। अत एव पूर्वग्रहसाधनात्र यकालो यमकोटिस्पर्शीदेशत्वेनापेक्ष्य लंकाद्य

एत्रोद्देशत्वेनोक्तइति·।।३५।। अथास्यस्पष्टपरिधिं सोपपत्तिं श्लोकद्वयेनाहनिरक्षस्यकुमकुम
ध्यत्वाद्दृश्यं तत्रयरैं मन्यते· सा न्हदेशतलोन्यून एवं लोकपलांशके।।३६।।परिध्यभावस्तेना
सोक्षादशाग्रेत्वकर्णो हत· खदेशजःस्फुटस्योपं· व्यस्तत्रैराशिकोद्भवइति· निरक्षस्य·न्हि
तिज्यातुल्यत्रिज्यावृत्तस्याभावविषयदेशस्येत्यर्थः· भूमध्यलंबकस्यनानाः अयं पूर्वमुक्तो
भूपरिधिस्त्वनिरक्षदेशपरःपरमत्वेनरखीकृतः· तस्मादेशाऽस्मपत्र· सान्हदेशे·त्रिज्याद्व
गेत्वात्तिविषये· ततःउक्तपरिधेर्न्यूनःपरिधिः· कंडुकेएकपरिधेर्मध्यलंबकत्वेनेनतदुभय
तस्तदाकारेणवृत्तपरिधेर्न्यूनत्वदर्शनादत्रापिभूगोलेतथानुमानात्· एवमुत्तरोत्तरंतत्स्था
नविप्रकर्षांतरेणपरिधेर्न्यूनत्वसंभावनयेत्यर्थः· खाकपलांशके· निरक्षयाम्योत्तरभागयो
र्वृत्तानतलमेरुस्थानयोः परमध्रुवोन्नतेः खमध्यस्थध्रुवदर्शनेनेनवतत्सागोन्त्रिति

तयापरमाहृदेशेपरिध्याभावः उक्तं गोले न परिध्यनुरोधे न पारिध्यभावः खौ कुतः तेनःयतोनि
रहृदेशपरमोहृस्वछा नयोः क्रमेणापरमापरिधियोरध्यभावो सिद्धो तेन कारणेनेत्यर्थः
अस्मादुक्तः परमपरिधिः द्वादशघ्नद्युज्याघ्न क्रमेणाखदेशसंबंधी परिधिः स्पष्ट
७७ सज्ञकः त्रिज्यान्तु स्पष्टपरिधिविशेषणोक्तिः छलेनाहव्यस्त त्रैराशिको दृष्टवदिति अर्थात्
77 शाभावे संवाशानापरमत्वाद्द्युशापरमत्वं तवाशामावान्न त्रिज्यातुल्य परमत्वं वस्त
योक्तो भूपरिधिलक्षाभिमनत्वं वस्य याक्रद्युज्ययोन स्पष्टपरिधिः सिद्धति अत्र पलकर्णो
द्वादशकोटित्वसात्रिज्याकर्णे का कोटिरिति लंब ज्याहृपणाकग्रह लोन्त्रिज्ययोस्तुल्य
हृद्गुणत्वेन नाशांऽनक्तं गणितकर्मोपपन्नमपिलाघवादिदं व्यस्त त्रैराशिकाऽपयन्नमि
त्युक्तं तथाहि द्वादशपलकर्णो उक्तः परिधिस्तदा स्वपलकर्णे कः द्युत्यनुपातेद्यछाहृक्षेप

लेह्वास अभीष्टस्ते वत्से नैराशिक मन्यथा स्वदेशे यस्मयाधिष्ठिस्पष्टपरिधिसिद्धांयते
इति दिक ॥३७॥ अथ देशांतर फलानयनोपयुक्तं मध्यमप्रतिरिनगानि ज्ञानमाह ।
पाहुर्गणात: खेचरनयनांशादिवत्फलविनाधुवं तत्कला: स्पान्मध्यान्यत्र गतिर्दिने रति ।
स्पष्टं ॥३८॥ अथ रेखानगराणि लोकोपयुक्तकथ्येलोकत्र यात्रयोर्देनाहलंकाकुमारी नगरी
चकांतीपानारमपि सश्व स्थित: यडस्य: श्रीवत्सगुल्मं चपुरीनन्नमाहिष्मतीचोज्ज
यिनीप्रसिद्धा ॥३९॥ स्पाहाथ मोस्मान्नगरं सुरम्यं ततः परं पट्टशिवाभिधानं: श्रीगर्गराव
चमणेहिताख्यस्थानेरंशीतगिरि: सुमेरु: ॥४०॥ रेतीरपास्पोन्नगरं धरावरेखामि
मां गोलाविदो वदंति: अन्याभिरेखास्थिभिंगज्जिलोर्के उपानितद्रे: पुदभेरना नीति: षेस्य:
स्वामिकार्त्तिक स्थानं: शानगिरिर्हिमालय पार्वत: इति: उक्तरीत्या: इह: भूगोले: पश्चिमा: पा

म्योत्तरभं नारेखां रम्यां· स्थानकथनोपलक्षितां· भूगोलज्ञो ऽङ्गीकुर्वंति· रेखास्थित्यक्ता
नि· पुरभेदनानि नगराणि· उज्जयिनी· ज्ञाग्नि· लोकानं· नद्यैः रेखाज्ञैः· अवगम्यानि ॥४१॥
७८ देशांतरयोजनप्रसिद्ध्या· स्वस्थाननतद्भुवनतांशावियोगरक्षम स्वाक्षांशानि स्त्रमगाशर्वैविल
नास कुर्यात् ॥४२॥ विज्ञानयोजनकृतीरहिता वशेषमूलं स्फुटा व्यापरिणाहलताध्वमानं तु
ल्याद्भूभागानिजदेशनिजपरेखादेशांतरं वदन्ति कथ्यनचैनदेव ॥४३॥ यस्य भूगात्याग्रशिनं
स्फुटात्व्ययपरिध्यवगातं पललिप्तिकालाः· तस्मिन्नुनोनाः क्रमशः स्वदेशे रेखापुरात्प्राक्चि
सपश्चिमं स्थ्यरातिः रेखावगतेर्धिच्छया स्वाभिमतं नगरं स्वाभिमतपुरतिर्यक्स्थं ज्ञनप्रसि
द्ध्याः लोकप्रसिद्धयोजनमांतरेणाज्ञात्वा तन्नानयोजनांतावगतेः स्वाभिमतस्थाननगरहेतो
रेखानगरयोर्पि ध्रुवस्यनतांशाः लंबांशाश्च या स्तयोरंतरं· सरस्वाक्षकं· अनयोरंतरेति त्रिसमस्य

धिकयं वशान्तमुच्चाः। फलस्य वैपरीत्यमाहातः। अवशेषस्य मूलं। तस्मात्त्र्यंशैर्यो। स्वस्थानख
स्थानाभीष्टसमसूत्रस्थाद्रेखादेशेः। अनयोरंतरयोजनमासंस्फुटसंज्ञपरिधिस्थि
तमार्गप्रमाणप्रमाणं। अनेनोपपद्यन्ते। सूचिताः तथाहि। स्वस्थानाभीष्टप्रसिद्धरेखा
पुरयोर्यान्तरात्मकमंतरं तत्र प्रसिद्धकर्णः। प्रसिद्धपुरहीनतरेखादेशस्वाभीष्टरेखादेशयोर्या
म्योत्तररूपमंतरं योजनात्मकं भुजः। देशांतरयोजनात्मकभुजरूपं कोटि। इति भूपृष्ठे न्मय
कल्पितं। भुजज्ञानार्थमत्रानेरखादेशस्याक्षांशाः स्वस्थानाक्षांशाश्च। अन्यथा स्व
रेखालब्धाघातापत्तेः। प्रसिद्धरेखादेशस्याक्षांशाः प्रसिद्धाः प्रदेशान्तयोरंतरं भुजात्मकं भु
जत्वेच्छयालंबांशयोरंतरं कृतं। तस्य स्वत्वात्। चक्रांशैः ३६० भूपरिधियोजनानि तदंतरांशैः का
नीति भुजयोजनस्वरूपं भस्मवत्स्पष्टमपमवत्यधिकशातांशरूपभूपरिधिस्वरूपेण — —

३६०००० सिद्धमंतरांशानां गुणनाहतौ ३६०००० अत्र गुणनाहतौ विंशत्याधिक शता १२०
१८०१
प्रवांशैर्नो गुणना ८००० हतौ ५७३ फलस्य मुनत्वाच्चद्वगैतो ६८७६० नान्हर्णवर्गान्मूलं
१८ कोटिरिति सप्रासद्धपरं तु भगोलस्थ हे त्र स्प वृत्तांशत्वेन रेखाकारत्वात्त्वाभावाद्वृत्तांशत्वशेना
कं गाणितस्थूलं मेवान्यथास्याकल्पनानुपपत्तेरित्यस्वरससूचनार्थमाह ववृत्तिवस्त्रेनेति श्री
79 पतिराहेत्यर्थः सूक्ष्मं तु करणीयोतनानिवस्पमाणप्रश्नाध्यायोक्तयोजनप्रकारेणानेया
नितेषां मंत्रणः भुजयोजनानुपातनरात्याः ते षोऽस्याकरणीः अंशात्मक भुजस्वज्याभुजलद्धं गो
तरपदं कोटिः स्पष्टपरिधोलंवज्यात्र्यासार्द्धहृते रूपेज्या नसान्त्रिज्यायागेणता कापतिज्यापमं
शाः स्पष्टपरिधौ च क्रोशे स्वष्ठपरिधियोजनानि तदेतदंशैः क्वानीतिदेशांतरयोजना
नितिः ।१९। श्रीपतिमार्गाश्रयत्वान्नहेत्वत्तंत्रनाभावाज्ज्यासाधनरीत्या सुधियामडहहत्वा

त्वमपोपेक्षितं·योजनेभ्यो देशांतरफलमाह चेदिति· एतत्·श्रीपत्युक्तयोजनात्मकदेशांतरं
एवकारः प्रसिद्धास्थलदेशांतरयोजनानि तत्सार्थकः·च कारः समुच्चये हलायिन देषोंत
रभावाच्छ्राघवाच्चेत्यर्थः· यस्य ग्रहस्य दिनगत्या लिप्तपापाः फलकलास्ताः तस्मिन् ग्रहे
रेखातः पश्चिमपूर्वसंस्थे स्वस्थाने सन्निधुतोना·कार्याः· अत्र त्रस्य सपारिधिनागानि
त्तिदेत योजनैः कतिन्नेराशीकमुपपत्तिः॥ ४४॥ सुतोनाद्युत्पन्नाय पतिमाह रेखार्द्धरात्रा
त्वनिशीथमारे प्राच्यां मरगांनेनपरत्र पश्चात्· धनं स्वदेशस्य निरक्षदेशस्यार्द्धरात्रेनिक
कटखेगोपामितिः रखाया; प्राच्यांस्वदेशे रेखार्द्धरात्रात्प्रथमेमेव स्वार्द्धरात्रं· रेखायाः परत्र;
पश्चिमभागे स्वदेशे रेखार्द्धरात्रात्;तत्· अनंतरं स्वार्द्धरात्रं पतो भवति तनकारणेन कर्
णोधनं ग्रहे देशांतरफलं कृतं एनत्तात्कालिके रोकुत्र्वकदा जानइत्यत आह स्वदेशस्येति·

स्वस्थानस्पष्टद्युगणोनरस्तत्रस्थो यो निरक्षदेशलङ्कास्मिन्नुज्जयिन्ये निकटे सति । अर्द्धरात्रासन्ना
सन्नकालेयः एतत्संस्कृतोग्रहभोगः स्यात् । कालस्य पूर्वमुक्तत्व । फलस्य देशांतरस्यानन्तं
८० स्कारणत्वान्निरक्षदेशादनियुक्तं । यद्यपि स्वस्वपरिधिदेशांतरयोजनाभ्यां फलं स्वदेशस्थं
तेन लंकादेशस्थस्य संस्कारणामयुक्तं । स्वदेशोदेशीयग्रहस्य पूर्वमसाधनात् । फलस्य निर
80 क्षदेशसंबंधाभावात् । तथापि । लंकास्वनिरक्षदेशांतरयोजनपरमपरिधिभ्यां यत्स्वनिरक्ष
देशांतरफलं तदेव स्वस्वपरिधिस्वदेशांतरयोजनाभ्यां फलमिति लंकादेशस्थस्य तत्संस्क
रणेन स्वनिरक्षदेशस्थः स्यात् । फलतुल्यतोपपत्तिस्तु स्वस्वपरिधिभिस्स्वदेशांतरयोजनानि
तदा निरक्षदेशस्थे परमपरिधिनाकथमिति निरक्षदेशांतरयोजनानि । निरक्षपरिधिनागनि
तदा निरक्षयोजनैः कानि निरक्षपरिधौ स्वस्वपरिगुणगुणहरत्वेन नाशात्स्वदेशांतरफलमेवनि

र हृदशांतरयफलमिति॰ स्वरे स्वापाः स्वदेश स्पयपूर्वापाललंकानापि स्वनिर हृदेशस्पपूर्वी पर
त्वानिश्चयात्राकिंचिद्धिहृद्द॥७५॥ मध्यमानयनाधिकारमेयसहरति॰इति सिद्धांतनत्वा
र्येमुनीश्वरकृतेभवत्॰ सिद्धांतसर्वभौमेपंचपूर्णी मध्यखगागमसूर्ति॰इति॰इति॰एतावतांप्र
यनपर्याक्रोन॰ सिद्धांतसार्वभौमसंज्ञग्रंथेसिद्धांतानान्नांतत्वार्थोपास्मिन॰ आपं॰मध्य
ग्रहानयनाख्योधिकारः पूर्णो। मिथ्यान्तोभवत्॰ यद्यपिसमासावेमस्पन्यंथस्पर्यंचाधिका
रलेकेक्रमेधमारयनोयसहारे क्रिरपुक्तान्तथापिशिष्यजनमन; प्रासाह१र्धविश्रा
मोक्तिः प्राचीनानसारेणोक्तेनिर्मंतव्यं॥ श्री॥ ॥अविघ्नामस्तु॥ ॥अथशिष्या
वधानार्थं सप्रपोत्तनंस्फुटक्रियांप्रतितानीति॰स्वस्वकर्माणि; फलहग्रहं हृपवतोरविलेख
र्मतितेनतेषां॰ स्फुटक्रियामागमषु क्रिमलामपालनि र्यक्तिमतांप्रवक्षाति॰स्पष्ट

त्रे॰ शुभकार्ये जननविवाहादौ॰ ग्रहदृष्ट्यादेव तास्वस्वफलभोगे: फलदाः॰ यतः॰ अन्यथा सूर्यबुधशुक्रा
णां भिन्नराशिस्थत्वफलोक्तेर्वैयर्थ्यापत्तेः तेन कारयोगेषु॰ ग्रहाणां आगमपुरःसरत्वं हेतुर्यस्याः
८१ सा॰ दृष्टेः क्रमात्पुनः क्रमतं पस्यां ॥१॥ तत्र प्रथमं त्रिभागदृष्टावक्तव्यं सदेतुकं अन्यानुक्तेः प्रतिज्ञानीते॰ दे
हं पथ्या याह्नाद्युनिवद्भ्रमं सिंजनथान्यरस्पष्टमुत्तन्निपाहि॰ दृष्टाभिहितो दृष्टाः प्रथमं वदामि प्रत्ये
81 कमाणं विवृत्तेयाताविति॰ ग्रहाणां स्पष्टादिक्रियादृष्टाभिहिता थानिवद्भूतिपत्त्यतः कारणा
त्॰ प्रथमं॰ स्पष्टक्रियावक्तव्यनोपक्रमे प्रत्येकभागं॰ एकमेकं मंशं प्रतानि प्रस्पष्टं॰ दृष्टाः कथयामि
कथं दृष्टानिवृत्तैः स्पष्टादिकर्मैत्यादत्तेयाति वीतिर्नं दर्शनं तमाहमिति॰ अंशाभ्यन्तरे दृष्टानुक्तेः कुर्यं
तत्र ज्ञापनजातं कर्मनिर्वहस्तित्वत आहीचवेरति॰ मध्ये॰ अनुपानात्॰ षष्ठिकलाभिर्यद्यपरं त
तदभिमतकलाभिः किमिति स्पष्ट पातानंतरं पूर्वं दृष्टाद्युक्रमम्यन्तरे दृष्टास्यादिनिकर्मनिर्वाहासु

कुरहितभावः॥ २॥ ॥ प्रतिज्ञातान्यभ्रपोष्टशभिः प्रोक्ता हस्तेऽभ्रंशगामा त्रिलवोनिता गादिष्ठाः
स एमांशण्णरोंऽस्वः स्पष्टः विभ्रंशमेघाः स्वपमाः सपारगणाश्विन स्तत्ककलोनभागाः॥ ३॥ ॥
त्रिंशल्लगाधोवयवोनिताः स षड्शरेवागाणितातगम्याः॥ धः स भाभ्रंगग्णमेघालिसोनयम्याबि
मितानिखिवेदाः॥ ४॥ संयंचांशनखियः षद्विलिप्ताघुनांकाब्ध यस्मंशहीनाग्नि वाणाः॥ विषन्न
गषड्वगोत्राः सषन्नागपञ्चार पञ्चांशयुक्त षुनकाः॥ ५॥ अषः समाअघरसाः सदेवकल
घ्नगाः स्वार्द्धकलाश्विसप्त विभ्रंशनागादिमिता घनोनवलोंकवर्गोविपदश्विनागाः॥ ६॥ मे
घो नलिप्ताद्विगजाविगम्मागाम्भनंदाजिनलिप्तिकोनाः भ्रंकाः शरांकाः सदलाः सन्नागिलिप्ता
ष्ट नंदाः सशरांशभूर्द्विभूः॥ ७॥ वेदाभ्रचंद्रा विशरांशशस्तसद्विशान्लस अग्निश्रुतांकादिष्ट। सा
घ्यर्कचंद्राविनखांशपंचशाः समारहूः सशगाग्निलिप्ताः॥ ८॥ सपंचाशरवाक्षीविर्यचांशएम

चंद्राः सप्तमांशपंच द्विचंद्राः विपंचांशनागाके संख्याः सपादवेदाममेंद्र वह्न्यंशहीनाग्निविश्वे
॥९॥ सनखांशात्त्या विश्वे सजिनत्रिभागविश्वकाः॥ चित्र्यंशांवं द्वासिध्यंशहीनाः कृतेंदुकाः॥१०॥
८२ 82 सांगांशाः सा त्रिभागांगाशाश्वाल्लवकलाधिकाः गोत्रंद्राः साष्टिवाहुस्माद्विजिध्या घोरेद्वता॥
११॥ सार्द्धविश्वतिथ्यः सभलिप्तिकंणतिथ्यः सप्तमांशगजा हृचंद्राः पंचांशयुक्ताभ्रनपाद्विभूपा
घनोनत्रिसमाधुगार्क चंद्राः॥१२॥ सनखत्रिसमाहृतयान खांशयुक्तागभूपास्त्रिलवेनहीनाः नवांग
चंद्राः सर्वांशखोत्याष्ट्याक्षिभागोनपमागचंद्राः॥१३॥ दिगंशयुक्तायिघनादलाष्याष्ट
गेंद्रवोष्यांगलवांगमेघाः दिगंशयुक्तागधनाः सप्तमांशाष्टांगाचंद्राः सद्रलांकमेघाः॥१४॥ त्रि
नोनलिसंरधतिस्त्रिभागाश्वनाभ्यद्विदस्माक्षित्रिलवेनहीनाः न्यष्टेंद्रवः सिद्धकलोनवेदाष्टदस्मा
दलाब्ध्याब्धिगजेंद्रवयश्च॥१५॥ सत्र्यंशपंचाष्टयुवोदिगंशाद्यागाष्टचंद्राः समागहीनाः स

साष्ठचंद्राः सदलागनागचंद्राद्रिांशाख्यगजाष्ठचंद्राः ॥ १६ ॥ अंशोननंदध्नपोष्ठकला
ख्यगोष्ठचंद्रा विनलकालिका अनयेंऽसंख्या ॥ खाभ्यंशहीनखनवेंऽमिताः सपादखांकेंदवोर
दकलाख्यनभोंकचंद्राः ॥ १७ ॥ पादोनभूनवभुवाविदशांशभूगोंचंद्रापमोनकलिकावनितेंदच
द्राः भूनंदभूपरिमिताः प्रतिभागजावाऽकाः क्रमेणनवनिघ्नाशिमध्यरतिः नवतिसंख्या
काः प्रात्यंशहृयाशितत्रपमध्येऽकाः तदंशानांनवतिलाभः अत्राधमललिसाकलाः शब्दा
अधावपववाचकाः अंशोदपस्य एतज्ज्यांकाः कथंप्रमाणाइत्यत अहणशानावगम्यार
ति वच्यमाणोपजिनिहपितगणितानासिद्धाइतिभावः खस्यार्द्धं खांर्द्धं खार्द्धं खार्द्धकला अधो
वपवोपघामेनादृश्याअत्रविसमः चज्ञःसमनिः शेषस्पष्टं ॥ १८ ॥ ॥ एतन्निमित्ताएवोत्क्रमज्या
आहम्क्रंतपज्यातऽपात्याद्रिज्याहीनाऽत्क्रमा त्क्रमान् ५ त्क्रमज्याभवंतीमात्क्रंतिमाज्यांतिमात्र

चेति॰ अंत्यज्यातः॰ उत्क्रमात्॰ विपरीतक्रमेण उपांत्याद्योंत्याःस्तनः॰ शेषाग्निकाः माः एकोन
नवतिः॰ क्रमात्॰ प्रथमांशी क्रमात्॰ उत्क्रमज्या भवंति॰ नवत्यंशानामुत्क्रमज्यास्त्रिज्या नमार्धं त्रिज्येति॰
८३ अन्त्योत्क्रमज्यापंक्तौ॰ अंतिमाज्या॰ नवतिभागानामुत्क्रमज्याः अंतिमाः॰ चः समुच्चये॰ तेन क्रमो
83 त्क्रमज्यापंक्तिद्वयेव॰ वांतिभागानां ज्योके वः भ्रष्टभागस्यभ्रष्टज्यया नांत्यज्याहृत्तेन पर्य
वसानादेते नाग्निज्यास्थितिज्योना भ्रष्टभागोत्क्रमज्याभ्रष्टमिति सर्वत्र॰ अत्राप्यन्यंतरेनुपाते
नोत्क्रमज्याध्येया॥१९॥ ॥ज्ययोः सारणीलिखनं सहेतु क्रमार्धज्यांशनेगुणाः सूक्ष्माः सि
द्धनातः क्रमेन्मपाः क्रमोत्क्रमगुणान्यासश्चक्रांकात्मकः कृतमिति॰ न्यसनंन्यासः चक्रस्था
नावयवात्मकः॰ शेषं स्पष्टं॰ ॥२०॥ ॥न्यासाज्ज्यासाधनं विवरेनुपातादिति पूर्वं प्रतिज्ञा
तमाह॰ अत्र भोग्यभागजीवा सैष्यांतरकलावधान्॰ षष्ठिभक्ताभ्रफलयुग्जीवाभोग्या

भवन्तन इति। ततः व्यासात्। राश्या दैर्घ्यहृदे राशि त्रपां तर्गां तत्कृत्वा तस्यांशाः। तेभीष्ठ भागास्त
दर्धोल्लिखितांज्या। अग्रा ज्याः। सा। स्वपदनगर्हीन जीवा। स्वस्वैष्यज्यावाग्रव्यवाहितत्वेन। अ
नयोरंतरं। अभीष्ठ भागाव यवभक्तेव. कलादिकं कलायद्वा व्यं। तपोघांता। षष्ठि भक्त श्ना
प्तलेन युक्ताः। अभीष्ठा ज्याभवेत्। अत्रोपपत्तिः सुगमा पूर्वं प्रकाराः॥ २१॥ ॥ अभीष्ठ
ज्यापाधतुः साधनमाह उक्ता सत्र ज्याविहानेष्ठ नावा शुद्धज्ये ष्यज्याविपोगे नभक्ता। शुद्धज्या
पाः संख्यया योजिता स्याच्चापं भागाद्यं गमं कचना घरानि। इष्ठज्याउ क्तानां मध्ये यासं। ज्याज्या
न याहीना। शोधितज्या तदग्रिमज्ययोरंतरेणाभक्ता। शोधितज्यायाः संख्यया। प्रथमज्यातोय
ज्यमा राशयस्माज्या शोधिता ततमसख्येपयर्थः। भागादि धनुः स्यात्। आदिकायेज्यापामाह
अन्नंगेति। भागादिकं षष्ठ्याघा स्फुः। एतेन घघादिकालस्य ज्यासाधने प्रथमं य द्रुगः कालेशाले

षांश्चेति सूचितं॰ अथाचोदयति॰ ननु तदेशौकांशलस्तस्याशेषेण करत्वेनयानोदृष्टपरीत्याबसु
गमा॰ पद्यपीदं स्यासाधनं धनुः साधनं च स्थूलं॰ न्यायाः हेतुत्रांशत्वेनानुपातोविषयत्वे यद्यनुया
८४ गजत्वादन्यथा त्रैराशिकोक्तोऽस्योक्तस्यापनेतल्थापिकलाघनुयाते स् सूक्ष्मत्वे रवतत्कतविशेषां
तरस्यानुपलब्धेरसाध्यत्वात् स्पष्टा धुत्वात्॥२२॥ अथ ज्योत्पत्तिं सहेतुकं प्रतिजानीते॰ विनोप
84 पत्तिं न गणितज्ञः प्राप्नोति॰ विशेषं बुद्धिमानां समक्ष॰ लोगात्प नो मूलगुणो यथार्थविद्यामिस्
स्मामतिविस्तरेणापि॰ लोगतिसुखमत्यातयतो त्वर्थः॰ प्रातः कारणाज्ञा गणितज्ञ पांतर्गततत्वान्स्
लभूतानिं पातरहेतुभूताये गुणाः तया:ताताम वपत्ति: प्रशक्तिः स् स्मां॰ वक्तव्यरयां॰ ननुमात्रक
राधक त्वोत्पत्तिर्भेदानां कठिनानथेयमपिस्यादतआह अतिविस्तरेणेति॰ बहुग्रंथे नवकुरु
क्तिप्रतिपादकत्वमर्थः॰ तथाचतेषां शेषः स्यादेवेत्यन्यथाप्रत्तरमापातहृदितिमावः॥२३॥ ॥

तत्र प्रथमं ज्याधनुःखण्डं श्लोकाभ्यामाह वृत्ते भांशांकिते मध्यव्यासरेखाद्वयं तथा। कुर्याद्यथा
वृत्तभागाश्चत्वारः स्युः समास्ततः ॥२४॥ वृत्तार्द्धे तन्मध्यरेखोभयकल्पल्पभागयोः। तेभ्यश्चि
ह्नतद्द्वयोरेखाज्यां तद्धनुर्वृत्तावितिः मध्ये वृत्तार्द्धे व्यासरेखा। मध्यव्यासरेखयोरर्द्धयामित्यर्थः।
ततः। वृत्तस्य समचतुर्भागसंपादनानंतरं। वृत्तार्द्धमध्ये। अन्यतरमध्यरेखामारभ्योभयोः।
समप्रदेशयोर्निमितस्य वृत्तयापरिधिस्थचिह्नयोः चिह्नावपि। रेखा; वृत्तांतरेव स्यात्। साज्या। त
द्दाभासत्वात्। वृत्तेः वृत्तपरिधौ चिह्नावधिर्धनुः। तद्वाधिवृत्तपरिधेरेकदेशस्य धनुराकारत्वात्॥
२५॥ ॥ अथ तत्रैव वृत्तचतुर्थांशार्धज्यार्धधनुषोः प्रदर्शयति। एतं वृत्तचतुर्थांशे चापांश
त्पादलेनवै; वृत्तार्द्धमध्यरेखातोंतोर्द्धं ज्याधनुषोः प्रदृश्यति। एवं पथा वृत्तार्द्धे संपूर्णा ज्या संपूर्ण
धनुषोमत्वाद्व्रतेनचे। वृत्तार्द्धस्य पामध्यरेखा तस्याः सकाशान्नवपांग्र। धनुषः कोटिसंज्ञं भंगं। ज्या

इति वृत्तचतुर्थांशेऽप्यत्र समतः कारणात्· परिवृत्तचतुर्थांशे· त्रिभिर्भैः परिमितकैः· अर्द्धज्या
र्द्धधनुषी भवतः ॥२६॥ ननु वृत्तार्द्धसंपूर्णज्याधनुषी प्रदर्शिते एव के स्वरूपत्वात्· परंतु वर्थांशे
८५ र्द्धज्याधनुषीव्यर्थे प्रदर्शिते स्वरूपाभावादित्यत आह· अर्द्धज्याग्रेसधास्त्रारभो वंस्थानंति पंक्ता
पतेपनेतेन· अर्द्धज्याभिः क्रमेवार्त्ते यत्ताणामर्द्धज्यैव ज्यांभिवामात्रवेधेति· येन कारणेन· मध्य
85 सूत्रात्· वृत्तार्द्धमध्यरेखायाः सकाशादित्यर्थः· अमीषु स्थानं हजपारिधिगतं अर्द्धज्याग्रे भवति·
तेन कारणेन· यत्ताणां· गणितकर्मे· वार्त्ते· वृत्तसंबंधि· अर्द्धज्याभिर्भवति· यन्मध्यरेखया संबद्ध
वृत्तपरिधिस्थाने भ्रवहः पतन्मध्यसूत्रातिरिक्तस्थाने भावरूपमर्द्धज्यैवोत्पन्नं कारणांत
रभावात्कल्पिते इति वृत्तचतुर्थांशेर्द्धज्याधनुषोः प्रदर्शनमावश्यकमत एव पर एवं ज्याना
मुक्तिः संगच्छते इति भावः· ननु तर्हि अर्द्धज्यात्वेन ज्याः वक्तुमुचिताः नज्यात्वेनेत्यत आह· अर्द्धज्ये

वेति॰ अत्रः अग्रगा । रोगेः अर्द्धज्याः वृत्तचतुर्थांशैर्मत्यक्त्वा॰ एवकारो हृत्तार्द्धप्रतिपादितसंपूर्ण
ज्यायानिरासः ज्याशब्दवाच्या॰ शब्दलाघवात्॰ वेधार्हैया॰ न्याच न ज्ञानिः॥२७॥ ॥ अत एव
वृत्तचतुर्थांशात्मक॰ प द एवज्याउ कारश्चिस्फुटयति॰ अतो नवतिभागानां ज्यां त्रिमात्रिभज्या
छ्हमा॰ व्यासार्द्धमिथ्छत न्मानं गणितार्थं बुधैः स्मृतामिति॰ अतः पतोर्द्धज्याधनुषोपरस्थोगणिता
तोपयुक्ते॰ अतो हेतोरित्यर्थः॰ अंशितमा॰ नवतिभागानां ज्याः न्यूनशोत्यधिकतभागानां॰ संपूर्ण
ज्यानंगीकारात्॰ सा॰ ज्या॰ त्रिराशिजात्या॰ नवतिभागानां त्रिराशिलात्॰ अत एव राशिपदलोपे
त्रित्याशब्दवाच्यत्वं संगच्छते॰ चः समुच्चये॰ सा त्रिज्याव्यासार्द्धं॰ वृत्तचतुर्थांशे त्रिज्यायाव्या
सार्द्धत्वेनप्रत्यक्षत्वात्॰ तस्मान्नमाहरच्छमिति अहत्रिपागणानतमिमितं॰ तन्मानं॰ व्यासार्द्धमा
नं॰ हस्वं॰ स्वाभिमतनमु न्क मतएव ग्रंथेष्वप्रत्येकं चज्याभेदेति॥२८॥ ॥ अथोत्क्रमज्याखंडपंद

र्शयति। वृत्ताद्धमध्ये खांतर्गताज्याचापमध्यगा। शरहृयोत्क्रमज्या सा पर्यंत्या व्यासार्द्धसंगमे तेति।
अर्द्धवृत्ते प्रतिपादितयोः संपूर्णोयात्पाधज्ययोर्मध्ये यः शरस्य उत्क्रमज्येत्यर्थः। अंत्या। अंत्येति
८६ मज्यौवापसंबंधादंतिमा। सोत्क्रमज्याव्यासार्द्धमितां। आपि: समुच्चये त्यत्क्रमज्यया: ॥२९॥
अथ वृत्तचतुर्थांशे भुजज्याकोटिज्ययोः स्वरूपं प्रदर्शयति। ऊर्ध्वव्यासार्द्धे स्पातोपाज्या सा
86 भुजसंज्ञिका। तिर्यग्व्यासार्द्धे खातोपाज्या सा कोटिसंज्ञिकेति। ऊर्ध्वतिर्यग्व्यासार्द्धे स्वयो
र्मध्ये सूत्रत्वेनेकोत्तरवधिज्याद्युवं वृत्तचतुर्थांशे मत्यत्वं भुजज्याकोटिज्या ज्याप्यापर्वीचापेत्र
र्थसंकेतितं। एतेन वृत्तचतुर्थांशे तज्ज्यासंबंधिचापं तद्धि तिपर्वीवापर्थसंकेतसिद्धं प्रदर्शितं ॥३०॥
अथ भुजकोटिज्याभ्यां वृत्तं वदन् भुजकोटिज्याभ्यां कोटिभुजयोरुत्क्रमज्यामाह येषामिति ज्यासा
आतिरेभुंजज्याकोटिज्यातद्गविभ्यसम्भूतः ते: कोर्घशानां क्रमज्यातद्वेतित्रिज्ये येनेकोटि

दोरुत्क्रमज्यापरति व्यासार्द्धरेखायाः छिन्नित्यांचित्तायाः परिधिमदेशकेंद्रयोरंतररूपत्वाल्क
र्णत्वं भुजज्याभुजः तयोः कर्णभुजयोः वर्गयोरंतरान्मूलं कोटिज्या कोटिरित्यनेन मकोटिज्या
टिरिति सञ्चितं सेभुंजकोघोरंशानांये क्रमज्याभु जकोटिज्यानप्रतियारिते तद्धने ज्याने द्वको
टि दोरुत्क्रमज्यामतः एतेनेव क्रमज्यानां कानानिबंधनप्रकारः प्रागुक्तः सूपपन्नः ॥३॥ इह
भुजं वृत्तचतुर्थांशे दर्शयति कोणाज्यामूलपामेध्यमन्यज्यानुरूपमेवाहि वृत्तपादेनततः स
म्यवक्षोत्कंभत्य हृदर्शनायिति हियतः वृत्तपादेपदस्वरूपेको रोगवृत्तचतुर्थांशकोणवृ
त्तमध्यकेंद्ररूपः व्यासमूलं व्यासार्द्धरेखासमकः ज्यारेखायं वृत्तपामेध्यमंतरालं व्यासार्द्धरेके
द्राहरूपं व्युत्क्रमज्यानुरूपं पञ्चायाः मूलंतस्मज्यैपत्रार्थः भुजज्यामूलयहृणेकोटिज्याः कोटिज्या
मूलयहृणेभुजज्येति फलितार्थः एवकारः सवारणार्थं तज्ज्यानुरूपं न भुजज्या । स्वरूपभे

त्. ततः कारणात्. भ्यासाद्दूरैवैकदेशस्यस्यानुल्यत्वेन सिद्धिरित्यर्थः प्रोक्तं. भांगुलश्लोकोक्तं
प्रत्यक्षदर्शनात्समप्युपपन्नमित्यर्थः. प्रत्यक्षश्च दर्शनं थैन्यासोऽपि ॥ ३२ ॥ ॥ज्यांतरा
८७ स्तन्त्यर्थमाहतत्र क्रमोत्क्रमज्ये हे; कोटौतद्दुर्गपागतः. पदं करणीसद्दंडै
स्यान्तरं शाद्रूसासिञ्जिनीति. तत्र न्यस्तरूपे वृत्तचतुर्थांशे: स्वभि
87 न्नांशानां क्रमोत्क्रमज्ये क्रमेण भुजकोटी. तयोर्वर्गयोर्योगात्मूलं क
र्णस्तत्र्यंशानां संपूर्णज्या. तस्याश्चार्द्धं. तेषामंशानामर्द्धांशानां ज्या. अर्द्धज्यायर्वौ कस्या
स्यात्. स्वच्छोपपत्तिः प्रत्यक्षा च ॥ ३३ ॥ एतेन द्वौ शज्यां प्रकारांतरेण लाघवात्सोपपत्तिकां
श्लोकाभ्यामाह अत्रोत्क्रमज्याविपर्ययतः क्रमज्यान्यत्याभवेत्कृतिवर्तितां च. त्रिज्याकृति
हृत्क्रमज्यावर्गेणयुक्तोऽश्ववर्णस्यवर्ग: ॥ ३४ ॥ परार्द्धमस्यतिकृतिर्यगत्प्राभाज्यार्द्धहर्ध्य

पवर्त्तनाद्व। त्रिज्यो ऽक्रमज्या निहते र्द्दलस्यमूलेन तज्ज्या फलितागुरो नोनेति॥ अत्र॥ उत्पर्वद्दोशि
ज्या साधन प्रकारः॥ भुजो ऽक्रमज्यो नवितज्या कोटिज्यास्यात्॥ कोटिज्या वर्गोनात्रिज्याकृतिर्भुज
ज्यावर्गः॥ अयं भुजो ऽक्रमज्या वर्गयुक्तः कर्णस्य वर्गः स्यात्॥ अत्र स्वकर्णस्यमूलार्द्धमर्द्धशि
ज्या॥ इति कृत्वा॥ कर्णाव गः॥ प्रथमं चतुर्भक्तः॥ वर्गोनाव र्गाग्र लाघवः जेज्ञे स्फुटः॥ भास्वरयोर्द्धप
वर्त्तनाद्वः पूर्वोक्तार्द्धशज्या॥ त्रिज्यो ऽक्रमज्याघातार्द्धमूलसमा निष्पन्ना॥२५॥ ॥एकरा
शिज्याज्ञानं सोपपत्तिकं द्विराशिज्याज्ञानं चाह कृतेनेष्टांशुने षड्गुणस्तत्र ल्प्यं कृत्वा तत्र व्यासखंडेष्टि
भज्या॥ पूर्णाभ्रुत्यन्त्वेति न स्वं ऽसिते स्ये कहेर्ज्यान कोटिज्या वाछिभज्येति॥ कृते॥ नेष्टांशुपरिखो
खसमं कृत्वा षड्गुकृत्वा॥ ततः॥ मुख्य कृते यसार्द्धं द्विराशिज्यासं पूर्णाभ्रत्य त्वा॥ इति कारणा
त्॥ पाण्डुस्याद्र्ध मानेनेकराशिज्या॥ अत्र स्पाः कोटिज्याद्विराशिज्याः॥ ॥२६॥ ॥उक्तरीत्यायं

चरदशापंवचलागिंशत्पंचसमस्तस्यं शानान्स्याः स्थिद्धाइत्याहनहूना त्रिभज्यैकभव्यलज्जावान
पार्द्धांशज्ञो वाविधेहि स्यवाचमेदमांशानस्तवेद्दांशपोन्यौक्रमाद्दाघपाकोटिजोवाशाराग्नंशज्ञा
८८ न्येपति॰ द्विराशिज्यो नत्रिज्या॰ एकराशफलं क्रमज्या॰ आनपा॰ त्रिज्यावात्त्योक्रमज्यपाच॰
न्यूनंद्धौशज्याप्रकारात॰ क्रमेणांपंचदशपंचचत्वारिंशद्दशपोज्यान्येपलाः॰ आद्यपाः पंचं॰
44 दशांशज्यपाकोटिज्या॰ पंचसप्तनिभागोनांज्या॥३१॥ एकराशिज्या
त्रिज्यार्द्धमिलनवीनकल्पनपावोज्ञरीत्योपपत्तिमातद्भ्यश्चपत्रेपेण॰
राकल्पनो पंतदव्यक्रमानंतह नत्रिमज्याभवेदुक्रमज्याः द्विमस्यानपां
द्धौशज्जावाक्लिनिरक्तसमा कल्पिनाव्यक्तवर्गरावस्मात॥३२॥ अतः पहृ
पोः शोधनं तत्कृरीत्यादिधायानयोहृकरीत्यापदेयः तयोः शोधनाज्ज्ञातम

व्युत्क्रमानं त्रिभत्वादन्ते ह्येकराशित्वकाल्प्यं ॥ ३६ ॥ एवं नवीनगणकावरत्वव्युत्क्रमेति
नः। शिल्पवृत्तादिकरणनिरपेक्षं स्वकल्पितमिति। पूर्वैर्व्युत्क्रमानं। तस्य एकराशित्वा
या अव्युत्क्रमानं कल्पनीयं। अव्युत्क्रमं कल्पमव्युत्क्रान्तशेमानमिति स्वरचितवाजोक्तेः।
नास्मिन्नुर्वन्तो द्विष्ठमेव। तुल्यौ पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नादित्युक्तत्वात् पक्षद्वयं मम कार्यं। नदरहा
ह्नेनेति। अव्युत्क्रमस्यैकराशिक्रमज्यानां त्रिज्याराशिद्वयस्योत्क्रमज्या। अनयोः क्रमज्ययार्द्धं
पूर्णज्याविवर्गोत्थज्याक्रमज्याघातार्द्धरूपत्वेन परिणामः। कल्पिताव्युत्क्रमानस्य वर्गेण समो
यस्मादतः कारणात्तयोः समयोरुत्क्रमज्या। एकाव्युत्क्रमित्यादिना शोधनं कृत्वा तनयोः
पक्षशेषयोः अव्युत्क्रमवर्गादिपदावशेषं पक्षोनरेखेन निरस्य किंचित्। तस्यं तयोर्येन पदप्रदः
स्याद्व्युत्क्रमपक्षोऽस्य परं भूयः। व्युत्क्रमस्य पक्षस्य समत्रिकोत्पत्क्रमोत्क्रमज्यायेमलेस्तत्तयोः शे

धनादव्यक्तस्यमानंत्रित्याद्दमेकराशिज्याख्यामुपपत्रः।एं कृत्वा पिण्डंथेनहष्ठामित्यतआर
एवमिति॰ अनयाशीत्या॰ खकल्पितमत एव पूर्वंथ्यं थाहृष्टामितिभावः॰ किमर्थं कल्पित
८९ 89 मित्यत आह शिल्यवृत्ताहिकरणानिरपेक्षमिति यतोह्येनेनयास्मित्याद्यु पपत्तौ पूर्वत्रशि
ल्परहत्वमपेक्षितमपेक्षितम अनह्यनकरणं चानपेक्षितयतो लाघवमितिभावः॥ ४०॥
एतदुपपत्तर्वोधीर्थमव्यक्तरीत्यागणितक्रियांस्पष्टयति॰ यथा॰ एकराशि ज्यामानं॰ आद्य
छिभागाचामुक्रमज्या॰ अ अं १ त्रि १ असपाह्मित्र्ज्या क्रमज्यानिहतेर्दलस्पेत्यनेनेकरा
शि ज्यावर्गः॰ अ॰ त्रिं १ त्रिव १ अपंकल्पितैनेकराशिज्यावर्गेण॰ आवव १ समाइति पक्षयोः
समच्छेदीकृतयोररनयो॰ । अव॰ अ त्रिं १ त्रिव १। छेदगमे शाधनेमक्षो॰ । अवर अ॰ त्रि त्रिव १।
आभ्यां चतुरहतेत्यादिनामूले । अ ४ त्रि १
अ॰ त्रि ३ । अवर अ० व्य ०। व्यक्तमानत्रिज्यार्द्धं यव

र्नेनास्ति इद्धमिति· स्पष्टार्थः॥ ॥अथाष्टादशचतुःपंचाशद्धि समसप्त षड्विंशद्दशानां ज्या
साधनमाह त्रिज्यावर्गात्पंच निघ्नात्परं यत्त्रिज्योनाद्यं वेदभक्तं ज्यके स्तः॥ धत्वंशाद्रि यंश
पोः कोटिज्ये वा घ्नंशांगाग्न्यंशपोर्ज्ये भवेतामिति· स्पष्टार्थः॥ ४१॥ समसिंहः श्लोके रस्पा
पपाति मार्त्तवृत्तपारेन म्यधौ श्यात्स घ्नशावधि मध्यगं· वृत्तपारं कुर्वद्योध्वरेखाभ्यां संपद्यात तथा
॥४२॥ मध्यस्कं ह ज्ञरवंश्च तन्नेम्येमांस्पारयामज्ञः· त्रिज्या ईत्रिज्यकाकोटि स्तद्गौ क्षयर्द्धः कोतिः
॥४३॥ वृत्तार्द्धलघुवृत्तां घ्रेकेरपोरं त्तरे वसा· त्रिज्याश्चा नावृत्तपारस्था सार्द्ध षड्भि भागज्या।
॥४४॥ पूर्णज्ये वपंचगुणाम्नित्रिज्यावर्गात्य हाद्धकं॥ त्रिज्यार्द्ध न मतोमूलं त्रिज्योनं दालि
तं तथा॥ ४५॥ तद्दर्द्धज्यास्तु जमनमाद स्यलंकमे र्यातं॥ अर्द्धशज्यावयरीत्याद स्पाः
ष घ्नंशजज्यपा॥ ४६॥ व्यस्तपोनात्रिभज्यातत्कोटिज्याच्युत्ते भागज्या॥ ज्या ज्याद

त्र्यक्षतो पूर्वं स्थाने त्रिज्याक्षमेवं दान ॥ ८१ ॥ पंचानि ध्यात्वा यां घांत्य खंडे मारयधर्जे नातः छिद्रे
भ्यो मेवम जात्या च्युतांश ज्यासम्यगेव सेति· वृत्त चतुर्थांश· परिधि परस्परे धोर्यं तस्मात् केंद्रं कृत्वे
८० स्वर्धः· षष्टिशं रश्म्य पर्यंतं पत्सं चतेन व्यासार्धेन वृत्त चतुर्थांशं पर्वं वृत्तचतुर्थांशातानि· कुरु· अत्र
नंतरं· ऊर्ध्व रेखा व्यासं· पूर्वं वृत्त चतुर्थांशसंबंधिनी यो ऽर्धरेखा· वृत्त व्यासार्धरूपः स व्यासार्धस्य
१० तादृश· मध्यस्थ वृत्तस्य पुं· पूर्वं वृत्त चतुर्थांशं न गतवृत्ताखं मध्ययो ऽर्धतपो वृत्त चतुर्थांशांतर्गं
तपार्लघु वृत्त चतुर्थांश वृत्तार्धपोः परिधि पो गोपयास्पाते धा कुरु· अत्रानेन धुः छिः सविता: अं
नंतरं· त्रिज्यार्धं वृत्तार्धव्यासार्ध रूपम धः स्थं भुजः· पूर्वं वृत्त चतुर्थांशं संबंधिनी तिर्यग्रेखा त्रिज्या
रूपा कोटिः· तयोर्भुजकोट्योर्वर्गयोगा त्मूलं कर्णः· तं प्रदर्शयति· वृत्तार्धेति; सा· श्रुतिः
लघु वृत्त चतुर्थांशं वृत्तार्धपो व्यासार्धयोगम तरयः· त्रिज्या स्थोना· वृत्तार्ध व्यासार्ध नहो

ना॰ शेषं लब्धुन्न त्रचत्र र्थ्यांश व्यासार्द्धवा द्विघ्नशरं स्येत्यज्या॰ पंचदश ज्याह्या स्यादित्यर्थः स्पष्टनार्थं ज्या
सो पिलिख्यते॰ अस्याः सिद्धमानयन माह एव मिति॰ एवं कएति नयन प्रकारे रोग त्यर्थः॰ भु
जवर्गात्रिज्यावर्गा चतुर्थांशः त्रिव (ज्याः) कोटिवर्गात्रिज्यावर्गः त्रिवः अनयोः समच्छेदे नैया
गे त्रिज्यावर्गः पंचगुणाश्चतुर्भक्तः कोटिवर्गः अस्य मूलं॰ त्रिज्यावर्गस्य
पंचगुणस्य मूलार्द्धमथ्यादशभागानाम द्युज्याः अतोऽह नोत्ता दशं मूलं॰
पंचाशत्संशकस्य गुणात् त्रिज्यावर्गान्मूलं चतुर्भिर्भक्तं॰ स भक्तं॰ त्रिज्यावर्गोर्द्ध
चतुर्निघ्नादिति पर्वोक्ते सम्यग्युक्तमित्यर्थः त्वं तु पंचाशद्दंशज्यासाधन स्योपपत्तिमाह अ
र्द्धांशज्येति अस्याः अष्टादशभागज्यायाः॰ अर्द्धांशज्या साधनेवे परीत्या तथा द्विंशद्दशनात त्व
न्यपाठ अक्रमया त्रिभज्याहीना॰ षड्विंशद्दशानांकोटिज्याः चतुःपंचाशद्दंशोपाज्यास्याने॰ ख

रूपम्। ज्ञा गणितेन प्रकारेणेत्यनिमाह अत्रेति। अत्र स्वरूपे। कृतो। वर्गस्थाने। अष्टादशभागज्या
यः वर्गस्याव शेषकलानं। तथा चाष्टादशभागज्या पूर्वप्रकारेण सिद्धा । मू १ त्रि २ । ४ । अस्याः वर्गः
८१ । मूव १ मू। त्रि २ त्रिव १ । अत्र पूर्वस्थाने मूलवर्गस्य त्रिज्यावर्गे पंचघातरूपत्वात् त्रिज्याकृतेः पं
91 चगुणितायाः अत्र २५ गुणानं। तथाः समत्वये। आघातस्य खंडपोर्योगम्य … । मू। त्रि २ त्रिव ६ । १६
एतस्य दलत्वाद् गुणत्वं। तत्र गुणयोर्गुणापवर्त्तनेन सिद्धं त्रिज्या कमज्याघात … यो
। मू। त्रि २ त्रि २ त्रिव ६ । ८ । अत्र द्वाभ्यामाभ्यहरणव पवर्जितो सिद्धमिदं तद्धानस्या । मू। त्रि ६ त्रिव ३ । ४ ।
अत एवोक्तमपवर्त्तनात् द्विघ्न्या मितिः एवमुक्तोत्या। त्रिज्याभक्तमुत्क्रमज्या । मू २ त्रि ३ । ४ । अत
योनापन्ना त्रिज्याकोटिज्याचतुःपंचाशदंशानां ज्या । मू २ त्रि ३ । साध्वोक्तो कोटेर्येपपन्ना ॥ ८८ ॥
॥ अष्टादशभागज्योत्पत्त्यानाव त्रिविध्यस्योपहतयापरिधिनेन्मेके संशयन लव संमलानवी

नमनम त्र्यवरं स्न द्रुणि तलि खुर्नं सम मिः श्लोके ॥ प्रतिजानाते । नयास्न धत्वं शगुणां प्रक स्त्या व्यक्तं
तदृत्या त्रिभज त्यकास्यात् । हिसप्रभगो क्रममोर्वि कास्या अर्द्धं शज्जो वाक्कृति हृत्करोत्या ॥ ४९ ॥
व्यस्ता करोत्याधतिभागमैष्यर्धाः षड्विंशं दशो क्रममोर्विकाया । तद्दूर्गपुत्कार सरामभागायुक्ता
त्यका वर्गा स्ल र्ध्वनुत्या ॥ ५० ॥ पूर्वमकाल्पितगुणा स्य च तुघ्न कृत्याय स्मात्तत: समह लेक थितो
चपद्दो । कृत्वाच्छि रदपगमात्र्या नाम नि घ्नाव व्यक्त वर्गकृति वेदरसाभिहृत्यां ॥ ५१ ॥ अव्यक्त
निघ्न त्रिगुणा छेद वर्गनत्या भिघाते त्रिभ मोर्विकायाः । वर्गात्व वर्ग फगुणे चपा ज्यो मूले तयो:
कल्प्य मम्राणा विहात्र ॥ ५२ ॥ अव्यक्त वर्गा न नृहृ पक हि पूर्व द्वयो व्यक्तमभ जहपं । प्रत्यानयो ह
क्त विधर्हिय द्दो यत्ना पव र्गो त्सुधि या हृतौ नौ ॥ ५३ ॥ द्युव्यात्क वर्गाद्विगुणा त्रिभ ज्याव्य क्ताह
ति: पदन्त हाप रस्ल । त्रिस्याकृतिस्तो स्व गुणा शजोर्वी वर्गा पयुक्त सुपद चताम्यां ॥ ५४ ॥ त

यो: शोधनादुक्तरीत्योपपन्नं ज्याकामानमष्टादशांशो । एषमुक्तं । वदंत्येवमज्ञास्त्वेवोधार्थमेतन्नयपलि
९२ ख्यातव्यक्तरीत्या पथ्याहीति । च वाः गणकाः सन्तः । एवमनपाक्तयारीत्यावदंति । रीतिमाह ध्यंश
गुणामिति । अत्र व्यक्तमानमष्टादशम्यंशज्याप्रकल्प्याः तद्यथा । अत्र व्यक्तानाञ्चित्याद्विससतिभा
गानामष्टमज्यास्याने । अथास्याउत्क्रमज्यापाः सकाशात् । उक्तरीत्या । त्रिज्योत्क्रमज्या
92 निहते दलस्येति गत्यार्द्धे शतांषट्त्रिंशदंशानां ज्याकृतिः २४ । अष्टादशभागज्यापयः सका
शाद्विपरीतायाज्योत्क्रमज्यानिहते दलस्य मूर्तीमस्य कृतेति सया अव्यक्त वर्गाद्विघोतस्त्रिज्या
शार्द्धपपत्त्यर्थः षट्त्रिंशदंशानामुत्क्रमज्यापासा नस्या: वर्गेणापुक्तः २८ । वा द्विक्षिपाप्यं ।
षट्त्रिंशदंशानी पूर्णाज्यां पा: वर्गः । अत्र पानंतरं । वस्मात्कारणात् । अथ पं । एवंकल्पिताय
क्तज्यापाश्वात्तुगुणावर्गेणासमः । अष्टादशभागानां द्विगुणज्यापा: षट्त्रिंशसंपूर्णज्या

त्वात्· ततः कारणात्· कथितो· षड्विंशद्दशानां संपूर्णाख्यायाः वर्गत्वेनोक्तेः· यद्वा· समहर्णाः क
त्वा· रयोर्नीशाद्देनो यत्नाद्वर्णाष्टभिर्युगितो· अथ तवर्गचतुः षष्ठिधाने आवर्तकयगणितत्रि
ज्यायाः वर्गषोडशधाने त्रिज्यायाः वर्गस्य वर्गेन वयुणोच यात्याः तयोर्योगि तयहृतयोर्मूलेत्या
घ्य· विदा· चात्तीति हेतः· मले अथ चवर्गस्थाने मध्याव्य काय नो दीर्घ कृणां· भावप्रधनोनि
र्देशः कृणात्वं· कल्पनायं ननु द्वितीयस्थाने हृय कृणात्व कल्पनाद क्षिम ध्याव्यक्त नाशसंभवादृये
कथमृणात्वं नकल्प्यं नियमकाभावादित्यत आह नत्विति· कारणमाह हीनेति· पतेः पर्वं· वोत्रि
पोयक्रमेते हनात्रिज्यत्यक्तो व्यक्तमृणाम भवत· नत्वमणम भवत्· पूर्वर्णत्वानिष्ठ यनि
पामकर्मे वर्णो कल्पनमितिभावः· तयोर्गृहीतमलयोहृत्तविधेः एकाव्यक्तमिस्याघृतप्रका
रशान्· शोधनेनावशिष्टोपत्तो द्वाव्यामवर्को सुधिया सिद्धो नो वहृप मौणो हृतोः पहावाद

९२
93

ष्ठ्यन्तकवर्गा इति। छिन्नगिरितावक्तमिति मध्यमपदलोपी समासः। तेनाव्यक्तद्रुपवर्गप्रथमस्पृष्टा
नछिन्नगिरितान्निस्पा: अव्यक्तं: अनयोरव्यक्तछिन्नगिरितानित्यपोर्घोनौ द्वितीयस्थाने। एवमिंह
वाजत्रि पार्यायवृत्तएकः। अयरः पञ्चमानित्यावर्गाः। तावेः। तावेतौ निःशरंशरस्पायाः वर्गाणायुक्तो
नाम्पांयत्राम्पां सकाशात्। मलेख्याप्ये अनमुयेन व्यक्त स्पस न्तम मलालाभेपि सन्तमासन्न
मलग्नहेरोगक्षपलः कर्त्तव्य इति सूचितं। तयोर्मलयोरुक्तरीत्या एकाव्यक्तमित्यादिना समश
धनाद्यष्टादशांशाहूतं स्यामानंदरूर्वोत्क मुयपन्नसिद्धमिति। एततः उक्तयपाद्वंगणितं: मयाः
अज्ञवाध निमितं: अनक्तरीत्या: बीजोक्तरीत्या लिख्यानेकठिनत्वात्। नदुह्नि खनु मवतारपति
पथाहानि अग्निमग्नं येन तन्निरूपयति। ॥५५॥ ॥ अग्निमग्नं यमेवाह: अष्टादशभागन्या
मातं। अ१ अनेनोनानिस्त्या द्विसस निभागोनमस्याः अ ं नि१ अस्याह्निस्या नमस्ये

त्वादिनाषड्विंशद्दंशानांज्यावर्गः। अत्रि १ त्रिव १ । त्रिज्योत्क्रमज्याविहतेरित्यस्यैव यदीत्यादेश्छा
दशभागज्यायाः अ १ षड्विंशद्दंशानामुत्क्रमज्या॰ । अव त्रि । अज्यावर्गोनाना । अववध । त्रिव १ ।
समच्छेदनया पुनोन्नतः षड्विंशद्दंशानांसंपूर्णज्यावर्गः। अवव ८ अ॰ त्रिघ १ त्रिव व १ । अ
पमच्छादशभागज्यायाः द्विगुणायाः अ २ षड्विंशद्दंशसंपूर्णज्याहृयापाः वर्गेणानेनासमशाअ
। अव ४ त्रिव २ । विसमच्छेदीकृत्य घरगमेय ज्ञा । अवव ८ अ॰ त्रिघ १ त्रिवव १ । एतौ छगणाष
गुणितावनेन कृतैपणा अवव ६४ अव ः त्रिव १६ त्रिकार्द पुक्तौ अवत्रिव १ अ॰ । अव॰ त्रिव ८ अ॰ व॰ ।
। अव॰ त्रिव १६ अ॰ त्रिघ ८ त्रिववव १ । नपोर्मूले॰ तयोर्ईप हतमूले॰ । अ॰ त्रि ७ त्रिव १ । अथापक्ष
मूलं लब्धक्रवर्गस्यैवमध्यमा । अवव ६४ अव॰ त्रिव ७८ त्रिववव ६ । हरगणार्थमरात्वकल्पंपरवे
मव्यक्तस्यपर्णेलबनिश्चयात्॰ ननु त्रिज्यावर्गेत्रिगुणेऽऽरणात्वं॰ एवंविधाके ऽगत्वाभावनिश्चया

नं॰ तथा चमलयोः शोधनार्थं न्यासः। अ व॰ अ नि ४ नि व १। समशोधनात्पदहीनाद्यपवर्त्तितो
। अ व ४ अ॰ नि २ नि व १। अन्तरं शेषान्तरमत्र वर्गो यमन्त्र नित्यावधेनष्ठ। अ वं ॰ अ॰ नि व ३।
९४ क॰ निद्यावर्गोभवेदेवं निपतं नान्तसंशयं इतिमरीचि स्फुटस्योत्पत्तिविवृतिस्फुटमुपपन्नं॰ तथा
94 चपन्तयोस्त्रिज्याद्वर्गानिव ४ प्रक्षिप्य मूलं॰ तन्नोर्द्धपद्येमलं। अं २ नि २ १। अथ यत्ने
त्रिज्यावर्गोत्थं चानेघ्नात्स्यदल॰ तथा चमलयोः समशोधनार्थं न्यासः। अ २ नि २ १ अ ॰ म॰ १ १। अन्तम
लदलं त्रिज्यादलोनं द्विमन्तमध्यन्तमानंयन्तं॰ तन्नला घवात्पदंत्रिज्ये नंवेदम
न्तमित्युपपन्नमिति॰ स्पष्टार्थं॥ ॥ अथोत्तरीत्यानवसप्तविंशत्येकोशीतित्रिषष्टि
भानां ज्यापिण्डा इत्याह धत्यंशाद्यं त्र्यंशयोः उत्क्रमज्येषि स्याद्यानेनोत्क्रमपापयुतात्प्यां॰ गोभां
शज्यग्रोत्क्रमत्यानयोः समः कोटिज्यनष्ठानवांकांशज्ज्ञीवइनि॰ प्रोत्क्रमपा॰ दः कोघं शांना॰ क्रमज्ये

इत्याद्युक्तपारीस्त्राः प्रकारेणापेउक्तमन्येज्ञाने। नाम्याम्रुज्याम्यां प्रोक्त रीत्याभिज्यो क्तम
ज्येत्युक्तपानवससविंशत्यंशयोर्ज्येस्तः। तयोः ज्येयोः कोटिज्ये। नक्षेनखांकांशपो नवससंखिं
शत्यंशाभ्यां लीनो नवत्यंशांवकाशीनिन्निषष्युंशयोर्ज्येस्तः॥ पद्ये॥ अथावशिष्टज्यासाध
नं ज्याप्रकारसिद्धज्यांशांनरणभवंनीत्युपसंहारं चाह यदंशज्यो गार्धानहीनाधिका च स्वको
टिज्ययोरहति लिन्नज्यकासा। नदंशैसविश्लेषहीनाभ्रनंदीशयोर्ज्येस्त एवं गुणाल्प्युक्त
५८ तांशारति। पयोरंशयोर्त्पयोघाति नहीनाधिका चःसुमच्चेय। त्वशाब्देनतदंशेनयोः कोटिज्य
योर्हतिः अत्र चापपत्तनरोधेन हीनपरमं तरितरितपंरवोध्वं। लिन्नज्यया भक्ता उभेयपले।
तदंशपोर्योगां तराभ्यां हीनयो नवत्यंशयोः क्रमराज्ये भवतः। तयोः कोटिज्या। तदंशयोगां
तरांशज्येस्तइत्युक्तम्रूप्पर्थीसिद्धं एवमुक्तप्रकारेणाज्याः अन्तरांशाः त्रपउक्तराः ब्ह

पोपेषांते एतादशा भागाः पाक्षांतः भागान्तरपांतरेणज्याः स्फा इत्यर्थः ॥ पद्यपक्षप्रकारेणा
सदृशाज्याः अल्पान्तरेणाभवंति तथापि निरवयवभागांतरेण सिद्धस्तत्त्रुक्तिरिति ध्येयं ॥ एवं
प्रकारेण नवपंचदशाष्टादशसप्तविंशति त्रिंशत्षट्त्रिंशत्यंचचत्वारिंशत्तनुः पंचाशत्षष्टि
९५ त्रिषष्टिद्विसप्ततिपंचसप्तत्यशीतिनवत्यंशानां ज्याः सिद्धाः ॥ अथोक्तप्रकारेण नवपंचदशैका
95 शीतिं पंचसप्ततिज्याभ्यामनुविंशतिषट्षष्टिचतुरशीत्यंशानां ज्याः ॥ नवत्रिंशज्ज्याभ्यामेकोविं
शएकोनचत्वारिंशदेकोनसप्ततिकपंचाशदंशानां ज्याः ॥ पंचदशाष्टादशज्याभ्यां त्रित्रयस्त्रिंश
त्सप्ताशीतिसप्तपंचाशदंशानां ज्याः ॥ पंचदशसप्तविंशत्यंशज्याभ्यां द्वादशद्विचत्वारिंशदषष्टसप्त
नवचत्वारिंशदंशानां ज्याः सिद्धाः ॥ एवं त्रिभागान्तरेण त्रिंशज्जीवाः सिद्धा इति ५२ अत्रोप
पत्तिं द्वादशश्लोके एव भुजज्यावर्गहीनस्य त्रिज्यावर्गस्य मूलं कोटिज्या त्वादन्ततः ...तिप्रकारे

नेर्विक्षेपोयथा ५८ दोर्ज्यावर्गस्य तेपस्याहरणात्वंतन्नुनस्वतः हृते धनत्वाद्रस्यात क्र एणांकोग्र एणांको
ग्राणकोमतः ५९ एकःस्त केवलोद्दृशानक्षेपाप्त्रिज्याहृतिर्मतः धनर्णयोरंतरस्य योगत्वादि
छमिस्यतः ६० स्फुटार्कवीजेषिस्फुममस्मा द्राणकप्रहृतोपदे ज्याफ्ल हृत्स्व कोटि दोर्ज्यै क्षेपे त्रिज्यातोनौतत
तः ६१ इत्स्वस्पष्ट लंबितः कोटिदोर्ज्ये ज्याफल हृत्स्वते परेवापि धायें यं त्र्यातित्रिज्यावर्ग क क्षेपकघ्न
ताभ्यांसाध्येभावनाभ्यां चयंको ६२ वज्राभ्यासो ज्याफल घ्नो स्ते देशं हृत्स्वं लघ्योरर्हतिर्व्हप्रहृ
त्या ० स्कृज्यापाभ्यासयुग्ज्यापलम्लंतत्राभ्यासः क्षेपयोः क्षेपकः स्यात् ६३ हृत्स्वं वज्राभ्यासेपा
रंतरवालघोर्घातोपाः प्रहृत्या वे निघ्नः घातोपक्षज्यापलयोः स्ताद्यो गात्ज्याषं क्षेपो त्रापिचक्षे
पघातः ६४ अतोहृत्स्वभुजज्यान्यकोटिज्याघाततया युतिः अंतरं च ततो ज्यार्धं भुजज्याहतितो वपु
कृ ६५ कोटिज्याभिहतिस्तत्र क्षेपान्त्रिज्याहृते क्षुतिः हरयांकेद्वंक्षेपत्रिज्यावर्गेपथा ६६ २

ष्टवर्गोद्धृत: क्षेप: क्षेप: स्यादिष्टभाजिते· मूले ते स्त इतीत्याद्यौ त्रिज्याग्रे न्येन्यके यत: ६७ द्वस्वभुजांशयो
र्योग वियोगांश ज्यके अमान·माहु रेके भावनाया द्वैविध्याद्योगभेदत: ६८ ज्ये स्त तयोर्योग विश्लेषयो
८६ न खांकांश ज्ये न्यके· तत्कोटि ज्ये यत स्तस्मात्सम्यगुक्तमेपवत्ते रोति अत्र भुजज्यात: कोटिज्यानय
ने वर्गप्रकृतेर्गणितस्य विषय: वर्गप्रकृति गणितविषयत्वं प्रतिपादयति·यथेति· रूपत्वात्·सं
96 शोध्यमानत्वात्·अगणितं स्यात्·संशोध्यमानं स्वमृणत्वमेतीत्युक्ते: तत्संशोधनान्येक्षित
पास्याप्यपाते· तत्त्विति· भुजवर्गस्य स्वत्वं न स्वत: वर्गो ह्यनुत्प न्नामित्यर्थ: हेतुमाह कृतेरिति· वर्गो
स्याधनत्वात्· कृति: स्वर्णयो: स्वमिति बीजोक्ते: अत: वर्गाद्दृणत्वानुपपत्ते: अत एव भुजज्यावर्ग
स्यार्णत्वान्यथानुपपत्त्या अर्णाकोगुणाक: स्वाकार्य: स्वर्णघाते क्षय इत्युक्ते: स गुणक: ए
कसंख्याकेनान्य: अत्र हेतुमाह केवलादृश्यादिति· भुजज्यावर्गस्य संशोध्यमानस्य विकृते

नोद्दिष्टान्· अविकृतेन गुणेनांत्यकेनैव· नेनावनायिवर्गप्रकृतिर्विषयत्वं सिद्धमित्यत आह क्षे
पइति· त्रिज्यावर्गः क्षेपः स्वीकृतः भुजज्यावर्गहीनात्रिज्यावर्गस्य कोटिज्यावर्गत्वे त्रिज्यावर्गः क्षे
पः सिद्ध इति भावः ननु त्रिज्यावर्गो भुजज्यावर्गहीनो दृशोनां तत्प्रतिपादनात्कथं क्षेपत्वं प्रकृमि
त्यतो बीजरीतिप्रयोगत्वेनांतरस्य प्रतिपादनं क्षेपोपपादकं हेतुमात्रं धनर्णयोरिति· बीजोक्त
वर्गप्रकृतित्वं सिद्धमिष्टकामिति· अतः गुणक्षेपयोः सिद्धिरित्यर्थः बीजे भास्कराचार्योक्त
बीजे· इष्टाभ्यामिति· इष्टाभित्यादि वर्गप्रकृत्युपक्रमे ममस्तकं सम्यगुक्त इष्टवर्गप्रकृतिस्वरूपोद्दिष्टाभ्युतं·
इष्टहृतस्वेष्टवर्गः प्रकृत्या क्षुण्णो युक्तो वर्जितो वा स येन· मूलं दद्यात्क्षेपकं तं धनर्णं मूलं तच्च
ज्येष्ठमूलं वदंतीति· तत्सिद्धं कोटिज्यानयने· फलितमाह· अस्मादिति यतः कोटिज्यानयने वर्ग
प्रकृतित्वं सिद्धमस्मात्कारणात्सर्वः कर्णापेक संख्याकाप्रकृतिर्वर्गगुणस्मिन्त्रित्यर्थः त्रिज्यावे

गौ क्षेपे कोटिज्याभुजज्ये क्रमेणाज्ये ष्ट हृत्खेमले स्तः तत भुजज्याकोटिज्ययोर्हृत्खज्येष्टलातू.
हृत्खज्येष्टेत्वात्‌. हृत्खज्येष्टेत्या घ्न क्रिनः हृत्खज्येष्ट क्षेपकाभ्यस्पनेयातो नमान्वाधोनिवेश्यक्रमे
८१ णा. सा धयान्येभ्यो भावना सिर्वहृन्निमलान्येषां भावनाभ्रो घ्रे भास्करेणोक्ते स्पष्टः कोटि
97 दोर्ज्यज्येष्ट हृत्खेते स्पविवा. पो. स्मन्ये. स्छा प्यवन्चौः त्रिज्यावर्गएव क्षेपः पत्तोः स्छा प्यञ्जः
समुद्ब्धे पः ताभ्यां पंक्तिभ्यां पंक्तो भावनाभ्यां साध्ये. भावनाज्ञानार्थं भास्करेणोक्ते स्मनवरतिश्लो
काभ्यां. व ज्राभ्यासा विति. हृत्खमितिज्येष्टलघोः पंक्तिस्छयोर्व ज्राभ्यासौ वज्र स्यातिर्यक्स्त्रहृ
त्वा त्रिर्यगभ्यासो गुणानंतेनोर्ध्व पंक्तिस्छंज्येष्ट मधः पंक्तिस्छेन हृत्खेन गुणानीयमधः
पंक्तिस्छंज्येष्ठमूर्ध्व पंक्तिस्छेन कनिष्ठेन गुणानीयोतयोर्वज्राभ्यासयोर्योगो हृत्खं स्यात्‌. पं
क्तिस्छयोः कनिष्ठयोर्घातिः प्रकृत्या सुस्माऽ गुणितौ. पंक्तिस्छयोर्ज्येष्ठयोर्घातेन पत्न्युक्तः.

ज्येष्ठात्मकं मूलं भवति। तत्र भावनायां क्षेपयोः पंक्तिस्थयोर्गुणनफलं क्षेपः स्यात्। योगभाव
नामुक्त्वांतरभावनामाह ह्रस्वाभिमिति। वज्राभ्यासयोः पूर्वोक्तयोरंतरं। वेतियोरभ्यासे क्षेपयाव
क्षांतरं। कनिष्ठं स्यात्। लघ्वोर्घातः प्रकृत्यागुणितो यो भवति। यश्च ज्येष्ठयोर्घातस्तयोरंतरं ज्येष्ठं
स्यात्। अत्र। अंतरभावनायां। अपिशब्दः समासभावनोक्तप्रभेदार्थः। क्षेपघातः क्षेपः। चः स
मुच्चये। तेन भावनाद्वये क्षेपाभेदो न विद्यते इति भावः। प्रभेदेन भावनाद्वयं प्रोक्तं जयति। अन्यदिति। अन्तरयो
गांतरभावना स्यादित्यर्थः। भुजज्या। तद्संबद्धायर्ध्यंतरस्थाकोटिज्या। अनयोर्घातयोर्योगांत
रं चः समुच्चये। तेनोभयमपि युक्तिभेदेन ह्रस्वं जतो। वंतरं। भुजज्याघातेनहेरन्यक्रमाः कोटिज्या
घातः क्रमेणान्येष्ठं चापयोरिष्टयोर्द्वयोर्मिथः कोटिज्यकाहते। त्रिज्याभक्ते तयोरैक्यं स्या
च्चापैक्यस्य दोर्ज्यका चापांतरस्य जीवा स्यात्तयोरंतरसंमितेति १०६ अत्रायकपयस्पजलघेन

हीनपदं समं तदितरपदं वोध्यं तत्र पंक्तिद्वये ऽज्यावर्गस्य वर्णाः क्षेपः २१ भावनोत्थं पंक्तिद्वये ज्ये
वर्गौ क्षेपेण यथाभवतां तथा ह्रस्ववर्गोत्थतः क्षेपः क्षेपः क्षेपः स्यादिष्टभाजितं मूलं तेन इति भास्करो
क्तप्रकारेण क्षेपं तं देवात्र नेति पंक्तिद्वये ते ह्रस्वज्येष्ठेनि स्याम केः नन्वन्त्यावर्गक्षेपयोः क
मर्थं साध्ये पयागतयोर्भावनोत्थत्वेनोद्देश्यत्वात्ततेष्याह ऽन्यकेरति पतो ह्रस्वज्येष्ठज्या
ह्रयेन्त्र त्रमाद्विपादिते अत्र तेऽज्यात्वपत्वं विनान्त्यावर्गक्षेपसंबंधमनुपपन्नमिति भावः ह्रस्वे भ
ज्ये शायायोगांतरांशायोऽस्य भास्कराचार्येके कुतो योगांतराशेऽस्पतस्तत्तु हेतुमाह भावनात्
ति योगम इत योगांतराभ्यां भावनाया द्विविधत्वात् योगांतरभावनाभ्यां क्रमेणोत्पन्न
त्वादिति भावः पद्याशिरोमणिप्रश्नाध्याये स्पाद्यास्मिन्नधिमासशेषकस्मात् द्विग्रामहपातवे
त्यादि प्रश्नेषु विशेषान्नेकानि ह्रस्वयरकल्पनमातावनाभ्यां भवंति तत्रभावनोत्पन्नानाम

९८

98

विशेषाणामेककालासंभवाभिन्नकालत्वमवश्यमभ्युपेयं॰ तन्न्यायो पूर्वपरसंबंधिकल्पयोरत
कालयोर्ययोर्गतकालएव योर्गतकालमेव नोत्पन्नाधिशेषयोः कारणमथानुपपत्त्यापधिव
स्यातिनयान्नापि त्वां शमोगतरं शज्यभाववात्यन्त्र अंशभेदकल्पनं ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ स्याभि
न्नाशासंभवेनावश्यकत्वेन कारणांतराण्यथानुपपत्त्यांशयोर्गतांशकल्पनमेवं युक्तिं युक्तं॰ त्वे
ष्ठत्वेशयोर्गतराम्या मूलनवत्यंशयोर्ज्ये॰ पतोऽयेष्ठरवयोः कोटिज्ये॰ उपसंहरति॰ तस्मादिति॰
तेकोटिज्ये॰ मेषेगएव कारणंस्योक्त्वा निरासः॰ अनुपपत्त्यान॰ समपक्षेऽपि तेन नुवर्गप्रकृतिविषय
त्वेनभावनाभ्यां चापेमचायांतरज्ययोरनुपपत्त्या गोकारेभुजज्यावर्गयुक्तस्यकोटिज्यावर्गस्य
त्रिज्यावर्गत्वाद्युक्तरीत्याधनैकप्रकृतौभुजज्यात्रिज्याकोटिज्यावर्गासांक्रमेणकानिष्ठज्ये
ष्ठक्षेपत्वसंभवात्स्वयमद्वितीयकोटिज्यावर्गघातरूपक्षेपात्मन्नयोः कनिष्ठयोः त्रिज्यागुणि

तयोः प्रथमद्वितीयभुजज्ययोर्गां तद्योऽर्ध्यषष्योर्ध्वभुजज्याघातयुक्तहीनयोस्त्रिज्यावर्गयोः
द्वितीयकोटिज्याभक्तयोः प्रथमकोटिज्याभक्तयोर्वा क्रमेण प्रथमद्वितीयकोटिज्यावर्गह-
८८ पत्वे धीयत्वसंभवेन कुत्रिषु चापेष्वंतरज्यैकयत्नस्यातोऽध्वं पंचाज्ये छत्रिज्येन स्यातां। तस्मा-
दुवदभिमतभावनाम्यां चापेष्वंतरज्योत्पत्तौ प्रमाणाभावेनभवत्कल्पितोपपत्तिरयुक्तैव।
99 त्वदुपासिद्धेः पपत्तिरुक्ता। त्रिज्यासार्धेनेष्टे चेष्टत्वात्तत्र पूर्वापरयाम्योत्तररेखेकार्ये। एकचतुर्था-
शेपूर्वापररेखातो वृत्तभुजज्यासव्यक्रमेणार्धज्याकारं मानं स्यात्। लंबरूपं पर्यंतं त्रिज्यामिता-
रेखाकार्या ततो लघुभुजज्यार्धज्याकारा सपक्रमेण पसेरेखातोऽर्धज्याकारांगं कार्या। पूर्वापररेखा-
तो लघुभुजज्याग्रपरिधिप्रदेशयागचिन्हपर्यंतमर्धज्याकारारेखाचापेकाज्या भवति एवं वपू-
र्वापररेखातोऽर्धज्याकारा लघुभुजज्यामानरेखा लंबरूपपर्यंतं त्रिज्यामितारेखाकार्या। तस्मा।

सकाशाद्बृहद्भुजज्याद्विज्याकारा यत्प्रदेशाद्यपतेत्तदवधिकेंद्रात्तस्यां रेखायां द्वितीयकोटिज्यातुल्यं
सूत्रं स्यात् एतौ द्वितीयभुजज्योत्क्रमज्योनात्रिज्याद्वितीयकोटिज्याः अतोऽनुपातः त्रिज्याकर्णे
लघुभुजज्याभुजस्तदा द्वितीयकोटिज्याकर्णे लघुभुजज्याग्रसंबद्धत्रिज्यासूत्रस्यैकदेशरूपबृहद्
भुजज्यासंबद्धकोटिज्यारूपः को भुज इति जातं चापैक्यज्यासूत्रस्यैकं खंडं कृतरति वेद्यरूपस्य : द्वितीय
कोटिज्याग्राद्बृहद्सूत्रं कोटिवृत्तचापयोरंतरे रेखावधि तत्र भुजह्रस्वमिदं खं चापैक्यज्यासूत्रेऽपि
कोटिपूर्वीरवयोरंतरालेऽपि भवत्येव चापैक्यज्याद्वितीयखंडसाधनं च बृहद्भुजज्याग्रसंबद्ध
त्रिज्यासूत्रेण लघुभुजज्यामूलं यत्रांकितं तदवधिकेंद्रात्सूत्रं लघुभुजोत्क्रमज्योनात्रिज्यामितं प्र
थमकोटिज्यारूपकर्णः एवं लघुभुजज्यामूलप्रदेशात्सूत्रं बृहत्सूत्रं कोटिः तदंतराले यान्येतरस्
त्रभुजः एतत्साधनायानुपातः त्रिज्याकर्णे बृहद्भुजज्याभुजस्तदा लघुभुजज्यासंबद्धकोटिज्या

ह्यो त्क कर्णोकर्णनिजांतं पूर्वे रीत्या चापैकज्यासूत्रे पूर्वापरेन कोटिरेखयोरंतरालं· एतत्तुल्य
मेव चापैकज्याद्वितीयपर्वखंडे पूर्वलंब कोटिचापैकज्यासूत्राययोरंतरं एतत्समकं प्रत्य त्सासिद्धं तयो
१०० रैक्यं चापैकज्येति चेन्न· धनेकप्रक्षेणोभुजज्यायाः कोटिज्यावर्गद्वयोपपत्तेन कनिष्ठत्वसिद्धा
वपितज्ज्ञावनाम्प्यः कनिष्ठांतरगाज्यात्वाभावात्· नहि कोटिज्यात्रिज्यातेन सिद्धा· येनात्रिज्या
100 नुरूप त्वन कनिष्ठं रतरगांज्यात्वापपत्तिः· कोटिज्याप्रमाणसिद्धं नांक निष्ठत्वानां त्रिज्या
प्रमाणासिद्धाभिमतज्यात्वासिद्धेः· अतएवभवद्भिमतत्सयोभावात्रोत्पन्नः कोटिज्याघा
तवर्गद्वयोपद्वर्गांकेनभक्ताल्पिज्यावर्गः स्यात्तन्मूलांकेनभवद्भिमतभावनोत्पन्नेकनिष्ठ
भकेत्रवश्यं चापैकांतरभुजज्येत्यक्तरीतिनानुपपत्तिः· तेनत्वद्द्वयोपपत्तोनचापैकज्यासूत्रद्विती
पर्वखंडत्वेनद्वितीयानयानसिद्धखंडस्यासिद्धेः प्रत्यक्षत्वात्· भास्कराचार्येविम्बासेनान्ययानय

पत्त्याद्वितीयानुपाता सर्द्धत्वं स्याद्वितीयपत्वं ऽलमस्मत्पयगनंत स्थिपप त्त्याभासत्वाच्च · चायंतरस्यो
पप त्त्यनुपपात्त्राच्च · किं च · चार्यैमांतरस्य पोः कोपिनोद्वावुद्धि रूपपज्ञौस्तशेमुष्यायासंसक्
लपत्तु परं नं · अन्यज्ञ्यासाधनेसम्यगिपंज्याभावनोदितः समासवना चेकातथान्यांतरभावेनेति
तस्यनपनाग्निमम्लोकेनभास्कराचार्यैः सूचितामुपपत्तिं तच्छ्लोकान्यथानुपपत्त्यापितामहोपि
नानिवारयितुं शक्तः । किंपुनः प्राकृतो गोपाबालाशंकरत्वलं व्यधिकरं लाहोषनिराकरणापद्रा
वितेन ॥ ६८ ॥ ननु सर्वमिदमुपपन्नं भावनाम्यामिष्टवर्गोत्पत्तावन्यादिना · परं तेन पोरे चोद्यजिनिषि
द्धत्वं सशयात्सर्वं संदिग्धमित्यत आह भावनापामिष्टवर्गोत्पादेयुक्तिर्नवांकुरे · पितत्वकृत्स
देवहृत्चरणोक्तां विलोकयेदिति · भावनायामिति स्याप्त्यभिप्रायेणैकवचनं · इष्टवर्गोत्पादे चोन
संक्षेपाः · चरणोक्तिः पूज्यार्थः नवांकुरे · भास्करीयबीजस्यांकुरसंज्ञे विद्वनिकल्पलतावतारभूतग्रंथे

आवेनापपत्तिस्तप्रकारं नरेणास घुभूतामल्कल्पि कान्त आयत्त रोपलत्त णोनायाद्दिनोपर्यं जेमो:
कनिष्ठज्येष्ठत्त्येपाणांन्यास। आक१ आज्ये१ आत्ते१। अथवात्तेपः त्तुल्पः त्तल्पेन दोषदे
इत्यक्तत्तीत्पापरस्पर ज्येष्ठमिष्टं प्रकल्प्यायं न्यासः। द्दिक१ द्दिज्ये० इत्ते१। आक० द्दि
ज्ये१ आत्ये० द्दिज्ये१ द्दिज्येव० आत्ते१। अथ पत्नो: कनिष्ठयोर्योर्गतरं चकमिष्ठमिष्ठ या
का त्यिमं० इष्टं लब्ध। द्दिक० आज्ये१ आज्ये० द्दिज्ये१ आज्येव० द्दिक्त१। मिस्फलो: कनिष्ठं। आक०
द्दिज्ये१ द्दिक० आज्ये१। एवं इह्यात्मकं० वा०। आक० द्दिज्ये१ द्दिक० आज्ये१। वा०। आक० द्दिज्ये१ द्दिक०
आज्ये१। आत्पवर्गः। आकव० द्दिज्येव०१ आक० द्दिज्ये०। द्दिक० आज्ये२ द्दिकव: आज्येव१। वा०
आकव० द्दिज्येव१ आक० द्दिज्ये० द्दिक० आज्ये २ द्दिकव० आज्येव१। प्रकृतिगणः। आकाव० द्दि
ज्येव० प्र१ आक० द्दिज्ये० द्दिक० आज्ये० प्र२ द्दिकव: आज्येव० प्र१। वा। आकव० द्दिज्येव० प्र१ आक०

द्विज्ये॰ द्विक॰ आज्ये॰ प्र २। द्विकव॰ आज्येव॰ प्र १। अत्र द्वितीयज्येष्ठवर्गस्वरूपा। द्विकव॰ प्र १ द्वि
त्रे १। गुणनेनजातं प्रथमखंडं। आकव॰ द्विज्येव॰ प्री १। खंडद्वयात्मकं। आकव॰ प्र॰ द्विकव॰ प्र १ आ
कव॰ प्र॰ द्वित्रे १। अत्रापि प्रथमखंडं प्रकल्प्य बाहद्वयं गुणनान्तप्रकृतिवर्गेणगुणनांशेन द्वि प्रथमखंडं
खंडद्वयात्मकं। आकव॰ द्विकव॰ प्रव १ आकव॰ प्र॰ द्वित्रे १। द्वितीयकनिष्ठवर्गस्वरूपा। द्विज्येव १ द्वित्रे १॰ प्र १
गुणनेनजातं पंखंडं। द्विकव॰ आज्येव॰ प्र १। खंडद्वयात्मकं प्रश्नस्यार्गुणाहरलेननाशात्। आज्येव॰ द्वि
ज्येव १ आज्येव॰ द्वित्रे १। तेषां चिकत्र प्रकृतिगुणाः कनिष्ठवर्गाः पंचखंडात्मकाः। आकव॰ द्विकव॰ प्रव
१ आकव॰ प्र॰ द्वित्रे १ आक॰ द्विज्ये॰ द्विक॰ आज्ये॰ प्र २ आज्येव १ आज्येव॰ द्वित्रे १। वा। आकव॰ द्वि
कव॰ प्रव १ आकव॰ प्र॰ द्वित्रे १ आक॰ द्विज्ये॰। द्विक॰ आज्ये॰ प्र २ आज्येव॰ द्विज्येव १ आज्येव॰ द्वित्रे १।
अत्र पंचमखंडं। आज्येव॰ द्वित्रे १। माघज्येष्ठवर्गस्वरूप। आकव॰ प्र १ आत्रे १। गुणनेनजातं खं

ऽद्रूपात्मकं । आकव॰प्र॰द्वि॰के॰ आद्वे॰द्वि॰द्वे॰१ । अत्र एवं द्वितीयखंडे धनमनस्यप्रथमखंडेन शोनसम
मितितद्रूपगमात्कनिष्ठवर्गः प्रकृतिगुणाः खं ऽचतुष्टयात्मकः । आद्रकं॰ द्वि॰व॰प्रव१ आकं॰
१०२ द्वि॰ज्ये॰द्वि॰क॰ आज्ये॰प्र २ आज्येव॰द्वि॰ज्येव१ आद्वे॰द्वि॰द्वे॰१ । वा॰ । आकव॰द्वि॰कव॰प्रव१ आ
102 क॰द्वि॰ज्ये॰द्वि॰क॰ आज्ये॰प्र२ आज्येव॰द्वि॰ज्येव१ आद्वे॰द्वि॰द्वे॰१ । अत्र चतुर्थखंडं मितधनक्षेपता
क्षेपघातनुल्येन योजने चतुर्थखंडं नाशंनवर्गत्रयात्मकोऽस्य ष्ठवर्गः सिद्धः । आकव॰द्वि॰कव॰प्र
व१ आक॰द्वि॰ज्ये॰द्वि॰क॰ आज्ये॰प्र२ आज्येव॰द्वि॰ज्येव१ । वा॰ । आकव॰द्वि॰कक॰प्रव१ आक॰
द्वि॰ज्ये॰द्वि॰क॰ आज्ये॰प्र२ आज्येव॰द्वि॰ज्येव१ । आस्यमूलं कनिष्ठ आद्यपदानि तेषां द्वयोर्द्वयो
र्वाभिहतिद्विनाघ्नां देयाऽस्यजे द्वित्यनेन ज्येष्ठ। । अक॰द्वि॰कप्र१ आज्ये॰द्वि॰ज्ये॰१ । योगाकनिष्ठप
दासिद्धं॰ अंतरकनिष्ठपदेन सिद्धं । आक॰द्वि॰क॰प्र१ आज्ये॰द्वि॰ज्ये१ । वा । आका द्वि॰क॰प्र१

आर्ज्ये॰ द्वितीये १। अनन्तरं पपन्नं भावनाद्वयं तयोर्मूलं॰ इष्टवर्गेष्टहतः॰ क्षेप त्यक्त्वा क्षेपः क्षुणः क्षुणो
नरापदिरत्यन्न वववासनात्॰ वर्गौ चर्मेलाभ क्रेणगुणिते वा वर्गत्वं नस्यात नीतिपुम्रासिद्धं सुगमचन्द्र
थमन्त्यथायाव त्तावद्गुणः। कालकवर्ग गुणितो यावत्तावत्कालकाभावितवर्गः स्यात्॰ कथंवा
पंवर्ग एकतरवर्ग भक्तो स्तदितरवर्गः॥ संभवति॰ अनन्तरइष्टवर्गगुणितानाः। कनिष्ठवर्गो भक्तो वाकवि
ष्ठांतरवर्ग एव॰ एवमिष्टवर्गगुणितो भक्तोगज्येष्ठांतरवर्गः पूर्वसिद्धकनिष्ठांतरवर्गसंवद्ध इति तन्मूलेक
निष्ठ ज्येष्ठेष्टवर्गगुणितेनभक्ते वाकनिष्ठ ज्येष्ठांतरेण॰ एवं क्षेपुस्य ज्येष्ठवंगत्वं ऽलेन ज्येष्ठ वर्गांतर्ग
तेपयवर्गगुणानं स्वतः सिद्धं मंदावबोधां र्थं तु कनिष्ठवर्गः प्रकृतिगुणः क्षेपयुतो ज्येष्ठवर्गः अतो
ज्येष्ठवर्गत्वं ऽस्य कनिष्ठ वर्ग प्रकृतिघातात्मकस्य पर्वं क्षेपतन्ते इष्टवर्गगुणितस्य कनिष्ठवर्गस्य
प्रकृतिगुणनस्य ज्येष्ठांतरवर्गत्वं ऽन्यस्य कइति नैराशिके प्रमाणे छपो॰ प्रमाणपर्वत्ते

नेषु घनवर्गगुणितः पूर्वस्मैयपएवत्येष्टांतरवर्गास्मिन्नर्थस्पेपः सिद्धश्चरत्सलंविस्तरेणाप्रसक्तोन
१० अथाकांतरमागस्योज्ञानार्थंतत्तोमांश अस्त्रानमर्नभ्लोकाभ्यामाहत्स्या अंशलब्धुनहिं
१०३ त्यावर्गात्रिःखत्रिभागयुक् त्या अंशयोयोजितस्तस्मात् क्रैीत्याघनादिजं ११ फलं युनर्ग
103 णा अंशेपुनमेवमुहः स्फु० तत्तोयोनात्यका त्रिसङ्गुल्याका भिहा तिर्घनः इति ०तान्तत्स्या
पात्तत्तोपांशस्तस्यघनः वक्ष्यमाणाणीत्याकार्यं; त्रिस्यावर्गेणाभक्तः फलं स्व अंशयुक्तं
त्यतत्तोयांशेयुक्तंकार्यं तस्मात् सिद्धान्तः पूर्वोक्तएत्याघनरत्याघक्रधाघनादि क्रियपोत्व
त्वं फलं खत्रिभागयगित्यंत सिद्धः त्या अंशेपुनर्पुनमेवमुक्तरीत्यास्मादपिफलं पूर्वोक्तरीत्या
त्यात्तत्तोपांशोयुक्तामित्यसकृद्याच स्मेदः स स्माज्ज्ञातत्यासंबंधिभागात्तत्तोयांशमितभाग
नां त्यास्यात् घनमाहत्रिसंख्येति तयाचतत्तोपांश त्यानयनेनावांतरत्यासिद्धांतत्सप्रासांत

भावनाभ्यां सकलक्षेत्राणां सिद्धिरिति भावः ७२ अथात्रोपपत्तिर्विवक्षुः प्रथमं तत्र यत्क्षेत्रं क्षेत्रं सं
क्षेत्रकचतुष्टयेनार्द्धवृत्तार्द्धे भीष्टचापस्य ज्याभूमिरथ चापज्याः भागास्तु यः समास्त ज्येपार्श्व
स्थभुजयोर्मितौ ७३ मध्यस्थाज्या मुखं भागं ह्यपचापस्य कोष्णतो॰ तत्र ह्रुधीयाग्रधोलम्बाभूमिव
तुरस्रकं ७४ तुल्यलंबवृक्षाणि क्षेत्रं तत्रास्यातमेवाह लं॰ लंबभ भयमध्यस्थे भुजः अपर भुजः प्रतिः
७५ लंबकोटिरिति क्षेत्रे तत्कोणांतर्गतेत था॰ मध्यलंबमुखाभ्यां तु क्षेत्रमापतेकस्फुटो
मतिः वृत्तार्द्धे अभीष्टचापं संपूर्णं तस्य संपूर्णज्यामपि॰ तज्ज्ये॰ भागा संपूर्णज्ये पार्श्वस्थेभु
जौ मध्यभागस्थे संपूर्णज्या मुखं॰ भागद्वयस्य संपूर्णचापयोः परस्परं संपूर्णज्येके कर्णौ॰
तयोः कर्णयोरधोभागे योलंबो भूमिपर्यंतौ समौ॰ एवं चतुरस्रं॰ तल्लंबो वोष्णतो यत्रेत्रिकादर्शं क्षेत्रं त
त्क्षेत्रं मुखोनभूमेरर्द्धं लंबभूम्यग्रमध्यस्थे लंबस्याधो यत्तदृस्य क्षेत्रं भ्रमेर्यंत पार्श्वस्थितं भुजःअप

र्वं चतुरस्रे क्षेत्रे भुजस्तत्तुल्यस्मात्कर्णः भुजतत्कोटी लंबः कोटिरिति क्षेत्रे द्वे तस्य चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य
कोणयोर्मध्यरेखे · तथा समभुजे · मध्ये पूर्वोक्तचतुरस्रमध्ये ऽस्य तस्य द्विभागा यतिरिक्ते लंब
मुखाभ्यामायतं चतुरस्रं क्षेत्रस्फुटं अन्यत्क्षेत्रं दर्शनार्थमास्माभिर्लिख्यते ·
१०४ ७६ अथ वीजाङ्कि पार्श्वप्रथमप क्षेत्रश्लोकत्रयमाह अभीष्टजात्याद्वि
105 गुणिता भूमिः साधा भुजोनिता · तदर्द्धं लघुहीनतद्भूर्भवाय पूर्वहीनः कृतिः ७७ लं
बवर्गो घलंबाग्रेनरभू स्युर्यमध्यमा · लघुहीनभूम्यात्मा कोटिलंबोभुजः श्र
ति: ७८ कर्णो नो जात्यकोघा: स्याद्गुणयोगः श्रुते: कृतिः तत्स्वरूपं पुन
कृतिज्याद्वितद्वियबधेन मुगिति · अभीष्टजात्या: वृत्तचतुर्थांशे ह्रस्वज्याकोणगुणिता नागताद्वि
गुणिता संपद्गर्जा मभिः सिद्धा: सा · द्विगुणा ज्याहृयभूमिः आधमजेन चतुरस्रमजातुल्येन

भुजवहृयेगोन्यर्थः तुनिना मखवनलब्धं वीतभूम्यना॰ उभयतोये भूखंडं तपो यीन स्तस्या अर्द्धमेकत्र भू
खंडं लघुभुजः ज्ञः पूर्वं भुजे मरभेदज्ञां नार्थं लघितिं॰ लघुभुजवर्गोनाः पूर्वंते: कृतिः कर्णवर्गहृयास्तं व
वर्गः स्यात् लघुक्षेत्रे असंवद्धीमतर अहृत ज्ञात्स्वं कर्णवर्ग ज्ञाना यमात अथेति संवायमंधः स्फुटं॰ द
नरभूम्यर्थं लंबा दूर स्फुटं भूम्यर्थं॰ अनेयोरंतर्वर्तिनी भूखंड हृयाभूमिः लघुभुज हीनभूमिस्वहृयाको
टिः प्रकृतलंबो भुजः चतुरस्रक्षेत्रे कर्णः कर्णः अतः कारणात्॰ ज्ञात्यकोटिघोः लघु ज्ञात्यकोटिलंबः
वृहज्ज्ञात्यकोटि वृहन्मूखंडं तयोर्ईहज्ज्ञात्यक्षेत्रे भुजकोटिवलनवर्गयोगः कर्णवर्गपकालिनमाहतनस्व
याभिति॰ तस्याः कर्णवर्गस्य स्वहृयं॰ भुजवर्गः स्या भुजयोर्द्विगुणगांधाने न ग्रुम॰ इति गणितरीस्या
सिद्धनथाहि॰ भूमिः स्या २ भुजो ना॰ भु १० स्या २ आद्धितालघुभुजः भु ९ स्या २ एतद्वर्ग भु
व १ भु स्या ७ स्या व ७ हीनाय पूर्वभुजकृतिः भुव १ समच्छेदेन लंबवर्गः भुव ३ भु स्या ७ स्याव ७ दृ

६ ज्यासेत्रके ६ि: भ१ ज्या३ अस्या ७ वर्गोनभुव१भुज्या४ स्त्राव ७ लंबवर्गो पुनः कर्णवर्गो भु
व१भुज्या४ १६ समत्रिकार्याद्धितो यद्यससमतिर्ह्यं श्लोकक पंचकेनाह अथ ये त्यनरेण्णायं कर्णो
१०५ वर्गः प्रसाध्यते धनरंशहयस्या: ६ ज्यकावर्णार्द्धकं भुजः ८० कोटिस्तद्ग्रम ज्या स्या: ६ तुल्यमशं
ज्यकाकृति: अतोथ जक्रतिहिज्या अपज्या द्विघ्रसंहते: ८१ कोटिस्तद्ग्रमज्यास्या द्वन्तुल्य
105 तुल्यत्वाद्विगुणात्रिज्याभक्तो स्या ८ अमज्यकाः ३ ९ ज्या ६ धनुस्त्यंश ६ पद ६ पत्रिभागज्या ८२ त्रि
ज्यातद्वूनाकोटिज्यानात्रिज्यानर्णो ज्यान्तरं हे ज्यावर्गः अतेर्द्धवर्गात्तुल्यो द्विसंगुणः ८३ कर्णव
र्गात्तत्वहयं हि त्रिज्याद्विहते: कृति: हेवर्गकृति होनाच त्रिज्या कृतिविभाजितेति अनंतरं॰
प्रकारांतरेण॰ अथ॰ पूर्वसाधितः कर्णवर्गः प्रकर्षे स्वहृपन याग्निपते॰ तस्य लघुरिति॰
ज्ञातत्र संबंधि सं पूर्णचापस्यांत तीयभाग द्वयात्मक संपूर्णचापस्या ६ ज्यैव कर्णार्द्धं भुज:

तस्यैवसंपूर्णचापस्योत्क्रमज्याकोटिः धनुस्तन्नो यांश हयपूर्णधनुः संपूर्णभजहस्याकर्णः अ
नः उक्तक्षेत्राल॰ पूर्वभुजतज्ज्ञानिरनन्तरोत्क्रमवर्णावर्गहयात्क्रमो त्क्रमज्याकृ. निमोगनुल्यस्व त्वे मत्रिज्या
क्रमज्याद्विघ्नाघातस्यमूलार्द्धगुणलब्धियापाभक्ताकर्णार्द्ध पार्द्धज्या सर्वद्रोमज्याः ज्ञाते
ष्टज्यापायपदेष्टधनुस्तस्य न्यंशहृपाहृपोपः संपूर्णधनुश्चिभागस्तज्ज्ञाता॰ तस्त्रीविधिनोत्पर्थः त
हृ नाउत्क्रमज्यपोनात्रिज्याकोटिज्या संपूर्णधनुस्तनोयांशस्पकोटिज्याश्मकोटिज्यापाश्चिज्या
पाद्भवर्गो न्यामत्यन्तर्मेतरं॰ कोटिज्यावर्गो त्रिज्यावर्गान्त्यपर्थः संपूर्णधनस्तनो पांशहृपभजस्या
र्द्धज्यावर्गः वनुरस्त्रक्षेत्रकर्णस्यार्द्धवर्गसमः अतो पंचनर्गोपितः कर्णवर्गः सिद्धः पलितमाहत
नवरूपमिति॰ तस्यैवतत्प्रकारेसिद्धस्य कर्णवर्गस्योत्पर्थः भुजत्रिज्याहृपानां घातस्यवर्गो भजवर्गेण
नहित्रिज्यांगभि क्तः इतिसिद्धं तथाहि॰ जक्रमज्या॰ भव १ एतस्मात्रिज्याकोटिज्या भव १० त्रिव २

भुजस्यावर्गः भुजव १० भुज० त्रिव ४ [illegible] कर्णवर्गः भुजव १ भुज० त्रिव ४० जन्त्रिय २४।
यश्चपोः साम्यंप्र्योका त्रि २ प्याप्रयमाद्पत्रि० कर्णयोरेक त्रिव ० रूपत्वा द्यावेतेकर्णव
१०६ 106 र्गेकौ० तुल्यौ त्रिव १ न च हल प्रोपप्रथमेन समः किल ७५ आमोस्यभाजकेनायः कर्णवर्गो
हतः समः अन्यथानमसंस्पा नतस्य को हो निजर इति० प्रथम द्वितीयप्रकारयोः सिद्धक
र्णयोः एकरूपत्वात० अभेदान० गतस्वरूप द्वय योरेकाध्यपत्वात० एतौ० प्रकारौ सिद्धौ कर्ण
वर्गौ समौ समच्छेदकरणे प्रकृतएव युक्तिमाहुत नोति० एतत्स्य सयोः साम्यादत्स्वर्थः कि
लासंशयं अयं द्वितीयः कर्णवर्गः स्वरूपासिद्धः हम कः सन० प्रथमेन प्रथमकर्णवर्गे
णास्वरूपसिद्धेन समः अमांकारणान० आस्य० द्वितीयकर्णवर्ग स्वरूपस्यभाजकेन प्रथमः कर्ण
वर्गः स्वरूपसिद्धो गुणितो द्वितीयेन कर्णवर्गेण समः स्यादेवमितरत्र यापि अन्यथा० गुणना

भावे॰ साम्याभावः सम्यक् पक्षयोः छेदापगमे कृते नन्विति॰ तत्समत्वसंपादनानन्तरं निजः स्वीयः समछे
सिद्धे भिन्नयोरपि तुल्ययोर्धनं स्वच्छेदरोधः कृतः ८६ छेदापगमेकारणमाह अज्ञातमानबोधार्थं पक्ष
साम्यं पोक्षितं॰ न स्वरूपेण साम्यं तत्पक्षयोरितिलाघवादिति॰ तत्पक्षयोः सम्यक् पक्षयोः स्वरूपेण
साम्यमनपेक्षितमित्यमितित्यन्तः छेदापगमो लाघवार्थं क्रियत इत्यर्थः ८७॥ ५७ पक्षयोरेव
ती करणे न सिद्धे पक्षौ स्वरूपेणाऽश्लोकद्वयेन निर्धारितौ पक्षो भजेनैव लाघवादपवर्त्तयेत्॰ त्रि
ज्या वर्गाभिघातघ्नाभुजाभुजघनोमितिनः ८८ एको महिल्लज्यकावर्गभुजघातौ पुनौ ज्यया॰ ज्ञातपात्रि
ज्यकावर्गाहि द्विघ्नं वं प लितेनाहितनाखिन्न॰ एतौ छेदापगमे सिद्धौ पक्षौ समौ भुव॰ त्रिव १ भु॰ ज्या त्रि
व २ लाघवाद्भुजेनापवर्त्तयेत्॰ गणकरनिश्चिपालम्पं॰ एकः पक्ष उक्तः खंडद्वपात्मकः अन्या॰ द्वितीय
पक्ष भुवर्व १ भुव॰ त्रिव ४ हि ज्यावर्गभुजकोपघातघाततः ज्ञातपाभीष्टाङ्कं ज्यपात्रि ज्यावर्गैः

१०७ भ्यांगुणितमपार्द्धितोपखंडस्य पायुतः खंडद्वयात्मकः एवमुक्तौ तेनोपपत्तिः॰ इत्यनेन सिद्धं भु

107

घ १० भु॰ त्रिव ४
भु॰ त्रिव १ ज्या॰ त्रिव २

८८ अथ याभ्यामज्ञातमानज्ञानोपजीव्यानुपातावतारार्थं यक्षयोरन्यतरस्य
कखंडात्मकत्वं साम्याविरोधेनभ्योक्ताभ्यामाह अथानयोः समक्षेपयुद्धासा
म्यक्षातिनेहि॰ अनेहानिज्याकावर्गाभुजघाताविनोयुतो ८० दीर्घनेनभुजहितज्यावर्गात्रिघ्नोहित चा
घकः अन्यहितज्याहतिद्विघ्नीज्यादीर्घनयुतानतइति॰ अनंतरंपतानयोः समप्रक्षेपोः समक्षेपयु
द्वौ॰ तुल्यांकयोजनेजनेनुल्यांकवियोजनेचसाम्यनाशाभावः अत्रातःकारणानं॰ द्वौ॰ समपक्षौ॰ त्रिज्या
वर्गभुजघातरूपेष्टनहीनो॰ भुजघनतुल्येष्टेनन्वयुतोकार्यौ॰ सिद्धावाहभुजइति॰ ततः इष्टयुतही
नकरणानंतरं प्रथमः पक्षः त्रिज्यावर्गत्र्याभ्यां गुणितोभुजः सिद्धोभवति॰ द्वितीयः पक्षः
त्रिज्यावर्गद्वाभ्यांगुणितात्ज्याभुजघनयुतेतिखंडद्वयात्मकः भु॰ त्रिव ३ ॥ ८९ ॥ अनुपातमा

हृत्समलाराघपक्षस्याव्यक्तस्यापामेस्रकःव्यक्ताव्यक्ताद्विरवगात्मामानंनरिहिभुजस्पकिकि भु॰
घ१ ज्पा॰त्रिव२ मितिनियक्ष्पोःमाम्यात्मप्रथमक्षस्याव्यक्तस्यत्रिज्पावागीत्रिघानगगीतत्स्पभु
जस्प॰हिन्तीपपक्षाव्यक्तव्यक्तस्वंङहृयस्वरूपाहिन्जपावर्गहम्पांगुणातज्पाधजघनयुतेतिरू
पःप्रमाणांतंपरिलम्यनेनहिभुजस्पक्रिमावमित्यनुपानाक्तहेलेखः ६२ अथास्माद्नुपानार
वानप्रकारेणाभुजं संसाध्यतस्माज्ज्याल्पा निकारः स्वयपत्रस्त्याहश्लोकषड्नेन॰ इच्छापवनेनार
त्रत्रिज्यावर्गाद्विसंगुणात्॰ ज्यानज्यादीर्घनाव्यासेत्रिज्यावर्गात्रिघानदनत ६३ भजःस्याद्वितिरेत्यानो
त्रिपांशकानिज्ञाभपाज॰ अनेस्तरान्हृतंव्यक्तवंडफलोभुजःसव ६४ त्रिज्यावर्गापवर्तेन अं
शाहेनज्यकात्मकः न हृन्ताक्रान्तहृत्स्वंचयुवफलःसत्स्वमवभजः ६५ अस्मादेवंमुलःसहैमो
भजःस्यानतुलंज्यका॰ज्ञानज्यावद्भमागाग्निमाग ज्यावान्तवापनः ६६ अनोज्यात्रिसंबा

घ्नस्तद्धनाग्नित्रस्तोद्धृतः त्रिज्यावर्गात्तत्तोऽग्रो ज्यार्धं शेषफलितान्त्यका ५७ तत्रार्द्धं ते सा त्रिभा
गपुनः स्फुंशयनोऽप्रतः अंशज्यानयनं तस्मादुद्धरितं सपर्याचरणानि । अत्रानुपातेप्रमाणेच्छ
१०८ पोरित्यर्थः इच्छा मितेनापवर्त्तोनत्रिज्यावर्गाद्धाम्यां संगुणिताः ज्ञानाद्ज्याभुजघनमुक्तोः आ
सौप्रमाणफलरूपा । त्रिज्यावर्गेऽत्रयपोधीनेनभक्तोः भुजः स्यात् । इत्यनयापरित्याज्यं वाक्नुमरा
108 क्ता । हेतुमाह हीनेत्यापाय्रिति । भास्यभुजघनप्रवेशगतात्माऽन्यपारितिभावः अतः कारणात् । आ
जके नभक्तं प्रथमं भाग्यस्यव्यक्तं वर्गं स्फुटलभाज्यत्वेना हतं स्फुटलोभुजः स्यात् । लाघवात्तद्भुज
स्वरूपमाह सहितिच तत्त्वर्थेतेनसः स्फुटलभुज्तोऽग्येन्चोनभाऽस्यहरपो त्रिज्यावर्गापवर्त्तेन अंशे
हीनज्याहृपः अस्मात् कोट्या भुजानयनमाह तद्धनाद्धृति । स्फुटले भुजस्य घनात् । त्रिस्फुटनत्यां
काभिहतानिर्घनरहितहृयातः । हरभक्तलब्धेन युक्तः स्फुटलभुजः स्फुटभवतः प्रथमभुजायसपास्कृमा

ननु सत्स्मरत्यर्थः स्थूलसमुत्सेत्यत्वात् । आत्मानः सत्स्वभुञ्जानः । एवं तद्भूनादित्यादि पूर्वं क्षिप
पासु हर सन्नु धावत विशेषः सत्त्वोऽभुजः स्यात् । यतः करणात् । न हलं भुजस्याद्ध । त्यात स्यात्संबद्धभा
गानां त्नीयांशारदयभागानां सत्त्वाऽस्या । अन्तःकारणात् । स्यान्नीयांशः स्थूलभञ्जाद्ध । द
पस्थूलस्यात् वः । छिद्रस्थूलत्वं ततस्य घनस्त्रिभिर्भक्तः । त्रिस्याव गर्भजो ऽछितो स्यात्खंसमतः पू
र्वमर्द्धितेऽस्त्रिस्याव गर्भजः इति लाघवाद्दृतैः तुल्यत्वात् । स्यात् अशेषो ऽस्यात् यो ऽन्यां खंडत्वात् । स्यादि
द्धो जन्मोपपन्नः । न त्र । काले न प्रकारः । आर्द्धिते पूर्वश्लोकार्द्धः । अर्द्धितत्रिपापावेत्यर्थः । स्यात् अंशघनः
१०९ स्वत्रिभागयुक्तो । यतः कारणात् स्थूलत्वे पालि । स्यात् अंशे १ छिद्रा २ एतस्य घन ८ त्रिभक्तः
८ अर्द्धितः ४ स्यात् अंशघनः स्वत्रिभागयुक्तो जातानदृति । तस्मात्कारणात् । अंशस्यात् यत्तं स्यां
अंशस्तद्धनस्य घनं सुष्ठुयथा इति सिद्धं । पद्यपि स्वत्रिभागयुक्तं त्रिस्याद् गर्भप्रहृत्य समयत्रं

तथापि मम त्वाहत्राघवाद्यत्रि ज्याव गौम्र: स्वत्रिभागागुणितस्फ. क. ९८ ३ क. ज्योत्पस्यो क ज्यांका
उत्पन्नार स्फ. यस सरत्रा प्यो पिम स्क्ष्मा: ज्या: पंचकलो न रा: सूक्ष्मावधिभूता: सिद्ध्यंतीत्या
१०९ 109 ह एवं गणा: स्वांक मिता निरुक्ताउत्पा स्नीया अथवु क्रमेत्या॰ सूक्ष्मा ज्यका: पंचकला चयेन
स्फ: स्वोष्ठादिक्ता विवरे नया नाति नवं॰ ज्यास्वि क्रमगणेनैव निरुक्ता: ज्या: नवतिसंख्याका:
उत्पादनीया: उत्पाद्या: गणकेनेनिशेष: अथो अनंतरमत: सूक्ष्मा ये सायां उक्रमेत्या॰ उस्कंथ
ज्यान्त्यंशज्याभ्यां परमावधिभूता: सूक्ष्मा ज्या: पपकलो पचयेन ज्याभावनयाशीत्याधिकसहस्रं
पदकलायं चांशहृया मिताभवंति॰ पपक क्रमेत्येकविकलान्त्यंशां सं न्मांतरे राग क्रमेत्या सूक्ष्म
ज्यासिद्धिस्त या पि निरवय विकलांतरेण ज्यानाम सि ध्योये क्षित त्वात्॰ पंचविंशति विक
लांतरेण सूक्ष्मज्यानामुक्तिस्तमु न रांस स्पेति किंचिच्च अवांतरज्याज्ञानार्थं माह विवरे

इति पंचकलाभ्यंतरे उक्तरीत्यनुपाताऽज्याः भवंति· एवं पंचविंशतिविकलाभ्यंतरेप्यनुपातो बोध्यः
॥ ६ ॥ एककलायाज्यासाधनप्रकारं कैश्चिद्रूपकल्पितमाह यत्त्वष्टांशोनलिप्ताया ज्याताश्ग
ष्ठ्यंशजाद्गुणात्· षष्ठिभक्ताद्विभज्जीवा स्यादेककलिकाज्यके ति· षोडशांशोनकलायाः स्या
ऽष्टद्वाशाद्विकलानां पंचकलाद्यद्विशरूपसाद्विसमत्रिंशद्विकलाः तद्दयादेनोकोनविं
शतिविकलास्तयोर्दीशाप्या नयनेनानऽपाभ्यां समासभावनया वागतज्यायाः सकाशाद्दित्य
र्थः स्वकशस्यपोऽशांशरूपयादेनचतुःकलोनपञ्चज्यायाः षष्ठिभक्तायाः पोरानचतुर्विकला
र्स संबद्धज्यान्मिकायाः सकाशादित्यर्थः चसमश्वयेनैतेन द्वाभ्यां ज्याभ्यां सकाशादितिसिद्ध
र्थः षोडशांशज्यासमासभावनोत्पन्नोसंयुक्तं कलायाः ज्यास्यात्·इति पत्ते कैश्चिदुक्तमित्य
र्थे कर्मप्रमश्लोके संवध्यते १०० एतन्मतं दूषयति·तरसमत्रागभूयांशज्यापषष्ट्यंशमितं स्पका

विपादाच्छित्तिलिप्सानां कथं स्यादेकत्वभावनेति· असदित्यत्र हेतुमुपमयन्ति· भागेत्यादि·
भागषष्ठ्यंशः कलानन्तषष्ठ्यंशो विकल्पेति परिभाषासिद्धेः पचयायथंपाम्यंतऽन्स्यानायचय
११० वैलक्षण्येणोषष्ठ्यंशस्य हलास्मिन्ध्यापारेण चतुर्विकलानां स्याज्ञानस्यानन्तलेवनन्त्वसमासभावनो
त्वेकैककलास्यापायस्यपतत्वादिहितितात्पर्यार्थः १ अथों शंकामनूद्य निपकरोति· पतीतरेनुया
110 तः स्यात्स्थूलोतः स सूक्ष्मवाहुल्यं· इति नेवत्कालिकांनत्संविनाजीवाभवेत्कथमिति· यतः का
रणात्कलाज्ञानकौ पंच कलाम्यन्तरस्यातानार्थमनुपाते आवश्यकोपि स्थूलः उपच
यापचयपयोरेकरीत्यभ्युपगमात्· अतः कारणाद्दनुपातानस्यपा· कृतमिदं मयोक्त
मनुपातापेक्षयासस्मासन्नं· ए वचेद्ध्यास· नो ल कलिकाम्यंतरे तमनुपातं विना· वर्जे
यित्वा· स्यात्कथं स्यात्· सकलागणाकानां विकलावधिव्यवहारादं नविकलासूक्ष्मानेनपा

तादृशस्तोर्वश्यकल्वासहितेषंपन्चकलामध्यंतरेणनुपातोलाघवाल्क षंचादशरसोपंनहिकलिकावधि
गणितव्यवहारोयेनविकलानुपातामस्माभवदुक्तसंगच्छतेइतिभावः २ अत्राथ्रप्थंकामन
घनिषधनि-अनुस्वल्पांतरात्सोपमाहतश्चोत्पुरैवसः अंगीकार्यः पंचलिप्तांतरात्वं थामि
ति· अत्रविकलास्थानीयगणितेः सोनुपातः अपमेनंविनागणितव्यवहारनिवाहाभावादरवश्य
कर्थः स्वल्पांतरात-स्पुनरम त्वांतरमत्यल्पांतरादित्यर्थः अंगीकृतश्चेत्तर्हि प्रथमं पंचकलाभ्यं
तरेराचाप्तानराल्कथंनांगीकार्यः अत्यल्पांतरात्वांतरयोर्हेतोर्भेदात्मे चकलात्मत्यंतरैकलाभ्यं
६६६ तरेचगणितांविशेषात्राघवाच्चपंचकलाभ्यंतरेप्रथमेवानुपातः स्वीकार्यइतिभावः २ ननुयुक्तो
त्वोत्स्यांतरात्स्यातरयोर्भेदादवश्यंभावालकलाज्यानयनेनमयोक्त पन्नमस्यगिदेत्यखर सारकेकला
ज्यानयनात्सूक्ष्मास-नुस्वकप्तितकलाज्यानयनेविवक्षुः प्रथमंपंचविंशतिविकलानांज्यानद्दशा

ज्यां चाह॰ अथाग्रहे पंच कलागुणेन त्र्यंशज्यकाहीद्विगुणोम्मसाध्ये॰ तास्यां गुणास्तत्वाविलिप्ति
कानां विशेषभावाद्यतन्तरज्येति अथोत्क्रमान्तरे एककलाज्या उत्क्रमगणितक्रमेण विशेषः परं
१११ तुघुज्यापावघकं सस्प्रास चेनद्वव कव्यमित्या अहे एवं मदुक कलाज्या साधनाम्र वडुक ज्या
नयनमयुक्तमेवेति भावः॰ तदर्थमुपक्रमरोज्ये अथ द्यं पंच कलागुणेनेति॰ पंचकानांज्यया तन्नीपां
शज्या॰ अष्टाष्टज्ये साध्ये॰ अथ ज्यानयनप्रकारेणाचत्वारिंशद्धिककलाधिकैककलायाः ज्यासाध्याः
अंहिशज्यानयकारेणा पंचकलानां ज्यातः सार्द्धकलाद्वयस्यज्या प्रसाध्यतो द्विज्यारीत्यासपादैकक
लायाः ज्यासाध्येत्यर्थः तास्यां सपादैककलाज्या अंशद्वयाधिकैककलाज्याभ्यामित्यर्थः वि
शेषभावात्॰ अनंतरभावनाप्रकारेण॰ षड्विंशतिविकलानांज्यास्यात्॰ अनंतरं पंचविंशति
विकलास्याया अर्द्धांशज्याविधिना सार्द्धद्वादश विकलानांज्यासाध्येत्यर्थः ५ अस्याः सकाशा

तृतीयांशज्यांप्रसाध्यतज्ज्यापंचविंशतिविकलाज्याभ्यांपाठेनवन्नः कलानांज्यामाह अस्या

स्तृतीयांशज्यारोत्स्यतत्वचितिप्रकाषष्ठितत्पकातः विशेषभावाचरणोनेवेदविलिप्तिकानां

भवतिस्फुटज्येति । अस्याः स्यासार्द्धद्वादशविकलानां ज्यापाः सकाशाद्दिस्त्यर्थः तृतीयांशज्या

षभ्यागाधिकचतुःकलानांज्याः अस्याः संवेधेषष्ठ्यः पंचविंशतिविकलानांषष्ठिभक्तज्यासहपज्या

पाः सकाशाद्योविशेषभावोतरभावनाप्रकारेणतस्मात्त्यागेनचतुर्विंकलानांसूक्ष्मज्यागणिता

885 त्सूक्ष्माविचारेणेतासन्नेतिभावः ५ अनेककलायाः ज्यांसूक्ष्मासन्नांसाधयति । द्विनकलार्द्धद्

लार्द्धदलस्यकाभवतिभूपल्लोनकलागुणः पुनितभावनयापागुणकद्रूपाभवतिचंद्रकलागुण

कः स्फुटइति । पंचदशकलामर्द्धंतस्यदलयोर्देनचतुः कलास्तासामर्द्धंसार्द्धंसप्तविकलानांकलाद्व

यं । तस्यदलं । तस्यज्याषोडशांशोनकलायाः ज्याः स्यात् । पंचदशकलानांषोडशांशस्यषोडशांशोनकं

मितत्वात्ः ह्येपराषोडशांशोनकलोनिःस्कनरुद्धेश्चस्यानयनरीत्योत्तरं तस्याश्चानार्थमिति धर्यं
गुणकद्वयात्ः गुणकः स्याद्द्वयात्. एवं श्लोके जातिमस्यार्वाएतव ह्यो जातिमस्यापोडशांशोन
११२ कलापास्ताम्यामित्यर्थः पोगोत्पन्नाभावनाप्रकारेण चक्रकलागुणाएवः स्फुटः एककलापान्ना
स्फुमागणिताद्धि चारेत्वासन्नायं चविंशतिविकलाव पद्यायाः स्थूलत्वेन ग्रहाजदुपजीव्य
112 कलाषोडशांशश्चापा अपि तथात्वानुदुपजीव्यापात्रस्यापि तथात्वान पायात्. ६ अथ ज्ञान
राजदैवज्ञेस्वपकालिका न स्थानान्यानि ह्रस्वपतितः पाः सुरेरसमुरितलिराकोद्यपपत्तिः श्रीभास्करो
क्तागतिभोगपरत्वं त्यहेराः स्थूलेव सार्क गाहिता ल्पई थित्व वृद्धि प्रौढिलपाघ्न तु विज्ञागतो
न तच्च केरतिःसिद्धं ततस्तु रेखानराजदैवज्ञैः पाः पपत्तिः आद्यं खंडं भागगकलिका षएन
वत्वं शन्नु त्वंवाद्धः कोटिह्निभवनग्गताः कोटिराम्यामिये चेत्. त्रिज्याकर्णो भवति शरदघ्नेत्र

करोति किमर्वं लक्षं स्थूलं प्रथमपर्यायोऽन्योरं तरालं श्रेको ऽटि हिंधि धिन्निति थिथि विन्द्रमाज्ञायते वनितालं
तन्नासंयुक्ताम स्वप्रथमं दलतः स्यात् द्वितीयं तत्त्वैकं पघाते थ्यं नत्युनिर्दलं त्र्पांतरलतस्तु दंस्यादेवं सर्वोणप
पिगुणादलानुक्रमर्वंतिक्रमेणोन्यनेनेत्क्रासा॰ सर्पसिद्धं नोक्त्स्योस्यत्तिः स शिलिप्राप्त मोभागाः प्र
थमं स्पाद्धम च्यते॰ न जद्दिमक्तलघानमिश्रितं तद्वितीयकं आघ्नैनेवं क्रमात्पिंजन्म त्काल घोनि
नैनैपुनाः खड्काः स्पष्टश्च नुर्विशात्स्यान्दुर्पिण्डः क्रमात्सा श्रीभास्करोक्तगाति भोग्यदलप्रहेण॰
श्रीभास्करे राशिद्वानशिरोमणिकर्णो उक्तंय त्स्वयगाने साधने भोग्यखंडेन स्पांगो कारेण
भोग्यखंडेमत्यनेनलघुस्पासायनोक्त स्पष्टभोग्यखंडरीत्यास्पष्टभोग्यखंडगो कारेण वेत
र्थः सतत्॰ सूक्ष्मलात्समीचीनापि॰ स्थूलो॰ एवकारेणिश्चपार्थः असूक्ष्मा॰ असमभावः स
र्पीसिद्धांतोक्तज्योत्पत्तिव्याख्यानं सोपपत्तिकं स्थूलसूक्ष्मविवेकज्ञानोयेजात्वं पितृचार

663

गानि सिंतं ग्रन्थार्थप्रकाशके यवानन्दकृते सिद्धांतशिरोमणौ मरीचौ स्पष्टाधिकारे स्पष्टं कोप्रस्प
वमेरेवीमन्मि विस्रोकं तत्मातं तस्यानामुत्तरोत्तरमुपचयापात्स्यांतरगुणांयथोत्तरमपचयोपच
११३ याभित्स्यातान्तरत्कयान या ३५३० परमस्यांतरहृपस्पाखंडयोरंतरं लाभ्यते १५।१६।४८
ततो भीष्टस्पयाकिमित्यनुपातेन यमाग फलयो: फलायवर्त्तेनेनाभीष्टस्पानांतलाष्विनो
113 हृणः फलेकंम यमस्याहृपस्पाखंडेहीनमभीष्टस्पाखंडं स्पात्.पूर्वखंडगोत्तरफलेन हीनम
भीष्टं स्पाखंडं तद्घृताप्यर्द्धंस्याग्रमस्पाभवतीति. अन्यत्परमांतर मानेपुन्नासिद्ध त्वाद्नुपात
स्पज्ञो वा साधनायोग्यत्वाच्च स्फुटतता अंनस्परिहार्थं वचनेन्नसिद्धं ते. एकोपेशास्त्रविंश
च्चुष्ट.षात्वं चरशार्यिसममाद्यशातमरशाताद्वै तरंमतमिनिसंग[illegible]नेः एनरपेक्षपासि
द्धांतशिरोमणौकोष्ठे फलद्योमत्दुकेंदभुकिस्त्रिस्पाद्वेतिगतेपलो नोहृपपज्योत्रि स्पामि

तैकोऽपि त्वयापृष्टमापानुत्स्वंपरमंभोग्यत्वंऽनंतराभीष्टकोऽपि त्वयाकिमित्यनुपातस्यादर
णादन्यथानरनुपपत्तेस्तभ्यानेज्ञानराज्ञो ज्ञानुपातस्यपर्यवसानाह्न नरानकल्पितंभा
स्करोक्तमेवासिद्धं यद्यानेष्ट्वांनरमुनिरस्तंस्यांतरंतस्युठंस्यादित्यापिज्ञानराज्ञो नंभास्करोक्तस्यु
रत्वंऽव्याक्तं रं भास्करोक्तमलत्वेनकल्पितंसर्वसिद्धांताभिमतपरमत्वंऽनंतरासंवंधेनस
क्षममापि प्रथमत्वंऽस्यज्याचापायोक्तत्वत्वासंभवेनस्थूलत्वांगीकारानुपातस्यज्यानप
नापेयत्वाद्भानिस्थूलमितिसंक्षेपः विस्तरस्तु मरीचावनुसंधेयः ननासिद्धंतत्सुररकोटरेण
वत्वकल्पितस्यस्थूलत्वंलब्धस्थूलंप्रथमपरयोर्जीवयोरंतरत्वमितिस्वोक्तौ वा कथंतद्दू
रतरहृयहृषगांत्वरघराणामेवज्ञानपूर्वकमनरक्तेरज्ञानासिद्धेरीत्यतआह खवुद्धिभ्यो हि ग नि॰
तपा॰ यदोक्तकल्पनया कल्पितयास्थूलयाज्यापोपपत्त्यापायामलमोवोरलनोरिवलानिजो

दृष्टान्यानयति॰ क॰ मेरा॰ मन्यामहे तं गणितेनेति च क्रमच क्रचारकलनेषु धूर्वे द्रुमिति यत्र यदेशो नष्ट
बुद्धिप्रोढिः कृता सा हि निश्चयेन॰ गणितं तत्त्व च के॰ सूक्ष्मगणितप्रकारस्तानां समूहे॰ अथ गका
११४ र प्रश्नेषाद् हुतानां गणितमभि नहुतानां वा समाजेनुचितानस्त्रं दरस्य र्थः १०० अथ विवेतुया
तादित्यत्र ज्यापा अतुयानाविषयत्वमस्वरं सपरिहरन्धोका ज्यामाह॰ ज्याजरंखंड कं प्रोक्तं
तत्राद्यं प्रथमसंज्ञकं॰ पूर्वज्यापाः पूर्वजीवाभावात्मध्यज्यकार्थके ८ पूर्वखंडान्यखंडं हि भास्करा
रे क्तानुसारतः स्फुटं साध्यं सुमतिमांस्ततस्मात् ज्यां संधये स्फुटां भेति॰ तत्र॰ खंडके छ॰ प्रथमं खं
डं प्रथमज्यानुरूपं॰ हेतुमाह पूर्वज्यापा इति॰ आद्यज्यां पाः प्रथमं ज्यापा अप्रभावादन्यथाद्यज्या
त्वव्याघातः तेन पूर्वज्यानाद्धितो पज्याद्धितोपखंडं द्धितीयज्यानान्तो यज्यान्तो यं खंड मि
त्यत्र नेरोक्तं ज्यासंख्या का निखंडानिभवंति अंकं तज्ज्यासिद्ध्यर्थं॰ हि॰ निश्चयेन॰ प्रथमखंडज्ञितिरिक्त

त्वं ऽ॰ भास्करोक्तस्य॰ सिद्धांतशिरोमणेः स्पष्टाधिकारे लघुज्यासाधनावसरे यानेष्टपोः खंडक
पोर्विशेषः शेषांशाभिघ्नात् खंडात्तरेणं यत्तेनाप्तं व्यासमर्द्ध लब्धं स्फुटं स्याक्रमोत्क्रमज्याकरणेऽत्र भोग्यमि
त्यस्येत्यर्थः अनुसरेण सामीप्यत्वात् वांतर चापसंबंधेनेत्यर्थः स्पष्टसाधन॰ न स्मात्स्यपष्टखं
डात्सुमतिमात्सुधीः ज्यास्पष्टां यथागगनानुपातेसिद्ध्यत्पापेक्षया सम्यक्स्मास न्यांशं ज्यांमरग्राणखण्डा
ने स्पष्टखंडगुणेन साधयेदित्यर्थः दृष्टमुपपत्तिस्फुरणं॰ अवांतरधनुः सिद्ध्यर्थमपि भास्करोक्तरी
त्या स्फुटं खंडं साध्यं॰ अत्रोपपत्तिः ज्यानामनुत्तरेणा त्रैराश्यमपचयोपचयपाः क्रमिकत्वाभावाद
११५ नुपातः क्रमिकोपपत्तीयोज्यासाधनार्थमपुनःसत्व॰ परं तन्व्यथानुपपत्त्यानुपातास्यद
ठादप्यपगमे प्रतिचापे खंडेषु ज्ञोवांतरखंडस्य स्पष्टांतरस्थानेपि प्रतिप्रदेशं ज्ञोवांतरखंडस्य
कपूर्णमावश्यकंमनेकत्रयपत्तीवांतरस्य ग्रहणं समुचितं प्रतिप्रदेशसाधिनाविलक्षणां ज्ञोवां

तरमेव स्फुटं खंडं॰ तस्यां गोकरणोनानुपातेनापि पृथ्वीपेक्षया सूक्ष्मासन्नाः अनुपातस्यात्रायो
ग्यत्वादिति॰ एतदभिप्रायेणैव भोग्यात्स्फुटाज्यातिपरिस्फुटान्वेति भास्कराचार्योक्तिः ८ मंद
ववोधार्थं भास्करोक्तभोग्यखंडसाधकपद्यमत्रैव नवनिर्ज्यासंबंधेनानुवदति॰ यातैष्ययोः खंड
कयोर्विशेषः कलाद्यंतं खार्केन्दुहृतस्तदूनं युतं गतैष्यैक्यदलं स्फुटं स्यात्क्रमोत्क्रमज्याकरणेऽत्र
भोग्यमिति॰ विशेषोंतरं भागानां ज्यायाः हरणोत्तरं भागाद्यः शेषितं कलादिकं तेन हतं॰ तेरूनं तेन च फ
लेन हीनं युतं गतैष्यखंडयोर्योगार्द्धं क्रमज्ये क्रमज्याक्रियायां क्रमेणोस्यार्थः अत्रानवतिज्या
ज्ञानवतिज्याकल्पनज्यानयनप्रकारस्त्वयं॰ भोग्यखंडं स्पष्टं स्यात्॰ शेषांशनिघ्नोनखखंडहृ
तो भास्करोक्तस्फुटे अंशांतरेणज्यानामुक्तौ कलाहतः खार्कैर्हृतमिति सम्यगाव॰ अंशो
पपत्तिः प्रतिचापैकदेशं विलक्षणज्यांतरसाधनमनुपातेनाशक्यमतो द्विज्यांतरालचापे

कद्देशोनखंडयोरंतरं तद्देष्ठचापैक्ये देशोनकिमित्यनुपातेन फलं गतखंडेहीनं क्रमज्याखंडानामुत्त
रोत्तरमपचितत्वात् उत्क्रमज्याखंडानामुत्तरोत्तरमुपचितत्वादुत्क्रमज्यायां क्रियमाणायां गतखंडं फल
युतं भोग्यखंडं स्यादपि तु शक्यं तेनानुपातेन ज्याप थागतानुमपानात ज्योपाः सूक्ष्मासन्ना।
परंतु क्रमखंडानां पथ्योत्तरमपव्यागधिके नो क्रमखंडानां पथ्योत्तरमुपचयापचयेन चापा
नं रैकरीत्यनुपाते भोग्यखंडजनयनं स्थूलं यत्वोनदये क्षपा किंचित्सूक्ष्मामिह चु यत्खंडांतरार्द्ध
भोग्यखंडांतरमस्थूलेज्यासंधौ गतहीनयुग्यत्। अवशिष्टखंडांतरसंदूर्ध्वीनाली पृचापैकदेश
संख्यापासमंविभ क्रमानुपातेनप्रघपिखंडांतररीतिप्रदर्शनेन ज्यासंधिस्थलेखंडांतरार्द्धस्य
११६ मंगीकार्यं खंडांतरार्द्धाधिकं चानुपातेदत्तिसूक्ष्मा सन्नंप्रकं। क्रमखंडानामुत्तरोत्तरमपचयापाधि
मात्: उत्क्रमखंडेत्वव्यस्तं। तत्रोत्तरोत्तरमुपचयापचयाप्तत्वात्प्रत्याधिकं कल्पनस्यानुगमा

भवेन तेन तादृशाभोग्यस्वत्वं ऽसाधनस्य दुःकृत्वलाघवाङ्गीकृतमेव सम्यक् कृतं तथा च स्वत्वं ऽसाधौ

११६ 116 त्पासंबंधेन परत्वा स्वत्वं तद्दुतेष्यस्वत्वं ऽतरैद्वं न क्रमोऽक्रमस्वत्वेऽक्रमेणाहोत पुत्रं स्यात् संधौ भोग्यस्वत्वं

स्यात्. अत एव भाष्यकाराचार्यैः सिद्धांतशिरोमणौ भोग्यस्वत्वेऽयपत्नौ गतेष्वपाः स्वत्वं ऽयोग्याद्

स्वत्वं संधौ स्वत्वं भवितुमर्हतौ त्यक्तयत्क्रमेणैवोक्तं अत्र यातानौ तत्स्वत्वं ऽतत रद्वविभागयुक्ते न सं

धि स्वच्छयोग्याद्वंद्व यं मास्य स्वत्वं ऽस्मत्पुत्रं क्रमोऽक्रमस्याक्रमेणाभोक्तृभोग्यस्वत्वं स्वच्छमास्त्वं भ

वेदेव प्रथमचायांशे कदेशे तगत स्वत्वं ऽभावाभोग्य स्वत्वं ऽसाधनात्स्वर्वस्वत्वं ऽन्यत्वं ऽसमित्युक्तं अ

न्यथा ऽस्पा साधनगाणौ तस्य तत्रव्यभिचारापत्तेः गत स्वत्वं ऽभाव स्थाने भोग्य स्वत्वं ऽनुरोधेनापि

स्वत्वं कल्पने नैनैभोग्यस्वत्वं ऽसाधनेऽननुगमाभावादिति संक्षेपः विस्तरस्तु मणौ चावनुसंधेयः

१० अथ यथनं साधनीयपुत्रं भोग्यस्वत्वं भास्करोक्तं मातृस्यापशेषनिष्ठं गत भोग्यस्वत्वं ऽतदद्वं

कं भोग्यखंडेन भक्तं· फलोनयुग्भोग्यगतैक्यखंडं चापार्थमेवं स्फुटभोग्यखंडमिति· अभीष्टज्यायाम्
क्तं· ज्याविशोध्यावशेषज्याशेषवेनेन गणितं भुक्तज्यासंबंधिज्याखंडगतं· भोग्यखंडं तद्विमं· अनयो
र्न्तरार्द्धं भोग्यखंडेन भक्तं· फलेन क्रमो क्रमचापसाधनप्रकारयोः क्रमेणोनयुक्भोग्यखंडं गतखंडयो
र्योगार्द्धं· चापसाधननिमित्तमेवमुक्तप्रकारेणास्य स्फुटं भोग्यखंडं अत्रोपपत्तिः भोग्यं खंडमितेन खंडां
न्तरार्द्धमल्पतेन हृताभीष्टज्याशेषराशिरित्यनुपातात् छेषं मात्रं क्तं ११ प्रसंगान्मतान्तरमनुघृष्ट
षति· केशवार्कमोरलेकरणाय ज्यांतरेष्विति कृतं स्फुटखंडं· तत्र सद्धवचपक्षपवज्या वृद्ध्यवृद्धिरि
प्रमोनयमेनात्र इति· केशवार्कोविवादहृद्धावनकर्त्तेनेनो केकरणो· करणाकंठेरवा खे· पत· ज्यां
न्तरेष्विति· ज्यांतरेष्वित्यादिपद्येन· कृतं· उक्तं स्फुटभोग्यखंडं ज्यांतरेषु गतभोग्यकांतरं खंड
भिर्विवरताडितं भजेत्· तेन भक्तमधिकोनमूनयुग्भोग्यखंडकमिति स्फुटं भवेदिति तत्पद्यं· विवरं ह

शाभ नस्य र्द शोधयं॰ तेन गुणितं॰ तेन फलेन गतस्वं॰ अधिकोनं भोग्य स्वं ग्रघरि भवति तत्र क्रमेणोनयुग ति
स्पष्टं भोग्य स्वं स्याद् इत्यर्थः॰ तत॰ सत्॰ समाचीनं॰ अन्तो हेतोर्न॰ अन कं तद् इत्यत आह लवेति॰ प
११७ नः कारणाद् भ्रागनामुय च पापचयैक रीति क्रमवत्॰ ज्यानामुपचयापचयानिप मोनत्वः
तेष्वेव लक्षणापातः॰ अन एककणि न्यस्तपातेन भोग्य स्वं ज्ञानयनं किंचित् सूक्ष्ममप्यस्मद् भिमतं भोग्य
117 स्वं ज्ञानयनात्स्थूलं भागेव निरोति सिद्धि भावः २२ अग्रिमपद्यं यासंगतिं परिहरति॰ परिहरति॰
ज्यानि हृयपरामिति॰ अनिबंध कज्ञिज्ञासायमेव थपव क्रव्यत्वस्यैवाव सरसंगतित्वात्पूर्व
प्रति ज्ञात निरूपकाग्रिमपद्यस्य संगतस्त्वेति भावः एतत्र परम मपद्यंधन्तर्इः संप्रति सार्व
भौमोक्तं न्यायानुसरेणैष नुत्सशी शावरस्वरूपापि सजीव एषः स्वगान्समाकर्षे पितृं प्र हता।
१ अथ पाठ च्छिपाम त्वमूते मद शीघ्रकेंद्रसोपय्य न्या सिद्धान्तसारस मुच्च पद्मोकानवारे

नाह॰मदोच्चखेगचारनोत्पणतिमनेनास्वपृष्टेभ्रमस्तस्मात्जरूहंनोवि शोधितामिदंस्पानंरवेंद्र
मिर्धः॰ शीघ्रोच्च्र वल॰भुक्तिमव्र खचरादृये भ्रमतुव्वकेत्ते नास्मात्पाद्रशोघितेद्दिचि चरद्दोर्केंदुमे
तमस्वेविद्दिति॰ पतोग्रहगतेरत्पगप्रिमव्वेनकारणेनः अस्प॰ मंदोच्चस्प॰ पृष्ठेग्रहात्पस्त्रादित्य
र्थः भ्रमणगमनं॰ तस्मात्॰ ग्रहपश्चात्स्थत्वात्॰ ततः॰ मदोच्च॰ ग्रहाच्छोधितं॰ इदंशेषोमतं॰
पतः शीघ्रोच्च॰ चक्रात्द्रूगतेरधिकगतिमत्तेनकारणेनग्रहस्पेपूर्वभागे॰ उच्चकेः अतिशीघ्र
न भ्रमणं॰ गच्छति॰ अस्मात्॰ ग्रहाग्रस्थितत्वादित्यर्थः पुनराह्व स्पाः अस्माच्चात्॰ ग्रहेशो
धिते॰ एतच्छेषं॰ शीघ्रकेंद्र॰ १३ स्वष्टक्रियोपयोगिनी परिभाषांभास्करोऽनुवदति॰ त्रिभिः
भैः पदंतानि चत्वारिचक्रे क्रमात्स्पात्पुग्पुपसंज्ञाचतेषां॰ अयुग्मपदेयानमपचंतेयुग्मे
भुजोनाद्दृतोनत्रिभंकोटि रूक्तिः॰ त्रिभिःराशिभिः पदं स्पात्॰ तानी॰ पदानि॰ च क्रे॰ द्वादशराशिपा

त्यकेवृत्ते॰ चतुःसंख्याकानि॰ तेषां॰ पदानां॰ चतुर्णां॰ क्रमाद युग्मयुग्मसंज्ञा चं॰ स्यात॰ प्रथम
पदमोजाख्यं॰ द्वितीयपदं युग्माख्यं तृतीयपदमोजाख्यं॰ चतुर्थपदं युग्माख्यं॰ अत्रापि प्रथ
११८ मे तृतीये च॰ पदे॰ यद्गतं भुजः पुंसि॰ द्वितीये॰ चतुर्थे॰ पदे॰ पदस्यमेष्यं भुजः भुजातिरिक्तं प
118 दान्ते गतं भुजोनं त्रिभं कोटिसंज्ञम् उक्तं न्यासोपपत्तिः एवं प्रतिपादितैव १४ ग्रहाणां त्रि
यो यथोक्तान्मन्दपरिधिभागानाह मन्दोच्चनीचपरिधयो विना ग्रहाणां षड्गुणितो नमनवो चिरसांशदं
ताः सार्द्धाग्न्यगा नवयमाः सदला द्विरामाः सार्द्धभ्रमाः सदलनागयुगा विभागाः इति॰ रवेः सका
शात्प्रभृतिग्रहाणां मन्दोच्चनीचपरिधौ क्रमेण भागाः भवन्ति॰ षड्शाद्यसैव॰ उक्तं कमिताः
स्पर्धादीनां मन्दोच्चनीचपरिधिभागाः क्रमेणोत्पद्यर्थः २५ भौमादीनां शीघ्रपरिधिभागाना
ह शीघ्रोच्चनीचपरिधौ ग्रहाणां केन्द्रलाद्वेदाश्विनः सरदलदंतभवाः कुसप्त॰ भूषडग्नयः स

दलनं द्युगणाभिहृताभागाः क्रमेण कुजपूर्वभखेचराणामिति॥ कुजपूर्वा येनाराः त्मकाख्यहाहे
षांभौमाद्दीनामित्यर्थः शीघ्रोच्चनीचपरिधौ क्रमेणा गणकैः भागाः उक्ताः उक्तांक्रमितामौ
माद्दीनां शीघ्रोच्चनीचपरिधिभागाः क्रमेणेत्यर्थः १६ परिधेर्हेत्वाश्रयत्वात्के स्वप्नत्तस्वा
पंपरिधिरित्यतः स्वहृपोपपत्तिमाह परमफलज्यागुणोनव्यासस्वं देनवृत्तं भवति खचरकक्षास्थ
केंद्रं चं तस्मिन् परिधिगतलवापत्तोवनुगाभिधे शाम्भुनिवरणिहितास्ते कक्षिकास्थांशमानारिति॥
भगणामयत्वोक्ता सातं पत्परमं मंदफलं शीघ्रफलं वा यथा पत्स्वरूपसिद्धतस्यज्याभितनव्यासा
र्द्धेन॥ यन्नहृस्यपथावोगवं मध्यमस्थामंदस्पष्टरयच खकक्षाहृतस्थां कक्षिहृकेंद्रहृतमध्यंप
स्पताद्देशं वृत्तं पमवति॥ तस्मिन् नीचोच्चास्थवृत्तपरिधिस्थितां शांपस्फुटांशाः मुनिवरणोदि
ताः मुनोऽस्वैरुक्ताः एतेन अत्रयोगाहृव्यामुनोऽस्वरविशेषोक्तिः अंध्यते॥ तेन पर्वगणकैरुक्ताः स्य

ष्यविरुद्धं ननुवृत्तमात्रस्य द्वादशराश्यात्मत्वेन षष्ट्याधिकशतत्रयांशात्परिधिसत्त्वान्नियताः क
११९ थमुक्ता एते इत्यत आह कक्षिकास्थांशमानादीति। कक्षास्थं यदंशप्रमाणं तत्समारोपितं नीचो
च्चाख्यवृत्ते परिधिस्थाउक्ता एव स्फुटा इत्यर्थः त्रिज्याव्यासार्द्धवृत्ते भ
119 गणानां शास्त्रदायरमफलज्याव्यासार्द्धवृत्तेकेऽल्पानुपातेनेति १७ अत्र
प्राचीनमतं दूषयति। नीचोच्चवृत्त्ये खचरेपि पूर्वैर्नीचोच्चवृत्त
स्य लवाः प्रदिष्टाः। ओजान्तभागैर्विवरानुपातान्न द्युम्निनाहं फलम
न्यनायाइतिपूर्वैः सिद्धांतसुंदरकारादिभिः नीचोच्चसमेप्नल्पं दूस्वयुग्मपदयोरंतः अ
पि शश्वात्फलाभावस्थानेनस्त्रनपलब्धि संभावनायामपि विरोधोपपद्यते। नीचोच्चवृत्त
स्य परिधिभागाउक्ताः। ओजपदांतीयनीचोच्चवृत्तपरिधिभागाः सहः विवरे पदान्तर्वन्य

भौ ए स्थाने भजन्मानुरोधेनाशुपानानां त्वौवाच्छन्नपरिधिभागाः साधिताः नैकहत्या ऽंगिहृताः श्रं
शोनाः शशिनो ऽरः क्षितिसुतान्ते च्या दूयोच्छाच्छिनो हग्वा ऽरिमभिमताश्च शांकरमिताभानंगवेदाः
क्रमात् भौमाद्वे चलानीचं तुंगवलेयमागाः श राग्म च्छिनो मिवेलों रमिताः न गसमाः पश्चांगानेत्रा
भिमताः २ गोरामा इति पुम्मके यादिषमेभौमादिवलाच्छिनोदंत स्मायम पर्वताग नव सेनारिताष्टकं
वषः ए स्यानिंदुभवाहृतानि जयसेरगाष्टं तरेण हताव्यासार्द्धेन फलो मध्यस्परिध पहृज्याधिकोनाः
पोऽर्क्ति एवं पन्नरदं नेत्रे प्रिते: किमभिप्रायेण गोदस मध्यमित्येतदाशयो मन्दसिद्धिक्रिक नकश्च नप्रपती
भातीत्यर्थः अत्रेदं नु भात् फलत्वमन्यत्वा पा इति नीचोच्चस्थाने फलस्य भन्यत्वात् फलाभावा
दित्यर्थः अत्र पद्मावः ना गकपरिधिस्व रयो पत्यावरमफले ज्याव्यासार्द्धघ्न परिधिभागाः परं
मफलस्थाने वगनाः भवंति तद्धं तेन तुकस्था पांपन कुत्रापि तुल्यसंभवात् न न्यूनाधिकः परम

सच्छान्मातिशिक्षेपरमफलांतरतुल्यश्चर्ज्जे ग्रांतरतस्य नेः फलाभावस्थानेतु रांतरंतस्य त्ते: अनो:यदि
शिघ्रभागानामोजपदे तो पदप्रथमपदे तो यात विवेकाभावनपानदुपजीव्यानुपातस्य। शिघ्रनयपरिधि
१२० भागानामपक्रत्वमेवास्ति मिति अनतएवव्रयस्य गमाद्रे भिमौमसम्भुक्तानेरितिकमिकरूपा एवांगीकृता:
१८ भौमादि चतुर्णां मंदशीघ्रपरिधयः प्राग्युक्तपोन्यूनाधिक्यं पुस्मिसिद्धं मंदशीघ्रत्वादेवेश
120 नेः परिधयोन्यूनाधिक्यंकथंनोक्तमत आह वधेदुःखिं शीघ्रभागानां न्यूनाधिक्यस्य मोहपत: शनैर्मंदल
र्नोमेस्यमंदश्चनंनभा श्रिभिरिमिव धे: स्वपनिनुगे, शीघ्रमेदपरिधिभागानां क्रमेण न्यूनाधिक्यं
मच्छेनेरुक्तं तन्मंदत्वात; मंदत्वात अयंभाव:सुज्ञोपरि यथावधानांयस्यपोनरुक्त यामंदेपरिनेति
शनैर्मंदत्वाद्वगमेन विपरीतेन मुक्तसा हित्यहे: मंदस्य तुधं विरोधित्वादि रिति तथापितत्केतोर्गोल
पुनमसिद्धत्वेन नदयुक्तमित्यभिप्रायेण मंदत्वात इत्यस्य स्वमंदत्वार रवाहत्यानाहित्य धेमनतो नगरपिनप

सेन स्तत्पति॰ अन्येत्विति॰ ब्रह्मगुप्तादयः अस्य॰ शनेः मंदस्तु नं॰ मंदनी चोच्चहनं॰ नभोऽग्निभिः त्रिंशभ्
गैः परिभितं च दंष्ट्रितदे खिकारैभौमादस्य अनादिकल्पमवाधि नामो त्रिभाव: अन्येऽस्य च स्वरसस्क
सर्पमतानम्भ्यगामः परिधिपरिधिर्भागो कोस्मू पौ प्रसंवादेना सर्वं चासवासलया पिसर्पौ स्फपी
धौरपौगाद् लैने स्पष्टपरिधिभागो न्कोसर्वपरिस्फुं न स्यमलल्लम स्पष्टमध कामात्र स्पैवानु कोणि
ति १६ परिधिभागा नादस्त्यमेक मानस्वंन विलक्षणा फललव्याघाता दत्संन दिक स्पैवपर फलत्वा
पने श्वेति सवमाताद्दि ग्रनिप चंप दूस्त्यप्रमतंतर नयद्व्यपति॰ पद् स्नगुप्तादिनं स्फु ठभुक मंदे
च्च शीघ्रपरिधी स्फुट कोक्रजस्य चर्द्धकेपौ; परिधिभस्व था नन स्य कर्मेति तन्त सादि दं स्फुटप क्षाभावा
दिति॰ ब्रह्मगुप्ताचार्ये राणकं स्फुटभुक्तेहनं॰ मंदनीचोच्चहनं परिभागहर्प्यंशी घ्र नीचोच्चहननपरिधि
भागहर्पंचं॰ तदन्तवा दश्वभास राचार्यैः भिरोमणौ ह्रतः अप्रयम गुजस्फुटमं दकेंद्र द्वे: गर्भजि

नौ द्विघ्नगुणितास्त्रिज्ययोनमक्ता लब्धेन मंदपरिधी रहितः स्फुटः स्याम छीघ्रकेंद्रभुजतो भौ थवा ए
निघ्नो त्रिज्योद्धृतो भवति परिधिः फलं फलस्फुटः स्यादिति भौमस्यं मंदोच्च शीघ्रपरिधीस्फुटवनो
१२१ नदनुर्वा दर्शनतं वेवः भौमा शुक्रं द्वयं दये प्रगनास्यजीवा अथ शोनशोल ग्रगणनाद्धपुनस्य राशौ
वी धनाप्र लवहीनयुतं मन्दूच्चं भौमस्य कर्णिम कराहिगाने मुकेंद्रले ज्यांशांके विर हितः परिधि
121 श्वशीघ्रइति चंद्रस्य पो पारि श्रो निरक्षेह्दपम ध्याह्र कोलिकयोर्भ हां तुरेंतद्द शादित्य पप
नो मन्दं प्रस्य शोपत्राद्विः सचिता अतस्य कर्म ननक मोर्कं तदनु वा दर्शनतं वेव अथ च्यंतनाडीन
नवाहसौ व्योलघ्याकर्शीतांशुफले विदिघ्न कमराम ते न खगांसस्तुदेः कुंगाप्तिर्वेदे फल
हीनयुक्तः प्राक्पश्चिम मस्वहस्तराणि विधुः प्राग् गोपफल युक्तः नोन्यथोनाः मुङः स्फुटोत्तो यहस्ते
रं यो द्विक्षि थिधिदंजियुसुतोजगा हीति अत्र सर्वे ऋोपपत्तिं हपलब्धिम लामद्विगं चेनसिद्धंन

शिरोमणौ मरीचावनि विस्तरतो व्याख्याता चोक्ति सुधीभिरवलोक्या॥ एवमुत्पन्नं तादृशं समं सत॥ पु
नि पुनः तं न॥ हेतुमार स्फुट पुनमभावाद्दितिप्रत्यक्षोपलब्धेरपु नाम सिद्धत्वात् न॥ न त्था॥ हि॥ परिधे
पुनस्तु पय न्नेलं प्राग्यपपादितं॥ शीघ्रकेन्द्रवशान्मंदोच्चस्यांतरं पठितमिति व्यधिकरणायमं स्वल्पमि
रपि ज्ञापितं किं पुनः सूक्ष्मानां त्रुटयंत्रमं स्यात्॥ न नमू मे पिज्ज्या परिधिभेस्य लभ्वः॥ कथं मनुष्ये
ज्ञेयं शमिने इति इति पालिंकित्वितेन॥ अत एवामुम स्व संन्ध्ये धृलाभा स्करान्चार्येर्ब्रसगुप्रनामोक्तिरे
नदयपादसे हेतेति गम्यते॥१० अथ स्पष्टीकृतं विवक्षुः प्रथमं भास्करोक्तं भुजकोटिफलानयप
नमनुवदति॥ स्वेनाहतेपरिधिना भुजकोटिज्जीवे भांशोद्धृते च भुजकोटिफलाह्वये स्तः॥ त्रिज्योद्धृ
ते च यदि वांत्यफलज्यकाघ्नो त्रिज्यो भवेत्फलमिहांत्यफलस्य जीवेति॥ भुजकोटिघातो ज्ये॥ स्वेन॥ स्व
कीयेन॥ यथायोग्यं मंदस्य मांदेन शीघ्रस्य शैघ्रेण॥ परिधिना भागात्मकेन भाज्ये केन गुणिते॥ मौर्वी

षष्ठ्युधिकशतत्रयेण भक्ते भुजकोट्योः फलसंस्कृते स्तः एतेन प्रकारांतरेण गणितानि ज्यो ह्यते इति· या
दिवान्यप्रकारांतरेण भुजकोटयोर्ल्पे अंत्यफलज्यकाघ्ने· परमफलज्यया गुणिताते· त्रिज्यया भक्ते·
१२२ भुजकोटयोः फलेस्तः नन्वयं प्रकारोत्यफलज्यकानामभावादशक्यस्तत्राह त्रिज्योद्भवमिति· द
ह्यतास्मिन्प्रकारे· पूर्वप्रकारेण भुजकोटिज्याभ्यां स्वाने त्रिज्याय गुणिते इत्यन्त्यफलमंत्यफलस्य
ज्यास्यान्नयावनाशमदृति भावः इत्समद्दैपघपूर्णार्थमनतिप्रयोजनमिति ध्येयं अत्रोप
पत्तिः भाशयपरिधौ कक्षाहृते भुजकोटिज्ये तदेकयपरिधिभागाहृते के इत्यनुपाते न नो चोक्त दृतो
पे भुजकोटिज्ये तत्फले वृत्तस्थत्वात् भुजकोटिफले· एतदनुपाते न त्रिज्योत्पत्ता ज्या परमफलेस्से व·
त्रिज्याप्रमाणेन भुजकोटिज्ये तदा परमफलज्यया किमित्यनुपाते नापि ते एवेत्युक्तपपन्नं २१
अथ फलोपपन्नं कलाविपनं माल्कर श्लोके नानुवदति· स्वकोटिजेवांत्यफलज्ययोर्योगो

मृगाद्यावथ कर्कटाद्ये केंद्रं नरेतम्भुजजीवयोर्पदगौ क्रमलं कथितः स्फुरणोद्गतिः मंदकेंद्रेस्फुलमन्त्रकोटि
ज्यामंदपरफलज्यया: शीघ्रकेंद्रेत्पन्नकोटिज्याशीघ्रपरमफलज्यया श्रवणथा योग्यं मंदशीघ्र
कर्मणिमकरादिषड्कें द्वे योयोग: कर्क्यादिषड्केंद्रे त यंयन: नम्भुजज्ययो: योगान्तमुजज्ययो: यो
गान्पतरस्वजातीयभुज ज्ययोर्पद्दगै योगान्तरं सकृणो: मंदशीघ्रान्पतर: साधकजातोयडम:
२२ अथ प्रकारान्तरेण कर्णसाधनप्रकारयो: सोपपत्तिकं सूचयति ॥ त्रिज्यान्तथा कोटिफलेन
युक्ता हीना च तद्दो: फलवर्गयोगात् ॥ मूलं भक्षिर्णो ग्रति हृत्रनीचतुंगान्तरस्व हृत्जोभ्र वधं गिजातीति ।
तथा मकरादिकर्क्यादिषड्गतकेंद्रक्रमेणात्यर्थ: कोटिफलेन प्राग्गानीतेन मंदकर्मणिमंदकेंद्र
जेन: शीघ्रकर्मणि शीघ्रकेंद्रजेन हीनायुक्ता न द्दो । फलयो: ना द्दू भिज्या स्वजातीय प्राविसद्दृभुजफ
लयोर्वर्गयोगान्मूलं स्वजातीय: कर्ण: प्रकारान्तरेण । अयं वधमन्यन्नद्यन्पन ऽप्राह प्रतिहृत्रो

ति॰ प्रतिवृत्तनीचोच्चसंज्ञवृत्ताभ्यामसत्यत्वेपि भंग्यंतरेण गणितेन ताभ्यां क्रमेण गज्ञा नेत्यर्थः वस्तुतमार्गभंग्या स्पष्टीक्रि
पायाउपपत्तिः प्रतिपादितेतिभावः २३ अथ चलफलं साधयं लघुनगतिनासानमाह त्रिज्याहतं भुजफलं
१२३ भक्तं तिन्नत्फलस्य चापस्य वा शिघ्रचरस्य फलं धनर्णं॰ मांदं तुलाजमखषड्गगते स्वकेंद्रे शैघ्रं स्वकेंद्रवशात् ।
क्रमशोऽधनस्वमिति॰ एकोनस्यैवफलद्वयं॰ तेन पूर्वं मंदफलं विनाकर्णोत्पादनमानीतं तत्स्फुटं लमतए
123 वमास्कराचार्यैः स्वल्पांतरत्वान्मंदकर्मण्येव कर्णः कृतो नेमि चकोपि तु चतुरस्रफकं; संगच्छते॰ मांदं मंदफ
लंतुलादिमेषादिषड्भगते मंदकेंद्रे क्रमेण धनर्णं मध्यग्रहे भवति॰ शैघ्रं॰ शीघ्रफलंतु स्फुटादिमेषादिष
ड्भं गते शीघ्रकेंद्रवशात्क्रमेण ऋणं धनं स्पष्टे भवति २४ अथ प्रकारांतरेण फलानयनं तत्स्फुटरेण
स्पष्टयन्हं श्लोकत्रयेणाह त्रिज्यया हता कर्णेन हृता भुजज्या मंदाप वा स्यात् विवरं फलं वा॰ त्रैराशिकेन वा
ऽः प्रतिमंडलात् व्यासार्धेनतत्रोत्पन्नफलं स्पष्टकाया; श्यामिमं प्रतीतो नानाप्रतंय दानिर्देशे तु यात्रे यम

युग्मायुग्मे स्यात्संस्कृतो मंदफलेन मध्यो मंदस्फुटो स्माच्चलकेंद्रपूर्वा २६ विधाय शैघ्र्येण फलेन
चैवं खेटः स्फुटः स्यादसकृत्स्वलाभ्यां स्फुटौ रवींदू स्वस्वैनेव वेघोक्तनोऽन्ययोश्चं चलयोरभावादिति
युजत्वे त्यं तस्मिद्व फलस्य लवादि धनुरंशात्मकं भुजयोरंतरं प्रकारेणनेरणा फलं द्वयं स्यात्. अ
त्र भ्रमकोटिजरणिमितं भुजः प्रतिमंडलसंज्ञो ज्ञेयः त्र्यंशाक्विसद्धः तत्र भुजकयनोयक्रमेभ्रमयमं भु
जभ्रमितियादन्नार्थमित्यर्थः यत्स्मेफलज्यायाधनुयालवादिना. राशित्रयंपतो नो नयुनं क्रमेण
चलाशियत्ताविभवंति. नत्रिराश्यात्मकानि समानि ज्ञेयानि. तेषु. यदेष्वसमेषु मध्ये. त्र्योजपदस
मपदे क्रमेणयोनेष्यं नहां नगोतंभुजाः प्रतिमंडलसंज्ञः फलयोः संस्कारक्रमो ज्ञातस्यष्ठ ग्रहस्मा
त्स्यादिति. मंदफलेन मध्ये ग्रहः संस्कृतः धनर्णक्रमेणहीनयुतो मंदस्पष्टः स्यात्. अस्मात्.
मंदस्पष्टात्. शीघ्रकेंद्रं प्रसाध्य कृत्वा तदुत्पन्नेन शैघ्र्येण फलेन. एवं. संस्कृतन स्वकारः समुत्पन्ने:

तेन मंदस्पष्टः शीघ्रफलमसंस्कृतस्यार्थः स्पष्टः स्यात् एवमनेन प्रकारेण फलाभ्यां मंदफलशी
घ्रफलाभ्यां असंस्कृतखेटं संस्कृतो यावद्विशेषः खेटः २ ज्ञाकाशेटनीतिरग्योगपति सूक्ष्मो
१२४ ग्रहः स्यात् स्पष्टः मंदफलेन मध्यः संस्कृतो मंदस्पष्टः स्वसाधितशीघ्रफलं संस्कृतो निस्पष्ट
एवमस्माद्यावदभेद आकाशरग्योग्योग्यो ग्रहभोगः स्यादित्यर्थः नन्वेवं सूर्यचंद्रयोर्मंदफलान्य
124 फलाभावात्कथं स्पष्टत्वमतआह सकृदेवेति मृदुनां मंदफलेन एकवचनेन सकृत्सिद्धेन ए
वकारादसकृत्फलांतरयोर्निरासः सूर्यचंद्रयोस्तु खावाशरग्योगपभोगो ज्ञेयो न यतः शीघ्रफ
लं कुतो नेत्यत आह ग्नेनोच्चयोरिति शीघ्रयोः परिधिभागो च यो अभावात् असिद्धिरित्य
र्थः यद्यपि शीघ्रोच्चानुगस्यतयोरभावादिति भास्करे आशीघ्रोच्चाभावादेव शीघ्रफलाप्रसि
द्धिरिति तत्कथनं व्यर्थं तथापि शीघ्राच्चस्पष्टत्वेन ग्रहे केन्द्रादि क्रियोपसंचारव्यर्थं तेप

गि ध्यप्रसिद्धत्वेन छन्नत्वेन शीघ्रफलस्य तन्मतानासिद्धेः केवलं शीघ्रोच्चाभावेन शीघ्रफलाभावासिद्धे
श्चनदुक्तिरेवावश्यकीतिभावः २७ अथ ग्रहाणां स्पष्टगतिं स्पष्टगत्यंतं स्त्रिज्यांचार दिनांतर
स्पष्टखगांतरस्याकृतिः स्फुटान्तसमयांतराले अथ ग्रहाणां घटीगतिं स्फुटां तात्कालिकीं सूक्ष्म
तरां च दर्शमीति दिनमंतरं चयो ग्रहयोः स्पष्टग्रहयोरंतरं तत्समयांतराले दिनानि वैजैनि काले स्प
ष्टाप्यकरू यागतिः स्थूलाः अथासमनंतरं स्पष्टंग्रहाणां दिनगतिं तां पूर्वोक्तां तात्कालिकीं साधि
तग्रहाश्रयीभूतकालसंबद्धमत एव सूक्ष्मतरामहं कथयामि स्वरूपसिद्धां तात्कालिकत्वेन स्प
ष्टगतिं च दर्शयामीत्यर्थः २८ प्रतिज्ञांगानि पंचभिः श्लोकैराह मंदोच्चगत्यूनितमध्यखेटभुजेकले
वानां च गुरोकति -- अंत्यस्याग्रिमत्रिज्यया मंदफलोनखाकज्यया हतः खभ्रवरोनभक्तः २९ फलवायक
लाम्रखाग्रात्योर्युतिज्ञास्याः स्फुटं मरखेटभुक्तिः स्पष्टमेवकलादिकाभवेत्सूक्ष्म भुक्तोरविचंद्रयो

त्तत: ३० मंदस्पष्टगतिं प्रोक्ष्य शीघ्रोच्चगामितोमवेत्‌· शीघ्रकेंद्रगतिस्तस्याः अंशनाडिसंज्ञितो
न्नतः शिंजिन्यान्नतः ३१ अंत्याक्षिपा शीघ्रफलोनखांकत्र्यपाहता: स्वश्रवरोनभक्ता: नत्त्वायलिप्ता
१२५ न चलोच्चभुक्तिः स्यात्स्पष्टभुक्तिर्विपरीतशुद्धे ३२ व्याख्या चापस्यकला: कुलीरलाद्यके केंद्रे क्रमश
स मानाः शीघ्रोच्चगत्यान्तयद्यातरातत्कारं भयरोलव्विनिघ्न्यपः स्याः हितिप्रथमपदस्थमंदकेंद्रग
125 तेरित्यर्थः भागानां ज्यासाध्योतननान्तरं तनवरं· आसौ· ज्या· अंत्रिमकर्मणिपन्मंदफलभागादि
न दननवत्यंशानां ज्यया गुणिता: मदकर्णभक्ताः फलस्य पत्रापंभागात्मकं तस्य कला: मंदोच्च
गतिकला: तयोर्योगार्त्स्यचा· मंदग्रही मंदस्पष्टग्रहस्तस्य स्फुटागतिः मंदस्पष्टगतिरित्य
र्थः रविचंद्रयोरयंमंदस्पष्टागतिः एवकारादन्ययोगव्यवच्छेदार्थ: कलादिकास्पष्टगतिः ततो
ग्रहस्यमंदस्पष्टगतिसाधनानंतरं त्यो यम्य विशोधत्यर्थः तस्याः शीघ्रगतेः भागानां ज्यासाध्या

अनंतरं अंत्रिमा किमेणि शीघ्रफलं तत्र चत्वंशानां त्ययाग्रिणाः शीघ्रकर्णेन भक्ता।
नः स्पष्टफलस्य चापं तस्य कलाभिर्हता शीघ्रोच्चगतिः स्पष्टग्रहस्य गतिः स्यात्. शीघ्रोच्चग
तिकलोनचापकलाहृपाविपरीतशोधनेशेषवक्रागतिः अथ प्रसंगाद्वक्रारंभसमाप्त्यो
र्ज्ञानमाह अथेति. अनंतरं. पूर्वसिद्धचापस्यकलाः केंद्रादिनलादिविभंजगतिर्वेकेंद्र समा
नकलाल्मिकधोशीघ्रोच्चगस्पायास्मो कालेनस्यात् तस्मिन्काले तत्प्रारंभपूर्णत्वविनिश्च
यः वक्रारंभवक्रसमाप्त्योर्निर्णयः स्यात्. ३३ नन्वेवमुक्तस्यात्रिपमा कालज्ञानेकथं स्यादित्य
तो वक्रस्यारंभसमाप्त्योः कालज्ञानं श्लोकचतुष्टयेनाह हीनाधिकाश्चास्वकला। कुलीरत्रिभे च
लोच्चघगतेर्पृहास्फः तेरेष्यपातात्किन्त आद्यसंज्ञस्तेहृतांस्यादयभिन्नकाले ३४ स्पष्टस्ते
र्भे ष्यागतांकितापआद्यः परारव्याः समचिह्नयोस्तः तयोर्विपोगोसमचिह्नयोर्पदैक्यं तदा संप्र

पमान्पमध्ये ३५ घाभोष्ठ वा एादि कमाघ निघ्नं तेनापि चान्यं प्रविधाय सार्धं । दिनादिकं वा सम्भवेद
माघकालाद्गतैष्या घवशाद्गतैष्यः ३६ वक्रादि रवेर्यद भान्ये स्वाह क स्यपूर्णि गतगम्यतान्त्र ।
१२६ तदैद्दे परीत्येन मपानि सक्ष्म मतान्त्रिर् कं खल्पान्तरीत्येति । कर्कादि राशि त्रयांतगते शीघ्रकेन्द्रे शीघ्रा
त्सु गतैर्धनुः कलाव हीनाधिका स्तत्राश्मे रानयोरंतरामेष्यागनाचिह्नितमाघ संज्ञः स्यात् । अ
126 नंतरं । माघकालात्तिरिक्ते काले स्वस्याभिमते । स्पष्टोत्तमाः ३ ज्ञाप्रकारेण । स्पष्टागतान्प
त रविचिह्नितोपि माघः स्यात्सपर संज्ञ एवान्यथाघयोरितरभि द ज्ञाना उपपत्तेः सम ष्विह्नपो स्तयो
राघपरयोरंतरं । भि त्रचिह्न्पोराघपर पौरेर्मतेन भ कं प्रथमान्यकालयोरवांतरे त्स्वाभीष्टदि
नादिकं नातराघग्र रिगनं । तेन फलेनाघकालाद्गतैष्या स्यपरो यः कालानन्याप्यन्यम करीत्यापि
साधयेत्कोपिनादिना दिकं साध्यमेवमसम्भवावरमेदः माघकालामेन यांतसिद्धेन दिना

दिवागणेनेष्टान्यतरां किं लाघवक्रमात्। वक्रस्यारंभो गतेष्यः स्यात्। वक्रसमाप्तिकालज्ञाना
र्थमुक्तमेवातिदिशति। एवमिति। तुलास्थाराश्यादेः एशिन्नयेशीघ्रकेंद्रे। एवं। हीनाधिकार
त्वादिर्पूर्वोक्तरीत्यैव साधितादिनाव वक्रस्यसमाप्तिः स्यात्। अत्रावशेषमाह गतगम्यत्वेनेति।
अत्र। वक्रसमाप्तिसंबंधिन्याघ। गतगम्यता। तद्व्यतीत्येन। वक्रारंभसंबंधिन्या घोक्तगणेष्टस्य
विपर्यासरीत्याज्ञेया। आरंभात्समाप्तिर्विपरीत्ता। दिनादिकस्याचगणेष्टावस्थाघवशान्नका
लाघव्योक्तरीत्यैवनैषपरीत्येनेति ध्येयं। नन्विदं पूर्वग्रंथेन दृष्टमित्यत आह कस्मिन्निदं सोपपत्ति
कत्वात्प्रमाणमस्ति द्वमित्यत आह मेयेति। खलु विचारनिश्चयेन। एतत् वक्रस्यारंभसमाप्तिकालज्ञा
नं। पातनीत्या-वक्ष्यमाणाक्रांतिसाम्यरूपपातस्यागणेनेष्टादिनादिसाधनोक्तचक्रारस्यागोणा।
अतिसूक्ष्मगुक्तं। एतेन पारसीकोक्तं सूक्ष्मानयनं निरस्तं गोरवग्रस्तत्वात्। पातरीत्येत्यस्य ने

नोपपत्तिः स्फुटम क्ताः न च्याहि॰ शीघ्रोच्चगतिकलात्यधुनः कलाभिः अन्यं गति स्तैरेक्ष क्ता
दंभोग्यवाव क्तापरलिता॰ तत्र क्रमेरागो यचितकेन्द्रपस्य कादान दोभुजाय चयेन फलाय चपात्तल्को
१२७ टिज्याउयचयेन कर्णो ल्पत्वाङ्ग्रायचिता श्चापकलाः अन्तरस्यासां न्यून त्वेतत्रस्याल्पत्वं॰ अधिक
त्वेव कस्याल्पत्वं॰ एवं॰ एवं नु लाहोकं द्वितीयपरभजस्पोय चयेन फलाय चपा जल्को टिज्या
127 या अप्य चयेन कर्णा यचयाञ्चाय श्चिता श्चापकलास्तासामधिकत्वेव क्र यङ्जैर्गम्यत्वं॰ न्यूनत्वे
गतत्वं॰ मदंतर संभूतदिनैरलयोः संभवा चैरधिकाव तार यं मंन स्पेच्छात्वं॰ गतेष्य व शेन्यगैतेष्वेष
कालकल्पना तत्र चायवालाः प्रसाध्यांतरभुक्तकरोस्याश्चा प्युमिदमाप्यित द्रूपो द्वितीयंपरसंज्ञं॰
अथातएवप्रथमस्य प्रथमत्वं॰ प्रथमान्ययोः समल क्षरोगगने ष्यान्यतरेन नत होत रसे वप्रमाणं
चैराशिकोप जीवंरक्षद्विवसैरघाद न्यस्यमं दनरोपचित त्वामः॰ अससमल क्षरोतु पर क्षाधा

त्वगाय चितलमवांतर एवाह्यातकालेव क्रांभ समात्यन्यतरह् पेप्राप्येष्टकालेपरतुल्यपुनरयरिवेते
तारेणोनिखेष्ठ दिवसेराधारपचितंपरो योगतुल्यात्तेराशौ तो योगः प्रमाणं । स्वेष्ट दिवसा स्फुटास्तनः
सिद्धं फलं । अत एतत्प्रमाणेन स्वकल्पितदिनाद्यंतरसमतुल्याय चयेनकिमित्यनुपातेनादेना
घमाद्यवशाद्गतैः पदैः तेनाप्यन्यः सिध्यति पूर्वोदिवसानां कल्पितत्वादिल स्फुरणोय चयापचप
योः सत्वाज्ज्ञात एवासकृत्साधने सूक्ष्म कालसिद्धावन्याभावः सिध्यति ३० गतिद्वयं स्वस्था
पयति । तात्कालिमालि समीपं तु गत्वाकांर्ये प्रसाध्ये त । द्व दूरकांर्य पूर्वगत्या स्वादिनेचैकरूप
येति । कार्यं चालनादि । पूर्वगत्या । ऐषी क्रगत्या । दिनांतर स्पष्ट खगांतरमित्यफलन्यत्र था । स्वदिने
गति संबद्धदिने । प्रतिस्फुरणमविज्ञातया । ननात्कालिक गतिवत्प्रतिस्फुरणाविज्ञातपेत्यर्थः अत एव
समीपकार्ये त्वल्पांतरेणातात्कालिकी गतिरपयुक्ता । दिनगत्यानुतत्रतत्काल संबंधाभावात्स्फु

लत्वं॰ दूरकोपि दिनगस्यासा धारणासंवधात्मैवोपपद्यते॰ तात्कालिकगतिलक्षवं धाभागाद्दूरांत
रे ग्रहवद्गृहान्तरत्वाद नुपपद्यते इति तत्वां अन्तरेवमध्यान्ह द्युयोर्गत्यो: साम्यं १३८ अन्योक्ता या:
१२८ स्पष्टक्रियाया उपपत्तिप्रकारे ग्रंगी जानन्क्षामन्तरवेनेमायांम्यामाह अस्या: स्फुटक्रि
याया उपपत्तिवच्छिर्गणितायगालेन॰ नन्त्रां नरदिक्ष्छा पांमि जोविंदे: समस्खेलेर चिमानत् उदे
128 भूमध्यगर्भसंस्था श्रिन्यायां व्यासार्द्धजीनव्रतं पतत्॰ स्या क्रांतिवृत्त कल्प्यत्र हक्षानु कल्पयह
जनदिति॰ अस्या: स्वनातत्रेत्यादिस्पष्टगतिसाधनांतमुक्ता या: स्पष्टस्तेोपपद्यते क्रियाउप
पत्तिं स्पष्टकेरवनाद्दयेनाहंवदामि॰ नन्वेष्ट घकोपक्रमेव सजाता यथाकाशेय्य हावस्त्वानं
तथेगान्न जानांयं उन्नरोदक्ष्छापर्यमत्यकं मिनो॰ समस्खलेघुठनानि हते ठ ज्ञावबवाङ्गे
ते॰ कृताद्धिं हेष्विति हृत्यात्॰ भूमिमध्यरूपगर्भात्र कल्प्यसंज्ञाकात्॰ त्रिज्याहृत्पंपच्छा सार्द्ध

तेनोद्दिष्टखिलं वृत्तं पत्. ततः आकाशाख्यकांतिवृत्तं व लक्ष रेखावृत्तं. ततः कल्प्यान तर लग्न याम्यहक्ष्या
काशवृत्तं खवृत्तपातन्तकल्प्यमिदं ४० अन्योन्यं यत्र लोका नवृत्त सम मंडल भोग करणाद्याभा लक्ष रे
खा मनुबद्ध निकल्प्या ख्यवृत्तं ते भगणांकितेन दत्वा न खेटो क्रियनो थरेखा: कुमध्यात्तुं गोपरि गा
विधे पातिर्य कनोन्यासुधिया कुमध्ये दत्तिः आरं तरं: आद्यासिमन्निविते कक्ष्या संज्ञ वृत्ते भग
णां किते: द्वादश राशिभागकलाविकलांतावयवे श्चि ह्निते: मेषादि स्थाना दत्वा त्यासूत्रखेटो:
प्राणानोतमं दोच्च म ध्यग्रहमो गो: दत्वा न्मोगांते रेणाचिह्नं कृत्वा: कुमध्यात्तुंगोपरि गा: भूमध्या
त् कल्प्या विंदुस्थ नक्षत्र व चिह्नस्य च्छारेखा वृत्तांत: सम विभाग द्वय कारि रेणाव्यास दृश्या कार्या: तस्या:
रेखाया: सकाशान्निर्यकू: अन्या: रेखेत्यर्थ: कुमध्यो भवति: तयास्तु यापा शिल्पद्वेन: हेतुग
र्भमिदं: तेनयत्र्तरेखा आभ्यां प्रत्येकं रेखाद्वय क्रा सार्द्ध ना त्वाष्टिवृत्त द्वय योगपो रंतर्व जिनीविं

दुस्यच्चातयैवव्यासहस्पि गीकार्येत्यर्थः ८१ अथ प्रतिहन्तनखत्नभोगकरणमनुवदति॰ उर्ध्वा
नुखीमंत्यफलस्यकांचरत्वाकमध्यादिलिखेत्तदग्रे॰ त्रिभज्यायैव प्रतिमंडलाख्यां सैवो – रेखा
त्वपरात्रतिर्यगीति॰ विंदोः सकाशात्र्मं दोच्चचिह्नाभिमुखीपरमंदफलज्याग्ध तानः प्रदेशे
१२९ चिह्नितां कृत्वा॰ तदग्रे॰ तच्चिह्नात्स्वपंकं दूमधिकृत्य॰ त्रिभज्यानन्त्यव्यासार्द्धेन॰ एव ब कालक
129 स्नातृत्तंपव्यासार्द्धेन तत्राभि॥ कव्यासार्द्धानगसः मति हृत्तसंज्ञकं हृत्तं मांदस्पष्टे खेतत्॰ अन्न॰ लि
खितम्प्रतिहृत्ते॰ सोर्ध्वरेखा॰ एवकाए त्वांभित्रनिरासः उर्ध्वरेखा॰ स्याहृत्तस्ष्ठोद्यावसादस्तेप्रति
हृत्तपर्यंतं खमार्गे रोरोर्ध्वरेखावद्दनीपेत्यर्थः तिर्यग्रेखा॰ अपरकक्षावृत्तगतिर्यग्रेखायाः भिन्ना॰
केदूभेरान्नतूर्ध्वरेखावद्भिन्नेत्यर्थः ८२ प्रतिहृत्ते ग्रहोच्चसंस्थानि हृपपन्नज्यकोटिज्यपोः स
हृपंम्लोकाम्यांदर्शीपतिःतुंगोर्द्धरेखाद्भुजयन्नलग्नातन्तोच्चामस्मिन्नातमंडले पि॰ तनोविलोमं

निजनतुंगभागैर्मेषादितस्स्यात्स्वचरोनुलोमं ॥ ८३ ॥ दृग्लम्बसूत्रान्तरमत्र कोटिर्दृग्ज्योच्चरेखास्वकगा

पाश्चमध्येति पर्युन्नतियंगानतस्य अलेठमध्यमवेलकोटिगुणाधरो - इति॰ अस्मिन्कार्यिते॰ प्रतिवृ

त्ते॰ अपिशब्देन समञ्चयः आन्ययोगव्यवच्छेदो वा॰ अस्ये उच्च स्यप्रातिवृत्तस्थत्वेनैव प्रतिपा

दनात्॰ यत्रप्रदेशे॰ उच्चो दूरेखालग्ना॰ तत्रप्रदेशे॰ उच्चं मांदं॰ ततः प्रतिवृत्तस्थोच्च स्थानात्

नि उच्चभागैः विलोमं कक्षास्थराशिक्रममार्गविपरीतसेनेत्यर्थः मेषादेः स्थाने॰ यतो स्मात्कक्षा

स्थराशिक्रममार्गेणोच्चं तत्र गणितागतं सिद्धं॰ अस्मान्मेषादेः सकाशान्मध्यग्रहे गणितागत्य

१५० गणितागतोनुलोमं॰ कक्षास्थराशिक्रमेमार्गेण प्रातिवृत्तं मः अत्र च॰ प्रतिवृत्ते॰ ग्रहोच्चयोरंत

प्रतिवृत्तैकदेशरूपं चापं॰ कं॰ उच्चरेखाग्रहयोरंतरे तिर्यग्रेखा दृ॰ ज्याकारा भुजज्या॰ तिर्यगन्तरम्॰

प्रातिवृत्तकेंद्रस्थानिर्यग्रेखाग्रहः प्रतिवृत्तविस्तारात्मकः अनयोरंतराले तु धा ध राखा द्धा ज्याका

८हो कोटिज्या॰ तयोश्चापे यानि वृत्तैकदेशाह्वये क्रमेणाभुजकोटी स्वतः सिद्धे ४४ पूर्वकरोगतपनं
वक्ष्यमाणास्से त्राटुयया त्यिषुः प्रथमं स्वे त्याधंतरमित्यं तन्नह्नजभागो न्तस्यकोटित्वे स्वेयादनार्थं
मास्करो कंरेनुमनुवर्तते॰ मध्यस्छोरेखेति त्वचनयोर्यन्तं स्तरा त्वं त्यफलस्यजीवा॰ तद्दूर्ध्वतः को
१३० टिगुणोमगादे कुर्मादिकेंद्रे तदधोमतः स्यादिति: कक्षावृत्तमानिवृत्तयोः मध्यस्छे रेखेयेप्रातिपा
130 दितेतिरश्चीनेस्वकेंद्रसक्ते॰ तयोमध्ये भजसूत्रेः त्यफलस्यास्याः यतो वृत्तद्वयमध्यस्थकेंद्रयो
र्न्तरमन्त्याफलज्याः तस्याः अंत्यफलस्यापाः तिर्यग्रेखयोरंतर्वर्तिन्यादूर्ध्वाधरेखाह्यायांप्रतिवृ
त्ततिर्यग्रेखासक्तोर्ध्वाग्नो यादूर्ध्वं सावविभक्तिकलासित्यक्तेः मकरादिषड्भगते केंद्रे पूर्वप्र
तिपादितानाकोटिज्या॰ कर्कादिकेंद्रे॰ तदधः अंत्यफलज्याग्रात्प्रतिवृत्तातिर्यग्रेखासक्ता न्त
नुकक्षावृत्ततिर्यग्रेखासक्तान्तादित्यर्थः अधःपूर्वप्रतिपादितानाकोटिज्या॰ यतः कारणान्न

वति ४५ उक्तहेतोः कोटिर्लंबप्रतिपादयन्करणं साधकं दृष्टे त्रं दर्शयंश्च स्पष्टग्रहनतफलमद्युनरणीता
प्रतिपादयति श्लोकाभ्यां॰ अनन्तरं देशांतरमत्र कोटिर्दोर्ज्यो भुजस्तत्कोटियोगमूलं कर्णः कुमध्य
प्रतिमंडलमध्ये खेटांतरे स्पष्टखगो हि दृश्यः ४६ कक्षाख्यावृत्ते प्रतिसूत्रसंके फलं च मध्यस्फुटखे
टमध्ये॰ मध्यग्रहे स्पष्टखगाहृतां तत्स्पष्टस्थिते ने स्वं क्षिपने तन्नश्यति॰ उक्तहेतोः तयोः कोटि
ज्यांतयफलस्य योः क्रमेण योगांतरं॰ अत्र॰ प्रतिवृत्तच्छेद्यके पूर्वकर्णानयने वा कोटिः दोस्त्या
पूर्वप्रतिपादिता॰ कोटिमूलं भूगर्भपातनेले कक्षाहं तत्प्रतिपर्गे दोवेक देशहृषाभुजस्यानुल्यावाभु
भुजः तयोः कोटिभुजयोः वर्गैक्यात्पदं कर्णः अत्रास्य वहृयमानकुमध्येति॰ भूगर्भप्रातिवृत्तस्य त्र
ह चिह्नयोर्मध्ये एकसूत्रं हृयपदृश्यस्पर्शः हि यतः कक्षावृत्ते तु देशकर्णसूत्रं लग्ने स्पष्टग्रहो॰ दृश्यः
प्रतिवृत्तस्थो ग्रहः कक्षायां तत्र भूगर्भस्थैर्दृश्यते नो यद् तत्कक्षायां तत्र स्फुटग्रहस्थानं॰ अत्र

मध्यस्पष्टस्थानयोरंतराले कक्षे केंद्रे शेषमंदफलं भ्रमस्य स्प॰ तत्फलं स्पष्टग्रहस्तत्॰ मध्योग्रस्पष्टकक्षास्थ
राशिक्रमोर्गेणाक्रणं सप्ताच्छे स्पष्टतुधनंतनः कारिणान्मार्गतत्वात्तेस्याधफलं क्रियते॰ उत्तमघ
१३१ ते॰ ८१ फलानयनोत्पादनार्थं परमफलाभावस्थाने स्वाये पाल्कक्षामध्यगातिर्यग्रेखाप्रति
हत्तसंपाते॰ खेटपरमंततस्या नदमावर्त्त गतो वानेहनि कक्षायां मध्यग्रहव्यासहत्या या तिर्य
131 ग्रेखा॰ प्रतिवृत्तयानयोः संपाते॰ योगयोरित्यर्थः प्रतिवृत्तस्थग्रहचिह्नं स्यात्॰ ततः फलं परमं स्या
त् तथाहि यद्दोःफलांशयुतं त्रिभं केंद्रं मध्यवोःफलांशोनं नवभं केंद्रं तदा प्रतिवृत्ते द्वितो
यतृतीयपदयोः प्रथमतृतीयपदांतयोः क्रमेणास्य मध्याद्ग्रहो भवति॰ एवं कक्षायामपि
मध्यग्रहस्थानं भवति॰ तच्च भुजज्यापाः कर्णत्वात् तत्सूत्रेण कक्षायां स्पष्टस्थानं प्रथमतृ
तीयपदयोरंते स्यात् अतः कक्षास्थमध्यस्थानाद्दोःफलांशांतरे स्पष्टस्थानमित्युक्तम्

पपत्रं॰ उच्चनीचस्थेष्वथ हेमध्यस्थपष्टप्यहस्थ्यानपोत्मेहास्फलस्याभावः ४८ त्रिज्योमूर्ध्वं फल
मीष्टंत्यफलस्यज्ञोदेस्य चसस्वहृयामध्यपयन्त्रिमा हृह्नत्तह्यपस्पोज पदंतक्रेस्याघदंतरांब चगतं
परंतत्॰ न ज्यानयोर्मध्यगारेखयोरनमध्ययत्नोनास्मिन्नभ ज्ञातु एणां न सातिं॰ कस्मात् वृत्तप्रविष्ट
त्तयोर्विषमपरांते॰ तिर्यग्रेखयोर्मध्ये॰ तादृत्तरेकवृत्ते केदेशस्थपदंतरांतरांतस्यरं फलंस्यात्॰
न स्यपरमफलज्यो॰ तयोः कस्माद्वृत्तप्रति वृत्तयोर्मध्यगात तिर्यग्रेखयोरंतरालेऽर्द्धज्याकारन्योन्यं
पतः प्रत्यक्षसिद्धः॰ अतः कारणान्मांत्यफलज्यात्रिज्यायायाउत्तरेत्रे॰ ज्योजपदंते त्रिज्यायाः भ
जज्यालात् ४९ फलानपनंप्रथमं श्लोक — पंपोरपति॰ त्रिज्यपंक्तिपफलज्यास्याज्जेदे छभजज्ञो
वपांकेनित्रैराशिकाहृग्रंद्वंदे॰ फलं प्रति वृत्तगं ५० पतोग्रहेखेतत्रस्थेवास्तवेतच्छायोम्नकेः
स्मिद्धंतीहि त्रिभज्यापांकिमिस्येतत्फलज्यका ५१ कक्षापांमध्यस्थत्रात्स्या तच्चापं कषितंपफ

लं॰ अतः पूर्वं सम्यगुक्तं चिह्नकारनमिति स्पष्टमिति॰ अनयातो ह्रेखाद्दिष्ठाफलं त्रिज्याप्तं हृते चपा
दिवांत्यफलज्यकाघ्ना वित्या॰ नेनेभुजफले प्रतिवृत्तं स्पष्टं पर्यवसन्नं॰ तन्नवहृयं चकक्षा स्पष्टा
१३२ मध्यग्रहश्चिह्नसमसंस्कारात्भूगर्भावधि प्रभृतेन प्रतिवृत्ते न्नेत स्पष्टानंतन्मध्यस्पष्टानं प्रतिवृत्तस्प
ष्टं चिह्नं स्पष्टस्पष्टानंतरं तरं प्रतिवृत्तस्पष्टं फलं॰ त ज्यामध्यमस्य आस्फुट ज्याकाराकर्णान स्प
132 ष्टेति॰ प्रतिवृत्ते स्पष्टात्वे कारणमाह यत इति॰ यतो त्वे वेतन्मते तेत्र॰ प्रतिवृत्ते स्पष्टैः कक्षायां
तु कल्पितेन ग्रहस्य स्पष्टानामाभावात् यथा फलोत्पत्त्युपपत्तेः तत्फलं प्रतिवृत्तस्पष्टात्वात्कर्णा
प्रसिद्धं यदि तर्हि त्रिज्याग्रस्पष्टस्पष्टाने किमित्येवं हृयकर्णानुयातो ह्रेखनपदेन तत्फलज्या॰
कक्षायां॰ मध्यमस्थाने॰ भूगर्भगत मध्यग्रहचिह्नस्पष्टस्थानादित्यर्थः अर्द्धज्याकारा स्पष्ट
स्पष्टानांतं स्यात्॰ तदुक्तं। फलं च मध्यस्फुटयोर्मध्ये दत्तं फलं स्वहृयं फलं॰ फलितमाह अत

प्रीतिः संप्रति यात्मनोऽस्तीत्यर्थः। पूर्वं निर्जपाहुतामेति। निर्जपाहुतमित्यादि। एकैकमेव यदुक्तं तत्सम्य
क्। उपपन्नो मेऽस्त्वित्यर्थः ॥ ५२४ ॥ निर्जपाहुतानि करोति। तान्यजपेत्यादि। सावीन्द्रलोकं कोऽत्रिभिः। भ्रोकौ रह
यपादपति। मातत्रत्तगाकें द्रुहेर्गतो यं भ्रवणान्येनिर्यणत्र्यकेनहाकाः। हनिल्क्षणणाः। स्फुटो
ज्ञे एवं नरे खादनुरस्यकक्षिकायां ॥ ५२ ॥ स्फष्वा स्लवास्ययाम्न सिद्धभजभागाः। खलु तन्नमध्य
मस्य। विवत्लनयोः। फलं च तत्स्याद्यथ निर्येगानेरत्वयोध्वमधे ॥ ५४ ॥ मानिवृत्तगासेवधेन चापैवे
धि रात्मित्फलतुल्यतायानेन। स्मृत एव सहतं तएर्यमुक्तो यन्हकस्मा प्रतिवृत्तने जेकवा द्रुपीति। उ
च्चयन्हयो। प्रतिवृत्तिस्थपोवेलकभूतत्वेनन हं तद्रहपकें द्रुस्यापि प्रानि वृत्तस्थत्वात्तमुजत्पे
पंकरणेऽग्ने फलवत्स्यात्। तदानिर्जपाग्ने केनिकरणेनुपातो हग्रे खादि छाफलं स्याद्। पंकसास्थ
स्पष्टयन्हानि चिह्नोद्ये संवध्यू ध्यापरे त्वमोऽतनएले खाह्व ज्यार्कारास्पष्टकेंद्रभजज्या। स्वस्था

धनुः कक्षायामस्पष्टग्रहस्य भुज्यांशाः तथा द्वितीयाः प्राप्तिद्धाः भुज्यांशाः तत्र कक्षायां मध्यमग्र
हस्य· अनयोर्द्वयोर्भुज्यांशयोरंतरफलं· ततः प्राग्वत्कर्मधर्पं स्पष्टग्रहांतरहपं स्यात्· अत्रभ्रांति
वृत्तसंज्ञोक्तभुजग्रहणाप्रतिपादनार्थं तद्व्यतिरेकेणापयास्थितभुज्यांशग्रहणे प्रकारस्य
१३३ व्यभिचारं दर्शयति· अथेति· कक्षावृत्तप्रतिवृत्तस्थमध्यापगानति यैवे स्वयोरंतरफलं· प्र
133 तिवृत्तस्थस्त्रतेसाति· अयमुक्तः प्रकारोनैव भवति· कारणमाह· आस्मिन्निति· उक्तप्रका
रांतरे· पूर्वप्रकारनीतफलेन समता पतः कारणगत् नस्यात्· तथाहि· युग्मपदे प्रांतभासत्रेभ
ज्ञस्यायाहित्रिज्यासन्नत्वेन तत्र कर्णस्यापि त्रिज्यासन्नत्वेन चकर्णानुपाताऽस्पष्टभुजज्यापू
पूर्वभुजज्यासन्नैव सिद्ध्यति तेन तत्र तुः पूर्वभुज्यासलमित्यंतरमेत्यंलंतत्र परमफला सन्नफ
लस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाद्द्वितीयमिति व्यभिचारः स्फुटः अयं व्यभिचारो विलक्षणभुज्यग्रहणा

त्रित्त्वरति फलितमाह अत एवेति। पतोऽपयासिद्धित्वमुज्ञंशश्चग्रहणोऽव्यभिचारेण तन्निरासार्थ
मेवावश्यकोऽपि यग्रहणं कक्षाप्रतिहन्तृत्वाभ्यामुत्पत्त्यविलक्षणैकभुजत्वाक्रान्तत्वः अन्तरार्थं ननु भुजत्वा
साधनार्थे। त्रिभाधिकत्वेन त्वासाधनानुपपत्तेः सदा। निरंतरं। अव्यभिचारस्थानेष्वनुगमा
र्थमाह तः तत्रप्रकारद्वयेनापि भुजस्याविच्छिन्नत्वादिति भाव मतद्दुपपत्तिरुक्त तत्रस्पष्टभुजस्य क
क्षापामुख्यावधित्वेनासिद्धेः प्रथमभुजस्यनीचावधित्वेनासिद्धेश्चैकावधिभुजयोरंतरस्य क
लत्वेनोत्पन्नोभिन्नावधिक भुजयोरंतरस्य फलत्वाद्व्यभिचारः सदुपपन्नत्वत्परिहारार्थमेकावधि
त्वेन मध्यमभुजग्रहणमावश्यकं। तत्र परमफलस्थानं नतमोन्नपदनीचोच्चान्तं पुनः मपदमि
ति कक्षासवं वंधेनप्रतिहन्तृत्वयहान्यिनत्प्रकारेणकामिकक्षायामंतरोपजीव्यमध्यग्रहभुजोपजी
व्यपदानिकाल्पितानीति १५५ फलदानक्रमोपपत्तिं श्लोकचतुष्टयेनाह मध्योहिर्मदप्रति

मंदलेतुगच्छत्यतो मंदफलोनमुक्तः कक्षाख्यवृत्ते समस्फुटः स्यादगास्तथो मध्यवदक्करीत्या ५६
शीघ्रोच्चमंदस्फुटकोटवशीघ्रप्रत्यास्थवृत्ते सुधियाप्रदेयो । न चोच्चदेशात्स्वशरीरह मंदस्फुटात्स
१३४ तारानिजकेंद्रतोस्ति ५७ असोमंदस्पष्टविहीनशीघ्रं तुंगंभवेच्चंचलकेंद्रमस्मात् । उक्तोयप
134 त्याचपलंफलंयत्तत्संस्कृतो मंदखगः स्फुटः सः ५८ भोगः स्वकक्षावलये ग्रहस्य नतुस्वबिंबाश्र
यवृत्तसंस्थः मंदस्फुटस्तन्मम खंतुराशिवृत्ताऽनुसारेण न चास्ति यस्माद्रितिनेहयत्नः मध्यो
ग्रहः मंदप्रतिवृत्तेगच्छति । मध्योग्रहमोगोमंदप्रतिवृत्तस्थो । ननुकक्षास्थरदत्तयधेः ग्रनः का
रणात् मंदफलसंस्कृतः सः मध्यः कक्षावृत्ते मंदस्पष्टो मध्यग्रहवदेवस्फुटभूतः तत्तुल्यस्याका
शोदर्शनाभावात् । उक्तरीत्याः शीघ्रोच्चशीघ्रपरमफलज्याभ्यां । उक्तप्रकारेणाः स्वस्पष्टं
शीघ्रप्रतिवृत्तंनास्मीत्रित्यर्थः; शीघ्रोच्चमंदस्पष्टयलोसुधियोक्तरीत्या । तुंगोर्ध्वरेखेत्याद्युक्ते

त्यर्थः सूक्ष्मत्वेनाभा॰ तत्र शीघ्रप्रतिवृत्ते स्वशरे॰ अन्यशरे॰ शीघ्रोच्चमदेशात् मंदस्पष्टात्म
कतारं मंदस्पष्टस्थोनेव वस्तुभूतं ग्रहस्यतारात्मकं बिंबमित्यर्थः शरसत्वेन मंदस्पष्टस्थाद्
क्षिणोत्तरत्वाकाशे स्थितमपि भिन्नौ छेद्यकालिखने दर्शयितुमशक्यमतः स्वशरे त्यक्त्वेति
तिभावः — एवं केंद्रांतरेणापवर्तिते॰ अतः कारणात् मंदस्पष्टोन शीघ्रोच्चं शीघ्रकेंद्रं भवेत्॰ अस्मा
च्छीघ्रकेंद्रात्॰ उक्तोपपत्त्या रेखाज्ये चरेखाखगपोल्याहितमथ्यं त्यक्त मिति निरूपितपेत्यर्थः
यच्छीघ्रफलं तेन फलेन मंदस्पष्टः संस्कृतः स्फुटो ग्रहो भवेत्॰ आकाशे एतत्तुल्यस्य दर्शनात्
त्॰ सः स्फुटः खकक्षावृत्ते ग्रहस्य भोगः पर्यायहेतः स्यात्॰ वस्थानादिकं यत्तन्मंदस्पष्टभो
गेन स्पर्शमितिभावः नतु कक्षावृत्ते ग्रहतारामा वाक्यकक्षास्थः स्पष्टभोगोयत संबंधकार्यो
पपत्तोनुपपन्नः शीघ्रप्रतिवृत्तस्थमंदस्पष्टभोग्यस्य ग्रहतारा एस बहुत्वाद्ग्रहभोगे संग्रहसं

वद्धकार्यपिपपुक्तलद्गपमुपपन्नमित्यांशक्कामनघ्यानिषेधति॰ नत्विति॰ त्वेशवेनयत्तस्तपाद्विवंतर
भ्यिवष्ठानभ्रतंपद्धतंशीघ्रप्रनिवृत्तं॰ तत्राहच्छिन्नःमंदस्पच्छेऽपरः मोगोप्रदस्पनत्विन्यर्थः का
१३५ रणामुपन्नस्पाति॰ तमभ्रमुग्धामिति॰ मंदस्याच्छात्मकंरथ्यापादिद्यंशीघ्रप्रतिवृत्तस्यंच॰ पस्मात्कार
णात्॰ रागशिवृत्तानुसारेण॰ कांनिवृत्तानुकारकक्षावृत्तानुरोधेन॰ नास्तिमंदस्यपभोगः कक्षा
135 पानेत्यर्थः अमयाशीघ्रफलानुपपत्तेः तथा चपरस्मिन्नूजेऽपरावस्थाबंतस्पकांतिवृत्ता
नुसारित्वाभावेनरश्यंश्रयत्वाभावात्तस्यच्छन्नविवं पलकथक्षाप्रदेशेनभूगर्भस्थे दृश्यतेत्कक्षा
प्रदेशोमेषाद्यवाधिकोभोगोऽपर विवदक्स्थैस्मा दृहविवस्यांगि क्रियते कांतिवृत्तस्पसर्व
नक्षत्राश्रयत्वेनेत्याघवात्तेस्पैवैकस्याएश्याश्रयत्वोवित्याद्दिनिभावः ५६ अस्सकृदुपयाति
प्लोकत्रयेणाहमध्यःस्थलोपतोरथ्यलान्मंदफलं तथा॰ अनोर्भरस्फुटः स्पष्टस्योनगेस

द्रे तः स्फुटस्तथा ६० सूक्ष्म आद्याक्तस्फुटः एवं पातवद्भेदः स्मासन्नस्फुटान्मांदफलं सूक्ष्म
वदित्यतः मध्यात्तन्मंदफलेनोमंदस्पष्टः सूक्ष्मश्च पर्वतः ६१ तत्साधितस्पष्टखगः सूक्ष्म आन
नुस्फुटः एवंपातवद्भेदः स्पात्स्फुटयोः सस्फुटः खगइतिपतत्आकाशेन तुल्यस्पार्शनेः आ
काशमत्वास्मसिद्धं सूक्ष्मभिन्निनभावः तस्मात् स्थूलतुल्या मध्यमादित्यर्थः साधितमंदफलं
तथा स्थूलं अतः स्थूलमंदफलात् मंदस्पष्टः सूक्ष्मोनजातः स्थूलत एवेत्यर्थः अतो मंदस्प
ष्टात्खलात्स्फुटः साधितस्तथा अ सूक्ष्मः अस्मात्सूक्ष्मासन्नरूपस्पष्टान्मंदफलेइति पूर्वमं
दफलापेक्षेपत्यर्थः सूक्ष्मवत् सूक्ष्मासन्नं आतः कारणान्मध्ये मंदफलसंस्कृतो मंदस्पष्टः
पूर्वमंदस्पष्टात्सूक्ष्मः ननु सूक्ष्मस्त्वर्थः मंदस्पष्टसाधितस्पष्टस्यवहः प्रथममस्पष्टात्सूक्ष्मः
आसन्नकर्मः लोगविधिमाह एवमिति असकृत् यावत्स्पष्टयोः उत्तरोत्तरसाधितयोः अभि

न्तास्यात् । तस्यां च क्रियायां । स्पष्टान्मंदफलं वास्तवमंदस्पष्ट । तस्पष्टस्यैव सिद्धं भवति । सः अ
भिन्नः स्पष्टो ग्रहो भवति ॥ ६२ ॥ अथ चक्रस्य समत्व म नमन्यद्वपत्तानण्डजपतस्यान्नमहा येमाहरवी
१३६ कृत्वा मंदाम्य थमं पफलाभ्यां ततो खिलाभ्यां मुहुरेव मारः । रस्फुटं भवन्ति घ स्तु नोनसत्तघ केरमावा
दयसंस्कारोक्तमिति । प्रथमं । आद्विताभ्यां पंदशीघ्रफलाभ्यां संस्कृतस्तदनंतरं संपूर्णाभ्यां फलाभ्यां
136 संस्कृत एवं मुहुः पौवस्मे हे भौमः स्यात् । एतद्युक्तं भवति । मध्यमभौममंदफलार्द्धमध्यमभौ
मे संस्कृतमर्द्धमंदस्पष्टस्तस्मात् शीघ्रफलार्द्धमस्यैव संस्कृतमर्द्धस्पष्टः । अस्मान्मंदफलं म
ध्यमभौमे संस्कार्यं मंदस्पष्टोस्मात् शीघ्रफलमस्यैव संस्कार्यं स्पष्ट एवमेकः परिवर्त्तः । अस्मा
न्मंदफलार्द्धमध्यमभौमे संस्कार्यमर्द्धमंदस्पष्टोस्मादपि शीघ्रफलार्द्धमस्यैव संस्कृतम
र्द्धस्पष्टोस्मादपि मंदफलं मध्यमभौमे संस्कार्यं मंदस्पष्टोस्मादपि शीघ्रफलमस्यैव सं

स्कृते स्पष्टतर एवमसकृदिति॰ पद्यं॰ अथ मध्यमे एव फलार्धाभ्यां यथोक्तं संस्कृतस्तदनंतरं संपू
र्णाभ्यामेव फलाभ्यां मध्यसंस्कृतः संस्कृतो नार्धिताभ्यामिति॰ तत्र॰ अग्रगमाभावात्तदर्द्धस्यैव ब्रह्म
गुप्ताचार्येण यदुक्तं तत्सर्वं सतःहेतुमाह पृथक्केति॰ अर्धितफलसंस्कारे पृथक्केरनुपपादितत्वादित्य
र्थः॰ अर्धस्फुटस्य फलं किंचिन्न स्यामास्मितस्यादतं चेत्स्याच्चात्ततोपि सरमल सिद्धौ इत्यसकृत्सर्वं सा
धारणमेव युक्तमन्यथा बाधाहीनाकर्थं तदुक्तो बाधकानुपपत्तेः॰ अथानंतरं॰ ज्ञानराजो दैवज्ञः
सिद्धांतसुंदरे स्वर्ये थे आह ६३ तत्क्रियमित्यनन्तदुक्तमनुवदति॰ मध्ये स्वचंचलफलस्य दलं धनर्णं कृत्वा
ततो मंदफलं दलितं च तत्र॰ तत्संभवेन मंदनामकलेन मध्यो मंदस्फुटः स्फुटस्तेनाखिलचंचलेन नितं
त्र॰ शीघ्रफलार्धसंस्कृते॰ संस्कार्ये॰ तत्संभवेन॰ अर्धस्पष्टजातेन॰ मध्य॰ संस्कृतो मंदस्पष्टः स्या
त्साधितसंपूर्णशीघ्रफलेनायमेव संस्कृतः स्पष्टतरः स्यान्नासकृदित्यर्थः ६४ अत्रोपप

जितं इत्यामेवा नवदति॰ सम्यग्ध्रुवं इ फलस्फुटाद्युक्तफलं यस्माध्यानेऽस्फुटं न ह्येकं प्रथमं मंदस्फुटं केमध्यम
ला ल्केवलात्॰ तस्माद्राशुफलाद्दमैरजफलाद्धं ध्यांकृतान्नध्यमाज्जातं मंदफलं भवेत्स्फुटं मलं धिवि
१३७ 137 त्रमत्र क्रमेइति स इस्मं मंदफलेन सिद्धोमः स्फुटः मंदस्पष्टत्समाद्य शीघ्रफलं साध्यते न तस्फुटं स स्पं
तत्र प्रथमं मध्यग्रहात्केवलात्संस्कृता दित्यर्थः। मंदस्पष्टग्रहोत्पन्नात् तस्माद्द्व्यौः फलद्वयार्द्ध
संस्कृतान्मध्यमात्केवलहृवाद्युत्पन्नं मंदफलमतिस्फुटं॰ तत्संस्कृतमध्यमहृवातिसक्षामंदस्प
ष्टः स्वानीतशीघ्रफलसंस्कृतः स्पष्टो स्यातं सक्ष्म एव स्यादित्स्फुटो फलसं॰ स्कार क्रमोक्तमाग्रंप
सोपपत्तिं कृतया क्रमो नानुपपन्नश्भावः ६५ एतद्दूषयति॰ इति न सत्फलसंस्कृतात्सगा
द्विति न मंदफले हि न सक्ष्मताः अपिवच्चेतमंदः इति क्रमेण नागास्तिमाभवनाय तत्वासेनेति॰ इ ८ नि
रंमतं॰ नसमीचीनं॰ अत्रोहनमाह फलखंडकृता। हीति॰ हि॰ पतो हेतोः अर्द्ध स्पष्टात् द्रुहान्साधि

नमं रफलेस स्फमता न सिद्ध · अर्ह स्फुरन्नस्य स्वस्य स्वत्वाभावात् · एतदपेसया स्वस्वसाधितत्वं रफ
लस्य स स्फल्वाच्च · ननु सर्व सिद्धं नो क्रमात्मानात् क क्रमे आरोपे मा ति निमित्ता नु सरणं ननु
निमित्त म स्तोत्पा रोपस्ति न्याया ह्यो पपन्निर्प क्रोवस्य सरसाहरे अपि वानि · वनेनि खेद · खेद
त्व पिनोसद्धं त्वं मसस्फता या: अस्य रोगापि साधने: यथमत्वा न्सर्वसिद्धं नो क क्रम स्य सुखा
धंस स्फुास न्मलेन परं छ याचा दन स्वापप न्यायमेतावान्भवनामुघो गाह ति प्रयमत: शीघ्र
फ ला ईन हठ मं रफ लाला होमि ति क्रमत्मा ईस्फुठ न्नरतो · भवता · स्फुटलस्ता पि सत्कलोपप
त्ति कल्पनप्रयासवता · वासना: पुनिनो का · आघत क्रमेणा ताई स्फुठत्वं कर्यं नो क कर्यं च
विव परीतम क्र मित्यत्रा नियामकस्यापु कोर्भवक ल्पितवासनात्व पक्तो वेतिभाव: ६६ स्फुठो
रंवी हूम्ह ऽ नैवैव घाविल्प न्त्रोपपत्तिं श्लोकाभ्यामाह म ध्योरवि वि वा म ध्यकें द्रु ह योहिमंर

प्रतिवृत्तसंस्थः चंद्रोपि तद्वत्खशरे परेतोऽकस्मात्साधान्हसेध्मतिसृत्तसत्ते ॥ ४४ ॥ विलोकनीयो क्षिति
गर्भसंस्थैस्तन्नस्फुटौ तो खलुवत्लभ्नतो । आनतः सहितं रफलेन । एकवासाधितमंडकलेन मध्यो
१३८ 138 सुसंस्फुटो सर्पविधस्फुटौ स्तरति । मंडलगानं मध्यात्पंचल्केढुं नत्स्वरूपोमध्यः सर्पः मध्यमस
ध्यभोगागानिर्तसिद्धः सर्पां धिवर्वैढ्रौ पदलिभावः सकस्माह्ने तेनासोत्यात्समंद प्रतिवृत्तसंस्थद
ति । अन्यथा फलात्तु पपत्तेः ॥ इ । निश्चयेन । तेनमौमाशिवस्मो गानं तत्लत्सको वृत्तातरेढुत्सस्य
निरासो । चंद्रस्तं द्वत् । सर्पवत् । मंदप्रतिवृत्तसंस्थ इत्यर्थः अपि शब्दान्नि प्रकाशके भौमा
दिवद्वित्तलीम निर्विरोधाभासापः त्यऋणमिंडत्यसाम्यतम्कासर्पानुगात्समित्याविरोधः नन्वे
दमकेः काष्ठध्यवंतावितिलाघवात्क यं नो का वित्यपत आह स्वशरेरिति । चइस्फारसलेमंद
प्रतिवृत्तस्थानादीक्षणोनाद्देवस्थानं छेदके दर्शीपि तु मध्यमामतः शप्राप्तावतन्द्र तस्थः

सर्पत्कृशरणाप्रामेघ्रासैरेवतद्धृत्तस्फुटं इति द्वयोर्गयरनुक्तिरिति भावः यतः यस्माद्धेतोः स
तो सूर्यचंद्रौ प्रतिवृत्तस्थौ भगणमध्ये कक्षावृत्ते पूर्वं प्रतिपादितकक्षां सूत्रं समकप्रदेशे
दृश्येते यो नक्षत्रकक्षाप्रदेशे तो सूर्यचंद्रौ वक्रमतौ सहपार्श्वे स्फुटौ सूर्यचंद्रयोः लग्नस्य
क्षो भोगोपालस्तव इत्यर्थः अतः कारणात् सकृन्मंदफलेन एकवारसाधितमंदफलेन मध्यौ सु
संस्कृतौ सूर्यचंद्रौ स्पष्टौ स्तः पञ्चानां भौमादीनां वास्तवमस्पष्टत्वमन्ये एकेनैव शीघ्रफलेन संस्कृ
ताविति स्पष्टाभोगास्तदा इति भावः ॥ ६८ ॥ मंदशीघ्रफलयोः क्रमेस्यापयन्निमाह मंद दृष्टा ख्याकम
नोन एवबुद्धारिकाणां प्रतिवृत्तयुग्मं पूर्वक्रमेण खलु युक्तिः युक्तं व्यस्तं तमो गोरवकल्पनं स्यादि
ति अत एव यतः सूर्यचंद्रयोः शीघ्रफलाभावात् मंदफलेन केवलेनैव स्पष्टत्वसिद्धि
न एवेत्यर्थः भौमादीनां मंदशीघ्रक्रमात्समिवृत्तद्वयं पूर्वोक्तं छेद्यकनिरूपितमस्ति अ

तः कारणात्. एतत्. मंदफलोत्तरशीघ्रफलकथनं रवेः निश्चयेन. ५ त्रि ५ कं. भौमादीनां प्र
पतिरुद्धवत्सरफलमुक्त्वानंतरमाकाशेनरस्य वादत्ते षां शीघ्रफलं फलानंतरमाकाशसंवादं यत्कास्वि
१३९ 139 तमिति भावः ततः मंदोत्तरशीघ्रोक्तिरित्यर्थः. भास्तं. शीघ्रात्तरमंदेत्रिकृयं. गौरवकल्पनं. स
र्वं चेद्रूपारेकारणेनेत्तरे न्यायो भौमादीनामिति कल्पनं ह्यं पंचरहभूते. एको जौवमंदफलोत्क्लिलो
घवमित्यर्थः ६६ ननु इदं सर्वं नदोषपन्नं स्यादघुक्तं प्रमाणसिद्धस्यानस्यैव चाकाशेन
त्साधकारणीनादनिश्चयपरत्यतोभास्करोक्तमनुवदति. भ्रमत्रतः खेप्रतिमंडलेन भिन्न
पत्तकक्षामलयेविलोमगते. स्फुठोहि तेनास्य फलोपपत्तेयमकल्पितनुगमिहादामुरि
पि रितिन्यहस्वकोपयमिमंडलगच्छत्मस्तुभागमेहेर्छिमंडपेः यत्र. पासेन्मदेशे कक्षावृत्ते दृश्प
ते. करणसंत्रेणपत्नकक्षाप्रदेशसमसत्रेणाग्रहो दृश्यत इत्यर्थः; तत्र. तत्कक्षाप्रदेशोहि पतः

सग्रहः स्पष्टः न तत्कक्षाप्रदेशोपमेयादिभकं ग्रहस्य स्पष्टो भोग इत्यर्थः अतो स्य स्पष्टभोगात्म
कग्रहस्य फलोपपत्तये फलानार्थं पूर्वैर्बुधैः शास्त्रप्रवर्त्तकैः दृग्ग्रहगणितमार्गेषु उच्चं क
ल्पितं अयं भावः छेद्यके स्पष्टमध्यस्थानयोरभेदे फलाभावः भेदे तु फलमस्य घटनार्थं निय
घापथाग्रहस्य फलाभावस्थानादंतरमुपचितमपचितं यथा तथा फलमपचितमुपचितं भवतीति
फलाभावस्थानं कस्यापि कालस्य ग्रहस्य एवोच्चं सत्यं अतउच्चस्य यत्स्थानमनिरीक्षितं न सिद्ध
त्काशेन तत्साधकस्यार्थं नाप्यप्रमाणसिद्धमेवेति १० अथ तदुच्चसंस्थोपपत्तिज्ञानार्थं छेद्यके अंतस्थ
पं स्तु उन्नतिर्भास्करे कामनवहति पः स्यात् व्याहरः प्रतिमंडलस्य हि भुवस्तस्य हतोऽस्य सहसाः सोपि
प्रदेशश्चलनीति तस्मात्प्रकल्पितानुगगतिर्मिनिर्लिप्ति मेमेः सकाशात्प्रतिवृत्तस्य यः प्रदेशो
दूरे स्यात्तस्य प्रदेशस्योच्चत्वाद्धसंज्ञा कृता नाभियुक्तैः तथा च प्रतिवृत्ते भूस्य मध्यदेशो यस्तेष यहोमव

नितनीचकक्षायामुच्चभागाञ्चिरेमध्यस्थकपोऽभिन्नस्थानत्वात्फलाभावस्थलतः फलाभावस्था
नेप्रतिनियतोऽप्रदेशसमसत्वसंबंधाद्युच्चसन्नेलंपक्वमितिभावः नन्वेवंप्रतिनियतस्याऽस्थिर
१४० त्वात्तदुच्चप्रदेशस्थापितत्वेनतत्संबंधात्कक्षायाकमध्यत्वे फलाभावस्थानत्वमेकत्रैवसंभवत्य
तोनस्त्वभगणासंभवात्सर्वमुच्चभगणाः कथमुच्यतइत्यतआह अत्र इतिः सः प्रतिनियतोपप्र
140 देशः एकदेशाद्यपउच्चसंज्ञः प्रदेशस्याऽस्थिरत्वाद्द्वितीयधामसमएवकोपिशब्दः इति॰ यदिवंनोत
दफलाभावस्थानं पूर्वफलाभावस्थानादन्यत्एवानीद्विपरिभिरवगतानंनपूर्वस्थानेत
स्यन्यथानुपपत्त्यैतत्स्वर्थः कक्षायांचलति॰ पूर्वीयामिमुखंयत्तदुच्चमितिकल्प्यते॰ अत्रपंचमा
वः पूर्वप्रतिनियतंपत्वकक्षाप्रदेशसंबंधेनज्ञातं द्वितीयपर्यायेवर्तनतत्कक्षाप्रदेशसंबंधेनप्रति
नियतमुच्चपत्तिबोधकं नज्ञातं॰ किंत्वन्यकक्षाप्रदेशसंबंधेन प्रतिनियतमुच्चत्वमित्युपपत्ति

बोधकं सिद्धमतः कक्षावृत्ते भगणप्रदेशं भ्रमति तत्र कक्षानाम्नैव तत्कल्पनेयोरेवावृत्ताद्यवोस्त्वं प्र
तं भ्रमति वृत्तान्यं कक्षापां चलत्वेतिकल्पनेन तत्सर्वं चोपपद्यत्वेन पयत्यपावइति। उपसंहरति। तस्मा
दिति। उच्चप्रदेशे चलनाद्वित्यर्थः। गतिस्रोतः फलाभावस्थानं यदि यन्त्रितो रक्षस्मादि गान्यत्र तत्र भव
ति। किं तत्र नवरतनत्स्थाने चलनेनान्यथा गतिरिणा साधनायत्ते दि तिशान तत्र ग्रहैर्भिः शास्त्र प्रव
र्त्तकैः। उच्चगतिः प्रत्यहं कल्पिता। फलाभावादुपांतरादिति दिरमुच्चांतरं तदुदाहरिनेव स्थितित्पनुपा
ते न। गत्याभगणान्वयथपपन्ना इति भावः। ११ अथ नीचोच्च चलनाय पद्यं श्लोकाभ्यामाह भूगर्भोत्मा
ति तत्र नस्पकेतु मंतपफलरुप्पयाः पूर्वगत्या प्रति प्रतिदिनं गच्छतिप्रतिमण्डलं १२ तत्संबद्धं तथोत
नम्रति वृत्तोच्चदेशकः कक्षा पांभ्रत्यहं पातिसम सत्वानुसारतइति भूगर्भादित्यपफलजपांत
रेण। प्रतिवृत्तस्थकेंद्रमध्यपरमारण्यभागारूपं। प्रतिदिनं पूर्वगत्या गच्छति। तत्संबद्धं कें

दुःसंवेद्यप्रतिवृत्तं· तथा· पूर्वाभिमर्शके ज्ञानसारेणागच्छति: अन्यथा चलितवेदस्यवेदित्वात्
ययनि: तेन प्रतिवृत्तचलनेन प्रतिहतोऽत्रेरेशक: प्रतिवृत्तभागविशेषउत्र संज्ञां र साया·
१४१ समस्तज्ञानसारेणात्यरयातिगच्छति· तथा चास्य भोगकाराहंकं नानुपपन्नमिति भाव:
७३ इदमनुपपन्नमित्याशंकां तदन्तरप्रतिज्ञाचाह नन्वित्यादि· नाकाशवृत्तं कस्यात्र
141 च· प्रतिवृत्तं नत्कात्मत्वात्कथं चलतीति चेद्वियते· बुद्धिकल्पितताकाशाधिभागात्मकत्वा
धिष्ठितेन चलेनस्वार्थाश्चपीभूतमूर्त कं तिवृत्ताउसारेणाभूगर्भकेन्द्रस्य वृत्तं बुद्धिविभक्ताका
शस्वरूपं· अनन्तरं· तच्चा: तत्स्वरूपकक्षावृत्ते: प्रतिवृत्तं भूगर्भाद्रूपकलत्रयांतारितकेन्द्रेच:
समपृत्त्वपेन्यत्राकाशगोलान्तर्गतं· तदात्मत्वात्· आकाशात्मकत्वात्· कथं चलति· चलितुम
––– आकाशस्य चलनाभावाद्व्यत्र्यावयापकत्वानुपपत्ते: एवं चेदशंकसेनूर्दि· अग्र· उत्त

रमितिशेषः श्रोत्रमनःसंयोगविषयमप्यन्तरं कुर्वित्यर्थः ७४ उत्तरमेव श्लोकाभ्यामाह। प्रवहतांश
तपाद्वायुरूपं यन्मतिहन्तकं महतावायुना सार्द्धमपराशां धुजत्यपि ७५ नदाघातेन पूर्वं नि
त्रित्यं गच्छतितघथाः जलेमहाप्रवाहे गाध्यस्तस्वल्पप्रवाहकदलीनं चं द्रागोलावधिं कृत्वानस्त
त्रकृष्टापं यतंपिंडखंड यथावायुनोलः प्रवहास्यमस्तद्दंशलेन वायुस्वरूपं यत्रतिहन्तं वायुपरमाणु
कें द्रकं हन्तमेव हन्तकं तेनका स्पापाः वायुरूपत्वाभावेयविरोधः नतः महतागोलाकारेण प्रव
हवायुना सह पश्चिमदिगभिमुखनामन्यापि विरुद्धदिगभिमुखेस भाववापिवशद्यार्थः॥ नदा
घातेन महावायुयोगजनिताघातेन॥ एतेनासंभावनानिरस्ता॥ नित्यं पूर्वदिशि गच्छतीत्यत्र हेतुः॥ न
नु प्रतिवर्तस्याशलेन प्रवहवायुनोभिन्नत्वात्कथं विपरीतदिगभिमुखगमनं संभव्यवस्थितेत्याहक्ता
तत्कथनेन समर्थयति। पयेति० जलेमहानदेमहानघात्मकजले० महाप्रवाहे गाढ्हत्वा० एवं

देशे॰ विपरीतात्स्यप्रवाहप्रत्यक्षात्तुभवसिद्धस्यार्थः तथाचरावर्द्धीनेपितत्कस्यनमबाधि
तमितिभावः ७६ अथफलप्रभावस्थानरूपत्वेनपथ्यो चकुलिंतघानीचमथस्रीतिभाव्क
१४२ रा कमनुवदति॰ उच्चम षड्दूंनरोलंवनीचंमधाः स्वनीचोच्चसंसोपरास्यात्॰ कक्षास्थमध्याय रि
142 करोस त्रपातात्स्फुठमध्यसमस्तनीपिमिति॰ उच्चस्थानाद्राशिषट्कं नरेरा॰ नीचंभवतीत्य
तिद्वछो दूरप्रदेशोपयोच्चंतपाप्रमिति नस्थप्रदेशोभूगर्भा दत्यासन्नोनाचंनीचलातुमयोर्
ध्वाधेरे कृत्वासंबध्यादेतत्स्यभगणात्वेनाभेद॰ यथा एडकेलोः अफलोपत्तेपप्रकल्पितंतत्त
गमितिवं कस्फुटपमिति॰ मध्यमिति॰ परम धेकायनत स्वनोचोच्चाभ्यांतत्स्य: स्याः तत्र स्पष्टोमध्य
तुल्यः हेतुमाह कक्षास्थेति॰ कक्षासंस्थ मध्यचिह्नतउपरिकर्णाग्रसूत्रस्य॰ पातः संबधेत्त
स्मात्॰ स्फुटमध्येपामरामिनस्थानात्स्यर्थः अथमर्थोयुक्तमै विस्फुटदेवतः ग्रहस्थोक्तिपया

ष्यांप्रश्नोत्तराभ्यामुपनिबद्धं तत्रापि मंडलमध्ये शंकरं गतोथ तत्र यदृष्टं तोपि अस्यांतमे
वश्रवणाधिकोपि समितिः फलं तत्र विशिष्टमेतत् १ गुरुगतिरधिकाय एसा भवति तद्दर्शमी
ष्वेरे दृष्टेयेव॰ मृतफलपापि श्रमतां प्रेयान्नेति दर्मखिलं मदुनीचांगोपि तद्दृरिति॰ तथा यत्र फलस्य यत्र
फलाभावस्तत्स्पृष्टानाद्य थायत्रेष्वलक्षितथा फलस्य घतादितिफलानयनार्थं सर्वं के द्रोपव्यमाव
श्यकस्यकापि निस्पष्टाहजमितिमाः ७ भंगि पुगलेनतिपूर्वं प्रतितातमनिवृत्तभंगोरुत्केनिवस्य
मारान्यथर्समत्स्यर्थमाहरुनिवृत्तभंगीगितिः स्पष्टं अथोक्तां स्पष्टक्रियां प्रकारांतरेणोप
पादयति पुनी चोच्चवृत्तच्छघकंतन्नोर्ध्वाधरे रेखां सानुवर्तिं॰ कक्षा स्पष्टमध्य
यरुचि कृता थवृत्तांलिखेदंत्स्य फलत्यपानत्॰ नीचोच्चसंतं चयेवृत्तरेखांकमध्य
तो मध्यखगो यपरिस्पष्टामिति॰ अथ॰ प्रतिवृत्तभंगीनिरूपणानंतरं॰ कक्षावृ

नस्थितं तं पलमध्यगं तस्य चिह्नं तत्स्मात । तत्केन्द्रं कल्प्यमित्यर्थः ॥ अस्य लम्बयामितेन व्यासार्द्धेन वृत्ते
मुत्त्रिखेदु पयन्ति वा धकूः । तद्वृत्तं लिखितं नीचोच्चसंज्ञं । अत्र कक्षावृत्तनुतत्तद्वृत्तच्छेदस्यकुमध्य
१४३ मार्गमपमध्ययाश्चिह्नं पयरिलिखितारेखां कुर्यात् । चक्राग्रे भाज्य ह श्यापाधि प्रदेशे कुदेशयमन्तमित्य
र्थः ७८ अस्मिन्नुक्ते नीचोच्चसंज्ञनां प्रतिपाद्य पालिप्य रेखामानवदन्ति । कुमध्यनोदरन्तरप्रदे
143 शे रेखावृत्ततुंगमिहप्रकल्प्यं । नीचं तथा सूत्रान्तरे थानियप्रोच्चमध्ये रच पश्च रेखामिति । द
ह । लिखितवृत्तभगमार्गस्य तत्र प्रदेशे एवं रचितरेखा संलग्ने उच्चं कल्प्यं । भगमार्गस्य रन्ते तत्प्र
देशे । तथा रेखावृत्ते । नीचं कल्प्यं । अत एवैतद्वृत्तं नीचोच्चसंज्ञं । नीचोच्चमध्ये । नीचोच्च स्थान
मंप्यामन्त्यं प्रकृतदन्तरन्त्यर्थः । निपये रखां कुर्यात । एतेन नीचोच्चवृत्तस्य चक्रभोगाः समान्तराः
७९ कक्षायाः मध्यभागाकरणमाह । कुमध्यतोध रारेखा सममखचराग्रावधि । कक्षापातिमिनाति

पर्यंस्वाकापोक्रमध्यगेति॰ कुस ध्यमरस्य रचितेरवाया स्तुपः स्वाराचाक ह्मा पांग्रहस्वगेनगि
न स्थान पर्यन्तं कापों॰ कह्मां सवधर्धा पर रेखे क देशभूतः कह्मा या सरूप यर स्वाग्राम्पां
मतत्वे न तिर्पयरवाभुगार्भ स्वस्थाकापों॰ अथनीर्वाचित्र न्त स्यग्रहां कन भुंज कोटिस्पयोः स्व
र पद स्लोकाभ्यामाह रवी चोच्चवृत्ते नेम गराणाकिनेरस्मि वृत्त प्रदेशा नव लुनं गभागो ४॰ कह्मास्थ
राशिक्रममारीत्यापे षादिर स्मात्स्व चरो विलोम ८१ प लत स्थां न रम चक्रं इंदोत्पन्न रेखाव म
पोश्च मध्य॰ तिर्यगगन मूल स्व ध्यम वेत्को हिगरो धगार्ध इति॰ अस्मिन् लिखिते नो चोच्चवृ
त्ते भागानां कितं॰ हाद्वशराशिभागार्यकितं॰ उच्च प्रदेशमारभ्य॰ निम्नप्रदेशभागाः कह्मावृत्त
स्थराशिक्रमो॰ एवं प्रवस्थान क्रम मलस्पमार्गः द्विभिन्नवादि कुन्त द्वौ त्या॰ तारि गामिसुस्व
गणानपा॰ मेषादि स्थान मंक॰ अस्मान्मेषादेः सकाशं न्दुः विलोमं॰ कह्मास्थराशि

क्रमविपरीतदिग्गमित्वसगणानया० देपश्चिमितःकार्यः अत्र ग्रतिहा। तत्र पश्चिमनैव पूर्णैं तव:
पतःप्रतिवृत्तमुच्चस्थानाभ्रगमी दृत्यफलस्यायै त्रिज्यात्र दत्तं महस्थानाभ्रगमीति
१४४ त्यायें स्पफलस्पावृत मित्यक्ते यहोच्चों दंश तं यहोच्चोत्तरं० अत्र० नीचोच्चवृत्तपरिधौ
कें दृ० उच्चरेखाग्रहं घांतएलेति यथ्येस्त्वाई स्याका एभुजस्या:नीचोच्चवृत्तस्थ लिर्यग्नरेखाग्र
144 ह पारं त गलेङ्ग स्याकारे वृधिरेरवाकोटिज्या॥ :०:॥ ८१ ॥ :०:॥ ननु पूर्वं पम
नकोटिस्येप्रतिवृत्ते प्रतिपादितनएवनीचोच्चवृत्ते स्पफलस्याव्यासार्द्धं कथं संभवतइत्यतउ
त्तरं द्वितीयकर्णप्रकारोपजीव्यकोटिसाधनेकारणं चमत्कारोक्तमनुवदति॰ पर्के दृ॰हः कोः
टिफलेऽकैतेनीचोच्चवृत्तेभुजकोटिजीवे॰ त्रिस्यार्धं नःकोटिफलं मगणोक्तं सीदकं केंद्रत
र
धापनःस्यादिति॰ प०स्वनाहतस्त्याद्रिनाकैकं इभुजकोघा:फलेतेनीचोच्चवृत्ते भुजकोटि

ज्याभवति स्फुटं॰ मकरादिषड्भांतर्गते केंद्रे कक्षाहृत्ते नीचोच्चवृत्तनिर्यद्येत्र पोरंतरं त्रिज्या॰ तदूर्ध्वं कोटिफ
लं कोटिज्या नीचोच्चवृत्ते॰ कर्क्यादिषड्भांतर्गतकेंद्रे त्रिज्याग्रादधः कोटिफलं कोटिज्या नीचोच्चवृत्ते प
तो हेतोः स्यात् ॥ २२ ॥ उक्तहेतोपपक्ष्यानयनप्रकारे स्ते त्र स्पकोटित्वसाधयन्कर्णानयमुपपादयेन्श्व
शेषपूर्वोक्तमेवस्यात् अतस्करणांतरम नकोटिसंशै; फलंतत्कृतिर्योगमूलं॰ कुमध्यनीचोच्चवृत्ति
स्थं स्वेष्टान्तरेष्वनिध्याान्यादिहोक्तवत्स्यादिति॰ अन उक्तहेतोः तयोः त्रिज्याकोटिफलयोर्यो
गांतरं॰ अन्त्यनीचोच्चवृत्ते छेद्यके॰ कोटिः भुजफलं भुजः तद्वर्गयोर्योगमूलं॰ भूगर्भनीचोच्चवृत्तनप
रिधिस्थग्रहचिह्नमनयोरंतरालेसूत्रंकर्णः॰ अन्यत्॰ स्पष्टग्रहस्वरूपफलतद्वर्गान्तारे कं॰ कं दृ॰
नीचोच्चवृत्ते छेद्यके॰ उक्तवत्॰ प्रतिवृत्ते मध्यप्रकारीत्या॰ स्पष्टखगो हि स्पः कक्षावृत्ते श्रितिस्त्रसक
फलं च मध्यस्फुट खेटमध्ये मध्यगे स्पष्टखगाद् रांतव्यष्टास्थिते स्वक्रियतेन नत श्रेति समा

नमितिभावः आनयनं तु करणीशेषमजपलं तत्रत्रिस्यात्रेदिमित्यनुयाने नात्रिस्यात्स्तनं भजपतं अभिर
न्फलस्य चार्यलवादीत्याघक्रमयुपपन्नमेव ८४ अथ यथंगोपुराले नं निह्नतोनिहूयितमित्यप्यभिमन्त्रं
१४५ ध्यासंगतत्वपरोहाणपाह इतिनीचोच्चाहं नभंगोरि· भ· स्यच्छं· प्रतिह्वतनीचोच्चभंग्यादिकत्वात्मतां प्रत्यया
र्थं भास्करेत्का प्लेषकाम्यामनुवर्णेन· मंदेस्थितेनोच्चेभ्यानिमध्येभ्याग्यहोनलोमं भिजकेंद्रगत्या· शीघ्रादि
145 लोमं ब्रजतीव भातीति वितर्कितः प ए तस्य परस्मात् ८५ नीचोच्चवृत्ते पुनरन्यथा तेन तस्यानुलोमप्रति
लोमयाने· स्फगतिः साम्प्रतिमानमन्यस्मात् हेः फलार्थयोरिकल्पितं तदिदं· प्रतिवृत्ते मंदोच्चस्थाना
न्तरतः अनुलोमं· राशिक्रममार्गेण· अथ च अग्रिमप्रदेशं स्वीयकेंद्रगत्यान्मंदकेंद्रगत्या· प्र
तिदिनं गच्छति· शीघ्रोच्चाच्छीघ्रकेंद्रगत्या प्रतिदिनं· राशिक्रममार्गवैपरीत्येनेति विलोमामित्य
स्यार्थः; गच्छतीदवशाद्गदृष्टं वागमनं विपरीतगमनेनोपमीयते· भातीत्यनु ष्याणां दृष्टिविषयं

भवतीत्यर्थः ननु नरपूर्वगमने पश्चिमगमने च कथं वासनयोर्द्वयोर्विरुद्धत्वात् तोरेन मार्गविलंबि
तइति यस्मात्कारणात्सर्वदिशं गच्छन्नार्यनरः शीघ्रोच्चाद्‌ऊर्ध्वपूर्वगतेः पश्चात् एवं काल्पत्वं निरी
क्षः विलंबितोन्नतगतेः तथा च पूर्वतो गच्छन्नपि पश्चिमहावत गते: शीघ्रोच्चाकृष्टिमिन्दिशं गच्छतीति
विचारपश्चाद्दिशा गच्छतीति निर्णीनपतेन न विरुद्धमिति भावः तस्य नरस्य प्रतिवृत्ते नलोमप्रतिलो
मपाने शीघ्रोच्चात्पूर्वं पश्चात्सजीनेन पूर्वश्लोकोक्ते न नीचोच्चवृत्ते अन्यथा विपरीतं मंदोच्चात्पश्चा
त् शीघ्रोच्चात्पूर्वं गमिष्यतीत्यर्थः प्रतिवृत्तसंस्थापा सकाशात् नीचोच्चवृत्तसंस्थितौ विपरीतता नुनमिति
वाकालंकारे ननु कथं नरस्य प्रतिवृत्ते नीचोच्चवृत्तयोर्भिन्नपारनत्ततस्तमनपि विपरीतं परस्परं बा
धितमित्यत आह लोके निम्ना प्रतिवृत्तसंस्था ग्रहस्य गतिः प्रतिपादिता एका मुख्या वक्तृभूते
त्यर्थः अन्यत् नीचोच्चवृत्ते ग्रहगमनं प्रतिपादितं प्रतिभानं आभासमात्रं न वस्तुतः

त्वं॰ वल्लभनिद्देशस्यासम्भवात्॰ प्रतिबुद्धानुच्छागमनं वल्लभभूतंनीचोच्चबुद्धेनमुकुरभूतेनैव परीक्षयतिर्विविनंभ
वतीति भावः॰ ननु वल्लभभूताप्रतिबुद्धत्वगगतिर्वकुम्पचितानीचोच्चबुद्धनागमनं त्ववल्लभभूतं॰ विरुद्धत्वाद्युक्तु
१४६ मनो चित्यमित्यत आह प्राज्ञैरिति॰ ननु॰ नीचोच्चबुद्धच्छेद्यकं॰ फलार्थं॰ फलसाधनप्रकारेण वर्णितं
146 प्रतिपादनार्थं॰ सुबुद्धिभिः पूर्वोक्तैर्यैर्मरावबोधार्थमवल्लभभूतस्य पवकल्पितं प्राज्ञैरित्यत्र
प्रकर्षेण ज्ञातव्यत्वेन प्रतिबुद्धत्वस्थितत्वात् प्राज्ञैरनेन रूपकल्पितमन्यथानुपपत्त्यैविकाक्षितः ८६ न
नुवल्लभभूतस्य मङ्कल्पितच्छेद्यकं मनुष्याधमाधिप्त्या नहि णोत्पवृद्धोशंका निराकृवन्नसेसार्थम
भङ्गीद्वयं चेद्विलिखितं विमिश्रं वृत्तद्वयं यत्र यथोक्तरत्नं॰ नीचोच्चबुद्धिप्रतिबुद्धयोगे भवत्य
वश्यं घटचरस्याविरुद्धमिति॰ एवं नाद्वयं प्राप्तके विमिश्रं॰ एकत्र संकीर्णं॰ लिखितं यन्मलघयाका
शे हेतुव्याभावाद् रकस्याभंग्याः समाविनताभिनिमि श्रभंगपाश्यास्फवलाद्वि त्वेनमत विनं

तथाथान्यस्या अवास्तवेवले पि लिखनोपि त्यक्त्वा छिन्नखेनोचित्यंप्रस्फुतत्वा स्तेवा शलना
नदेोखि न्यामोनिसूचनार्थं चेदिन्यकं· अत्र गमथ्रभंग्यो· हृज छेयः प्र निवृत्तनी चोच्च वृत्त
छेपे· अपिराद्दर्थः तेनान्यत्र नि एसाद्दृपा म्ने याव हृत्करोत्या अतंग्रहचिह्नंन र्हि गी चोच्च
वृत्त प्रति वृत्तस्थानेवस्थं· नान्यत्र भवतीति प्रतीतिः॥ २० अथानि मंदवोधार्थं लौकिक दृष्टां
तेन भास्कराचार्य मन्वदृनि· यथा भवेत्ते लिकूपंत्रम घये कृष्ठ भ्र मोमो भ्रमतो यवे लोमः नीचो
च्चवृत्त भ्रमणं तथान्यत्स्यादृच्छतोपि मतिमं ऽले ति· ते लोत्पादकं यंत्रं भाषया घघारणा खं
तस्यो लूखलमे थेनि ला दि घर्षकं स्थूल काष्ठदंडं तस्य भ्रमणं योशदृनेगा वलाव द्ृन्या
पा दृली व ६०० तस्य भ्रमणमपे क्षया विपरीत यथा भवति· तथाप्रतिमंडले न· प्रतिवृत्तमा
गेणागच्छतोपि शव द्ृन्यधगम नासंभवेक्षानिविरोधा भासः यह स्य नीचोच्च वृत्त भ्रमणं· मनं·

त्यात्· प्रतिवक्रगमनापेक्षया विपरीतं आभासमात्रं न वास्तवं यस्मात्· अन्ययाहृयो: स्थित्या
वृत्तद्वयपातयन्त्रचिह्नं तस्मात्तन्नीचोच्चवृत्तस्थितिरेव वास्तवी नाधिकं नास्ति· प्राग्वृत्तस्थितिस्फु
१४७ टस्पष्टेनेति चेन्न· प्रतिवृत्तात्मकवायुवृत्तस्य सामान्यवायुघातो हेतुर्विनाऽसंभवात्· अप
वगमनापेक्षया नीचोच्चवृत्तस्य वायुघातात्मकस्य स्पष्टगत्या पांचयन् गति पूर्वगमने पश्चाद्गम
147 नप्रतिपादकस्य वास्तवस्थानपूर्वगमनकल्पनस्याधिकत्वे गौरवापत्ते घटकस्यन्तरपूर्वगमनवि
रहकल्पनाच्च ८८ प्रसंगाद्विप्रतिपन्नं सिद्धांतसुंदरोक्तं तन्न घटते पतिः वामांग्निपादिरपि
नुगलेवस्थानमेषादितो हि विधेः क्रमतो वक्रत्वम्: नीचोच्चमंडलेति यथाविधि पतिलिनोर्ध्व
सिद्धांतं तस्मिन् रचितेनात्र दसन्धि नान्तमिति· पूर्वार्द्धसिद्धांतसुंदरोक्तं अन्यन्यहारे नेतुं क्रम
पदं उच्चपक्षेनान्वेति· एवमाहात्त्र केवलमपदं यत्पक्षेनान्वेति· उभयत्र व्यवधानात्· अने

चैति साधारणेन मानीचोच्चमेऽत्र विधा विलिप्तस्पष्टं यमपोक्तं। इति। एवं श्रीदेन। सिद्धांतसुंदर
कृता। ज्ञानराजदैवज्ञेन यदुक्तं नरसरित्स्पष्टः २८ अस्तात्केंद्रमाह प्रतिवृत्तगराशिसंस्थिते
गिरुपस्मान्विलोमसंस्थितिः अथ स्पष्टफलसाधनार्गेता विपरीतागास्तमानतेनपदितिः। इह।
नीचोच्चवृत्ते। प्रतिवृत्तवशेनमानराशिसंस्थानात्स्पष्टगतां विपरीतविपरीतत्वक्रमाद्वस्थानं। यस्मा
द्धेतोः कारणात्प्रतिवृत्तराशिसंस्थानमेव नीचोच्चवृत्तेऽनुक्तं नरेश्वरोक्तं न नीचोच्चवृत्तस्यावस्तु
मूर्तत्वेन कल्पितत्वात् राशिसंस्थानस्थापितत्वात् न प्रतिवृत्तवद्राशिसंस्थानकल्पनेपि फलो
त्पत्तेरनिवारितत्वात् विरुद्धं। उभयप्रकारेण समानेऽत्र हि वृद्धासिद्धस्य वस्तुमूर्तत्वेन कल्पितत्वात्
स्फुटिरित्यस्वरसात् अथवेति। तेन। सिद्धांतसुंदरकृता। फलस्पष्टसाधनार्थं विपरीतं। मध्ये ग्रहे
स्पष्टत्वारादर्शनात् तत्प्रस्थापितेऽस्थिमित्याशंक्य विपरीतं यस्माद्धेतोरत उक्तं यस्मात्स्फुट

मिति एषणां तरं॰ श्रवपंभाव: कक्षास्फुटमध्यग्रहस्फुटग्रहान्तरयोः षष्ठग्रहस्थाने यत्र परं तरेणाभ
वति तन्मन्दस्फुटकेन्द्रस्यात ईदृशे रेखावावे यरीता राशिभवस्य वलक्ष्मूनं॰ कक्षायां राशि॰ कमस्याभिन्न
१४८ त्वात् दृतोस्मात्फलस्फुटकेन्द्रात्यायमस्य वृति द्विलक्ष्मभूतस्य षष्ठस्थाने ज्ञानांर्थ विपरीतमवश्यं कार्यं
तदुक्तौ नन्दस्कन्दं सेदवं॰ तदेतत् कोतदुक्तम सदेव॰ धन राशिनावावां चतेषां॰ स्वर्णं तु मंदस्फुटे॰ ग्र
148 ग्रपष्ठस्थाने मन्दस्फुटकेन्द्रगात्सप्तषष्ठग्रहे इति॰ इदं लेखवाक्यतायत्नं नविदं ८० एते हे घकरोत्पा
फलस्य न कर्मायथ निश्लोक ग्रयोरण्यहमंदनीचोच्चवृत्ते परतोम ध्यमोपान्तिने तो कपैःसाम्य दृष्टे
नस: संस्थानोऽवास्तवामध्यवत्स्यात्स्फुटमंदपूर्व: स्वकक्षागतो स्यात् केन्द्रे ९८१ शीघ्रनीचोच्च
वृत्ते च चलोच्चाद् दूरमं रे॰ पूर्व: स्फुट: शीघ्रकेन्द्रे॰ पूर्वमार्गे रोदेयाह्यपंत कृतस्पष्टतारा
क: मन्दवाराभवेत ९८२ अतो मन्दस्पष्टविहीनशीघ्रतुंगं भवेच्च चलकेन्द्रमस्मात्॰ उक्तोपप

त्पाच पलं फलं पत्न संस्कृतो मंदस्पष्टः स्फुटः स इति । यतः कारणात् मध्यमो ग्रहो मंदनीचोच्च
वृत्ते गछति तेन कारणेन । उक्तरीत्या । मंदफलानयनप्रकारेण । मंदछेदेन । मंदोच्चोत्पन्नेन । मंदफले
न । सः मध्यमः अवालवः कक्षावृत्तस्थोऽपि च हात्मकः संस्कृतः केन्द्रवशात् धनपुनः मंदपूर्वः स्फुटः
मंदस्पष्ट इत्यर्थः स्वकक्षावृत्तस्थो मध्यवत्स्वल्पभूनः स्यात् । अस्मात् । कक्षावृत्तस्थं मंदस्प
ष्टोऽपि वृत्तात् । चिह्नं बस्त्वर्थः शीघ्रनीचो च्चवृत्ते कते — — — — यो मंदस्पष्टो ग्रहः शीघ्र
केंद्रांतरे पूर्वमार्गेण । देयः तच्च । दृत्वाचिह्नं । हि । निश्चयेन । अयं ग्रहः आकाशदृष्टतारात्मा
शरभावे स्यात् । आकाशदृष्टतारात्मकग्रहस्थेन मंदस्पष्टचिह्नमित्यर्थः शरसत्वे तत्स्था
नात् क्षिप्तो नररश्मि छेद्यकेन हि स्वनमश समनो अत्रत्यवाणोरुक्तकं । अतः कारणात् मंदस्प
ष्टानां शीघ्राच्च शीघ्रकेंद्रं । अस्माच्छीघ्रकेंद्रात् उक्तो पप त्पात्य शीघ्रं फलं तेन संस्कृतो मं

१५९
149

द्रस्पष्टः स्फुटः कक्षायांभोगात्मकः सः ग्रहः स्यात्॥ ६३ ॥ अथ होच्चांतरस्य केंद्रत्वे युक्तिरीत्यामभववदिति।
वृत्तस्य मध्यं किल केंद्रम् अतः केंद्रं यद्ग्रहोच्चांतरम् मध्यमे ततः यतोंतरेणावतिष्ठं तारे शान्नीचोच्चवृत्तस्य स
देवकेंद्रमिति। किल। निश्चयेन। वृत्तस्य मध्यभागरूपं स्थानं केंद्रम् उक्तं पूर्वैः अतः कारणाद्
होच्चयोरंतरं भोगात्मकं केंद्रम् उच्यते। मध्यभागेन ग्रहोच्चांतरस्य संबंधाभावात् कथं केंद्रत्वमित्यतः
संबंधमात्पतइति। यतः कारणात्। कक्षायामुच्चभोगस्थानात्। तावानिवोच्चग्रहांतरतुल्ये।
अंतरे। कक्षायांपरस्थानं नचेत्यर्थः नीचोच्चवृत्तस्य। सदा। सर्वकाले एकप्रकारेणाविच्छेदार्थः केंद्रं स्या
त्। ग्रहनतकेंद्रत्वादतः केंद्रसंबंधाच्चरं नरस्य केंद्रसंज्ञत्वमुक्तमिति भावः॥ ६४ ॥ अथ शीघ्रफलम
नित्यसूक्ष्मगोलस्थितिसिद्धं छेद्यकं कल्पनोपजीव्यं विवक्षुः स्वकल्पितं प्रथमं तत्स्मातिज्ञानं स्तर
पपका। शीघ्रनीचोच्चवृत्तभागात्साधयति। अथ भास्करसंमतं वहामि ग्रहशीघ्राख्यफलं च

युक्तिसिद्धं· मदुक्तरीत्या ताः स्वशीघ्रभागास्त्रिभज्जीवा वितन्वनाः स्फुटा भवंतीति· अथानंतर
ग्रहस्पष्टशीघ्रसंस्कृतकंफलं· युक्तिसिद्धं· प्रायः कोपेक्षया सम्यक्कृतं· नन्वेवमग्रे घेकेनापिकेन्द्रं
लघुकं च कथं प्रमाणाग्रमत्यन्त आत्माभास्करसंमतामिति· पद्यपदपि गणितांते तथोक्तं न पूर्वानुरो
धात्तथापि नीचोच्चवृत्तभंग्या फलवत्तानक्रमो यत्नोपकारणे केन्द्रमध्यगत्या खकक्षा स्वप्नवृत्ते
वृत्तेन्मंदनीचोच्चवृत्तस्य मध्यं यतः तद्वृत्ते शीघ्रनीचोच्चमध्यं तथा शीघ्रनीचोच्चवृत्ते स्फुटः खे
चरत्यतः तद्वृत्तावित्यस्य· तद्वृत्तस्य पूर्वपरामर्शीन्मंदनीचोच्चवृत्तपरिधौ वित्यकार्थः प्र
तीयते· मंदनीचोच्चवृत्तपरिधिस्थभूगर्भान्मंदकर्णाभिनिन्नस्तदंतरेण कक्षावृत्तं तत्र मंदस्फुट
दर्शितात्स्वयं· अत एवाग्रे ग्रहस्य कक्षा च लकर्णाभिघ्नो स्फुटा भवेद्व्यासदले न भक्तान्व्यासखंडं नगरः
कुमध्यात्समत्वात्स्यतेहि प्रवृत्तानि केनेति समवंतरो केन्द्रो चलस्य राशिफलसाधनं मंदकर्णेन हेमवकक्षा ह

त्तमाक्षेपलम्बं॰ सूर्यचंद्रयोस्त्विदमेव भवति॥ मंदस्फुटस्थाने शीघ्रनीचोच्चवृत्तमध्यं॰ शीघ्र
नीचोच्चवृत्तनाम्नात्मकः स्पष्टोऽयं तस्मादधिष्ठानवृत्तं शीघ्रकर्णं तदेवाकुमध्याद्याह्यागुत्तं कक्षा
१५० वृत्ते॰ अत एव क्रमोऽपि संलग्नः॰ मध्यस्थित्याधवृत्तं प्रकक्षावृत्ते मंदस्फुटो मंदकर्णवृत्तं प्रकक्षा
वृत्ते मंदनीचोच्चवृत्तसंलग्ने॰ स्पष्टः शीघ्रकर्णवृत्तं प्रकक्षावृत्ते शीघ्रनीचोच्चवृत्तसंलग्ने॰ इति भा
150 स्कराचार्याणां स्वरूपोक्तो शब्दलभ्योऽभिप्रायः॰ गणितानुरोधेन तु ताविमस्पष्टो कक्षावृत्ते
मंदनीचोच्चवृत्तस्थ स्तत्संबंधिकर्णसूत्रस्थत्व इत्यर्थः॰ शीघ्रनीचोच्चवृत्तमध्यं मंदस्पष्टभागा
त्मकं शीघ्रनीचोच्चवृत्ते स्पष्टस्थानं तत्कक्षाभोगेन मंदस्पष्टएव॰ एतत्कर्णसूत्रसक्ते पूर्वकक्षा
वृ॰ त्ते एवस्पष्टाभोग इति शब्दालभ्यो र्थो लक्षणापादनैरिति॰ एवं च भास्कर संमतानां मंदस्पष्टभा
स्कराचार्याणां समतं॰ मात्पंगतते याम् कमित्यर्थः॰ पर्यवसितं॥ तत्र स्पष्टा॰ शीघ्रांशना

हृतस्वकर्णोद्धृताद् इति । स्वशीघ्रभागाः यह स्वशीघ्रनीचोच्चवृत्तपरिधिभागाः प्रागुक्ताः मंद
कर्णाग्रगाभिहृत्स्वयाभक्ताः स्पष्टाः शीघ्रकर्मण्युपयुक्ताः स्युः २५ भुजकोटिज्ये स्फुटे व
इन्शीघ्रकर्णोद्भ्राकाम्यांमाहृशीघ्रकेंद्रभुजकोटिज्ये वमंदकर्णाग्रगुणिते त्रिगुणाप्ते । ते स्फु
टे तद्भुजयत्स्वके ततः स्पष्टशीघ्रवृत्तिं ज्ञीत्यफलज्या २६ कोटिज्यापायं युताहीना मृगकर्क्या
दिकेंद्रकेन द्वर्गयुक्ताद्दोर्ज्यायाव र्गान्मूलं चलश्रुतिरिति । प्रमाणाते शीघ्रकेंद्रस्पभुजकोट्योह्रस्व
न्त्रज्ये । तेलब्धे । तद्भुजयत्स्वके । शीघ्रकेंद्रभुजकोटिह्यामयपोर्ज्ये स्पष्टात्रिज्यामयुक्ते भवतः ततोर्न
नए । स्पष्टशीघ्रनीचोच्चवृत्तोत्पन्नान्त्यफलज्या । त्रिज्योमर्द्वं फलमिहांत्यफल स्पज्जीवेत्यत्र मंद
कर्णमितत्रिज्योत्पन्नं फलं स्पष्टान्त्यफलज्येत्यर्थः स्पष्टशीघ्रकोटिज्यायां मकरादिकर्कादि
इंतगतिकेंद्रकेमेरापयतोनाऽत्त स्याः ; वर्गेणयुक्तात् स्पष्टशीघ्रभुजज्यायाः वर्गान्मूलं शीघ्रक

णीः प्रागतः शीघ्रकर्णेन यथायथमित्यर्थः ६७ प्रकारान्तरेण केंद्रकर्णसाधनं तस्मात् दृक्कर्णोत्याने
तफलेन संस्कृतो मंदस्पष्टः स्पष्टः स्फुटः स्यादित्यभिप्रायेणाथ माह प्राक्साधिते यच्चलकेंद्रज्ये हेः
१५१ कोटिफलेन त्रिज्या मृगादिकेंद्रे मध्यम्वेदः कोटिफलेन युक्तोन कर्कादिभ षट्के केंद्रे ६६ तद्वर्गबाहुफ
151 लवर्गयुतेः पदं स्यात्कर्णोश्चलश्चलफलं च पूरेकमस्मात् मंदस्फुटश्चलफलेन युसंस्कृतः
स्यात्स्पष्टः सत्कृतः भवतीत्यन्वयः इत्यत्रास्ति प्राक्पूर्वं साधिते च शीघ्रकेंद्रे त्यन्ते भुजकोटी
फले शीघ्रकेंद्रभुजकोटिः स्यां शीघ्रकेंद्रभुजकोटिज्जीवेत्यादिना साधिताभ्यां स्फुटाभ्यामे
नाहतेत्यादिना साधिते ये भुजकोटिफले पूर्वोक्तेन साधने परिधिः स्पष्ट एव उडुतरां हे
नत्साधनेनत्यफलज्या स्पष्टेव त्रिज्योद्धृतेत्यत्र मंदकर्णेनाहतेति क्षेपतः नपोमे धं कोटिफले
न मकरादिषट्कांतर्गतशीघ्रकेंद्रे मंदकर्णे युक्तः कर्कादिराशिषट्कांतर्गतकेंद्रे हीनः तस्य

वर्गः भुजफलस्य वर्गः अनयोर्योगान्मूलं शीघ्रकर्णः प्रायः कोट्यावाहीनकर्णतुल्यः स्यात्
अस्मात् शीघ्रकर्णेन शीघ्रफलं प्रायः न स्यात् त्रिज्यापरिणतं भुजफलं श्रुतिरित्यत्र फलस्य चापं
लवादिखचापस्पष्टफलमित्येतेन स्पष्टभुजफलशीघ्रकर्णाभ्यां शीघ्रफलं वा साध्यं न तत्प
त्रिज्यास्थाने पूर्वं वरकर्णेन ग्राह्यः किं त्रिज्यैव प्रतिमंडलाव्यभुजोपि स्वतत्परिधात्रो
त्रिज्योत्पन्नपरमलज्याचापस्य परमफलत्वेनोनपुनस्त्रिभज्यापञ्चतः पदेऽन्यतमपदेऽक
रीत्या साध्यः न तु स्पष्टांत्यफलज्याचापस्य परमफलजनितपदेऽनिषेधोयं संदसुहोमेगात्म
कोऽयम् एतदानीतशीघ्रफलेन सकृदेकवारं संस्कृतः स्पष्टो स्यात् पूर्वोक्तासकृत्कर्मणास्य
निराममंदार्थं स्पष्टपतिभवतीति अत्र नवीनप्रकारे अत्र सकृदारंगारं पावहाविशेषः
यतः चित्योरेत्यान स्यात् ६६ अत्रोपपत्तिं पतिजानन्पूर्वेन त्वकसाधुत्तमाह अत्र नापि

भांगेयुगलेले न विशेषः पूर्वं पश्चिकवदर्थं मिति विमलां मतिमान्सु गम्यां मंदस्फुटितप्रामे न कर्कटकेन
वृत्तं भूगर्भतो पि हरन्न नवलुकक्षिकाख्य मिति । अत्रागस्मि न्वो न शीघ्रकर्म प्रकारे: अपि
१५२ शाद्: पूर्वोन यतो पप न्यास समुद्र्य पार्थ: प्रमितिवृत्तनीचोच्चवृत्तस्य छेघक दृपेन । विशेषप
दे । पूर्वोक्तात्स विशेष मिति क्रियाविशेषणं । पुक्तिं । निर्दिष्टगणो अत एव मुक्तं द्विभिस्तु खेनवो
152 ध्याः मंदकर्णो तुल्यकर्को टकेपदत्वं भूगर्भ विहृ स्थानात्त ह्वत्वं । हत । शीघ्रक सो त्याद नार्थ: स्व
लु । निश्चयेन कक्षासंज्ञं । ननु त्रिज्योत्पत्रं मन्दकर्मोपयुक्तं पूर्वोक्तं । अपं भावः यद्यपि वं ननु कर्णाग्रे
हृत्य विवादं । न च सूपचं प्रयोः शीघ्रफलाभावान्मंदकर्णाग्रेव स्थानं नान्य न । न च प्राची नैर्मंदकर्णेन
भ्यापयामेतयोः कक्षापापमवा स्थानकत्वनं लोति मंदं । मंदफलानुपपत्तः तदमजो व्यर्थं प्रतिष्ठितावस्था
नेनु मंदकर्णोसिद्धेस्त रत्तरोधेन कक्षावृत्तस्य स्फोंति वृत्तानकार स्पष्टत्रिज्या वृत्ताति रिक्तस्यावश्यंभि

ष्टिः एवमसितरश्मेर्ग्रहस्यापि मंदफलसम्भवान्मंदकर्णोत्पन्नितकक्षावृत्तं त्रिज्यातोऽन्यद्भवेत् सर्वत्र
हानाश्रयत्वात्कल्प्यते गणितज्ञैर्थमि २०० अथात्मोच्चस्थितस्व नीचोच्चवृत्ते राशयंकमंदस्पष्ट
ग्रहशीघ्रोच्चयोरंतरं शीघ्रकेंद्रभुजकोटिज्ये स्पष्टसाधिते तदुपपत्तिं चाह त्रिज्योच्छवृत्त
हृताभिभसंस्थितिः स्यात्तुल्यायतनमध्यखेटचलोच्चचिह्नैः शीघ्राख्यकेंद्रभुजकोटिगु
णौ त्रिभज्याहतौ स्थिताविहमध्यश्रुतिः सुसाध्याविति त्रिज्यामितव्यासार्धेन जनितपूर्वकक्षा
वृत्तवत् इह लिखिते वृत्ते अपि समवृत्ते राशिभागाद्यंकस्थानं तुल्यं स्यात् कक्षानुरूप
त्वात् परमत्र कक्षावृत्तस्थविभागोऽल्पः वृत्तद्वयगुणकर्णस्य मेषराममलंतो त्याः विभागाद्यंकस्थितिवि
शेषः तत्र मंदकर्णाग्रवृत्ते मंदस्पष्टस्थाने मंदस्पष्टग्रहचिह्नं शीघ्रोच्चभोगस्थाने शीघ्रोच्च
चिह्नमिति द्विचिह्नकार्यं इह वृत्ते शीघ्रकेंद्रभुजकोटीज्ये पूर्ववृत्तस्थमंदकर्णवशात्तदुपात्ते

सुसाध्ये एव· अत एव न वीनमस्कारे शीघ्रकेंद्रभुजकोटिज्ये वेमंदकर्णगुणिते त्रिज्यया भक्ते·
ते स्फुटे न तद्भुजस्य केंद्रस्य कक्ष्या प्रपन्नं· एतेन मंदकर्णाहताः स्वशीघ्रभागाः त्रिभज्यो वा विहृ
१५३ ताः स्फुटा भवंतीत्यत्र कक्ष्या मायप्रयत्नं· उपरिधीनां पूर्वकं साहृतसंबंधेनो केरनदृतसंबंधार्थं
मंदकर्णानुपातस्यावश्यकत्वात्· अत एव चेतच्छेते मंदकर्णस्य परमज्यालेन मंदकर्णस्यच्छेप
153 रिधिमध्यांत्सेनादृनेरस्याघर्हेन स्पष्टांत्यफलज्या· नात्रस्थानतः संबंधाभावात् १ शीघ्रप्रतिमंडल
माहभूगर्भतः याद चलाख्यफलज्याकायेतं गोलखेपरिरिचिह्न मेनोपिहतं· मंदश्रुतिप्रमितकर्क
टकेन पत्रतत्त्वास्तवं यत्चलप्रतिमंडलं स्यादिति· भूगर्भस्थानात्परमशीघ्रफलस्पष्टज्याप्रमिता
ग्रस्थाने शीघ्रात्रविहमभिमुखेहतमंदकर्णाहतं · पश्चि अतोस्मात्केंद्रत्पातः· अपि:
भूगर्भे मासमुत्रयार्थः मंदकर्णप्रमितकर्कटकेन पदृत्तचोवृत्ते न समसूत्रपार्थेःत सहल भूर्गयह

विंवाग्र पत्वात्. ग्रहस्य शीघ्रप्रतिवृत्तं स्यात् २ अस्मिन्वृत्ते मंदस्पष्टग्रहशीघ्रोच्चयोरंकनेनांतर
रेकं दृग्मीति चवरभुजकोटोघोस्यौ अकोटा व्यासार्द्धमंदस्पष्टग्रहशिघ्रतंगोदत्वा अपूर्ववत्. तदंत
एलं शीघ्राख्यकेंद्रमत्रापि वेततः ३ त्रिज्यावृत्ते शीघ्रकेंद्रभुजकोटिज्ये कृते. एते मंदश्रुत्या निव
शास्तिः कक्षाप्रतिवृत्तयोरिति. अत्र. शीघ्रप्रतिवृत्ते. पूर्ववत्. सेवो ध्वरेखालग्नानि यकृतुगोंर्ध्व
रेखास्वभुपयेस्पाघ्न करीस्या. शीघ्रोच्च मंदस्पष्टग्रहा चिह्ने कृत्वेत्यर्थः तदंतराले ग्रहशी
घ्रोच्चयोरंतरप्रदेशे. अत्रास्मिन् शीघ्रप्रतिवृत्ते. अपि शब्दः कक्षावृत्तेन समुच्चयार्थः वेनिश्च
येन. तारात्मकग्रहस्योच्चस्य चैतद्वृत्ते एव वस्तुभूतलेनावस्थानात्. शीघ्रकेंद्रस्य वंशये कृते. शी
घ्रकेंद्रभुजकोटिज्ये. त्रिज्यावृत्ते. त्रिज्या व्यासार्द्ध कक्षाप्रतिवृत्तयोः एते. मंदकर्णानुरोधेनाव
याने न कक्षाप्रतिवृत्तयोः मंदकर्णव्यासार्द्ध त्यन्मयोरेनयोः स्तः अत्र मंदस्पष्ट मंदकर्णव्यासा

कक्षान्त्रेत्रसाधितेनस्पष्टेमृगजेकोटिज्यातेमंदकर्णव्यासार्द्धशीघ्रशानिहृत्तेत्सरस्फवत्तुगुणितं॰
कक्षान्तुशीघ्राख्यकेंद्रेमृगजेकोटिगुणोत्रिभज्याहृज्जसिद्धानिसमदृश्यातितः सुसाध्याविनिम्
१५५ वीनामात्रपुनरुक्तेनयाथिपूर्वोक्तकक्षाप्रतिवृत्तेयोन्तिज्यान्यासार्द्धयोर्थयासंवंधस्तथा
नयोर्मदकर्णव्यासार्द्धयोः कक्षाप्रतिवृत्तयोः संवंधदर्शितस्वनार्थेयुगपत्तयोरन्तिः ७स्य
154 स्पशीघ्रवृत्तिजांत्यफलज्या॰ कोटिज्यापापतनाहितोनोयत्रोपपत्तिमाहप्रतिवृत्तस्थकोटिज्या
शीघ्रांत्यफलजीवयोः पोगांतराभ्यांपूर्वोक्तरीत्याकोटिः स्फुटाभवेदिति॰ पूर्वोक्तरीत्याम
ध्यस्थरेखाकिलवृत्तयोर्पतदंतरालेत्यफलस्यज्योवा॰ नदृश्येतेः कोटिगुणोमगादेकर्णरि
केंद्रेनदयोपनः स्यात् अतस्तदैमांतरमेत्रकोटिरितिपूर्वोपपादितेतेत्सर्थः स्पष्टयोः पूर्वोक्ते
क्तयोः कोटिस्फुटा॰ भृगौभजितपर्ययेरेखाप्राप्तिहृत्तस्थग्रहयोरंतरहृयाकृत्वारेखस्थर्थः

५ तदृग्गुणकोटिज्याघ्नस्फुटशीघ्रकर्णाप्तोपपत्तिमाह एतन्मध्यस्पष्टयोर्वर्गयोगान्मूलं चलं चल
म्यातिः मध्यग्रहभ्याहितिहृत्तस्पष्टभेदतो यो रंतरेभवेदिति एतन्मध्यस्पष्टयोः पूर्वोक्तस्पष्टकोटिप्रति
वृत्तस्पष्टभुजस्पर्शयोरित्यर्थः शेषस्पष्टं ६ नवीनमतेकर्णानयनोद्दिष्टीयमयथार्थमिति शीघ्र
नीचोच्चवृत्तं प्रथममाह चपलांत्यफलस्पष्टाक्तं यन्मध्यकुत्पीमध्यकक्षिकास्थलांकात् भव
तित्यत्र शीघ्रनीचतुंगाभिधवृत्तं तत्र स्तारकाश्रपतादिति मंदस्फुटंर्व्यासार्द्धं ज्ञातकस्मात् वृत्ते त्र
ह चिह्नाद्यछिद्रांत्यफलस्पष्टज्यामितव्यासार्द्धेन वृत्तं स्पष्टं तद्ग्रहस्य शीघ्रनीचोच्चसंज्ञवृत्त
त्र ह्यर्षिंगाधिपतिं तस्यादित्यर्थः ७ कर्णानयनोपपत्तिमाह नीचोच्चवृत्तं स्थितशीघ्रकेंद्रकोटिफ
लेनोनयतोन्नत्या मंदश्रुतिः स्यात्स्फुटकोटिरस्याः पूर्वोक्तरीत्याखलु शीघ्रकर्णादिति एत
न्नीचोच्चवृत्ते स्थितं प्रद्रुहेवां नरहृय शीघ्रकेंद्रस्यकोटिफलं तेनेत्यर्थः स्पष्टाम्यं शीघ्र

केंद्रस्य भुजकोटिज्याभ्यां मंदकर्णव्यासार्द्धकक्षावृत्तस्थाभ्यां स्वस्वपरिधिसंबंधेन। मंदकर्ण
स्पष्टं स्वफलस्याभ्यामुक्ताउपानाभ्यां साधिते स्पष्टभुजकोटी। फले स्यातां इति नीचोच्चवृत्तस्थे
तयोर्मध्ये कोटिफलेनेमि पर्यवसितो थेऽतु कोटिज्यात्रिज्यार्धं ततः कोटिफलं मृगादौ केन्द्रे त्रिज्या
१५५ धो यतः स्यात्। अत तत्रैव त्रिज्यान्तरमध्ये कोटिडिरिति पर्वा कोटिज्यैव त्रिज्यास्थाने मंदकर्णो यदग्रो
नेमिस्पर्थः संबन्धात्रिर्यथा योग्यमनयता। स्पष्टकोटिः भगभतिनियं स्वाशीघ्रनीचोच्चवृत्त तय
हयोरंतरे रेखा अनुरूपो त्यर्थः अस्याः स्पष्टकोटेः सकोणात्। पूर्वोक्तरीत्या। दोर्दः फलं तत्कोटिया
गमूलं कुमध्यनीचोच्चवृत्तिस्थखेटांतरे अनिरिति हृपया। शीघ्रकर्णः नष्टों वाहफलवर्गयुते
स्यात्कर्णाग्रलग्नस्फक हृयउपपत्तः स्यादिति भावः। ८ फलानयने त्व विशेषस्तनिवरन्सकलक
रणोपपत्तिमाह शेषयुगोंऽनं सम ममेवना त्रासकृत्स्नेो काचनवासनापि। सतलक्षितनः सकरे

वपुर्जं नवेभिः पूर्वं गोदिता स्फुटत्वं निमिमीते· शेषं· शीघ्रफला नयनं· पुरोक्तं· पूर्णा नयनोक्तं· संमं· पू
र्वं भंग्या मुख्यपादितन्न चैवास्याभंग्या मुख्यपन्नत्वं त्याहि· नीचोच्चवृत्ते भुजफलं शीघ्रकर्णार्धमंद
कर्णव्यासार्द्धकक्षावृत्ते मंदकर्णाग्रे नयानेन साध्यं भंग्यांतयोः संबंधात्· न दृष्टिमंदकर्णाग्र
माणोनोनितदृष्टः साधनमशक्यं तत्प्रमाणोनन्यानामानयनत्वे नानुक्तेष्वानसि ज्याप्रमाणो
नसाध्यः धनुः करणायोग्यमिति मंदकर्णयोस्तत्त्वयो र्गणाहरयो र्नाशात्रिज्याहतं मंदफलंभ्ज
त्रिज्यतुल्यस्पष्टफलं· नहृ नीचोच्चज्याहृत्तत्कक्षायां मंदकर्णकक्षायांतमंदस्फुटस्पष्टग्रहयो
रंतरं तुल्यमंशविभागस्य समत्वात्· पथाग्रहणां कक्षासु नयापदेशात्समत्वोपिन क्षतिः
एवं त्रिज्याहता करणोद्धतामजज्या स्पष्टापि शीघ्रप्रतिवृत्ते स्फुटभुजज्या शीघ्रकर्णाग्रे मंदकर्णाग्रे
साध्यान्तदृष्टुरशक्यमतः साम्यं त्रिज्या वृत्ते साध्येति मंदकर्णयोर्गुणाहरयोस्तुल्यत्वान्नाश

दुपपत्तेः। तच्चापवर्गि स्यादित्यत आह नेमं दकरणेत्यत्ते चतुल्यमनपवर्गि स्यादित्यत एवमाय कृषीत्याशयेनाह मंदत्वप
दांतर्गतेमुत्तेमे दृश्यत्वस्थाने य एवमंदकरणे क्षाद्धत्ते भवति। ननु स्वर्गस्य फलस्याचाप
१५६ 156 ज्ञानितया दैन्यभक्तः मंदकरणे ज्ञानितत्क्षयोप्यतिह त्वपोहित्व स्याज्ज्ञानेन कक्षाप्रतिहत्वसंबंधिप
दोत्तरोपायदान्तरस्यातुल्यत्वात्। अत एव नवीनानयने चलफलं चपुरोक्तमस्मादित्यक्तं। स्वका
रः पूर्वोक्तं भिन्नविलक्षणान्यप्रयानिरासार्थकः सकृत्क्रियापांहेतु स्वयापि नेति। अत स्वर्गपुष्टि
पापा। अस्मत्कृतेनो अस्स कृतकर्मणां आचनः। कायिकत्वभूतावासना। पुंक्ति अपि वैराग्यार्थे नसं
लक्ष्यते। बुद्धिपूर्वकत्वे नमवति। ग्रंथे पिनाप्ति। अतः कारणात्। सकृत्। एकवारं। एवका
रेद सकृन्निरासः कर्मणोक्तं। असकृत्कारणा दर्शनान्नीत्रिरसेन सकृदेव फलं पुनर्मनएवनवीन
प्रकारस्यार्थः सकृन्मवति नासकृदप्यचित्यः फलमिति भावः नत्तमध्यः स्वद्धलोपतो दृश्यदृति श्लो

कन्त्रेपराग एवं वासनाकथनम् जेत्स्यतस्याह नेति॥ एकैकाचार्यैर्हि कायात्स्य सर्च्छन्नि योपपत्तिप्रसिपा
दिकानुगतिस्तामहं न ज्ञानामीत्यर्थः॥ तथा च मध्यस्य स्थूलत्वे वीर्य्यज्ञाभावात्कांशादर्शने नैव
फलोपकल्पनात्तत्फलयोर्मध्यावच्छिन्नायां मध्यमस्य सूक्ष्मत्वं भंग्यामुत्पत्तेर्नेसाक्षमंदस्य
दाम्यामुत्पत्तिरन्ययोपपत्तौ वा त्मा प्रयाणो न्याश्रयत्वायत्ते:॥ गणितेन मूढ: क्रियांगीकारेणत यो
रदोषत्वान्ननु खरं यापपत्तौ॥ तस्मात्सकलकरणं निर्वीजमेव॥ एवं पूर्वोत्तरोध नो ऽनं ननत्वे तेषां निए
शयो क्रमसुक्ष्मितिवलक नलक पूर्वामंदकरणांगीकारेण फलस्य स्थूलत्वान्मंदस्पष्ट: स्थूल:
ननु मध्यमस्य स्थूलत्वान्मंदलत्वं॥ मध्यक्रियायाः स्थूलत्वाभावात्॥ न त्साधितशीघ्रफलस्य
लत्वात्स्पष्टापि स्थूल इत्यसकलकरणमंदकर्णो नम्फपेगमनपूर्वकं थेपुक्तं॥ नन्वेवं भास्कराचा
र्यैर्मंदकरणांगीकारप्रतिपादनार्थमतद्वयखल्पं॥ न त्वोक्त मंदकर्मणीह कर्णः॥ क्रमेणे

१५७ 157

ति वदंति केचित्. त्रिस्पष्टः करणागताः तेनापि करणी स्फुटः स्यात्परिधिर्यतो ऽत्र. तेनाघतुल्यं फ
लमेतित तस्मात्करणी: कृतोनेति च केचिद्बहुत्वं फलस्य तस्याग्रे नाशंकनीयं न चलेविमर्थं यतो वि
चिंत्या फलवासनात्रेतिकथमुक्तमिति चेन्न. मंदकर्णानुयानादर्शने मंदनीचोच्चवृत्तपरिधिभागा
नामुक्तानां त्रिज्यावृत्तीयत्वं शीघ्रकर्णानुयानदर्शने शीघ्रनीचोच्चवृत्तपरिधिभागानां कर्णवृ
त्तीयत्वमिति फलकल्पकल्पनस्याठपपत्त्यंतरसंभवेनुचितत्वात्. अत्र तु मंदकर्णानुयानाभ्य
पगमान्मंदफलस्य सूक्ष्मत्वेन मंदस्पष्टस्यापि सूक्ष्मत्वात् तत्साधितस्पष्टस्यापि सूक्ष्मत्वसिद्धेर्नो
सत्करणाय क्तमिति तत्त्वं प्रतिभाति ६ अथ यत्सहांतरां स्पष्टमितिरिति फलयोरंतरं गतिफलं. तत्फ
लांतरं दोज्यांतिरवशात् ज्यांतरं भोग्यखंडं. अस्मात्फलं कर्णानुयाने न साध्यं. तत्र शीघ्रकर्णस्य
प्रतिक्षणमन्यादृशत्वेन दिनद्वय संबंधात् छीघ्रकर्णाभ्यां फलयोरसमत्वादिति फलं स्थूलमि

न्यपेक्षस्य फलस्याभोगपरत्वं तस्मात् पराभेनो क्रमरीत्या केंद्रगतिर्वस्य षष्ठा मध्यनी गतिसाधनीय
पत्तिं विवक्षुः प्रथमं फलस्याभोगपरत्वं मनुयानो हेत्वेनाह त्रिभस्यफला कोटिस्यायापहास्यादा
दिस्य काभोगयत्स्वं पंचेन· फलांशको टिस्यक यानहा त्किंफलस्य काभोगपरत्वं च तत्स्यादिति·
फलकोटिस्य या त्रिज्यातुल्य परमपा पूर्वज्यातुल्यं परमं भोगपरत्वं न हाभीष्ट फल कोटिज्यया
किमित्यनुपातेन फलज्याभोगपरत्वं मिष्टफलमित्यर्थः १०६ इदं भोगपरत्वं केंद्रगतिज्याप्र
माणेन साध्यमिति सहेतुकमाह धृत्वा ---------- नप्रमाणेनेदं त्रिभज्याभव वृत्तसंस्थं
केंद्रस्य अ----यप्रसाध्यं केंद्रं दिने केंद्रगतिं भुनक्तीति· ६८ भोगपरत्वं त्रिज्यातत्त्वकक्षावृ
त्तस्थ आधुन्यकं घाभिहित प्रमाणेन· प्रथमज्या पाः पूर्वोक्तप्रमाणेन· केंद्रस्य गत्यया प्रमाणे
नानुपातेन साध्यं· कुतस्त्यत्राहेतुमाह केंद्रमिति· एकादिने· केंद्रं मध्यशीघ्रान्यतरं· केंद्रगतिस्वीयां भु

न्ति॰ गच्छति उच्चाद्धृतः केंद्रगत्या गच्छतो स्पष्टः केंद्रगतेरेव स्पष्टा या; सा धात्वादि इति भावः ॥ अत्र
कर्णानुपातं यो जयति: केंद्रं यतः प्रति दिनं प्रति न्नत एव गच्छत्यतो भवति केंद्रगतिः अवोग्रेः सा ध्यात
१५८ न हि न्निभ गुणोद्भव मंडले वन्नेराशिकेन खलु भोग्यखंडं ततः स्यादिति: यतः कारणात् केंद्रं य
होच्चांतररूपं प्रति न्नत एव मार्गलक्षा वृत्तनिरासः यतोच्च योर्वक्रमूतयोस्त न्नावस्था नाभावेन का
158 स्थनिकत्वात्॰ अनवरतं न गच्छति॰ वर्द्धति॰ उच्च प्रदेशात्॰ यतोच्च योलन्नवत्क्रमूत योरवस्थानात्॰
अतः कारणात्॰ केंद्रगतिः केंद्रगति स्पष्टत्वकरणेऽवास्तवा॰ ततः कारणात् पूर्वानुपाते प्रमाणे छेधा
रभिन्नवृत्तस्थले नैकजातीयसंपादनार्थं नन्नेऽत्पन्नकक्षावृत्ते॰ चः समत्वपे॰ तेन कल्पनयाकक्षा
वृत्ते॰ त्रैराशिकेन॰ कर्णाग्रे केंद्रगतेत्याद्युक्तिरूपो येके स्पष्टानुपातेन सा ध्याततः कक्षावृत्त स्थे कें
द्रगतेस्याप: सकाशात् खलु निश्चयेन॰ भाग कास्यामनुपाताभ्यां भोग्यखंडं स्यात्॰ ननु प्रति

मंडलस्थछायाः केंद्रगतिस्यापाद्रत्यर्थः १२ पूर्वो क्तश्लोकत्रयेपराणत्यानयने फलितास्पष्ट
केंद्रगतिज्येति वंदेत्तस्याः ग्रहस्पष्टगत्यानयनमुपपन्नमित्याह एवं भवेत्स्पष्ट जकेंद्रभु
क्तेर्ज्यास्याधनुः खेचरकेंद्रभक्तिः स्पष्टा तस्मंस्थं सुधियावलेह्या ततो ग्रहस्पष्टगतिः
सुवैधेति: एवं पूर्वोक्तानुपातत्रयेणापक्षयहोत्यत्र केंद्रहपस्पष्टकेंद्रस्पस्पष्टनेर्ज्याभ
वेत् ततश्चानुपाते ये मान्क्रियायान्तिज्यवाराघ्यज्यया श्ववनुत्यहग्रुणोत्वेननाशान्म घ्यमकेंद्र
गतिज्यापफलकेद्रिज्यधानुसपाकर्णेनभक्ता फलंस्पष्टकेंद्रगतिज्यामकोरे उपपन्नाम् एकेंद्रमध्य
मगतिस्तक्रमं देष्वगत्यूनाग्रहमध्यगतिरेवं शीघ्रकेंद्रमध्यमगतिर्मंदस्पष्टगत्यूनाशीघ्रोच्चगति
र्नतग्रहमध्यगत्यूनो शीघ्रोच्चगतिः शीघ्रकर्मणि मंदस्पष्टस्यैव मध्यमत्वेन मंदकर्मोप
क्तामस्यमध्यत्वासंभवात् अतस्याः ज्यापाः धनुर्ग्रहस्यकेंद्रगतिः स्पष्टा ननुफलज्यामो

ग्यखंडः स्पस्पष्टकेंद्रगतिज्यात्यमुपपर्चैकयमित्यत्र न्नाहरं फलं भंग्याभिहितं। सुधियागोलतत्वं ज्ञेयं।
प्राग्वत्केंद्रघ्नकेस्पष्टकेंद्रगतिः स्वहरेणावलोकांघ्रिघ्नकेनस्वहृयदृश्ये फलभोग्यखंडं ले
१५९ नपस्पष्टकेंद्रगतिज्यापरिणता। तथाहि। प्रतिवृत्ते भुजज्याग्रेगाहचिह्नं। तथैव कक्षावृत्ते
भुजज्याग्रेमध्यमग्रहचिह्नं भूगर्भात्कर्णसूत्रं प्रतिवृत्तग्रहगतं कक्षावृत्ते पतनलग्नं तत्रस्पष्टचि
159 ह्नं। एवं ध्रुवस्तनप्रतिवृत्तग्रहचिह्नाच्चिह्नमघनत्रप्रतिवृत्तग्रहचिह्नात्केंद्रगत्यंतरेण मंदशीघ्रक्रमे
णाग्राक्पश्चाद्भवति। कक्षावृत्ते पाघनत्रमध्यग्रहचिह्नाच्छुलिनमध्यग्रहचिह्नं तथैव स्यात्। त
थापि ध्रुवस्तनप्रतिवृत्तग्रहचिह्नगतं भूगर्भात्कर्णसूत्रं कक्षावृत्ते पतनलग्नं तन्ने ध्रुवस्तनं स्पष्ट
चिह्नं। तत्रस्पष्टचिह्नयोरंतरालेस्पष्टकेंद्रगतिस्तज्ज्याकर्णसूत्रांतराले कक्षावृत्तप्रदेशे ज्या
का तास्पष्टकेंद्रगतिज्या। ननु स्पष्टग्रहस्थानयोरंतरालेस्पष्टग्रहगतिः किं न स्यादितिचेन्न

उच्चस्य भ्रमणेनाऽऽरोधेना चालितत्वान्मंदग्रपांद्वितीयकर्णरेखायाः द्वितीयदिनांतेऽकेंद्रस्थानत्वाय
कलात्· उच्चचालनेन प्रतिदिनमपि मंदग्रपांग्रहस्थानेन कर्णयोः स्वस्थानेनुक्षणायां कर्णयोरं
तरे स्पष्टगतिरेव· अत एव मंदोच्चस्य वक्रकालेऽल्पत्वेऽनेकर्मंदग्रपांद्विनद्वयकर्ण स्थानयोरंतरेऽग्र
हगतिरेव स्पष्टा केंद्रगत्याभिन्नेति स्वरूपं प्रत्यक्षं· अथोच्चरेखातः कर्णान्तावधिस्पष्टकें
द्रभुजज्याकक्षावृत्ते माप्रातिपादितेति दिनद्वयस्य स्पष्टभुजज्ययोरंतरं स्पष्टभुजज्याभोग्यखंडरू
पं कर्णसूत्रद्वयांतराले कक्षावृत्ते स्पष्टकेंद्रगतिज्यात्मकं सिद्धं· तत्रापि स्पष्टस्थानसंबंधिनोः
फलज्ययोरंतरमपि फलज्याभोग्यखंडरूपं स्पष्टकेंद्रगतिस्वरूपं सिद्धमिति दिक्· विस्तरस्तु शिरोम
णौ मरीचावनुसंधेयः· इति भावः· ततः स्पष्टकेंद्रगतेः सकाशात् स्पष्टगतिः सुवेद्या· सुखेन ज्ञे
या· यथा मंदोच्चगतिकेंद्रगत्योर्योगो ग्रहमध्यगतिस्तथा मंदोच्चगतिस्पष्टकेंद्रगत्योर्योगो

ग्रहस्यमंदस्पष्टगतिः एवंस्पष्टकेंद्रात्प्राग्वच्छीघ्राच्चगतिः स्पष्टाग्रहस्यगतिरित्युपपन्नाः १३
अथप्रसंगाद्भौमादीनांवक्रत्वंभंग्यांतरेणापितंस्थानद्वयेस्पष्टचिह्नंतयोर्यदर्शयति· शीघ्रनी
चनिकटेग्रहस्य तामीष्टकालजखगस्फुटचिह्नं· यत्रपश्चवलितकक्षिकावृतौतद्द्वितीयदिवसेपिसु
वेधामिति· शीघ्रनीचानिकटेग्रहस्यति· पदांकदावित्· कक्षावृत्ते· पश्चिमभागेऽभीष्टकालजा
तग्रहस्यस्फुट चिह्नंपश्चवतिततत्· द्वितीयदिने· अपिः समुच्चयेपूर्वादिनेन· उभयत्रेत्यर्थः तत्
स्पष्टग्रहस्यस्वदिनजंचिह्नंकक्षायामंकनीयमुभयत्रेत्यर्थः ज्ञेयं १४ उक्तरीतिंवक्ष्यो कास्यांवक्र
कारणमाहशीघ्रोच्चगत्याग्रतिनुतर्भिद्रदिशि प्रचालितखगकक्षिकायां· शीघ्रोच्चतः पश्चिमभाः
खकेंद्रांतरेणातस्मिन्मध्यरेखेऽचिह्नं १५ भूगर्भतस्सद्विह्नचिह्नस्पर्शरेखास्पर्शे यत्रचकक्षिकायां· तत्र
तनंस्पष्टखगस्यचिह्नपूर्वाहचितास्वल्पष्टमौगौरितिग्रहकक्षायां· प्रतिवृत्तंकेंद्रचल

१६०

160

नेन शीघ्राद्भगत्यापूर्वस्मिन्वासरे । तस्मिन्वालितप्रातिवृत्ते शीघ्रोच्चस्थानमारभ्य स्वशी
घ्रकेंद्रांतरेण । पश्चिमतः राश्यन्तरमार्गेण गमनं दृश्यषष्ठचिह्नं कार्यं । मृगगर्भमारभ्य प्रतिवृत्तस्थस्य
ग्रहचिह्नस्य कोटिस्वाकक्षापांपन्नवगतिन स्थानं स्पष्टग्रहस्य द्वितीयदिनीयं चिह्नं । स्वल्पनिष्क्रये
न । पूर्वदिनस्पष्टग्रहचिह्नात्पश्चात्स्यात् २६ ॥ अतः फलितमाह अनोपयो कायग्रहवक्रांस
स्थायान्यत्र पूर्वाह्नग्रहस्य चिह्नात् । तत्फलेन स्पष्टग्रहस्याचिरं मध्ये ततो वक्रगतेन खेचर
नि । अतः कारणात् ग्रहस्य वक्रस्थितिर्यथोक्ता तथैव वक्रत्वमुपपन्नं कक्षापामाभासमात्रं ।
नवलस्य वदयं । वास्तवग्रहविंबस्य कक्षायां स्पष्टगत्याचलनाभावादिति भावः ; उक्तरीत्यैवा
न्यत्र वक्रत्वं निरस्यति । अथेति । अन्यत्र शीघ्रनीचनैकट्याभावे । पूर्वदिनस्पष्टग्रहचिह्नात्
तद्द्वितीयदिनीयस्पष्टग्रहस्य चिह्नं । अग्रे । पूर्वभागे पततीतो हेतोर्ग्रहो वक्रगतो न स्या

त्.॰ एतेन वक्रशीघ्रस्वाभिः प्रतिमंडलादर्शं कृत्वाश्च लोकाभिरिदं यथोक्तं॰ प्रत्यात्मनं गां खेचरं चगत्वा
वक्रादि संवं खलु दर्शये पूर्वाणि सिद्धांतशिरोमणौ भास्करेणोक्तं स्पष्टीकृतं॰ सूर्यचंद्रयोर्वक्रत्वा
१६१ प्रसंग एव शीघ्रकर्मणोऽभावात्॰ अनयोस्तु रहस्यमोक्तिः अतएव धरणा॰ वक्रंपपातोनाहि पुष्पवंतौ
वक्रारूपो वक्रमपि प्राप्नुयातां॰ शीघ्राब्दवंतौ न नु पक्रमेण ह्येष ग्रहेणः कुटिलत्वमानीति॰ अत्राशि
161 ग्रहीन रत्यन्त्र नक्षत्रं न यो हिहि वक्रत्व नक्षेय; १० सिद्धांतसुंदरे उक्तं सदृष्टांतं वक्रत्वप्रतिपादनमनुवद
ति॰ तुंगं कार्मुकमौर्व्यिके रितंशरो गत्वा विद्दन्तौ पथाग्राक्स्थाना दूरपरत्र वायुवशेनोगच्छत्येवागत्य
या॰ कक्षावृत्तधनुर्गुणोरितखगलक्ष्यत्नु लेष्वं गतोनो व यातिपदात्यणानिर्वक्रो सम्यक्तिपरि॰
पथाधनुर्ज्याभ्यां विसृष्टः शरउक्तप्रदर्शितालाः निवृत्तोऽपय एव जंतर्नेधोगमनेनतथावेगारहितः सन्वा
पुघातेनपूर्वस्थानादपरत्रस्थानेगच्छति॰ तद्वन्नादशाशरवत॰ कक्षावृत्तप्रदेशेकदेशे ह एपधत्तम

ज्या भ्याख्यन्ति स्म स्फुः शारस्पोय लाशी ग्रोऽर्द्धप्रतिहृतम्रदेशविशेषं गतोऽयम्ः अर्धागमनावसरे·
नोच्चं प्रतिहृतस्थदेशविशेषासन्नेच्छत्वं यातिः प्राप्नोति· तदनं तस्मिन्नवसरे· अयरगतिः पाश्व
माभिमुखगमनः स्यात्· नाट्दशाख्य वक्रोन्दतिः एवं· पञ्चगतियादितं मस्याग्रे समन्वयः १८ तद्
वपतिः· तदसत्यापि हृन्न संस्थितो विपरीतं गणनिमेव नेत्सपथ्य स्थ वक्रगतेः स्वकक्षिकायां प्रतिभा
वान्नितिवक्र वासनेनि· तत· एवं प्रतियादितं मनमसत· नियहस्कप्रहेतुमाह प्रतिहृतेति वृत्तस्थ
वक्रस्पोनो चंयात्यपि· वक्रांगतिं· एववक्रारस्यादृत्तनिसमांर्थे न प्राप्नोति· न तु प्रतिहृत्तस्थस्य
होंव क्रगतिर्न भवति न हि स्थहस्पवक्रत्वं कथमुपपन्नमित्यत आह अथेति· अथ· प्रतिहृतस्थ
स्यहस्यवक्रत्वासंभवेऽपीत्यर्थः स्यहवक्रगतेः स्यहक स्थायां प्रतिभानात्स्पष्टगतेरेव प्रतिमानह
पत्वान्नवक्रन्तदृतितरं तर्ग नवक्र गातिर प्यवक्रभूतत्वेन कक्षायामाभासमात्रत्वात्——व

ष्क स्वल्पेन वासना नोपपन्नाभवतीत्यर्थः १९ अथ पारसीकोशं यत्नानयनं त्व सिद्धांतान्मकस्तता
व क्रं तदन घट्षयति न्येः पारसी ज्ञा सुरभाषया प्रोक्ता मर्गोका दिरवगंस्फुट क्रिया सावासना वा
१६२ 162 व्यतपोपलब्धा सुज्ञावमान्या नियतेष्क्रता भवेदिति न्येः के श्चित्स्वमनासा हि — मिः पारसीज्ञा पारसी
कशास्त्रोक्तोत्यर्थः चंद्रादिग्रहाणांस्पष्ट क्रिया सुरभाषया संस्कृतेना कास्त्वसिद्धं तेषाः सा
नि पर्त निरुक्तपेन उपलब्धाः सुज्ञावमान्या सुधीभिरपरस्कृता कृताभवेत् हेतु माहवासना वाना
प्युतपेति उपल ब्धे युक्ति भिरहिद्भ्वादित्यर्थः एतन्मतव्यक्त्यार्थं ननु विस्तरभीत्या नक्रियते २० अथ
पव ख्यमारोप दार्थीप युक्ता पंचांशनामानयनं श्लोकद्वयेना ह अहर्गणाः खेषु धराहतोगणाक्षाद्ध
क समाप्ति युगांकरामैः तष्टोर्कनिघ्नः खलनक्षराणाप्तो राश्यादिलब्धस्पष्टमजांशकाप्ये २१ तेरा
मनिघ्नाद्य श्मिर्विभक्ताः पञ्चलंस वा घंक्रमशो धनसं राश्यादिकैमेषधठादिषड्पनाख्यमे

मेतच्चलसंज्ञकं चेति। क्रमहर्गणाः पंचाशदधिकशतगुणाः दृढकुदिनैर्भि ३९ ४४०१९ ४५१ लब्धः
फलं भगणाद्यं षांप्रयोजनाभावात् लब्धं त्यक्त्वा शेषं भगणशेषात्मकं द्वादशगुणं तं दृढ
कुदिनात्मकेनानेन ३९ ४४०१९ ४५१ भक्तं राश्यादिकं पदं त्वलसंज्ञं तस्य भुजांशकाये स्फलेभ्यो ज्यां
शकान्हि त्रिभिर्गुणिताद्दशभिर्भक्ताः फलमंशात्मकं राश्यादिकेभ्रंशोपजीव्ये मेषादिषड्भतुलादि
षड्भे क्रमेणर्णधनं स्यात्। एतत्। अंशात्मकं फलं अयनसंज्ञकं चलसंज्ञकं च स्यात् २२ अस्योपप
त्तिर्वक्तुं प्रथमं गोलस्वरूपमुपजीव्यमुपपादयितुं प्रतिजानीते। अस्योपपत्त्यर्थमहं विमि गोलस्वरू
पं प्रथमं विशेषात्। चलांशकानामुपपत्तिर्भवेत् यत्सतानतः स्यात्तद्गम्योपपत्तेनदति। अस्य। अयनांशानप
नस्य तदुपपत्तिप्रतिपादननिमित्तं प्रथमं समुपक्रमे। गोलस्वरूपं गोलस्वरूपभूतरूपं विशेषात् पूर्वं ग्रन्थवि
चारात्। अतः कारणादहं वदामि। कारणमाह चलांशकानामिति यत्कारणात्। अयनांशका गम्य

पपत्तिज्ञानंतद्धानतः गोलस्वरूपज्ञानादित्यर्थः सुखबुद्धेर्पस्यात् गोलस्वरूपज्ञानाभावनापनाशो यप
त्तिज्ञानमशक्यमिति भावः २३ तत्रभूगोलात्समंताद्यपगोलयोः प्रथमं स्थितिमाह भूगोलादिति त्रि
१६३ कयोजनमाहपिंडः कुवातावहघ्याख्यामेघमुखाश्रयोस्यनिपताशावेगतो गोलकः अस्मात्कः अ
वहाभिधस्तत्परातिवक्रोभ्रमत्यूर्ध्वे गोगोलः षष्टिभकादिकाभिरपरे त्वस्मान्मध्ये सदेति मध्यमा
163 धिकारोक्तमस्मिन् गोलाद्भूलोकमध्ये आकाशे समंतात् अर्कयोजनमहापिंडः द्वादशयोजनसंख्या
त्योगोलकुवातावहघ्याख्यः भूवायुर्भूगोलसंवंधात् आवहः आसमंताद्वहनीत्यावहः अत एव
एवानिपतति खगाम्यामित्यग्रेस्पष्टं एतेद्व्याख्यं सत्तेपस्पैनादशाद्वशिषत्वात् गार्भमस्यो
पजीवकोपि मध्योकः मेघमुखाश्रयः मेघा हि नामाश्रयस्थानभूतः भूमेर्वहिर्द्वादशयोजना
नि भूवायुरत्राववहति घनराघमिति माल्कणे कः अस्ति स्पशनिमेघः अस्मान्मवापगोलान्तु

र्ध्वगः एवमंतारदपरिरक्षितः कोवायुगोलाकारः प्रवहसंज्ञकः अत्र परो भूवायोरंतरितः षष्ठिनाडीत्रय
टीभिः पश्चिमदिगभिमुखः सर्वं नक्षत्रं भ्रमयति एकपरिवर्तकरणेनोत्पर्य्याः २७ अथ यत्र संगताद्गन
एतद्गगनकक्ष्याद्यानं स्फुटयति विहायसश्च ब्रह्मधो धरणेनवायुनत्र्यावहपरस्तुविरणाप्यपो
मनिमितानिलान्मारुपतन्नते न खलु भास्कराद्विशिरोमणिः श्लोककोनगाविलविरूपकल्ववग
तोचियेतिस्वयेति य वधः अयं थलाद्दाक्ष पाभिमानो भूवायुरावहस्य प्रवहस्य ऊर्ध्वः स्यात् दूह
हलरद्गुसंवहसंज्ञकश्च अन्यत्ततोपि सुवहः परिपूर्वको स्मात् द्वात्यः परावहश्मेघवनाः प्रतिष्ठा
द्वितीयं तशिरोमाणय कौसुवहसंज्ञकं वा पुंत्व स्का भूवायुतः परं द्वितीयं अथावहं वायुं ग
णापत्वाच्चः समुद्रपेच्च स्तनोभूवा घावहयो रमे रातं मनिमितानिलाः नाम वायु नंपतं
भूमे द्वादशयोजनेषु चितान भूवायुरं त्रावहा लस्मात् आवहसंज्ञकः प्रवहस्तस्मात्स पञ्चार्द्ति

यस्माद्दृढसंवहोयं परिपूर्वैर्विलोलत्यवेते ध्रुवप्रवहानिलेन पवनेनारागणाः सग्रहस्पनेन·प्रह
तनेन·बुधेन·खलु निश्चयेन·भास्करेणोदितशिरोमणौ श्लोककः भास्कराचार्योक्तसिद्धांतशिरोमणौ
१६४ र्भ ध्रुवगतिवासनाधिकारे प्रथम श्लोकोऽयम् वायुरेव हरस्यादि रूपः नगानिलनिरूपकः सप्रवा
164 पूनां प्रतिपादकः मिताक्षरभाथेयं यकर्जः सप्रवायुस्कंधानाहेतित श्लोकस्याभासोक्तेः स्वपाव
ध्वाहीतिं·भूवापरेवावहस्यथकोनवङ्गः अनन्तएवंभास्करोक्तिर्भूवापर्सं सख्यानांननंतरंतहूर्ध्वगोपः
हेतित श्लोकस्याभासोक्तेः स्वपावध्वाहति·भूवापरेवावहस्यथकोनवरुः अनन्तएवंभास्करोक्तिर्भूवाप
र्सं सख्यानानंतरं न ध्वगोपः प्रवहः सनित्यं प्रत्यगगतिरित्यग्रीमा आवहापसंगेन संगच्छते २५ मव
कस्वरूपसंस्थानेऽस्माकं नोलंनभोपन्मनुजप्रदृष्टंगोलः सलोकस्यनमोनतएलः धात्राङ्कतो
सिमन्महतिसिद्धोरापंपाम्पोत्तरांतर्धावनारकाम्यामिति·मनुष्ये दृष्टं नोलंनमोऽप्रमरूपं दृश्यतद

तिपञ्चः लोकस्य गोल आकाशावकाशात्मकः अयं प्रत्यक्षः ब्रह्मणा अस्मिन्प्रवहाख्ये वायौ
यथा प्रवहवायुगोलस्यांशगो लोमध्यं जातो वशिष्ठांशगो लोलोहगोला द्वाहिर्भूतस्तथा याम्यो
त्तरदिक्कुस्थितगोलमध्यस्थध्रुवनाम्न्यां स्थिरः अन्यप्रदेशासंस्थो भगोलात्समन्ता
त्कृतः यथा प्रवहवायुगोलस्यांशगोलोमध्ये जातो वशिष्ठांशगोलोलो हगो द्वाहिर्भूतस्तथा स्थापि
पितः भचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमास्मिन्प्रवहानिले: पर्येत्यजस्रं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् इति सूर्यसि
द्धान्तोक्तेः अत्र नक्षत्राणां प्रत्येकं ध्रुवयोर्बन्धनमनुपपन्नमतो नक्षत्राश्रयीभूतो मूर्त्तो गोलः कल्प्य
ते अन्यथा राशीनाममूर्त्तत्वेन नक्षत्राणां प्रत्येकं ध्रुवयोर्बन्धनमनुपपन्नमतो नक्षत्राश्रयीभूतो मूर्त्तो
गोलः प्रकल्प्यते अन्यथा राशीनाममूर्त्तत्वेन लग्नादिप्रदेशावनुपपन्नेतेः अतएव भास्कराचा
र्यैरपि नक्षत्रकक्षस्य चक्रैः समेतो यस्मादतस्तेन समाहतो यं भपञ्जरः खेचरचक्रयुक्तो भ्रमत्य

जलं प्रवाहतानीलेनेति २६ अत्र विषुवद्वृत्तमाह अस्मिन्गोले वा निरक्षदेशोक्तपरिधेर्बुधैः समस्त
त्रेणायपरिधिर्विषुवन्मंडलमनमिति अस्मिन्पूर्वोक्ते लोहगोले भूमेर्मध्य क्षदेशसंबंधेन प्राग्लोकायः प
१६५ रिधिः स्पष्टपरिधिरूपस्तस्य समस्तत्रेणोर्ध्वाधररूपेण परिधिः परिध्यत्रणे धेनपद्धृत्तं रेखेवपांकिं
165 तं तद्विषुवन्मंडलं बुधैः पूर्वैर्नयनप्रवर्तकैः स्मोक्तं २७ क्रांतिवृत्तमाह विषुवेद्धृतेनरेखयंतन्मध्ये दक्षिणो
त्तरे ततो जिनांशतुर्ध्वाधस्त्रिछिद्रं क्रांतिमंडलोमिति किषुवद्वृत्ते द्वौ तरे स्थानद्वयेलग्नं यद्वृत्तं त
न्मध्ये संपातयोरद्धे हृत्तमप्रदेशे दक्षिणोत्तरे विषुवद्वृत्तस्य संपातमध्यस्थप्रदेशोपदक्षिणोत्तर
सूत्रे हृत्ते कदेशात्येन ततः मध्यप्रदेशात् जिनांशे मध्यदक्षिणोत्तरवृत्तस्य भागलग्नं शं किं तस्य च
तुर्विंशत्यंशावसाने उर्ध्वाधः दक्षिणोत्तर क्रमेण र्ध्वाधः उर्ध्वमध्यप्रदेशाद्दक्षिणे आधो
मध्यप्रदेशादुत्तरेणावर्त्यंतरे लग्नं एतादृशं वृत्तं गोलांतोरेखां किंतत्त्रिछिद्रं ऐकेरूपं कालनोद

एतश्च क्रांतिवृत्तं खेटकूर्मौ २८ स्थिरमित्यनेन सूचितमयत्क्रांतिवृत्तमारः अस्मिन्वृत्ते लोह
जं क्रांतिवृत्तं स्वाग्रप्रोतस्वस्वनक्षत्र॥ बिंबैः चापाकारैर्लोहसूत्रैः स्वनेम्योः प्रोतं कृत्वा कोलकैरेतस्
त्कमात्रमिति॰ कः स्वच्छावस्थान्लेपजं॰ लोहनिर्मितं क्रांतिवृत्तं शलाकाहृत्तवदित्यर्थः स्वनेम्योः
वृत्तपार्श्वभागयोर्दक्षिणोत्तरयोः पाशाकारैः वृत्तैकदेशरूपधनुराकारैर्लोहसूत्रैः लोहनिर्मितशला
काभिः स्वाग्रप्रोतस्वनक्षत्रबिंबैः स्वशावेनशलाका॰ तस्या अग्रे प्रोते॰ प्रोतं कीलितं स्वस्वाभिमतनक्ष
त्रबिंबं॰ गोलाकारं पत्रैस्तारकाशरूपैः स्वस्वस्थाने प्रोतं कीलितं कृत्वा॰ एतादृशं सद्वेत्यर्थः अस्मिन्॰ पू
र्वोक्ते स्थिरे क्रांतिवृत्ते रेखारूपे सकृन्मात्रं॰ यथा गोलचलनेनैतच्चलितं भवति॰ एतच्चलनादेतच्चल
ननभवत्येतद्रूपमित्यर्थः नगुदृष्टमासकं॰ अकरोत्॰ असृजत्॰ २६ क्रांतिवृत्तयोः राशिस्वरू
पमाह विषुवक्रांतिवृत्तेऽस्मात्पूर्वभागास्थिरः मेषाद्यारंभः क्रांतिवृत्तयोः पूर्वीद्क्रमादिति॰ वि

१६६ 166

ध्रुव॰ क्रांतिवृत्तयोर्योगप्रदेशात्॰ गोलस्य पूर्वभागावस्थितात्॰ एतेन पश्चिमभागस्थतत्संपातनिरासः॰ त
मात्संपातेत्यर्थः॰ क्रांतिवृत्तयोः गोलस्थरेखाद्वय॰ क्रांतिवृत्तयोः क्रांतिवृत्तयोरित्यर्थः॰ पूर्वदिगभिम
खमार्गक्रमात्॰ मेषाद्या द्वादश राशयः संमस्यारभ्य नतादिति न्यायपामाः स्थिताः॰ कालतो देशतश्च॰ वृ
त्तप्रदेशात्मका अमी न्नाराशयो वृत्तभिन्नाः इत्यर्थः॥ ३० अथ एतदंतर्गतान्समग्रयरगोलान्वदं स्तेषा
लनं चानेहपयन्त्रपनांशोपपत्त्यर्थं भचक्रं चलनं श्लोकयंचकेनाह अथो गोलमध्यस्थितव्योमगो
लस्थधीकल्पिताः सप्तगोला अथैव महार्थिं इह ये ध्रुवताद्यकसन्नेमहद्गलग्रैयस्तगोलहयः ३१ शमी
ज्यारसहयी स्युर्जहेरसंज्ञा अथोधः क्रमाद्गमशाकेंद्रयोगात्॰ निविष्टाः कृतावासमध्यस्थवापो
जेवा द्वन्द्वेहगोलः पर्णशोन्मंडलस्थ ३२ भ्रमत्यजस्रं वारेसहलोहजातं सर्वं तेन सार्द्धं ग्रहामध्यवापोः अ
वा घाततः पश्चिमाशोन्मुखं ते भ्रमंत्येवसाईं तथा पीडकाख्यं ३३ खशन्नाल्पगत्या चरेत्वाम्नमा

गैपतितोमेषसंस्थात्तुषेयेनरुखाः । अथैशे छपालोहजं क्रांतिवृत्तं निजाधारवृत्ते स्थिरेन स्थलांतत् ३४
पराशोन्मुखं भांशयंत्रं तमेमिषथैवं परावर्त्यतस्मान्नथैव । ततश्चैंद्र काष्ठोन्मुखं पूर्ववत्याभवेद्देवमेकंभ
वृत्तस्य च क्रमिति । अथानंतरं । लोहगोलांतर्वर्त्तिन्याकाशगोलेऽब्जसरणाखवुद्धिविभक्तः सप्त । आ
काशात्मकगोलाः सिद्धाः कृताः एषु । आकाशगोलेषु मलापिंडहयेषु । अतिस्वच्छलपिंडस्तहवे
षु । अत्र जाद्येकसत्रे । लोहक्रांतिवृत्तस्थमेषराश्याद्यंशदेशस्थभूगर्भगतं सूत्रं तस्मिन्नेकसूत्रे । आ
काशगोलेषु स्त्रीयेषु भूगर्भतः परमक्रांतिवृत्तसक्तेयत्नाः गोलरूपाः गोलाकारविंवात्मकाः
अथोधः क्रमात् । उत्तरे परमधोधस्त्यथेः शनिगुरुभौमसूर्यशुक्रबुधचंद्राख्याः केंद्रयोगात्
विंवमध्यस्थैकं द्वं तस्य संवंधात् । परमक्रांतिवृत्ते तत्स्वयोगे उच्चस्थाने अर्कविंवगोलमध्यगाभोपपत्ता
भवंति तच्छायाविष्ठाः कृताः गतिप्रारंभसमये उच्चानां मेषाद्विस्थत्वे नोक्तस्य युक्तत्वाद्धितिमा

वः॰ एतेन भगोलकं छेद्यकं खलाकाशगोलांतर्गतं नातिरिक्तमिति सूचितं॰ अथ लोहगोललोहस्थानि वृत्त
पोः पश्चिमाभिमुखभ्रमणमुपपादयति॰ वायुमध्यस्थवायोरिति॰ गोलाद्बहिर्भूतः प्रवहांशात्म
१६७ 167 को वायुः गोलांतर्गतः प्रवहांशात्मको वायुः उभयोरंशयोः प्रवहत्वेनैक्याद्वायुमध्यस्थवायोरित्यु
क्तवचनं॰ जगतः॰ गमनवेगात्॰ सः पूर्वप्रतिपादितः लोहगोलः लोहत्वान्तर्द्वितेन॰ लोहनिर्मितत्वे
मितराशिवृत्तेन पूर्वोक्तेन सहस्थानासक्तविशेषसहानवस्थानं भ्रमति॰ एकदूर्ध्वं करोतीत्यर्थः अहर्गणं गमनं
निरूपयति अस्तरविनैशन्यादृश्येत॰ पूर्वप्रतिपादिताः अधोधोऽग्रहाः लोहगोलांतर्वर्तिप्रवहवायोः जवेन
अतिवेगगमनेनाद्यात्तोनो द्रुतं तस्माद्धीत्यर्थः पश्चिमदिगभिमुखं सदाद्वं पूर्वोक्तलोहगोललोह
कं निवृत्तात्स्वासहेत्यर्थः भ्रमंति॰ एवकारोऽवच्छेदार्थः तथापि पश्चाद्विग्रहाः पश्चाद्गमनेनात्मांत्रैक्ये
पां प्रत्यक्षं आपीत्यर्थः पूर्वदिगभिमुखं स्वोपकक्षामार्गे स्वशक्त्यागत्या॰ स्वकृतेऽकर्मो

त्पत्त्यापात्स्यगतिस्तत्पा॰ गच्छंति॰ ननु पश्चिमाभिमुखगमनं तु नास्ति इह पूर्वगमनं कथं संजातम्॰ अ
त्यक्षाभावाच्चेत्सत्य आह यनरीति॰ यतः कारणात्॰ मेषसंस्था ग्रहाः मनुष्यैर्दृष्टा अप्यग्रे वृषे भवं
ति॰ गोलस्वरूपमज्ञात्वा ये जीविकापन्नाः शोपयत्र्यं थलोह क्रांतिवृत्तस्य स्वशक्त्याच चलनमात्र अ
ग्रेति॰ गोलस्वरूपमतिपादनाश्वरं ईश्वरेच्छया लोहनिर्मितं क्रांतिवृत्तं तत्॰ पूर्वाभिमुखं स्वस्याधा
रवृत्ते॰ लोहगोलस्थरेखारूपक्रांतिवृत्ते पूर्वं प्रति यातिते स्थिरास्थे॰ अनुक्षणं॰ प्रतिक्षणं॰ प
श्चिमदिगाभिमुखं सप्रविंशतिभागपर्यंतं प्रयाण गच्छंति॰ एवं गमनरीत्या॰ तस्मात्॰ पश्चिमाभि
मुखगमनावसानस्थलात्॰ य एवं स्वं निर्वर्त्य॰ तथा॰ यथा गच्छंति॰ एवं काशघ लाला गम
नं तत्कालेन परावर्त्तनाघ याति स्थितं नेनाद्विलाक्षणं स्या इत्यर्थः॰ ततोनंतरं पूर्वदिगाभिमुखं॰ पू
र्वरीत्या॰ प्राग्जरीत्या॰ भवेत्॰ सप्रविंशतिभागपर्यंतं गत्वा य एव स्वं प यातिष्ठितं स्यादित्यर्थः

एवं भुभपतः परावर्त्तनांते लोहक्रांतिवृत्तस्य चक्रं भगणः कल्पित एकः स्यात् यथाग्रहाणां
द्वादशराशिभोगएकोभगणस्तथैवास्य लोहक्रांतिवृत्तस्य पूर्वगमनोत्तरपरावर्त्तनांते यथाऽस्थि
१६८ तक्रांतिवृत्तकाले द्वादशराशीनां भोगाभावेपि विलक्षणो द्वादशराशिभोग एक एव यथैव कल्पितः प्रक्रां
चैतत्। भरतोगोलस्यसंस्थानमनेनलोहवृत्ते आघातसंभवात्तेनलघुक्रांतिवृत्तस्य दोलारोहणलीलाव
168 द्दोलोऽन संभावनेति। ३५ अयनांशानयनोपायं जिष्णोक्तं त्रैराशिकेणाह सार्वयुगेखाभ्ररसभ्रमाराम्ब
क्रांतिपाते भ्रमाः दिनराशितम भ्रमाः त्रैराशिकादाम खगगोपनाख्यं भ्रक्रांतिकलस्य च मादिकं चेत् २६ क्रांप
जकमुखांगमे परं घ्राभ्रकल्पितं ज्ञेयमथ त्रिगोभमध्ये। यदिदिनजास्य हात्प्रपातं विपरीतेन खपदं प्रपा
त्पतश्च २७ भुजलस्य कार्यफलतः स्वांकभोगे भ्रमागाससदाके भजांशे रिनो दंफलं लोहजक्रांतिवृत्त
स्यभागाः स्थिरक्रांतिवृत्ता चलाख्या भवंतीति। एवं भुजक्रमगणाद्यस्य। पुनः। घडंतमगणानो

भ्योभगणेभ्योहर्गणाच्च·पुनःकुदिनैर्भगणास्स्युरहर्गणेनकेइति त्रैराशिकाद्भ्वोप्यलोपनसंज्ञोभग
णादिकः तस्यायनग्रहस्य लश्याहिके चे ग्रादि·मेषादिषड्के तुलादिषड्के स्यात्तर्हि· क्रमेणयाम्यश्चिमपू
र्वदिगभिमुखं खच्छान्नाद्युदितं लोहक्रांतिवृत्तं ज्ञेयं· अथानंतरं·मेषादिके त्रिराशिमध्ये·तुला
दिकेनु· नवराशिमध्ये यदिग्रहोपनाख्यस्तर्हि·यथास्थितस्वच्छानात्याम्याग्रि माभिमुखं पूर्वाभिमु
खंवा क्रांतिवृत्तं मपातं क्रमेणोक्तेयं·विपरीते·त्रिराश्यनंतर्गते यनग्रहे तुलादिकेनु नवराश्यनंतर्गत
वायनग्रहे स्वपरं·यथास्थितस्वच्छानंप्रक्षिप्य परावर्तनेनगच्छति· अतः कारणात्सप्तविंशतिभागापर्यं
तगमनेत्रिराशिभोगास्संजातोभोगवृत्तनाम्नत्योभुजः परावर्तनेयाथास्वच्छानपर्यंतं एशिषट्
तत्त्रयमज श्वालिनं पूर्वस्वच्छानात· एवं पूर्ववतः सप्तविंशतिभागपर्यंते नवराशायसंदंतगतं तनीप
पदगतं चलनात्मकोभुजः परावर्तनेयथास्वच्छानपर्यंतं द्वादशराशिभोगस्संदं तर्गतमेयपथा

नाद्यलितं भजद्दत्य यनग्रह स्यभुजः कार्यः ननो नंनरं नवनिभागेः सप्तर्वि शत्यंशा स्त दाभुजांशैः के
द्दत्यनुयाता दागतं फलं। लोहज क्रांति व्रतस्य ग्रहस्ये व। स्फुट क्रांतिर्ह ज्ञाद्यलसंज्ञा भागाः स्युः
१६९ ३८ अपनांशानां कार्यविशेषविधिः। जंग्रहे धनर्णसंस्कारो यपजिं वद्द्नपनांशानप घद्दप
मुपयचमिति श्लोकत्रयेणाह चल क्रांतिवृत्तेनद्द कांशिहृयाः स्फुट राशयो ज्ञाद्यो पिखगोले। स्फु
169 ट क्रांतिवृत्तांशात्शिघ्रेदृशा वला एवपस्माद्दत्तलाग्र माणात् ३९ ग्रहः साधितः क्रांकी वृंद्रेः स्व
शास्त्र फलादेशाहेतुर्य दिह्ना यिनस्य। स्फुटक्रांतिवृत्तांशात् शिघ्रमाणा देप स्नानत पूर्वपश्चाद्य लं
शेः ४० पुतोनोग्रहः स्याद्भतांकापव ज्ञोत्स लेमानयो श्चानुयात क्रामे गोचलांश स्यप घद्दपंस
पपनं व धामोह मनग्रत्यजं लागमो जे रिति वलंप क्रांतिवृत्तं तस्मिन्। लोह क्रांति वृत्ते। तद्दकांशाह
पाः नद्धज्ञ द्युशांश स्वल्पाः मेषाद्य्पोराशयः स्फुटराकालज्ञो देशन श्चाविकृत प्रदेशा अपि। स्वगो

ले· लोहगोले· स्थिरकक्षांतिवृत्तस्य रेखाद्यपस्य विभागरूपराशीनां प्रदेशोयः तस्याभिप्रायेणोक्त
वचनं· यस्मात्कारणात्तद्यनांशेभ्यश्चलिता इति चलाः राशयः एवंकारात्स्थिरत्वेन एताः अतः कार
णात्· तत्प्रमाणात्· चलकक्षांतिवृत्तस्थराशिप्रदेशानुरोधेन स्थिरकक्षांतिवृत्तानुरोधात्वं· अत्रस्व
र्यचंद्रैः स्वकृतासद्ग्रहतेः फलादेशकारणभूतो ग्रहः स्पष्टोक्तिः अमीष्टकाले· आनयनद्वारेणोपि·
दितस्यफलादेशो यज्ञीयस्तस्य· क्वापि· कार्यविशेषे· स्थिरकक्षांतिवृत्तांशराशिप्रमाणात्· स्थिरकक्षां
तिवृत्तस्य द्वादशविभागरूपराशीनाम नुरोधात्· अयेद्वा·स्यात्तद्दाननार्हं उक्तकारणास्यात्तस्म
चयोवोध्यः ननु तत्प्रमाणागेत्यादेः पूर्वपश्चात्पूर्वेपश्चिमाहिक्संबंध क्रमेणायनांशेर्युतोनोग्र
हस्तत्कार्योपयुक्तः स्यात्· अयनांशानयनस्योपपत्ताभेस्याहकृता कापत्तौरिति अनुपातक्रा
मेण·प्रथग्द्वितीयपयोरनुपात — न्यर्थः फले· प्रमाणफलयोज्ज्ञात्यायेणोक्तवचनं· प्रमाणयोःस्वः

समस्त्रपे॰ गणाहरत्वेन॰ कृतांकायवर्त्तिनः॰ प्रथमानयनेनगणहरयोः घृसूत्रमाणयोश्चतुर्भिरपवर्त्तन
द्वितीयानयनेन गुणाहरयोः फलप्रमाणयोर्नवभिरपवर्त्तनादित्यर्थः चलांशस्य अयनांशान
१७० यनस्य॰ पद्यद्वयं॰ अहर्गणात् खेषु धराहत इत्यादि पूर्वोक्तं सुखपपन्नमवाधारविरहं सिद्धं नतुस
प्रविंशतिभागपर्यन्तमेवलोहकांति तत्रस्य पूर्वापरयोश्चलनं नाधिकमित्यत्र नियामको नेर
170 भावात्कथमिदमुपसंपन्नं पर्वचलनस्य प्रत्यक्षत्वेन याश्विमचलेन प्रमाणपसंदेहात्वेत्यत आहत्व
धा इति नत्वा नव षिवेचनदक्षाः पंडिताः अत्र पूर्वापरयोः सप्तविंशति भागपर्यन्तं लोहकांति इत्त
स्यागमे इत्यर्थः मोहं अपयाथार्थत्वं स्वस्यभ्रमं जंतुः अयनपंतुः भ्रमंमाकं वलित्यर्थ हेतुमाह आ
गमो वेदरिद्र संसोमसूर्यादिप्रणीत नसिद्धांते षंतस्योक्त इत्यर्थः तथा च सूर्यसिद्धांते॰ त्रिंशत्कृत्वो
युगेभानां चक्रं प्राक्परिलंवते॰ तद्गुणाद्भूदिनैर्भक्ताद्युगणाद्यदवाप्यते तद्दोस्त्रिघ्ना दशाप्तांशा

विज्ञेया॥ अयनाभिधा इति प्रागेवमुक्तं तत्कलादिमेव च षड्गुणमिति जिनसमसिद्धान्तोक्तेश्चा ८१ आत्रोक्तरी
त्येवमान्तान्तरं च । अस्य भगवत्पश्चिमचलनदार्ढ्यप्रसिद्ध्यर्थमाह य नुसिद्धांशके अयनं पश्चात्पूर्वदिशा
व्रजेत् । अयनग्रहजक्रांतिमार्गाः स्फारपनां शका इति । पतः । आर्यार्धशतेन लघ्वार्यभटेनोक्तं । चतु
र्विंशत्यंशे अयनं कुम्भपतेना गच्छेत् । किंच । अयनग्रहस्योक्तं त्वंशा अयनांशाः न तन्त्रे एकस्मिन्केन
भुज्यांशाश्च तु भिर्गोलिताः यंचरदशमज्ञा इति । एतन्मतं दूषयन्मतान्तरं चान्त्यश्लोकाभ्यां दूषयति
इत्यसद्युक्तिश्चान्यत्वाहागमाभावतश्चेतत् । एवं पैतामहब्रह्मोक्तलशकाः पूर्वागमं मतं ८२ अयनग्रह
एवाचायनांशोद्भवकापिलतन् । इत्येतरथ संयुक्तिप्रोक्तं स्वागममेवेरितं इति । इति । पूर्वोक्तमतं । ततः
अस्त्रतः । हनुमाहत्युक्तिश्चान्यत्वादिति । चतुर्विंशत्यंशावधि पश्चात् चलनं न तत्संक्रोक्तं न भवति
हलत्रयोः । यदापि चलनं क्रांतिवशात्रैकरात्योऽत्यपि प्रमाणोपन्यासाभावात् सम्यक् न न समस्ति

शान्त्यंशावधिगमने थेन तुल्यंय त्रोभयोः समो दोषः परिहारोपि घासमः नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृग
र्थविचारणे तत्र कैरित्यत आह आगमाभावत इति युक्त्या द्वयोर्मतयोः साम्येपि पूर्वमते सर्वा घक्ताग
१७१ मप्रामाण्यापारस्माकमादरः द्वितीयमतं श्रवप्रमाणाभ्रपरोनादरणमित्यनादृतं धीमद्भिरिति भावः मुंजा
लमनमाल्यएवमिति एवंप्रत्यक्षानुरोधेन युक्त्यासिद्धत्वाभावाद्यैर्मज्ञातादिभिरावार्यैः लोहकांतिव
171 त्तं सशक्तायापूर्वं हिगमिमुखांत सम्भ्रमहवत्स्वीकृतं अत्रमते अपनयत हः एवकाराभ्युज्ञादिकि
पानिरसः अपनींशात्युत्पन्नंकार्यं करोतीति कृतं अपनयत होपनींशस्य क्षेत्रेने इत्यर्थः अपनींशयोज
नवियोजनाद्यवपनयत हेरोवयोजनवियोजनं कार्यमिति भावः तद्यांकाच अपनयेलनंयडकेर्म
ज्ञालावेः सएवार्प. तत्पक्षेतमध्यगारणाः कल्पेणागानुवंदगोचंद्राः तन्सं जार्णं पानक्षिप्स्वा लिठ पमः
साधपः कातिवशाद्वरमुद्रपाश्चादत्तल याणमेनतः क्षेप्या इति एतदूषयति इतीति इति इति अयु

प्रतिपादितं॰एतत्॰मतं॰अपिः पूर्वमतेन समुच्चयार्थः पुञ्जितं॰सां प्रतीयोपलब्ध्यनुसारेणासत्तः वैसरम
पीत्यर्थः अस॰त् अनादरणायोग्यं॰हेतुमाह स्वागमैवेरित इति॰सुषुप्तो आगमः स्वस्याभिमतेः सर्व
सिद्धांताघामोवा॰जेनविरोधादित्यर्थः अपिमकालिकाव स्थेनस्पर्शंनीतन्मत्पस्वालाभावेननैका
लिकमत्यक्षस्यापगतावधित्वात्स्वांतोद्र्पार्थप्रामाण्यस्यागमएव पर्यवसानात्तर्कसहमितिभावः
४४ अथापनांशसंस्कारविनाभूताः स्पष्टाएवनभवंतीति कार्यमात्रपनांश संस्कृताएवयतः
स्पष्टादुपपन्नाः ननुतदंसंस्कृतानस्तसंस्कृतानलकार्यविशेषेइतिकस्यचिदयत्रहितोमंतंश्लोकस्या
मारपत्तुलोहकांतिवृत्तंगोरवास्तेस्यएशपः अंगीकृताः स्थिरकांति वृत्तांशएतत्प्रमाणानः ४५ यतः
साध्याश्च सर्वशतोपनांशेः पुसंस्कृताः याहाः स्पष्टाभवंत्येभ्याव्यवहारोरैव लोमनइति॰लोहकांति
वृत्तं॰गोरगात्र॰एकैनैवलोहगोलेननस्वत्राश्चपकल्पनमात्रेणैवकार्यनिर्वाहादितीपवृत्त कल्पन

१७२ वार्थे गौरवे च तस्मादित्यर्थः ॥ प्रोक्ताः । अत्र गोलयुक्त्या राशयो मेषाद्याः द्वादश खच्छिद्ररेखारूपक्रांतिवृत्त
समविभागात्मका अंगीकृताः न त्वाभाणात्मकाः न द्वेत्र प्रसिद्धस्य द्वितीयोधारूढस्य साधनप्रश्ननिरासः आ
तः कारणात्तन्न ग्रहाः पूर्वोक्ताः फलसंस्कृता अत्र धनस्पष्टाः अयनांशैः पूर्वोक्तैः सुसंस्कृताः स्पष्टा भ
172 हा भवंति । आसनाशसंस्कारं विना ग्रहाणां राशिभागादिसिद्धेः स्पष्टत्वेन तत्संस्कारे गौणस्पष्टा इति भा
वः ॥ एवम् ॥ स्पष्टग्रहेभ्यः अनुगरितः सर्वो व्यवहारः खेटकार्पं यल्लित्वस्यात्रे समर्थन प ॥ ५६ ॥ एतदुप
पत्तिः । इतितलसद्गतानभोगागणिता नाम्ने यसुखत्वात्स्वतः प्रसिद्धाः । अयनांशफलं विना कृता श्चेवलच
रणीयाः अयनांशकाः किमर्थमिति । इति पूर्वप्रतिपादितं यन्मतं तन्न सत् अत्र हेतुमुपपादयन्नाह एवमिति ।
आगता इति चलक्रांतिवृत्तानाद्दरणेन तद्दर्शनाम्नास्ति दृग्गोसिता शनोतान्यग्रहाः पूर्वोक्ताः अयनांश
रूपलब्धिनिरंशेणो वेमयोरे; सकाशात्त्वतः पूर्वोक्तसिद्धत्वहृदयादेव । प्रकर्षेण सिद्धाः कृताः वत्कभूतमे

षड्राशीनामिष्टतोपस्वात्तु चेद्· नवमेन नक्षत्राणाः नार्हि· अयनांशकाः किमर्थं ग्रहे संस्कार्याः कारणा
भावात्· अस्माकं मते राशीनां द्वैविध्या राशीनां तग्रहः मेषादिस्थि स्थं अपि चलांशसंस्कारेण मेषाद्य
न्तराशि क्रमानुरोधेनोपपन्नाद्दृक्फलभयग्रहस्योपपन्नत्वं लग्नमतेऽन्यत्फलापनांशसंस्कृतग्रहाणाम
नुपपत्तिरेवेति भावः ५७ अथैवं फलसंस्कारानुपपत्तिस्तन्मतेन तु गेयच तुर्थराशिक्रममार्गस्याका
शोऽभावादिति पद्यालग्नमते फलसंस्कारोपपत्तिस्तथान्यमते यनांश संस्कारोपपत्तिरित्याशंक्यानि
राकरोति· चलमं दृक्फलादिवद्ग्रहाणामपनांशस्यापफलं सु संस्कृतं चेत्· तर्हि सम्फलवासनावद्दस्य
प्रापि स्थितः क्वापि न वासनाविचारः इति· पद्याग्रहाणाम दृशीघ्रफलसंस्कारस्तथायनांशसंस्कृतं फलं
संस्कृतं ग्रहाणां न मेषादिराश्यन्तरमार्गकल्पनेनेति पूर्वः पक्षः; उत्तरं पठति· नीदिति· पत्यवं पक्षस्यथ
कं न दृष्टम्यक्तं हेतुरुपपादयति· फलवासनावदिति· अस्य· अयनांशसंस्कारस्य· वासनाविचारः उप

पत्तिनिरोपः ह्यपि कुत्रापि ग्रंथे फलवासनावत् फलोपपादकभंगिनिरूपणाय प्रार्थितः प्रसिद्धि
निरूपितो नेत्यर्थः फलोपपत्तिर्बदरपनाशोपपत्तेरभावादित्याभावः एतेन चरदेशांतरोदयांतरस्थ
१७३ 173 जांतरफलवदपनाशसंस्कारकल्पनमपि निरस्तं तेषामपि चालनत्वोपपादनेनान्यसमयचालनत्वा
नुपपत्तेः नहि कुत्रापि ग्रंथे पनाशसंस्कारं विनामुकदेशकालेवो कस्तत्संस्कारेण चामुकदेशकालेवो
क्तोयग्रहो येन तत्संस्कारोपपत्तिः अन्यथापनाशाख्यं बीजफलमिति तथाहि हस्ताद्दिनोच्चादशाशत
वर्षैः समभागे शत्यंशोपचिताः ग्रहे क्रमादधः ततोपचिताश्च नद्वर्षैः ततश्च दर्षैरुपचिताः ग्रहेषु नंतनो
पचिताश्च नद्वर्षैरिति च न सर्वग्रहसाधारणे नवीजफलाप्रसिद्धेः बहुवर्षैरुपचयापचयात्म
कबीजफलस्यासाध्यत्वेनासंगततेति कें श्व अन्यथैकस्यैव ग्रहस्यावि हृद्धि दि न्निरूपाकृतं गमनेनाग्र
पलापनपत्तिरित्यादिसंक्षेपः विस्तरस्तु शिष्यनुतशिरोमणिमरीचौ तत्संज्ञांतं पातमित्यादि श्लोकव्या

नावसरे गोलबंधाधिकारे ध्यवसेयः ७८ अथ श्लोकाभ्यामाशंकां समाधत्ते । अथ लाघवेन ग्रस्फु
टसूर्यवृत्तान्तवचराः स्पष्टतराः स्वल्पतराः प्रसाधयित्वा । गणितात्मकलोपयुक्तौ च भृताः प्रथमं पूर्वनरैः
कृताः कथं न ७९ इति चेत्पारिपटेच्छतां तत्वतं मानविचंद्रबुध्नभागान्तवबुद्धिमत्त्वं । यवनानिजशास्त्र
दत्तचिन्ताभिगहंतिस्वबशीलत्वे हेतुरस्त्विमिति चलकांति वृत्तानमे प्रोहृपवादमस्फुटरेखाहृपरा
शिवृत्तान्तरेखाहृत्यर्थः गणितान्तु क्रगणितरीतेर्भिन्नगणितमार्गकल्पनात् । मकर्षेराः । स
क्ष्मामित्यर्थः साधयित्वा । सूक्ष्मं कर्म कृत्वा । स्पष्टतराः ग्रहाः सकलकर्मफलादेशकारणत्वाद्
याः प्रथमं पयोकगणितक्रियया च्छ्रयनांशसंस्काररूपक्रियागर्भत्यर्थः पूर्वनरैः ब्रह्मसोमसप्तर्षिभिः
यभ्रमोन्नतिभिः कथं । कुतो । न । कृताः उक्ताः तथा चयपघपनांशगणितं यत्पाणुक्तं न वैर्तिवनरुपपार्षि
तिन्नमिति तं लोहकांति वृत्तस्पतादशस्पायपानयप त्याकल्पनावश्यकत्वेन पूर्वगणितग्रहसूक्ष्म

नसासेणासिद्धइतिसएवफलोद्देशाद्युपपन्नः इतिस्वीकृतमन्यथानुपपत्तिकल्पनस्य व्यर्थत्वाप
त्तेस्तन्त्रपद्यर्षिभिरयंगंगानुक्रमोवयथोक्तगणनक्रियपांकाद्द्विवेलक्षणपमात्रकल्प्येनेनयह
१७४ 174 उक्तास्फलत्वहिंसच्छेरक्तोंतिहन्तानुरूद्धारावलाघवात्सर्वोपपत्तःकाइतिकथंतेनोक्तं कथंचापनो
शोक्तात्यहृद्भूपकल्पनंकार्यद्भूपकल्पनंरोशिद्भूपकल्पनाराद्गेनोत्खमाद्दतमितिभावः इतिउक्त
माशंक्यसेयदिनहिंत्वमतिकल्प्यक्रोक्तापित्वप्रयोगात्दर्शांनियंताभूत्वानानुःशास्त्रप्रयोगात्दत्सर्वच
द्भूवत्साहैरस्वतंत्रान्ःस्वच्छाचारिणः परानन्दद्भूतस्वत्वच्छिन्नः स्वबद्धभिप्रायेण पदि एच्छ् क्षे
क्षिपस्वतथाचापनोंश्चनामलाधनान्यतरत्वेनकृतरत्वाभावाद्गणोतेनदंभीवत्तेषामपशमइतित
त्पपगक्तिंग्रंथप्रयोगात्दृश्याद्वेतंशिद्भूयावच्छानंतद्भूपपत्पारठात्वचपतीतिभावः पूर्वपक्षा
भिप्रायेणापिमतमसीत्याहपपवनाइति पारसीकाः ननुपवनाचार्यमार्गेनपापिनः स्विपशास्त्रमा

त्रमत्यपाः स्ववशाः परशास्त्रानुनुरोधिनः त्वरेकतरं तस्छं॰ नैवेकस्यमनसिस्यस्छितं॰ निगदं॰ नि॰ त्रंगी
कुर्वंति॰ न क्ष त्र चलनांहृपायनांशेकीर्त्यंगीकारेणा स्छिरत्रंगांगि कृ कान पेधनंत्यरतः स्वीकृतात्र
स्वशास्त्रविरुद्धत्वाद्गतादरत्वोपादितिभावः ५० यपारसीकाभिमानिनः कस्यचित्सुवुद्धेरादरनस्वमत
स्यमतमाहब्रह्माद्यर्कं इत्त्रशास्त्रेगदितमगणपि त्वासपुत्र्मतिना थंत्रतेनेपाराो लत्रत्तस्छरविलवमि
तद्द्यादश द्र्ष्ट्रप्रमाणगात्॰ रेवलं त्वान्यारसीकाध्ययनजवलत भ्रवापनांशनत्त्वार्यस्मद्कु थेषिरनी
चलनवयुताःकार्यमात्रेथकश्चिदिति॰ कश्चित्॰ गणकः ब्रह्मसूर्यचंद्रप्रणीतसिद्धांतेष्वात्यभि
प्रायेणोकवचनं॰ सुक्तिभिर्न्नेनोपोर्थितं त्रप नाशादिरूपं समर्विंशतियमोयनांशेषु त्रभा गा
त्॰ निरूपितं॰ त्रगणपि त्वा॰ त्रनादृत्य॰ पारसीकाध्ययनजवलत्तः पारसीकेभ्योयद् ध्यपनं तज्ज्ञा
नंपद्दल सामर्थ्यं॰ काल्पनिकत्वं॰ तस्मादित्यर्थः त्रपनांशान्॰ त्रनत्का॰ त्रानिरूप्य॰ चःसमुच्चये॰

अपनांशव्याप्तिरेकेणैवेत्यर्थः लोहगोलस्य रेखाकारान्यंशान्निहृते गत्पिठिनानि यानि द्वादशांशभ्रमा
णानि द्वादशराशीणि॰ मेषाद्याख्यशब्दलक्ष्यरोधात्॰ नान॰ वक्ष्यमाणास्वरूपान् खेठान॰ कार्यमा
१७५ 175 त्रे॰ कार्यसाधारणे॰ ननु कार्यविशेषे ब्रूते॰ वदति॰ न च अपनांशव्याप्तिरेकेणान्तमेषादिद्वादशराशयस्तु
ण धेनग्रहाः कथं सिद्ध्यन्ति॰ एवमुपपादितत्वात्स्थितिगत्यानित्यस्याधेसिकं स्वरूपमाह येद्दति॰ये
ग्रहाः दृष्टान्तीवर्त्तमानपूर्वापनांशसमपे॰ नत्वन्यत्र॰ते॥ सावधिनक्षत्रागमनस्यानादित्वात्॰
अस्मिन्द्रथष्ठु॰ अस्मत्सम्प्रमितसर्पसिद्धांतादियंथेष्वित्यर्थः अपनांशयुताः भवन्ति॰ अयप
श्लोत्तरमंतरिताः इतिभावः यदत्यस्याग्रिमश्लोके समन्वयाः ५१ एतदूषपितुमघतः प्रथमंप
र्वमत्तकपकस्याभिमायं स्थापयंस्तदुत्तरप्राप्तिज्ञानीते॰ तंप्रत्येवं पृष्टव्यं पूर्वे स्वशास्त्रेनोक्तं खेठे
भ्योपनाशाहूतेभ्यः साक्षात्क्रियत्क्रापनस्वं किलेवं ब्रूषे चेत्तर्ह्युत्तरं दीयते स्येति॰ तं पूर्वोक्तम्

य कंपति । एवं अथ यमं एवं । वस्तुमात्रं । १ ३३ ३ ॥ सलेन मस्तमा प्ता हृतोनुचित इति चोतनार्थं दृष्टांतलोकः सवेकिंतद्दृहस्व
पाप्ते इति । ऋषिप्रणीत ज्योतिः शास्त्रे । अयनांशाकृतेभ्य । अयनांशैरकृताः अयनांशासंस्कृतेभ्य इत्यर्थः । ॥ २९ ॥
स्पष्टान ग्रहान् मिनर्थः । किंचित । वस्त्वसततमं कापि ग्रं येनित्यपि तं । न अतः कार्यमानमर्थं पा
ज्योतिः शास्त्रे कम्म का नो क्ताने स्क रम ता वि व वे । वे नष्टा नात तं वेपा स्ती का भिमानी । किल निष्प
येन स्व व । वं मतोत्के पादि वदृष्टि न ईं । आय मत्तदा शपम्य ३४ न इं न मां पां दा पते कथ्यते । यदि वि
नस्य हं स्ती कार्यपेन प्रतितिविद्धि त्वा शपेन पार सी कम स्था दि तं मत त म मो कृ रो षि त तं सं न
रम येते येति मा व ५२ ॥ ज्ञ रमे वा ह मार्प नो स्य द्वल ता वे सभा दे ः तं हि तो ल्ग यदि ते कम शोपे
या म्य तो म्य दि शपोर यने । वद्धीति तः कृ पमपि प्रभवे तामिति भा व्ये षात स्नोपो न शब्दोतय
ति था न स्थ आदेः कम्मा न पन्ति रोग न रदि शपो तं हि ता स्वा र द व नि पादि प्रणीत स्वं वहा स्त्रे
ष्वे व ः अयने ३ क्ते ते । अयने । त्व कृ रो म कथा मपि केनापि प्रकारेण मम वेतां । अपि तु न तं भवत
इत्यर्थः । तथा च ज्योतिः शास्त्रे प्रणीतोऽशा ने स्ति न या त्या व्य व हारो न क कि हि आ व्ये षाद्व दि ति
राम यने र वे इं नि ष्ठा ये । आ तो । कता वि दे वे पे नो कं र वे शास्त्रे पिति कर्णे तेग त स्मा त अयनां रं

१९६ मे कैसक कौदिम करा घम्मरूरस्था त्वा वक्षं भा वैनपुनर्वैस वतुर्थ्य वररम्ण सदै उनराषाढ
पाः द्वितीय वररणादा व कै स्पनिपतं स्थितत्वेनाम्भ्न्ना वस्था नात्पपतेः पन्म ते तु पपपि धम्मा
176 प नां शेप ता शा तं स्क ता कै स्मणाप नार्म पीपन तमपे नाक वैन स नस्थ त्वतंम वेननत दनुपपता वप
रणपता नां शेनम्नं रा न्वपो विं शति मितेन डुपपनि टि तिसं हिता ग्रेप्येप नां शा सं स्क ता कैमा
मिच्छात द्विषपत्वा दिति मवदा शापो नुपपन्न इति भावः ५३ नन्तसं हिता ग्रंथे प्वेनत्काद वि
त्कत्वेनसिद्धं नगशि ताकर ग्रंथे इसखरमाद हस्ते मपाम्पापनेप त्स्पा स्ते नंतदप नामि धइति ब
त्सो कतिपे रुंनमो कपदपित त्कर्पामति अत त्वनिपत राशि तंव धात्त्प त्स्पा स्ते नंतदपना
मिधमिति राशि मधारापन ब्रलमितिइंतेनि रूपिनपत नत अपिः समस्त पेरुवौं केनः त्वन्म राम:
नक पंतंम बति मन्म तेनचत्वां शतं रूताकै स्पनिपतसे चपनां शातं रू ताकै स्पापनतंपा वनि
पतराशि तं वेपोपपत्तिरिति भावः ५८ अथ पम त्वेप नां शतं स्क ताप नां शांस स्कन रूपो

द्रूपेः प्रसिद्धत्वेपि मूर्त्तामूर्त्तत्वेन तयोः रोमशब्दवन्नानुवादेन [illegible] पन्नपरश्च नो केनापनो
[illegible] त्वमाशं [illegible] [illegible]
[illegible] ५५ मूर्त्त [illegible] त्वेन [illegible]
किं त्वेपि वं [illegible] मूर्त्त मूर्त्त [illegible] गुरोः [illegible]
[illegible] त्वेनापनो [illegible] मूर्त्त [illegible]
[illegible] मूर्त्त [illegible] त्वेन [illegible]
[illegible] मूर्त्त [illegible] मूर्त्त [illegible]
मूर्त्त [illegible] गुरो [illegible]
[illegible] त्वे [illegible]
[illegible] ५६ [illegible] इति [illegible]

१७७ व्यवहारः किल मूलतः प्रधानः इति कालविवाद्ययोग्यपत्रा गादितं केशवेमानमिः स
र्व मिति · सर्वे एग मक्ते स्वपपाल स्म त्वमक मन्नेस स्थ न त्वमकं नपागकपितदि
वे रीतः तें केनः क तः क नद इति कासतिति त्वनकपनुदुर्जे नइति मापक त्वडकं नमी वीते
नपापि · त्वड्काद दलो · अपि शवान्म तौगि कारत्वकक तोम मक्ते मप नो पं शोस स्फुत
मेव गन हादिकं अवहारेण्या शांति स मिति भावः व्यवहारः स्थलादवेतिप वौकश्चपां
तरं महे तकं निर्णीतिमत्तो माहात्तीति · विवाहदंदावने केशवा कैः पंडितैः स्थल
रूपस्म कालपो मं लोमपस्म त्वविवा एलो द्वितीपा ध्यापेः स्पष्टमास्ति चारेण · इति · व्य
वहारः स्थलान्मु त्पृति रूपं निर्णीतं · नपा वनद्वाकं · तस्मोन गंशाद्विर्तां शाख पृ
त्रिशंस्त्र वगत्र वतो निकस्ये ततो विलिस तेस वलित वा वादगेनु ककुस्पा निपंतो
न मस्यो १ आपतनस्कः तकिलेकदेशोपेनाखिलानां मिडुराफ लाहैः वास्मा ६ राम:

कोटिविषयत्वः ततस्मात्स्थूलान्तकलाव्यवहारशिष्टिरिति ५७ नन्वेवं सूक्ष्मस्यापि तत्त्वपक्षान्तिः भि
भिन्नफलसमकालमनुविभक्ताने कश्चिदंशादिन जोपि जनोपं० सूक्ष्मतापि नन्वतेन गारिष्ठोत्सावृस
त्नमन्तत्वस्वधि वेपेक्षसास्य स्वविशेष०णासूक्ष्मत्वात्तारणोपि स्वपोक्ता चरोपेन सर्वत्रैवस्थू
लत्वान्तदादरणमिति चेन्न सूक्ष्मस्यैव विशेषत्वेन स्वपीकानुरोधाद् सर्वतेसम सूक्ष्मस्यापृथ्वं
शांतं स्फुटतस्यागी कस्यगविषयत्वादतः सूक्ष्मास्थूलत्वं केनेन नष्टास्तुं किंतु गणितविचारे
साशयेतपारसी कोभिमानिनः शंकामाह सूक्ष्मस्थूलत्वं केनेननष्टासुं किंतु गणितवि
चारेस्तेसाशयेरपारसी काभिमानिनः शंकामाह सूक्ष्मस्थूलत्वेनैव वा मा न्हरी नेनं स्थापां गे
चाते मतेम सूक्ष्ममत्स्याते० त्वं नो कांपे त्वायनं केवलं तु स्थूलत्वं मत्का मे मत ज्ञादिदं मदिति० सूक्ष्म

१७८ स्थूलत्वे वस्तुरूपेणोपादानत्व॰ स्वर्गोत्पादकत्वं न संभवति किंतु तत्तदुपादानत्व॰ गणितेऽप्रतिपादकमिति।
ततोऽत्र मानान्तरेण तत्स्थूलत्वे॰ मते॰ अनेकोपादानकार्ये॰ पदार्थत्वेन मानान्तरगम्यत्वात् स्थूलत्वं वा तदेवं सत्।
तत्स्थूलत्वं वेतितिभावः॥ असमानउक्तकारणानि॰ ज्ञापनं तत्तत्प्रसंगेन कार्ये॰ केवलत्वेऽप्यमानो।
शास्त्रे तत्त्वं तत्त्वंमन्यता॰ अनादिसिद्धं मम मतं तंनी वीतं वेदादिप्रतीतं नहि॰ अदोष इतिभावः
५८ असमो तेरं वदन्तं कोऽन्तरं वन्निवद्धमत्युत्तरं वेश्लोकाभ्यामाह केनोपदिष्टं तत्त्वमापन्ने
तत्तत्स्वमेव परो कार्ये केवलत्वं॰ अमनो शास्त्रे तत्त्वं तत्स्थूलत्वे॰ मन्यता॰ अनादि सिद्धं मम मदत्र रामः
इदितं त्वमस्त्वं अथापि मदुक्तमवधारय तस्मात् तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थमादिपतोऽशपतः ५९ इति
वेदपन्नोऽश वाचमनो वदमेशीमार्फ लोपपत्ति वत॰ गणितेऽहि विअथापि मदुक्तमवधारय तस्मात्

स्यात्तत्र समस्या स्यादुपपत्तौ शब्दः ॥ नोपपत्तिरिति गदितं यो लौ वदान्नस्य चतुर्दिति. तत्र. स
मन्तविकल्पस्य. तत्र. नोपपत्ते स्तस्यां पतस्या नापपातत्र अप्पत. मिन्नं गतिरिति व. ऽकं अपर. कं. स्य
लं तुरिमर्पे उ वे केनम्मात्तेन. कारणा मा वानुउपादिष्टे शिविरितं. कारणामे वा शंकते।
अपविति. मे दस्यव मना तस्यच्छो पच्चापस्य स्त्र तव्या. तद्. त अ स्यात त्स्यच्छ प्रदा त. अपपत्तो श
उक्तः स स्मः स्मात. इति वे हृदयिउ नारयति. अपपत्तो शवाल नागमिति. नाहि मे नातापपत्तो पो
पपत्ति कस्य मो मातीति तामपर्यः आपत्तो शो पनि नो. श्री प्रफलोपपत्ति वत मे विरेसा।
नपप. तथा वफलनवदपत्तो शो पपत्ते दमानि ध्यातत्त्वं का रेणात्र. स्म त्वतिष्ठो मानामा वार
तिमा वः उपपत्तेः स्त्रस्यं प्रति कारणत्तो व्य वाच्या पपत्ति गणिताभि. ति. हिपत्तः पद्गिताः उप

१७९ धृतिनिमं नरला कृपितेनेन्द्रलिते नेनो नसेन· स्वस्म वि धार लेन सन्धुसमी बीनेनां नं· नडलित मन
दरस्मीपमितिभा वः ६० अथ श्लो कदपेनापनां धगोप पतिमा शं मनिदा क रेनिन सत्त्वविं वव
लेनासवेंतो यह वक्रू वं तेषां सादिस्य लाड़ोगो मनां शास्यक लं मत्तं ६१ इति वेड्गति महे कार
पः स्फुट वृिटः कपमे व गाननान भवतीति कादा गुमेय गो लेग लिते धाति वरमग लमता
बृ्दिति· लोहगोलि लैंतः स्थानिइतन्ततानस्य भविं वानि मंतिपारस्लीं कमनं· तेषां तचेव·
यह वन्हव वेंगिति निम्नपेनेनेक रो विद्विपम्निमगगमनसामं भवः स्फुवितः वलनातः ते रामः
षांनसत्त्वो एवं वर्तमान काले स्वादिस्थालात् स्यमन मममस्यगति सारंभ हमपेप स्थाने
तस्मात् भोगः गमनं मानं· अथ तां स्मास्थेक लं सीलतं· एवं चे दद्दितपापाप नां शानो

[illegible]

१८० 180

पधिकगतिमात्रोसत्रगो६गणितेपुंसंतं इति गापनां मा॰ वेस्तु८त्वमवर्जितं मिति भावः न
मधत्ते ए वमिति· एवमेवंगी कारेतरा· तर्हि पूर्वोक्ताः भगणाः त्र्यहस्वाः· तेपूर्वामि जगः
सान्तमित्याः एतत्तु नैको पिदोषः मि द्रुतसमिमापेणाशंकतेपदीति· इदं पूर्वोक्तं रूषः।
गणभानितं रूपे·१८·मरूपरो· ए वकारानतदा भागतिरा मः ६२ असोतरं वदन्तो कांतं८२।
मारंसतत्तुतरं वेति श्लोकासामाहतदा कपं लाघवतोयहाणांपूर्णसु गसामयणा
मतीद्दैः नोक्तास्त्रयष्टा वेशतो न भुक्तपातस्य रौसा भज चक्रहीनाः ६७ उक्तास्वहाणां
भगणानापविनस्तेत्र वक्तानुदितं वतोमतं· विना भचक्रे भगति स्वरूपापनां शंकानो।
कथमेव वोधइति· तर्हि· लाघवात् पूर्णापानि जातिसपास्वहाणां भगणाः संपूर्णाव एमः
तू भू ताः मनी श्वरः कपं ग्रंथे सकीये नोक्ताः अनुक्तेपनो शरूपपादापांतरकल्पनगो
रवापतेः आशंकतन्नयेति· पष्पासी यौनग्रंथे सेष्टपा· वुधष्भुजं पोः पानसेति जासा

मिश्रापेक्षेण कवचनं पातनयोरित्यर्थः भगवता वासुदेवः स्वशीर्षकेशभगवद्रोमरूपा नाः संततः पाठपठि
ताः अनन्तं पनाशनरूपपदार्थानन्तरं स्वमनःकोशे वापन्नेः आशंसते अस्येति पुण्यायावीनयोः ये
ष्टे ष्टे पेष्पा बुधप्रकृषोः पातनमेति ज्ञात्वा मिश्रापेक्षेण कवचनं पातनयोरित्यर्थः भगवता वासुदे
वः स्वशीर्षकेशभगवद्रोमरूपा नाः संततः पाठपठिताः अतएव भास्करोक्तिः पेयापापानभगवताः
पठिता हृस्मन्वयोस्तेशीर्षभगवता उक्तः समाधत्ते तथापीति द्वंद्वे द्वितीये कृतं तं सत्वाण्णां बकं
नसं च गणमानं द्विनो अतरेण न सत्वंयाति सरूपात्पनाशका ना भानं एवंकारादत्र
दपीत्यर्थः कथंस्येन तथापपत्यहाणां वांपनत्वसंपादनार्थमपनाशं ज्ञानमात्रस्य पकं तत्र
न सत्व भगवद्याधीनमिति यहामा धनापतिर्वा घकमिति भावः पुरुषपिमं ज्ञानगादि मि
लषानतत्र भगवता उक्ता स्वार्थापिमनिभिः स्वार्थेषे नोकोऽकाभपण्णे ताद्विल सत्वाः प्रसंस
विरूढा इति नवतिः ८५ अत्यापनां शास्त्रलनमहत्से वमासामानाण्पेभिमते कश्चिदपनाशस्ते

१८१ 181 फलं तस्य हस्तं कथं पुरस्तेन भवतो यपोक्ता कार्विदापानितपोज्ञा तर्वव्याति वारितमिलमिपापे
येन मनातीप्पमाशं कांत त्रिविधस्य वत्तद्गुर्तरं शक्ति जानीते· अफलतायनं भागरवेदवे स्का।
फलं धर्मगादिनीत तोपामाधेन कथं कथिंचितं त्वमपेतिवेत्त· फलएतत्साक्षात्रमेवपरा
वधान इति· तत्फलता अपना शापेक्षा तादृशापेक्षा हास्तेच्छा नमरहागु· गणिताग ततत्वहेष्वर
सर्वः फलधर्मौ फल्गादेशो· निर्विन्न सत्यमयोग जनित तद्धर्मादिकं पेक्ष भोगादितौ ततः
अफलतापनां रागतृहात· अपताभाधे ध्यातिचरलग्नाधेत्वपाप्पपतां मांशतेल्लतात्यहपश्च
निरात केन कथं न कथितं ध्यांसादि कथं नंततोपशमितिच ध्यांशमं ल्लत त्यह स्यादर
शोकलधर्मयोरपि हस्वे वा दूरणमात्मानिति भावः इति वं हृदत्तिनिषेधयति· तेनेति· त्व एकः
दुष्कृतनाशकनमानितिधं· कुतहफलतरं शक्ति जानीसे· फलशिवतिं· तस्य· सफलतद्धर्व पश्चसम· उत्तरं
समाधाने· सावधानत्वे· एवं कारादस्मात्ममनोनिहतिरर्थः· फलएः· नडुकमहंकाए

दिनोपेक्षणीयं नेति भावः ६६ उत्तरमेवाह—कांस्यासाद्यविषु वद्धतान्निपतनं क्रांति त्वतनः
स्थिरत्वात्तन्मतादेवुणो लज्जेः कथितं संदेति· कांस्यादिकं विषः वद्धताद स्यन्यागोत्स्याप
तो निपतनमस्त्वतः क्रांतिवत्तात· स्थिरात· निपतद्दत· गो लाघ्छे (वा) रुपात· त्वत्स्यमतात्
त्वपापितोलिमत त्वेनो गीरुतातं· एवकारदत्सादभिमतच लक्रांतित्वतनिरास्मः गो
लतत्वद्यैः सर्वकाले· उक्तं· कदाचिददृविचलत्वतो लोगीकृतमिति भावे ६७ वलक्रांति
त्वतादि· कुतो नोकमिमत· सहेतुकं क्रांस्यादिविषपेच लक्रांतित्वतनिरासमाह स्व
लक्रांतित्वतान्निपतनं न कृतं वुधैः निपतत्स्यकथंचिच्छिन्नमवेदनिपताक्लि स्वेति· तत· क्रां
स्याद्यं विष वद्धतान्निपतनं· वुधैर्गौ लज्जेः साभिमतचलक्रांतित्वताच्चोक्तो। हेतुमाह नि
पतस्येति निमतस्य क्रांस्यादेरनिपताव स्थिताख लक्रांतित्वतानं· क्लिलनिष्पन्नेन· कथं
चिच्छिन्नमवेत· नेवमरेस्लोत्रानिपत क्रांतिरत्नजाविति· पतः फलं धर्मावुनिपतो· अतः काद

१८२ रागानन्तमेव तत्क्रांतिवं तत्तः स्थिरक्रांतिरतो न। सुनीश्वदैर्नैनिरुपितौ। एक जाति कामा
वे तमं वे धामावान्। तौ फलधर्मौ अनिपरागन्तक्रांतिरतजौ चलाक्रांतिरतमेव च्युतोर
कनातिः वादं गौरुतौ युगवापौ। तेनातुपेणाव्यच्छेदः ६९ अथ क्रांतायचलक्रांतिर
ताद्याधाओ गौरुतं। परं तु फलधर्मयोः स्थिरक्रांतिरतां दे गौरुाऐपाय कामावाः स्याप
वादेकः स्मादेव गतवैसंगौ कोपि। तदपक। गोरवापतो स्वमिमापेणांशं क्योत्र एतिः स्थि
फ रक्रांतिरता फलादेर्निरुक्तेन व्याप्तातोलाघवतो वृषीछ चलक्रांतिरते त्वेनाद स
किन्तदितौ येन दाम्के मृषी शाः स्वतन्नार इति। फलादेः फलादेशधर्मयोः स्थिरक्रांतिरु
तादारस्तो बाधो नास्ति यत्तस्तत्तः कारणात्। तौ फलादेशधर्मौ अपिः रूकाकार्यैः तम राम०
ब्रमार्थः चलक्रांतिरते अनादतः इत्थं स्थिरक्रांतिरताधीनौ। कथं तौ गोरुतौ लाघ
वात। इति चेदशक्तिपाति। तर्हि आत्मां। ततत्वेऽर्कं भमात्कमपि त्वऽर्कमिष्टमेवेत्यर्थः

182

परंतु वा ध क मनसोमा हृत्स्नी या इति ज्योतिःशास्त्रोक्त गतिनिषिद्धं नग वर्कः काः सन्ति चाः।
स्वाधीनाः ते त्वदर्के लेप पुम्भूतमपि नो गौं कृते त्वत्तेत्र छन्नतिषो गान हृत्वादि सर्वैः
नथाचापनो शोके: स्य ष्ठ त्वेन तदुपपत्सर्वे च ल-क्रांति प्रतमु मन्यथा न्उपपत्तास्तीति
तिस्त्री कार्य मेव सत्त्वततत्कालेन एवं यस्य हृ गंशिगतमनत ए वो क्रिमिरु त्वान्तु लादेश
धर्मौ च ल-क्रांति प्रतमा फ स्तत्त्वविरागार्थं वा ध का भा गा श्रौ सौ अस्मा-क्रांसादेरनाधत्वेन
स्थिर-क्रांति लतादेवान्यथानुपपत्तास्त्री कृतत्वान्मतिमिरु मयोः-क्रांति प्रतयोर्विषमस्य व
स्थपा यव स्थामित त्वादिति तेषामभिप्रायः नहि एवं यस्य हृत्याति नस्थिर-क्रांति प्रतानः साधि
तं पेन च ल-क्रांति प्रतं तत्फलमाशे कनीमय मन्मथापनो शसत्कारो पपत्तन पपत्तेरिति दिकु॥
२७० नत्विदं मुनिभिः सर्वं पंस्पष्टं नो तक मिसा शापेनाश कतत्त्वतरत्वेन दमे वस्त्रो कास्यां
स्पष्ट पतिरिदं कस्मात् वगतामिति चेन्मनि मिति जो ये प्येप वनरी सातेगहाः अपत भाग

१८३ कारणं ७१ अनिरूप्यमाणानीताः पुरुषार्था धर्मार्थकैः नास्मादृशैः फलादेशः बलं तत्पराधीनं स्वेच्छया
183 विनिर्दिष्टफलं धर्मो बलं कालान्तिरतापेक्षो न स्थिरः कालान्तिरतोपेक्षा विनिरूपमिस्पर्धः कस्मा॥
त्कारणमाहात्म्यं कविर्यं चैतन्यमपाहननद् न के इति चेद्दर्शितमहिं मुनिभिः निर्दिष्टं न प्रवर्तते
स्वकीयेष्वेव पवनरोगा पारसीक स्मर्यवग्रहानपवनरोगाः। ते स्थिरकालान्तिरतापेक्षिकाः। अ
हः अयमं शान्त्यर्थ अनत्यर्थ·नोत्कः। एके विचिन्वं च पारसीकरीत्या पुनः शमं स्काद्यतिरेके
रागग्रहानपवनो पलक्षते इति तात्पर्यार्थः। अपनोश मं स्का रोगक्रियाग्रहान रागपवनेषु बल
कालान्तिरतेषु वैधामन्त्राशापार्थ्यं ने स्थिरकालान्तिरतापेक्षिकग्रहरोगफलं धर्मोपजोग्यत्वे
प्रति बुधकृमिति भावः। नन्वमनिमिरपनोशत्वति देके णताद शग्रहानपवनमेकारोनोपकल्पि एमः
तोश का त्वानंतव बल कालान्तिर ननु हद्वा वसन्चना षे नदनादरपूर्वक तपो क्रिरिस्तो मुनिविशे
षण्णामहपुरुषार्था धर्मार्थकेरितिस्मरणपारूर्गं साधनानं हि पूर्वकार्य· तत्कार्यस्मानापासक्ताण

मन्तैः तथाचपारसी को न हरीति ध्वनेषां सहस्रशः स कारोपस्थिता चपि वल्लभांतिरतस्य धर्मफ
लादेशोपजो मन्त्रध्यावस्थापनार्थं तत्प्रकाशसे वा दश्यन्न हतमिति भावः उपसंहरति · तस्मादि
ति · उक्तविचारेण · धर्मफलादेशो वल्लभांतिरतानुरुद्धगन्तव्य जीवकाविमर्षः ७२ पोहमा
शंकते · कांतिरतं प्रवेपभ्याघाति मो शाव धीतिपत संक्रमेन फलस्वभावात्मकयोगं गच्छती।
ति वेदितिन्वं वल्लभांतिरतस्य रसकांतिरते · तत्र विंशत्यंशायर्यंते प्रवेपक्षित्र मयोगं गच्छति · इ
तिप लोगुर्कं स्तत्त्वपसंगतं तस्मादिति वेदृद्दति ७३ पुनः सविशेषं तत्त्वाखते · मनवकतिमा
हकृतात्स्वेशात्स्वे मोक्षं विधातानिज दृष्टिपोषणेन · तत्राधितं नैवतत्तो प्रमाणं स्वेपं मनः कोः
कथमेवतत्त्वेति · विश्वस्य ज्ञा · मवकारदहस्मानभि सद्दृशांशं कोनिषेधति मवके ति · स्वे हस्ये
स्यात्स्वो हकांतिरतयो रचनक जीवात्मा स्तद्दृश्य चित्तपदार्थं रहस्यं स्वयमेव ज्ञानातीति भावः
नारदं मति स्वप्रणीतशास्त्रे ब्रह्मतिखांते · निज दृष्टिपोषणेन · तद्भूमपदर्शनानुमवादि

५

१८४ सर्वः पत्याकृत्वो हृष्ट्वोऽपि रतं समवैति प्रति भागपर्यन्तं पूर्वं पश्चिमप्रयोगं प्रतीति। तत्र बाधितं के
नापि प्रमाणेन सम्भावितं नैव भवतीति। ततः कारणात् ननु ऋतुरात्मा देशे रत्नजैः ततः प्रत्यो
184 कं वदन् वाच्यं। अप्रमाणं प्रमाणमिति हृदेति। एवं कारणे निष्पत्तार्थं कथं केन प्रमाणेन ज्ञेयं त।
था च ब्रह्मणो कस्मात् प्रमाणानामधिकोऽप्यात्मा न भावात्मा कारणमिति भावः ७५ राद् मा नं।।
रायमनन्तं को कर्तृ कालत्वानि ष्ठ मधुनी ता हस्य नाम्यत्यत्र कालादि परिमाणापि वा स्वतास्य
कथं पत्यं भावे पि प्रमाणेनादत्ता त्वपेति अस्य था। पुक्ति विना प्रमाणत्वाभावे स्वीकृते। स्व
त्रं कालः स्वेऽकालः कालादिरपि देशादीनां। तेषां परिमाणाप्रसक्तता न स्वादिभिः ता
पि भावा अपि रे वार्थः पुनरभावेपि। दृशा युर्वैस्वरैर कोस्तु। अस्य त्वपहे नव लं नाश व्याप्ति राम:
सादेः कस्मा अपि पुत्रं एवि वं च नत्वे न सिद्धे। अपि शब्दो विरोधस्य सूचनाय। तथा च स्रो क न
नं गतिः कृता प्रमाणेन भावप्रधानो निर्देशः प्रमाणेन कथं स्वोक्ता तदस्तीकारणम्।

स्नो। सहलनप्रसंतरुतिमावः ७५ श्रौतौ क्रोध्रमामाणेशोकं पांत्व ऽकं फं रसीयहे दत्रस प्रमाणां
स्तत रंभिदमितिहृष्टणं नरस्माहदृष्टपवनरन्वितत्वेपापेष्ठहः पूर्वकालेनयतनत्तनयतां।
तालेमोमतं चाद्धतेः किंतदुदितत्वेन मौजं चेतिधान्यादिं त्रु पैंगेदितदद्रुच लोशोशंक मानैनतेने
ति। ब्रह्मादिग्रंथं कारैः उक्तेक्षेहृमिलपनाशे। इति शोक मानेनन। अमामारणमाशोकमाने
न। तेन। सधिपा। पवनलतवे धातु। नत्त दृष्पारसदेकस्यतेमे यरुः पूर्वकाले वहुवर्षगणो
तरितेः इणे त्वरः स्थितालेयहः मोपतं ग्रंथकरणे काले। चकारादग्निमका इवेदसर्थः क
थं केनकारणेनो गोकृताः तेपनेलद्धं केपहल एणं वीजं चकारादोहतं। प्रस्य ब्रह्मादिवत्त्वने।
षु विश्वात्तेनयवनवचजविश्वाणाकृं योनिपवक्षः कयमिस्कपदृणे प्रस्य ते इतिभावः ७६
अथ त्वदभिमतनियमनकाषदेवगमनं नेतिः प्रमाणमित्याहसत्ववित् शापनाशात्रेमव
कं नैति पश्चिमे। इति त्वपाकथं स्नानेयेन त्वं ब्रह्मवेरक्षणीति ग्रंथकरणमपेमप्रदशापर्थे

१८५ पनांशा अविवादापन्नाः अस्मपितामविंशतिप मेतमेकवा अपत्ते वनकुतरं वमन्मतेष्वाग
समासात्क्षेनै वमपवृक्षस्यापश्चि माभिमुखोपरावर्तेनादपनां शाःपूर्वा अप्यपश्चिमाः न
185 मत्पस्ताः तन्त्रसमविंशापनांशो तरं मघर्के पश्चिमदिक्षु नपरावर्तते नेरहित· अग्निम
कालिकं त्वपास्तां मतं केवमकारेण ववर्द्धं· अनुमानं भागमसमा मारापेन मतिवद्धमिति
भावः पेनावणी धेनत्वे वस्तुलग्नस्य वेदेविरो धस्तस्यधारकः सदाम वक्रपर्वनमनं त्व
दभिमततिः प्रमाणं शिद्धमिति भावः ७७ एतदेवप्रतांतरेण हठपति पदित्वे चरवक्षव
क्रपानन्तं पुरतः स्याल्क चममवनोदितः स्फः मगग्णाः शनिमन्दंतुं नचक्रे वद्धता केन पुगे
म वक्रजानाद्गति· पदिमहूवस्तदाम वक्रस्याग मनं पर्वस्मिन्स्यात्· तार्हि· केन क वस्त्ण
प्रुगे· मवक्रगमनो सलाममगग्णाः कृपेनोक्ताः स्फः ए वकारेष्वर्षे· सहंममग्णावद्भगणा। राम:
अफक्ताः स्फुटिसर्पः नन्वस्यत्वादुपेक्षिताद्भूतो वस्तुणोविशेषग्णयाहश्मनीति· श

नेमं देः स्वचक्रेण कवचनेन कल्पे· ग्रसन्त्या भगत्वानि सर्पः कथयतो· पुरोऽन्न का।
ना भगवता वद्व उक्तं व स्फ तेन ब्रह्मणः स्वसिद्धान्ते नादृशा भगवता न्यास्य ह वद्ध व
ने स्मन्दापूर्वी मिमुखेन गणानी तिनिर्णीतमिति भावः ७८ ॥ अथेदमपामेहन्यल
न सं गति माहात्ति विस्तरमीति तः परेषां मतमसौ न्तवनन्नं मपा कृतनन· मत्त मत्त
पपूर्वशास्त्र रोधात्स्वकृते वक्षिपमवाप्न नेस पीसमिति इति पूर्वो करोत्सा· विस्त
रभयेन· परेषां· मतमस्मत्को तवनन्नं· मपां· नकृतं· सिद्धान्तशिरोमणि मरीचौ विस्ता
रतया दूषितत्वात्· अलं पल्लवितेन· अथानंतरं· पूर्वशास्त्र रोधात· प्रकृतं प्रोक्ता
दिकं· नवाक्न· अतएव बुद्धी भेदं वक्ष्यि १९ तत्त्वमतिज्ञा ते कौसानपत्तमा ह· अपनो
शाते स्त्वत रवगाह्य जो वा गणिता तानि गोशे जगुणान विभक्ता· त्रिगुणैर्लक्षभव
वापामि है तत वगशो स्वादि गव है स्न वा घपम: स्मादिति· अपनो शास्त्र तेन्व हि इज

१८६ 186 श्चा चतुर्विंशत्यंशाः अपक्रमा इति नात्रि अपमक्रा॰ ल बागुद्धमं चेधनुः ६६॰ वस्मा मात्रा पक्रमपर्वः स्ता
धने॰ नाति मिस्तपर्व्यः अपमांनांशमंतस्तु तयग्रहस्य गोले वशादिश्यपस्यै तादृशी यग्रहस्य मा
गादिक्रांतिः स्यात् ९ गोलस्थानं सोपपत्तिकं निरूपयन् क्रांतिस्वरूपेण निरूपयति॰ गोलौ
तः सौम्ययाम्यौ क्रांतिपप प प र र मभ वैद्युवाःक्रोह गोले क्रांसा त्रिंश संलपः लितमव ल
कं मेष जन्कादि षड्कं॰ सौम्ययाम्योषि भागेभ्वृतिवततः क्रांति र तस्य भागेः सौम्योयाम्यो
पं हेशो धं वेग वल्लपगतेस्य तेलवाः क्रांतिमं त्वाद्वादि मेषादि षड्ढ तुलादि षड्ढे क्रमे रग
सौम्ययाम्या वृत्तः ६६ क्रि सोगो तो ग्वः हेतुमाह वैषुवादितिः गोह गोले॰ विषुवद्वृताच क्रां
तिमंत्सकम् न्नं स्थिर रेरवा कारं यं दे लि तम र्धं ल्कपं॰ मेषादिषड्कं तु लादिषड्कं क्रमेण गोलतरेदक्षि रामः
णो प्रदेशे पतो भवेति भतस्तात्तं सौ गोला द्वौ गोलसंज्ञानुक्रांतिः तः विषुवद्वृतप्रदेशादित
र्यः स्थिर धं वग वल्लपगतेः धं वृगोतर तस्यैपैरेशे॰ स्थिर ट क्रांतिरतस्य प्रदेशः सौम्यो

पाम्यो वा. ते भागाः विषुवत्क्रांतिवृत्तप्रदेशयो रंतरालं क्रांति संज्ञा भवंति. तथा च विषुवत्क्रां
तिरेखातः पाते यद्दूरे क्रांत्यभावः तत्र हि भांते च तुर्विंशत्यंशाः परमा क्रांतिः अत्र च ध्रुवल
क्रांतिवृत्ते स्थो ग्रहात्पृष्ठः क्रांतिवृत्तस्थग्रहपतनं ये धेना वृत्तपत्र वलितं दृग्मण्डलांशाते स्फु।
लो ग्रहस्या दृग्ज्यापाभि ज्यातः स्पपापरमे क्रांतिज्यात दृष्टभुज त्वपाके तिर्त्रैराशिकेन प्रवींक
फलं क्रांतिज्या. तच्चापं तत्कालो दिशि क्रांतिभागाः स्फुटी स्फैयपत्र फलं वं भ्लो को क्रमितिभा
वः ८१ अथ स्यात्सौ पपति कं फ ज्यान्तपत्र माह भ वस्रोतरते पत्रांश ज्यकादो हि म ज्याङ्क
ति वर्गाधि म्लोष मूलं. तयोः कोटि ज्या त्रिभ ज्यापमांशो क्रम ज्योनि का कोटिज्या फजी
वेति भ वस्रोतर तत्पूर्वोके क्रांतिज्या भुजः भ गम भी क्रांतिज्या स्पपति रे चं त्रिज्या कर्णः
तयोः क्रांतिज्या त्रिज्यायो वर्ग विषोगमूलं कोटिः क्रांतिज्या मूलं भ गम भीत दृग्ज्या ल्वा. भ
त्मा क्रांत्य ग्रात. क्रांस शो ऽक म ज्यापो नात्रि ज्या कोटि ज्या फ ज्या ल्वा पे देण कोप्योरु

१८७ ऋक्षमस्मात्तद्गलेच्छि स्येते वा कोऽपि देशो ऋक्षमस्य ऽवस्यस्योपपत्तिरिति द्वन्नात कांति साम्यं तस्य गर्भ
पो रेतर स्कन्नोऽल्पः ऋक्ष ऋक्ष ऋक्षस्य तु विष्णुस्य देश कांति साम्यं तस्यो रेतनशारद्वंस्वते २२।
फ स्यानेन्सो पपोदि का मवपाति माहस्यपपमे इत्यभागदह स्वमस्यानिलवेगहतो पपप्ता
हूं तथाः कलिन्दं तमहनिशस्यामकं दिनगुणोस्य वविमत्तिरर्द्धितेति कांविरतस्यस
देशो गापुमवलनाभिसेनाहृतः स्तन पपोस्यमतिः तथा तादृशमाञ्जला दह लोहगोले
कलिन्दवर्त्ते ऋतत्तरते फ रत्नं हं तकं स्वहेरा त्वसं वेधात स्वस्य स्वहेराचवत्तस्या।
द्धितो व्याघ्रो व्याता ईफस्यारक्षितरणो तरस्य वस्तूस्त्वस्थेत कुनकैर्द्रष्ट्या नादेन तव्याघ्र ईफ
स्याणोलेभस्य स्येति भावः २३ अर्थ व्रुस्यमार्गस अर्द्धोरंतरमा धन्नोपपक्तात्रिरस देशो राम:
दर्पाशान्नेषादिषरमासतेशभन्नोकास्यामाहस्त्रसंगजीवालिनरहफमोर्मोसगहता
खखदिनज्यपाता याषानिफुरवृंतुपपागतेस्याघादीनि हीनानिति जोषकेन २४ ताभि

क्रमात् मेषमुखांशतः सप्ताष्टः प्रसंशकानामुदयांशतो भोः अत्र यो क्रमात् कर्कमुखांशतस्ताः
कर्मोत्क्रमात् चनिरत्नदेशेऽस्ति · प्रसंख्याः पूर्वोक्ताः त्रिराशिफलमापाद्य गुणिताः प्रसंशफ।
सप्ताभक्ताः आद्ये फलं तत्पाशांशधनुषि तत्रोदय मा शोधेत्स भोध बुल्कप या छिन्नेष्टा त · आदौ
नि · आद्ये शोधयेत्तानि धनुषि · नि ज्याचक्रेण · स्वस्वचापमधुनाष्ट ऊताति · ता · प्रसंशे सप्ताः नि।
ह्या · न नि · मेषमुखांशतः मेषप्रथमपादोऽंशमारभ्येत्यर्थः प्रसंख्यांशकानां प्रतिभागस्थे।
ति ज्याचक्रेण स्वस्वपंमध्यनुष्ट ऊताति · प्रसंशे सप्ताः नियानि भागेऽस्थेति भागानां वृद्ध्या।
ह्रस्व वृत्ते नतु भागवाहस्याह्रस्व वृत्ते · उदयपकालांशानां मानानि क्रमेण भवंति मि
थुनांतपर्यंत · मानानां पदानां तान्युत्क्रमेण कर्कादिना प्रसंख्या गुदयकालांशानाहस्यपेति · अयमाने
नेनरे कर्कमुखांशतः कर्कस्य प्रथमांशमारभ्येत्यर्थः ताः पूर्वोगताः नवतिः प्रसंशमुद
योंशाः उत्क्रमात · मिथुनांति समाप्तमारभ्य मेषप्रथमभागपर्यंतमित्यर्थः क्र

१८८ 188 मांत कानो कस्मात्कृतेन कस्यांति समागमो लक्ष्यते अवधिवात् नर्दतायव ध्यशंस्येतिन ववस्थे
शानां उदपकालो शाः भवंतीति चार्थः ९५ एतस्मात्चोर्ध कान्तिवधाति मन्वाशय्यंगतके
धुरस्येषस्याडि म्भिपे स्थाने कमात्का ना स्तेपोः पंचपं चाप भरादपइनि उतरो तरभको।
कामितेस्थाने जामाति प्रापेरोकव वर्नेन भागमयमादि को छ क रूपस्थाने घितसर्थः पं
चपं चाशाद्दपः कलाः कमासंवपाछि पंपंतोते पाः गसकैः निङ्गवो ध्याइसर्थः अत्रेस्थ
लग्न हरणाइत्तो कपोगस्यस मोन्नवनठः पंचाशछतमितत्वनिद्यावध्यदोषो स्यांतरत्वात
त्रिवे घेषु स्थाने चतुः पाछि स्वहृत्यागहति ध्येयं ९६ अंकसारस्यामामकारणमाह स्व
त्वार्थं कवेपदेश्मसं शमदपा शकाः वनठ काल्मकात्मत्वागरांकानं दहेतव भूति पर्वंवदे राम०
भेषादि मिथनो तात्मकापदेश वं छ्यु त्तानिवृद्धाइतिस स्मत्वज्ञाननिमिते प्रसंशनदष
कान्तां शाः अवप वचठ फाः गणितमपानमातिरेकेण ज्ञानतन्मवाङ्गण को नामानंदकार

गाभ्यस्ताः स्वाताः दृक्क्षिप्ताः ८२ तुलादिकेन्द्रे शरमध्यपकालस्ता शरमद्ग्रहस्योपपत्तिं मति जानीते
मेषादिकर्मान्तलवोदयाः शरा वेतेऽर्केता उत्क्रमतो धनर्णः अत्रोपपत्तिस्तु वदामि पांतां
ऋणस्तु मादौ विवुधा वाग्गम्यामिति अथ स्पष्टपथतो शरमारभ्य कर्मान्तभागपर्यन्ते वे
लवोदयकालान्तरं दृक्समं उत्क्रमाद्दृक्समर्थान्ते तुलादिस्पष्टभागनारभ्य मीनान्तभागपर्यन्ते उ
त्क्रमतो विपर्यासाद्भवन्ति अथ प्रथमपदीय एव वस्तुतीयपदे अयोजपदत्वात् द्वितीयप
दीय एव चतुर्थपदे युग्मपदत्वादित्यर्थः अत्र लवोदयकालोपशाविषयेषामुपपत्ति।
तिं वदामि तां त्वं प्रथमे ऋणः पंक्तिताववोधार्थं गिरमनेन श्रोतारः ता वृधानाः कृता अत्र
यदरणगृह दितत्वापतेः ८८ तत्रोपपत्तिस्फुटकर्मार्थमाशंकते नन्वसमं दले ज्ञातं स्त
वोः समाः सकलमपि विभागतएव पेः समपपास्फुटपक्तिसतेलवा अत्र समेकालालवे
विपलेष्वपि लेऽपि ति ऋक्तिरतीयाः भाषाः भागाः आकाशस्थाः गर्कस्त्रीं चैमः मितिमा

ण स्त्व द्गणयोग्रमा अविप्रमाएव । अन्ताधारणातं वैधामा वात । तेभागाः अनुत्स्य कालां वीः विग
ताः पलोभ्यायाम्मित्रेताद्वशेष्ठलो । निरसेदेशो । र्द्पंक्तिमुश्राम् वृत्ति । गणितानिदाना मुद्रपकालां
शांनं निरस्तदेशेपन्नमे वातमन्वेवकुतः कारणाभावादित्येवं पश्चः सिद्धदर्सर्पः ११ तंगस्व
र्थंसमाधानंमत्ति नानन्यपपुर्कंसिति नयतनमाहन्यत्रोत्पतेभीष्ठवराधऊर्ध्वगोलार्धे संधिस्थि
तयुतमेतत्पतत्कुभागे स्थिति न्यभिधंस्मादूगर्भजमपरिधेः समानमिति अत्राग्निसर्पपसे । उत
रमुष्यतद्सर्पः तद्दूर्धं स्थिति नयतनमाहन्यभीष्ठे निमुमिगो लेभीषुस्थानस्माधोगोलार्धे सर्पशे
लार्धे अनपोः से धो स्थितेवतंपतत । मपरिधेरुत्के भपरिधिमानस्य तदा । एवं पतनत । दर्कं तत्कुभागे ।
पडुमिसष्यभागस्थे तत्केंद्रेणवर्तनत्कुप्रदेशे द्सर्पः भगर्भज । तद्देशासमसमत्वानुरोधेन पे भग एमः
र्भः ए कंसे वभगर्भस्माने कं भ । मिप ष्ठतं पधीनरोधेन नानात्वमिति ध्येयं । तस्य द्गपे स्थिति ना
एवं । भगोले भीषस्थ नाड्डूपरिधि वन्तर्यो शंगतरेण तेमंता प्र क्रतं स्थितित मिति नासर्पापर्पः

॥९० अथो करितोपपुकमुभंऽलमाहरवं निरक्षेति जदेशपत्रमोत ९० स्थितेपं स्थितिजा।
स्थरतं· ततश्ची पदेशेगगणकै तिहल मन्मऽलं कापविशेषहेतुरिति· एवमतक्षकारेण· नि ज
देशाद्दक्षिणेनतरास्थिते· निरक्षदेशे·पत· क्षितिजात्मिरतं· तत· स्रीपदेशेऽन्भंऽलंगगणकै हक्षे
कापविशेषस्य·चरादेः कारणं ९१ अथो दयकालानां विषमत्वमुपपादयति भूलोकाभ्यं
·स्थिराक्रांतिरजस्थ मेषादिभागाः परा शान्ति लग्नामितः शक पश्चात· लगस्तत्र रतेकुजा
त्वेकरतेप्रदेशस्यास्त्नेणपश्चादतश्च ९२ योहिप्रदेशो यममेऽलस्यातिपक्षिस्थितोपाक
दयंतया तं तो ऽनेनकालेनयऊर्ध्वतंस्थोनलेनतोस्मादुदयानतु·स्मादिति यस्मात्कारणात·
स्थिराक्रान्तिरतस्थमेषादात्मकापो भागोणशेहृपः पश्चिमादिगाभिमुखवलंवारिण वाउ
नाम्रवहाग्वेनभ्रामितः भमन्नाणः सन्· अत्र·उक्ते क्षिति जात्मिरतेपूर्वस्मिन·पश्चिम
स्यां वलगति· ततमूस्थक्षितितरते हृगोलस्थ क्रांतिवृत्तभागो हृरस्थितः कुपंलग्नो

म व नीसतः आह घनरज्जुप्रदेशस्येति · तद्व्यागमसरणमार्गे सप घनरज्जुरतस्यप्रदेशस्यास्य ःयेण न
१९० 190 मरूःयेण नमस्त्येण · क्षितिनतमस्त्यास्त्य स्थोपः कोंति घनप्रदेशं सततक्षितिन्ने लगती
तिभावः अतएव · पः स्थिरः कोंतिचतंस्यप्रदेशःतिपे विसृष्टतः वापुन्न समार्गे वशगतसभागः स्व
त्पेन कालेन · ३ ३ दपमले वृगछति · हि पतः ३ के सिद्धमसि · आत्मा का एणत ३ दपाः ३ द
पकाः न्नोशः ३ पलसएणादलकालाशग्ना · नमतागन्नेपिनमान · विषमाद्दलर्पः ९ ३ अ
येतऊणितोपपादकेभेनंगोलेदशपति · सेपादिभागस्यगुणः फ्क तिल कोंति स्यकारेः
फूतिमेदमूलं · कोशिलपोजोसमिदं मरतो घृतछरनोशपुते मेतंसैऐति · मरतं · स्थि
र कोंतिरतं · ३ ऊतं सागुके · फरतं · अहोएन्नरतें · एषांनेपाणांसंशः प्रदेशः तेषापोगा ऐग्नः
त · पएस्य रतपातनपात · वृपेः ऋदं सेनं गालं स्वी कृतं · तद्दाह · सेपादिति · सेषस्यादिमाऽ
स्पापामागः स्थिः कोंतिरतनस्य प्रदेशः स्थूलः सूक्ष्मो वातसपपदं तात्तिताम्य स्याः कर्णः

तद्भोगांतस्य क्रांतिज्या कार्या तत्तत्स्वे स्वक्षे मेषादितुलादि वक्ष्यमाणाद्युनांऽशे मेषादिस्थ भक्रमोत्तरेऽपेद्द
ज्या कार्या भजः तयोः कर्णध्रुवयोः स्फुटितभेदस्य लं वर्णयोरंतरस्य ददं तां द्दरपेन्मांऽशलाद्देशान्तरतैक
देशप्रदेशस्याद्र्ज्या वाकाश स्वक्षे दृग्ज्या कोटिः पंच पक्षद्र्ज्यास्वक्षेभ्यः संपातांशैभवाद्दत्ते त्रद्दर्शनमनु
पपन्नं तथापि रतस्य तद्देशसंपातेः स्वेत्सस्यागो लेप्रलक्षत्वेपि रतगतगणितं तस्यस्थूलत्वात्तद्
नुरोधेन संस्फुटी भ्मास्तत्रः संपातैः स्वेत्सस्यगोऽलोतदर्शनान्तं स्फुली भ्माभिर्पक्षणितं तद्देवाद्र्
ज्याभिरिति लापवात्स्वेच्छादर्शनेप्य द्र्ज्याभिर्गणितोपपत्तं सेत्स्यतीति कर्कं ९८ इत
स्वेत्रकोटेर्दृहोरा त्वरतस्तं बेत्रेन फ ज्याप्रमाणमिति कृत्वा स्वापवाधनार्थंत्रि ज्यापरिणामेव द्द
त स्वापमद्द्पांशान्ता गगस्यविरस्वदेशोदस्मा प्क ज्याप्रमाणेन पद्द्स्व कोटिः स्विभ ज्यापार्कति
फलस्य वापे फ रा त्र दवे ज म रवांश कस्य स्क द त मे षध वशा रु वाः स्क रिति प्परिला मानपातो
त्रेरवागते छा फलस्य ध्वजः त्र्यहोरात्रत्रस्ने मेषादितोपः क्रांतिज्यांशः प्रदेशान्तस्याहि नि

१९१ (191)

ऽस्थापेनः तदुक्तं बंध व्रशान्तसे चोतन्तं बंधान· कात्स्न्यंशाःभवंति· अतएव सिद्धान्तशिरोमणौ· एक
स्वरांशो महती सकाया ह्यपोलिङ्ग भस्यापि कृती कृतांतो· स्वस्थापम सांश त्रिवर्ति तानतांस्तानि
निताःतो त्रिगुणम्हतानि १ स्वस्थकमौ व्याविभन्तोस्म तान्तं ग्राह्यानीस्फलं १५ अनेनेवस्वका
द्येणोक्तानपन स्वपपन्नमिसाह्यकातिस्मकाद्यपताएवत्रुर्गनिरासदंत्रि सकपासम्राध्यंतदा
त्रिम अपागुणं हारमानां शान्ममंश नीयारतिस्वपप त्रमिति· त्रिरतशिरोमणौ कमकाद्येण
कांतिसामापान्तानपनतिह स्वरूपाते· एव करोगणितानिक्षिपानिरासार्थः वगीतदान· ६७
भागस्मातदुत्तन्न कांतिसा स्वरूपपो पौषा वर्गीस्वरूपास कीत पधोरेन· सूर्यं त्रिअपापी एवं पा
कार्य· नहि त्रिस्मात्स्वगुणंकाद्यपोः समत्वान्नाशात· प्रसंशेनी वाक्याम्यहकमौ व्यसादिएवंतम
त्तनपनतिहमिसर्वः ६६ उपपन्नंदर्शपातिपथाः ह्यथभज मा १ अस्याः कांतिस्थानपनम
काद्यतिहं कांतिसा स्वरूपमिध्यापाः परम कांतिसांगुणानि साहरदति (६ मा १५ कां मा)

अस्मान्‌गत्वा। (सु. कौ. व १ मा व १ त्रि व १) इदमित्थं सावर्ण्यं (मा व १) तत्र अच्छेदनपाठेन सिद्धमंत
तः (त्रि. स. फ. व १) मूले (त्रि. स. फ १ मा १ त्रि) कोटिस्वरूपेण समप्रमाणौ नेदं प्रवृत्ताधना
र्कोत्रि समाप्तमाप्तान कोटिरूपेणैव सावर्ण्ये स्यादिति सावर्ण्यमिति अ च समानच्छेदी स्तते वैवर्ग्यौ
कोदं नरंगुण्य कोदं कोनरं लाघवार्कि राशेर्वर्गोप गो उपपन्नः परमकोटि सापवर्गो न पपत्ति साव
र्गस्येतद्रूपत्वात्। शेषं स्पष्टं ॥ एवं तु उपपागानस्य व्यादीनिति हीनानिनि साधकेनैलदिधनानां भौले
तास्मोपपत्ति श्लोकाभ्यामाह प्रसंशकु स्पष्टेदिमानमानपाधार्थ मंगपप मोनितं पत। एवं स्थिराप
ऋ मम्लरकूर वंमदे द्वितीयेप्रपि लोमतत्र ८७ पतोत्रके: एवं विलोमतः स्पा फल रत्न रतमङ्ग
योरभिलं अतनल तीपे विपरीतमस्मात् फलं वतर्पपिनि स्त एसेति। प्रशंसंशमतीति प्रसंशं। त
स्य केवलस्यादपकालांश मावृत्तानन्निमितं पुनः। अग्र। अग्रि स। अग्रिम जापे। प्रथमेन फलं मा
चापेनहीनं। अतः एवमूरू एवं चापं पद्या स्थितं। एवमस्मक अकारेणास्थिर रूक्रांति रवतफलं व पदे उद

१६३

192

पकारान्तांशः । तेन पूर्वपदीयाः द्वितीयपदे उच्चः समानः । अत एव गोऽञ्चमान्के कर्म गरवाशतनाः क्रमान्तकौ
नामिकेऽके । अत्र हेतुमाह यत इति यतः कारणेन । अत्र द्वितीयपदे । पूर्वविलोमतः प्रथमपदे वे
परेऽसाधुजः स्यात प्रथमपदे गतस्य । द्वितीयपदे एष्वसमुज्जालेन । अत एव व्यञ्जनान्तिर्वर्त्त मदेशको मु
जयोऽरसि न तान्त पोऽर्थ मरामा गेरुपाहेकान्त । निरुक्त रिरसे सप्तमः सुजैव परिसान्त । एषसमुज
त्वात । एतत् । अपि द्वितीयपदात्केन तत् सुखेव । तेन प्रथम द्वितीयपदीयमुजयोरेकत्वे फरन्तरनयो
रभेदात्वेपेः परस्मात्यमान्तिति देवतस्यो पञ्चतर्पपदकोऽपि व्यमानान्तिसिर्पः अतः पूर्वोक्तमुपप
नमिति भावः ॥ १८ अथो ङमो नाम ह्रस्वकारान्तो ताह्रस्वदेशाद्विषयात्वमपयाद्दूणितिः कुर्जेहि ।
तासो परमस्थस्वरतकारेनतस्मात्सिनि जानरुद्धकेन्ये पुरोक्तनमवेदतो नतानस्येपुरेनेपादिगो रामः
दपोशयाहनि । हि पस्मान्कारणेन तादेदेके कुर्जेसिति अपदन्तेष्ठ बनारामोऽनरताकारेस्य वति ।
ष्ठ बसोनरमेवाष्यमानसदक्षिणोनरस्तेशिति जेनुरूवरतनदिशोनरस्वाष्यमार्गे

ह्यकाहोरायां च वर्तमानस्य दृष्टियोगेन रश्मिर्भवतीति भावः तस्मात्कारणात्· पूर्वोक्तमुदयकालांशोप
जीव्ये जातः सस्वेंशे· शिति जातं तु ह्पञ्चेनभवेन भजकोपाः ह्र्वापरसत्वं दृष्टियोगेन रश्मयो मतारू
पत्वेन परस्परं स्वे वृषान्· अतोस्मात्कारणात्ते· मेषादिभागान्ते वृंधिनेः उक्तोदयकालांशाः स्मा
स्पदेशेनस्फुटः १९ अप्यहं मपूर्द्धम जातं तत्तं फलं वि वक्तास्य पूर्वकृतस्फीहोरायांकलानामा
नपतेय्यह्स्माधारणपेनाह्रह्लं तत्त्वं लांशरव गोश पुरोश कोदयले वृनह्तानिजस्मुक्तिकोम
हिज त्र चक्रकेलाभवति स्फुटादिननिशाकलिकां तु रवात्तिन इति ह्लताः सं स्फुटता अपमांश
पस्ते तादशग्रह्स्पाशाः राश्यादेर्भागाः तेषु उक्तक्रमेण गृहीत्वांशकस्य उदयकालांशक
ले नग्रह्स्य गतिः स्पष्टकलानि कातात्कालिकी गुणिता· तह्निन च क्रककला· पृकार्या दश
राशिकलाः पश्चात्मेता दाशीग्रह्स्पा होरायां तं वृधिनी कलाभवति· जातासमिमापेलौक वचने
अतो उपपत्तिः ना स्पष्टा होरा नास्तनां ग्रहस्तावना होराचास्तनामेत रंग्रह गति जात वहपे

१९३ 193

वेतिमागवडुधानिर्गतेः तथा चनाम गतेरनास्नो चक्र कल्यातुल्यांशं ग्रहगतस्पष्टभास वोपो
न्याः ग्रहस्य चन्द्रहोराभास वोभवंति नक्षत्रषष्टि कलाभिरुदय कालांशा स्तदागति कलाभिः
के दयपनुपारानगति कालांशगः एते षाष्टिगुणिताः कालकल्यात्र सुल्लादतिषष्टितत्समो
गुरगहस्पोर्नभश्चन्द्रदयकालांशगुणितांस्पष्टगति कल्यागकस्य भास्पष्टः स्फ: तत्रवर्तमा
नोदयकालांशस्य नार्धवल्लोशसंतरु तग्रहांशाभिनभभागस्वेफलं उदयानांकोत्स।
धीन वेनास्थिरक्ष्मोतिस्तातनुस्तुलात अस्नोकालकल्या त्रस्यत्वादहोरानक लोतिसंस्ता
२०० अथ चतुर्भिःश्लोकैः राश्युदयराशिरंतस्य त्वं फलेन संस्कृतग्रहः स्पष्टराश्युदयकाले
स्या द्वेसाहस्रतापनांशस्फुटतो स्तांभानोः पदस्यपाते छकपोर्दहस्ये तस्कांशो केभ्यः क्रम राम:
शः पदपदे: पदाः ततोपेक्ष पणो क मस्मास्फुट। ५१ स्वस्वोदयांशाभ्रतदे मभेनदस्योदयां
शाहतलिप्तिकाभ्यः षष्ट्याप्तभागादियुतं भवेघल्लतापहृताश्यादयमध्यमाकीत २ १ ५ दे

तपेपा त्स्वल्ल वादिपुत्सातदं तत्रं स्वे वरभक्तिगुणपत्तूर्पं फरा ओद्भु वलिप्ति काभिर्मतां त्ल वा पंत्व ध
रथनां सों २ रास्य ई दे रं तरसं त्त मे तत्क तापनांशस्फ्रुटो तन भानौपदे तमौ ते ततिसंधिपप
तदा यह: स्प छ तिदीघ त्रु:स्पादिति संस्ल ता पनांशस्पेष्टा र्कस्प ष्टा र्कस्पपसदं दं वर्त्ते मानं
त्रिभिर्भै: पद्मिसनेने त्तानं ह्वे सर्घ:पाते छे· तपो र्मश्चेपत् गततगम्यान्यतर· अत्ये· अनधिके
तस्मा त्स्पस्पांशेभ्य:· क्र मश: गततगम्य क्र मतृशात· पदादे: पदपपम भान भार· कपदगतत:
पदस्पोतिभागम्याराभ्य· क्र मगता ऽत्क्रम मक्षा: स्वस्वभागस्फोदपका लांशा: पे: स्फ: प
तस्मात्स्पस्पांशेभ्य: पदादि भागमा र्भ्य क्र मेणोदपकु लांशा: व्यासा: गम्यस्मा त्स्पस्पांशे भ
भ्य: पदस्पोतिपभोगमा र्भ्यो त्क्र माद्दुदपका लांशा: व्यासा: सर्वे स्वपदे सांशो दपा गोध्या
इति फलितार्थ: तेषां मध्ये गता नो मं वें षा मे कं· ९ तत· से कं गत ना त्क मे ण त्रि ममागस्प
स्पष्ट उदपका लो शस्तेन गुणिता: पा: कला भ्य स्पाशा ध: स्था: ताभ्य दल र्घ: पबिमक्रल

लसभोग्यादिनापतेपङ्क्वेतनस्थाप्यंअनेनतरंमेसहतापनांशंन्मधममाकीघसदंआगुलंतस्यजस्य
१९४ पोर्मघोपदस्येमनधिकंस्यजादिपङ्क्वतिजदपिस्थाप्येप्यं॰तपोः स्थापितपोहृदपांशैमलवाघोरं
194 तुरंगहस्याघगतिनागुणनीयंसर्वस्याहोएनोसन्नकस्यामिः आप्यन्तोतामिर्मकलंवायुफलंएम
ईमुजपोःएनमईपोर्मजपोरंतन्सह॰उमपांतरसंज्ञेभिसर्पः एतउमपांतरसंज्ञेतेसहतापमनां
शस्फुटफीसमौजेःपदेस्थितिस्सर्वादिग्नहक्रमेराघनसंकोप॰तदान्तहिंतिदोम्नहः स्पष्टा
ईराजकालिकः स्थाना ५ अनोपपात्तेसमतिसंषिवस्फुः मध्यमभंनस्फुरलोन्पतौकाणामा
हः॰अनोपपत्तिस्वनुपानुपात जातानादिनौघसकास्तकमावनेन॰तिहोनसिहोनिघनस्फुटे
नपस्त्वादतस्तमहलमुक्तमाधेगीति अअअसिमकलानपने॰उपपत्तिः प्रतिपादकप्रक्रिहृव्य रामः
नदत्तिस्वर्पः अनुपातोमयाहर्गणः एकहृपमावनेन॰अनुपाता यनसर्वकालाविलतता
दनमानेनतिघोपपत्ता कारणदतिपनस्फुटेन॰अनिपत्तमानात्मकस्पष्टतोवनेनासिद्धोन

अनुपातस्यानिपत्तेकविषयत्वेनानिपतविषयत्वाभावात् अतः कारणात् तस्य मानान्तरो
धेन सिद्धत्वं आचार्यैः भास्कराचार्यपीठ्यभिः तत्फलं प वौ तं फलं उदयांतरमुक्तं तत्त्वाम्यागे
तं ५ एकं रूपं तेऽवनस्वरूपमाह एषव्यासेति नाभदिनं सदास्यति सूर्यमध्यस्थं कलादि मु
क्ता समाहृ॰ मिर्योर्जि॰ तमर्कं मध्यमध्यं भवेत्तावन मेकरूपमिति॰ पदीनामास्यष्टि।
ध्या सदा॰ भदिनमेकरूपं॰ तत॰ नास्त्य दिनं॰ सूर्यस्य मध्यस्थकलादि मुक्ता॰ मध्यमकला
दिगता समोपेतत्वतोऽपितं अर्कं तमध्यं मध्य समाना तत्ते ता वर्मे एकरूपं॰ अहर्गणा
उपात्त रविं मपेत मध्यमं तु तावत्तं मध्यममगति जातास्फुटं प्रसहं भिन्नं ६ स्पष्ट
ता वेन स्वरूपमाह कतापनांश स्फुट सूर्यभागास्त्रि मोदयांशेन नहताः कं भुक्तिः स्पष्टात
दा ता स्फुट तामपुष्ठि युधः स्फुटे तावन्न मर्कं तं सादिति॰ सूर्यगतिः स्पष्टा॰ तास्फुतामप
नांश स्पष्टसूर्यभागोभोग्यमांशोदयकालांशेन गुणितात् तस्वरूपास मितुं नाना स्त

१९५

च पृष्टिः यथा घः स्तोर्याः स्वर्तंमध्यं स्यात् वृत्त मन्दिपृक्तंस्मात् ७ एतन्फलफलस्य मध्य स्पष्टं कं यो दृंतरा
इष्टतो कालेन माह एवं मध्यस्फुटमध्यां गतो मे । यत्फलं तौ । मन्दगपरिपक्ति पर्वमंता रवेस्तावनादि
तस्तोक्तस्याः ततः कालेनानुदृष्टमेतत्फलं । मध्यस्फुटस्पष्टं । अंतरं । वेनसी क्रांते ८ कुतस्स
तो हेतुमाह । मध्यस्पष्टं कलास्य स्पष्टोत्तरंपत्त्वः अहर्गणा रविस्पष्ट निशीथांतर कालत्वा
त्रिति अहर्गणा कालो मध्यमध्यगत त्रितयः स्पष्टस्य मध्यगत काल । अनयोरंतरं तत्रिनः
कालात्कुलत्वं । तत्कालत्वं वैधितदंतरं स्यात् ततः फलं कमत्क्रमिसर्थः ९ अपनाशनं स्फुट
स्पष्टग्रहणोपपत्तिमाह तत्स्पष्टे लोशनं स्फारदंतरं ग्रासमेवतत् विषवह्न कतोपसात्दु द
पोश कलाम व्रतति । पूर्णा कालत । पुवहतान्को तिरतोशस्य उदय कालांशानां कलात्मा रामः
नवः तिथ्यान्तता हेतोः तत्र । माणुके । स्पष्ट कलास्तं वृद्धं । अंतरं । अपनो शाहेस्फा रात । एवं
कालान्के वलाकं तिरात । सूधीमिर्योक्षं १० नत्र मध्यमस्पष्टस्पष्टयोरपनाशनं स्फुटयोः

कलाखोरंतरमुसंत्रे कथंपदपतैष्या स्पस कलाखोरंतरमकं भिसतनमदुपपतिंतल सोपपतिवाद

पदाघंतपोः मालिलितेलमेलामेलपोरंध्यमेनल्पतेरुवं अतोपातपेपाद्धिपोगः ॥ तोलाल

हारणो स्वगमधाफलें वालंचालनोतरे तेति अस्य कलेपदाघंतपोः मांगलिलितेलमेलालपा प

दाद्दो पदांते वृतमेत अंतराभा नुः राशिनपकलामूनोनु स्पस्वात मधमे पदस्पमधमस्था

ने मध्येगतभोग्यपोलान्लं त्वेदुसर्पः तथोः कलाखोः अंतरं अनस्पष्टतांशं वृद्धमाने अतोला

घवात्पदस्पगस्पासतराल्पपशाम्हित कलाखोरंतरं हंतं अनपते उक्तं अस्मादेतराल

ग्रहाणां सूर्यादितो नांफलंतराभ्य इम्ज्यांतरे मपात्तं स्तोकं विगमा ग्रहस्य कलामफस्य

गमाचालनो मा चाल लनमकाएम सूर्याहोरचातुभिजीति कलामफरातरातुभिः कादय

नरुणोपपन्नं पथामास्लकराचांपैः तिद्धानाशिरोक एणोपमनमर्पस्प कलाखो रेत स्तरह्लो

नैतस्फलस्मो दयोनतरते तोके सूर्यस्येंद्रफल कलातुकालयालनफलासप वात रेखेनोके

११६

196

ज्ञापकमनहं रजांगी कोणद्भपो: स्पष्टार्ह ब्रह्मलो कानपने न त्रिहं ब्रह्मराज्यर्ह दोरतनरसं ज्ञमे
नदित्रि तमष्टगुलं: अतस्त्व वन्नेत्सोदपे: स्फुटरवेदस्य बः कृणाम्बेदि भनेषिता ज्ञापदिमध्यर वृ:कु
लाभि: वाहंत राज्यमद्यांतरं के वराद्यं कर्मत्रपविहित मोदपि के केतद् स्यादिति भास्करो
ता वरसंस्कारनि छार्थेत्याघवाद्वसद्देशो द्यष्ट्रह्णामनुनलं ग्रहणं मर्ह रात्रि कालि कत्वा
न्तुरतं स्का राशवृं ग्णत सनिरस्त स्वदेशपो मधारात्र कालस्याभिन्नत्वात्रि (स्वदेश ईरात्रिका
लिकत्वोऽनुपपद्ये: अतस्तु कालेवरस्त स्फुते मी कृनेग्रहणां बरात्रे स्का रणो मे कसगणित्रिद्धतं
प वरत स्फुतग्रहणहे तु निरस्त देशकाल नु स्वदेशं कालेग्रह: त्रिद्धोनैक सणोऽस्ति दिकु
११ धनर्णेषपत्तिस्याह मधानास्तुत: स्पस्पष्ट: कुलाम्बे के स्याफलकहीने ग्रहे कार्यमस्योत राम:
समो नेपदेश्यछतं तस्यैएवं धनर्णं कृतेरात्रि(पेऽनराहृष्यमिति मधानास्तु(: स्पष्टमानमवृषि
नो मवृत्ति मद्भलोके कलाः एकहप मानमेवधिनोपदिष्टि नाधिकाता हि के मेसा शान्ति स्वंऽत

रात्स॰ दोरंतरफलास्यांतर्भूतत्वेनोभयपक्षारम्भकोतरत्वेनफलितत्वात्‌ भागकवेनाक्रमि लिप्येपंय
हे॰ सर्पादिम्यहेपुरूहेनैकार्पमस्मात्कारणान्तु स्पष्ट॰ ततःसर्पे॰ स्पष्टस्ताक्षेतत्सर्पोपनांशेनेष्टकृतं
तत्सर्पसम्यस्मिन्त्रपनांशगतस्फुटतस्पष्ट॰ सर्पेसमेजेमदेशनितएपंमात्रकस्मात्तोधनर्णपुरूष
लं॰ ११ अत्रसत्स्वविवारोऽल्पत्वेकश्यांविशेषसमाहेद्देफलंस्पष्टनिशीथगातस्फुटक
ते॰ सत्स्मतनेद्र॰ तसु॰ स॰ वैतदत्रानवशादलाध्येपनःस्फुटकोऽपिवत्सोधकाले १२ अतोसह
सर्पफलेप्रसाध्यदेपेस्फुटः स्यात वंदारूपत्वेतरस्य वाक्यतत्त्वकान्तोतरस्वरूपत्वानं॰ तवे॰ स
स्मतं मेफलं॰ वि कलीकृतं॰ कामातसपोगक्रमातग्रहगता॰ सूर्पे ब्रह्मपोर्गसोपौगेनवि॰
तं तल्क्षपोः मध्यमोतस्यस्पष्टार्द्धरात्रिकालिकस्पष्टसर्पेस अत्रानानरोधात्‌। अतोध्यांपि
तुमश मभिन्नसर्पः पः स्पष्टः सर्पः सहवता त्कालिकः स्यादतश्चाहपतरतिपर्द्धरात्रिकालि
कस्पष्टसर्पेस अत्रानानरोधात॰ अतोध्यापितुमशमभिन्नसर्पः पः स्पष्टः सर्पः सहवता।

कालिकः स्यादित्याह परत्वेनिपद्यतो स्वच्छः सर्पः स्त्रियोहर्गयका लेः नस्वच्छादेश्च कालेः यं
हृदि लोके मूलत्वस्वं स्वच्छस्याहर्गीरया कालिकः व्यतिरेकः आत एवैतस्य लक्षणानुपपत्तेः अतः कालि
नः पूर्वपक्षे लं गच्छति न वृथेन अन्यस्य रूपता इत्येवोऽपाव विशेषः मतान्तरम् स्वच्छ सर्पेण ततं अवस्तुतस्य
च्छः स्वच्छादेश्चरति कालिकः स्वच्छ कोः स्यात नन्वेवं परस्यापि केस्यात ह्रस्वत्वा धनतया पक्षे देना
म कम्यापायगताम रूपता यत्नेति भेदे वं स्याद्विगत आह वेद्यादयं इति तत्कालत्वर्पणीति ह्रिकाः अः
अजिमभेद गतत्वलोके तः अत एव ताधित स्वच्छ सर्पमध्यमसर्पप्राणकल्पो नरादेस्तिमकृ
मे तेभ्य तानवगतिनत वृथेणात्यन्तक्षिपाक लेन एकहाणं एवकाचिद्रतरूकार्मनिरतः ता
ध्यानज्ञेयाः अन्तरङ्ग इति हेतुः रूपस्य नयपातेषा न पतीम रूपलत वृथेने कदाचमेव निहितरिति आ राम;
दाः १५ अपायमसौ कर्पूरकेतिपिण्डायनकरोति एषां वृक्षं वन्तोऽपि नपेयाम् विरेचिदेव
लवा रवि भाजितानां फलमितामिति यपो लवशेषकं गतमयागतमकें विशोधितं तद्भुपवि

विकल्पाकृतमाहुस्ते १५ रविजयोनितवंद्वजं वंततफलमिताघटिकाद्यगताः आमानुदि
गुणितास्तिथिरेकविताकरणकेनगतनष्टमितवगान् २ वर्त्तमानतिथौ स्यातांतद्द्वे
करणे क्रमात् स्थिरमतो नरात्र्यर्द्धः शकुन्यादि चतुष्टयं स्थितिरेष्यनवं द्विस्त्रां शाद्यादशमकाः
फलं ग्रुहूर्त्तादितिथयोगतः लवावशेषगतं अपानतः एमिदं शद्वादशभुक्तमेष्यं तद्भमपगतै
ष्यो भपपाविकलीकृतं रविगम्यन वृद्धिगसाभक्तं तत्फलं गतैष्यतं वृद्धैक्रमात् नगताः एष्या
घटिकाः भवेति करणस्यानार्थमाहुर्द्विगुणिते तिथिभिः फलमिताद्याम्यां गुणिता ९ कोताः
करणं केभवतिः तिथ्यर्द्धं करणं स्थाननमिष्टकं त्वाद्विति यो करणाद्धपात्मकत्वात् तमसततष्टे
घवमाद्यभगत करणानाम् सैस्वत तेरष्याव्यात्तः इत करणाद्भमे वर्त्तमानतिथौ करणे स्यातां
करणद्वयं क्रमात् करणानि क्रमेणपूर्वपरार्द्धयोः स्यात् चतुष्पञ्चतुर्देश्यन्तरदलमा
द्यश्वश कुन्यादि चतुष्कपकरणं स्यात् नघचतुर्दशघन्तरार्धे स्वकं नि करणं अमाया वत्ते

१९८ ध्रुतागेऽप्यश्चभितिपमस्य ॐ किंफलमे॰ अत्र ह वृद्धिमतिथ्यः किल भादिकरणानां सिंहेव गौरि
यगणनार्थमेको नोक्तिः अस्मेगणनापोऽकिं फलमस्माभा क्ततिथ्यो नाग्निंशान्मा नत्वेन माते
198 करणानां पछि वान्तन करणानुलेधेन पर्णपरिवर्तानिम वार्दृष्ठ पविवर्तौ नरस्मात्ते करणपी
मर्यंथ पवादिरस्थिरकरण निपतैः करस्मैतामि॰ अन्यपा अतिमाने करणानामेकष्यव
स्थान्पेपत्तेः तिथ्यानयनोपपत्तिः फलभगणांनां चांद्रमासो नौ ल्लि शुद्धिपिभि भगणेणां
शोत्तरं स्र्पं चंद्रपोत्तदे कतिथ्या किमि सन्पातेन द्वादश भागान्तरे लो कातिथित्त रभी
रूपोन चंद्रभागेः केसनपातागतफलं गतितिथ्यपः शेषे वर्तमानतिथ्येगतं द्वादशभोगां शापुर्भो
ग्ये तत्तेरूपेगत नचंद्रगतिरूपपाजस्मात्तापछि परिकालतगमतेप कलाभिः काद्सनुपातेन
कलानां पछि गुणानेविकलाः स्फुरिकपपन्ने १७ मह नजे नपोनरोनप नं श्लो कामामाहक राम॰
मह कलाः मरबीदु कला हताः स्वरवगजे श्च मपोनमिते नाते अथ कलाप वशेषमितं हरस्त

जितमेष्वेमिदृविकलीष्वत १८ ग्रहयस्ताकैंडुगतयोर्योगेनविहृतं क्रमात् भयोगयोगतैष्याः स्फु-
टघटिकाः स्पष्टमन्तयोरिति ग्रहस्य कलाः ६ विंवेदुयोगस्पग्रहस्य कलाः अष्टशतैर्भक्ताः भयोग-
मितोगतेस्तः अनंतरं कल्याघ वशेषं गतमिदं हरात्ता भोग्या स्फुटं एष्यं ६६ उभयं ष्टस्त वशाद्गतै-
ष्यनंवेधाद्गतैष्याः घटिकाः स्फुः कथामसमन्वये अनयोपपत्तिः भगणकलाभिः २१६ः षष्टवि-
शतिनक्षत्राणि नदेष्वष्ट कलाभिः कानीत्यनुपातेन ग्रहयोगे नामवत्सहरस्थानेष्ट
ष्टशतं ८०० एवमर्कचंद्रयोगस्पार्थकल्पितग्रहस्पनभं न विष्कंभाद्योगाः अवशे-
षं वर्तमानस्यनक्षत्रस्ययोगस्य गतागतं सुभोग्या स्फुटं भोग्यं ग्रहगति कलाभिः स्पर्यचंद्रग-
तियोग कलाभि र्विषष्टि घटिकाः ल दागतैष्य कलाभिः का दृष्टपातेन गतमता भक्ता विकला
गतैष्या घटिकाः स्पोर्भवंतीत्युपपन्नं १९ अथ तिथ्यादिना धनेविशेषं विवृणुता वृत्तद्वयेव
कें शालनमस्कारस्माहपातेष्ट नाडीगतत्ता फस्तुतिः षष्ट्याहृता नद्धहितोपुत्र ग्नतात्कालिकः

स्थानतश्च चरोत्तम लग्नाद्विलोमतः स्थालग्नमेतद्रक्तमिति पातैश्च पतीगुरुणा ग्रहदिनगतिः षष्ठा
१।८५ न्तकाफलेन क्रमाद्गोपुत्रो ग्रहलाभः कालिकोभिमतकालिकोग्रहः स्थानतश्चक्रमके विलोमात्।
न्तपातैश्च कालेन क्रमेणफलपुत्रोनद्दलसर्पः एततः गवालेन कवौ के पाछि पतीभिर्ग्रहण
199 तिमतमभिमतपातैश्च पुत्रीभिः केतिलग्नमेपपतिः २ लग्नमिति पर्यन्तकालं स्थानमाहति
पर्यन्तकालेके विषमगा भोमधमो ततः स्पष्टतरो विधेयो पर्यन्तीभिः केतिलग्नमेपपतिः ३
ताभ्यां स्फुटान्तलग्नमपातिथिः स्यादेवं गुरुः लग्नमन्तरामवेनेति पर्व स्नाततिपर्यन्तकालेमध्येत्व
र्यवेक्षो वालको लग्नधौ न तोनंतरं तौ स्पष्टतरो कार्यौ। तासां स्पर्श चेन्द्रभांतिथिः फवीति पर्यन्त।
कालात्स्पष्टास्मात्. एवमत्ताररसातुहर [illegible] तनतिपर्यंते स्पर्शं चेन्द्राभुक्तरीसास्फुटोक्तान्ताभ्यां रामः
मातिथिंपाध्येति पावतिथिफलैर्निर्गतं स्मातादशीति पिः स्वदमनतरामवेन भग्नोपपतितिपर्यं
तेस्पर्शं चेन्द्रयोर्द्विदश भांगान्तरमितितिभमाणेननिरवपवेभागांतां चेत्स्वस्तालिखि: २१ एवंनक्ष

त्रयो योगयोरथ्या प्याहन्त त्रोतेमध्यस्थेदं विधापनत्मी त्स्यष्ठ खेचरं मं तात्कु र वंतत्स्कं धासत्स्डेम
स्ताधंयो गोप्ये वं स्पष्ठ त्सर्पेद्रयोगादिति· पकीतिदु खनदे त्रांते उकरी सास्पष्ठ ग्रहं द्भ त्वान स्त त्रं·
स्ता ध्यम मत्क्रुपाप त्र सत्त्र फलनिर्य्यता दृशं न त्त त्रात्स्थेन स त्रांत तमपेग्रहस्पन स त्रांत।
तस्थ त्वावश्यं भी वा त्स्पष्टोपपत्तिः उकरीतिं योगे प्यति दिशति· योग इति एवमुकरी सास्पष्ठ सर्पवे
द्रयोर्यो गगतयो गोपिः समस्त्रपे मदृः सुधः सूक्ष्मो प्ये ये गः स्यात· पूर्वं गतेयोर्णं तका लेत्सर्प चंद्रयुक्तरी
सास्पष्ठसर्प चंद्रयोर्योगात् तयोगोपिः समस्त्रपे· मदृः साध्यः सूक्ष्मो योगः स्यात· पूर्वी गतयो गात मम
मपेत्सर्प चंद्रयोर्योगात्रिरंश्ये योगफलमित्युपपत्तिः स्पष्टा २२ अथ पसल्योमवस्वे यमंनिमरणीते
विवाहयोत्रादि फलप्रासि प्ये अथ षड् भोगानि षड् त्रतद्दः भोचर्विंशत् स्वादितिमक वाशिः षड् द्भम
भागानि व भोगि रद्द वा तोत्र कें द्र धिप वाह त्ग्णति शेका पतः पं च दशे क भोगात्सु को म भोग्यः श्रा
श्रिमध्य मक्तिः सर्वेषां भोगोनितव कालिसावे श्वात्प्रतः स्यादभिजिद्भोगः कल्पीक तादि

ध. रत्नगो हि शो धमदा स्त्र्यादि भो गा नात भानि विघा त. विशुद्धस व्यानि गतं तु शो ष म शुद्ध भोगास्त
२०० 200 तित त दे व्यं ग ताते षष्ठि गुणं वि भक्त्य ह स्य मु नमा घाटि कागते ष्पा इति भा स्करे जें ल स्यान
स्या न्मान यन मा यैति. भात्म मा णा म पि पु तगा वि वीतं स्य स्य न्वं मित क पे सितं त त्सिद्धांत सं द र्श्का
रेणा त्तो प पत्ति क थ्य व स्थापितं. तदन्न घट्ट पपति. पास्य स्य भा न पे न मा घ म नि य णि तं त दृश्य र्मा
तर घ टिविषम त्वतः तत. इत्क न्ते तद संदष्टि म स्व ध्रुवा णो वि श्लेष भोगमि तपेन स मा भ
भो गै रिति. भ्रा घ म स्फ क स्य न स्व न्मा न पलं. पत. भास्क र वापी णं कतं तु. सत. सम्य कृ थ्य
नि व जि स्य स्य. वल्क तः स्य स्य मे वे स र्पः हेत मा ह दृश्य पेति द श्य मानो. दृश्य पविवृतार णां भ्रा का
शे पदं त र विष मं पर स्यां त दृश्य हृ ती ता विषम त्वं मतु ल्प त्वेः त स्मा त. प घा ष्ट शत क लाभोतम एग०
मा णे न न क्ष त्र घ घटी नो तु ल्पत्वं. गति वे ल स्य णे न स्व ल्प मं त रं च त र्को निरं त स्थ स म स त
विं शति भा गात्म का ष्वां न सम्नाणं त पा तु स्य न स्व न्मान पन प न रिसा घटी नां वृद्धं त रं णानि

पनांतरेणाविक्षिप्तस्य त्वंशस्य स्पष्टं वा स्फुटनक्षत्रविक्षेपत्वाधक्रेः न तत्रविवांतरगणनानिपतत्वा
त्. तथा चादेशपनस्य च्यापो स्यापादश्पन स्यानपनं शस्पष्टत्वात्। अस्मिन्निति तासर्पं. इति. एवं।
सिद्धांत सुंदरकारस्तु नरस्य दे वशे हत्कोरस्त तदूषमति. एतदिति. सिद्धांत सुंदरे लक्ष्मिदं. अतत
अपुस्त्कांडे तु माहम्यभिम्रखेति. आभिवस्यादिनस्ते अर्सं वंधिभ्र वाणो विभक्तेषे: अम्रवाहित
पोर्ध्व वयोरंत द्वपाः पाभोगानंत्याः वालक द्वपाः भभोगैः सुस्फुकं तत्स्मन त्स कोपपुरुन स्फुन्न
भोगैः तत्याः नः तथा त्रभ्रू वांतरत्वेनभोगो को तत्स्मन त्सन्वा एनपनं शस्पष्टन स्त नलिषपं
स्मात दनुकापि छप्पभागो को तत्स्मन स्तानपनंकथं शस्पष्टन स्तविषयांतरत्वेनं भोगे
पस्मादतः स्पष्टन स्पानपनमवलक तं मुनि मणीतत्वाद्देवमसाणं वोपपाद्येति भावः ३२३
स्पष्टानपत्ताधिकारस्यपातं६ इति इतिसिद्धांततत्वार्थे मुनीश्वरकृते भवन. सिद्धांततत्त्वार्वेभो मेयस
र्णः स्पष्टत्व गागम इति स्पष्टं. अथ वसमाणाधिका रकेतत्स्यानपादित स्पतद्वधिस्ते योगं

ध्येकदेशत्वेप्यहर्गणत्वेनप्रथमाधिकाः इत्यत्र त्रैराशिकमिति क्षेपं १ एवं भौमः ग्रहगणानां स्थानं भूलम्ब
२०१ नानि नमन्दि देशगोलस्वरूपे समागमपपरि त्रैराशिकमेवम् तः १ ननु पपुकं चित्र चभ्राधिकारं सहेतुकम
ति नानीते दिग्देशकालाः स कलोपपत्त्याप नतांतरो वोधनिमित्तमेषां प्रवेपंदगोलजनासे नाते
201 त्रिप्रश्नमत्त्रंगणिताधिकारमिति अथ ग्रहगणनपनाधिकारोत्तरं त्रिप्रश्नाभिधं गणितमिति ।
पादकमधिकारं ग्रंथैकदेशं बुवे वदामि कुतः इति अपो जनं सहेतुकमाहृदिग्देशकालाइति
दिशः पूर्वादयः देशाः देशपदार्थाः परमभाक्षांशादिरूपाः कालोदिनगतादिरूपाः एतेसकलो
पपुकाः सर्वमनुष्यैर्गणकार्यमात्रेपपुकाः पथापोपपत्तः कारणान्तरोहेतोः एषां दिग्देशका
लानां ज्ञाननिमित्तं तन्नतेषोतानमाप्रपंविना कथं स्यादितस्तोधिकारएवविशेषणगछलेनातः रामः
माहृद्गोलजनासतातमिति इगोलः समनेतदेव एषमां गणित स्मा ज्ञातानि अवगतानिया
नि जासदेनागिते सम्यः उसन्तेदेनवशनतज्ञानं माश्रसमिति भावः १ ननु अविवुगोल

प्रतिपादनं विना खगोलप्रतिपादनमशक्यमतः खगोलं विवक्षुस्तावत्तदन्तर्गतं तन्मध्यवर्तं मध्य
माह । अथ पोगोलं मध्यस्थितं व्योमगोलेऽपि विज्ञेयस्थानं तन्नगोलयोर्मध्यभागः ततः पूर्वापरश्चाद्दत्तं स
त्रयं पंस्पृशीकल्पितं यदेतत् सममण्डलं पूर्वापरं स्व । तोहगोलेऽस्मिन् मणौ नास्थिरत्वापत्त्यापानकल्पित
मन्यथा खगोलं त्र्यप्रस्थिरत्वेनोपपत्त्वानुपपत्तेः न हि प्रतिस्वरूपादिशो भ्रमतीति भावः २ याम्यो
त्तरं दत्तमाह । अन्यत्सर्वसमन्तदत्तवाकाशमध्यगं । ध्रुवावलम्बं याम्याजदृदिग्भिः क्षितिजमिति
पूर्वेऽस्तमितिरिक्तं हश्चेदं तत्समं । तत्राकाशगोले । आकाशमध्यभागः पूर्वौ कलस्पृष्टं ध्रुव
द्वयलग्नं याम्योत्तरदिक्संस्थं । मध्यभाग ध्रुव द्वयस्पर्शं पतितं याम्योत्तरं । तद्वृत्तं मध्यभाग्गस्थं तं
दृत्तं पूर्वापरमिति भनोकद्वयगतास्यपी ३ कालं दत्त द्वयमन्यं सलिलं क्षितिज एतद्वृत्तं वाह तन्मध्य
गं तत्पूर्णपूरं भ्रमच्चाह । त्वोधं कमलजत्त्वतपूर्णं । उदू जएतेमवृतः स्वतन्त्रे तं वं ध्रुवोऽस्मिन्नाम
सगोले इति । तयोः पूर्वापरयाम्योत्तरयोर्मध्यस्थं एतद्द्वयमप्रपतेः श्वमेध्यस्थानास्पूर्वी स्तो

द्व्यंतं प्रा तत्पाद् ध्वौ धरा का (कोणास्वं रत द्वयं उक्त जायते प्राग्रकस्य च्छादि कारो केः उत्मे ऽ त्न त त्नि
२०३ 202 त्ति उत्पते न्मा का शस्या त्नि न् उक्तेगो त्ने स्वपो र्द तपो र्भ त्नि गो त्नस्थपोः त्वम त्व च तं वंधा ऽ प त स्वे
त्तः ४ नाडि का वृत्ते मात् विषु वन्मे ऽ ऽ तो का रं गो त्ने स्मिन्मे ऽ त्नं वप त· तन्नाडि का स्वं विक्षेपषपि·
मा गां क्रि तं धिपेति· अस्मिन्ना का श गो ऽ त्ने पद्द तं प्रागुत्तु विपुवन्मे ऽ त्नानुच्छ तं तन्नाडि कासं ज्ञं स्ते
पं· षष्ठि विभागा त्सं कं पु ष्मेव कत्स्मं· तत्वा का शस्या विभा ग पो ग प ता· अमू क्रि सात: ५ अनेक
त्वनपुरि सा न मे पं द ग्न त मा त् विं वे मत् स्पम वृत्ता नि त्नेन मस्या पिपमम मपेन तो न गोत्ने रवमे
ध्वस्थित त्व तमेत द्वौ कत्स्थित चे त्व त्न कदुगा रव मिति· मं त्स्पन स्व त्सस्या रपि विषं· म वृत्ते तित्नम्मा।
मत्ने न पच्च स्या तत्स्था नात: म च म्मा रो गो त्ने: स्वम ध्वगत त्व मे प र वुच्छि क स्यते त्नि गौं त्न म का पोप रामः
रातत् मत्ता दे प्य ल त्वेन न त त्से वं धा से ऽ त्नं· तं तु त त्स्था न मं वं धे नास्थि दत्वा त· इषे ष्वं च त्न त्वेन न त पं
ग त्वा त त्से सं गा द्, एवं पदार्थ मपं रव गो त्न ऽ उप क्रो नत्ते इ गो ऽ त्न मा का शे ए च त्क पाम वस्थि तं दर्श

ना वर्धमुम कल्पितमनतदुपसंहार एवं केवलति जानीते एवं स्थिरेण भोगोलउलोपापं भगोलनैः
एतैरेकावमापचोद्गोगोल प्रोक्तानेधिषेति एवम कम कारेण खगोलः स्थिरः मवहति लाम्बा
मितः निरुक्तः अथानन्तरं अपं खगोलः भगोलस्तं बधिमिहतैः मिछाधिकारेकेः कांतिप्र
ताहेरणादिरूपैः एकं प्रासोहाभ्यांविशिष्टोगोलोद्गोलः स्रेत्रादिदर्शनपेपः कल्पितः
नोनत्वति । केोधिपाप्रोच्यते निपे धनहारेयते ७ अतएव दृग्गोलस्याकाशेएपगमाप
गतन्निबंधनेनीति । किमवाक्य मूर्तं दर्शयेदिसहहस्तरलवंश शलाकावलपैः भूले स्मैः
तवक्रभागोकैः द्योतलंशिल्पसोगणकः कुर्यादवातवंमास्तहदृति स्तरलाः पेवंशा
तोवारखितामिः शलाकाभिः पातिवलपानिरतातितैः भलस्पोः स्निग्धैः सविकरैः
अनयपातअतरेणमितिनिबंधनेगुल्पादेोडुः खमहंगः एतातोपरस्पदं पथोवितसंनिवेश
निमितंतवक्रभागोकैरितिएतविशेषणं चक्रभागानांविदध्यकैः भारौ एवशिस्पष्टः

२०३

203

प्रा स्ता इत्ति गण कस्य विशेषणम् इत्यं अवान्तरं आकाशेषण्के नादर्शनात ६ गोमलं वेस्य मा
णपदार्थदर्शनार्थं कुर्पीत ८ रक्तमेतत्स्मादि विशेषणम् इत्यं अकुनस्पदरनेन दर्द्रिक सिन्नि
जलतेवै कन्ननिवें धनेनदर्शीप भाइभक्तो काम्भोप रवीवं रतन नम पामय पाम्यं तन्मध्यकोण
स्थितरतनपुष्पे ९ वेचन फतेम मंडलानाम् ध्यो धज्ञ वध्य स्कीलितंपत्र १९ नई भागे
पुष्टं विलग्नं वतंन कुजाग्रं खलु पूर्व नुल्यं मगणम संवधिस्थीः मकुडुनीनं इत्यं च स्य।
कीलितं नदिपिः अपाम्य पाम्यं द्वितीयं रतम नरद सिरांगं तपोः पूर्वीपरद सिरोन रय
तपोर्मसं वंधिस्थाः मकुपीडुतानं इत्यव स्कीलितं नदिति· अपाम्यपाम्यं द्वितीयरतम
नरदसिरां· तपोः पूर्वीप ॥ धम्मम् वोपो कोणबुभपतः पूर्वीक रतन इत्यान्यत्रस्य वारितौ
तयोः स्थितं रत्नद्वय मकेकम मभपतः ए वमनपाणिसा मनम ंडलानां· तस्य रत्नानोन नुसवै रामं०
षोतमंमं डलंस्यात्वेवत वडध्वीधः स्थीत इत्य आपेक्षो राइत्याइ रस्पन नुसवों वेछेदेन

स कीलिते· उत्तमपदस्थाने कीलकमोतं पद्भवति पादशो भवति तदूर्ध्वतिर्यकुम्भदेशेषु प्रदत्ता वृपवे
ष्टुपर्वधनसमेष्टं ते दृढं विलग्ने कीलकमोतं च ललधीकुर्यात· ततप्रष्ठस्थान कीलितमेकमुक्ता
नरूपेनतद्धीपरं· मूलभी पं क्षितिजा लंबेष्टतं १० अत्रो न्मेःलंतनि व धः न्याहरूपगीपरक्षितिज
तेगमपो विलग्नं पाम्ये धः वे पल लवैः क्षितिजादर्पः स्वच्छे· ते म्येकपर्पपलदेशत उत्तरेत
दुन्मेडलं पमावि भागादुतोवि लोमत्रमिति अपलदेशगतः न विद्यते सां सांः पेषुताद्दृश्यदृश्याः
निशलाटपासो मूद्रसर्थः उत्तरविभागीयपदर्शनगोलेहदुन्मः लक्षेयं· तर्हि· पहृतं पृ वीपर
व तनितितिज व तपोः संगमो मुपोगोः तयोर्विशेषेण लग्नं कीलितमित्यर्थः एतत्पारम्येद
क्षितेर्भागे क्षितिजात क्षितिजस्थदक्षिणोत्तरस्तं पात· पाम्योत्तरेत· अत्रांशेर धःमुदेश्ये
दक्षिणाधः वृ स्थाने कीलितं· सोम्येनि व च्युगोलस्पोत र भागे क्षितिजस्थ तद्दक्षिणोत्तरं पातात
दक्षिणे नरदत्ते स्वाशेरपरि· उत्तरभ्रमस ध व स्थानात कल्पमते कीलितं· निरक्षदेशाद्दक्षिण

भागे ऽस्मात् न नरभागी पार्श्वे ऽङ्गुलानि वेधनाद्धि परितः याम्योत्तरदृष्टे स्थिति जातं पाता ऽथो दक्षिणे
२०४ नराभ्यामस्यांशैः क्रमेणोपर्यधो दक्षिणोत्तरक्षुबांतक ऽस्यपोर्लैग्रमितिनास्यनोर्ध्वः निरस्थि
ति नस्य फु वृत्तकस्या दुमपो भोगपो हृज्ञोऽङ्गुलमभिन्नमपक्तौ मित्रमित्रभामाप्तते ११ नाडीरत
205 नि वं धनमाहृत्य वीपरस्वस्तिकपोर्विलग्नं स्वस्वस्तिकाद्दक्षिणतो ऽस्य भागैः ऽपश्च सौम्येविप
लातु सौम्येपाम्येषु भादेर् वललपेलि विलोममिति पूर्वापरे स्वस्तिकौ ऽवतानाते कसंपोग
हृपौतपोः कीलितः स्वस्तिकात ऊर्ध्वस्थितवृत्ते कसंपातान्तर्वर्मध्यान्तकल्पात् अस्यां
शे दक्षिणे भागे याम्योत्तरवृत्ते कीलिते ऽधः स्वस्तिकाद्द्व्यंशैः सौम्ये भागे दक्षिणोत्तरवृत्ते स्त
म्भे ऽतादशे निरक्षदेशात् सौम्यदेशे याम्यदेशे तु विलोमं स्वस्वस्तिकाद् उत्तरभागेऽधः स्वस्तिका
द्दक्षिणभागे ऽस्यांशैः क्रमेण याम्योत्तरवृत्ते लग्नकिलस्वर्धः तदेतन्नाडीवृत्तमिदं निरक्षदेशपरवीप राम,
रेक्ष्वसधस्थममपोमभिपोरेक्रमफफक्तौ भिन्नमित्रभामाप्तते १२ स्वगोलबद्धतानाकीलनम्

क्रान्त्यैवमग्गोलरचनानिबंधनं संविवृतः । प्रथमम् अहोरात्रवृत्तनिबंधनमाह ईक्षितक्रान्तितुल्ये
तरे सर्वं तो नाडिकाख्याद्दहोरात्रे वृत्ताद्ध्रुवं तत्र बुधा घटीनां षष्ट्यां कल्पयेदेवमेकांश
तो मन्ननपाता दधीति नाडिकावृत्तादि वृत्तात्कल्प्यान । वलयत्रयात्रनिबंधनेनाव
लक्ष्येमम वृणोति विषुवद्वृत्तस्मान्नाडिकावृत्तत्वमकमिति ध्येयं दक्षिणा अभीष्टापामा
ग्रान्त्रि कांक्रान्तितुल्यान्तरे सर्वतत्र अभितः तत्र निबद्धे गोले अहोरात्रवृत्ताख्यं स्मृतं ॥
वृत्तं ध्रुवा कीलपिनद्धा घटीनां षष्ट्या विभागेन समेनांकयेत् एवमकरे सानाडिका
वृत्तां ऽपमतः एकांशतः एकभागस्य वृद्ध्या क्रान्तिमारभ्य मन्नपातावधि राशेश्चपांतत्ते
वृद्ध्या क्रान्तिभागपर्यन्ते स्वस्वभागक्रान्त्यंतरं तद्दोतरूणपयो तरम पवितान्यहोरात्रवृ
त्तानि षष्टि विभागांकितानि यथास्थानकीलपदिसर्थः १३ अथात्र श्लोकत्रयेणाक्रां
तिवृत्तं कीलयति क्रान्तिवृत्तरविद्येयं गत्वा कंक्रियाभत्समार्गे रामस्थानमं संलग्ने २

स्वाग्निभिर्मेषत्र्क्तास्यास्मो कालकोणंविधेयोनतो नाडिकामंडले १४ पश्चिरंभाकिते मोष्यरंध्र
२०५ येङ्गीतरेतन्त्रि वेशपंतु कोलस्थले ककेनकादि भागा वृद्ग्यामयोरंतिमकन्मकालनले।
लोपथा १५ नियतक्रांतिस्तस्मात्कल्पमिदमेवपतवृत्तोंशांतरएशपंकं क्रांतिएतं
205 वलंस्रतमिति क्रांतिवतं वंशाशल्लाकनिमित्तरबोगोलरनतममषमारम्भतत्त्वक्रो
मेंराद्वादशराशिभिश्चिह्नितेमस्थाने राशिविभागस्थानमपीलपर्यः त्रिंशद्भिस्तैर्भागैश्चि
ह्नितेकार्यमत्र दते नेवृत्तलयोएवेआरंभस्थले वर्तमानाकोलोकापौततोषंतरेपश्चि
छिद्रैः घटिकोयलस्केश्चिह्नितेनाडिकास्ते अर्धेतरितेविड्डूपे तक्रांतिवृत्ते कोल।
कस्थलेनिवेशपाक्रांतिवृत्तमोत कोलकोनाडिकावृत्तरंध्रदपे निवेशपाविसर्पः पथा क्रां
तिवृत्तस्य ककेमकापोरंभप्रदेशोउत्तरदक्षिणायोक्रमेणअयनफलापरत पोः नाडिकावृ राम०
त्तात्वतुर्विंशसंशक्रांपंतरवक्तलेपुतमाहोरात्रवृत्तपोर्लग्नोभवतः इदं क्रांतिवृत्तंस्थि

रक्रौंति एतस्मान्क त्सं इदमेव ध्वतांतत्रिएमात पचक्षा क्रादमात एदपेंकन स्थानात
अपनो शांत रेण मेषादिद्वादशराशि मिदं किंतेन ततः कारणा बलं क्रौंति च तेउ कें क्रौंति।
एत पोर्वत्क मत पोरे क मिदद मे वराश्पे कन मेदमा चेणानुक त्सं कीलितत्वेन तत्र अप्रणामभ
वादिति भावः १६ इत्यतं तास्करो कमनु वद्धति कुधीध रत्नानि क कौलपुस्थं मोतं भ्रत्र पेह
ग्वल पंत दंतः कृत्वापरी म्मामेव तत्र त नन पंगहोग छाति पत्रप वीति त्र ध्वाधः खाकिक
पोरेकैकः कीलन इति तह पंकापंत दंतः कौलन हृमे मध्ये इग्रतं मोतं भ्रलपंक त्वापरिम्मा।
म्वगो लोपरि तम्मन्वमाएक त्वा चोल त्वेत पनेन ततम्न वृपार्थः पन्नपत्रग हो गच्छति पत्र
पत्रं गहस्थानं तत्रानत्नतेपं दशीनार्थः आदरेवा मकाः एतेन व स्वमा णाम्भचनिवंधका
ज़ोलमध्ये इत्यततंम वशतिस्मचितं १७ एतत्रोलमपातंह रत्नस्पद गोलत्वेकारण
माहए वंदगो नउक्रोपरव मेगो लद्पोऊर्वः इश्पतेस्ते नमन्नातो इगो लोतः मकीर्ति

नेदृक्ति॰ एवं मकृद्धस्ता॰ निरूपितापंचगोलभेदालेति द्विपाद्युत्पन्नं तेन च॰ दर्शयते॰ अतः कार्येऽप्यद
२०६ नेगोलोदग्गोलः॰ उक्तेः नतमपुगोलज्ञानमेकतरस्मिन्दर्शनयोग्यमितिभावः॰ १८ अक्ष
स्रेत्रगोमाह अक्षांशजाम्बुजः कोटिर्लं बांशज्याचित्रिमज्या काकर्णोदृक्षस्त जेज्यासे ज्यास्त्र।
206 स्रेत्रं स्वानाननमितिकालनालदेशेतस्रेत्रमंनिपतंनेत्यर्थः॰ १९ उक्तक्षेत्रस्याभावविष
पुदेशानाह वस्त्रमाणक्षजस्रेत्राणिदानस्यास्यधीमता अभावोवगतो यस्तवृद्धा
न्निदृमेदाक्षिति वस्त्रमाणक्षेत्रमध्यस्ते नाणांकारणमिमं तस्मोक्तेस्ते त्रास्य बुद्धिमतानाना
केन दृक्तस्थानेषमाषः अनुसन्ति वेगातागोलानंस्थानेना २० अक्षांशलंबांशयोस्तो
नंगोलेन त्वरूपदर्शनं चेतिश्लोकाभ्यामाहयस्मिन्दिनार्द्धसतलापधिदितः स्पर्शः स्फुटः एन०
स्मादपनीशगतेसूर्यःतःत ओनतोशरविविवकेंद्रगापेनादिवे धाकूत ज्ञानतालवाः २१
ते लंबभागानवृतिलहन्ना स्तुमध्यगतस्ततदवि ज्ञानतां शुणः धृवोन्नतांशाः पलभागका

त्तोयाम्यो न रच्छे वलपेन रश्मिरपवित्तिः म ध्याह्वि कार्कस्फुट घ्नो कोटिघ्नः पे रवीन्द्रो तेः ते वा
ग्राः ते त्रें वा शंकुः मान वनितिः रवम ध्यान्तः तद्भुवेः मध्याह्नकालिक विषुवर तस्छायर्पविषुवकें।
हुः त ज्ञा तोः नताशगः फक्रोत्र तोशगः पलीं शगः तोः लं वौ श्रा स्तां श्चो पाम्योत रस्तं स्येरत्ने म
नुष्मछः श्यो रवम ध्यनो भः सन्निकाम्त्र विषुव छ तस्य पाम्यो त रस्तते स्वां शांत ऐन्द्रिएः।।
ऐन्द्र रपोर्व छ त्वात पाम्यो त र र त्ते क्षितिज तं पाता दुग्मे दुलम देश स्मा स्वां शांत ऐवर त्वाच्चो
ध्वो ध रसन्नि काभ्यां विषुव छ त स्मा छात्र पर्वते पाम्यो त रस्तते स्वां शगः क्षिति जोन्मे रत्तो
तऐ पाम्यो त रस्तते गते एवं क्षितिज ननादि कारता न रे रव रवत्ति को मंद तो त रे वा पाम्योतर
ते रत्वं शोशा द्रतितया वत जेत नमसे स्तेत्रिमा चेति सर्वत्रैदं सेवमसस्तां गो तेदृशनीपमि
तिभावः २२ ददमे वलपुत्वेन स्वत्व माहपलम्भ भाम जः कोटि द्वीद्व शांगुलनाम्कतिः भ्रम
करां इति स्ते त्रंभ वों कमप वतिमिति दद स्ते तं गे तात्तिस्र मित्यत आह भ वी कमिति भ वी

केरह लेन्ये तथा यग्मे लामि इत्परंपरयेतिभावः २३ पदस्य लेन्यारिभि विवस्वतः प्रथमे क्षेत्रे चव
२०७ प मात् कुज्याभुजः कोटि रपक्रमज्या कर्णाग्रकाख्य लमि दृहि ज्यातल अग्रयादि रवं क थिता
ताच कोटि स्फुटतनात्वैः अत्र वृत्तोपम मेति कुज्याये वक्ष्यमाणोद्दृमत्त्वोमत्रं द्वितीयक्षेत्रे
207 ग्राद्विदितं ऽग्रतशं कुवक्ष्यमाणो २६ तृतीयचतुर्थे आह उग्रतना कोटि दृग्ज्याग्र काग्र तवंदम
जलछ वरणः स्थिति ज्या अग्रेच कोटिः समरतशं कुण्याभुज लघ तिरत्र कर्णादि ति अग्रा
यरवंदं वक्ष्यमाणं तछ वरणः माग्रक कोटि भुजपोः कर्णादृत्सर्पः अत्र चतुर्थ क्षेत्रेतमेशंकु
तद्धृती कोटि कर्णाहृपो वक्ष्यमाणो २५ पंचमषेष्ठ आह भुजोपमज्या समनाच कर्णाः कु
ज्योनितो तद्धृतिरत्र कोटिः सेवक्रांतिः कोटि दृग्ज्योसमोनाग्रक्षतना ग्रादिद्लंभ जो रामः
त्रेति अत्र पंचमक्षेत्रे कुज्योनातद्धृतिः कोटि १० अपो अर्न गैंत रं छलिरत्र कोटिः सेवक्रा
तिः क्रांतिरग्रोसमो ना ८ ११ अत्र षष्ठे क्षेत्रे ताः पंचमक्षेत्र कोटिः कर्णः एव कारादेक

स्वविरुद्धधर्माक्रान्तत्वेनानुपपन्नत्वे च भेदादिसमर्थः स्मर्तुं कुः विगत उद्धृतशंकुर्यस्माद्देशात्

सः कीलितः २६ अथैषां स्वेनाग्रां कालदेशाभ्यामभावमाह तत्रापि देशेऽविषुवस्य काले।

गम्भीरघ्नभावः तद्विपात्रपर्यन्तं षट्स्वपि मासाभ्युदितका स्वदेशे यस्यामन्तरेति एवं कं रीते

ति। षण्मासं उत्कालत्वेनागतं तत्स्वदेशे। अपि चाहरादस्ते भासमानविषये इति विरोधः।

भावः निरक्षदेशे नभसो वोऽस्ताब्देति भावः। विषुवस्य काले कोसमभावरूपे अभावः अन्

यातिः तद्विपादेत्वाप तत्पदार्थानां कोऽपि सम्बन्धात् पद्यद्विक स्वाशदेशे अपि शः

शब्दः कालदेशोपप्राप्ते सार्थकः ननु तदानिरक्षदेशवादि समर्थः ९ षांषड् स्वासेनागतमुक्ता॥

नाउक्तरीत्या उक्तपदार्थवस्त्रमाणात्स्वरूपानुरोधेन समर्थः अनन्तरेतिः अतिदिद्वैपातदेश

स्थिति जयन्तं नपफराणवरतानां रविर्नेगोलाक्षि समभवतितद्वधिकालेऽधुना नास्तेनाग

तिभवः स्वेनागतं स्थिति तत्रतद्धि लोहे राजवरतानवस्थानेनोत्पतेः स्थिति जयन्तावधित्वे

कृगन्तरते गोलविद्धि ग्रोकस्ते चालं मतिविद्धि तत्र वृत्तवृत्त तांशदेशो नाडिकाः स्माहे रात्नर
२०८ तस्यन्तरं कार्हित्तिन नरता भिन्नस्यापि छेदाः मवाम्य वृंदास्ये त्रा एग्मृकाना मभावृत
त् २७ अथान्य छापकलत्रमाह कोटिर्नरः शंकुतलं च बाहुः छेदः श्रुतिः ग्रोकमिदं स
208 धीभिः षड्विंशभागाभ्यधिकास्वेषे देशप्रमाणानि । केवकृदयात्ताकालेदिति शंकुर्वस्यमा
गाः कोटिः शंकुनतलं च बाहुः छेदः श्रुतिः ग्रोकमिदं सुधीभिः कादश्यमुनतः हतिर्वस्य
मारगा कार्णेः द्वंद्वेस्ते अंशज्ञैः षड्विंशभागाभ्यधिका स्वदेशी पृथक् स्येचानुसानितकालेः व्यस्तो
देशः भाभामेति । केउदयात्त व्यतिरिक्तमकालेः पोकः निरुत्तकालेतदुभागपदिः
२८ पद स्वेचातांमे ध्येमध्यनस्ते त्रगोलेद्दृशी पितृमथममन्या स्वरूपदर्शने विर वृत्तातु रामः
पृथक् कांति स्वरूपं दर्शयति ध्रुवे भौत तवदितेपमां श्मिपपृथक्केनि रस्मदेशास्य भ. जावें मत्रिभ
तो वैषु वाहनि शार तनयोः स्वाति जोत्रंः लेकांतिरस्यनरा लेदिति कांतंश स्वरूपदर्शी

नोपजो व्याभते ध्रुवप्रोतवृत्ते निरक्षदेशस्थक्षितिजात्वं आप्तिः अतः कादम्बान्नि जोन्नं
लेभागु कोपि तदृप्रत्वात विषुवद्वृत्तसाहोरात्रवृत्तयोर्मध्ये क्रान्तिः भसंख्या स्वान्त २९ अ।
ग्रास्व त्वं द्युष्टपति तत्क्रांतिमूले विषुवांशके सं लग्नेकुजे स्वापममः तत्तोमः क्रांतस्व
ग्रजाहर्निशपद्पो गपर्यंतमग्रोध्व लवावास कार्येतित क्रांतिमूले भागुकोपं तेरल।
भाग्य सहूपं क्रांतेमूलं भागं भमदेशस्थास्मिन्: विषुवद्भागरवहूपे उन्नतं लग्नविषुवन्मं
लेतत्वलग्नत्वात स्वकोपंतितरत्तं लग्नं स्वनक्षितिज प्टते स्वक्रांसांऽभस्थानसांश्मः
क्रांसग्रोवाहोरात्रवृत्तस्य क्षितिजतरतेपत्वपोगात्त्व ह्वधिः अग्नार्तं वधिनोंशः तेषां स्वा
स्वा नग्ना भतरद्वभास्करोक्तिः श्ला जेफरम्भः क्रांसग्रोवाहोरात्रवृत्तस्यक्षितिज प्टतेफ
लमंइलमध्यभाग जीवा ग्रकामवविमिफल्वेपरागापोः तिंतिः ३० कुज्या स्वरूपं विवस्वः प्रथमं
तदुपपत्कं वद्दस्वरूपमाह क्रांसग्राग्रा नरा तेसि खभाग जीवाग्रकाम वमिफ वेपरागका

रूपाः सन्ति ३० कुमारस्वरूपे विवस्वतः प्रथमं तदुपसृष्टं । वरमरूपमाहुः कोऽस्य तरलोर्मि
२०९ नकरत्र वल्लपोद्भवे प्रदेशे कालभावे पतत्ववरस्मा वरसुकेति कान्तिः अर्काः तपोरये
मातप्रदेशरूपे तपोरन्तः स्थिते अहो रत्नप्रदीपे प्रदेशे अस्मिन्न वद्भुमोलमसत्सेपत्का ।
सात्म कुमारने करत्रस्तनमपाश्चषट् कोकितत्वात त सुरसे सं तस्मावरमा ३१ कुमा
दर्शपत्ते त्रप्रथमं भ्यो कामांदर्शपति फलमयमालतः नचाक्षिति माहनिशाभिषे र
तेऽस्य सम्यग्वर्तिसं तस्मै मा वरमां शान्तमध्यमसृत्वोदलमपक ३२ अग्रस्य मुनेः का
लेभ्यः कोटिद्वमस्यपातल्पं तन्त्र स्थिति मायामल पोरंतमिति सा वरमा वल्लवर्षे फ
मामप्रमाणमन क्षिपते नाहि कुमारनस्तरूपे धनत्वेन दनाशपि नाहं अहार्निश मभिधेरति
अहो रत्नात्मे रते कोऽस्य ममनोऽङ्लीपप्रदेशात् वधात अहो रत्नेप्रततघ्यमसृत्वाहि रामः
तफ मामिताते उमोऽत्नतेदृशी मात्पोदर्द्धमा अग्न्याङ्गे स्थिति जाहो रत्नेवरतपधाने

209

स्पष्टतीति त्रिज्याभुजः अक्षभाः अग्रांपुष्टमन्तिपादिता ३ ज्या कारण कर्णाः स्थिति ज्या ग्रामस्त
योः कुज्या लंबज्या लग्नयोरंतरमिति अयम ज्या ज्या ज्या गुण पाकोंति अपो नं ऽ लस्थपा कर्णे
न लंबं पृथपरफ ज्यालंबयोः समा नांतरे कोंति ज्या न लंब लाकोटिः मस स्ता अथ दृग्गोले
न दृग्ज्या वा पानाय रस्मर सं संधाम लम्बकर्णज्या मध्या रागा वाव शपं शमं तं पं धान्यस वमिति न स्ते
ति ३३ अथांतिम सम्यग्दर्शनेविवदते मध्यव्रड्रांकुस्वरूपप्रतस्याह दृग्ज्या स्वरूपं च भास्क
रोक मनबद्ध इति दृष्टि मंडलमवृत्तयाः कुकुज्याऽऽकृता गगनमध्यतो नताः शंकुरुन्नतलवस
का भवेद्दृग्गुणाश्वानतभागात्मिकेति अभीष्टस्थानेद्रष्टुः स्वमस्तके राशि नीचम्बि स्थिति त ज्यार
ताद्भीष्टस्थान पर्यंते नत दृक्स्थानशाऽञ्चदृशः संमध्यादभीष्टस्थानपर्यंत नत स्थान नतांशाः
उन्नतांशज्या लम्बप ऽपः शंकुः नतांशज्या दृग्ज्या ३४ शंकुन तलेविवक्षी ऽऽपा त्रस समसूत्र ज्या
हकु ज्यकराग्रयते को सम पूर्वापरदिशोक्षिप्ते तदृकं सूत्रमग्रा ज्या उदय ला ला एवास्य अरक्मि

त्तितेप्तितिजाछेरा च्यदतपो यौगोह गंपरस्निदि स्स्थो तपो वंद्रंस च्चमुदपातास ग्रं उदपा
२१०
210
त्तवे भूपातनत वाक्तःनः एकटतेनिमम तउदपात्तपो तेम गधीः वदति मुस्तत्र्यतं त्तामम्
चितेस खरतम त्ततें त्तापामिसा ऽऽपिनेनम स्विन ३५ शंकुतलदर्शंपन्तो त्रंदर्शषभ्रमत।
गादंसंत्त्रचोदताकाभ्पामाहएततस्त्रनमूलातःमरलेसत्रमस्पतेपाम्पातरशा कुत्तलेमतः
कोटिर्महानरः ३६ कर्णौमु जागत शंकस्यमध्यमस्त्वेंहतिर्मवेत पठमामग्मामपतः साचत्रिभमा
वशा तौंसकेति पूर्वौ कोदपात्तमत्त्वसगो लावस्थानाभीष्टले वसत्वेत्पशंकुमूले पोर्मध्येसरले
पाम्पोनरमेंनरस्त्वेशंकुजं नलेभजः महाशंकुरबाकः कोटिः म नाग्राम दपामामस्त्वेशं
कग्नमभीष्ट स्थाने भ्रंनपोर्मध्यमस्त्वंघठमामग्मापगनु रोधेनहतिः फलैः स्पात माहतिःविभम्पा रामः
पापरिणतोमास्थानमकंह पोः ३७ मध्योसहे त्रदर्शनार्धं तमशंकुस्तुरपंतस्त्रमंगा कोणशं
कुमध्यगाःपेः स्वाकपमाहएवमत्रममं। तस्थलेपो नरः सममशंकु रुच्यते कोरणशंकु

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

तथा तमस्यपि ऊर्ध्वगमो ऽभिमतो· तदेशापोक्ता तमसो गुणयोः स्थिति मादृश ऋजु ऊर्ध्वम वस्थानात्
२११ दक्षिणगमे ते· निरस्तदक्षिणगमे तत्रेक मेला तौ· तमो गुणशंक ऊर्ध्वगमो तथा धोगमो तमो।
गुणयोः स्थिति माह ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था इति ॥ द्वितीयपतनोपपत्तेः उत्पादपतिः पद सेत्रालम्
211 माह्दिमे स्वेर्ऽत्र केदो: कोधो पौ गा त्कारणम् मौ हि लं वः उद्गतो नातेननु स्वः प्रतिद्गल
त्मा त्मा मे से त्र मनक दुपे तो ऽनिष्कर्ष कषट् से त्रा एणं मध्ये मध्यमे सेत्रे गो लदर्शिन्ते
मजको धोः पोनिस्थानाद्गन्तेऽलानत्यग्र का कर्ण तपमौ लं वः पतति स उद्गतरां कुर
तस्व तेन लं पेन तमः स्वरूप त्वात्म सिद्धः तस्मा द्धं गा कार त्रिध त्वात्रे यो भपतो त्रास्य से
वेद्र्यं बुधे रतं ॥ ५१ ॥ वनुर्थ से त्रद शेनार्थ प्र वीप रस्त त्र मा हः नाऽरि कामम् जयन्ते म वद्धस् रागः
त्रे बुधैः स्मतः फ वीप रागमि ध्यन्तं तमसेऽत्त मध्यम गमिति: नाऽरिका स्थिति जयन्तयोः स्वी
परस्पराद्दपवर्द्धितं तेपर कर्वीपरागस्य सत्रे· हेतु गर्भ विशेषण माह तमसेति· तमस्यतेत

राघोत्तानन्तन्नेत्र सहस्र तत्रातत्त्वमतः पृथ्वीपरयत्नात्मानदाश्यं सन्त्रमिति भावः ८२ च
तुर्थश्लोके चेद्दशेपति अत्रानन्तभेदपद्वेपरोदपातालसूत्रोनंतरं दक्षिणतो मायासूत्रे मे जोध
कोटिः सहस्राभ्रूकतिलसदृतिमेवेत्कोटिस्मजाम्बमध्ये इतिपृथ्वीपरोदपातालसूत्रकोरं
नरं दत्तिणो नरसत्वान्तरूपमयापरिमितं मजः स महशंकुः पूर्वमतिपादितः कोटिःको
टिमजेपोः पातपोरंतरेतदृतिः कर्णइतिमलसतंयद्वज्जोल ८३ अथ पंचमश्लोके मुला
दपिरंसतिरस्तोदपातालसूत्रमाहडन्मेरं स्नाहनिशाद नपोगवदं नसूत्रे फनिशात्मर
नेरथ्या समाणं सद्पातालसूत्रं वदेति विस्तारः सनिरस दशे इति सनि एस क्षितिजस्थो
न्मेरुलन्नाद्वोदपातालसूत्रोक्तरीत्या सूत्रं सनिरस्य दिशीपमदपातालसूत्रं मवत्सेवेति
भावः ८४ पंचमषष्ठश्लोके उन्नतादपाति एतत्सर्वपरास्यात्मन्त्रविवरं पाभ्योनंतरं नवतःको
तिस्मानममेवपृथ्वीगादितश्लोकेऽपमसमासमः अंवस्तेननतद्मपंचमषष्ठश्लोके बुधेः

स्यादेतेन चत्वार्यादिद्रव्याणि मलेन पतनात्त्व सा कुंभिरुकं धिपेत्ति· स नित्येतेष्वपात्तस्तु चपरुकी
२१२ पुरसत्त्वपारं तरं तरं तन्तः स्वमसत्त्वा वै छेदेन दक्षिणोतरं को ति सापक्षिप्तं· एव कारादस
212 मा चनिरमहः पतोनि रसोदपाता काले कोति सापाश्च वर्तनं तरत्वेन दर्शनं· एवं प्रति
पादित चतुर्थ सेन्त्र भजन्को पोः तपा तात हृतिवत् कर्णरूपमसो कोति सानुलोले वः
पतितः तेन कालेन भंगाय भिमुखे च्छो याहत्र वो भवपतो जासद्रूपं मुत्संच·तत्र प तगसंभ
यमस्तेनं· एव ज्ञास ततदनपंचमपलस्तेनं· चतुर्थ स्तेनादन्वेपंचमंपदस्तस्तेनं पूर्व
मुक्तंभ जोपम सामनमनावकालतः कुज्ञोनितात हृतिरत्नकोटि रितितदिद्मभिहितः स
हृ चमगो कृतंपछंप्रतिपादपुतिलिति· च चं प्रतिपादितपंचमस्तेनं· तुकारोप्यर्थे मत रामः
कोपोपौ गालमशं कुकर्णम्भो च नपापाः पूर्वरवेऽस्मामा स्वरूपंपस्यैताह शो लेवल
स्यपातात्त चत्वादि रवेरनुसंतले वो भघती नामरूपं तत्र ल घ द्वितीयं स्तेनं· एवं तुषष्ठं॥

धिया· कल्पनयोक्तेः एवमन्ये कामवर्धापनीतिमा वः ८५ अथैकस्थेनास्थे औं नरदूपक
ल्पनेयाऽप्रितो न्याहद्रो कोटिपर्णोनर नः स्वरूपोभकामूलतफतहिन्कर्णैः हिदूग्रकम।
कोटिमज्जैस्व कोटिवाहुभ्कतोरहेमतोपि जानेदति सातस्वेत्रसमज्ञ कोपोर्पर्गोत
रात्· स्वनं दैव कर्णोनमकाघमूलंतेन पतोहेनध्वहिमकः उत्स स्वमान जास्य स्वेत्र
पेक्षमा कोटिमज्जौ तपो मध्ये प्रथमोक्तः एक स्वेत्रे कोटि लादिनः स्वेत्रे हितोपाकोम ना
सर्वैः स्वकोटिवाहु स्यातामूलस्वेत्रस्यका कोटिमज्जौक्त मेतां कार्णौ कोटिस्थाने कोटिः क
र्णः मज्जास्थाने मजः कर्णः उभयेत्र स्वेत्रे स्यातामभ्यां द्राभ्यां मस्यातेन तीर्यताधेपाक्र करी
रिसा एवमक रिसाभ्य तोपि साधित स्वेत्र रूपान्सम्यैक जास्य स्वेत्रेताधो एवमन्ये कानि स्वे
त्रारापव वोध्यानि अन्योपपत्तिः मज्ज कोटि वर्गांतरं पोगेतर घातसममिति कर्णोत्तुस
योग कल्पनेनतकृ कोविषोगलेन कर्णमितयोगान्तेक मयोनर राशी कोटिमज्जो है:

त्रयोः कल्पितौ तन्मस्तमुक्तरीत्या भुजवर्गं कोटिर्भवे अयोः वर्गयोः कर्णं तत्कोटिरिति । न अपूर्वं कोट्याध
२१३ 213 ज्ञेन वा भुजवर्गं कर्णो लभ्यते तद्भुजवर्गं कल्पितं तत्कोटिः स्यात् ज्ञात्वा कल्पनयानेन अपूर्वं कोटिः स्यात् वेवक
र्णौ क्रमेणोक्तितः स्युर्गमा ॥ ४६ ॥ तेन अस्य ह्राभ्यां ततोऽपि भास्करेण कामन्न वर्ग्ग्निदोः कोटिवर्गे अप
दं भक्तिः स्यात् कोटिवर्गान्तरमेः पदं दोःदोः कर्णवर्गान्तरं ज्ञेयम् कोटिर्दोर्भ्यां भवाप्येवं तत्तो
पदं वमिति स्पष्टार्थं उपपत्तिरपि स्पष्टान्तशिष्टा मणिमरी चौ सकृतावन्तप्यपापवद्भाग्ना ।
त्तु तपाटिनारे ज्ञात्वा तेन कोटिर्दिग्नयोग्ना तच्चेत् कर्णास्य न तस्मात्ततोऽन्न तोमद्धं वा हल
श्चा वधाभिरेकेनासत्कोटिस्तन्नाव धाभिः ॥ ९ ॥ परं तत्र चेत्सप्तमेष कोटिर्दितीयकेदारि
तिश्चिंत नीयं भ्रान्तौ मत्सम्बेङ्जनं तत्र कर्णे कः स्याद्भुवः द्वयस्य यथापरं तत्र २ कर्णे को । एमः
टिः कोटितः पञ्चतो कालबद्धे प्रोक्त फतिः कर्णमानं वर्गे मंस्या कोटिदोर्स्नोः सगोदत्तं
स्मातद्गे का कं कृष्णवि वर्गइति प्रकृतः अतः एव कर्णवर्गे एकतरस्मिन्नेतदितर वर्गः स्यादे

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

२१४ उक्तेः द्वयोः क्षेत्रयोर्लम्बयोः कोट्योर्योगान्तरं या कोटिः भुजयोर्योगान्तरं यत्क्षेत्रस्य भुजः कर्ण
योर्योगान्तरं यत्क्षेत्रस्य कर्णः इति क्षेत्रद्वयमनन्तजातिं स्यादित्यर्थः । द्विनिघ्नयेन ऽकवि
धिनाः ऽनन्तानि क्षेत्राणि बहूनि सम्भवन्ति । एषु क्षेत्रेषु मध्ये ज्ञातभुजकोटिकर्णानि
न्येकैकं कल्पेत् । साध्यं प्रज्ञासिते क्षेत्रे ज्ञातक्षेत्रजातीयं तस्य भुजकोटिकर्णा स्वतस्व
स्वे कल्प्याः । अनुज्ञातात् तस्य साध्य जातस्य । अनुपातात् । अपरं वृत्तान्तं ज्ञातसाम्नोऽस्तिः
ज्ञातक्षेत्रभजेनाज्ञातक्षेत्रकोटिकर्णौ तदा साध्यक्षेत्रभुजे को वधवाज्ञातक्षेत्र
कोटिज्ञाताक्षेत्रभुजकर्णौ तदा साध्यक्षेत्रकोटौ कावनुपाताज्ञातक्षेत्रकर्णे ज्ञातक्षे
त्रभुजकोटी तदा साध्यक्षेत्रकर्णे काविसननुपातत्रयेण साध्यक्षेत्रभुजकर्णौ तदा यागः
साध्यक्षेत्रकोटौ का वधे वाज्ञातक्षेत्रकर्णे ज्ञातक्षेत्रभुजकोटी तदा साध्यक्षेत्रकर्णे
काविसन्नुपातत्रयेण साध्यक्षेत्रस्य कोटिकर्णौ भुजकर्णौ भुजकोटी वा पथाक्रमेण

वतइति फुलितार्थी ४८ एतद्वितिघ्नकीकरण्यार्धपूर्वोक्ति स्वेत्र पदार्थनपने विवस्वः स
यमे पलभपापलस्तंभा नाडिश्चि स्यादि धात्नभपादि चेद्दैर्नि प्री हतास्त्र न वर्लेनपेते· फले
भ वेतापललं वजीवेत क्षापभा गोपललेव नेत्वावित्ति अदतकर्णेपलभाद्रदशौ भजको
टितदत्रि स्याकर्णे केन्द्रस्य ऽपानेनास्तलं वधो मौक्तिः अन्तेद्रेत्रैषुत्रिज्याकर्णेसपौभ्रनेको
टि ज्याभा वात स्लोकार्थोपिष्यक्र.०व ॥ ४९ कुज्याघ्रेमप्रतंगास्त्रद्वोवाहद्विधापभस्याप
लभातकर्णे नि प्री क्रमा त्यापदना फलात: कुज्याग्न केभमिगुणाति भज्याहतोफजी।
ज्याविहतश्च द्वसोमिद्वादशकोटिपलभात्कर्णोभजकुणे तज्ज्यांतिस्याकोटिको
विति कुज्याघ्रेमिद्वे कुज्यापा: फज्याभमाणत्वाच्चि सापार्णताधात्मस्याश्च ज्याहतेप
दार्थः लगभ ०व ५० उन्नतशंकुज्याघ्नरविशेऽस्माहृकुज्यापभज्येगुणोनेञ्जमेलामपो
भो भापल कर्णभिके· उन्नतशं कुमनपदु जमतत्कोटिहतस्त्र त्रस्वदोःस्यादितिफ

लकर्णौ द्वादश कोटिः कृष्णाकर्णौ कोटिः कापचापलकर्णौ पलभाग भुजः क्रान्तिज्या कर्णौ
२१५ 215 द्वादश कोटिः कृस्याकर्णौ कोटिः कापचापल कर्णौ पलभाग भुजः क्रा क्रान्तिज्याकर्णौ
कौ ज्याहतेत्रपातात्मा छहतशंकुः स्याद्नदपेप्याभिनोत १५ द्वो द्वनशंकुतिद्विवचने स
उद्धृतेशंकुर्यस्यास्तसेत्र समभुजेनगुणितात्तस्यास्तस्ते त्रसमकोणभक्तफलं नतसं १८
नतंवंधितः शंकोः कोटिदृष्पस्येभुजोऽन्यांसरवंऽदृष्पस्यात् अस्तस्तेसत्र कोणास्तस्तेत्र
भुजात्नदोहतशेकुकोणाकोभुजद्दृत्मनुपातउपपत्तिः ५१ अग्न्यादिरवेऽनहृतिनिमशंक
नाहृउद्धृतेनाकोटिगुणोभुजाशोन्याप वृत्वेऽभ्युक्तिकोटिनिष्ठीभांम्या द्विधाहेविदृ
ता क्रमेणस्यानद्धृतिः पवृषराख्यशंकुनाहृउद्धृतेरिति अस्तस्ते त्रभुजेनास्तते त्रको एमः
टिस्तदोहतशंकुदृष्पभुजेनकाकोटिर्दृष्मान्यादिरवेऽयमग्न्यादिरवेऽन्यासरवेऽस
दृष्ट्या द्विधा स्यानद्वपस्या क्रमेण कर्णौ कृत्यापात्रकोणागुलितोभपत्रभम जकाप

र्वफलेन व्याप्तिः। द्वितीयपक्षे त्वंसमशंकुः। अतत्ते च मम जैनानां स्वसंवेदकत्वे कोटिः तदा स्याद्भज
नकेऽइरसनपोनाम्भोनहृतिसमशंकुः ५२ ननु नि १ स्वदेशादुत्तरभागेपाम्मणोलोप्सि
ति जोऽर्द्धमेलांर्द्दे उद्धतसमे वेनपोरसंलग्न्यात एव कुन्नफलांविसानपनेनत्रिपावाऽ
कविशेषणादानमावश्यकमिसतन्नाहृद्वनसमशंकुः पाव घोग्या वस्यामोचरो। ताधो
परान्तपातार्थं तो ह्याधोऽत्रोलम्बस्थितौ विनिपोमागुकोः। उद्धतसमवृत्तशंकुः अधोम
स्त्रावृइस्पावृपिपरपदार्थताधकानुपानानिमित्ततायावेव अत्सथामनेनकोटिक
र्णेनदेहृतशंकुनाम्भजेन कान्विलेनुपातान्याममग्नादिरवांऽकोति स्यात्ला धुरस्पकर्णे
नमुजालदासमशंकुनाकर्णेनरकोभुजः कोपामजालदासमशंककोपाकोभुजं
रसनपातान्भांकालि ज्याग्नात्साधनस्य चानुपपन्नेनः इस्पावपिशकद्वपकाल्लातिरिक्तं
परपदार्थत्साधनार्थं ताप्या वेवेति। तद्धतसमं वेधस्थितिकं वतके असिमितिभावः। नन्वन्वे।

२१६
216

स्याहदृक्षेपकर्णस्यादस्य प्रातिज्ञ संग्वग दृग्यत आह तोविति· नो· समोन्नतशंकुः हि पतो भानुपप
न्ना वविश्व धो गोले स्यं दैः नं वं भा स्थितो दृक्षेपापि स्वर्थः तथा च गोले त्पदार्थ तद्वा काद्वा गता धने
पुक्रमे वेति भावः ५२ ननु गोले तत्संस्थः शंकुः साध्यैः स्वरूपतो द्वा नतपत्रं तु सर्वं प्राशंकुस्व
रूपात्सिद्धि त्वच कथं तत्साधनेन समुचित स्वरूपात्संद्वा गादिता शंकुर्दृक्कुर्वे आह अतांश
नोपक्रमभागकाः स्फपट्टाधिका तात्र तमा स्वेशंकुः गोलेप्य दृक्षेपो फनिशा स्वे वते
तमा स्वे रतं नपतो विलग्नमिति· पृमि-काले साभीष्ट देशाक्षांशोभ्यः क्रोमृक्षा अधि
का तात्र तमा स्वेशंकुः गोलेप्य दृक्षेपो फनिशा स्वे रतमा स्वेरतं नपतो विलग्न
मितिपृमि-काले साभीष्ट देशाक्षांशोभ्यः क्रोमृक्षा अधिकाः भवंति· तत्र· तस्मिन्ने सम्यः
शेनस्फुलि चेत सर्थः समशं न· अपिक्या कशेसस्था ना दृक्षेपो सर्थः अदृक्षः समरतमपे
शकाले दृक्षेप त्रतमरतफ रत्र रतं वेध दर्शनाद दृक्षेपोपि दृक्षेप रसेगोक्षिपतेन दो

पार्थः अथ हनुमान् हेफ न्निश्चेति। तत्कर्णो न्निनिं वृन्नाहे रणावट्टने स माक्रमेट कफ कस्मिन् मंशो
पनः का रणा स्वर्गेन तत्सो शखबधि कोंनितिं वृन्नाहे रणा आणामे वलमरहनतं वधानदधि क
कानितिं वृन्नाहे रणा आणां तमरतादेकन स्वेछात्वादिति तात्पर्यार्थः ५८ आशंका मुतर
पनिन त्रापिता ध्यत्मनशं कुरेषः कोंति मामुजे कः कर्लौग्ना मुजे का कादिरिमनुपात
स्त्रिदुःतमशकुः साध्यः पुरपदर्थेः साधकानुपातनिपशन्नपातार्थमतः सुधीभिः गोला
द्विहि सहनिमकमिता मीहि स त्रयोग्यतनमना मकल्मसहनि तत्त्वाता शास्त्रलेपि श्रीहुदस
ऊ वेपिएषः ८ मितंपयालकुलावेऽऽहश्प कालेसाप्यते। तथाननुरवपुसाक्ष्मापितिस्म
साधनमननविनम वेमनत्राहत्यनतदिति। पनोनुपातनसिद्धोतोहेतो सधीभिः गो लत
लूहैः कल्प केःगो लात्तरवं वरुणालातवहिः सा वस्थानो ध्वंतरुतिमभिनामहिहस
त्रैपागान। सामि मनाहे रणाजट तोद्धपालिस त्रपाप्मो तरस्मितिजटतस त्रतंयात माप

मकरस्य मार्गे स्वपाश्योन स्यन्तस्य ज्ञानेस्तोहेस्य चर्णनमेदन्तेनगो लोर्ध्वं स्वत्त्रेन इति स्वत्त्रे श
२१७ 217 कुमह्वा तेपि उदपास्मस्य आदे वत्सइति स्वआरे भान्न भुमिगर्भमाएयो ध्वंः पास्मो न र स्वमध
नतेपान मेदने गोलो ध्वंस्वत्रेः नपोहिस्त्वे नपोर्ध्वपोः स्वत्त्रपोः नं स्वं पाना इध्वः स्वत्त्रं मुस्मिगा।
मपित्स्मशे कुः मकः त्वं ः अहेस्यत्त्रज्वत्त्रसस्य मथत्त्रानं वेधा मा नेपि वस्तु मनोन इति
स्वहं वेधात्तमयननं वेधरवस्य नएव वृत्तः मुनन्वेपगो न वृहिर्मन त्वेनमक स्यो स्यकं
गोलानु धेदंशं नपोगप त्वान दर्द्वं चमानितः स्वमसंः लंप्रविशन्ति स्वत्वोपमेदः सस्यष्या।
स्या ना वृत्तरेति द्वां नशिरोमणिन नरीचैभिपाश्वाविशत् एमकं २५ अथविषुवत्स्यो
षः स्व स्वत्त्रास्य स्यां भ्रस्वमि वत्वेनन दनुपामे ने नमा वपदार्थानपने अभिचोरले॥ रामः
निरत कर्तुं सिद्धांतशिरोमणरफकानुवादरूवं करूपएं सिद्धांतले दरूरो कमनघपञ्ला
कामं नमद्दर्शनपत्ति द्धांतशिरोमणौ स्वमादितेमधामा तपाना हतः तेमकंथ्यं रजोवा।

कादिनदलेशंकुर्मवेदाघंस्तःअतस्तेनकोटिभिर्विगुणितानातन्कर्णेभक्ताहृतिनितस्तवैविषुवप्र
भेअभिवृत्स्पेवेह्नियेनोदितं ५६ तेनावनुद्धेनगुणेनवेत्प्रभागोपितप्राधोनभवृत्तभावानए
वेहृतेनादलग्नीपमेवान्भयानपानान्कपुप्रकवात्सहृतिमध्यांसपापुनोनितेत्तुः दृत्तनरेखा
पाछकाभवेद्दलदक्षिणगोलपोर्नेःक्षितिमपेवेधकगुणमन्वलाहृतिस्फुटःस्यपेपैक्षितिगु
णोपितासकेतक्कपामध्याङ्गसपाःउत्तताःउक्तशंकुगुणितनभ्रदयपामभक्तोमध्या॥
केशंकुःस्यातम्रक्ताणतदेगतः दिनोर्द्धशंकुःस्यातःकथंस्यादतत्रमाहअस्तसेन्त्रतिमध्या
ऊद्धतिःअस्तसेन्नतंवेचिभिःकोटिभिर्गुणितात्रास्तसेन्नतेवेधिनाकर्णेनगुणक
तंपदेनभक्ताद्दंचात्त्रिद्यंतरितगेभवता वृत्तःतद्घाकंवर्धतापवोनरलशंकुनिमीवर
दयपातालाहतिनार्द्धशंकुःहृतिःपलसेनतेकोटिनिमीतत्कर्णेभक्तापादिवोत्सशंकुरेति
तदेततवर्दःघ्नःस्तस्तेत्रतायकलाध्यपदर्पोनयनयात्रे·विषरसलेकासनस्थिति

२१८ स्येणोक्तमित्युक्तेन गेलमित्युपदार्थाहे तादात्म्यं कर्मभवति क्रोधसभा वेसयधकाकुशेकोर्ले वस्यातुस
स्यगेलमित्युक्त्वा तु क्रमश कारेणासाह सोलि स्यातुस्यलामवदस तेचेमः भस्येदिनार्द्दशंकु
218 लिम्यातस्यो तागेलामित्युक्तिमा वः हृषर्णपाहिरक्ति एवमितिर्क्रमोद हृष्पणे येनो।
केनेनः बुधेन सिद्धांतसंदर्भकर्त्रा स्नानरत जदेवस्तेनद्रष्टं एवं तन्साते एवं किंतत्राह भा
वरक्ति पदार्थः त्वेगमात्र क्रमभावात् निः संख्यात्म कपदार्थानसाध्यो नभवति म
पिशाह्लादमा वोपिभा तन्त्राध्योन भवतीत्यर्थः तथा चोत्साय वोल्मेलेसा फलानवन्न
क्रोधसभा वे रुन्मेडलशंकुवः समयोः साध कपोषभा कादिनार्द्दशंक विलपमेवेति पामि
तारम्भस्वक्तिः हेतिः पलेतेत्र जकेऽपि लिपी सादिमकारेपलन्तेन्त्रा ज्यातोस्यनाले एलः
श्यत्मिकापाकोटिर्सर्थेनिषद्स्त तेनातनाप्रस क्रमेवानपत्तामिति कुब्जमिथाए
तिभावः एवं तिमज्यकोन्मेडलशंकु घाताग्र स्पायास्वत्तपाद्धि तेहामिसपिके

सभागविषयत्वाद्दृष्टः इत्यनेन पक्षोपहितपुरुषहितानाधर्म्मेनाप्रिति प्रामाण्यःस्याद्वाऽपोढताम्रे
नत्वंसकादित्यिनमत अनीभीरूकरोत्कोनपः कौष्ठिकोक मिदनुतैष्कदुणाडुवकनोहितः
स्यात्तानादित्यिभारूकरोदितमम ऋतेन ए ना बुवरतिगमलेशदे वृत्तौकंसमा धनमस्तो।
नानपूना वृपणमा नाभितो वा गम्य त्र नतुगो लै मम्या म कल्पनानस्यपत्तवेन मम्या त्मक
त्सधकानामनिवाएणात त्र व्यभिचारो लेपवे त्मतश्चाह एव किं अभावाडूवोनतायं
इत्येवोपं हितिमत्रपंननेनव्यभिचारो नी नता श्चाऽप्रणिपं अतोऽकार्येएवकाएनडुपे
स्यानिराकार्यः अनादृश्यणेनस्यानिषमाह अमययोतितदनंतोकाऽस्तः व्यभिचारोऽहाट
नकर्ता सम्यक्येश्वनपातानएतेएतेद्वैपैः भुवाम्य नमदोः कृतिकोऽहिमानैत्तैएणिकेन
पऽजात्मभनादिनाध्यमिमनेन कृत्वेऽत्कवानगोह्नतवान तथाचतोत्ता आनिज्याको
तेकुस्माभुवलदाद्वादशकोभजद्त्वाघनुपातेऽनिवारितत्वेन स्वम दर्शितमस्ते व्यभिच

रितेऽकक्रमाधानपनिरेकेशाक्रि. गतक्रमाधेधेमरद्दिमन्वलितमक्रमाधाने नै वमदभिमतेस॥
२१९ मा वा नादितिमा वः २७ अकाप व के म क्राप वं यतिस्थानंदिशं स्याधनं भ्लो क च नुष्ट वे ना
हव ते भः स्तुतमी लतमिति गते केंद्रं छश्शं कोः क मा हूा ग्रप न्नविश स्यपेति व पतस्था
परे स्थो दिश्लोन का लस्तु स्फुट मा न तो ग्रपगादितामिर्वि व मा ना द्द जामिलि ता मि रघु
ग्धु ता क्रपुग ताघे क्रोति ओवेतपोः ५८ एकान्यादि के वि पुलिर्धुतिः स्याच्छापा लतेः स्मा
न्निमन्वोः पदे नहताहताले वज जी वपाम भितो गुलेः पर्वंदिशः स्वि दूं ५९ स्वा क्रांपना
शंपरि रवंपारेसा लनोपांत था स्वस्त्रा द्वितिलिन अकाग्रे पथाम वे दत गतस्फुटं तस्य वपि
रेस्त्र मनोपि पुस्त्वात ६० नन्मतस्मतो दस्मि एलो भ्यस्त्रंत दे श के दृधलये दिशं गत ग्य:
तके कपे नम धप्पा वि भागास्त्रे कोणस्याम स्त्रे चादि वै व मे तादिति जले नस मो लता पा
स्थितिस्थां गते वर्तमानन भिन्नं लते पने के रस्य श्यां कोः मध्य भागस्थित दृग्दृशा

गुलिकांशको: क्रमांत दिनस्य पूर्वापरार्द्धे क्रमोत्क्रमाद्यं छायापाद्ये पश्चिमभागस्थ वेशोर्कस्येति।
दिनस्य पूर्वार्द्धे पश्चिमाभिमुखो छायापदयोन्तरे द्वादशांगुले पश्चिमदेशे लगतीस्पर्श: पतः
पश्चाद्धतमदेशादिनापरार्द्धे छायापथान्तरे मध्याह्नपूर्वाभिमुखे अपेक्षितविग्रो।
छायांतरं एतस्मिन्भागयो: क्रमेण: पश्चिमपूर्वदिशो तः अनयोरेककालिकत्वात्म
गतस्य कालिकावेकस्मात् सत्वेपि तद्दिनस्यैव साभिमतत्विंकालान्तरोधनं वा लग्नार्थेन
कालयो: क्रांतिज्ये आह तत्काल इतिस्य वेशविशेषस्य कालस्पर्शात् अथ ज्येष्ठ मध्ये
वेउक्ताभि: विं वृमानाहोत्र नाभि: कल्याभि: क्रमगतान्: दिनस्य पूर्वापरार्द्धे क्रमस्थितस्य
तिरूपविशेषांत अनुमतात हीनयुतात पेपूर्वोक्तस्य काले क्रांतिज्ये: तयो: क्रांतिज्य
यो: एकान्यादिके: क्रमे रंगत प्रोग: स: छायावर्ग द्वादशवर्गयुतामूलेन गुणित: ले
व.स्यपामक: लघम मार्गयुतो: पूर्वदिश तत्काल नातेन स्वेविक्रमेतो कं: दिनमपर्वार्द्धका

त्रिकोणके भूस्पर्शप्रभृति शं· अथवेन दिशाभिमुखं दक्षिणोत्तरे कृतरेखाभिमुखे पश्चिमोत्तरे पश्चा ल्लग्नेपि
२२० 220 नयनप्राप्यास्फुटवास्फुट विचिह्नस्य आद्ये मापयेदन्तरगतं बिन्दुस्थान· पूर्वापरस्फुटत्र्योल्लखेद्बागु
ल्मापूर्वस्य वहेपातीत्सपर्य्यः· न तु लग्नाभ्युल्लानामर्द्धज्या त्वं तत्कृते पूर्वापररेखायाः मध्यरे
खा रेखा गता· तत्र गलितेन चिह्नस्य पूर्व बीजकालिक पश्चिमचिह्नकालिके पूर्वचिह्न
स्थान· एतेन पश्चिमचिह्नं वा स्वापं न विपरीतं दिशि वा स्यमिति पप्फक्रम वेति· अतश्चित्र
पाघस्तत्रे अपि शङ्कुहेन पूर्वस्य रेखात्रसमस्वपार्श्वः तत्पूर्वापरस्फुटत्रेरस्फुटंत न्यस्यतः त
त्पूर्वापरस्फुटत्र्योमत्स्यः तत्र चिह्नं केन्द्रं कल्प्यसूत्रमितेन व्यासार्द्धेन पार्श्वं वृत्तपश्चे
न कृतं पातामृतेवासर तत्र वेरेसंज्ञा स्पृतद तत्रखड्कपाकोरेणपरिणते भवेति· तस्मात्त्
कृत्तं पातः पूर्वपरे स्वेन तत्स्त्रे दक्षिणेत रेखेत्रे· तन्मोः पूर्वापरदक्षिणोत्तरस्त्रे वाः हेमं
घागः तदङ्कपंपर्के द्विद्वि तस्मात्सात्सा मीनं दिशि रत· तन्त्रात्रमध्ये विभागसूत्रे· वनुदि

शेप्राग्रेकं मंध्येविभागोन समत्वं कोणत्वेऽस्त्येवः समुद्गुणे स्वतन्.दिगवसाधने.स्वसमुकम
कादेशद्विनेभवति ॥ ६१ ॥ सौकपि कपिनाशमित्यत्रोपपत्तिकं भपनदिग्वानेभाद्गलतापन्नं
शंकवशेभमध्यादिषड्भपदस्यदपने हि सौम्यो. कर्क्यादिषड्भेच पदानदानौ पामाघनेस्यादितिचित्.
नोपमितिसर्वं.अत्रोपपत्तिः प्राग्गदोषाभ्याग सनेऽप.ऐंग्रहस्यभवतितन्तउतराभिछ खेगम
नेभवन्तरहितिमिथुनोनेननन.एवं कर्कादौ दक्षिणाभिमखेगमना रं भाद्रन्रं तन्नदिति ॥
एतत्रौ श्लोकत्रयेणादिक्स्थानमाह ॥ दक्षिणाभागतेऽस्तकमलपथ्या यतिदशं.पश्चेत्राध्रुवमे
नमित्वास्ते पथ्या यमस्यनयोः ॥ ६२ ॥ लं वपातौ भूतिभागोनदे रवाते भाद्रदिग्णे.स्वतेवसास्ता
स्वभागोयाम्ये पामोन रं.क्रमान ॥ ६४ ॥ स्वक्षीपरगरवेनन्मतस्यानस्त.नेमकौदपालनः एवगनोदि
शः साध्याः शेषेऽपरं दिते भवेदिति दक्षिणनेत्रांतलय... लापाः पश्यात्रत्येनरदृष्ट्या भ्रुवता।
एवेध कः पुरुषः पंश्यते.नमित्वागते एवः ताश्शक्तिस्थितं पूर्वस्या अत्रमस्तलपीलं वपोः पातौभूमि

भागे वायोः नइऋत्याः । तं च वातानरहेशा· क्रमेरप्योत्तरदक्षिणोदिक्षु मू· वं· नि· रसोदक्षाङ्गुत्तरभागे दक्षिणा
२२१ भागेतु आग्नेय्यमस्तु क्रमाद् दक्षिणोत्तरदिक्षु मू· चेत नासस्योत· त्रिद्धदक्षिणोत्तरस्तत्र ज्ञानमतास्यानेमरवा
द्धमस्त्रेमत्सम्भगातेत्र, गींपरार्धस्तत्रेनन्तुस्तत्रस्तानेपिपदूर्वी कस्मि भागे पश्चिमाच कस्मि भागेऽ
221 ति स्थानं कथं स्यादित्याह अक्रे दिपाततदति· स्थपोदिषो पश्चिमस्य भागेत द्वारिपस्त्वाग्नेयपूर्वी
दिक्षु· स्थपोत्तोपश्चिमभागेन द्वारिपाश्चपश्चिमोदिक्षु· एवं मत्कमकारेणाग्नेयादि शभ्रवत्वारः
ता ध्याः शेषं कोणदिक्षु तु षपला षनं· प्·र्वौ कस्मात् ६५ अग्निमग्ने पतंगमस्ययमाह अग्नौ
पपतिरितितदर्थं मूपद्धक्षिति तमाह मृगमक्षिति ताह धैर्य भूव्याताद्धैतरं एण पत· समेत्ताङ्क
रवमायो गारव्यरतमूपद्ध जेक जमिति· मूर्घा काशयोगतं तं रत्नेमस क्षामूर्तं मूपद्धीपद्वि यमः
ति जं ६६ दिशान्तस्त्र त्रपोम्बालहपेभ्नो कामामाह एतत्समा एवमतं पोगेपद्धीपत्रविभागमोः
ष्ठर्वीपदिद्धेपत्तस्त्रा नगानेन्विद ६७ एकीपरीरवस्त्रेस्यापाम्योतरकु तेजपोः स्यानस्त

चातर्गतेमापाम्यसौम्यरू. त्वं हि क्षितिमितिम्यस्य छाक्षितिजातमातंस्तपोर्द्धं तपोः संपोगो पूर्वि
पररविभागपैः क्रमेणाप्र. बेपाश्चिमदिशो नैपे दृढं क्षितिजेप्र. द्वीपरसं रेस्र. त्वेनु. तत्र. ऋां तर्गते
त. कुक्रे स्त्रह्यपर ॥ द्वीपरक्तिशोः स्त्र. त्वस्मात्तः स्थि तं. पाम्योत्तरक्षितिजे जरदत्त पोर्ध्वपपोः स्त्रत्वस्मा
तः स्थितम् क्षितिदाक्षिणोत्तरस्त्वं ९८ प्र. द्वीदिवसा धनुस्सोपपातं सरूत्र पतिः छायापामदेश
गमनेस्वज वसमारणभिन्नै कदिशम् जपुगातर तोम वेता. त त्वामपोपतिपि पोगेत सम्
मेरुगते नोदितसुगणा कै भ्वल मस्त वत्सजि भृगभ क्षितिजात मरदत्त पात पोगैप्र. द्वीपरै
तेन विपुवद्भ गालस्थगो ततन्न क्र मेरुग तु तस्त्रेप्र. द्वीपरस्त. त्वेपक्षे तुपक्ष क्षितिजात
मरदत्त संपोगे विपुवद्वृत्ताक्षितिवि ऽ दे सस्थ तोति रत्नाडुतरभागे. पाम्ये तु दक्षिणास्थि
तो प्र. द्वीपरे. तत्स्र. त्वेप्र. द्वीपरस्र. त्वं. तत्स्र. त्वात्तु रोधे नोदपातत्क्र चारणा नपिमाक्षपर
स्त्र. स्त्र. त्वं. ततो भोध्र्वं ते छायापारे स्र. त्वस्मापि सर्वगमनानुरूद्र. त्वे नोदपास्र स्त्र. त्वांश तो

स्र. वा परस्य चान्त्वपरं न छाया प्रवेशनिर्गमयोरेकः कालः तस्मात् तदभ्यन्तरकालेऽस्पर्श
२२२ स्पर्शि जन्तुगम्यावलम्बनाद्यबाधा ग्रीष्मवेशनिर्गमकालात् स्तम्भेऽपरदीपरसंस्था कालं नमन्ति
ति· तदभ्यन्तरकालेऽस्पर्शस्पर्शामनो नरगमननसंभवेनैकन्तरछायापाग्ना तदितनछायापाग्रस
2222 स्पोनरदृत्तिरणोऽष्ट्यापश्पंन्ना माद्वादनरवतस्य चेपूर्वीपरस्त्र स्पष्टान्तमुक्तं स्पर्शमिति
त्वात्· तत्परस्मरं किंपदं नरे रागमनन्याह् छायापेति वक्ते छायाग्रप्रवेशनिर्गमबिन्दू स्व
कालौ स्वमवदस्य मा रम्भकालः प्राथि वौ येभिन्न दिशावेकदिशो वा भवतो जैनयो स्तत
कमत्तापोगं तरारम्भांपरस्परंभवेता· तथाहि ग्रीष्मकालेन गते स्थितामस्पर्शं शंकुकु
मूलं परं वीपरस्त्राप्राम्पो तरं तरं रापान्ति स्वभवन्ति तमुतः छायाग्रं च षड्ढात
रेमुञ्चोनरे तायिरितं भवतिमतो मीष्ककाले छाया चनेद्वादशांगुलशंकोः छा
याग्रं मुन्तानरेतापतनीतिसिद्धं· तस्मात्सादमो मे छायाग्रपयोः रन्तरे दाक्षिणोनरं

भुजाग्रं तरतिते·तथा वगुजपोरे कदिल्के तत्कालि कम जपो·ंतरमे वद्यापाग्र स्पष्ट जा
ग्रापो रं तरं पाग्मोज्ञ रं·भिन्नादिल्के तत्कालि कथं जपोर्फो गस्वं छापाग्र पोफोग्मो तरम्मंतर
मिति·तत·भुजपोर्फोग्गेतरं वा·स्वाग्रपा: स्वकालि क·छापा करणि व तग्रपो·क्रमोग·भिन्ने
कदि कृत्क्रमेरणपोगातरः तुल्यं भवति·तथाहि·भुजत्वत्पंद स्तिलागोले·भ१ प१ करणि व ता
ग्रापत्तमपोर्फोगः रतलगोले करणि वताग्रोनपल्लनाभ्र१ प१·प्रलभोनकरणि वताग्रावा·
भत्राग्रपो भिन्नादिल्का इतकं ता मुक्ति·मध्यमत्नतापपो भुजपोरस्पष्टि ल्का पोगेग्रापोगे:श्र
त्राप्याग्रपो भिन्नादिल्का इकं तथा वित·छिन्नीपत्नतीपपो भिन्नादिल्का पोग ग्रां तरं·जेन·का
रान पुनरा व सातेनाप्य ये·पोगिनां तरे राणवा सुगणकैः कल्पकैः स्पष्ट स्थापकर्वोपरवि द्रपो
रिस्य ता स्पव त्त्वनष्टदितं तथाहि करणि व ताग्रांपोगें तरंसाध्यं·तत्रग्रस्पस्थे छापापा:स
वोमंरलोध्वने मूपत्र—वास्वस्मिन्ये लोर्ध्वनोभि भोगाद्ग्रपोरतरपोगासा धनपकं·नरूर्ध्व

ंश्लकेंद्र ज्याघ्नो नरपो गो ऽथ नतः फ वीषि फ रा न्मो नगृह भोगाप्त केंद्रसे व द्व न्वाद्रू र्ध्व नेमि से व
२२३ द्रू भोग्य र्द्धे विं व मा न क ला द्रुहि नपुनाप्त वीपरा द्रुस्य पीदि मफ कं केंद्राद्रू र्ध्वे ने म्यातिशिक
म मार्गोदि नफ वीपरा द्रुपोः ऽक मे लोपक्का द्यस्य वात् ऽथानां नरपोगार्थं न कालपोः स्पर्ष
मंद्र लोर्ध्वे ने म्याः ऽकानि मेलाधि ते न पोरै वै द्रूदि न्कैः नरं पो गो मि न्वादि न्कैं लं व म्या कोटो त्रि
ज्या कार्यो नद्रा कोनि म्याकें टो कः कर्णोद्दस स्याद् ज्यासं वं धिता धं ननत्रि ज्या व्नो द्वंद्व नद्रा क
र्णोद्व ने कि मि ससन पाते न त्रि म्या पोक स्मगुण हप्तो नीभूना क र्णो गुणो लं व म्या हरे पो ग स्यान्तर
स्य वा नत्र कर्णो क छाया पा वृत्ते बाहुसा वर्गी पोगा न्स लं फ वीपर स्तत्राद्यु ज्या न दे रा श कु छाया पा
स्त्रे रेतेप श्चिमगविद्धं दि न फ वोद्व फ वे छाया पा य म्या वि द्धं दि ना पर स्ट्रै र्द्रते स्पर्ष पीसो न र नमने
नत्वा द्रु स्त्रि एनउको नरेण ज्यातेन स्पाक्ष मविद्धा वसारे राम्पे स्थितानि स्फ नरागि स्वं
वा स्पर्छ लफ वं सं त्याद्रू ज्या वनाः ए वधु त स्यो त्ले पराग वर्तने पश्चिम मविद्धा स्फ वी॥

विष्कंभमनरस्तमस्तदृक्क्षेपगणनभ्यास्य मनः परावर्तनेदृक्क्षेपगणापनं ष दृक्क्षिप्तगणो लेखनां म
पन्वपेपश्चिमचिह्नाम् दविष्कम्भु नरस्तेस्मिन् दन्तस्यारेखया स्वेशानः कार्यं स्वदृक्क्षिप्तगणो
लेपरगवर्मनेपश्चिमचिह्नाम् दविष्कं दृक्क्षेपगणनस्मिन् दन्तस्यारेखागतेरत्न कार्यं नश्चो नराप
गणतः स्वाकोंपनाशमितिसम्पगुक्तं· अतएव मोगपरंवं इत्य स्वात्मकल्पितपर्वतरुजोदि
नेविष्कंभ नदन्तरेखापर्यामभवतितथा दृष्टा वक्षात्मो ६९ इदं प्रथमादिवसाधुनं षष्ठं हुँ ५
च्युलां रादेशावृधिनामेद्रस्तास्तदिनोकदिवसाधनमुक्तमार्गैः दृष्टि भागाम्यविधाकास
देशे· नस्माद्रजफकमिदं हितजाष्टो वीक्ष्यमेहत्यातिरिक्तभागे इति अग्न्यास्तरूपानुसता
लोत्राभागास्तदृष्ट्याधिकास्तदेशाविषयान्वै तादृशकाले नतत्रादिनादेदृक्कंदिवस
धनं रस्मादिति सत्तमवेत· नतु तत्वादिगताङ्कथं समादतं आह रजनीति· नतत्र· षष्ठ
ष्ट्याधिकास्तदेशनादृशकाले रात्रावुक्तं दिवसाधनं· पर्वणिकप्युज्यते· अपिरैत देशे

नसमुद्रपेन तु मेरो र्लःकान लस्थाने गाध्र वृस्मसमध्यस्थत्वेन तद्देशात्त्रं वपात पोरेवराद्दक्षिणो
२२५ 224 तरत्न्चातुम्पुसाप्र्वीपरत्न्मानुमते श्वराम्र्राम्रके द्दिरिके ताद्दशस्थलेद्दत्यर्थः ७॥ नन्वेवं
तेतेत्र दिशं स्यानं कथंस्यात् नहि तत्र दिशगभावः म्रगोलस्थले मात्रस्पदिशां सङ्कीर्णादन्या
र्था त्राप्येतद् उपपतेरिसतोप्यात्र पा वृत्तासिद्धादिशो आह भूलोकाभ्भां-श्रो र्वमे वोः पूर्वं भा॥
गापम कोटि लापापरे-राम कंपास्यभागेगोतु सिद्धलंकापुरे क्रमात ११ सोमपभागेगत पोर्य
लोद्दति व्यालोकितो दिशः जे पासात्रदिशगभा वोमावानो कोमुनी श्वरैरिति-श्रो र्वमे रुत्स्थान
पो द्दपोरथेषे क-९ वपुर्लमदेशोपम कोपमिमरखः राम कामिमरवंपाश्चिमादिगेके र्द-तपोः
क्रमात्-दक्षिणगभागेगे सिद्धंपुरत्नकेमे रोर्लंकाभिमरवोदक्षिणादिक्-श्रो र्वमसिद्धपुरगभि रामः
मुरवोदक्षिणादिकु-तपोरेर्वमे वोः क्रमाड तरभागेगे विपर्ययेते श्रो र्वस्यलं कामिमरव
तरादिकु मेरोः सिद्धपुराभिमरवकतरादि क-९ वंयकेम कारेण-मासो केः मासासिद्धांतो।

केऽपि दिशो शेषरूपाः ननु दिशामावरणवाल्परात्रिदिक्काधने नोपवादि न दिक्छाधनेन पञ्चो
दितो कैः किं तत्र पूर्वा न तत्र पूर्वा तत्रापदेप त्रागतः प्रतिमर्यामित्यादिनावाप्तनिप।
तादिशोऽस्त्वितत्र प्राहुत त्रोतिमनीम्बरैः प्राचीनवंभिरैः तत्रश्रौ वंमे वैः दिवाभावो नो
कः स्वरूपासिद्धेः प्रमाः प्रतिपत्ताः दिशो नोक्ताः स्थाल स्यादिएतनिपमाभावात्ः अत एव मे
रोरेवि भ्रमेतिमन्जगतः समेतादृशान्त काचिदपितत्पि वा एणिपा कपूर्वं दिदर्शनंत
पैतिम वेहपूर्वा न त्रास्तामवृत्तिते वकुर्यांप्रतीचीतिप्राचीनोक्तिः ७२ अथ दिप्रिपम
तशे कुतः धानैपिवक्तलदुपपुक्ता नौदिगंशानो त्वानेभ्यो काम्यामाहदिग्भृतकेऽस्थ्व
नपषि केपंतपूर्णेन्मु खोत्रागरण केनधापी नष्टप्राभास्माद्विपथ्यातथा प्राप्ताग्रनात्तु लवः
खेतु मदलातः ७३ पासो यत स्थानगा केदुस्तत्रे भाशाकिते रतदृदे विलग्नः तत्पूर्वप
त्वाद्धिवरेशकापेक्ष वापरा ईदि वसोदिगंशादति दिग्रतं प्रघद्विवस्याधितेरतः तत्स कैः

दुस्थापितपरिधिरिपं सर्वविदं केंद्रं रभिमुखमध्यं पूर्वभागस्तादशीनयाभागगा केन धार्यः परया।
२३५ हि. निरुक्तपेननत्वमभ्या. स्थापानमवति. रुनत्वार्पो मुखं तत्परोस्तार्धमक. अस्याः रुताद
225 शपा अस्मात् नत. रुतं वः रुतमध्येपास्यः रुतेन रुतव्यासार्द्धं नाधि कार्पासः स्त्रितं. अनेन
रेलवपपतननस्थानगतपश्चिमोत्तरस्त्रे. हृदं. रक्षे. द्वादशराश्यपशविद्धि. तेषां सकेंका
यं. नमः वपश्चादिवरे. सकमध्यदशा तदानन्तर्पूर्वे पश्चिमा. वृत्तस्थानपोरेतर वैनोपदेशे
पेशकाद्यादिनेप सौर्द्धं अपर राहुर्पूर्वपश्चिमक्रमेणादिग्ंशाः स्युः ७८ मनः समक्रमवा
रगाद्यस्माह अग्रा. आचापपतितिरिति. मतिज्ञातानामुखपार्श्वे वदन्दिग्मा माह वक्रांशकांकेस्मि
तिजात्वव्रतेदृग्वृत्त जाशेहृदिशोक्तमध्ये पेशाः स्थितास्ते नदिगंशकाः स्युस्त ज्यावृदि एवं:
ग्माभाह वक्रांशकांकेस्मिति ज्ञाजात्वव्रतेदृग्वृत्त जाशेहृदिशोक्तमध्ये पेशाः स्थिता
तास्ते नदिगंशकाः स्युस्तता वृदिग्ज्येस्वपरे पिभगा इति निवद्धपूर्वगोले द्वादशराशिभा

गे किंते भूगर्भपक्षमतरस्मिति न दत्ते॰ अभीष्टस्थानेभ्यःमगतोदत्त मानीयपस्तिनिजेपन्नलग
ति स्ताष्ट्रदत्तोपाभीष्टदिस्त कः पूर्वादि मध्यानस्थे नः स्थि दूमे वृस्रनपोर्मध्ये भागास्ते॰ सर्व्वादिनष्ट
वीहू॰ दिगंशनः स्फलतर्षां स्थादिगता अपरे भागो॰ दिनापरागहूं इति एवमस्त करीता॰ अभीष्टदिमा॥
क्षिमदिग्गधमस्थाने शादि गशाः अपिः समस्वपे ७५ श्लोक चनष्टपंनरजमाशे कस्मिहपल
ममाचि मकपाविनि प्रोदिगमोष्ठ, तासंषपलस्रमास्थान इष्टास्त करणीलतनउकरीसाभी
ष्टास्तमात्रिस्पक कपोहतिर्या ७६ तेष्वास्त करणीनह तास्त जौ वाभीष्टामवेतद्व कुशि
तापमस्था॰ स्वदेश जालस्पकपाविमलाफलह्नत्वमापम जसमकासाः ७७ वापद्म गा
स्वापमंभागाकः स्फर्णोस्योकरात्कोतिवृशादच्यापत इष्टास्त जागा धनुहंशम्‌ वीनिदहे
पास्योनदपो॰ क्रमेण ७८ स्थिमंनुपामंपत्तिरंतदंस्फलपोएभि स्फास्त्यादिशोर्नतांशाः दंवा
कोलाहू तास्मयवृच्चंतो शांकस्येनुद गसापूहषामवेतास्मिति॰ नत इष्टास्तमापाः उक्रसे

२२६ सानतघ्नाद्दिदशवर्गयोगात्मूलं लब्धेः पर्धेः इष्टः पलकर्णः स्यात् गवाहतिः ताड्यष्टपलकर्णेन
भक्ताः अभीष्टाद्यगाग्रा स्यात्. अत्र स्पष्टापागुणिता नाग्रा ति स्या नि ज्यादेश्योपात्स्यपाभक्ता।
फलं दृग्गते जकास्कोति स्या अस्याः तकाशीष्ट्वा नः इगालम्बकापि तत्संशाः कोतमनरो येन दत्ति
226 रगोनतरः इष्टा स्यापाः धनर्ध दृंशादि वुकारत्नेन. निरक्षदेशादक्षिरगोनतरदेशपोः क
मे रगोनतरं दक्षिरां द्वेपंलपोः द कृतेशाष्टा स्यां धपोः ९ कभिन्नदिशोः का मेरगः पोगो
नरं. ननोशाः स्फ स्थपो अनतारः तलो. नतोश्लेत्रतांशापो मेकमेरगाद्ग्राशंकृ तिः ७९
अत्र श्लोकाभ्यां विशेषमाह् ९ व कृतेपे पलभागकाः स्फलदिन खाष्ट्ड मिता श्रये शा।
ताश्वा स्य समागान्सविक त्याद्दृष्टि कांतशनोपेत नतांशकाः स्फः ८० द्वितीयकास्याः॥ रामः
जनितो द्दिग्ज्याशंकुद्वितीयो भवत लातःमाकृकालेदिनम्याघद्वलेपरमिनवृद्वेठपंथ्या
अयमोविलोममिति ९ वे मु क्रमक देगागपितकमेणिकते. पे स्यांशाः गणितागतांड्याः स्य

नैरन्तर्यश्चीसाधिकशरतत्वयोः मेभागांतानन्तः काले पूर्वकिनतमत्र्यपेदच्चोत्सांशान्तक
लग्नद्रष्टांशसंशोध्यांपूर्वीगतेभ्यः पूर्वोक्तप्रकारेणाहितीयाः नतांशाः स्पष्टक्रमेभ्यः साधितौ स्त्री
करीत्यादग्नाशंकुहितीयो.बौ.दिनस्येपूर्वार्द्धे: ततः प्रथम१ युग्मा शंकुकालानपूर्वार्द्धे
अनेनतदेवपदागहेपूर्वकालेद्भमर्थं ८१ अस्मीकविशेषस्यस्थलमाद्दनिःस्तदे शोनरमोम
भागेऽक माद्युदग्र स्विरगगो तपो श्वेत.दिग्मध्य काताधिकातदेवंद्वितीयकावण्ण्यसाध
नायाविति तदा तादृशस्थले एदनुक्रमप्रकारेणाद्वितीयकोदग्नाशंकुः अपि शङ्कुः प्रथमामान्ताम
द्वयपार्थः अपदा प्रथमोत्याधोद्वितीयावस्याध्याविसर्थः ८२ दिग्निपमानपतनमपतेहृति
एवंदिगंशा निपुणामरानवेप्रकल्प्यकाननस्वादिशोद्भवां स्वादिक्कोरणपूर्वापरयाम्यसौम्या
नराः स्वदग्नाः स्वादिशाः स्वसाध्यादृतिदिशोः कोणाः पूर्वापरं दक्षिणोत्तरं एतदृतनपसवधे
नकमेराशंकवोदग्नाभाम्याभीष्टदिशोपिस्यात ८३ अत्रोपपत्तिर्मतिर्जानन्ननलोकद्धे

नत्वेच्छा स्वच्छन्दो न्योः स्वरूपं दर्शयति अन्योपपत्तिं विमलां वदामि तत्सेपतः स्तोकमतो विमेयच्छा नै
२२८ षमदे शोनि जहाति न तं गोले विधापस्य मतो न तत्र २५ इच्छादि कामेऽलपोगदे स्पः स्वन्वाति
कापोनि कुटे लवे पैः स्वेच्छा सभागस्य यत्न कृते पैः सैषं स्थले ते पमभागः काः स्पाति अप।
227 पूर्वं न मा हस्तो केति स्तनि मितो पृः मि दृत्त शिरो मणि मरो विलासिनं स्था विमलामि सने
नाधानधि के नापित त्वं ति इति शिरो न लिखे कोन पत्न मा ला नः मिति स्फुवितं अन्यः ध्यान
पत्ने अथ गत्वसा वं भौम गं ये पेतं से पे गोपपत्तिः वदामि विलग लघात ने न विलग्ने सा।
पाम त्र स्फुले मता विरुद्ध षड्भिरा वः गोले पूर्वं नि वदगोले सा भीषस्थले नि जहत्यते अ
मे गोन रुज्या तन्तः नादशह स्पृते रवमध्यात पः निकटे द्गत नग दिकार तेमो ि ममृतो द। एनः
शः अनेनद्वितीयो पिता न तत्संपातो तिसमान व्रत पोगी लेद्वि न व्वैने मा वृषं भा वादितिस
चितं पै रंशै ति सामिमता इच्छा सां शः नघ्न तेः विष्णु वदत्तैते मास वं गते हिता सामिम नेगोले

स्फुटं पेरं श्रौ त्ले ष्टा ऽंशा सं शाः ६२ उत्तष्ट्ये ऽवा ६ ग्रा ६ ऽमोः ८ नेतो शा स्त्रहृपमाहृ ऽंशो तेंशा का ग्रो ल
व शा स्त्वादि कृ पा म्पाः पल्लो श्रा ६ हृ ६ रत्नमम धातः नमो ६ भिन्ना म दिशो ष्क्रपो गो न ६ं न तो शा स्फु
६ भी षदि क्रो ६ ति गोल दिग नृ रोधा ऽंशांतो शा ६ ग्रा ६ म्पोः स्व ऽंशांति दि क्रोः प्रस क्षाः द्र ६ नि ६ क्षा दु
त्रु ६ भागे ज्ञे कहि पे त्रिमम व ध्व स्फुटनाद स्तो शाः दक्षिणाः विषुव ६ ग्र न पे पा न म्नो ६ क्षिण स्फु।
त्वात ऽत्र पी चित्र ६ स्यात् दक्षिणमभागे त नरा ऽभ्रस्ते शा स्तं पात पो नृ न ६ स्फु त्वात ऽयनः का ६ ग्रा ६ भी
त दि क्रो स्फुटा ने न पोः ६ ऽक्रान्ति त्रिषटा सांशपोः एक भिन्न दिशोः पोर्गां त ६ ऽक्र मे ६ ग्र ६ व मध्या
त्रैता शाः ६ ग्र ते स्फुः ८६ अथ पातदृष्ट त्रिषटा स मातपनम व ता ६ म ति पा म्पो न ६ ग्र ६ ऽंशगुण्ये
स्वभातो पच्या त ये: षटा स्ते भपे ष ज्ञा स्ताः अतो ऽत्र ता ध्या पल भे ष दि क्र न सा धने पर्वं न ६ क्रत
त दिति पा म्पो त ६ ६ता का ६ ६ ऽ ते पा मा ज तरा वा ऽत्र लों शाः स्वदेशो पा ते षां स्वा पच्या स्व दे।
शा त भा पा ता धि ता न या तड्डी स्फु दषटा स भा पाद् क्रो स ऽ शा शाः स्फुः अत का ग्रा न ऽत्र

त्वक्षतानमात्राधनार्धपलभाग्दक्षिणदिग्भागनुतल्काभ्यान्तस्थाः पलभापाः ता धनं पूर्वेन दैः भाग्ध
२२८ रात्रार्धैः स्फुटे कलिते तेन तल्लिखितांताशिरे मशिराग्रे २७ अथ तत्कालानेविविक्षुः मध्यमध्यपात्से
गोलल्ग्रहम वृत्तारपत्ति शंकुमूलपरस्त्र्वं ससाग्रापोर्धान्त्यसौम्यविवृत्ते भुजोभजः २ गुरगा: ग्राव्रगा९
तमोर्भ वेल्कोटिरत्रपरपूर्वसूत्रके रतिगोलेभोग्यस्थाना द्वले वे शंकुरूपे पाति। शंकुमूलग्रा
स्यापरसूत्र जः २ गुरगः ग्राव्रगा ९ यो दक्षिणोत्तरमंतरे भुजाख्यो भजः शंकुमूलं भगर्भ
यो त्तरसूत्रे ततोशान्या तुल्ये दृग्ज्याकोल्पः ९ तयोः कर्णो ठ भुजयोः कर्णा कोटिः अन्नः भगु
मीपेपरसूर्व सूत्रेतद्ग्नपोर्भ ये त्यात २८ मत्तंगा द्भुजेन शानने विविक्षुः शं कुतलेन स्वस्वपुमा
हृदि वोदपात्तोद्भव सूत्रतो तत्लले हि पाम्य फनि शंकु जो र्द्धैः पामगतंतनक्रमध्यसौम्यो रागः
सोम्योततो व्यासौम्यविपलोनरैर्नम्हितिः दिने ६ स्वपात्तजानसूत्रान्तः शंकोलतलेम् लेइ सिरगंदे
नुमाहः फनि शक्तिति आहे रात्रपर्तनं स्वात्सेति जहताद्युच्छायामध्याह्नदक्षिणोदिक्स्थितिगतंति

र्ध्ववृत्तिः निरक्षदेशमानत्वादुदक्पाल्पात्स्थलक्ष्ये वै शंकुमस्तलमतः शंकुतलाभावः तत्कर्णाग्रौ
क्षितिजाद्धो ध्रुवोऽन्नतस्तंभमस्ति गतं ततः कारणात् ततः तत उदपाल्लम्बाग्रत्वाग्रौ तत
शंकुतलं निरक्षादन्यस्मात् गोऽन्तरं · २९ निरक्षात् क्षितिजभागे शंकुतलस्वरूपं वदन्नुत्तमाह।
निरक्षप्रवृत्ते विपरीतत्वेन हेतुरूपं ततः शंकुतलाग्रयोर्ध्वपोरन्तरं त्वेकत्रिभिज्यादिकेम
जः तमेव्यंतरमागजमेति· निरक्षात् क्षितिजभागेऽन्यत्र शंकुतलं· विपरीतं· दिने उन्नतं श्कोर्द
क्षिणाग्रहे राज्ञतस्य क्रमेणोन्नतदक्षिणाग्रोन्नतत्वात् ततः कारणात् शंकुतले शंकुम
लोदपातस्त्रयाग्रो दक्षिणोन्नतरूमं तत्र· अन्यत्रापस्योदपातस्त्रपोर्दक्षिणोन्नतत्वं
तरं अनयोरेकत्रिज्यादिकक्रमेणापोगोन्नतं सुज्ञः स्यात् तत्त्वरूपमाह न मेनि सम्यक्तत्त्वे
दक्षान्नयोर्दक्षिणोन्नतरोन्नतस्था नाः पालको तरः भूगर्भ क्षितिज स्वतन्त्रैपातत्वैश्वानजल२
तस्या शलाका मुत्तमा सम्पूर्णस्य दक्षिण ध्वः ९· पोमो तरं त्वे कात्रिभिज्यादिकै दासक्वो पपति

ति स्माह स्तो स्याग्र का ग्यात्न त लंहिपास्म पास्मपास्याग्र का ग्यात्पुनरेपं पास्यदि वेति रा जौ विप
२२९ 229 रीत ताम्रे वं अस्तोन रेशास्मद्र नोवि॰ नौ मे मिति उत राज्ञा पाः स्ना ख व्रु रोद पास्म॰ स्व्या त रहृपाया
ग्र ग्याडुदपाल स्त्वात शंकुत ल॰ मपा स्य स्त्र शंकु मस्तपोरं त रहृपहिपा तोदति रा का पास्मा
स्याया ग्र स्यानुसूत राया स्य ग्र त्र कदाचिदपि स्म स्यात्सम वं॰ पू॰ वेत र रगोल स्या ब्जे मसे भ वद
तिस्म स्या मसत्ति घोत नार्ध ए व क्राः दिने एवं॰ रा त्रौ व्यात्ति उत राया घं कुत त्वमुतरं॰ दृशि
स्या ग्या ग्या ड तरं शं कुत ल ए वं ति र श्याद तर मागोदत्तिरा भागे तु॰ इत उक्रात॰ विपरीतं
तो स्या ग्या ग्या छ कुत ल मतेर॰ पा स्या ग्या ग्या डुतरं वेति दिने रा त्रौ षत्ल मनत र कदित्केन
पौ पौ गो॰ भिन्न दिक्के तपोतरं॰ शंकुस्स्तमा सप रस्स्त्रपोतेत रहृ पो भुज उपपन्ने रीति भा राम:
वः॰ ६१ ग्रयो के से चे विषु वद्धतल वं धेन कथनार्थं हेतु माह विषु वद्धतले वं धास लभा
विषु वत्स भा मतातु ह्रै स्व तो स्या ल्क सा ने स्यो क्रोम भा पतत्ति ततो हेतोरस्याः विषु वत्साः

छायायाद्युज्यायाः स्वान्तःकोटिसमा वा लम्बान्तःकोटिसमा वेति भुवद्धतत्ते वधा वर्गसमासात ९२ विषु
वद्धतत्ते वेधेन फलितं तत्र दोःकोटेः स्वस्वान्तमाहुर्गतो ग्राह्या भवन्ति शंकुतलं भुजः
तद्युग्घातावर्गयोर्योगान्मूलं कोटिः स्याद्भुजकोटिवर्गयोर्योगमूलं कर्णः कोटितिसंवेधेनाग्रयाः स्व
स्वाद्ग्रयाग्रसमा वा नरोधात्भुजः तद्युग्घातावर्गयोर्योगान्मूलं कोटिः स्याद्भुजकोटिवर्गयोः कर्णः
कोटितिसंवेधेनाग्रकोटिः शंकुतलं भिन्नः अभीष्टच्छायानेत्रयातं भवतश्च नत्यौ पातस्वविषुवद्ध
तेपः तं पातनला भाद्ववं लवं द्युपशंकोर्न लंबास्य स्वस्व आत्म देशाग्रा लग्नच्छायानेत्रशंकुतलं तो
नतांशमितिमा वृः समु नः नद्युग्या नष्टकुमध्यलम्बनतमेष्टोपतस्वत्ततच्छंकुद्युग्याकर्णः ता
भ्यां ग्रुके शंकोः कोटि वर्गौ नयेलंबात्परस्वे भुजमर्धम् ज्यायपो मधोद्दिनेशहद्युच्छाया
का स्वेन गोल स्था। ९२ द्युमेवृत्ताद्शांगुलशंकुसमकाले नाहःलघुस्वेनमध्यमाशोनपलभा
दोः कोटिः अमाः द्युज्या नतुल्यनतांशज्यामो च्छायातो भ्यां नु कोटि केतिशंकुच्छायानेत्रद्वादशांगुल

२३०
230

ग्रं कुः शंकु तलस्थानेप लभाग्रतुल्ये क्षेत्रे तस्याः एवं भुजत्वेनोक्तेः लघुत्वे त्र्यस्मात् ग्लानुरोधेनम्
मित्रमत्स्यमानमुभौ पलभाभुजः इच्छान्त्यां श्रवणमनन्ताश्रान्या आहत्य इग्ज्यापाः व समाराग्रकारे
गोमत्स्या ख्याप्यावेषु वतीच्छाकर्णी ताभ्यां पलभाच्छायाभ्यां भुजकर्णी त्याभ्यां कोटिः प्रसिद्धे वा ॥
१४ अनयात्पार्श्वस्थे क्षेत्रे नरमाह। द्विज्या भुजः भ्रान्तिलिप्ताद्विगुणो क्रमज्या वपाहीनात्रिज्य
भज्या कोटिः इति स्थिते कुजेत्यादिमितिम एवं दृहत्ले च तदप्तात्माकालिके स्थितिं ते एव
भवतीति प्रसंगम् के १५ इच्छा समानयन त्रसदि यति ति एतद्भूतं भास्वेन कर्णादेर्भागमनी
पिभिः अनयातात् एवं जामस जेनेच्छा समाह्वतेति एवं श्लोकोक्तं भुजाम्र समय मितलंघ च्छायोपा
स्वेन तस्य कर्णभु जाभ्यां एवं कैलघुछ्यापास्ये त्रस्य जामस्याले समुजे न स धीभिरनुपातात्: राम:
दिग्ज्याभुजे त्रिज्या कार्णोत्पादपलभाभुजे कः कर्ण इति त्पात। इच्छा सैमा कर्णाह्पाल्लताः आनय
नोपक्रमे उक्तोपर्यः १६ इच्छांत्यं शानयनेश्लोकाभ्यां मसादपत्तु पपजिमुपसहरति द्ग्पाम

तौ म्यारतौ भौ कं जिता श्याशयो न्वैताः भागाः सेकाः ज्ञा ज्ञाता अततः सेष्ठा स ज सपौ ९७
अनपा ताःकृताद्दिष्ठ कं ति मातछनुलै वाः ६ कंते दिति गृ वोकाभि ज्ञानपपन गातनैतिः ए
पतधाम्यो नरपोः सर्वा वपगावृष्ठे देनाभिन्ने पाभ्योत्र रवता कारेदुम्यते रसर्धःपधागंतकं
तिभागलदेशास्मभागपोः लेस्कारोत्प ज्ञाः नताः अंशाः ज्ञाताः भवतीसर्थः अतोरेतोः सेषा॥
ष्टास्यांश ज्यपेछुपा ज्ञानुपातान स्वदेशगस्यांश ज्यपापधागतकं तिमात्तं स्का एप्योग्यतदेष्टा
स्येशज्यपा केतिस्यातः रम्यतं कं ति मोक्ताः तस्याः धनुर्दम्यतकंते भागाः एवं सर्वेषापर्भा
स्करोक्तैका नपनस्योपपत्तिर्व्यक्तीकृतेत्पर्थः॥ ९८ अथविशेषस्योपपत्तिं विवक्षुः प्रथ
मं देशविशेषेष्वनोक अपेरगादिगोशानां स्पष्टोमाह अथकं स्पधिकस्याशदेशेनृनएणे
नगोकु जस्यैष्ट्रां शानुपात्तादिगंश्यालतउच्यते ९९ कमेरगोनाभवंशेवतदभावःसमा
स्थलेः ततः अमेराद्याने मध्याह्ने रवेः कर्ते मिताः १०० अतो गादृपंतज्ञा भांशानधि

कदिग्ज्या वाः दिनार्द्धान्तः समा याम्यो तदग्रे बाह्यसौम्यगा इति उभयोरन्तगते क्षितिजस्थे ग्राह्येग्रा
शाग्रे तेषु वा कोः दिगंशाः ततः क्षितिजरता उन्नते ग्रहे क्रमेणोन्नताः दिगंशास्तु वर्त्तिः एवमुत्त
दिशासम उन्नतस्थाने ग्रहे सति दिगंशाभावः तदनन्तरं क्रमेण मध्याह्नेते दिगंशा न वर्तिः प्रति
नमाह्न्यन्तद्गति स्यातः कारणतः ततः जनतानाह्नशादेशाविशिष्टोत उन्नतेदिनार्द्धमध्ये याम्यो
शेम्योनधिका दिगंशाः वा रहर्पसमभपद्रूपेमवर्त्तिपरं तु समधृतनाह्नक्षितिजगतेनारस्थे
ग्रहे क्रमेणाद्क्षितिजेनरस्थाः १०१ उक्तातिरिक्तदेशे दिगंशानां व्यवस्थामाह कान्ति
मूनावदेशेपि कुजस्थे ग्राशान्मितानतः ततोम्यनाः क्रियन्कालेनतोप्यफपवपाल्या कारणे
अपिपू वृंक्तिदेशे नतसम व्यपार्धः तेनोनरगोले तदनन्तरं क्रियन्कालावधिः न्यूनाः त
नदनन्तरं दिनार्द्धावधिरूप्याल्पाः दिगंशा १०२ अत्रोपपत्तिर्वदृग्जिरसा दुनतरेभागे
उत्तरगोले दक्षिणभागे दक्षिणगोले च सा धारणैवेत्यनेके फलितं भवतो कामाम्याह अतो वा

रध्रुवे नतत्र्यंशानधिकदिग्लवाः दिनार्द्धांतःपरत्वेंते सौम्याश्च सान्निरसनतः १०३ सौम्यभागो।
सौम्यगोले यांशानधिकदिग्लवोः वारध्रुवे दिनार्द्धांतर्यो स्याद्गोलं तु दक्षिणो रसेदितिश्च तो स्याद्
तोः नतत्र्यंशादेशविशिष्टोत्तरगोले दिनार्द्धमध्ये अत्र्यंशानधिकदिग्गंशाः अनधिके
तिनुल्यानामपि सिद्धि यमकं पाः विशेषकः स्तेदिगंशाः उत्तराः फलितमाह अस्मादिति
उक्तहेतोः दक्षिणे निरतदेशाद्दक्षिणाग्रदेशे वा स्तगणगोलेपरध्रुपमत्र्यंशानधिकदिगंशाः
दिनार्द्धांतःपरे क्रांतिमस्तनाग्रदेशे दक्षिणाः स्मर्याः १०४ समादिगंशेषु पूर्वानपतेनतांशो
तरारानावसंभवाद्विशेषकथनमावश्यकमितिसाहतत्स्यादिगभागकेम्यकपूर्वरीत्यानतो
शकाः सम्यगोलेतु भिन्नाले द्वितीयपाः साधितात्तात इति पूर्वरीत्यानयनेनेम्यर्थः गोले
कालभेदान ते तेनतोशाः साधितनतांशोम्यः नैभवाः अन्यथा कालभेदानापत्तेः दिगंशा
भेदे कालध्रुवे नतांशसाम्यमेककपालेतिविरुद्धमितिभावः ततः द्वितीयपाः भिःन्नतांशाः

विशेषणानाः साधिता १०५ अर्थाद्विशेषोपपत्तिं वक्तुं स्फुटविशेषेण तत्कालोन्नतकालाभ्यां सपपाद्य
२३२ ति· तत्र अंशसाधिकास्ताः शेषमध्यगताद्दृग्ग्रहे विवुवदृषिवेनतो नतदाललेवमध्यगतः १०६ वे
र्शेषलेषु ल्लोशानुत्थाघाने स्तोशशला धने· नतु स्वस्वितिकाद्दूरत्वे अंशशरुनतोः पलादूति
232 तत्र· देशे उदग्ग्रहे· उत्तरं दृश्येग्वगृहे इति कालविशेषवद्दृग्ववनयोरे कं तं पात दूषं नदशांच
ग्रहस्थिकदृश्यं स्वमध्याद्दूरत्वे पै· शंशं वतिः· तेपलांशाः नतांशश्चला धननिमित्तं स्वीका
कार्याः अग्रदूरत्वे स्थितं पादि षवदृग्वनयोरे कं तस्यांशाः स्वमध्याद्दूरत्वे· पलाद्य्याः स्फु
तोः आनयनोहिवाद्दूसर्वः नवग्याद्याः अमपो ज कत्वात् १ विशेषोपपत्तिमाह अत उक्त
सामागोनाः स्वाष चेङ्गः पलांशकाः द्दृष्टा स्फुटं तवं योगेनं दृकांतरेपतद्दति· उक्तहे गणः
तोः उक्तांशाः आनलननिदृगेतेहना अशीसाधि कशनमिताः अभिमतान्यत्र सांशाः स्फु
टःहेतुमाह वतेति· पनोहेतोर्छनसपातो परस्परदृतोः दृांतरे गोलेलः द्दृतेतार्द्धेबाधृशंप

श्मानो विश्लिष्टत्वात् एकत्र गतरश्मानं तादृशं ग्रहं केवलं नादेवं तिविशेष उपपन्न इतिभावः
॥ ८ ॥ उक्तदेशोदितोपमनमध्ये आनयनाभिधाः पलांशाः साधनम् उत्तरा इति रश्मयो ग्रहाणां त्रौ।
न्नतांशः पलांशः सौम्या नम्नभागार्धांशाग्राः स्युः सौम्ये नितहरणा गाः इति सौम्यं विषुवद्दिनगतं पातलम्बा
लनाः सूर्योदयान्नयनतिश्चार्थः सधीभिर्ज्ञेयाः हरते पातनतांशाः पलांशान ग्राह्याः अमपो
जकत्वात् ९ अथ कोटिमध्यानामुदेशोदितं शौके कारणमाह कोटिमध्यात् देशेनु दृश्यते।
क्षितिजोपरि स्थानं दृष्टं लगसे कं कपाले किं निशाभिधइति अहोदाराच्च दृते ९ ९ कपाले दि
नमं वृद्धेदृश्यतति जानघ्न रश्मयः स्थाने दृष्टे लरं ती तिमस्म स्मगे ते· तेनत स्थान दृष्टे·
स्याहे घरं अवृतगतो मध्यस्थ वृति वारदृष्टसमवादिं शोस्वतिः पर्वं प्रतिपादितदेशेनु कपाग
लमेदेनाहे रात्रौ उदेते संपातदृष्टेदृश्यतस्थतन्नपरस्य रं गाणि तागतनतां शानामभेदा।
दिशोषानये स्वेतिभावः १० अथ कक्षाविशेषरूपतिदर्शनत्रयपरत्वे साधारणमिति दृष्टं दर्शपनु

२३३ पपतिभ्रान्ताः कञ्चपेशोपलेह्रदिति कुञ्जादासत्वने त्वेऽपलोशः शोधितास्ताः आसन्नत्वात्सत्काल
233 के वं हृदयान्तेऽगहे ११ महापद्मकपालस्थामति हृदन्तपोषतः असंशानालितालिङ्गत्वासुः कों
मेशकाःक्षिप १२ नशोधिताः हृदयात्मादिति सिद्धं कामेन नानांशानांदिगंशो कोसे वमुकास्तथा
सनेति स्थिति नादस्य स्वादरुत्तारोपान्तरतसंपातस्य स्थगहे शोधिताः रागबिंदवः सद्धाः।
विशेषोक्ताः आसन्नतान्तरिकताः नः उक्ताः लपुलोशाङ्गीकृताः स्थिति नादस्य स्थता एवसंपा
तस्थे तु एवं आसन्नत्वादित्यर्थः विधुवहन्तपोः संपातात महाधिष्ठितकपालादित्ररिति
कपालसंस्थातत् असंशोशोः नालितालिङ्गः कृवीकाः गात्राः कोसंशकाक्षपिसस्कारणेति
स्मादे वदशंनीपाइति भावः शोधिताः विशेषोक्ताः पलोशाः हृदयत्वात् अनासन्नत्वात्॥ एमः
गात्रासाः इति उक्तरीत्यादिगंशाभेदेन नोशानां दृष्टत्वे स्थिते अनुपपन्नत्वेनेति भावः एवं असो
पपतिविमलानिस्तादिनैतदन्तेन तत्त्वेऽलसंलनाउक्ताविरुद्धे पपतिनिर्दिष्टपितेत्यर्थः १३॥

साधितदृग्ज्यापाः प्रतीतस्यैंदिगंशानयनं विवस्वन्मध्येशंकोर्भुजं नत्वा धनमाहनरोत्थेभा
ग्रे कर्णहतः फलं तु खलं वयाम्यं विपलो नरे स्यात् याम्ये यसौ म्येनिजगोलदिक्स्यादृग्ज्या
नयोः संस्कृतिमुक्तेः स्यादिति। नरः प्रकीर्तितः फलं शंकोस्तलं शंकुतलं। निरक्षादुत्त
रभागे दक्षिणं दक्षिणभागे उत्तरे स्यात्। अग्राणोलदिक्स्यात् तयोः शंकुतलाग्र
योः संस्कृतिरेव एकदिशि योगो भिन्नदिशि पंतरमितिरूपात भुजः स्यात् १६ भुजा
दिगंशानयनमाह भुजाल्लम्भ्या हतो दृग्ज्याभक्तो लब्धधनुर्लवाः दिगंशाः स्युः स्वसा
ले नुस्फुतं तां शगुणा दृग्पादिति तत्रदिगंशभेदे शे क्रोडीकृत्य पोम्रभेदाकृज्जभेदे नोक्त ए
पातनांशाभेदापतितिभेदाकं कोपरिहरति समाहरति। ननांशपोक्षापेः रुपंतस्मात्ते
दिगंशाः अभिन्नाः स्युः भुजादीनां भिन्नत्वेपि दिग्ज्यारूपफलस्य गोलितद भेदनिष्क
पात् दभेदाप्रदर्शं भावयति भावः दृग्ज्या कर्णौ भुज ज्यां भुजस्तदा ज्या स्याकर्णो कोभुजः

२३४ 234

स्तनुपाते नोपपत्तिः १५ अथ यदि द्विपमितनरं कुतो धनमुपसंहरन्कालनिपमेन पुनः सद्गुणं प
केदिन स्वरगुणेस्य धनुर्लक्षोपपद्विर्हंता स्वरम ज्ञापघटिकाम वंतीति अथानंतरं घो
भिमनरदिगंशानियपेन पंशंकुहृत स्तशंकुं कालनियमेनः पुनर्हि नीपवारं सद्गुण
द्गुण्यो चेत्यर्थः निरूपयामिष वौक त्रर स्पापा अस्पाः पे धनुभी गात्तेषद्भिर्भक्ता स्वरसं
पोधिनो घटिकाः स्मः १६ दिनार्द्धरा मर्द्धमाह स्वरघटीसहीना रहिताः कमानि षिमिता
घटिकाः स्मतगोलपोः म वृत्तिलफदलंनिजस्त वनंस्त गुणात पतितेरननोद्लमि
ति स्मतोः उनद्द्विस्त्रिरोणगोलो लपोः क मानवरघटी भिर्युताः हीनाः पंचदशघ
टिकाः तस्मापस्यगनेहस्य चंदिनार्द्धेन हृहृतावनां तर्गतंस्पात दृदंत्रिंशतः भुद्धरा अ स्म:
र्द्धस्यात् १७ अत्र विशेषमाह व्यप्रत्तात्ता मेलेन तडुकेपा स्मेल्पाद्रसुपयाम वेतनं एवं षड्वि
मा गास्तेप वपर्पते चर जक्षि प्रति अयपाः वैपरीत्ये वरस वधिनीक्षिपा गणितेति कर्त्री

क्षता. तद्देशा बधिश्चान्यत्रापि चर आपाशि आनधिकत्वे पच्योत्कैव अग्रेरातत्र रिगताविष
पत्वमितिभावः १८ अथशंकुतला धनार्थं हृतिर्विवस्तत्सदुपपत्तिं ततो च्तरकालं स्तत्रं चाह
स्मादुन्नते क गतशेषक पोर्प्यदल्पं नेतो नितादिनदलं नतांस्त कं च. गो लक्रमेराव त्वा।
रिकपौन पुकान वेदे नलताः स्तगुणाद्रेको त्रसत्र मिति पालिन्काले भीष्ठ शंकुः स्या
धात्स स्मिन्काले ग्रहस्यादि तस्य गतशेषं यो र्मध्येपदं स्पंत द्वन्ना स्पं खंते तोस्म तेनहीने
स्तोपं दिनार्द्धेन तलं संच: स्मुत्थपे उन्नतरं त दविराशे लक्रमेराव पघाहीन पुनताः
हो नंत कालात्सत्क्ररितात. आत्र.नि स्थाउनरभागेस्तु त्वं स्यात दविरभागेन्तुल
पुतो ना दुक्रगोलक्रमादिति वैपरीत्यमर्थसिद्धं १९ नतकालात्सत्त्वं साधपत्वं विशे
षं वाहन ताद्र स्यप्राह्निपरीत त्री गतमाविम स्यारहि ता यथा गतनत. दिनाधिकं वेदधिकं न
तकालात्सत्क्रिता ड्क्रमज्या त पाशि आनाम कारत रेग: नतसूत्रं स्यात नतपं वदशाव

घेन गीनस्य स्याताधनो केन्द्रधिकनतकालस्यो-त्क्रमस्या ताधनाभा गानस्यत्रं कथं स्यादन्॥
२३५ 235 हस्याहृदि नाधिकमिति चेद्यदिपं चद्दशघटिकाभ्यांधिक वृतं नदास्याधिकं पत्रद्दशभ्यो
भ्योपदधिकं नस्य क्रमिन स्यस्य-त्क्रम ज्या उत्क्रमज्या ज्याग्रते गतद्यास्पर्ध-क्रम पदं नस्य
त्रं स्यात् पएं नद्विपरीत २० कलानपूर्वं नस्या भूत्स्यानपनमाहस्तृत्रं फमोर्ध्यागुणितं।
त्रिभक्त्रिभज्यपास्या दृष्ट्या कलाख्या खेटे स्यादन्दक्षिणाग्रो लगोत्रकुज्यापूतो नाम।
लिकाहृतिः स्यादिष्टयस्त्रं फ ज्यापीराणतं कलाख्यं कलिका कल्याणं हिका उन्नर
दक्षिणाग्रो लस्थेयहृहिनि ध्वपेनकुज्यापा-त्क्रमे ज्यापूतो नाम स्मनिरक्षांदुन्नरभागेहृ रम:
तिः स्यात् द्युपो-त्क्रामन जीवेपोनाह ग्रज्या भव देव मतोन रोवेति शंकुज्यापस्मिनतापृहु
दक्षिणभागेत नपुनेस्यर्धासिद्धाहृतिः २१ हृतो शंकुहेग्र्या बाहृहृतिः पलस्ये नजको॥
टिनिमीनतकर्णभक्ताभवतीष्ट शंकुः त्रिज्यानज्यापा-त्क्रमजीवतनघुतेसंयुतिं ॥ घोना

दृग्ज्याभवदेव मन्तान रोवेति शंकुर्वा यस्योन्नताथ दृग्स्योक्ष मध्यपाना त्रिज्या· दृग्गुणा स्यात्· अतो दृग्ज्या
याः सकाश्यात्· रार्व· दृग्ज्या धनु रूपं नतांशा नामुक्ष मध्यमयो ना त्रिज्या शंकुरिति वा दि द्विपमो क शंकु
साधनं स्यात्॥२२॥ ननु पर्वसत्रांतन प न चदृघ प्रतमुभ्र तेन स्यात दास र्व्र कुथस्या दिमस्यान्नदृन्मन दृपि
भास्को क मनुवर निपवका चि पुद्वि वियो परे हृशो ध्य द्विपरीत भुद्धा· विधिस्तदाप्रोक्त वदेव किंतु योगेवि
वो गः सुधिया विधेयं इति· इह त्रिप्रश्नाधिकारे· य क्रकुंत्र लिखो धन वि सये· १८· यो ध्यं शो धकान्न भु
क्तो तदा विपरीतं भुद्धा· शोधकेन हीनं शोध्यमिति रूपकानां एनाविधिः प्रोक्तवत· एवं कारः क्वचिदृपिवि
परीतो न कार्य इत्यर्थकः ननु पर्व विपरीतं भुक्तंश्च खादिः कथं भविष्यतीत्यत आह किन्विति· यथोक्तक
रणोपि त पुस्त थ केश्चन विशोधनः नमेवाह योगेइति· विपरीतशोधनानंतरमग्र्यमाक्रियायां योगेमा
मे यियोगां तरं कार्यं· सुधिपतहेतु गर्भः तेन ग्वादिस्फुटे लेपा गे या स्मिन्नुय तमेवाह योगेइति· विपरीतशो
पसा विपरीतशोधनानंतरमग्र्यम क्रियायां योगे प्राप्ते वियोगां तरं कार्यं· सुधिये तिहेतु गर्भं· तेन ग्वादि

२३६ स्थूले योगे यस्मिन्नुपपत्या विपरीतमुक्तंः भ छिंः कथं भविष्यतीत्यत आह किं क्षितिपयोः कारणे यितस्थू
ल्यं कश्चन विशेषः न नेतीह योगेऽस्ति विपरीतभुजो ध नानं तरमध्यम क्रियायायोगप्राप्ते वि
यो गोतरे कार्य सुधियेति हेतुगर्भ न नद्यादि स्थूले योगे यस्मिन्नुपपत्या विपरीतमुक्तंः भ छिर्भवन्ति त
236 स्मिन्नेव योगस्थाने तत्रं नास्त्र गणनमनादिकं यथा स्थितमेवेतितासयो ।२३। अथ प्रोक्तेस्मिंष
पथागोलकमेरणावरनदि कपोनयुक्तात्खेटोन्नता हस्मगुणादिसत्रोत्तरगोले चरघस्नमुन्नतं नभ
वृत्ते नरो न तमेव चरणान्नयेप चरादूतमवरो षान्तम न्नविपरीतं अथा विपरीतस्य आत्वेट स्मृदयूद्दि
रागोलगेत्रे स्यादित्रा हत्ति साधने कुज्यायोगे प्राप्ते विपरीत फलपाहीनाकु आह निः स्यात् २३॥ अ
यो ऽस्योपपत्तिं विवृणुः प्रथमं दिनरात्रिमानेपयत्रिं वक्तुं काष्ठः संगमर्थेभास्करएक प्रश्न मनुव
दति महदहकि महोरजनीतनुर्दिनमणोत्रणाको तरगोलगे नतु तनु गेह वसा महता निशाव दवि
वहता दृष्टि सादिगाते इति हेगणकः गणितरहता चरछिद्रोसहितावहितादुत्कल विधिना उत्त ह

गोलास्थे सर्वे अहोरात्रार्धे दिनं महस्सरिमाणं चिं कृतः रात्रिरन्यप्रमाणा कुतः हे विवस्वन् उपपत्ति
कृत्स्नकः रहितगुणगोलगते केनतु वितर्के दिवसोऽन्यप्रमाणः नि णमहसरिमाणाः कुतः अत्र कारणम्
म्योः सवेधस्य मर्त्ये करणं त्रात्रिरन्ते रेतेतपाः मध्यत्वव उत्तरभागे पि समलेनयो रूचितं वलसे
कारणाभावात् यधृतर गोले दिनवृद्धि हानि रात्रे वृद्धिर्यथा दिनस्यापचयः रात्रेर्वृद्धिरिति द्वयोः
कथं नो अत्र मवं रहितागोले दिनवृद्धौ सप्त त्रिप्तासो यथा दिनवृद्धि रात्रिहानिः कुतो नो सत्त्रो विवं
तिरस्त्रा दे हिरणाभागस्थे उ कवै परीस्येनेसस्यो कं कथप चर घटीस हि ते स्या दिनिया मकसोपप
त्तिं वदेति भावः ॥२४॥ अत्रोपपत्तिमतोत्तरमाह श्लोकत्रयेण याम्योत्तरोन्मंडलमध्यसंस्थे कुरात्र
वृतेति थिनारि कापार्ड उन्मंडलं स्थितेनचरेण गोलक्रमतो वृतोनाः ॥२५॥ दिनवृद्धिमानं
विपलोनरस्या दृढतेनोधोक्षपरिसमभजः याम्यविभागे विपरीतमस्याध्रुवस्तंभवेउत्तस्याम्यवृत्ताना
विपलोनरस्य दृढतेनो धोक्षपरिसमभजः याम्यविभागे विपरीतमस्या
२६॥ घरात्र वृतेरः लिमं यतोतो दिनार्धहीनाः स्वगुणा निशार्धं चक्रात्र वृते त्रितित्ता रुधः स्व रात्रिपतः

२३७ स्याद्दिनमानमल्पम् इति॰ यथा याम्योत्तरमण्डलोद्धृत्वको मध्यमस्थे होरात्रवृत्तयत्र तु भागे॰ पारं च वृहत्स्य वृत्ति

237

कः संवृत्तो वृत्तस्य पश्चपंक्ति तत्रा॰ न॰ नाः सोऽमंडल स्वक्षितिज वृत्तयोरंतर्गमी होरात्र वृत्ते कुरवंड रूपे राव

रेखा पूर्व्व मन्तियादि तन उन्मण्डलं गोलके वेधाः यतो नाम संस्था दि नाडीमा नवेर क्षाकुत्तर भागे स्यात॰ हेतुं स्व

ष्टयति॰ उद्गत गइति॰ हि यतः॰ सोद्धवाक्षेत्रक्रमेणाथ स्ताद्दुपरिस्व क्षितिज वृत्तं स्विवद्गोले प्रसक्तं॰

निरक्षाद्दृक्षितिरामप्रदेशे॰ विपरीति॰ गोल त्रयेरास्वोग्ने उक्तात्व क्षितिज वृत्तमुपर्वेय स्ताद्दुपरि॰ अ

स्मादुन्नताः नक्षत्र संस्थान॰ राश्य र्द्धं उपपत्तिमाह उत्तरयाम्यवृत्ताद्दिति॰ यतो हेतोः याम्योत्तरवृत्ता

दुम्मपत्र भागे होरात्र वृत्तमद्धितं॰ अहोरात्र वृत्तयाम्योत्तरवृत्तेनाद्धेत्र मित्यर्थः॰ अतः कारणात्॰

दिनार्द्धं नाडिकाशत॰ रात्र्यर्द्धमुत्क्रमा याम्योत्तरावध्यकृता रात्रहोरात्रवृत्तदृदित्रिज्या दृक्षिकनी दिनार्द्धं रात्र्यो

रर्द्धयोगात्मकत्वात्॰ अतः फलंगत दिनरात्रमो विसदृशत्व मिसाधनेन हेतुमुपपन्नस्यति क्षुरात्रपष्ठे

इति॰ क्षितिज वृत्तवारधः स्थे होरात्र वृत्त भागेत त्रिः स्यात॰ ऊर्द्धं उपरि॰ अहोरात्र वृत्त भागे दिनमानं यहः स्या

त भितिजवृत्तेनैवोहोरात्रवृत्तानामर्द्धभागाच्छित्त्रात्ततो दिनरात्र्योः समत्वाभावाद्विसदृशत्वं युक्तमिति
भावः ॥१६॥ अथ निरक्षे दिनरात्र्योः समत्वं देशान्तरे विशेषं तदन्त्यप्यस्तीति भास्करोक्ते मनुवदन्ति सहास
मसंधुक्ति शोर्ध्वं निरक्षे मेरोर्मण्डलं तत्र कुजाद्यो मतं वद दक्षिणभागासन्धिकाः पूर्वकाः प्रायन्त्राद्यनन्त्रास्य
वशेविशेषदस्ति निरक्षे लेकापमकाद्यादिदेशे सदा त्रिंशद्दिनरात्र्योस्तुल्यमानत्वं हेतुमाह नेति
न तत्र निरक्षे घतोहेतोः क्षितिजवृत्ताद्भवत् अतिरिक्तमण्डलं नास्ति निरक्षे क्षितिजोन्मण्डलयोरभे
द तदंतरे स्वचरप्राप्तिसिद्धेर्दिनरात्र्योमानयोस्तुल्यत्वं न क्षितिजवृत्तस्याहोरात्रवृत्तानामर्द्धछि
त्वात् एवं विषुवद्वृत्तस्य क्षितिजवृत्तेनापवर्द्धछिन्नत्वात् स्वदेशे विषुवति दिनरात्र्योः समत्वं व
एभावादिति भावः उत्तरदेशे षड्धिकुब्व छिन्नभागे भ्याम्यर्द्धे कोमनोऽशास्तत्र देशे निरक्षाधास्मोनरमा
गेऽप्परः उक्तं इति रितौ विशेषोऽस्ति विशेषपरत्वेन न तत्र देशे यस्मिन्काले विशेषस्तस्मिन्काले पूर्वोक्त
स्य साम्यस्य संभव एव यस्मिन्काले विशेषाभावस्तस्मिन्काले पवेकिस्यसामान्यस्यासंभवोनेतिस

२३८ चितं॰ ।२८॥ विशेषमेवाह लंबाधिकक्रांतिसूत्रकुपावस्ताव दिनं संततमेव तत्र॰ पारश्च पाम्यासततं
तमित्या च्यक्षोतरे व्यस्तमिदं स्हिपाम्येदृति॰ उत्तरक्रान्तिपवि लंबकांशेभ्यः अन्यूना तावत॰ तत्र देशे॰ संत
तं॰ ए अव्यवहितं दिनं॰ एककालं तत्र गेळकाले पूर्वो क्तापसंगः॰ लंबांशादूनक्रान्तौ पूर्वो क्तरीतिरित्यर्थः॰
238 पाच मं॰ पश्चि एम क्रान्ति लंबांशाधिक्ये॰ तावत॰ संततं॰ दृश्यव्यवहितरात्रि॰ लंबकान्तक्रान्तिकालेपूर्वोक्त
रीत्यासः॰ लंबांशादूनक्रान्तौ पूर्वोक्तरीतिरित्यर्थः॰ इत्युक्तं निरक्षाद्युत्तरप्रदेशे॰ पश्चिमे भागे एतत्स्या
त्॰ दिनसीमैव रात्रिः रात्रिसीमैव दिनं॰ लंबांशोनक्रान्तौ चरेलैव दिनरात्रिव्यवस्था किमत्रोपपत्तिः क्षि
ध्रुवदृश्यता लंबांशांतरे दृश्यतायोः तस्याः क्षितिजोर्ध्व तत्पाश्चात्तरे लग्नमंडलवृत्तरेखेव॰ तदधिकापांपाम्योत्तरक्रां
तौ॰ तद्देशात्तरत्वात्तानां क्षितिजोर्ध्वतसंबंधाभावात्रित्वं दिनत्वं चोक्तं पूर्वक्रान्तिमहोरात्रवृत्तानां
क्षितिजवृत्तसंबंधाभावस्य गमनतो यानो व्यव दिनरात्रिमानव्यवहारो बाधितस्तत्र देशे स्वनक्रान्तिकाले
इति विवक्षुर्गोलेप्रसन्नं दृश्यतोनभागव्यवस्थासेतन क्षितिजस्य व्यवस्थाव्याख्यानात्॰ ।२९॥ एवं लंबाभावे व्यवहितं

दिनं रात्रिश्च गोलपर्यंतमिति गोले दर्शितं त्रिषुवद्वृत्तात्रमेरौ वडवाख्ये च क्षितिजवृत्तमाह विषुवद्वृत्तमे
रौ क्षितिजत्वामितं तथा वडवाग्नौ उत्तरयाम्यौ क्रमपृष्ठोमर्द्धं खगौ तौ ध्रुवौ पततः अतः मेरौ वडवाग्नौ
तथा सममण्डलं विषुवद्वृत्तं क्षितिजत्वं इतं प्राप्तं तयोः क्षितिजे विषुवद्वृत्तमित्यर्थः उक्तं दमतस्याह
उत्तरस्थध्रुवत्रितिजवत्तं कारणं नतन्त्रतत्र यानि स्यर्थः उत्तरदक्षिणौ ध्रुवौ तारात्मकौ क्रमात् मस्तके
परिस्थितौ ध्रुवानत्र वसंपात्तरेण परितो वृत्तं विषुवद्वृत्तमेवेति भावः ॥२७॥ तयोर्द्दिनविभागमाह उत्तरं
गोलक्षितिजाद्धर्ध्वं परितो भ्रमं तमेव खगाः समंततस्त्रौ ध्रुवाभ्याः पश्यंत्स निपां सासख्यगंगाम्पे द
ति: तस्थाः वरवाडवानलस्थाः क्रमशः उत्तरगोलदक्षिणगोले क्षितिजद्वानादुपरिवलितं स्थासमं ता
त: समं पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिक्क्रमेणेत्यर्थः भ्रमंतं भ्रामममा एणं भ्रवाद्वापनाशृंहं अस्तमयं पूर्वो
तरपश्चिमदक्षिणादिगौतिमक्रमेणेत्यर्थः अनिशं निरंतरमभवहितं निशाराहितं वा पश्यंति से
रावुत्तरगोलोद्धिनभागः वडवानले दक्षिणगोलेदिनभागहोतितामयार्थः दक्षिणोत्तरगोलोदा

२३९ त्रिभागे तयोरिष्यते सिद्धम् ॥१३॥ अथ प्रसंगात्पितॄणां दिनरात्रिव्यवस्थां श्लोकाभ्यामाह विधूर्ध्वभा
गे पितरो वसंतः स्वाधः सुधादीधितिमामनंति । पश्यंति तेऽर्कं खलु कपालमध्ये(?) दर्शे यतोऽस्माद्द्युद
लं सदैषां ॥२॥ भार्द्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं पतत्यतस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्यां कृष्णे रविः पक्षदले
ऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धमिति ॥ चंद्रबिंबगोलस्योर्ध्वभागे भूमिगोलानभिमुखे पितरो निवा
सा दृश्योऽधितिष्ठतः स्वनुचंद्रबिंबमध्यमरेखा तेषां पतनाय न्निरे सत आह स्वाधः इति । स्वस्मात् मंनोऽधःस्थं चं
द्रबिंबगोलं मन्यते । भूगोले समन्तात्स्थिता जना अधः आकुलाः स्वाधो भूमिं मन्यंते तद्वदिति भावः । ते
पितरः दर्शे मासांते यतः कारणात्सूर्यबिंबं स्वकपालमध्ये पश्यंति । शराभावेन तन्मस्तकसमसू
त्रेऽर्कोर्ध्वे पश्यंति । उत्तरदक्षिणशरे सम्यग्मध्याभ्यां तत्रत्ये पार्श्वे तरभाजक्रमेण पश्यंति न पूर्वाप
रभागे अस्मात्कारणात् नृसः दर्शान्ते एषां पितॄणां द्युदले मध्याह्नकालः योऽर्णमास्यां पौर्णमास्यंगः षडुरयंत

239

रत्वात् स्वाधिष्ठानचंद्रद्विवेगोलाद्रधःस्थितं सर्वे पतोनंतेय पश्यंति तस्मात्कारणात् स्तिनगाः निशीथः मध्यरात्र
कालः कृष्णपक्षे हि कृष्णपक्षावसाने हि किं अमितं रहेन्ति पितृणामुदयं विसयं गच्छति भुक्लपक्षे हि
शुक्लपक्षावसाने हि सूर्योऽस्तं तेषामस्तं विषयं गच्छति क्रमेण दिनारंभ समासीमा रदमर्थतो मापा
तदर्शंति पूर्णिमांतयो स्तेषां दिनाद्वैराज्यद्वयोः स्थितत्वात एवकारणात् कृष्णान्तरप्रतिपादनतिणसं
स्तितैः अनुक्रमेणानिष्यते मरूपउ वातलहिर होभसान्तेविषुवद्दिने मध्यंतमध्याह्नकालयोर्म
ध्ये यथा पो ष्य सुरपा स्लपो निर्णीत स्वैनै कुत्र निर्णीतः शास्त्रार्थे यत्र भवतीति मा पाच्च त्रिमाव
मघ पि यथा भूगोलस्थानाम गोलाद्धृद्य संधिस्थं वृत्तम्निति ते जे तथा चंद्रबिंबगोले द्व भागस्था
ना पि स्वराणां च रू गो लाद्र्धसंधिस्थं वृत्तं स्तिनिजं तत्र सम स त्रैराख क हां स्थः सर्यो यदा भवन्तेन
हा तेषां सूर्योदयः सूर्यो स्तोवास्यादनस्तितो पजीष्य चंद्रस्य यन्हा मारणस्य सर्वेण त्रिमानरं तदेव सूर्या

२५० लोद्रवापितिप्रत्ताऽर्ध्लोकावुद्रयात्तावत्तु स्त्रितौ तथा पिपत्ताऽर्द्धस्वच्छलकालोपलन्नेरग त्वेनोक्तंपहा
द्रलेद्रसस्पतहासन्ने भिमतकालेद्रसर्थाद्रुक्रमुचितमेवा॥३३॥ मलाछक्कोनप नस्पोहस्पोपपतिंस्त्रो
२५० कत्रपेरणाहयूराचहतेन्हितिताकूहस्पतदुन्नंतंयद्भिवरंनतेगु· पाम्पो तराख्याद्रलपाद्रपोपाद्य
द्रुनखे ठांतद्रकालजीवा॥३४॥ तत्रं भवंत न्ननतोक्रमजाहेन त्रिभडासमभमेतदे्य· फक्मापमा
होनकुलाभिम्पोनराख्याधंसम्पहो द्रपास्तो द्रुवसत्रमध्ये॥३५॥ कुआस्थितापाथतपाविहिनपुक्तो
क्रलिमाचकलाहतिः सा·ग्रहे द्रपास्तो द्रुवसत्रम धम्सऽग्नात्मिक्रास्पास्कनरोनुपातादिति· भूगर्भस्त्रि
तिज वक्ता न·ग्रहस्थिवस्पान्नहोएचहतेपद्रंनरंनह्रुघास्पकमुनतंपास्पोनरह्वता द्रहोए चह्ते
पद्रनरंन ॥श्री०॥ ॥०॥॥०॥श्री०॥ ॥०॥ ॥०॥ ०॥॥०॥ ०॥ ०॥ ०॥ श्री०॥ ॥श्री०॥०॥

तत्रत्तघघाघं॰ एतेनस्पष्टानतमित्याघ द्वेभुयय न्नं॰ अंनतरं उन्नंडलग्नह पोर्न्तरेकालस्फन्ना
होरात्रवृत्तेस्त्रं स्यात॰ गोलक्रयेणेत्यादि दलभुयय न्नं॰ अत्रत्रषरुगोलमध्यमुन्नतमुन्नतका
लांशाः ज्यासाधनार्थं ज्यापात्रंशेभ्यः साधनात्॰ ननाल्पत्रसाधनत्वादयनिं॰त दिनि॰
द्वत्तन॰ सत्रं॰ नतकालोत्क्रमज्यातलिज्यपातुल्यं नथाहि॰ अहोरात्रवृत्तेयाम्योत्तरद्वृत्तव
द्वसूत्रंमध्यसूत्रे॰ नस्मात्तद्वृज्यायत्रलयपर्यंतमहोरात्रवृत्तेनमज्या॰ नतज्यावर्गोनत्रिज्यावर्ग
पदं सूत्रमतोध्रुव सूत्रयपर्यंतंमध्यसूत्रार्द्धं त्रिज्यपंनतोत्क्रमज्यया॥ त्रिज्याशरूपवायाहीना॰
ध्रुवसूत्रपर्यंतंनतज्याधोमध्यसूत्रखंडं एवोत्क्रमसूत्रसमंसमसूत्रेणाग्निवद्भुगोरः प्रत्यक्तं एत
देव सूत्रं वृज्याग्रमाणेनमापितं कृतारव्यं सूत्रं कलपोमीनहते तोविरोधोनस्थानहृतर
तिभावः॥ हृत्याप्पनिमाह स्वव्यक्षेति। स्वदेशः॰ स्वयत्तदेशः॰ अनयोर्हृद्द्यायाद्वकालसत्रे

२४१ 241 प्रागुक्तेनयोरन्तरालेयाउक्तकुज्यसमांतरेणावच्छिन्ना॰ तथान्कुज्ययासमसूत्रदृग्यष्टा॰ कला॰
उक्तरीत्याउदग्दक्षिणगोलगेकुज्यायुतोनाकार्यकेतिप्रकारेण॰ हीनयुक्ता: सा॰ पूर्वोक्ता:
हानि:कुनरत्वेनस्वल्पत्वदृग्यमात्ययेति॰ अहस्थानस्वोदयास्तसूत्रयोरन्तरालसूत्रस्वदृग्या: न
न्वेवमस्या उन्मण्डलनतकालसूत्रदृग्फलेनलाघवादुन्नतज्यैवसिद्धेरक्षेत्रेणसाधनमयुक्त
मिति चेन्न॰ स्वोदयास्तसूत्रस्यालेशतत्रदृग्नमधासूत्रंतदभावात्तदवधिसूत्रस्योन्नतज्यात्वासि
द्धे: शंकुरूपपत्तिमाह अस्याउन्नतिकर्णदृग्घ्नेत: स्वकाशगरतज्ज्यानुपातेन शंकुरूपकोटि: स्यादेवेत्य
र्थ:॥३६॥ ॥एवंनतमनविशेषोयपत्तिस्तदुपलब्धपपत्तिमुपसंहरन्नि॰ उन्नतान्नतप्राक्तविधोविशेषाद
दुग्महन्नानरणायुक्तेनगोलस्फुटेनोमुधिषाबाम्यावित्यक्तशंकोरुपपत्तिरिति॰ नतो नतकालाभ्या
मुक्तप्रकारे॰ योगविश्लेषेगेलाधिकंवेत्यादि॰ यत्र कचिद्दिलादिलादिरुया वुक्तौ॰ तो॰ गोलेनिबद्ध:

उद्धज्जितिजन्नन योरंतगतोरएत्रहेत्रेक देशाग्रं देशस्थेत्यतोलाग्रत्यत्तोसुधिपाखतोत्तेयो ·विशेषाप
पत्तिर्गोले प्रत्यक्षेति सुगमोयेत्तितेभावः॥ यथाहि·तत्र स्थेत्यग्रहे स च मुद्धत्राधोमखमि·तोषका
लोन चरस्यपस्याक ला प्पितरउरो धेनाधोमुखोनिकुस्मातो विशोधया हृतिरित्य क्षंपत्रे त्याघ्नयय
न्नां· अत एव तत्रयं चरस्याधिक न पव दशाधिककाल स्य स् त्रहूपात्कमस्यो क्तेति संबंधिनरवर्ष
इत्येवकालानोन शंकोरुपपत्तिः प्रतिपादिता॥ २७॥ ॥ शंकुरस्यापांच्छा या छायाक णीवाहःगुण
श्चितोवेरविसंगुणोनेशंकुहृतेमा अवणोप्रमवेतांएवंहि साध्योखकुगर्भ देशस्थस्य विवस्थि
तके दृंज्ञा ताविति। एवं· दर्शितो अप्रकारेण· स्वदेशावच्छेदेनमरगर्भप्रदेशे· यहस्य·बिं
वस्थितेपलेके दृंनदीपोछाया छायाकर्णोसाध्यावमोष्ठो· यथास्वहमोगायणांके द्रोपल
तथानयोरपिकेंद्रोपलमितिभाव॥ २८॥ ॥ अस्योपपत्त्यर्थं छायाक्षेत्रे आह शंकुर

२८२ गुण्यान्त्रिप्रज्याः स्युः कोटिदोःफलतपः क्रमात्॰ मोऽर्द्धज्येत्र्यलघोनुस्युः सर्वभाक्रतवस्त्वयेति॥
छायाङ्घ्रिर्ध्रुवस्तेत्रे॰ पूर्वोक्तांवृत्तान्हेनं॰ लघावयववर्जिते॰ द्वादशांगुलशंकुतच्छाया छाया
242 कर्णौ॰ तथा॰ क्रमात्॰ कोटिभुजकर्णाः अत्रत्रावशंकुकोटी दृग्ज्या जिज्येभुजकर्णौ नद्वा
दशांगुलकोटीकाविषयमानुपातेन छायाकर्णौ स्त एवेत्युपपन्नमिति भावः॥२६॥ ॥अथप्र
पञ्चे छायासाधनार्थं स्वयं प्रयोजनकर्णविवक्षुस्तावत्तदुपयुक्तं प्रयोजनकरणार्थं खकक्षानयनमि
मित्त खकक्षां तत्स्वरूपं चाह वेदांगमंगलखनागखेस्यैसप्तनागैःखः प्रयुतसंगुणिताः खकक्षा
स्येग्रहः खवत्सरे खजवेन गच्छन्त्मान प्रयोजनचयं निवर्तं भुनक्तीति॰ मंगलान्यच्छा॥ एतेकाः प्रयु
तेनादशलक्षेणगुणिताः संतः॰ खकक्षा भवति॰ ननु खस्य परिधिरित्यर्थस्त्वाकाशस्यानंतत्वान्नयु
क्तस्त्वतः पारिभाषिकः खकक्षाशब्द इत्यभिप्रायेणाह कल्येद्दिति॰ ग्रहः स्वकक्षावृत्ते खगत्या

गछंत्सन्। तन्मानयोजनचयः शेकाखकक्षायरिमितयोजवात्षवर्षं॰मुनिभिः॰गछ। तीस्पर्थः
यहस्पकल्पेखशत्वागमनुयोजनसंख्यास्वकक्षायस्वाच्यतिभावः नचयहस्पकल्पावधियहचा
राभावात्कथमेतहरिति वाच्यं यं शेषपातमभगणावत्कल्पकालेपगम्ममाणानुरोधेनगतगमनयोजन
संख्याकल्पनस्याबाधितत्वात अतएवब्रह्मांडमेतन्मीतमस्मेनेवाकल्पयहः कामतियोजनानिःपा
तंति ए वैरिहतत्स्माणगाप्रोक्तं खकक्षास्वमिदंमतरंतिभास्कराक्तं संगछते इत्यत्रोपपत्तिरागमःके
चित्तुं द्रेरयमारम्यचद्रंकालपर्यंतं घटिकाःजलवालुकापंत्रायांज्ञाताभयएकोहिनमानंवंद्रा ष्व
रगायदिक्रमानंतरं सामीप्यंतयोः साजात्यांतरेणोभयतोमिलित्वामूच्याः सयोजनानितत्
तेरात्रघटीभिःकानीत्यतएतेनस्यष्टचंद्रा॰क्तात्॰स्यष्टगत्येपर्यंतहाम ध्यगत्याकेनिवस्त्वानुपाते
मध्यमकक्षाएकभगणभोगेनैतानियोजनानिलत्तानिकल्पभगणैः कानीतिखकक्षामितयो

२८२ जन्मानीत्याह॥ ८०॥ ॥ अथ यग्रहस्य कक्ष्यानयनं तत्क्रमं चाह यस्य ग्रहस्य खदिग्गुणितैः खचन्द्रैर्भ
कालिप्तं फलमिता खलु तस्य कक्षा यस्य ग्रहस्य भगणा बहवोऽस्य कक्षाधोऽल्पा ह्यल्प यस्य भगणाः
स तदूर्ध्वकक्ष इति। यस्य ग्रहस्य स्वाभिमतयुगभगणैः खखगुणितैः कल्पभगणाहृतैः एवं ख
243 कक्षाभकाः फलयोजनप्रमाणा तस्य ग्रहस्याकाशगोलपरिधिर्मध्यमो भवति। एवं ग्रहाणां कक्षाः
तत्र यस्य ग्रहस्य भगणा बहवोऽधिकाः अस्य ग्रहस्य कक्षाधस्तात् यस्याल्पाः भगणाः स ग्र
हो तदूर्ध्वकक्षः तस्मात् अधःकक्षाग्रहात् उपरिकक्षा यस्य तेनादृशः अन्यथा कक्षासन्निवेशा
नुपपत्तिरिति भावः॥ ८१॥ ननूक्तरीत्याऽत्र यातयोर्भगणासङ्ख्याकक्षाव्यवस्था निवारितेति
पूर्वं यातोऽत्र निवारक पल्लयस्याभिनिवेशः कथं पुनर्यत्नेनेति विशेषं चाह ग्रहस्य कक्षैव हि तं गण्या
नयोः कक्षा यन्नास्मिंस्तयोस्तत्र वा लग्नाः शुक्रज्ञयोरत्र चलोच्चकक्षायोः स्थितिर्यतो

र्के एणानत्तुल्यक सिकिति। ग्रहस्य कृत्तौ। उभयानयोः कृत्ता। एवकन्मेति तिरिसफन्सयो निरिएसार्ष
कः। ननमगरणाद्विसयोः कृत्तपोगति। केत्यन्त आरव्यय गतिं। नयोर्ह् उभयानयोः। पथकृः ग्रह
कृत्यातिरिक्ता। वस्तुम्न् ना धिष्ठानानुमितानासिन्य्र हृवन्नयोः स्वरूपाप्रसिद्धेः भगरोपजीव्यक
त्तेकत्ताग र्भितगारोनोपपत्तेः। अतएव पूलाभावे ग्रहस्छानमेवोर्ध्वं। पानोपिशराभावे ग्रहस्छा
नमित्यूक्तं ग्रहरूक द्वानयोरिति सम्यक्। नत्वेवं वृध श्रु क्रयोः स्वर्पभागणानुल्यभगणत्वेनार्क
कृत्तेवनयोः कृत्तातन्त्रयाः गांश्रोक्तविंवानामेकत्रावस्छानासंभवेन परस्परं मंडलभंगापत्तिरित्य
त आरहभुक्तद्वयोरिति। आत्मनोर्थे शीघ्रोच्चमगणो त्यन्ने कृत्तेन योस्तयोरवस्छानं पतनः प्रत्य
हंपूर्वं ग्रंथव्यात्याहिंसंवातः सर्पता। उल्यकक्षिको। अभिन्नकृत्तागणितसिद्धा तपोर्न। तथाचना
नुपपत्तिरितिभावः ॥ ७३॥ ॥ अथतत्त्वं दृढकृत्तायोजनकर्णोमि ध्यमावाह स्वाम्नुखाद्वि

२४४ ऽर्धयोजनैर्मितिर्लोपगा लशशिनो यममप्रमः॥ व्योमगोलपरिधिः कुगर्भतः स्वाग्निपंचकुशरैः
समंततः इति॥ भूगर्भात्त्वार्द्रस्यार्धयोजनैः समंतात्त्र्वलगोल स्वरूपचंद्रस्यार्धगोलपरि
धिर्मयाः स्वाग्निस्यार्धयोजनमिताः अत्रचंद्रस्यैतज्जसत्वं नार्किकाभिमतं नोगीकृतंयद
गाचंद्रगोल्लपयनेः जलगोलवेतद्दृपयतेऽत्र॥ समर्थितं चैतन्मणि चाविनस्यप्रस्पतेविलएतत्॥ ७३॥
बुधशुक्रयोराह ओगोलधस्यवेदपुराषष्ठं गेदुसंख्यो ऽधिकाभूम ध्यान्वरितोनगाम्बरदवेदाश
न्निकृतिं का॥ नेजोगोलसितस्यसमग्रगाथ द्वेषांगनेको ऽविनःक ज्ञास्वर्गकुवेदद्रसविनागमेल
स्यंतदेवं श्रुतिरिति॥ नेजोगोलखरूपशुधस्यभूगर्भात्समतान्देवपुगेत्स्यार्धकयोजनोऽधि
तानगाभ्रेत्यार्धकयोजनमिज्ञाकज्ञा॥ पूर्वोकः कर्णः द्वितीयांकः कताः नेजोगोलखरूपशुक्रस्य
समग्रगोत्यादि प्रथमांकः कज्ञा॥ तयाः श्रोत्रं॥ उताः कर्णा स्वर्गेत्यादि द्वितीयांकः अत्र

उद्युद्भुन्नपो ह्लोजसत्वमेवाद्दृतं जलमपत्नेऽप्रगोलतिदर्शनापन्नेतः सर्पस्य विवेकद्दाचिन्म ध्यास
नमत्वकृता दर्शनप्रसंगाच्च ॥८४॥ ॥सर्पिभौमस्त्रणामाधुरणाद्देनेजोगोलवेत्क त्वाभ्यतिथ्यि
वत्सा ग्रस्वप: कान्तिकाखाश्यघ्यंक गजात्प; श्कृतिथ्यो भौम स्यकस्ताश्कृती। गोभ्राकांग
प्रगोंद्भिमात्पवगां गांकाश्वि च द्राय्युतोवैदंगादिशाणाद्विवाथ्वपवनाणो मत्ता स्पगा द्रीद्भिमा
दति। भौमगुर्वी ह्लेजसत्वे जलमपत्ते वासमते निर्वाहादेकृतर स्याय्यजन्मिरिति ध्येयं श्लो
कार्थ: स्पष्ठ एव ॥८५॥ ॥शनिर्न्नेत्र गोलपो: परिधिक रौणिकरोगोप फलिवाहापं चेघध्य
गजागापद्दुशशिनः। वक्रा शमेस्तछुनिर्मली धम्मपमाप्रियम्मत्पपमलाक्षु धंम हृत्तनन: स
र्पाभ्राप्यनवाघ्र गोशत्पमा; कर्णांस्तभाघ्रे षु षद्भिध्वा विप्रेमितोथ हेजवशेता व्यासार्द्धमा
नंभवेदिति। षष्ठ भानि सप्तविंशति: शशी एक:। तस्य थले; करी: भूगर्भार्द्ध युता। ततः शनेः

२४५ न्रुर्द्धिः अस्य परि॰ भणेल्परिधिः सप्तर्षिभ्यः पार्श्वयः हृस्तेव शान्तः परिधियानानुरोधात्मध्याधिकारे नक
परिध्यानयनवैयर्थ्यात् स्पष्टगतव्यासस्यार्द्धप्रमाणेन भूगर्भोड्ड्वलोककर्णसंज्ञा॰ कर्णाम केंद्रस्य भूग
र्भत्वात् ॥ ४६ ॥ ॥ अथ पारसीकं कर्णाकर्णमानयेः स्वयं स्पेर्ड कंतस्वमतेनाद्दरणीयमित्या
ह पवनरश्चितवेधाद्येन कर्णानि हत्वाः सकलमूनिमतेम्पत्ता महाभेदयुक्ताः निखिलगणकवर्यै
स्वयं स्पेड कंतस्वमतेनाद्दरणीयमित्याह पवनर श्चितवेधाद्येन कर्णानि हत्वाः सकलमुनिमते
म्पत्ता महाभेदयुक्ताः निखिलगणकवर्यैर्नोद्दृताश्च माभावान्नरदृग्विषयेवैवासमेव प्रमाणमि
ति पवन॰ पवनकृतवेधशामालयात्पारसीक संस्कृतीकरणार्थस्वचंथेपाः कर्णानि हृपि नास्ता;
सर्वर्षिसंमतज्ञाम्पः महदंतरिताः अतः सांप्रतयेगणकवर्पास्ते; सर्वै रंगीकृताः ननु मुनिवि
हद्धंप्रत्यन्सम्वादंगीकार्यमेवेत्यवेत आतपुन्य भावादिति॰ मुनिविरुद्धं गोलयुक्तिसिद्ध

मंगीकार्यं · तासां गोलेषु नित्यसिद्धत्वस्यानिराकरणीयात् इति भावः ॥ ननूपलब्धे च गोले नित्यसिद्धत्वं निर्णीयते यदि
तत आह नरदृग्गोलानि · पाश्चाद्दृशं नराणामुपनाह्निः सैव प्रमाणं नमूर्ध्वं नराणां पूर्वकालिको
पलब्धिरिदानीं प्रमाणं पोषयत्यादिकाः इदानीं तादृशो पलब्धिसद्भावे प्रमाणाभावात् · उपलब्धि
प्रकारस्यास्मादृशामशक्यत्वात् · अतो लघुकृत्स्नमादृशः । षष्ठोरे गोचरे स्थेर्यमुनिवचनं । एवका
रान्तरातिरिक्तः पुनः संतानाभासनिरणेसा । प्रमाणं · ७१॥ ॥ नन्वितरेतीतमपि ग्रहणादिसंवादे नष्ट
वेपिलब्धिः प्रमाणं · उपलब्धेः स्थूलकालसंबंधेनांगीकृतत्वादन्यथोपलब्ध्यपलापप्रसंगदूषित त आह
पतो न साध्यं तत्कालसमनंतरसमयांतरे · स्थूलदृष्टिभवं नैवकथं स्यान्निपतं ततः इति । यतः का कारणान् · अ
स्मादृशनरैः साध्यं ग्रहकर्मतत्कालसमनंतरोपलब्धिकालावधिसंवादि स्थूलदृष्ट्या त्यादिना ॥ मिरंन
रदृशः सूक्ष्माविषयत्वात् · समयांतरे · उपलब्धिसंबद्धकालातिरिक्तकाले · नैव संवादि भवेत् ·

२४६ अतः कारणान्नतदुपलब्धेरनियतायाः नियतकार्यं सिद्धं स्यात्· सिद्धांतग्रंथे सार्वकालिकसिद्धं
वक्तव्यं· उपलब्धिस्तु न सार्वकालिकीति तन्नाति सिद्धं वस्तु सिद्धांतग्रंथे निर्बंधनानुचितं· करणग्रंथे
तूपपलब्धिसिद्धनिबंधनमेवोचितं· तस्यास्त्यकालसंबंधादिति भावः॥ ५८॥ अथ स्पष्टक
र्णानयनं सोपपत्तिकमाह यत्र हस्पकर्णान्निजकर्णनिघ्नोस्फुटभवेत्सासरले नभक्तात्वघ्यास
र्वगांतरितः कुमध्यात्सधाम्यते हि प्रवहानिलेनेति· अत्रस्य प्रागुक्तकक्षायोजनास्मि कृताः स्वकर्णा
नस्पष्टाधिकारोक्तेन· सूर्य। चंद्रयोर्मे।दंकर्णेन भौमादीनां शीघ्रकर्णेनेत्यर्थः गुणिताः त्रिज्यया
भक्ता स्फुटकर्णाः स्यात्· अस्याः स्वरूपमाह नदीति भूगर्भात्· नघ्यासर्वगांतरितः मंदकर्णशी
घ्रकर्णान्यतररूपेणाव्यासार्द्धेनांतरितः सः अत्र हि प्रवहानिलेन हि यतो भ्राम्यते। भूगर्भाद्यहविं
पदंतरे स्फुटकर्णः ते नांतरेणाग्रहा भ्रमणं वायुना क्षिप्तेन समुद्र भ्रमणेन वृत्तं स्पष्टकर्णावृत्तिवं

लिप्तात्काशन्न जहत्यास्मिन्ह्मकर्णौ व्यासार्द्धौ । त्रिज्यप्यासोर्द्धमागतका योजनात्मिकाकर्ताणनयाकर्णव्या
सार्द्धनकेत्सप्ततपातावगतोपपन्ने ॥ ४९ ॥ अथ सूर्यचंद्रयोः स्पष्टयोजनकर्णानयनमाह योजनक
र्णौ गुणितौ सूर्यस्य चंद्रस्य मंदकर्णाभ्यां त्रिज्याभक्तौ स्पष्टौ योजनकर्णौ तयोर्भवतः इति । सूर्येंदोः
प्रागुक्तौ योजनकर्णौ सूर्यचंद्रयोः मंदकर्णाभ्यां क्रमेण गुणितौ त्रिज्याभक्तौ तयोः सूर्यचंद्र
योर्योजनकर्णौ स्पष्टौ स्तः ॥ ५० ॥ ॥ भौमादीनां स्पष्टयोजनकर्णानयनमंत्यखंडपं चोपपत्त्यर्थं
माह भौमादीनां याः कक्षा योजनात्मिका व्याप्तिः प्रक्षिप्ता सा त्रिज्याभक्ता मा· स्पष्टाः कर्णयोजनाख्या
भवंति ते व्यासार्द्धाः स्पष्टकर्णा ह्युवाहोति·हि· यतः ते स्पष्टयोजनकर्णाः स्पष्टकक्षायाः व्यासार्द्धाः
स्पष्टकक्षानयनानुपातवत्स्पष्टयोजनकर्णानयनानुपात इति भावः ॥ ५१ ॥ सम्यक् समत
द्वषयतिशिरोमसोपाकल्पितारं वीहोर्भेदश्रुतौ स्फ· साधुत्वमावान्त्यतनोमुज्यिमिंदप्र

२४७ तिः सापि न युक्तिसिद्धेति। सिद्धांतशिरोमणौ चंद्रग्रहणाधिकारे। मंदस्फुटो स्यादिनापघेन कलास्फुटितः

247

सूर्यचंद्रयोर्या। कक्षाव्यासार्द्धरूपा भास्कराचार्यैरुक्ता। तथाहि स्फुटो निजोच्चस्फुटितवृत्तसाध्यतया

त्रिभज्याद्विगुणा विहीना। त्रिज्याहतिः शेषहृता स्फुटा स्याद्भिन्नसाध्या निजलिप्तमह्ने चोर्विधोश्चेति तत्प

घ। अत्र मंदकर्मसिद्धकर्णानुपातान्तः मंदनीचोच्चवृत्तपरिधिभागा उक्ता कर्णाग्रे शीघ्रयनी

चोच्चवृत्तपरिधिभागवन्नांगीकृताः। किंतु त्रिज्याग्रे स्वीकृताः। येनैषां कर्णाग्रे परिणामेन फलस्य

तदानींतनस्य कर्णानुपातेन कर्णानुरूपग्रहणहरयोः समत्वेन नाशात्कर्णानुपातानुक्तिः। सं

गतेति तथा च त्रिज्याग्रस्थितपरिधिभागाभ्यः साधितमंदकर्णस्य स्फुटत्वात्कर्णाग्रस्थित

परिधिभागेभ्यः साधिता या लिप्तास्ताभ्यां फलस्य पाकर्णस्य समकृत्यसिद्धो मंदकर्णः कक्षाव्यः सार्द्ध

रूपं कलाकर्णस्त्रिज्यातुल्यः प्रथमकर्णोऽकरीत्या सकृत्साधितो मंदकर्णो विकारस्त्रिज्यातुल्यः

लाकरणान्निरूप्यानुरूपः कलाकरणे स्वरभिमतं देकरणेकस्य तु पातेन ततमं स्त्र णेलिसाकरणेऽस्य पूर्वस्य
स्तानुपातस्याप्रसंगाञ्च षडूतरितमंदकरणेकानुपातः कृतः तद्यथा त्रिरूप्यानुरूपेन षडूतरितमंदक
रणेन त्रिरूप्यानुरूपेऽपि लिप्ताकरणेऽनभिमते षडूतरितमंदकरणेकस्य त्रिज्याग्रितलाद्ध्यग्रहविंबानरस्य
करणेन व्यासस्य षडूतरीतस्पष्टानो यकरणेन सिद्धेः अन्ताभिमतकरणाधिकस्य नलेन कलाकरणे
स्यानिष्ठितत्वादिष्टग्रहे फले ह्रासे ह्रासे वृद्धे वृद्धिरेव न्यूनाधिक्ये ततः पर्यवसितः स्वरन्तरूपस्य न्यासा
स्फारे क्रांकलाभ्रमेति सिति सामते सम्यग्भीचीनानरहतुमाह पूर्ववत्समभावादिति उक्तप्रकारेण
त्वाभिमतकरणाधिकस्य न कलाकरणेऽपि द्वावप्य सकृत्साधित स्पष्टमंदकरणे हि यत्कलाकरणे
सिद्धेरुत्तमभावादित्यर्थः नन्विदमाचार्यै रेतत्प्रकारे कौखगाणितिकप्राणात्स्पष्टं प्रदर्शितं
न ह्येतेनतार्काणां किं चित्स्थूलत्वेऽप्यसकृत्साधितमंदकरणे हयत्र स्पष्टाऽलिप्ताकरणेऽन्याचार्याभिम

२४८ तोनिराकर्तुंशक्यः अत एवाचार्यैर्लल्लकृतशिष्यधीवृद्धिदतंत्रंव्याख्यातवद्भिः स्पष्टयोक्तक
र्णानयनेमंदश्रुतिरित्यस्यासकृत्साधितमंदकर्णइत्यर्थः कुतउपपद्यतेइत्यतोऽसंभावादितिहेतोर
248 भिप्रायस्पष्टीकुर्वन्नाहमुहुरिति। असकृत्साधितायामंदश्रुतिःसा। एककालार्थेपि पुनः
युक्तिभिःसाधयितुमशक्योन्यथा। तथाचमंदकर्णस्यासकृत्त्वात्साधनेमवश्यंकलाकर्णान
यनंयुज्यतेइति प्रथमतस्तैरेवासकृन्मंदकर्णसाधनमयुक्तं। मंदपरिधिभागानांशीघ्रकर्णेति क
र्णेनैवचलकल्पनेऽपिचित्येनततोनीतमंदकर्णस्यस्थूलत्वायोग्यत्वान्। विनास्फुटत्वंतदनुपपत्तेः
अन्यथाभौमादीनामपिशीघ्रकर्णेनकलाकर्णानयनोनापत्तेः। नचमंदकर्णानुपातात्कर्णो
मंदपरिधिभागानांकल्पितस्यायोग्यत्वकल्पनात्सर्वंसमंजसमुचितमितिवाच्यं। ग्रहाणामसकृत्सा
धनांगीकारेणामंदकर्णानुपातजनितांतस्पष्टत्वनैःसिद्धेरप्राहिङ्गिन्त्यांनरलाभरपोरसकृ

न्साधनानुपपत्तेरिति भावः ॥ ५२ ॥ भूपृष्ठोपरि शंकुं साधयति । स्वयोजनात्मकस्फुटकर्णभक्ताभू
व्यासखंडेनरस्ताच्चिभज्या । लंबनहीनोनितनिजशंकुरेषः स्याद्भूमिपृष्ठप्रथमेवरग्रस्य जिनस्पष्टहृस्वयो
जनात्मस्पष्टकर्णेन प्राग्वत्केंद्रभक्तात्रिभज्या भूव्यासार्द्धेन गुणितात्लब्धेन हृस्व शंकुः पूर्वोनोनो
हीनः एषशेषभूतः । भूमिगोलपृष्ठे शंकुः स्यात् । दृग्ज्या प्रथमागतेन वभूपृष्ठे । ननु शंकुवद्दृग्ज्या
खखस्तिकस्याभिन्नत्वादिति भावः ॥ ५३ ॥ अस्योपपत्तिमाह कुपृष्ठगानां कुदलेन हीनं दृग्ज्यांड
लार्द्धं स्फुभमपत्र दृश्यं कुछन स्वत्वंतन रत्नोविशेध पमेतत्प्रकाशवगतेंग्रमाप विभिति । भूपृष्ठस्था
नां मनुष्याणां भूव्यासार्द्धेनोऽभयत्र पूर्वापरयोः प्रत्येकं हीनं दृग्ज्यार्द्धं दृश्यं स्यात् । भूगर्भक्षि
तिजस्पष्टगोश्च मध्यस्थत्वात् ततः दृग्ज्यांडल स्पार्द्धं पोर्ध्वाधर पोर्द्धश्यादृश्यत्वे नत तो भूपृष्ठ
क्षितिजस्य भूव्यासार्द्धेन तरोणाच्छिन्नत्वाद्दृश्यं दृग्ज्यांडलार्द्धं पूर्वापरभागयोः प्रत्येकं भूव्यासार्द्धे पो

२८९ जनसूत्रहयार्द्धज्या संबंधिनुर्वंशांशभागे हनं दर्शपत: अतो हेतो: कुछन्नसूत्रं भूम्या छा रि
नसूत्रं मध्यासंबंद्धं एतन्मकारवगतं पर्वपघाघार्द्धं कंत: शंकोर्विरोधं शंकुर्मूपष्ठेभ
249 वति अस्यास्यष्टपोजनकर्णे त्रिज्यागम्यासार्द्ध पोजने: केन्द्रप्रपन्नं प्रयोजनमाहमभा
र्थमिति पर्वंभूगर्भसंबंधिन: शंका: छायो कामहरमीयार्स्य प्रतीत्यभावाद्रूपष्ठे प्रतीय
र्पछायासाधनार्थं शंकु: साधित इति भाव: ॥५७॥ भूपष्ठछाया छायाकर्णावाह पूर्वो
क्त दृग्ज्यारविसंगरोन त्वेरगाम कासीत्यष्ठभास्यात जर्छावेदे इयुत: परंतत्कर्ण: स्वखिंवा स्थित
मध्यज्ञात इति पर्वो कदृग्ज्यान्यनेनभूपष्ठशंकोर्गम्यज्यान चापोकमज्ञोवयोनाहग्ज्येस्यनेनरं
ग्ज्यानसाध्या भूगर्भे शंकुदृग्ज्या त्रिज्याभि: त्रत्रसंस्थानवद्भूपष्ठशंकुदृग्ज्याम्यां गोलयत्नमध्य
त्वाभावेनत्रैत्रसंस्थानाभावादिति सूचितं द्वादशगुणा एत छंकुना भूपष्ठोपसाधितशं

कुनाभक्त्वाद्भूपृष्ठच्छायापाच्छायापादशांगुलशंकोः स्यात्· यद्यपि भूमेर्गोलाकारत्वेनेयं छायाशंकु

मूलात्प्रभृत्यानभःपृष्ठसंबद्धा नतांशरूपा· अन्यथोन्नतानपनवद्गमनाभूपृष्ठच्छायायां त्र

योग्नुपपत्तेरित्यस्याः भूपृष्ठसंबद्धत्वमाधातंथापि अल्पकायत्वपाल्लोकाः स्वस्थानात्सर्वतो

मुखं पश्यंति द्दत्तामध्येनां चक्राकारं वसुंधरामिति सर्वथासिद्धांतोक्तेः परिधिभागस्यापि भूपृष्ठे देश

स्य समत्वोपलंभात्तत्साधनमनिर्द्गतममविशेषाद्पेक्षितमिति मंतव्यं· तस्याः भूपृष्ठछायायाः

वर्गः चतुर्भूतानि शरद्धिर्कशतं अनयोर्योगात्मूलं· भूपृष्ठछायाकर्णः खस्वस्तिकस्य विंवे

मंडलेस्थित्वम ध्वंकेंद्र तस्माज्ज्ञातः यत विंवकेंद्रेप इत्यर्थः एतेन छायायित द्वीपेति स्पष्टी

कृतं। १५५।। ॥नन्विदं छायाप्रत्यक्षदर्शनात्तद्यमुक्ता·प्रत्यक्षछायायाः ग्रहमंडलोर्ध्वनेमि

जातत्वात्· अन्यथासत्त्वमासत्त्वंद्वीपछायायोरुत्पत्त्वाप त्ते रित्यतोग्रहमंडलोर्ध्वनेमिछा

२५० पां विवस्तुः प्रथमं ग्रहविंबसाधनार्थं । तद्योजनानि श्लोकाभ्यामाह सूर्येंदोर्नाखाभ्रपंचांगसंख्याविं
बव्यासाः खाष्टवेदाः क्रमेण ॥ पंचेभेभ ष्माजवाब्धाब्धि नोंकवेदं मंगलमाः खचंद्रेशतुल्याः
॥ ५६ ॥ पूर्णाघ्रत्वां काब्धिर्योजनानि केब्धिन्यासस्कूर्णांत्यो दिलाय नेनोषुकाष्णु क्रमाभावा
250 त्सुधीभिः प्रमाराय स्वानि ब्धिनाष्ट्रो पलश्चोरिति सूर्यादिग्रहाणां क्रमेण गोलकांकमितानि
योजनानि विंबवृत्तव्यासा इत्यर्थः अत्रोपपत्तिः गणमएवके चितु त्रिज्यातुल्यमंदकर्णे सूर्य
स्यादर्पकास्तकाले विंबासवो ज्ञेयाः एवं एणी ने त्रिज्यातुल्यमंदकर्णे चंद्रो दर्पणकाले एतत्रोच रविं
बासवः भौमादीनां त्रिज्यातुल्यशीघ्रकर्णे एतन्नावु दर्पास्तकाले विंबासवः । ततो होरत्नामुभिः क
ल्पा योजनानि न दविंबासुभिः कानीति ग्रहाणां विंबपासयोजनानि स्याः प्रसंगादाह के
ब्धिर्दिति पारसीकाभिमानिभिः यारस्यां पवनकृत्या मुक्तायांशि निलया येविंबव्या साउ

क्ताः पारसीकाः क्ताविंबव्यासाः संक्षेतो कृताइत्यर्थः । ते न युक्ताः गोलयुक्त्यभावात् । न नूयलक्ष्विरे
वगोलयुक्तिः किरित्पत्त आह सुधिधिमिरिति · ३ यत्लैव्वा · सुधीत्तिरभियुक्तैः · प्रामाणपस्य अनिश्चित्वा
त ॥१५७॥ ॥ एम्य. कलाद्याविठ वंमात् खयोजनाख्यस्फुटकर्णीभक्तं त्रिज्याघ्नगुणं योजनमं
डलार्द्धं तच्चापलिप्ता द्विघ्नरागाग्रहाणां स्पष्टं कलाद्यं भवतीह बिंबमिति योजनात्मकं बिंबस्या
न बिंबस्यार्द्धं खस्वयोजनाख्यस्फुटकर्णेन भक्तं · फलस्य धनुषः कलाः द्विघ्नगुणाः स्पष्टकलात्मकं
ग्रहाणां · इह · गणेन · गणो नार्थमिति निभिन्नसममीच्यत्रोपपत्तिः कुमार्यमह बिंबकें द्रस्यावश्यं
कसद्भावात्लो मिसंत्तकक्षाप्रदेशाक्केंद्रसत्तकक्षाप्रदेशस्यकक्षायां परिधौ नरं कलात्मकतन्मंडलार्द्धं क
लाद्यं · नेमिकेंद्रयोरंतरे मंडलव्यासार्द्धं · अत. स्पष्टयोजनकर्णेन त्रिज्यास्यात्तदा बिंबयोजनार्द्धेन के
ति ज्या अस्या अर्थायमंडलार्द्धं सर्वविधि कक्षाप्रदेशस्थाः कलाः द्विगुणा मंडलसंबंधिनं कक्षाप्रदेश

२५१ स्था: कला: पद्यपि करणेर्जीवापाधनुकरणेनानुचिंतं तथापि पूर्वोक्तदिशा भमात्तनु योजनानां निमित्तज्ञात्वा
251 न्पूर्वकशशी ऋकलै: भक्ता लिप्तिकार्थं कलिमिकालाल्ले षांकमात्मा न कलाभवंतीति मालके एकोा
मंडलव्यासस्य कक्षाप्रदेशमंडलसवहृज्यात्वाभावान्नद्दनु: करणमनुचितमिति स्फुटं चेति त
दयेन्नमात्रसंपूर्णज्यात्वेन विवाई कक्षाप्रदेशसंबंधात्तथा नानुचिंतं किंचिच्च सद्जमित्या
दतमिति भाव: ॥२५८॥ इप्समानपतंग्रहसाधारणोपनोक्तं न्नह विशेषमेव स्फुटायपिनुमिच्छु: प्र
थमं दूषपति भौमादीनां मध्यकक्षाधनुर्धंनी चोच्चे स्पष्टवेमकांतरेणतस्मान्मध्यानुल्पवृद्धि
न्नपाम्पांविवंधुत्कं तत्र न न्नोक्तरीसति भौमादीनां मध्यकक्षाया: त्रिज्याहृतहपाया: स्वधो
भागे तुर्ध्वभागे क्रमेणानीचोच्चे कहेएकांतरेण समरं तरेणस्त: मध्यकक्षातो परं तरे
णोच्चस्थाने परमकक्षात दंतरेणैव ततोनीचस्थाने परमाल्पाकक्षा स्यात् तत्रीवं मध्यास्थानीवं

वा न्समांतरेणोधिनं स्यात् · स्य च्छपति: तस्मादिति · उक्तं हेतो: मध्यकक्षा स्थान स्थाने मध्यविंवात् · स्व
तृ द्वित्रयाभ्यां · अमेण समा भ्याक्षय चपाप चयाभ्यां विंवं पुक्त समसूचितं · नविलक्षणांतराभ्यां
हेज्वभ्या वा हत एव · उच्चस्थितो व्योमचर: सुदूरे नीचान्वित: स्यान्निकटे धरित्र्या: अतो ण
विंव: पृथुलश्च भातीति भास्करोक्ति: छेद्यकेसगं छत्तेइ निभाव: दृष्य णोप पार ग्रहेनुम
क्का फलितमाहत न्नेति · तन्न · नीचोच्च · उक्तरीत्या नूतं मध्यो को क्ता प्रकारेण · नतविंव · एकांतरे
णन स्यात् · मध्यो विंवार्धनांतरेणोपचितं विंवं तेनान रेणप चितमुक्त प्रकार हलमवति ॥ किं
तु वितलक्षणान्तरेणापकृ व क्षितन्तो चितं क्त प्रकारेणनुल्याल राभावे को त्य क्षि रिति चेन · अ
णा · त्रिज्यात्तरीणा तमंगुलाद्य ह पात्सर्वे दृक्कह्न्या ह्वा ज्या रहत्य फलज्याफोज न्ती नवृत्तम ध्ययोज
न करणीभ्यां फल योर न्तस्य योर्य्य का त रा तु पलक्षे गृणितेदर्शनात् · भाद्यप: २२ पू भा ज

२५२ 252 कः २५ फलं त्वद्दशघ्नतो ग्रहकान्त्यफलं ६६ एतेहीनान्न स्मात्फलं ७५ क्रमशः ६।७५ पंचदश भ्यस्त
स्यान्तराभावदृतिभावः॥ ५६॥ ॥ अथ स्थापयति॰ उक्तप्रकारेणानतोऽर्कचंद्रबिंबेकृतेन च्छिन्नजा
दिकानां॰ कृत्वा क्रावन्मध्यकलालम्बनोन्नस्वदृशांशवृद्धिनतपकल्पनागमितिनतः उक्तदृष्टयानं॰
स्वपोजनाख्यस्फुटकर्णौ त्याद्युक्तप्रकारेण सर्यवंचंद्रयोर्बिंबे कृते भोमा दीनांनुमध्य विंबकलाः
उक्तवत्॰ उक्तप्रकारेण मध्यपोजनकर्णवशात्॰ कृत्वा॰ संपाद्य॰ ततः अनन्तरं॰ सूत्रविंबानय
नेन॰ तद्दर्थमित्यर्थः स्वस्वशंशवृद्धिनतपकल्पना मंपा॰ स्वशब्देन मध्याविंबकलास्तासां तत्रौ पांशनो
पचयापचययोः कल्पनाम्यांप्रकारः कृतइतिशेषः॥६०॥ ॥प्रकारमेवप्राचीनमतेनोपन्यस्य
ति॰ परिशोध्य पराज्यका न्निभाग्गा स्त्रियुण्या द्वाव श्रव णांतरे णाकिं स्यात्॰ इति लघ पलेनताप्तो
नानि जविंबं क्रमशः पुरातनोक्त मिति॰ नीचोच्चपोः क्रमेणाग्र मात्यपरमाविकृणयोः स

त्वान्मध्यकर्णो त्रिज्यातुल्यो न यो: शीघ्रोत्पपक्ष्याभिमतांतत्वाच्चादि शीघ्रपरमफलज्यया मध्य
मबिंबकलात् नीयां शृङ्गपमंतरं न तमोच्छेन त्रिज्याकर्णयोरंतरेण गर्धितं स्यादित्यनुपपन्नो हेत्वे
नलक्ष्येवाफलेनातो: मध्यबिंबकला: न मश: नीचासन्ने उच्चासन्ने त्रिज्यात: कर्णस्यान्यूनाधि
कत्वप्रतीतेरुक्त: तिजबिंबं भौमादि पंचग्रहाणामन्यतमस्य बिंबकला मक: पुराणेन नोक्तं भास्कराचार्या
दिभिरुक्तं एतेन मन्मतं नेभाव:॥ ६१॥ एतद्दूषणं स्वाभिमतं विधान पनं प्रतिज्ञानीते तदसत्किल
वेमुपत्तमभावादुपलब्धेस्तु धिया तथा न सा न्या मम पत्प्रति भानितं हृदाभियुहविंबंकलिका
मयं स्वत्मेति न तत्पुराणेन नोक्तं समस्तं बिंबं तेषां शीघ्रपवपाचपले: पुनमभावात् उपलब्धेरे
वपुक्तिरित्यत आह उपलब्धिरिति। अभियुक्तानां बुद्ध्यात थापयागो लयुक्ति: मान्या श्रेष्ठान
उपलब्धिर्नौसिकांसंकोचपत्ति। पूर्वमतस्य व मुहानं मम बुद्धे पत्तत्प्रति भानितं हृद्बिंबंक

२५३ 253 त्मकं॰ निज्ञकल्पनपारं वदन्तिसिमि ६२॥ ॥प्रतिज्ञातं स्वरं सदुपयातिं च प्लोकाम्यां प्रतिज्ञानीते॰
सर्पेंदुमंद ध्रुवणा ई हो न त्रिस्या गुणं योजनविंवमुमत्कं भौमादि कानां चलकर्णखंड हीनत्रि
भज्याग्रणितं विभाक्तं ॥ ६३ मध्यस्वयोजनमप ध्रुवसाभ सं ऽचापाब्धि घातकलिकाग्रहविंवति
माः॰ अन्नोपयत्रिपर्म लांप्रव दामिसु तमान्यानुपातविधिभिः स्पामामपं वांमि ति॰ योज
नात्मकविंवं भामत्कं मध्येग्रहसंबं धो योजनात्मकः कर्णितामे मत्कं॰ यत्सिद्धं तस्यपञ्चनुश्च ला
र्थं॰ अनयोर्वधस्य कलाः ग्रहविंवकलाः अत्रसिद्धावव ने॰ उपपत्तिनिर्दूषणं॰ सुगमामभि
वां॰ मुद्दे अनुसाना सेषां विधिभिः प्रचारयें तावदामि॥ ६४॥ ॥नन्वफलोपपद्यस्थ पश्लो
कत्रेयणास्फुटविषयस्पामा तम ध्यास्वयोजनयो विभज्या चेत्तर्हि विंवम ५॥ व पातनखंड
केकाः लब्धनु विंवरलयोजन जातं भावाप ध्याभवेदयथपथ्य चित्रि गुणोनवे स्ता॥ ६॥ नेत्व

के चंद्रमसउन्नांत्यफलस्य पाकाभो मादिशीघ्रफलज्ञांत्यस्य गोवका चालुर्वं परं भवति विंबदल
स्पकक्ष्यामध्यस्फुटांतरमतोंत्यफलस्य पाचेत ॥१६६॥ एतत्तत्रास्त्रिज्यगणाकर्णवियोगकेनाकें
स्यात्फलेन सहिता रहिता च मध्यं हीनाधिके त्रिभगुणा श्रवणे त्रयष्टुख्या कर्मोपसंहरणात:
फलिता स्फुटत्स्यति· कृत्वा द्वौ त्रा नु पाते छेवेन छायाफलं लिंवा· इ योजनस्या त्रिज्याकर्णत्वान्म
ध्या भवेत्· अस्याः प्रयोजनात्स्य चापि त्रं त्रिज्या प्रमाणेन विंबदलस्य मध्या ऽन्याद्दांत्यफलस्य
पाके त्वनुपातस्य त्रिज्यरोभेस्याहितावत्संनर्थं यो छित्रिखितस्य छायाफलं विंबदलस्यापाःम
ध्यस्फुटयोरंतरं परमं भवति· मध्यस्फुटविंबार्द्धयोः परमं मंतरं नीचोच्चस्थानीयं स्पारि
स्पर्थः· अतो नतरं परमात्यकर्णपरमाधिककर्णोन्यतरत्रिज्ययोरंतराद्यांत्यफलस्यापथे
तनपरममंतरं तत्रास्त्रिज्याभीष्टकर्णयोरंतरेणकिंस्यादित्यनुपातेन छायाफलेन त्रिज्या

२५७ नःकर्णो हीनाधिके सति क्रमेणापूर्वोक्ता मध्यास्याल्पोक्ता ना। अत्र न्यासानुपातत्रैराशिकेन। व्यास्त
मगुणाहरयोर्लाघवेनाग्रहणात् यथा। कर्मणा उपसंहारान् मुस्फुटज्याविंबार्द्धज्ञासिद्धा॥६७॥
254 ॥फलितांबदन्यलोपयपत्तिमाह ष्टिद्वन्त्रिज्याकर्णो हीनास्वविंबव्यासार्द्धोल्यै योजनैः सं
गुणाप्ता। मध्यमा त्याला घवान्नकर्णो हीनज्यानारशीस्यात्स्फुटज्येति। मध्यमात्स्ये त्यंतं स्फु
टज्यास्वरूपं। तत्रस्वरूपे। लाघवान्गुणपगुणाकर्णो पठमेहाच्छन्त्रिज्याकर्णो हीनेतस्यैवार्द्धेक्रि
यमाणोकर्णोद्वित्रिज्योनारशी। विंबयोजनगुणामध्ययोज्ञनकर्णोभक्तेतिफलस्वरूपा स्फु
टज्यास्यादित्यर्थः॥१६८॥ ॥मंदादवोधार्थस्फुटज्यास्वरूपं दर्शयति। यथा। विंबार्द्धयो
जनज्यास्वरूपमिदपूर्वोक्तनुपानासिद्धं मध्यमं | वीं। यो१ | मध्यस्फुटांतरपरमस्वरूपः। अं।
फज्या१। अस्मात्स्मोक्तांतरस्वरूपं त्रिक१ | त्रि१ | वा। त्रि१क१। अत्रांत्यफल

ज्यान्त्रिज्यया स्तु त्यग्रगणाह २ तेनना थार्द तरस्व | त्रि १ विं पो २ | हर्षांसिद्धमिदं जनस्यार्था जम | त्रि १ क १ विं पो १ | अ पू ज्या विं पो १ त्रि १

॥ अ पू ज्या १ विं पो १ त्रि १ | त्रि १ का विं पो १ | म ध्यविं वाद्भेयो

गो नं | पुरुषासिद्धमभिन्नमनदितिस्पष्टं ॥ ॥ स्फुटज्या याः कर्णात्व

त्नेविं च सवध नस्वहर्पं दर्शयति: कर्ण्णा | अ पू ज्या १ मयो क १ त्रि १ | वृतेविंव गोलस्यमध्यपक्षा

त्तस्मात्केंद्रतः प्रर्ण जीवा कर्णावृत्तेविं | मपो क १ | वेन म | मपो क १ | मयो क १ |

न्यपि कालानाग्रासा स्पाद्विव्यास र खंडेन तुल्यो निर्विवान्म कुगोलस्य मध्यकेंद्र गर्भ हर्पपस्मा

त्कर्णात्तेः तस्मात्तत्केंद्र स्थामात्कर्णावृत्ते विंव ने मिसं पो गलग्नाप्र णं जीवविंव्यासार्द्धतुल्या

विंव्यासार्द्ध रत्र कर्णावृत्ते स्फुटज्या सप्रणान्त्यथे: ॥ १६६ ॥ ॥ अत्र खंडचापाद्धिघात

कलिकान्त्रहविवलिसाद्रस्पोयपर्ज्ञिश्लोकाम्पामाहत्र स्थाश्मं द्विविंवकेंद्रस्वनेम्पांरंतः कर्णाद

२५५ शरवं गाङ्कजीवा॰ अस्या अवार्धं तत्काकृक ज्याप्रदेशखंडं तत्स्पर्शार्द्ध निघा: कला स्ता: ॥१०॥ केंद्रस्थ
नान्नोमिक ज्यै अमध्ये कज्या सं स्था अथो भयत्रर्हिमघ्ना: कज्याश्च ने विंवने म्योऽन्नमध्ये चापं पूर्णी
255 विंवलिप्तामयं हि तिः॰ अस्याः विंवव्या सार्द्ध रूपपूर्णीस्या घा॰ अर्द्ध॰ विंवके द्वविंवने प्योर्मध्याम्भ
तेः कज्याप्रदेश स्तस्यार्द्ध स्यार्द्धज्या॰ अस्या धनुः पूर्वोक्तकज्याप्रदेश स्यार्द्ध॰ तस्य॰ घा: कला द्वि
गुणास्ता: कला: केंद्रस्थाभानंगे विंवने मिक ज्ययोर्णांगमध्ये केंद्रमारभ्यये॰ गपर्यंत मित्यर्थः
कज्यास्था: उभयत्र॰ अतो द्विगुणास्ता: कला: केंद्रस्थानानं गे विंवने मिक विंवने म्योर्मध्ये कज्या
वृत्तप्रदेशे धनुः संपूर्णं अत एवाप चतुर्गुणानं फलितो विंवकलात्मकं ॥१२॥ ॥ अथ यद्वोर्नतं
विंवसाधनं सर्यचंद्रयो: सत्यमेव तत्स्थूलमित्याग्रहवादि नो मतं घ्यस्याह त्रपे णाद्र्षपन्तिये
विंवयोजन॰ गणास्त्रिगुणा: स्वकज्याव्यासान्त योजन द्वतःफलव्याप्त मं कं हि घ्नं खेंडकलिका

त्मकविंबमेनन्त्युक्तं पतः स्वंपरविंब्रलमध्यनेभ्यो: ॥१२॥ मध्यस्पष्टकलावलयमरेशसंपूर्णो
जीवात्मफलाद्भुनं. स्यात्स्वदेशमागगादितलयापिनायोपफलंत्रिस्पकंपो: कृतीपे ॥१३॥ त
दैक्यमूलेनहृताफलघ्नत्रिज्याभवेत्तरलासिंजिनीप. एवंमयोक्तंवरसीछमेनव्यायुक्तमद्दो
र्व्याणगणाप्रसिद्धोरिति. पे: सुधीभि: फलनचायछित्यगणासर्पचंद्रकलात्मकषिंवमुक्तमि
ति संबंध:। एनतत्. नुछं. व्यमुक्तं. हेतुमाहपतइति. यहविंवीयकेंद्रनेभ्यो: व्यंतगतक
न्नाहन्तप्रदेशास्य संपर्णं ज्याद्वयपूर्वोक्तफलात्. धनु: नस्यात्. व्यर्द्धज्यातोर्द्धधनु: सर्व
न्नोक्तमनन्तसंपर्णज्यानत: संपूर्णधनुर्दर्द्धज्यामित्युक्तंस्वनंन्नहि संपूर्णज्यांकाः कृचिउक्ता:
पेनोक्तंयुक्तमित्यर्थ: न तु संपूर्णज्यांकथंचनेनापि संपूर्णज्यात: संपूर्णधनुर्भवत्येवस्वम
मित्यनव्याहरेदृशमिति. संपूर्णज्यात: संपूर्णधनुयरानयान्मिस्पर्य: त्वपारमर्द्धगोहृता.

२५६ अपिशब्दात्सर्वे अंधकारे: एवंवनोक्तं आति याति अथ विशति कुत्रा वृत्ते विरं कलात घासदे
256 हे रवाति रश्मीनाकायीन. ट्रेरखा ईफलतुल्यं भुजः केंद्र योरंतरं त्रिज्या कोटिः भुजाग्र कक्षावृत्ते कें
द्रात रसूत्रं विवक्षं. नद्दतग योगमल्लंकर्णः कर्णाग्रे फलमित भुजो रखा न रक कर्ण रेखां तग तत्रिज्या
मिताग्रे कि मिमिल क्षि ग य. नरर ज्या. बिंबव्यासदलमित सं पर्णाज्या संवंधि कक्षाप्रदेशाह
पसंपर्ण धनमोर्व ज्यानज्ञा य स एव कक्षाप्रदेशार्द्ध धनु एकारः एवमक्रमपोक्तं. य घत्ते प
रागाद्ं चे संवद सि. ज्यात्रे पनिरस्पति. एतदिति. च: समन्वये. युक्तिविरुद्धं. हे नुमाद अ
र्लखगरणा प्रसिद्धैरिति. त्रिज्याग्र परिणतस्य कर्ण रेखायाः विंबांतर्गत ले ज्ञे भिक के माप्त
स्य ष लाद्दि वकेंद्र नेम्यारंतः स्थिष्ठक्रांता प्रदेशार्द्धज्यात्व ना ग सिद्धः किंतु कर्ण सत्वं कक्षावृत्ते प
त्तलग्नं नद्दव धिविंबकेंद्र स्थानात्कक्षाप्रदेशस्यार्द्धज्यात्व सिद्धेः प्रकृतानुपयुक्तत्वं देष र

तिभावः॥१४॥ ॥भूपृष्ठेऽर्द्धनेमिसंबंधेन छाया छायाकर्णौ गोम्लीका भ्योमाहकुमगर्भशं

कुदृग्ज्यापोर्धनुर्लंबौ क्रमेणयोः खबिंबखंडलिप्तिकाः पुनतो निनतोऽन्यकेनयोः॥१५॥ न दृग्ज्ये ततो

दृग्ज्याकासृ यनिघ्नौ ध ए छन्नसूत्रेण शंक्वाख्यमकाः। भूमादर्शनीयाततो माध्रुतिः स्याकुप

ष्ठे स्वबिंबार्द्धनेमिप्रज्ञातेति। भूगामीययोः शंकुदृग्ज्यापोर्धनुरंशौ यौ बिंबकेंद्रयोस्तौ क्रमे

ण। ग्रहबिंबार्द्धकलाभिर्युतोनितौ बिंबोर्ध्वाधनेमिदृग्ज्या सक्तस्यो नतांशेण तयोर्ज्ये शंकुदृग्ज्ये

ततोऽनंतरं दृग्ज्यां दृग्ज्या तेनेमभूगर्भपृष्ठयो रभिन्नत्वाद्दृग्ज्याकोटिः शंको भूमसमीपत्वाद्भूपृष्ठीय

त्वसिद्धार्थं भूसूत्रेण शंकुतलेन भकक्षादर्शनयोग्यत्वादृग्ज्ययोः शंकोश्छायास्यात्। ततः छायायाः स

काशात्। छायाद्वादशयोर्वर्गयोगात्पदं छायाकर्णः। भूपृष्ठे ग्रहबिंबोर्ध्वनेमिसंबंधे छायाकर्णौ

वित्यर्थः॥ भूपृष्ठेऽन्यासंबंधेन छाया तेनामावात्रिज्या द्वादशांगुलगमभूपृष्ठशंकुमकाछा

२५७ पाकर्णात्स्यपुन्नमितिसूचितं ।१६।। ।।अथच्छायापाः कालानयनं विवक्षुः प्रथमं दृष

च्छायापायाः श्लोकद्वयेन भूगर्भशंकुमाह कुछन्नसूत्रार्कलवेनाग्निघ्नौ दृषभ्रमाद्भम ष्टम

257 पापुनास्याः कुछन्नसूत्रार्कप्रतेश्रवर्गयोगात्पदं तद्विहृतानिमस्या ।।१७।। कुछन्नसूत्रा

र्कप्रतिभगणपास्याश्चापभागाराहिता निजेनाविंवस्यस्वं ऽनं नतोऽस्य कासौ भूगर्भजो भीष्टन

तेति सूत्रमाइति कुछन्नसूत्रस्य द्वादशांशेन गुणिता द्वादशांगुलशंकोः प्रत्यस्तछायाः प्रत्य

स्तछायापापुनाः अस्याः सिद्धापः कुछन्नसूत्रद्वादशपायोर्योगस्य वः सुमुखपे तेनहृयो

र्व योर्योगान्मूलं तेन कुछन्नसूत्रद्वादशघ्नो गुणिता लब्ध्याभक्ता अस्या भूगर्भीयो

भीष्टकालिकः सूक्ष्मः शंकुः कश्चोपपत्तिः भूष्टच्छायासमनुसूत्रसंछेवसूर्य्येण्मास्वोकृता।

अस्याः कृणी नभूपृष्ठे निऽस्या संबंधाभावाद्ध्रुवं क्रमसाधानं इच्छायायामत्रशाल्लाघ्नु छाया

वेधगीत्येनतदज्ञातं॰ अतो भूगर्भसंबंधेन हेत्वाभिन्नत्वपाश्चात्याशंकुरिति भूगर्भसंबंधेनसैत्रंक
ल्पितं॰ स्थापितद्वादशांगुलशंकोर्भूपृष्ठस्थस्य भूगर्भी दृगतं कुछन्नसूत्रं नेनपुनोद्वादशांग
लशंकुर्भूगर्भो॰ कोटिः द्वादशशंकुकोटौ छायाभुजः स्वस्वांकोठैकोभुज इत्यनुपातेन मारागय
ते ने छी स्थाने कुछन्नसूत्रार्कभागः सत्यः छायाग्रगतो भुजो जातो भूगर्भसमभूमौपु
नेत्यंतं॰ तद्वर्गयोगपदं भुजाग्रात् छंकुमूलपर्यंतं कर्णः एतत्वारीण द्वादशशंकुछन्नसूत्रयोगः कोटिल
तात्रिज्याकर्णेनके इति भूगर्भेऽर्धेने मिशंकुः अयं पूर्वीयवेधु गोल्पेन विंबकेन्द्रे जातं तां शालेयांज्या
भूगर्भशंकुरिति भूगर्भं ॥१८॥ ॥ शंकोर्वैधपात्स्थितेनोन्नतनतकाले चतुर्भिः श्लोकैराह शंकुः प
लहृत्वात्रकरणीति घ्नस्य कोटिभक्तो हृताविष्टकाले॰ सा चिन्त्यका भ्रमि विहृताघ्नमी वीभोष्ठांत्यका
सोत्तरयाम्यगोले ॥१९॥ चापेनस्यपोनसहितान्क्रमेणसोम्यमिरज्जादय परज्ञियोगः॰ व्यस्तं

२५९ नतज्याचापलवा गाभागाख्ये गोले क्रमतो युतोनः ॥१८०॥ सौम्येतराज्ञा द्युदलच्छिरोस्याद्य
स्तं कुगर्भेन्त्या नताडिकाः स्युः ॥ त्रिज्याचरज्यासहितोनिताना त्या मध्याक्रमाउत्तरयाम्यगोले
258 ॥१८१॥ सौम्येतराशा द्युदलच्छिरोस्यामत्ता निशेषांत्यकया विहीनाः शेषस्य चाप विपरीत
मेतत्षडंशमित्या नतनाडिकाः स्यात् ॥ इष्टकाले छायाकाले इति ; सा इष्ट हतिः सा अभीष्टांत्या नि
रक्षा उत्तरभागे उक्तं । दक्षिणभागे नुव संनतः सन्नरूपानधनुर्दरंशानां षडंशः अयेरेहगोल क्र
माद्युतोनः निरक्षाउत्तरभागो दक्षिणाभागे व्यस्तं कुगर्भे उन्नत घघः स्युः । नतकाल मा त्रिज्येति ।
चरज्यया युतोनात्रिज्या उत्तरदक्षिणगोले क्रमात्मध्यात्या निरक्षाउत्तरभागे दक्षिणभागेमध्यां
त्यांत्या व्यस्तास्यात् । स्वाभिमतेष्टांत्यया प्राग्वत्सद्रूपा मध्यांत्या हीना । शेषस्यो त्क्रमं धनुः । अ
स्यषडंशाः । यन्न । त्रिज्योनाधिकं । तस्याधिकस्योत्क्रमे खंडक्रमे राज्ञाधनुः अन्यत्र माणेन यष्टीकाः

उन्नतज्ञानेन स्वतः सिद्धः नतघः स्फ अत्रोपपत्तिः याम्योत्तरगोले राशिसंपातन्वहसूत्रमहद्यावल
सूत्रपर्यंतमूर्ध्वगोलदलस्य मध्यान्त्यात्रिज्याग्रमार्गेण । अत उन्मंडलसूत्रावधितत्सूत्रस्य त्रि
ज्यातुल्यादुद्धृतोह्नित्रिज्यावृत्तसूत्रयोरंतराले चरज्यातुल्ये उच्चाम मध्यांत्यो पयपन्ना । तन्मध्ये द्युज्यांस्तो
न्नितसमस्त्रैराशिकेनसंस्थापनतकालो क्रमज्यानिम्नत्रिज्याधिककथं चापं कार्यमित्यत आह त्रि
ज्याधिकं यत्खलु तत्क्रमोत्क्रमचापं समसंकं धनुः हृत्क संस्थाप्यते । तेन हीनं कल्दलं कुगर्भसंबंधतो
वोन्नतनाडिकाः स्युरिति । पत्निज्यतो धिकं तस्याधिकस्योत्क्रमसंख्याक्रमेणजातं धनुः । अत्र क्र
मपद्य क्रमज्याग्रप संगालेवज्यापदेप्य क्रमज्यार्थस्तत्रारणाय । नवत्वंशपुर्कं । उत्क्रमं
धनुः स्यात् । वा । एवमुन्नतघटीनामस्कः कुगर्भसंधिं धत्तः । मृगाभोयाहरत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः
। त्रिज्याधिकनतोत्क्रमज्यापाः त्रिज्यासंबंधि चापं तदुद्धृतदूरपाम्योत्तरवृत्तांतर्गताहोरा

१९

२५९ न्नवृत्तप्रदेशः पंचदशघटिकात्मकोनपतिकानांलांशहृयं. अधिकमध्यनतत्वा क्रमज्याहृयं
तत्रमधोहृयं. तच्चापमघ्नाद्मीष्टयहच्छानपर्पनमतोऽन्नवृत्तैकदेशहृयंकालांशा
259 त्मकं तद्योगाउत्क्रमधनतातिकालांशाः स्फुटक्रमपयपः न्नां ॥ ८३ ॥ अथ मध्यछायानतघटि
का त्र्याहृ कुछन्नसन्नेन्नितशंकुनोपाउक्रमप्रकारेणानतनाडिकालाःभूगर्भजासन्नतन्नादि
कासुशोध्याः कुपृष्ठोन्ननतनाडिकाः स्फुटीति भूपृष्ठज्ञिनिजेयत्तोवं स्याज्जसाकुछन्नसन्ने
न्नितशंकुर्निपतंस्यान्नस्माउत्तप्रकारेणोन्नतघटीपात्ताः भूगर्भपृष्ठांतरहृताः भूगर्भो
पासन्ननतघटीषुशोध्याः शेषाः कुपृष्ठोपोनन्ननतनाड्यः स्फुः ॥ ८४ ॥ कालस्याधने वि
शेषमात्रछायानीतघटीसुसाधितखगान्क्रांतिस्पष्टादेः पुनान्विष्टांत्येष्ठद्युतेसलेऽपि
समपः साध्योमद्गः स्पान्स्फुटः कालानीतमपात्कालमसकृत्साधयेदेकहमा कुर्धर्थ

मितागतोपि समयः सूक्ष्मो भवेत्तावन्नरतिः कालज्ञाने छायाः समयःसाध्याः एवं मुहूर्तयविद्भे
दःसूक्ष्मःकालःस्यात्· प्रश्नं चैतत्·कालज्ञाने ननात्कालिकगणितोपयुक्तपदार्थानाम ज्ञाना
द्भीष्टकालिकग्रहोतद्ग्रहादिज्ञानितपदार्थानामज्ञानाद्भीष्टकालिकग्रहोतद्ग्रहादिज्ञानि।तप
दार्थैः छायातःकालः सूक्ष्मो न भवत्येवातःसाधितस्थूलकालिकग्रहाद्यंस्तादिकस्यासन्न
कालिकत्वात्पर्यवेद्यपातस्साधितकालःसूक्ष्मस्त्वसक्तादिति·कालज्ञानेन कालानीत छायया
नुकालमसन्नं नसाधयेत्·हेतुमाहएवंदिति कालज्ञाने कालानीत छायातःकालानयनं व्यर्थमेव·प
रं ठ साधितछायायाः स्पष्टीत्रिमितं·इतः ज्ञानकाले·एकदा·एकवारमेवगणितं क्रियानीतः स
मयःसावयुः सूक्ष्मो वतः स्यात्·गणितोपयुक्तपदार्थानां तात्कालिकत्वेन सूक्ष्मत्वादितिभावः॥
८५॥ ॥मध्याह्न छायातउन्नतांशनतांशज्ञानमाहमध्याह्न कालेरविरक्षभायाः एवंत्रिरीत्या

२६० 260 वनिगर्भशंको: चापोन्नताशानवतेर्विभक्तानताशकाः स्युः खलु याम्यसौम्याइति॰सपीक्षिवस्या
हाद्दशांगुलशंकुसंबंधेनप्रत्यहं छायायाः सकाशात् पूर्वविधिनाम्हगभीयः शंकुलस्यचाप
रूपाउन्नतांशाः नवेते: भुद्यानतांशाः खमध्याविंबपर्यंतदक्षिणोत्तरावाज्ञेयाः ॥८६॥ ॥
नतांशाम्यः क्रांत्यंशपलांशान्यतरहीनेनद्विज्ञानमाहनतांशापंमांशानरंतल्यादिक्केपुति भि
न्नदिक्केपलाशाभवेयुः। पलांशैर्नतांशान्यथोक्ताप्रकारात्कृताःसंस्कृताः॥ अक्रान्तिभागाभवंती
ति उक्तप्रकारात्॰ एकभिन्नदिक्कमेणांनतघोगार्हेत्यर्थः संस्कृताःयुक्ताःअन्तरिताःकृताःसं
पादिताःक्रांत्यंशाः॰ अक्षांशाद्यधिकेदक्षिणानतांशेदक्षिणाः अन्यथोत्तराइति ध्येयं एतत्पूर्वे
पद्यार्थव्याख्योकरणात् सुगमम्॥८७॥ ॥अथनलिकाबंधविवक्षुः प्रथमंतदुपयुक्तंमुर्जंप्रतिज्या
नलडुपकरणामाहयाविसद्धस्फुटखेचराणभसिद्धसंवादमापांतिकिंनोवेत्तियहदर्शनार्थनविलि

कार्वंयोपपुत्रंमज्ञंधस्येतन्त्रनिजेष्टकालज्ञानितछायाश्रुतोसाधितेभूपष्ठेग्रहोर्विवकेंद्रज्ञानितेग्राह्ये
नतेमध्यद्रुवेरुति॰ एवंसाधितस्यघ्रहायेन आकाशेसवारं॰ आकाशसिद्धचारत्तां॰ प्राप्नुवंति॰ नवा
इतिविप्रतिपत्तौ॰ ग्रहदर्शननिपामक॰ तन्निमित्तंपोनलिकार्वधस्तत्रापपुत्रंमज्ञंवहस्ये॰ तत्र॰ भला
नपतेनिमित्तसममीतदर्थमित्यर्थ; स्वाभीष्टकालज्ञाते छापा छायाश्रुतोभुपष्ठेसाधिते॰ प्र
हार्विवकेंद्रीयेग्राह्ये॰ ग्रहविवमध्यतत्तो प्राग्जेछाया छायाश्रुतोनग्राह्ये॰ नलिकामुखेनेमि
दर्शनेग्रहदर्शनहरेलाके द्रदर्शनेग्रहदर्शनसंदेहाभावाद्युक्तंप्रत्तं॥ ८८॥ ॥भुजमाहत्रिभज्या
हृतास्वाग्रकाकरणीनिघ्नीभवेत्कर्णफलत्ताग्रफलंयलं दिग्भायलछायपासेो भ्यपाव्यत्तसाभ्येपु
तौनेकभिन्नाशापास्याद्युत्ता पभितिा स्वस्पअहत्स्याग्राछायाकर्णानगुणिता॰ त्रिज्यपाभत्ता
फलंछायाकर्णावृत्तेग्राव्य स्तरि ज्ञाद्युत्तरोच द्युतिणाः दत्ति एण चेतरेउत्यर्थ॥ नित्हाद्युत्तार

२६१ भागे त्वभयासदे तत्पादक्षिणाभ्भागेसा हादक्षिणापेत्यर्थात्. एकभिन्नादिशाया. अमएण
पुत्तोना. भुजः अयं प्रतिज्ञातः स्यात्॥ २६॥ ॥पुनरुक्तभ्रमव्वारणायादत्रावोपपत्तिरि
261 ति:॥ उपपत्तिमेवादर्शयत्रिज्या हृत्तेयान्तराभाक्ततोकाखेटाच्छायाहृतमध्यं नरेस्मात्. व्यस्त्याग
सासस्कृतासौम्यदिक्काह्र छायाभेनुललेभायदेः स्यादिति. गोलेयत्र हस्परग्रहत्तास्छिनत्वा
द्याापितद्वत्तसंवद्धान्याताद्ग्रहत्तत्रस्येत्रिज्या हृते पूर्वोक्तायातदाछाया कर्णी हृत्तेदग्र
त्तानुकारलघुहृत्तेकाफलमग्राग्रहात्. हृत्तेः दृग्हत्तेषड्गुणपतरे हृत्ताईद्रस्यर्थः छायाभूमे
भवति. अस्मात्कारणात्सा छायाकर्णाहृत्ते ऽर्धाषरेलघुनि दृग्हत्ताकारेसाधिताग्राद्दरशा
गुलशंको; छायायोयाविपरीतदिक्तेत्ता. अथाशंकुतलपाः स एकाय एवंभुजो केः शंकुते
स्याभिः. तरेशाउत्तरभागे दक्षिणात्वाच्छायाकर्णाहृत्ते शंकुतलंपरिणापितं. एताभोत्त

ए अत एवोत्तरा दिक् भुजच्छायावत्समानुल्यतायस्यैतां दर्शयेनु फलके। शंकोः फलकेऽग्रच्छायाग्रयो
न्तरं शंकुतलेऽस्त्यर्थः। उक्तरीत्यासंस्थपाग्रस्य भुजः स्यात्। पूर्वापरसूत्राद्भुजांतरे दक्षिणोत्त
रन्तो वा छायाग्रं भवतीत्यर्थः॥ ८०॥ भुजस्वरूपं तस्मात् दिशोऽपि सिद्धा इत्याह अत एव भुजांत
रेण भाग्रात्परपूर्वे दिनपूर्वपश्चिमाद्भुजभाकृतिभेदमूलको घातरतः लो भुज एव याम्य
सौम्ये इति। यतः पूर्वापरसूत्राच्छायाग्रपर्यंतं दक्षिणोत्तरं भुजः। अत एवेत्यर्थः। छायाग्राद्भु
जांतरे याम्यसौम्ये दिक्के न दिनस्य पूर्वार्धे उत्तरार्धे क्रमेण। दृग्दर्शं ग्रहस्य शंकुमूलात्। आनीतभुजच्छा
यायोर्वर्गैक्यं तयोरंतरं मूलरूपको घातं दत्तं तेऽग्रोत्पर्थः। पर पूर्वे दर्शोक्ते। भुजरेखेवं दक्षिणोत्तरे। अत ए
व एकस्मादपि भाग्रतो भुजमितं कोटिमितं शंकुतः स्वस्य पश्चिमसूत्र याम्योत्तरयाम्यविपर्यायस्य ग्रहयोः
स्पार्श्वक्तिः कोटिः प्रश्वपपराग्नेगेति कृतेवा ... याम्योत्तररेखा भास्कराचार्यं संगच्छते॥ ८१॥ च

२६२ 262 नुभिः श्लोकैर्नालिकाबंधमाह। विधायाविं पुं समभूमिभागे ज्ञात्वा दिशः कोणतः प्रदेयो। प्रत्यङ्मुखो
पूर्वकपालसंस्थे एवं मुखो पश्चिमगे च हेमा ॥ ६२॥ कोघयनो हेतयि यामयसौम्यो विंदीप्त्व
माभाग्रभुजाग्रयोगात्। सूत्रं नलप्रोतमपि स्वकर्णीकारकुविंदुस्थमराग्रसक्तं ॥ ६३॥ तद्दे
वतन्मार्यवशान्निबध्य मैत्रे च हृष्यं छूपमल्लकं तं। नलं विधाय पात्रिवद्यमल्लाग्रयोः सु
वंशाहितयोर्निरवाने। ६४। सूत्र चानिघ। श्यविलेख पेतवेग्रहं नलविश्रिगया सहृष्यां। एनहि लोमा
न्यति विंबमं द्वारशिखि शोगारात् कः। मपश्ये दि निसमभूप्रदेशे विंदुमूल्यादि घ्रोपि ज्ञात्वा। त्र्या
तः विदेः स काशगातसाप्येवैदिक्साधनोक्तकोष्ठिरित्यर्थः पूर्वकपाले संस्थे च हेहमध्यंदिनपर्व
तर्पतममभीष्ठकाले पश्चिमादिगाभिमुखो देपाः पश्चिमकपालगे चहे। नलापरादिनार्धं निर्गता भी
ष्ठकाले। एवं किमुखो देवयेत्यर्थः। कोघयत्रमामारम्यभुजोपि दक्षिणोत्तरोरेषः। विंदोः सकाशा

दृग्ज्याग्राविधिरेया· दृग्ज्यात्रस्य सूत्रं तत्र पूर्वपरूं· छायाग्रभुजाग्रावुक्तिरूपा। न मारभ्य नलेप्रोतसू
त्रं छायाप्रकरणी कारं भूविं दुसहछा दर्शांगुलशंकुशिखरस्य घं सत्तत्रैव सूत्रं कर्णोमार्गवशा दे
त्रेप्रदेशे निवध्यं· अत्र सूत्रे·न·यस्मिन्बिंदसूत्रं प्रोतमस्ति वमलं दृश्य दृश्यपेस्मलं पश्येदविधंक
त्वानंतरं नलमूलाग्रयोः सुवंशाद्विनिपणे पितैनिवस्त्र·सूत्रनि प्रकश्यपच आकाशोसह विवं तत्राघि
दृष्ट्र विद्य यानि उरदृष्या· गणकः पश्यति· छायायाः विवस्य कि रणो मार्गविशात्यन नार दृष्यहा
नार्थज्ञे त्रं भूमावुं· कं· ननोयमहविवके द्रावध्यि सत्वंयहदर्शनमार्गहत्यादिसुगमम् घं कार्यंतरेणास्त
नमाहरूएतदित्ति· दुक्खविष्यो त्यानयहम निविंवं जलादर्शादौगणकः पश्यति· पश्येत्· अत्र
नेन विलोमप्रकारः स्वनोशयति॥ ८५॥ विलोमप्रकारमेवाह निवेश्य शंकुमुजभाग्रयोगे विं
दौ न सयानुगतेचसूत्रे·तथैवधार्यो नलकोत्र खेठं विंदुस्पृष्टनापेसुषिरेणाय श्यदिति भुजभाग्र

२६३ प्रतिस्थाने शंकुं स्थाप्य। विंदुतः शंकुमूलसक्तानुसूत्रे सूत्रेण नलकः प्राग्वत्त्याधार्यः दृष्ट्या ग्रहया
ग्रो नलकोयम्मूलयोर्वेध इद्धे येऽपि तेऽनिकर्ष इत्यर्थः। अत्र नलके सूत्रनिघ्नेन शनैर्नविंदुस्थजलाद
263 र्शादेव ग्रहप्रतिविंवं नलकाग्रच्छिद्रद्वारा पश्येत्। तथा च शंकुसूत्रयोरेवानिवेशनं विपरीतं नान्यत्रेति
तात्पर्यं। भूपृष्ठादूर्ध्वं विंवं शंक्वग्रेण नरं तरगौवाघोप्रतिविंवदर्शनमतः प्रतिविंवदर्शनसूत्रं भूमौप
तलगति तत्र प्रतिविंवं दर्शनोपायमिति विंदुस्थाने सूत्रयोगात्सर्वं समंजसं ॥२६॥ ननु पल्कालेऽग्रहद
र्शनमिष्टं तत्कालेऽयरात्रिनलिकावंधांतकमेकरणेन तत्कालस्यातिक्रांतनाड्य इतिक्रांतकालिकन
लिकावंधे ग्रहविंवदर्शनं कथमपि न संभवति। तस्याच्छिद्रत्वाभावादित्यतो भूमास्करेणमुपसंहा
रमनुवदति दर्शयेद्दिवि चरांहि विकेचानेहसि घचरदर्शनयोग्यमेवं विरचय्य पयोभिः रंजना
प सुजनस्य नयस्येति। ग्रहदर्शनयोग्ये कालेऽपयोभिः नालिकावंधे पल्कालेदर्शनमिष्टं त

त्वात्वात्मकं चैककार इत्येतत्कालनिरासः सिद्धं कृत्वा तु तनस्य नाशोऽन्तर्गतिमितं ग्रहमाकाशेऽप्ले
वादश्शेपेत्॥ तथा च नोक्ता दोषा इति भावः॥ तत्काले ग्रहदर्शनं चेदुक्तगणितं तस्याकाशसिद्धत्वं नो
चेदसंवादश्चेति परीक्षात्वमस्याधिकारस्योपपन्नं॥१८१॥ अधिकारमुपसंहरति॥ इतीति
द्धांतत्वार्थमुनीश्वरकृते मत्र॥ सिद्धांतसार्वभौमे पंप्रणीक्षि प्रश्नाः संसकरिति॥ यद्यपि वस्तुमा
लोक्ता अधिकारसमासे एतत्पद्यमनुचितं तथापि प्राचीनानुसारेण शिष्यजनमनःप्रसादार्थं वि
विश्रामोक्तिः संसवकमेनत्पद्यमिति ध्येयं॥ श्रीः॥ अविघ्नमस्तु॥ अथाग्रिमयूखं शिष्या
वधानार्थं संगतिपूर्वकं प्रतिजानीते॥ अथ यत्र संगच्छति पर्वकारणं परागम्न हारणं खलु भाभि
मितं हास्ताद्विंबावृत्कताश्वकारणाच्च साविशेषं गणितं प्रवच्मीति॥ अथ॥ पर्वयं यानंतरं स्पष्टलं
सत्कृपेक्षानर्हत्वरूपात्म संगार इत्यर्थः॥ अथाभिग्नपास्येवविंब स्वरूपं॥ नारकाणां समारणां

२६८ त्य ज्ञम्भतानां । कांनि हत्य सप्त विंशति अस्मा विभागात्मका नाम दृश्यागां निराहः विशेषं । पूर्वोक्ताधिकं
न कित मात्र श्यक मर्ह व दामि ॥१॥ ॥ तत्रैषां पञ्चमिमितं विशेषणा सितं नत छ्र साधनं मत्लभ तं ग्रह
264 णां भ्रो कात्म्यामा हवि क्षेपलिसाः शशिनः स्वमानि स्वांकाः स्वसूर्याः स्वरसाः स्वसर्पाः स्वाकोः क्रमा
त्यात पुन स्फुटात्वाग्रहाडुत्र स्योक शरस्य काष्ठी ॥२॥ त्रिस्या हृता लंब धनुर्लवाघं शारः सपातस्य
हगोलदिक्कः ॥ अत्रोपपत्तिं श्रृणु निर्मलां तां कांत्यंशवत्सर्वमता द्विमिन्नामितिः शशिनमारभ्य
ग्रहाणां क्रमाद्विक्षेपकलाः मध्यमाधिकारे नीतपातेन युतः स्वस्व ग्रहस्तस्मात् भुजज्या । उत्क्रवि क्षेपा
पर नाम्नः शरस्य कलाः स्तासां स्पयागिणीताः त्रिज्यया भक्ताः लब्धस्य धनुरंशा घ । सपातस्य ग्रह
हगोलदिक्कः शरः स्यात् । शि घ्यार्थ धानार्थ मुपपत्तिं प्रतिजानीते । अत्रेति शरानयने । निर्मलाम
दूषणां । हेतुमाह कांत्यंशवदिति यथा क्रांत्यंशा नयनोपपत्तिः दूषणातद्वत्सेतदुपपत्तिकथन

मध्यदृष्टमन्यथा क्रांत्यंशानयनोपपत्तेरपि दृष्टत्वाय त्नोऽतिभावः॥ ननु पूर्वाचार्यैः सत्यो दृक्पपत्त्योर्भिन्न
रीत्योपपादनात्स्वदृक्पत्तेः पूर्वमतविरोधो दूषणमित्यत आह पूर्वमतादिति मद्यपयत्नेर्युक्ति विरोधा
भावान्नदृग्विरोधे दृष्ट्ययत्नोऽतीतिभावः॥३॥ तत्राकाशस्य दृग्गोले ज्ञेयवृत्तासद्भावमाह श्लोकाभ्यां महर्षि
भिः ध्रुवं दृग्मुखग्रहाणां स्वबुद्धितल्लक्ष्यमनानुरोधात्॥ कृत्वाक्षयातांकसमधृक्पातांकयोर्विलग्नं शरदृ
क्संज्ञां॥४॥ याताक्षेत्रेपष्टतो मध्यत्रपांतेकज्ञाहृतो यात्स्रदेशात्क्रमेण॥ सौम्येयाम्ये प्रोक्त
विज्ञेपालिमाभिलेख्यं तत्कलिजं ज्ञेयवृत्तमपि॥ चंद्रादिग्रहाणांषराणां महामुनिभिः स्वबुध्याग्रहाणां
वगमनानुरोधात्तपत्कलितं ज्ञेपवृत्तच्छेदवृत्तसंज्ञं॥ कृत्वाक्षयातभागांक समधृक्पात मोगाचं दृक्या
पर्विलग्नं॥ पातस्थानात्प्राक्शीक्रम मार्गेणास्येष्टे राशित्रयांते॥ कृत्वा वृत्तसंबंधिनः प्रदेशामेणाद्
त्तरदक्षिणगमोक्तविक्षेपकलाभिरंतरेण प्रदेशे लग्नं च॥५॥ ॥अथास्यानुकल्पवृत्तेष्टगो

२६५ 265 ले प्रोतयति। स्वस्मिन्नपक्रमेतेचंद्रपर्वाग्रहात्स्थितिर्षनीनः क्रांतिवृत्ते सदैव· यस्मात्तस्मात्प्रोक्तं खगोल
संस्थं प्रोतं कार्यं राशिवृत्ते विवृत्तमिति· चंद्रं ग्रहं यस्मात् स्वकीयपातस्मिन्विक्षेपसंज्ञे वृत्ते तिष्ठन्ति· स्व
पंक्तिक्रांतिवृत्तानुसृतस्वगोलवृत्ते समरांति च्छति· एवकारलक्षणेचित्रव्यविच्छेदः· यस्मादाकाशस्थि
ते हेतोः तस्माद्धेतोः प्राग्यत्खगोलसंस्थितेराशिवृत्ते क्रांतिवृत्ताख्ये· विवृत्तं वंशादिनिर्मितं ज्ञेया
ज्ञरलोयात· प्रोत मुक्तरीत्याकार्यं ॥६॥ ॥पातभगणोपपत्तिमाह कक्षावृत्ते क्षेपवृत्ते स्वं शशामा
पश्चाद्यातिमत्यरं तेन पूर्वैः। भज्ञाः प्रोक्ताः पर्ययाः पातजाताः यस्मात्खगो योगस पश्चालेस्मि
न्निति· यतः कक्षावृत्ते क्षेपवृत्तं स्वशक्त्या प्रत्यहं पश्चादपाभिमखं गच्छति· तेन कारणेन· तज्ज्ञाः
न द्दक्षणमनज्ञाताः भगणाः· पातजाताः· पातसंबंधिनो भगणाः पूर्वैः प्रोक्ताः· वृत्त भगणानाया
न धगणालंकृततरस्तनोहिनमाह यस्मादित्ति· अस्मिन्क्रांतिवृत्तानुकारे कक्षावृत्ते· योगसंयः श

रश्मितयोगस्वरूपः । चतः प्रसर्हस्वराक्तिगमनः पातः । तथा च शरश्मितसंयोगः पातरश्मितगमनात्स्या
तगमनमेवपर्यवसन्नमितिभावः ॥ ७ ॥ शरस्वरूपं त्वस्माभावस्थानेचाउपातप्रकृत्यर्थश्लोकाभ्या
मांहनाडिकांमउलाक्षौतिद्दत्तां शकोपाम्पतः सौम्यतोपैलीवै; स्पाष्ट्वते; कांतिसंज्ञालयाक्रांतिवृत्तां
शतः खेटविंवार्धपं; हेपक्षांशकः ॥ चायलीवैपीम्पतेः सौम्यतोवामवैतेलवा । याम्यसौम्याः शराख्याः
स्मृताः । तेऽवभावात्मकाः; पाततुल्येग्रहे स्युः परः पातत्वप्रतीतस्यांतरे इति । नाडिकावृत्तप्रदेशादेशे
पि क्षितिजोड्डुण्डलोत्तरे वा क्रांतिवृत्तप्रदेशः स्यात् शरापथांशकास्याख्या; एवं मन्दकास्तथाक्रांतिवृत्तप्रदे
शात् दक्षिणपार्श्वे वृत्तप्रदेशे पैरंशेर्दक्षिणोत्तरेखाभवेत्तेभागाः; दक्षिणाउत्तराः; क्रमेणशरास
ज्ञाउक्ताः । तेन तु शरांशाः; पाततुल्ये ग्रहे । अभावरूपः; ग्रहतुल्यपरिभोगसाम्य । एकस्थानाधिष्ठितत्वे
च ह्येपं तेन पातस्थाने ग्रहे सपदि पातस्थाने ग्रहे च शराभावः; पातस्थानाद्दक्षिणोत्तरांतरे ग्रहे सति ।

२६६ रा: उत्तंशाकेल्या षष्ठ्य शाभि ता: भवंति ॥ ९ ॥ अथ श्लोकाभ्यां शरण मत्याकार्य पर्पूर्वमतमाहम
धेयत्र हेनुपतनाछ्र एवमत्रापातयहे: मशरसाधककें द्रेत्तापा: टेऽन्कांन पापरमवा गाकलाग्र गोन
266 त्राणि त्यकावडी तासरजेज्य कास्पा: ॥ १० ॥ धनु: शर: केंद्र जगौली दक्षो म ह्यतपाम्येत्त रसमुखोसो
.पूर्वेनु म हस्कुटतोवर्दातिहारंस्य शीघ्र श्च गोनुपाताद्रितिमध्ये. पातस्थानंनतत्रिमांनगेतस्थ
नयोरभ्यंते एग्रहे सति. अनुपाताछ्र: एवमुक्तप्रक्रेरोत्पन्न इत्यर्थ: तदेव स्पष्ट पतिउ त्तेति.
उत्तात्पूर्वोक्तात: पातयत हेर्योगाह पंशरसाधककेंद्र. पथापल धने यहो द्वांगरह पंकेंद्रत्याश
रसाधने पातस्थानाकुद्भोग स्याये दितेलेन पातयत ह भोगपो: पश्चिम पूर्वभोगात पीतेर्क्स
ह थं शर साधकेंकेंद्रत स्माद्रित्यर्थ: पा. द्वज्ञभ्या: अनपाभज्ज्या पा: परमे शरकेलंनाज्यपा.
भोतित्यकावत. पथापनी शर संस्कृत यत्नाद्र्दुय ज्यया परमकांतित्यपा चं. कांतिज्या स्पा

त्र्यंशोनस्य हैमभुजज्यापरमशरस्याभ्यां शरज्यो क्रांतिज्यानुपातभुजस्य पापरमशरज्यातदेशानुतस्य
पाकेत्वनुपातादित्यर्थः॥ अस्याः धनुः॥ शरः केंद्रं पातयुतग्रहेमहत्वं॥ तस्य गोलक्रांतिदिक्कं॥ ग्रहभोगस्य क्रां
तिवृत्तस्थलेन क्रांतिवृत्ता द्विविधस्योत्तरस्थले क्रांतिवृत्तेपातस्थानांऽगोमेषादिष्व मेभवति दक्षि
णस्थलेतुलादिषड्भवतीतिदक्षिणगो इत्यर्थः॥ अस्यैव॥ शरः॥ भवृत्तं क्रांतिवृत्तं नज्ञस्य योग्योत्तरस्थाने
कंदेवरूपेण उन्मुखः यथा वृत्तप्रोतवृत्ते क्रांतिस्तथा कंदवप्रोतवृत्तेग्रहविंबकेंद्र क्रांतिवृत्तमध्ये यो अंतर
रूपं शरइतिभावः॥ पूर्वोक्ता हिलक्षणा मिदं सर्वं फलकव्यवस्था पापिनुर्यं॥ यथि कमतमाहपूर्वे इति॥ पूर्वे ग्रंथ
प्रवर्तकः॥ मंदस्पष्टग्रहात्॥ स्वशीघ्रकर्णानुपाताद्वर्ण्यं वदंति॥ मंदस्पष्टपातयोगाद्भुजज्यापरमश
रज्यापाद्गुणा स्वशीघ्रकर्णभक्ता॥ मामात्वादनाशरज्याम तन्मतं फलितं॥ नथा चतद्धर्मं॥ मंदस्फुटात्स्व
चरनः स्वपातयुक्ताद्भुजज्यापाठिनेषुनिघ्नो॥ स्वशीघ्रकर्णानत्कृता शरः स्यात्॥ स्वपातमंदस्फुटगोलतो

२६७ दिक्त्वमिति ॥ ११ ॥ ॥ एतेनान्यूर्ध्वमेनं श्लोकाभ्यां दूषयन्ति । तदर्श इन्दुबिम्बं च दृग्वारणानेन यत्नाद्भ्रमसुखमवत
स्यवाराः । न कं यस्य भवतीत्यत्राह पो गारदृष्टगोते गोरितंशिरोमणौ चेत् ॥ १२ ॥ तदर्शनस्य लुमध्य चं
267 प्रतः स्याछंशिवा गोनमवेत्स्फुटाद्विधोः सः उपलब्धिरण्या चत्रुद्धिवयेन मतासंशयकारणीयतः
स्तिः तत् । पूर्वं षांमनमसन्न हेतुमानभवदिति । भवदर्कं चंद्रं स्पशरानयनं तद्धि चेभौमादिग्रहस्य
ना गणः कथं न स्यात् तथा कस्पने दोषाभावयोगात् । अत्र दोषमाह्वियति । अथेति सिद्धान्त शिरोम
णौ गोले । गोलबन्धे । गणिते । चंद्रग्रहाभोमांदीनां शरानसाध्य इति मतिपादितमिति चेत् । तथा
हि । मंदस्फुटो ग्रहः क्षितिमध्यसूत्रम मत्पनत्तस्य चात्र पातः । पातनयुक्तो हग्गोलगते न मंदस्फुटा
त्स्व चरणः शरोस्मात् । यातेथवा शरघ्नफलं विलोमं कृत्वा स्फुटात्नेन युताच्छरोन तः । चंद्रस्य ब्रह्मावल
ये हि यातः स्फुटाद्विवार्धस्यमपातयुक्तादिति एतन्मार्गं चिंतमपामरीचाविस्फुरत्यमनेः अत्र दो

समाहृतादिति॰ शिरोमणौ पृथक्कं॰ अत्र सत् हेतुमाह मध्य चंद्रतद्विंबि॰ पद्दिभौमादिर्विंबं द्राव स्वगतिवृत्तेभ्रमत्स्य
नः स्फुटग्रहस्य मध्यमोमंदस्पष्टस्तत्रतस्यैवद्दत्तस्यव स्फुट भूतत्वात्स्वातोपि तत्रैव मध्य ग्रहवद्दतो मंदस्पष्टात्व
रसाधनं॰ भगोलेशरसाधनार्थंक राणिनुयात स्तर्हि चंद्रबिंबस्य मंदप्रतिवृत्तस्थत्वेन मध्यम चंद्रस्य
तत्राव स्थानाच्चंद्रपात स्पातत्राव स्थानं॰ तथा च भौमादिग्रस्याचंद्रशरोम ध्यम चंद्राद्भगणानुपाते
न साध्यः स्यात्तस्य स्पष्टाच्चंद्रा च्छरः साध्योभवेदिभवेदेतं चंद्रशारद्रुवर्णः पदिमवद्रकं चंद्रशरोपपत्ति
:प्रमाणांनाहिभौमादीनामपितद्वीतत्वेवशर साधनस्य चिंत॰ उपपत्तिरेक विपामकत्वेन सत्युचिताभिन्नानि
पामकत्वेप्रमाणाभावादिति भावः॰ अत्राशंकतेउपलब्धिरिति॰ अथ॰ उपपत्त्यनुपपत्तौ॰ अत्रआचार्य
शरानयने॰ उपलब्धिः॰ चंद्रशरस्तादृशएव गणितोपयुक्तः इतितथाकल्पनं युक्तं॰ भौमादीनां श
रस्तु भिन्नरीत्यागणितोपयुक्तः इतितथाकल्पनमितिभावः॰ अशंकांनिरस्यति॰ बुद्धिवद्ये इति॰

२६८ सा॰उपलब्धिः॰बुद्धिरप्रमाणत्वेऽपि क्षिपन्त्येनं गोगीकृतेसर्वः॰यतः संशयकारणी॰उपलब्धिः कालस्था
वच्छेदनाभिज्ञानेनत्वन्यकालेऽएतार्थेणायत्वेऽप्रमाणाभावाडुपलब्धिः संदिग्धत्वाऽप्रमाणमितिमा
268 वः॥१३॥ मंदस्पष्टग्रहरसाधनं सयुक्तिकः पुनःमाकलनं उपानंदूषंयत्नतएवक दृशिमतोनिराक
रोतिश्लोकाभ्यां॰मंदस्फुटाघादृशसयत्नतारकोपः सिद्धः पुनःकयमतः श्रवणानुपातात्॰त्रि
ज्यात्छेद्वृत्तजातिनोविफलः कृतसैरेवं पराः शरकलागदिताः श्रयाश्च॥१४॥ पुक्ताः क
र्णं चनिपतताश्वलकरा॰पिणोदेवस्फुटाद्दूहशरः श्रवणानु॰पातात्॰श्रोनीलकंठविडम्बगादि
तोथयुक्तोऽयर्थश्रवोनुपतनात्सुधिपाबुवोध्यद्दति॰यदिमंद स्फुटपोमेगाशीघ्रमप्तिहृतेयहीपे
च सेवद्धइति श्रूहशरोवलमूलनामदस्पष्टातिद्धेयहर्विवापःसयपन्नइतिवहिंतैः विंवसंडे चाभिप्रा
पेराशंरांनपंनधरपिः-श्रतः॰मंदस्पष्टसाधितशरात्॰पुनरनंतरं॰कर्णानुपातात्॰क्षिपोत्पन्न

कन्यावृत्तसंपंद्योग्यत्वेविंवसंबंधाभावान्निःप्रयोजनत्वं कुतः कृतः उक्ताभिप्रायेवं कर्णानुपातोक्तिरपि

कृतिभावः। अत एव पूर्वं परमशरकलास्त्रिज्याग्रे कर्णानुपातेन प्रसाध्य मंदस्पष्टाच्छरः सा

धित इत्युपपत्तिरेव केचित्त्वाहुरेवमिति। यथा त्रिज्याग्रे शरो वार्थस्तथेत्यर्थः। उक्ताः परमाः श

रकलाः निपताः शीघ्रकर्णयोगार्थं सर्वशीघ्रकर्णसंबंधी तु कर्णाग्रे कथं युक्ताः। अङ्गीकृ

ताः सर्वकर्णाग्रे निकृता परमाः शरकलाः अयुक्ताः कर्णानुरोधेन परमंशरकलानां वैलक्षण्यस्य युक्त

त्वात्। अतस्त्रिज्याग्रे उक्तानां समुचितत्वात्तदनुपातो मंदस्पष्टत्वापादनं चितमेव। नचैवं शीघ्रपरिधयः

कर्णनिपताः कर्णाग्रे इतिवाच्यं। यतः स्पष्टशीघ्रनीचोच्चवृत्तपरिधिस्थाने तत्कुलस्यापात्तित्रिज्याच्छे

दे नतदुपपत्तावपरिधिस्वरूपस्य कर्णाग्रे प्रत्यक्षत्वात्। अत एव त्रिज्याग्रे परमाः शरकलाः क

र्णानुपातानीतान्मंदस्पष्टत्वापादनयाना रसाधनमयुक्तं। एतेन त्रिज्याग्रे परमाः शरं क

२६९ 269 त्वात्तदाकर्णाग्रे कात्त्स्यनुयांते नोद्बंधः कृत्वा क्रमसिद्धत्व प्रहत्यन्यानामप्युच्चैस्त्वेनोच्चत्वानुयो
तनकर्णाग्रे परमकलानां ज्ञातास्मं रस्यच्छस्य पाय्यत विंवसंवद्धत्याद्यनवनमुचितमेवेति यदास्तं चंद्र
स्येनतरङ्गरोधेनशरसाधनावेनेरितिभावः॥ अथसप्ताच्छं कृत्वा कर्णानुपातः कृतरह्लेकदेशिमतम
नुद्घषयतिएवमिति॥ पद्यापूर्वोक्रमयुक्तंतद्येत्यर्थः॥ स्फुठान् यतदशः कर्णानुपातात्॥ श्रोनी
त्वेकं ठयं दिते न॥ नालिकक्षोतुक्ताः॥ अपिशब्दाम्नदस्यस्यस्थाने स्यच्छस्यादिचारेणोवयत्रणंव
योचितं कृतमितिसमीचीनमंतमित्यर्थः॥ सुधियाः॥ अथक्रमाक्षेपः॥ हनुमात्स्थयेति॥ स्यच्छात्स्य
धितशरस्यकर्णाग्रेसिद्धमावाद्यर्थोपः॥ कर्णानुयानतस्त्वस्मात्॥ अन्यथामदस्यच्छादृषसा
धनापत्तेः॥ नचस्फुठपदस्यमदस्यच्छएवत्यर्थकरणेपूर्वमताद्विन्नमतनेतिवाच्यं॥ मंदस्फुठत्केचि
दुशांतिवाणामिति स्वंग्रथेतेनैवपूर्वमतस्यपरमतत्वेनव्यक्तत्वात्॥ १५॥ ॥ प्राचीनमतदूषक

ताकलङ्कमयेनोद्धृत्यं पारिहरति· पूर्वोदितं साधकस्याथर्वणं पञ्चाम्नाया मोमानमहो नयुक्तिः· इत्या
शये नैवाभिदमयोक्तं ननु तन्त्रनाबावद्धत्वान्न रत्वादिति· यत्माचानोक्तं शरस्साधने·ता·त्र· स्त्रहो· परं
पदमार्गानुरोधगणाकश्रेष्ठानां भयादित्यर्थः· आगमे :· प्रमाणं· युक्तिमाणिनसिद्ध्यति· एत
दभिप्रायेणा· इदमनादृशं मयोक्तं तत्त्वतः· वस्तु स्वरूपास्थितेः· नोक्तं स्वरूपास्थितिर्नरोश्वरैर क्रूहपत्वा
त्· पक्षा· वत त्वतः· न मनत्वादिदमुच्यते· अन्यथा युक्तिसिद्धार्थकनेव स्तरतोप्यनुरोधो नास्माकं· वा· प
क्षांतरे· ननु विरुद्धं हठाद्युक्तिसिद्धमस्त्वा पुनः संकोचेन तन्त्रमतानुसरणां कुतः इत्यत आह वकुलांत त्वा
त्· यं दृश्यच्छस्यच्छयोरंतरे शीघ्रफलत्वात्तस्य वकुलत्वेनापि संभावनीयां करणस्या पयंतः स्वकुलस्वसंमी
वनायां चमत्पोपयोगि बोधनिकयोमेरुपर्ययपोस्तत्त्वत्वादिति भावः ॥१६॥ अथ यत्क्रांतिसं
स्कारयोगयं शरं विवक्षत्स्व रूपयुक्तमाप्यनवलनमाह कृतापनांशयुक्तकोटिज्याम त्रिनांशज्या

२७० णगुणिता विभक्ताः द्युजीवया लब्धं धनं स्पष्टियापनाशमुक्तं वलनं लवाद्यमिति॥ अयनांशसंस्कृ
तग्रहस्य कोटिज्या चतुर्विंशत्यंशज्यया गुणिता॰ अयनांशसंस्कृतग्रहक्रांतिज्योत्पन्नद्युज्यया
270 भक्ताः फलस्य धनुर्भागा घ॰ नदिग्याप्यनाशं॰ अयनांशसंस्कृतग्रहायनादिक्रू वलनमुक्तं॥ १७॥
उपपत्तिं मतिज्ञाभीते॰ आत्रोपपत्तिरिति॥ ॥ अथ प्रतिज्ञानामपपत्तिविवृत्तौ गोले विषुवद्वृ
त्तादिग्विभागमाह सर्वतः क्रांतिसूत्राणां ध्रुवे योगो भवेद्यतः॰ विषुवन्मंडलं प्राच्यां ध्रुवे याम्या
तथोत्तरेति सर्वतः विषुवद्वृत्तसमपरिधाम्यः क्रांत्युत्पन्नसूत्राणां गोले वृत्ताकारपरिणता
नां यतः॰ कारणात् ध्रुवस्थाने संपातो भवेदतः कारणात्॰ विषुववृत्तं प्राच्यां॰ उपलक्षणत्व
त्प्रतीच्यां॰ च॰ देशानवच्छिन्नगोलध्रुवानुरोधेन पूर्वापरं स्यात्॰ ध्रुवे द्वे क्रमेण दक्षिणोत्त
रे स्यातां॰ क्रांतिसूत्रं याम्योत्तरमिति भावः॥ १८॥ अथोपपत्तिहेतुभूतं क्रांतिवृत्तानुहस्यविव

भागांगोलस्य क्षितिजः कुदं॰ वं निरूपयति॰ सर्वतः द्वेपस्त्राणांध्रुवाक्षितलग्नतेः योगः कुदंवसं
ज्ञोयं ह्रेप्रोवलनबोधकृदिति॰ सर्वतः॰ क्रांतिवृत्तं सर्वप्रदेशेभ्यः द्वैपशब्दवाच्यशास्त्रस्तस्त्रा
णांगोलेवृत्तेनयादि॰ ध्रुवस्थानाच्चतुर्विंशभागांतरेः संपातो यः स्यात् कुदंवसंज्ञोवगम्यः प्र
कृतेस्य प्रयोजनमोहवलनेति॰ प्रतिपादितवलनस्वंहृयस्यावबोधकर्त्री॰ एते ग्रक्रतानुपयुक्त
त्वनिरासउक्तः॥ ॥ अथेदमेवस्फुटवलनोपपत्तिस्तित्रिभिः श्लोकैः॰ तत्रापमंडलमाप्याप्या
म्याशोम्पाच दक्षसरा॰ कुदंवभ्रमवृत्तंचव ध्रीयोत्थातितोध्रुवात्॥ २१॥ गोलेतु क्षितिजतुल्यां
शेस्तत्रप्याक्रांतिसिंजिनो — कुदंवध्रुवंसप्रोतप्रतेम्लथनपानयेत्॥ २२॥ कृत्वा वृत्तस्थस्थे
हांकं तत्तच्छलात्स्वांकभागपो — तद्वृत्तांतरकं विंछारापंनवलं न दिशाभिनिएतनः॰ कुदंवद्रपस्था
ने॰ नित्यमनवरतं॰ क्रांतिवृ तहृयप्राच्यपरवृत्तस्यकमेराग द्विणोत्तरदारेकः॰ पथाविषु

२७१ वद्वृत्तस्य ध्रुवयोर्दक्षिणोत्तरगतया क्रांतिवृत्तस्य कदंबयोर्दक्षिणोत्तरेत्यर्थः — कदंबयोरस्थिरत्वे
न तद्दक्षिणोत्तरयोर्ध्रुवस्थानानुरोधादस्थिरत्वे क्रांतिवृत्तस्यानपरतं प्रवहभ्रमणादिति संदे
271 त्यनेनसूचितं अथ याम्योदगादिमागमस्त्वावलनस्वरूपदर्शनार्थं निवद्धगोलेऽत्र कदंबभ्रमणवृत्तनिर्वंध
नमाह कदंबेति: निवद्धगोले पर्वोक्तं ध्रुवस्थानं दृष्ट्वा तत्पार्श्वं समंताच्चतुर्विंशत्यंशैर्गोल
पृष्ठस्थैः कदंबयोः प्रत्येकं भ्रमणज्ञापकं प्रवृत्तं वंशशलाकादिनिर्मितं वध्नीयात्. तत्र कदं
बभ्रमणज्ञापकवृत्ते: क्रांतिज्या: ज्यो: स्यात्. यथा त्रिज्याथा त्यार्द्धवृत्ते विषुववृत्तादेत्रि
ज्याप्रमाणेनानुशेधान्न्यान्तथास्मिन्वृत्ते क्रांतिज्येवज्याः परमक्रांतिज्यामितव्यासार्द्धे परला
दिति भावः: वलनस्वरूपं दर्शयति. कदंबध्रुवेति. निवद्धगोले कदंबद्वयप्रोतवृत्ते. तथाध्रु
वद्वयप्रोतवृत्ते. एतेऽस्मेवृत्ते: अत्र यत्तनपयापोगस्भ्रमणात्. कृत्वा हि नस्थं न्महस्य चिह्नम्

तिनेयेन: कस्ताहृत्न स्फुट ग्रहस्य भोगाविंबस्थानेहृयोर्द्वृत्तयोः संपातो यथा भवति तथा संनिवेशः का
र्य इति भावः तत्स्थानात् ग्रहभोगविंबस्थानोपर्य स्य यातनमारभ्यक्षपर्य्यः नवत्यंशांतरितस्वप्रदेश
योरितसहमो. तयोर् कपार्श्वत्रये नरालसूत्रमेवक्रांत्यंशाह्र्यं. दिशामायानवलनं ज्ञानी
यात्. तथा चैव लोनो भिन्न द्वुल यमिभि व्यत्ययस्या विषुवद्वृत्तदिग्भ्यः क्रांतिवृत्त दिशामेतं दन्तरेणावलि
तत्वान्नवत्यंशांतरितप्रदेश योस्तद् दृह्नि लो त्तरभूतयोरंतं प्रदर्शितत्वात्तत्र मेव पूर्वापरयो
रिति साधारणेन दिशावलनमुक्तमिति भावः ॥२२॥ ॥अथ सर्वदिशांवलनं सममेवेतिमंदभ्र
मोत्थपर्य्यत्यारयन्चलनस्वरूपं प्रकारांतरेणसार्द्धश्लोकेन दर्शयति. अथवापरीतः खेटचिन्हा
त्स्वां शांशकेन्यसेत. त्रिज्यावृत्तं कुजे तस्मिन्ध्रुवषुवक्रांतिवृत्तयोः ॥२३॥ अंतरे त्यापनतत्स्यादि
ध्रुवातेसोमध्यमपादिगिति. क्रांतिवृत्ते ग्रहभोगस्थिन्हमारभ्य नवत्यंशांतरितप्रदेशे त्रिज्यया व्या

१३२ साद्धिवृत्तंगोलेयाम्येतोन्यसेतत्· तस्मिन्नत्र हभोगाविहीयेपस्मिनि ज्ञात्वा वृत्ते· विषुवद्वृत्ते मेकांनिवृ
त्तप्रदेशयोत· रत्र एलेन्क्रांत्यंशजुल्यंतद्वलनमायनस्यात्· विषुवत्प्रदेशाउत्तरदक्षिणादेक्रां
272 तिवृत्तप्रदेशानरद्वं· एतनायनांशवलनमुपपन्नमित्युक्तं॥ ॥उक्तमेवमंदावबोधार्थंस्फुट
यति· साद्धेस्मेत्तेककन्नेपणा· अयनादिकदंबौ चस्यातांहृत्तद्वयेमगो॥२४॥ अयनवलनं
तस्मात्त्वायनौ देयप्रज्ञायते· यतोस्मभिन्नगोलेपमयनादिर्यथापयाः॥२५॥ तथात्र यास्त्रमत्तेष;
कदंबोनितमंडले· अयनान्यस्थावेष्ठं कध्रुवप्रोतसुवृत्तगो॥२६॥ ध्रुवप्रोतस्थयाद्वयार्ल्कदं
बोनिजमंडले· अर्द्धस्यातात्तोयस्माद्वलनंतात्मितमर्वेरिति· वृत्तद्वयेकगो· ध्रुवद्वयप्रोतवृत्त·
कदंबद्वयप्रोतवृत्तंच· उभयोरेकं· सर्वावच्छेदनप्रवार्थयांतराभावसात्रगतोपस्थितो; अयनादि
कदंबो· अयनादि·गस्थिरंकं·तिवृत्तोयमकरकर्कयोराशि प्रदेशो· कदंबावुभो· स्यातां· कदंबप्रोतवृत्ते

कदंबयोः सतः सिद्धत्वात्तास्मिन्पतनादिस्थ ध्रुवप्रोतवृत्तेन सहोभयोर्नामैवापनादि कदंबौ ध्रुवप्रोत

वृत्ते इति फलितोऽर्थः॥ तस्मादुक्तहेतोः॥ अयनांशे यत्र हि भोगांशे वित्तं सत्पापतं चलनं नोत्पद्यते ध्रु

वप्रोतवृत्तात्कदंबप्रोतवृत्तस्य पृथक्स्थितत्वाभावेन तत्स्थाभावात्॥ ननु अयनांशे ध्रुवप्रोत

वृत्ते सति कदंबौ ध्रुवप्रोतवृत्ते कुतः स्यातामन्यथा त्वयनांशाविपि कदंबयोर्ध्रुवप्रोतवृत्ते स्थितत्वापत्तेः॥ क

दंबयोः क्रान्तिवृत्तोपरि सर्वावयवैः सह संबंधस्यानुत्पत्तेरित्यतो यतनादि कदंबयोरसाधारणं सर्व

था ह्युपकारणामुक्तपतत्यहं नि॥ गोले॥ निबद्ध गोले॥ अयं॥ स्थिरं क्रांतिपातिवृत्तस्थैमकरकर्कटादिप्रदेशहेतू पा

पनादिः॥ यथा यथा प्रवहवायुना भ्रमति स्वालेरात्रत्वमनह्यमार्गे॥ तयातथा॥ तदुक्तं एषेनेत्यर्थः॥

एषः क्रान्तिवृत्तस्य पात्प्येभरद्यपतेन प्रतिपादितः॥ कदंबः॥ स्ववृत्त॥ ध्रुवात्पारेन स्ववृत्तौ वै शां

शांतरित वृत्ते हारगन्नाष्वेभवहवायुना भ्रमति॥ एतेन कदंबयोर्ध्रुवस्थान स्थत्वासंभवः सूचितः॥ म

२७३ नोध्रुवप्रोतवृत्तेकर्तृत्वयोरपवादिना महास्थितिः स्वपक्षेत्यर्थः । अपनमिन्नस्थलेऽपि ध्रुवप्रो
तवृत्ते कर्तृत्वयोरव स्थाने नास्तीत्याह । अपनान्येति । अपनातिरिक्त गस्थिरक्रांतिवृत्तप्रदेशस्थं य
हूं मोगास्य चिन्ह । तस्मिन्ध्रुवप्रोतवृत्तास्थितेसति ध्रुवप्रोतनतं पाश्लथमेनादशांक कहयाहवात ।
कर्तृत्वः स्वभ्रमणावृत्ते अहर्ज्यान्तरितः क्रांत्यंशेरहर्ज्यावत्यारेखानेरंजरसंज्ञान्तं प्रदेशेतादृशः वस्त
ताध्रुवस्थानात्परमं क्रांत्यक्क मज्यान्तरितं ध्रुवसत्रे पत्स्थानं तत्कं इम धि[illegible]स्य परमक्रांतिज्यो
व्यासार्द्धेन पद्धतं तत्क्षं इवभ्रमवृत्तं एवोक्तं वृत्ताभिन्नं । तत्र परमं क्रांतिज्यानुल्यव्यासार्द्धभिन
मध्यस्त्रात्कर्तृवृत्तं । येनमल्लस्सममहर्ज्याकारं क्रांतिज्ये ते तत्क मज्ञपपन्नं नैवेति । यस्मादिदम
स्मात्कारणात् । तदहर्ज्यायाशिमितं वलनमापन्नं स्यात् । ध्रुवप्रोतवृत्तात्केषप्रोतवृत्तस्य पृथक्स्था
नास्थितत्वात् । इति शिरोमणौ गोलाध्याये वलनवासनावसरे हृषितत्सम्पूर्णेति सचितं ॥२७॥

अर्द्धस्याहृपवलनंकेस्य क्रांति स्पष्टस्य तस्मात्‌ अयनेऽहतकालांशा क्रांतिस्यासममेवतत्‌ । कर्द्धम्भ
महत्तेहि घ्रुरात्रवलयानुगमिति: अयनं सधोवलनाभावस्तत्‌ न्यत्रवलनं मस्त्यघतेतोपनाशिंस
धितोपेउद्धृता: ताता: कालांशालेषां या क्रांतिस्यानयानुस्यंनद्वलनं । एवकाएन्तेत्राश क्रांतिस्या
लेनवलनंपैरकंतनस्थत्वात्तिरस्तं । अत्रहेतुमाह कंदंबेति । हि । पतोपास्थित्वं तेवलनंप्रदर्शितं नव
दंवभ्रमवृत्तं ध्रुवकेंद्रत्वाघ्रुरात्रवृत्तानुवृत्तानुरूपं । तस्याकालांशज्येव । विषुवद्वृत्तानुकारवृत्त
स्थत्वात्‌ । ननु कदंबकेंद्रकचतुर्विंशत्यंशव्यासार्द्धवृत्ते वलनमपपन्नं पेनद्रेत्रांश स्यायाः वलनं लंसि
द्धेत्‌ ॥१२८॥ ॥अतोवलना नयनोपजीव्यपतासंधितोतांशानां कालस्यापि सिद्धत्वात्‌ तत्र तेनाप
नादितोवाऽऽस्यासाकोटिस्पष्टाय लात्‌ । अस्य: कालस्यकार्यकाठाघ सराजितद्दितयतो
वलनस्यायनोद्भनकालांश क्रांतिस्यानुस्यत्वमक्रमतः कारणादित्यर्थः । अपनसाधितोवग

२७४ नग्रहभोगस्यभुजज्यायाभवतिसा॰ग्राहात्॰गणितागतात्स्पंनांशसंस्कृताद्ग्रहभोगादित्स्पष्टः॰का
ष्ठिज्यकायपर्यवसन्ना ग्रहभोगावधेर्मेषादेरयनसंधिस्थं यदंतरितत्वात्॰अस्याः॰कोटिज्या
274 पाः॰त्रीटाद्यहृपरेतिनः॰सिद्धांतशिरोमणौ गोलस्पष्टाधिकारे कोठादिस्पर्शतज्जकोटिज्या वाह्निज्या
गुणाः स्व स्वादि न त्ययासाः चापीकृता भ्रम्वदयोविमुक्ताः कोटादिकानामपि पासवोवेस्फुटाः
कर्णोदित्र्यपादयासु स्फुटकारकशात्॰कालज्यासाध्या॰तदुपपत्तिस्तु मपामहे चेत् घ्याख्याव
सरेनिरूपिता॥२६॥ कालज्याद्वारा क्रांतिज्यासाधनेकलनानयनप्रपंचस्मिंत्याहतेनेपत्रिम
जीवाभ्रान्त्र दघज्याद्यता फलं॰कालज्यास्या॰क्रांतिनावोत्पलोक्तावलनज्यकेति पतः॰कालज्या
साधनमावश्यकं॰तेनेहतुनेत्यर्थः॰इयं॰अयनांशसंस्कृतग्रहस्य कोटिज्या॰त्रिज्यया गुणिताग्र
हद्युज्यापाभक्ता॰फलं कालज्या॰पाकोटिज्या साहोरात्र वृत्ते जीवा प्रज्ञा गोले अतोद्युज्याप्रमाण

सिद्धा खतः कोटिज्या। नद्वज्ञः करणाग्रा यांत्रिज्या परिणता सोरान्त्यहृते तेऽग्रा पतिः। अस्याः कालज्या याः
सकाशात् क्रांतिज्या साध्या। सा तु पूर्वोक्ताक्षवलनज्या फलितेनाः क्रांतिज्याः पर्यकालज्यायाः परमक्रांति
ज्या त्रिज्या गुणाहराविति त्रिज्यया गुणाहरसमत्वेन नाशाल्लक्ष्मायनांशे त्वाद्दिपूर्वोक्तमुपप
न्नमित्यर्थः ॥२०॥ अथ यत्प्रकृतं स्पष्टशरसाधनमाह अयनेन वलनज्यावर्गहीनत्रिभज्याकृ
तिपदगुणितात्तेषुज्यात्त्रिज्यया यत्। फलधनर्णयम् सूत्रक्रांतिसंस्कारयोग्यो लवेषुख
खगवाणाः स्पष्टसंज्ञाः खविह्वलस्फादिति। आनीतशरस्य ज्या। अयनवलनज्यायाः वर्गेण
हीनो यस्त्रिज्यावर्गस्तस्य मूलेन गुणिताः यत्फलस्य धनुः स ट्वेषां स्वाद्ग्रहस्य शरः स्पष्ट
संज्ञकः स्पष्टत्वं स्फुटयति। क्रांतिसंस्कारयोग्यः पूर्वानीतशरस्य हि रूपस्यैतादृशः न तु पूर्वश
रेणाकदाचिदयमित्यर्थः॥ २१॥ ननं यस्य यसा क्रांता शवनकला दृग्गमाणा इत्यतो

२७५ गोलास्थित्या प्रत्यक्षप्रमाणेनागम्यरविनिरूपणार्थं प्रमितानीति। अत्रोपपत्तिरिति। उक्तं शरा
नयने। गोलस्थितिसिद्धत्वमुच्यते। तेन प्रत्यक्षप्रमाणेनागमप्रामाण्यमप्युक्तमिति भावः॥
275 ॥ प्रतिज्ञातं गोले दर्शयति। ध्रुवप्रोतवृत्तेलग्ना ये भवंति स्वविवरे दृग्वृत्ते तेषां नतांशे स्फुटा स्युः श
रांशा निरक्षाद्बुधे लिप्ति जक्रांति संस्कारयोग्या ग्रहाणामिति। ग्रहाणां। अत्रास्मिन्नो विंबकेंद्र
स्थानं। क्रांतिवृत्ते क्रांतिवृत्तेनासन्नाः प्रदेशाः। अनयोर्मध्ये। ध्रुवप्रोतवृत्ते विंबकेंद्रसक्तेये
भागाः भवंति। ते स्पष्टसंज्ञाः शरभागाः। विंबसक्तं ध्रुवप्रोतवृत्तं यस्मिन् ग्रहभोगस्थाने क्रांतिवृत्ते ल
ग्नं तद्वृत्तं पूर्वागतशरात् तस्य शरस्याप्रसिद्धत्वं सिध्यति। नन्वेवं विंबकेंद्रसक्तध्रुवप्रोतवृत्तस्य
ग्रहभोगस्थानात् क्रांतिवृत्ते पूर्वापरांतरे योगवसंलग्नत्वात् अत एव तत्स्थानं भोगस्थापनं ग्रहल
मग्रस्फुटं। ततो ध्रुवाभिमुखशरांकं स्वाभिमुखशरात्पूर्वीकारदिति गेनः सिद्ध अपमेव स्पष्टवेन

व्यपदेशितः॥ क्रांतेर्ध्रुवाभिमुखत्वेनसज्ञानीपनयापरिणतः॥ स्पष्टक्रांतिसंस्कारयोग्यत्वेनभांश
राचार्यादिभिरुक्तोनमयैवोक्तः॥ तथाचसिद्धांतशिरोमणौयदुच्छायाधिकारे॥ त्रिज्यावर्गा
द्पलवलनज्याकृतिंप्रोज्झ्यमूलंतच्छिर्यच्छ्यायुक्चरविशिष्टस्याग्नित्रिज्ययासः॥ यद्वाराशित्र
यपुत्रखगाघ्रज्यकाघ्नत्रिमौर्व्याभक्तः॥ स्पष्टोऽभवदितिनियतंक्रांतिसंस्कारयोग्यपरमिति॥ एतद्व्या
ख्यापपत्तामराचोऽसद्विसरेखलोलोऽरितिभावः॥ २२॥ अन्याशंकांनिषेधयति॥ अथयपूर्वाग
तायोसोशारोनयष्यगातिचेतः॥ नस्यमाररायनदृशः॥ कर्मवार्थंनद्भवेदिति॥ पूर्वोक्तः॥ स्प
ष्टोयुक्तोयः॥ शरोयः॥ असौ॥ नस्पष्टशरादिकः॥ पूर्वोक्तः॥ शरोध्रुवाभिमुखत्वेनसिद्धोनकदम्बा
भिमुखत्वेनअग्रमाणाभावाद्धेतोर्वाक्यमितिस्पष्टक्रियायांनिर्बंधनंव्यर्थमितिभावः॥ उत्तरयति॥ वस्तु
मानेति॥ तदा॥ ध्रुवप्रोतवृत्तंग्रहभोगीयक्रांतिवृत्तप्रदेशलग्नंग्रहबिंबकेंद्रलग्नस्पवश्य

२७६ 276 मिति कल्पनेश्चस्यार्थः॥ बहूपमार्गमापनदृक्कर्मवशंर्थस्यान्॥ दृग्वाभिप्रायिकस्य ग्रह भोगाद्भवाभि
प्रायिकग्रहभोगस्य दृक्कर्मं निरर्गोवाधिकत्वादृष्टप्रतिपत्ति सर्वं यथासिद्धायनदृक्कर्मणोनु
पपत्तिः॥ पूर्वोगतग्रहभोगस्यैव लम्भते आपनग्रहभोगत्वेन सिद्धेरिति भावः॥ आत एव सिद्धा
न्तशिरोमणौ गोलाध्याये: कांतिसाम्येऽशरं केचिन्नान्यंते कुबुद्धयः॥ पर्यवमापनं ते स्त्रे दृक्कर्मानै
व किं कृतमित्युक्तं॥ ३३॥ अयेत दानपनोपपत्तिज्ञानार्थं शशोत्यं तं हे तमाह पूर्वोक्तशर
ज्ञा वास्यालकर्णः स्फुटशरज्याकः॥ कोटिर्भुज लग्नघन त्रांशज्या द्वे नेशरोत्तवेद्यो॥ के इंव प्रोत्तह
ते पूर्वोक्तशरज्याकर्णः स्पष्टशरज्याकोटिः॥ मतघ्न त्रांशज्या॥ तयोः॥ कर्णमूलकोटिम
लयोर्मध्ये क्रांतिवृत्तसंबंधेन पघ्नएत्र हेत्नस्यप्रदेश हूपं खंडं तस्पज्येत्यर्थः॥ भनः॥ इंद हे तं पूर्वा
चार्यैः क्रान्तेरोधेनोक्तं स्वस्थानतानत॥ सत्त्वमदृष्ट्या तपुक्तमेननतः॥ स्फुटा स्फुटशरज्यापोर्ग्रह विंवकें

द्वयं समयानान्तकोटिकरणोपपत्तावपि तन्मूलयोः क्रान्तिवृत्तस्थत्वात्तस्य च तिर्यक्त्वेन तन्मूलां
तर्वर्त्ति क्रान्तिवृत्तप्रदेशस्य कोटिस्थानत्वेनुसूत्रानुकारत्वाभावाद् ऋजुत्वमनुपपन्नं । एतेनाऽसिद्धां
तसंदर्शनेन स्पष्टज्ञत्वं गणितानभिज्ञमतापादनं निरस्तं तत्फलं न चान्यत्र ध्रुवर्त्ति घटीरात्रवृत्तप्रदेशस्य यस्य
कोघनुगोधेनर्जुत्वादृजुत्वस्य कं पुनः क्रमिति वाच्यं । मूलयोस्तिर्यक्त्वेनैव घटिकावृत्तीयप्रदेशस्याप्रसं
लग्नत्वात् । एकतरमूलसंलग्नत्वेनाप्यज्ञोक्त्याद् उक्तयोः कोटिकरणयोरनुपपत्तेः । तथाहि कर्ण
मूलादृजुसूत्रमहोरात्रवृत्तप्रदेशाद् यं कोटिस्पष्टमतः कोटित्वमसिद्धं । कोटिमूलादृजुसूत्रमा
होरात्रवृत्तरूपं कर्णसूत्रे लंबाकारमतः किं चिन्त्यं तथाऽस्यैव कर्णत्वं न संपूर्णस्य तत्कर्ण
णोनुपपत्तिरित्यलं विचारेण ॥ ३४॥ अथ साधकं वद्ध्रुवमाह चापनवलनजीवा पूर्वमु
जः स्याद् यनवलनेऽजीवा मूलभूगर्भमध्ये भवति भुजनोत्कोटिरक्षत्रिभत्या श्रवणं

२७० दृतिकुणीभौ दंतरंचाकं रखामिति॰ एवंमुपपत्स्यवसरे ध्रुवभ्रोनभ्ले प्यादित्या दिनानि हृपितेत्यर्थः॰
अयनवलनज्यायाः मूलं ध्रुवप्रोतिवृत्ते कदंबभ्रमहत्ताय व्यासार्द्धं सूत्रैकेंद्रा द्वहृत्का लांशं क्रांति
277 ज्यामितांतरे॰ भ्रू गर्भभ्रव॰ अनयोर्मध्ये यासत्त्रह् यावुधजनो कायच्छि: कोटि:॰ भ्रा हृक एवायो
ऽंबुधानां सर्वेषां मान्यमितिसूचनार्थं जनपदेन धावनं हृतमिति शेषं॰ अत्र सूत्रे॰ भृगर्भमा
रभ्यकदंवपर्यंतं इति॰ सूत्रहृपमंतरत्रिज्याासार्द्धं रूपी: ॥३५॥ स्पष्टशरनयनोपजीव्यानयनं ता
मुद्दत्रे खेपति॰ वलनत्यावर्गोहा नाम्निज्यावर्गात्पदं यादि॰ त्रिज्याकर्णो कोटिहृपंतदेष्टुस्याश्कतोच
किमिति॰ स्पष्टार्थं॰ ॥३६॥ अस्मात्स्पष्टशरानयनमुपपन्नमित्यभिप्रोयेणाहलच्चा स्पष्टशरज्यास्या
धनुः॰ स्पष्टशरोभवेत्॰ कोटावपिभ्रूयो धः॰ स्पष्टापांभ्रुवभसंभूस्वहमिति॰ लक्ष्या॰ रछोपपन्न हृपेसर्थः॰ अ
स्याः स्पष्टशरज्यायाः॰ अयनवलनजोवेत्याघ्रस्फलमिति भावः॰ अनकदंबप्रोतवृत्त स्पष्टशरस्यत्रिज्याक

रो संबंधेन कदंबोन्मुखत्वं तथा स्वष्ठशरस्य कोटिसंबंधात्कोयस्याभिमुखत्वं न ध्रुवाभिमुखत्वं प्रत्यक्
कोयस्य ध्रुवसंबंधाभावादित्यत आह कोठाठि ति · ध्रुवस्थानादूर्ध्वाधोवाच्छिन्नायामपि को
ठौ स्वष्ठशरे ध्रुवतारोन्मुखएव · ध्रुवमानवृत्तांशत्वादिति भावः · ननु यत्र हमोगच्छिन्नस्थाने कदं
बध्रुवसंप्रोतवृत्तवृत्तसंपातं कृत्वापवलनं तत्र चंचमस्य हृतं तद्ध्रुवप्रोतवृत्ते यत्र रविबिंबसंबंधाभावा
त्स्वष्ठशरावस्थानाभावः स्वष्ठशरावस्थानं तु यत्र रविबिंबकेंद्रसक्तेः ध्रुवप्रोतवृत्ते पत्तोतिरिक्ते
प्राप्तिमतः स्वष्ठशरकोयोरभिन्नवृत्तस्थत्वाभावादनुपपत्तिः कथं स्यादत आह चध्रुवप्रोतवृत्ते
यत्र रविबिंबकेंद्रसक्तं पतत्रं कांतिवृत्ते स्वासन्नं लयं तत्स्थाने स्वापनयत्र हमोगविद्धम्नेकदंबप्रो
तवृत्तमानायतत्रैवापनवलनत्वेनोपपत्तेः कोटिस्वष्ठशरयोरभिन्नवृत्तत्वाभावाप्यलाघ
कोनुपारतिवाच्यं · तद्यापि नयत्र हमोगोत्पन्नायनवलनजकोटिर्यत्रापतेरितिचेन्न · यूर्वे ·

२०८ स्वल्पांतरेणासुखार्थं ग्रहभोगीयायनवलनस्यादत्तत्वात्स्वल्पत्वात्प्रापनग्रहभोगीयायनवलनस्य
हानुस्पष्टशरसाधनं सत्त्वमिति गम्यते॰ न चापनग्रहनिरूपणात्प्रागेतन्निरूपणमसंगतमिति
278 वाच्यं॰ एतन्निरूपणोत्तरावश्यकत्वयात तन्निरूपणानंतरमपि संगच्छते॰ उभयथा दोषाभावकाश्य
त्॥२७॥ ॥अथ स्पष्टक्रांतिसाधनं पद्येनाह॥ एकान्योवस्फुटशरएव मयोः क्रमेणायोगांतरं ग्र
हत्त्वाघ्रवमः स्फुटेषे सो॥ संस्कारादि विषुववृत्तनभोगविंवकेंद्रांतरे ध्रुववृत्तगते व घेपरांति॰ अभि
न्नाभिन्नदिशोपेस्वस्पष्टशरकांतिप्रयुक्ते तयोरेकदिक्क्रमेण योगांतरं ग्रहस्याशघाक्रांतिः
स्पष्टा॰ असे क्रांतिःसंस्कारादिकः योगादिकः योगादिशोद्भविवादएव॰ अत्र ते रेण अधिकारे गोलस्य
र्थः॥ गोले स्पाः स्वरूपमाह विषुववृत्तेनोत्ति विषुववृत्तप्रदेशा ग्रहविंवस्य केंद्रं॰ तयोरंतरे ध्रुवप्रोतवृत्तस्थ
स्पेपत्यर्थः॥२८॥ अथेदं गोलस्थितत्वाद्दष्टविद्वन्मृगमनाः कदंवरूपशाणगोलास्थितेति सिद्धं स्पष्टमा

नेशरक्रांत्योरात् कदंबस्थलेऽग्रकहया नुरोधात् मान्नेशरस्य स्फुटाः खांकभागाः स्फुटक्रांतिभागाः
षडंगानि तत्रायनादिस्थमेतद्ध्रुवप्रोतवृत्तामिति कदंबस्थाने हि निश्चयेन ध्रुवप्रोतवृत्ते इति पूर्वो
क्तास्वरूपनिरूपणानुरोधात् क्रांतिवृत्तस्य द्वादशांशप्रदेशात्मकराशिमानेन कसंतरेणासर्वं धस्फुटा
वाच्छस्पतत्वात्पंशाः स्व षष्ठाः स्पष्टक्रांत्यंशाः षड्भिः न कदंबस्थाने हेतुमाह अयनादिस्था
मिति ध्रुवं प्रोतवृत्तं एतत् कदंबस्थानसंबद्धं अयनादिस्थः अयनसंधिस्थं पतितो भवति॥२९॥ उ
क्तानयनं स्पष्टयोः शरक्रांत्योरत्र न घटतीति दूषयति गोलायनादिव्याति रेकराशोनस्फः स्फुटः क्रां
तिलवा विधेला स्फुटेषु भागा अयनादि भिन्ने क भकारादि निचिंत्यमेतदिति गोलायनसं
धिभिन्नक्रांतिवृत्तभागाः स्पष्टक्रांत्यंशा उक्तप्रकारेण स्वच्छे मिताः न भवंति गोलसंधौ घज्या
या त्रिज्यानुल्यलादपनवलनज्यायाः परमक्रांतिज्यातुल्यत्वेन तत्कोटेस्त्रिरणिघज्यावे

२७५ नोक्तप्रकारेणास्पष्टशरांशाः षड्भाधिकाः क्रांतेः अन्यत्वात्स्पष्टक्रांतिः षड्भाधिकापि लभ्येति
सिद्धाः एवमयनसंधावायनवलनस्याभावात् कक्षोर्ध्वस्त्रिज्यातुल्यत्वात् उक्तप्रकारेणास्पष्टशरां
279 शाभवंति क्रांतेः परमत्वात्स्पष्टक्रांतिः षड्भाधिकाः अतो गोलायनादिव्याप्तिरिक्तोऽस्तु कः अ
न्यत्रायनवलनस्य कोटेः सत्रिराशिग्रहघज्यातः किंचिन्न्यूनत्वेन स्पष्टशरांशाः नवत्यूनाः अ
तः क्रांतिरपि चतुर्विंशत्यासन्नाधिकापि यमाभावात् तत्संस्कारस्य षड्भाधिकत्वानुपपत्तेः यथा एव
कराशिज्या १८।५।३० क्रांतिज्या ३२।५०।३६ घज्या १८७।१।२८ ग्रहकोटिज्या १६५।२४।५८ आ
यनवलनं ७४।३।३६ अस्य कोटिज्या ११६ आस्यांशाः ८७।३० ग्रहक्रांत्यंशाः ११।३० अनयोः
संस्कारे स्पष्टक्रांत्यंशाः एकोनाशीतिर्न तु षड्भाधिकत्वं पलाः एवमन्यत्रापि अत्र हेतुभूताः स्पष्टश
रांशा अपयानयनासिद्धाः इत्याहस्फुटेषुभागा इति अयनसंधौ चलनाभावात्स्पष्टशरानयते

नस्वच्छशरणं शाः नवनिः· अन्यत्र तु ज्वलनोत्पस्यास्वच्छत्वेन्यूनताः आनपनसिद्धागोलास्थि
तिविरुद्धाः· उपसंहरति इतानि· एवमुक्तीनि देषेण· एतत् स्वच्छशरणनपनं· स्वच्छकां
त्यानपनं चावि चां पं संगतमसंगानं वेति· सर्वोक्तिवाच्छिंत्यमिति नासिकासकोचनोक्तं· स्वच्छ
तपातद्साद्िति नोक्तं· पद्यपि आपनमस्तदलनेन स्वच्छशरणं शाः सर्वत्रनवत्विनासिद्धापा
पि स्वच्छकांत्यं शाः षद्धाष्ठिलेनासिद्धा इति पूर्वोक्तस्वच्छकांत्यानपनमयुक्तमेव ॥५०॥ पू
र्वोक्तस्वच्छकांत्यानपसनं संगतत्वात्स्वकारं तरेणासंगतं स्वच्छकांत्यानपनं श्लोकाम्यामाहय
हापमस्यान्विगुणाभिघातस्विमाद्यखेठघ्नोगोनभक्तः फलस्य चांपं यरतो पमोन्यों शा
घः स्वहितकच्छास्युगिवपोगो ॥५१॥ एकान्यादिसेभवतः क्रमेणात द्वाकुर्जीवाग्निमयुक्तखे
ठान्· घुर्जीवपाग्नेस्त्रिगुणेनभक्तजज्ञायमं शाघपमः स्फुटः स्यादिति· ग्रहस्पष्टितापाकांति।

२८० 280 पूर्वक्रांतिर्दिक् स्यात्॰ तस्याः शरस्य चाभिन्नाभिन्नदिशि क्रमेणायोगांतरयोर्भितस्यायोगा
नवत्यधिकसमदाशीत्यधिकशतान्छोधितोध्रुवस्ल स्पष्ट्येत्यर्थः॰ सत्रिभाग्रहात्‌ उत्पन्नं घु
ज्यपागुणिता त्रिज्याप्ता भवेत्फलस्य धनुः शरादि क्रांतिः स्पष्टा स्यात्॥४२॥ द्वितीयक्रां
तेरप्रसिद्धत्वान्निरक्षे गगणायायपर्णिं प्रति जानीते अत्रोपपत्तिरिति॰ अत्र नग्रहद्वितीयक्रांतो पु
क्तिर्वक्ष्यत इत्यर्थः॥ ॥तत्रगोलेन तत्त्वं दृष्ट्वं दर्शविमलहानपनोपप कं दृष्टे त्वमुपपन्नमिति श्लोकाव्रत्र
येणाह कदंबप्रोतवृत्तं पद्महविंबोपरि गच्छितं॰ तद्वत् क्रांतिविषुवद्वृत्तयोरंतरे शशकाः॰ ४३॥
अन्यक्रांतिः सापनापे पूर्वक्रांतिसमायताः॰ कदंबक्षवसंप्रोतवृत्ते संचान्यनत्तयोः॥४४॥ मे
षादिक्रान्तियोस्याकोशिष्ठपाद्यपक्रमान्॰ अतस्तस्याथ कंदेते वृत्तपोर्मेरतस्त्तिशमितिः॰ तद्वत्
ग्रहविंबकंदृष्छकदंबप्रोतवृत्तं॰ क्रांतिवृत्तविषुवद्वृत्तप्रदेशपोर्मध्यस्थांशशगाः॰ अत्र मंक्रांतिः प

द्धुवप्रोतवृत्तस्थक्रांतेः प्रसिद्धोऽर्कः। सा। अयनक्रांतिः। अयनसंधिस्थक्रांतिवृत्तप्रदेशे
पूर्वोक्तक्रांतितुल्यान्तरेण माहयन इति। कदंबवृत्त यत्प्रोतध्रुववृत्तयमोऽन्तवृत्तयोः पूर्वापरीत्वेन भावः
ध्रुवाभावात्। अयनसंधिस्थानातिरिक्ते यत्रचिह्नं तयोः। ध्रुवप्रोतकदंबप्रोतवृत्तयोः भेदात्। पूर्वापरे
नीरितत्वात्। ध्रुवप्रोतवृत्तस्थाक्रांतिरूपक्रांतेः कदंबप्रोतवृत्तस्थकर्णरूपक्रांतिरांतरीं क्रांतेर्वृद्धि
पाद्यस्तक्रांतिः। एतावद्द्वितीयक्रांतिगोलसिद्धमनेनोक्तमित्यर्थः। कदंबध्रुवप्रोतवृत्तयोरंतरस्य तु
वात्। द्वितीयक्रांतिकारणीभूतज्ञानाय स्पष्टे द्वे अयनांशाः उक्ताः स्पष्टं।।४५।। त्रिभिः भुवा
केः त्रैराशिकदर्शयद्द्वितीयक्रांत्यानयनोपजीव्यानुपातो द्वितीयक्रांतिः क्रांतिमूलस्थविषुवप्रदेशा
न्नियति। जंनुयत। तस्मिन्कदंबप्रोतवृत्ते शरभावांतरं।।४६।। तत्पाभुजाः सन्निमोऽन्तस्थक्रांति
ज्या ध्रुवस्यतः। तन्मूलभूमितिमितः। कोटिस्तु द्युज्याकामना।।४७।। भुजाभीज्याकाकर्णाः क्रां

२०१ 281 स्वग्रहस्य क्रान्तो यदि · तत्क्रोधाग्रात्रिज्याकृतस्वायमज्यायेति · ध्रुवप्रोतहृत्ते ग्रहभोगचिह्नस
क्ते विषुवद्वृत्ते यत्रास्त्रं लग्नं तत्स्थानं क्रांतिमूलं तत्संबंधिनो ध्रुवप्रदेशात् · तं मं ध्यर्के द्वंद्वं व
पातितो न वृत्तं शंकांतरे पद्धतं नात्रिभि जा त्वा ध्रुवद्वयसक्तं तस्मिन् · वृत्ते · कद्रव्यद्वयप्रोत
हृत्ते स्वग्रहचिन्हभोगसक्तस्य यो लग्नप्रदेशः ध्रुवस्थानं च · अनयोरंतरं त्रिज्याहृतस्थं ·
ध्रुवसूत्रस्थानात्तस्या द्विज्याः · सत्रिभग्रहभोगस्य क्रांतिज्या · कदंबात्पातितश्च वृत्तविले
त्वशांतरितवृत्ते कदंबप्रोतसूत्रा ध्रुवस्थानपर्यंतमंद्विज्याकासंशत्स्यास्य ग्रहपाभुताः · तन्मूलं ध्रुवसूत्र
सक्तं · मृगमंः अनयोर्मध्ये ध्रुवसूत्रे कृदेशाहृप्या सत्रिभग्रहस्य ज्या त्रिकाकोटिः · प्रतेत्यनेन पूर्वभा
स्करोक्तक्रापनवलनसंबंधेन द्वे तत्क्रामित दानीं तस्तु तनो क्रापनवलवसंबंधे वोक्तं · परं त्र्या
यनकलनं पुराणनं स्थूलं · ग्रहचिह्नस्य तत्र मुख्यला द्वा स्फुरचार्याक्तमापनवलनं सूक्ष्मं · स्पष्ट

क्रांतेर्नु विषुववृत्तस्थानस्याभ्यर्हितत्वेन भाचानानुरोधेनो क्रां द्वेत्रमस्थलमेवेति सवितं
भूगर्भमारभ्य क्रांत्यग्रं कदंबप्रोतवृत्तस्य तादृशो देशस्तस्य शायतीति स्पष्टः । त्रिज्याभितं सत्रं
करणीः । ततः । द्वेत्र प्रतिया रेखानंतरं उक्तद्वेत्रे कोघात्रिज्याग्मितः करणीपरिलभ्यतेनदृग्य हभो
गचिह्नीहृतापार्वीक क्रांतिज्यपयाकोघाकरत्यनुपातेन कदंबाभिमुखी क्रांतिज्यैव सिद्ध्यति ॥ ७८ ॥
अत एव स्पष्टक्रांत्यानयनमुपपन्नमित्यभिप्रायेणाह फलं द्वितीयापमौर्विकास्यात्त्र्यापवार्गा
शजमंस्कृतिर्या । तज्ज्या अतोग्रोक्तविलोमरीत्याकोटिः स्फुटापक्रमभागजीवेति । अनुपातो
त्पन्नमिष्टापफलं । यत्स्य द्वितीयापक्रांतिज्याकदंबाभिमुखी । तद्द्युतं राशिशरांतर्भूम्याकदंबोन्मुख
लेनेकज्ञानिता ज्ञातासंस्कृते पर्संख्यकायेत् विंवकेंद्र सर्वं ह्या कदंबाभिमुखीति । तस्याः ज्या ।
तन्सितापांस्कृतो प्रोक्त द्वेत्रानुपातोत्पन्नं कार्धान्तयनं स्प विसोमगारितेन । गुणाहार

२८२ योर्हं एतावता लघुत्वेनेन । निरूप्याकरीत्येतत्र कोटिस्तदा गमेन्नूर्येणकाकोटि रित्यनुपानोत्पन्नेन ।
।प्याकोटिर्ङ्गाभिमुखा स्वपक्षाक्रांतिरूपा विंबकेऽङ्गसंकरा । स्वपक्ष क्रांति स्वरूपस्य धूमवत्त्वेन तद्
284 नुमानं विंबके ऽङ्गसंके दर्शितत्वात् । यद्यपि बहिर्विंबके ऽङ्गसंकर धूमवत्त्वमात्तत्तस्य कोद्यापनयने तथा हि
तुच्छकं देवमेवात्त्वत्र संवंधे नोत्पन्नपादे नानुमानं समंजस तत्तद्धेतुनाम्यासत्यत्व साधके हेतु
नस्पसाध्य हेतुत्र कोटि संवंधात् । यत्र चिह्नसंकर धूमवत्त्वेन हेतुत्तस्छबेधासा धर्मीभूत यासाध्य
हेतुन कोटि संवंधाभावात् । तथापि त्रपनयं न चिह्नसंबंधेन प्रमाणो च्छ पारे कृ हेतु तस्छत्वा
भावात् तदनुपोन स्पार्शनात्वात् । अह चिह्नभोगस्छवंदं स्वह ननिरूप्याकृदं गाभिमुखत्वशरीरसं स्तृ
न क्रांत्यो धमारोगछ योः स्थितत्वेन पल स्यान्यज्ञातीयत्वे न यह विंबके इसक धूमवत्त्वेन हेतु स्छ
त्वाभावे यत्नत्पानस्यो चितत्वामिति दिक् ॥ ४८ ॥ ननु विदमालपनेपर्वग्रंथाउ कोउ पातस्या

न्यपि संदिग्धोपपत्तिकत्वाच्च प्रमाणत्वं कथमित्यत उपसंहारव्याजेनोक्तस्य प्रामाण्यं स्वव्यव
ति: एवं नवीनाः प्रवदंति हित्वा श्रीभास्करोक्तं प्रथमप्रकारं द्वितीयं तु तत्साधनत्वेनाहितो त्र सूक्ष्म
त्वतो गौरवमप्यदोष इति · एवं · ग्रंथार्थमज्ञेत्यादि स्पष्टक्रांत्यानयने · रवौ तु · क्रांतिसूत्रमंगो
लनलवज्याः त्रिज्यावर्गादपमवलनज्याकृतिं प्रोह्य मूलं पठितं पद्यं यत्र विशिखवसुताऽडिताफलिय
ज्यापातरहितभास्करोक्तं प्रथमं प्रकारं त्यक्त्वा ; पद्धत्या त्रिज्यपुत खर्गद्युज्यकार्ग्रिं भाव्यभक्त:
स्पष्टो भवतीति यंतक्रांतिसंस्कारयोग्यस्त्रिमितो यं भास्करोक्त साधनं तस्य विधिना स्पष्टमवलनक
स्यपंतात्यर्थः तथा तु भास्करोक्तस्य पूर्वं दर्शितं दोषत्वान्नवीनैस्तत्प्रकारांतरेणानयनं भि
न्नमेवाव्यभिचरितत्वाद संदिग्धोपपत्तिककालत्वं प्रमाणमिति भावः ॥ ननु भास्करोक्तं ल
घुभूतमिदं तु गुरुभूतमित्यत आह त्वत्रेति नवीनकल्पितानयने गोलसिद्धयपर्थत्वा

२८३ धनकलाद्वैरवमव त्क्रमज्ञानयने दोषो ऽप्यदृषणमिति भावः॥ प्राचीनाक्रमानयनमयनग्र
हचिह्नभोगोपायनवलनग्रहणग्रहचिह्नभोगोपपर्वोगतशरस्य स्पष्टत्वं प्रसाध्यते नापग्र
283 हचिह्नभोगोपायकांतिः मुंस्कृतेसवधाने दृष्टं नैवेतिध्येयं॥५०॥ अथ शरस्य स्पष्टत्वोपपत्ती
गपयिनयग्रहस्यायनवलनं श्लोकाभ्यामाह अयनवलनतो ग्रासं गुणघ्ने युजीवाघ्ययम ज्ञादिनजी
वाभाजिताश्चापमस्याः ततरहसमपांशाघ्न देशोऽवंपत्वखस नरवशनतत्र ग्रामिकं पाम्यवा
रो॥५१॥ सौम्यवाणगोऽप्यक्रमोद्वलयं स्पादपनयग्रहा— सौम्यापनेयाम्यापनेनह्यसमा
पनरीतिः आद्यस्य कदंबाभिमुखस्य शरस्य ज्यागणितनागतं यग्रहस्यायनवलनं स्पपापर्याना;
ध्रुवाभिमुखंग्रहकांत्यल्पज्ञस्पपाभाज्या॥ अस्याः फलहृपापान्पत्तुः॥ ततः धनुस्कल्पात्॥
कालांशात् ज्ञात्वाभि प्रापयेयोक्तवचन॥ धनुस्कल्पकालांशेभ्यप्रत्ययः॥ रहः आपनयग्रहकर्मणेो॥

शरीरसंबंधियत्स्पृशात्· निरन्तरदेशीयोरपकालांशेष्व उसन्नेद द्विलगावाणाय द्व्यमाणं कमि
कलयं उत्तरशरे उत्तमा द्वसमाणं पक्षयं तदा पनयत: स्यात्· एवमुक्तं यत स्यो तत्रापले·
द्विरणापने: उक्ता हेपरीस्वं· द्विरणाशरे उत्तमलयं· उत्तरशरे उत्तमलयामि स्वर्य: आपनग्रह: स्या
त:॥५२॥ संगत्यर्थमाह अत्रोपपत्तिरिति॥ ॥तत्र पूर्वं भूलोकपूर्वार्द्धे कस्यापपत्तिमालान्निस्याक्षो
ऽष्ट्रोबालतस्याघघस्यादोष: फलं वास्तवं न्यघस्याघ्रतेखहचिद्रस्य स्याप त्रिस्या द्वत्तेकामुकं: र्थप्रसाध्य
इति· ग्रहचिह्नसमकं कहं वप्रीति दत्तोपप्या सा द्धमित भूगर्भकर्द्वांतर सत्त्रिज्यात्मककरो· चलनसं
बंधिज्याप्राग्यपर्यादिना पदिष्ठ तत्स्वहक इं वाभिमुखं यत्र सहशरज्य मितकोटि: एवमनुपातो लब्धा
न्ति दृष्टिमिष्टाफलंशसत्यलक्षे ग्रहचिह्नसंबंधिघज्याक्षेत्रमुक्तो कोनुसत्त्वात्मको ग्रहचिह्नापनग्रह
चिह्नांतर्गतिकोति द्वत्तप्रदेशसंबंधिघटत्रवृत्तप्रदेश हृष्यो।१२६॥मत्तु कांति द्वत्तेनिर्पल्कात:सः

२८५ 284 अनुपात्तागत:॰ अपघटत्वाप्रमाणामिद्धः॰ हं त्वयनकालांशस्यनपासंख्याज्ञानार्थमित्या
वृत्तप्रसाध्य:॰ त्रित्वाप्रमाणमपि ग्रणात्‌। कार्यत्व थे॰ अन्यथाघटत्वाप्रमाणेनत्वानामनुमे
यत्वे बोसंभवात्‌॰ ननु पाचत्रित्वपप्रेणगुणाहरयोसमत्वान्नाश्रणाद्यनवतनजीवत्वाघर्द्धमुपपत्त्या
मेतिभावः॰ अत्रोपिपघ्राणेयहत्विह्रसंबंधनध्रुवप्रोनवृत्तसंबंधिवत्तनत्वायहेतद्धनग्रहपिवाधि
ष्ठानाभावाद्धहविवेकेंद्रसमकध्रुवमोनवृत्तसंबद्धकांनिवृत्तप्रदेशसवर्द्धफलंकथंसिद्ध्यति॰ नचग्रहवि
हसमकध्रुवप्रोनवृत्तविहपवृत्तेपत्रलंग्रनदृष्टविवेकेंद्रांनरीक्तविक्षेपप्रदेशसंबंध्यजधूणन्न
वृत्तप्रदेशस्छमितिवाच्यं विक्षेपवृत्तेराश्यादिमोगानंगीकारात्‌॰ नचाप्तनग्रहाचिह्नोपकंदवप्रों
तंवृत्तसंवेधनापनषलनग्रहाद्रवत्येवयहविवेकेंद्रसमकध्रुवप्रोतवृत्तसंबद्धकांनिवृत्तप्रदेशसं
बद्धफलंमितिवाच्यं॰ एतत्कंदववृत्तेग्रहस्थाननाधिष्ठानात्प्रमाणाच्छयोरेकवृत्तताश्रयत्वाभावेना

नुपातस्य हृत्स्पन्नु पपप्रेलत याधिपे· नवीनमतो + अत एव पर्वे मध्ये न ग्रह स्पाष्टानाडु हग्विनहस्य
स्पष्ट लवेन यते अस कृत्कर णमावश्यक मपि स्वल्पांतराद्गु पेक्षित + किंचल्पमाणे छायोक्त
वृत्ताभ्यपवेर्न फलस्य वृत्तांतरे संबंधे पनुपातस्योचित्यात्तरोष :· अयमयाक दं वस्तो तत्त्वे प्रमाणो
छ्यो : सतोवेपि तत्संबद्ध भ्रुवप्रोतवृत्तेवलने संबंधात् चीह्नानानुपातस्याप्यसत्त्वापत्तेरिति
संक्षेप :॥५३॥ अहोरात्र वृत्तस्थ स्पष्टं क्रांतिवृत्ते मलग्नकुपनुरक्तना लग्न कालमागोद्भवराशि
वृत्तभागा भवंत्यपन दृष्टिना :· यतात्कवप्रोतसूत्रत्त लग्नोभ वृत्तभागोपन स्वेठ उक्ता इति : अह
एतवृत्तेव दृशीपकालां शेष्पडत्पन्ना : संवद्धा : पे क्रांति वृत्तभागा :· ते चापन दृगाख्या : अत्र
हेतुमाह पतरति· ध्रु दृश्वांतं पत्सूत्रं नं· सुपेदनग्रतविंबके द्रस कं· तस्मिन्नृत्ते लग्नोपः क्रांतिवृत्त
प्रदेशः· अपनग्रहः· अभिसः स्मृतः· तथाच ग्रह चिह्नापनग्रहचिह्नपोरंतरप्रदेशस्यापन

२८५ 285 ग्रहसंबंधात्पन्न नहक्रामिनभावः॥५४॥ क्रमोत्क्रमलग्नसाधने हेतुं माह सौम्यायनेयाम्यशरेप
नाल्पग्रहाग्रहं क्रान्त्युत्तरानोपय पश्चात्‌· सौम्यशरे स्वायनेनु याम्यपाम्योत्तरेषोत्क्रमशोवि
लोमम्मिति· ग्रहविंबकेंद्रस्य के ध्रुवप्रातनष्टे नेह्न नेक्रां तिष्टे नेस्य षड्ग्रहभोगस्थ्यन्नायनग्रहभोग
स्थानेम्राक्ष्यभ्रिमतो वा न्ते न संभय वर्षपं भवति· तत्र ग्रहायनग्रहशरयोरभिन्नदिक्त्वे क्रयाभ्रिम
तः भिन्नदिक्त्वे ग्रहमिगोलनुभवस्मिद्धमित्ति तितात्पर्यार्थः॥५५॥ अनेनालग्नं क्रमोत्क्रमं क्र
मेणोमप न्नमित्याह अग्रपश्चात्कालमार्गेग्नं तांकात्स्वं संसाध्य क्रामिकं ल्वक्रमवाल्याद्वाशे
स्तद्वलम द्वत्तदूपं यस्मात्तामाप क्षिपुर्क निप क्रमिति। अग्रपश्चाद्यनसहाधेद्दैत्तानेत
द्योगज्ञाप्रार्थं स्य षड्ग्रहभोगा क्रामिं कधनलग्नोऽक्रमं· चारणालग्नं वा क्रमार्थः व्यहांशे:
निरहेदेशीयो हयकालभागोगित्यर्थः॥ वस्यमाणप्रकारेण साध्यं· तदंतर्देशाद्वयैरेवा क्रमि

त्पतोऽयच्छांशे गेत्यत्र हेतुमाह स्तीर्णेति। यस्माद्धेतोः। तद्धत्तं। यतश्चिंतकें हस कं ध्रुव प्रोनहन्न
मित्यर्थः। उद्धनहृयं। तेन दृष्टे शद्विति जगमितं। तथा च यहस्यच्छचिहृा दपन्यत्तमोगः स्मृध
ल ज्ञन स्पो द्धत्तस्वच्छात्वेन तं दत्तरकालांशे ज्ञो तैर्धं नमत्तां निरहृद शोदपेन्ने यमवसः। ननु त्रिनिज्ञा
कारं नद्धत्तं। ध्रुव द्धपप्रोतत्वात्। येन स्वदृशोदपेर्जयसाधनायजिगीतिभावप्रतिज्ञानमुप संहरति।
तस्मादिति। प्रति पादितादस्माद्र्थात्। ति हृकं। अपनवुत्सनजीवेत्यादिश्लोकद्वयः। पुत्रिकपुक
मुपपन्नमित्यर्थः॥ ५६॥ अथ योपोद्धातसंगत्या तन्यान पत्तं विवद्धत्तत्तोपयु क्तस्वदपसाधनार्थं
स्वदेशोपप्रत्यं शाचएण्पाह प्रत्यश श्रीवाजनिताश्चत्वं शाः स्याबोधि शाध्याऽदयांशरीत्या। तदुर्व
पादेवरांछ्काश्या स्तातो निरह्नोदपएणितः। स्मार्गति। प्रत्यश ज्यामपः। पवैका शत्योत्यन्नो
पेवरकात्वाशाः। अथ तज्जोबापद्धकरागाघकशेत्यास्थूनव त्वारणाथेः ऽदपांशरीत्यानप्यथाप

२८६ वं मुदयकालांशाः प्रत्यंशोत्पन्नाः स्वाधोविशोधितादुत्तकालव्धेन खाधाविशोध्याः प्रथमांश
जायध्यागताः प्रथमांशतोनां अश्रृङ्खपताड्गितोयांशस्य: अंशाद्यपोत्पन्नोनाभागत्रयत्तात्त
286 तोयांशस्यैवं एवं पादे चक्रस्य प्रथमचारणात्मक एशिनयेनेयु तीसि द्व्यः प्रत्यंशं चरं खण्डकस्य
कालांशाः खण्डकपदे नैकैकांशमात्रसंवर्द्धनं ननु समस्तयांशं संवर्द्धनचरमिति नन्वन्यपादेषु
कथं चरखण्डकांशाद्देपारल्पत अत्राहुः तरति अन्नं तत्मन्यपादेषु दर्काहिमारम्यमीना न पंर्पतं
तं प्रत्यंशं निरक्षदेशीयोदयकालांशशेल्याः एवांस्थिताप क्रमद्दृतस्वंपदे द्वितीयेपथविलोमन
ते अतस्तृतीयविपरीतमस्माद्धांसचतुर्थे पिनिहृक्रीयस्यैति एवं क्रमाच्चरखण्डकांशा भवंति य
थागताः प्रथमतृतीयपदयोः द्वितीयचतुर्थपदयो विपरीता इति तात्पर्यार्थः अत्रोपपत्ति
निरक्षोदयक्रमोपपत्त्यैव सुगमाः ॥ ५७ ॥ अथ साक्षदेशोदयकालांशानयनमाह पूर्वोत्पादे

यो निरक्षदेशोदयांशकाः स्वस्वचरांशहीनाः द्विघ्नं घ्रिके भक्ताः स्वचरांशयुक्ताश्चापि परदेशे स्वकर्यांश

कायेद्रति । प्रथममव नुर्य चरणयोः प्रसंशा निरक्षदेशोदयकालांशाः पूर्वोक्ताः स्वस्वभागसंबंधि

चरखंडककालांशोनाः द्वितीयतृतीयचरणयोः प्रत्यंश निरक्षोदयकालांशाः स्वांशचरखं

डकालांशयुक्ताः ते सिद्धाः गतैर्न चरसंबंधि देशप्रत्यंशमुदयकालांशाः ॥ ५८० ॥ संगत्यर्थं

माह अत्रोपपत्तिरिति ॥ ॥ प्रतिज्ञानामत्र यत्तिभास्करेण कल्पो कान्यामनुवदति ; पक्रमेया

म्यनताम्रगाधाः स्वस्वायमेनाग्रे निरक्षदेशे । याम्याक्षमोत्तिनत लमास्याउर्घ तिकालेन ततोत्स्यके

न ॥ ५८१ ॥ कर्मोदय । सौम्यनताद्विये नेनेयांति याम्याक्षवशादजत्वं । कालेननस्माद्वृत्तोदयंति देशेरंख

चरखंडमेवेति कृतए घाघाः येशाः क्रांतिवृत्तस्योदये स्वस्वक्रांत्याः निरक्षदेशे दक्षिणनोनता

त्त यंशाः दक्षिणाक्षदेशे यगोलाद्धि निवशादत्संतं नताः ततो हेतोः प्रेतराष्ट्रत्पा ततः नि

४७

२८७ 287

क्षदेशोदयकालादित्यर्थः॥ अल्पेनकालेनोद्यंतीति॥ पूर्वनिर्यग्भागस्याल्पोदयकालत्वप्रतिपादना
त्॥ कुलीरघाघाः षड्भागाः निरक्षदेशे स्वस्वकालेनोदयंते नानाल्पेर्थं शाः॥ कोतिवृत्तस्थाः॥ अन्नाः सा
क्षदेशे॥ दक्षिणार्धं॥ शानुरोधाद्दोलस्थितो॥ निरक्षदेशे तिर्यक्चापेनयामरलतांगच्छंति॥ तस्मा
द्धेतोः॥ पुनरेवं स्याः॥ तस्मात्॥ निरक्षदेशोदयकालात्॥ तु एधा हो लास्थितो॥ निरक्षदेशे तिर्यक्चापह
या सरलतां गच्छंति॥ तस्माद्धेतोः॥ पुनरेवं स्यात्॥ तस्मात्॥ निरक्षदेशोदयकालात् बहुनाकालेन नदयंति॥
सरलभागस्य पूर्वंबहूदयकालत्वप्रतिपादनात्॥ चरसंस्कारेणास्वोदयपरंत्व त्र प्रमाणमाह
तादृशि स्वा॥ निरक्षदेशे स्वदेशीयोरुदयकालयोरंतरं॥ स्वदेशोत्पन्नं स्वभागसंबंधिचरखंडं॥ एवकारा
त्र देशांतरे तत्कमंतरं॥ तद्देशाक्षिजांतरेचरत्वाप्रतिपादनात्॥ ६०॥ एतद्धि शशीरकंगुनि॥ ह्रस्वाह
यो॥ स्थितिं भास्वरो कामनवदंति॥ मवकपात्सिपिनाडिकाभिः॥ तथा मसमर्धं गनिनिरक्षदे

शे॰ च क्रार्वमाघं चतथाद्धि तीर्पं लर्वत्र पू र्लीत्र सितामि रेवेतिः आं क्रांति हृत्त स्पचत्वा
ष्म्रराणाः मेन सं धपयन सं धां यताः प धाकः प्रत्येकं पंचदश घठीभिर्नि रहर शेस मु घंमिः
सर्वत्र॰ सात्वानि रहे शे॰ आ घं॰ द्वितीयं च॰ गेल सं धा घंतं॰ क्रांतिहृ तस्पाद्दं॰ प्रत्येकं॰ त्रिं
शद्व ठीभिः एवंवकारात्मा त्वभ वक्रयोर्देदपकालदै रपनिरासः॰ तथ्योर यतिः॥ ६१॥ चरखंडसं
स्कृतो हृदपकालो यपत्तिभास्कर स्प ष्टीकृता त्रिभिरर्काभिरनुवदति॰ मेषादेर्मिथुनांतो नाडाभिस्त्रो
त्थैर्मितामि हृद्दे नैः लग्नामिकुजे तदधः खे प्रथमंतमिश्चरो नाभिः॥ ६२॥ कन्यांता द्धनुषोदेर्मिथुनां
तोनाडाभिस्त्रिस्थैर्मितामि हृद्दे नैः लग्नानि कुजे तदधः खे प्रथमस्ताभि श्चरो नाभिः॥ ६२॥ कन्यां
ताद्धनुषांतस्त्रिथैर्मितनाडीभि हृद्दैलपगानेकुजे चोर्ध्व खे पश्चनाभिश्चरलब्धाभिः॥ ६३॥ तत्सूते:
स्वकुताशे: कन्यांतोवा स्रषांतेमा॰ चरखंडेहृनाध्यासे न निरहोरद्यः स्व देशे स्फोरति॰ मेषा

२८८ 288 रिपूर्वेशलग्नक्षितिजकालमारभ्य नरघः स्थे उद्धृतात्तरधः स्थेक्षितिजनते पूर्वं उद्धृतलग्नमिषुना
नकालात्पार्श्वकाले पंचदशघटीभिः सहितोनाभिर्नीतानि पूर्वमिन्नतनाधः स्थे खंहेतुः तुलादिग्रहे
शलग्नक्षितिजकालमारभ्य स्वक्षितिजे उद्धृतार्द्धे स्थे तनाभिः पंचदशघटीभिस्सवर्णकाभि
भिः पश्चात् उद्धृतलग्नधनुरन्तकालादन्तरं न दृक्षितिजकालमारभ्य स्वक्षितिजे उद्धृतार्द्धे
स्थे नाभिः पंचदशघटीभिस्सवर्णकाभिः पश्चात् उद्धृतलग्नधनुरंतकालादनंतरं नदृक्षिते
क्षितिः स्वदेशक्षितिजलग्नमेषादिराशित्रयकालेन पूर्वोक्तेनोनाधिक्ये पञ्चघटीभिः स्वदेश
क्षितिजलग्नतुलादिराशित्रयकालेन पूर्वोक्तेनोनाभिर्वलंशद्धटीभिः स्वदेशक्षितिज
लग्नककर्यादिकालभूनानंतरं स्वदेशक्षितिजलग्नमकरादिकालानंतरं कन्यांतोमीनान्तः
वोपपायायांप्रक्रमाप्यैको स्वक्षितिजेलग्नं ति तथावराशित्रयकालेराशित्रयपंचदशतोन

स्वदेशात्पश्चिमयोर्दक्षकालासन्नावर्धनः स्वांशेरपकांतांशः स्वांशं स्वदृक्तरं खंदृष्टुनोनः स्वदेशेनदृग्गोदय
कालांश मानतया सिद्ध इतिफलितमाह चरखंडैरिति० तेन पूर्वनिरक्षितेन ननिरक्षोदयाः स्वचरखंडैरूनायुक्ताः
स्वदेशे उदयाः भवंति ॥ ६४॥ अथाकांनिरक्षोत्तरविषयं तद्वाक्ष्य लग्नभागा उक्ता वैपरीत्यं स हेतुकं वद
न्साहाद्भमिरे त्राद पनुत्साद्दया नसिद्धा इतिसहेतुकं फलितमाह एतन्निरक्षोत्तरे लग्ना उक्तं पाम्यविला
हंग दितंयतो त्रसौम्या त्रत्तः स्वात् निर्तं भिलोमम त्रांशभे तत्रसमोदयांशदति० एतत् स्वदेशोदयाः
धनं पूर्वोक्तं० निरक्षोनतरेशोदुच त्रक्तं० निरक्षाद दक्षिणभागो विपरीतं संकुलव्यक्तलनयो व्यं हेतुमाह
पदृति० अत्र निरक्षाद् दक्षिणभागे० उत्तरत्रांशवशात्तु तिर्यक्परीपरीतं० निरक्षात्तुतिरक्षा
न्खोक्षोति नंदक्षिण गोलय उं तरगोलउ धंमित्यर्थः निरक्षसाम्रदेशपार त्रांशभेदादेवा गोल
ह्यस्थितिभेदाज्जैलोदयकालांशाः नेत्यर्थ मसपपन्नं ॥ ६५॥ दृश्यं रेवोत्थिः कपंक्तेयं ताल स्था लक्ष्य वा

दृश्यतोऽभ्रमद्धष्टांतगोले सर्वमेतत् स्फुटमिति भास्कराचार्य उपवदति। क्षितिजेत्यादि। कृत्वा गोलं भ्रमयन्नादर्श
येत्सर्वं। उक्तमन्त्रकं चाप्याच्छिष्याणां बोधज्ञानार्थमिति। भास्कराचार्य निबद्धभ्रमद्दृष्टांतगोलं। क्षितिजवृत्ते
मेषादिं कृत्वा भ्रमयन्। उक्तमिदं। अन्तकं च गोलसंबंधमन्यच्च शिष्याणां ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तं यह्नः। अर्थवि
शेषज्ञातं सद्भमलेन दर्शयेत्। भ्रमगोले सर्वमिदं सुबोधमिति भावः॥ ६६॥ अथ यां ह्यागनामसंकान्तां शास्त्र
हनुकमारयोऽस्मद्दिनसमयेन येनत्नश्लेष्ठमूलकाण्डपे जितेन च। अंबलसर्वमपमंडलं कुञ्जादर्द्धमेषसंततपतः
स्थितमिति। यां शोयेन कालेनोद्दितनतः। एकाशीत्याधिकशतभागास्ते नैव कालेनोऽस्तं प्राप्नोति।
उदयकालांशा एव षड्गुणितरतां शस्याल्लकालांशा इत्यर्थः। हनुमाह उद्दामिति। द्विजितह चाहर्ध्वंकां
ति हं त अर्द्धमेव सदास्थितं भवति। क्षितिजवृत्तस्य गोलमध्यस्थत्वात्॥ ६७॥ सातत्य यद्दत्तकं
सर्वत्रोपये। तनेसाहयञलंबनत्वे। ग्रानि नोनकालन्नोदयचएघम जवात्। अन्य सांस्थितितपा

घसाकुजे नघ्र एत्त्रवलयादलांशेता दि ति॰ कुंन ईस्यतो हेतुमाह अन्यसग्स्मिन्स्थितिं तं पश्यति: ष ६
ष्ठ हांशावावधियत॰ दृगा संवद्धग लिगनास्थिति लदनि गि कामदे शगालिगनास्थितिः तस्मात्मा
वः॰ नस्थितिना॰ तपति॰ न त्रान्यास्थितौ रपि कुजे द्दस्क तन्त्राह अ र्थोवि॰ ते दृष्टा ह्लिनिज द्वे तेन; त्राद्धिन्त्रा दद्दो
एन्त्रवृत्तान्॰ सा॰ १ अन्यसांस्थितौ ह्नपप ल्लांप्रो कगलिनस्याहोरत्रे ह्लितिज वृ नयोगजनितत्वात्॥६८॥
अन्यसास्थिति॰ स्वपश्यति॰ अत्तमपु घ्यवरसोः पलां शा काव्यह्न सौम्याविष्वपेक दयिन॰ दृश्पते
नमकरेन कार्मकं तत्र कर्कमिथुनो ससेदनाविति॰ पत्रैके नमसनिवेशसव पवाधिकः॰ अस्तांशाला
त्र निरक्षाउत्तरदेशे॰ कस्त वनसर्व दित्यर्थः॰ मकरस्त त्रस्थिते दृश्यते॰ धनश्च न दृश्यते॰ तत्र देशे कर्कमिथुनो
सदृश्यो॰ अर्थान्निरक्षाद् ह्नि एगादेशेतमिना ह्नां शोध नुर्मकरौ सदृश्यो॰ मिथुनकर्कावदृश्पावि
ति॰ अत्रनद्दृशह्निनिजवृद्धं: निरक्षो परभागोपमथनं सधितोए श्यंन रघकए त्रह्नांवधिलग्नीमनिविशुव

२९० वृत्रातिह्निनिद्धांतरं राशिद्वयमंशसंज्ञं लवौ शा: २०।३।०।३६ अन्तरांशा: ६।८।२२।२४ शक्यमव वाच्यं भास्कराचार्यैः कलाद्यं
चतुर्विंशतिविकलाधिकं त्र्यंकं ।६। एवमेकराशिं क्रान्तिज्यया लंबांशं हृद्देशेनां पुनः मेलरोका मनुष्यरीति । यत्र सांद्रि
290 गतवाजि संमितास्त त्रयाश्रिकं चतुष्टयं न च । इष्वैतेयवृषभा चतुष्पं सर्वदा समुद्रितं च तत्स्यात इति । तस्य गतो तास्ति
त्यास्मादेशे ज्ञापन इत्यर्थः एकराशिकौ संज्ञा: लवांशा: ११।४४।४ अन्तरांशा: ७।८।१५।५६ अत्रापि शक्य
लाघवार्थं ते रेखषट्चाशद्विकलाद्युपेक्षिता: ॥७०॥ अथ लग्नायत्त ग्रहयह रांप्रकारमाह ग्रहोदया घटिका आभी
ष्टा स्ता: सावनाख्याः इदयमज्ञाना: ॥ ख ठ: अचालोपादिधि घ्यता: स ग्राग्रहलग्नानां शेषक: स्त्रागो होरीति: ग्रहावंग
कं द्रष्टुदयकालमारभ्य इष्टकाले ज्ञाता अभीष्टाद्यघटिका: । ता: सावनाख्या तर्हि उदयकालिको ग्रह: उग्रहोदयका
लिकं लग्नमित्यर्थः । स्वागत्या प्रागुक्तरीत्या चांल्य। तत्कालिकायरः स्यात् । यदि गाहत्त्रा घटिका यातहि स्त्रौ
दयिको ग्रहः ग्रहोदयकालिक लग्नात्मको ग्रहा भिक्षैर्यास्त: ॥७१॥ अथ लग्नानयनयनप्रसंगात् तमोग्यका

लानयनप्रकारमाह लब्धा नायनांशयुक्तं भागात्‌ः स्वाग्रिमोदयांशेन हता गतैष्यः लिप्ताः स्वषड्विंशद्धृताः फलैर्यातैष्यका
लांशमितो भवेत्तामिति। कृताः संस्कृता ताता अयनांशा पद्मिनेनोदश। यत्र हस्य मेषादिभोग्यभोगसमूहात्‌। स्वाग्रिमोद
यांशेन। स्वदेशीयलभागस्थाग्रिमभागांमितो दयकालांशेनेत्यर्थः। अस्य गाधः स्खाः कला। साव यवा गानाः
एता। षष्टि शुद्धा भोग्याः षष्टिकृतादिभिः हृदयलग्नाभोग्यफलांशि; कृत्स्न पातीयफले। गैतैष्यते। ते। क्रमेण
गतभोग्यकालांशमाने स्तः॥१२॥ ॥लग्नज्ञानार्थमिनयद्धदयशोधनमिष्टकाले आरब्धत्र्ना घोपा तनाम्याः क्रमेण
नाम्यो पातैष्यांशकालं विजह्यात्‌। शेषात्सव्याद्रामा; स्वोदयांशाः शोध्या यातैष्य क्रमेण। क्रमेणोतिष
ड्राशिनाघघोगतभोग्या दृष्टकालांशास्तेभ्यः। प्रागानीतं गतभोग्य भागकालांशं। पातगम्य क्रमेणशोधये
त्‌ अवशेषात्‌। पातैष्य क्रमेण पश्चिमाः आग्रिमाः स्वदेशीयोदयकालांशा अव्यवहित क्रमेण शोध्याः
एषां स्वाभीष्टमये लग्नलाभावो ज्ञानदृष्टिभावः॥१३॥ त्रिभिः श्लोकैर्व्यानयनं कालज्ञानप्रकारलज्ञानप्रका

२९१ स्वोह्यः शेषं तत्र तु क्रमतं स्त्वशुद्धे तेनाद्रिमे नैव भजेत्फलं यतः॥ अथ शुद्धको षष्ठाद्धिपुतं नरस्य प्रथमशुद्धकोष्ठेन युतं क्रमेणा॥७४॥
291
व्यस्तापनाशे क्रमशः विलग्नस्तत्र वादिकेष्य क्रमतः क्रमात्स्तः॥ पातेष्वभागाः समपांशकाध्वत्स्वल्पालसारगताके
दयेन॥७५॥ लवादिलब्धोन युतः क्रमात्स्यात् सौविलग्नं सधनं सधनं च॥ नष्टशुद्धे क्रमेण भवेद्यानां विलोमतोंऽगात्समयः॥
सुसाध्य इति॥ ततो नतं नतं तत्क्रमतः उदयमागादिभोग्यं गतशेषन क्रमाद्योग्यशुद्धे उदयकालांशलेनप्रथमभूतेन॥ एवका
राद्य वहितानामशुद्धानां दिनिरासः॥ शेषभजेत् उदयमानेन कांशलब्धं शेषे राशिकमित्यनुपातात्॥ यत्फलं॥ तत्॥ क
मरण पालभोग्यं यरण क्रमवशात्॥ अशुद्धकोष्ठात्॥ प्रथमाशुद्धे हे चांशस्य मेषादितो मानात्॥ अशुद्धस्य फलं सारा
मानानिरासार्थं कोष्ठपदं हेनः॥ अंतिमशुद्धे हे शशस्य मेषादितो भोगभानेन॥ अत्रापिकोष्ठापदं अंतिमशुद्धे द
यकालांशमानव्यक्तदासार्थं॥ पुनं उमेभगादिके॥ व्यस्तापनाशेष्वस्तः॥ उयक्रमरत्नाद्धिपनीता
न्यपनाशापयोस्ते॥ पूर्वं युतास्तर्हि हीनाः हानी हीनाश्चेयुतास्त्यर्थः॥ अतएव तत्र उ॥ स्यादयंशहीन

।मिति भास्करोक्तेः स्फुटोपरांशानुरोधात्त्वं गच्छति क्रमशः पतभोग्यकालव्यत्ययः हस्व क्रमादि सर्पः
उत्क्रमतः क्रमान् विपरीतक्रमा मेषाद्येव कालानां विशेषमाह पातेऽथ भा आदित्तिपात ॥
भोग्यकालं शेषः द्रष्ट पात भोग्ये घटिना मस्याप्पदि त्वस्मात् विदा· त्रै·गुण्य कोऽष्पेन· पूर्वं वेघा
त भोग्य कालत्वसि घर्यं गत भोग्य कला नीपो गुण्य कउदय कालांशा उपान्ते तेनैसर्षः भक्ताः
भागादिमाप्तफलेन· गता भोग्य सम्भे प क्रामात· उदय लग्ना न कोऽग्र हृतुनभत क्रां ते अते
· उत्क्रमक्रमेणलग्नेस्मात् पूर्णीतम कारस्य ताप भाह तदेति भागुकेंपात ताम्मेषपर्यः।
शागत भोग्य कालांशेभक्ताः फलं· ग्रह भोगमाना द्वीनपुन मिलितसौ तपात भोग्यकाः।
लांशे पोत्य्प काल तीतान्दशादि लग्नकाल्ना वधिला भावान काल स्तान्यर्ष माह· अथ।
षेतिश्च त्र ग्रहे लग्नात कालः विलोमशेषा लग्नात पन्थाः कालेन पु स्वेन साध्यः अशरमा
वगतोनेस्यर्षः ७८ तं गतस्यर्ष माह अथ ओपपत्ति रिति भत चमस्यमत लग्नस्य प्रमाह भूमि

१

श्रीगणेश

गर्भकुजमं १ लेनि नेमाविलग्नमपमं १ लं १ भमानपचनचिपमु १ णाहस्तादि कं लग्नमाह १
२९३ यखे ८ नद्धा १ तिनि जेसाधिधानमेभानम नियो लेभूमिगो १ नमध्यभाग केंद्रीपसिति ज
लेरते मागुकेमा विमर्पोदपपोम्पभागे चाहक्रांतिरतेम्रवहवापुमम ए वशात: पश्चपश्चि
मम्बदेशेसपसूत्रेणलग्नं तत्र क्रांतिरतस्थानं मेषादिस्थानमा १ भ्यर १ श्पादिभोगास
कुः खे ८ चनगणितागतग्रहभोग यन तु धा: पूर्वेमु नप १ नमे वृद्धंति एतेन पफग्रहालग्न।
पालग्नमभिमानत्वं किपोप्यंस नातीपतेन सर्पति हतेलग्ने मात्तापनाशह्रं सा ए नके:।
स्थिर १ क्रांतिपक्षानहदेलग्नेन धुनाफलाभ्यपि ननधेति कस्पामिदभिमतंपरमं तनसर्पति
हतेलग्नसाध्रनोपक्रमए वृक्षरूपेपतीशसस्यारानुभ्यो १ मपकभुलम्प नोशतं साए। एग:
नुक्तलग्नस्योचितलान्तपादि गोपपमवितृ रेषात्सपेपे गं शास का एं लग्नसाधनार्थमव।
शवश्यंतन्चा वधेर्पनहिसिद्धं स्थिर १ क्रांतिर्यनामिमापि क लग्ने चल १ न क्रांतिरतामिमापि

कस्वरूपं तत्र मनुचिन्तमिति फलादेश रूपै कपंक्ति च स्पतीपनिवेशन मध्यानपपप्रतालस्ने त्र त्माप
पनोशतस्तारए वधान मप्यर्थमिति भूमिप्रापिकरते च वदिति पदं ७७ अथ तत्र समस्ता धनोपपु
कस्वरूपस्वरूपम्न कालेके तपपविभात्तरऐका मनु वदति तस्यार्थमिष्ट घटिकापदिस्ता व
नासा कालिकार्क करणेन भवेपुरस्र्व: श्मा स्त्रौ दपाहि तं द शी भद दहापने पास्ता का का
लिक त्व मथ नक्रिपतेपदस्य तत्त्वग्रसाधनविमितं द्व घटिकापदिसावना: वदेद
पकालिकस्पर्शतत्व लग्नस्य मुक्तभोग्यकालो गास्मोपधापोस्यादपाभ्यूनास्वभा:
ता वनघटी पु कथ्यशोध्या: वि नातीपंलादत्ता: ता वनाइष्टघटीका: ता कालिकस्पर्श
करणेनना स्वभा: भवेति नता वनघटीनां तत्कालस्य वनात्वत्व मतिविरुद्ध मिति गाथं
घटिका वनघटीभि: नास्त्रता वनोनं गतसमितितं देवेसाधन घटीभि: किमित्यनपात
तल्व फलाफलता: ता वगतघटिका: नास्त्र घटिका: स्फुटसमस्माविवादहितत्वात स्मात्

२

घ वा स्त्र घात सु तनि न स्ये ऽशाधि कस्य विरे वो दप का ऽ का ऽ त्रा शाश का लें लग्नं कृतं । गस
२५८ सु भि गंति कल्ला त्तद्वल शा सुभिः कादृसनुपा ते न गस स नो स मगुण हत्वे न नाशा स ॥
२९४ स्वधि सा वनर्ध हो भि गंति क ल्ला त्त देय सा वनप होभिः काद्दसनुपात जनित हो ग कलो
नाचा सन न फल न स्व क्षिति सि हो ला न्कालि का केसा न त्का त्न लग्न वेन प र्य व सन्न त्वा त । तन
एव कालपर्य तप र्व द्वा त घ टि नो सा वना नो ना सन त्व म वि र्द्ध अत स्व ला ता शपोद
नो त र भुक्त भो ग्या क दप का ल शोधते ग ध का भा व हृ सा है ओ ला द्र इति र ह । लग्न नाम
ने पते आ सी द्पाः स्वदृशो भः नासत्र घ हो भ्यो हि पनो पुनेपाः शो ध्या अत ला ता प्ना वृत
घ टा नो नास्त्र श्री कुरणंत तुता न्कालि कार्कि ले वसि द्व मिति भावः ना स्न न पुरि ज्ञाने ओद ग्रग्न:
वि का को देव स्त्र ग्न पक्ष मि सु भि का पे णा हृता न्कालि कुषिति । अथा नेत दे पदो दप का ला
लि का ला न्ता स्न वघटि का स्तदा ता न्कालि कुन्व सपे स्पष्ट लग्न ता धनार्थ न ला धते: च्यौते

ःतेषां तत्पूर्व्वपूर्व्वशो यत्नेष्टतरत्वा बाधितत्वादिति भावः अत्र जपदस्य ग्रहोपलक्षकं कं सं तेन ग्रहोद
याद्दृष्टग्रहोग्रहहए कौद्यपि कर्म्मकालस्य इति फलितं परं तत्पर्य्यात्स्वपौदयकाले सूर्य्यभोग्यतुल्यैन
ग्रेन्नकालग्रहोदयकाले ग्रहभोग्यतुल्ये लग्न भवति ग्रह विंपस्पशराग्येस्थितत्वात् अत एव ग्रह
ह भोग्याद्ध्रुवकर्मस्य लग्नो ग्रहोदयलग्नमित्युक्तं तथा ग्रहोदयलग्नसाधनार्थं ग्रहः तस्य
तात्कालिकीकरणे ग्रहगतिचालननामुक्तं प्रति स्वाणेशरादिवेलक्षणमात् अततात्का
लिकग्रहभोग्याद्देवग्रहोदयलग्नं लग्नसाधनार्थं तात्कालिकं स्पष्टमितितत्त्वमत्र शेष ७८
अथाविलोमतो गत्सम्यः स्वलाधुइत्तिप्राग्युक्तं विशदयति भ्लोकाम्भा रवेर्द स्वभोग्याः स
मयो शकाद्ये लग्नस्य भक्ताः समवाशकाद्भ्यत्तयोर्ध्वतिः खेटविलग्नमध्यभागोदयांशैः स
हितोनमक्ता॥ ७९ नाप्तोमवेसच्चरु तापनांशो लग्नग्रहे वृद्धिमताविविसौ चेत्र स्व
भोग्ये कुलयोविपोग्यतिनिघ्नोदयोभांश २५ हृतः स्वनाम्न इति सहितेसततमिष्ठकालो

३

श्रोः स्त्रियाः बद्धकाः घघः अभ्रः कांलानपनेः अपनोशरसं स्ल नोः लग्नग्रहेग्नासो बुद्धिः बुद्धि
२९५ 295 मतेम्कनेनग्नहप देग्रहोदपलेग्नं सविते विशेषस्य वैपरीसं विशद्पत्ति चेदितिपदे कुमस
नरवीदलादिष्र्वौति वस्त्रग्नग्रहा गामिन्त्रमागोतपदामागाधः सभ्यपोः कलपोरतदेणगु
णितहौदपका लाशोः हादंशराशीनापंशोः षुष्टाधिकशत बपमितैर्भकः सनाप्रो ग्नह
स्यतघटिकाः अच्चषष्ठिकलामिहृपकालांशतदा तरकलामिः कदसनुपातेनेष्ट का
लाशाः पुद्गला हृष्ट घटिकाग्नतो भोगशाहृतहक्षपपन्नं २० अच्चविशेष. तद्रूपाक्षपे स्ना
ववदन्मलक्तमनन्तरतिभ्यलोकन्ने पेणाः लग्नेल्म क्रेपं खबरोदपात्मा क्ताःलोमवेदोद
पिकग्रहरगताः नास्तन्नए वेपदिसा वनसापे भातदगतलमपो धुरवेणत २१ मुहुः प्रस्ता सम.
लाघः स्तमपोपदानुनाकालि कालगतसगात कालेः सलङ्घ वेला वनएवमन्नतकालसा
दोदपिकग्रहरानु २२ नास्तन्नकालेः पुनरेव साध्य स्तवन्नोपपत्तिः सगमा बुधानां उपे

ति तात्कापलं इष्टिपेपलम्भ्रकाः विपिंसेति चंद्रं ति तत्र मास्यति ग्रहोदयपलग्रहस्य ग्रहाद्भोग्य
लग्ने लग्ने सति। अपमानीतः कालोहोदयकाल भाग्यभोग्य कालपर्यंत पूर्वमावृत्ति
तत्रत्र चक्रलग्नस्याधि कन्याभागतः ग्रहोदयकालिकग्रहोदयपलम्बादेवमुत्क्रम कारेण
पः कालं तत्रानीतस्तत्रः अत्र पादि दिनावनका तत्सापे सातर्हि पूर्वोगतनाडस्त्र कालं चलि
तग्रहण। तत्र प्रमाण्यलग्नालितग्रंथा सप्तनीलेव मसक्तता वनकालेः स्यात् पूर्वसा
वनस्य स्यात्ता श्री स्वकालदृष्ट्वा वनवेन एक लग्नपा कल्पितान् चालित ग्रहस्ता त्का
लि कोस्याका लः ता वनदृष्ट्वा परं किं चित्स्थूलेः चालितग्रह स्वनाशस्त्रा कालं तं वंधे नक्ष
ल स्यादन चालितग्रहात्का लः पूर्वपेक्ष पातः स्वाह्यस्य तत्र स्फुटं स्वदृष्टस्य पपतिः यदि
तात्कालिकग्रहपलेः आनीतस्य तनपरी कालेन चालिततत्काललग्नहेण तता

४

२९६ 296

दोऽप्यस्य ह्यनना सत्त्वका ले: पुनः एव कारोल क्वचित् सर्व्वे· साध्यः साधितः का ऽनो नात्रै
मव तौ सर्व्वः अत्र विषये ह्युपपत्तिर्लग्नार्थे मित्यघटि काद् इत्यादिव जैनसाकृपानो ह सगमा सं।
तो त्रेपा तो उपेक्षिता· अन्त्र नोक्ते त्वेर्थः अत्र वत्स रस्ते गतास मह्न नमनुसरन्तिः अथेति अनंत रं·
आपन्न ह्युक्तिया· इयं शोपपत्ति का अपन वल्लन जो वे पासादि नानि रूपिता· विचिंसा· वि
चारितागत गते सर्व्वः इति ए वे नम्याः गो लता वस्याः स स्म ज्जरिता तामि त्यानि नो वदन्ति ॥
२ ९ अत्रेंग तास विरश्मोति· कदं वस्थल सोक स्पोपपत्ता वनो रव्योपमादौ खगः सर्व
गे शैत्व ड्लकम काराद पं स वेरशोनति चेदतो प्रक्रित्स न्यम्य ल्वड्कमिति· कुदं वस्थलसः रमः
पतो ध्रुवप्रोत सरन तल ग्नो मरता गोधन खेट उत्क रम्कज रूपोपपत्ता· अपनो रव्यो यह भोगेः
त वेदाशो रश्मिमा त्रसे वेधे कद वस्य कांति रतस क लम्बदेशीय पोन्नोतरत्वात· अपनतें।

छिन्नछेदो पनग्रहभोग्यो ऽप्यभिमात्रैः ॥ अन्तिरतनत्वतन्तस्य कलन्सदेशान्तरं वेधेन नतिश्चेतःपृष्ठाः
हि॰ ग्रहः ।१। अयनवलनज्मा ७७ ४।१२ शर्ङ्मा १९१ कज्मा १९१ द क्रान्तिलांशाः २४ ध्रुव
मोऽन्यनयनसंयोगेनैव॰ ध्रुवग्रहः ।१।०।।अयनवलनज्मा ७ ४।२।३६ द क्रान्तिज्मा ७५।।
३६।१५६ क्रान्तिलांशाः २३।१९।१४ ध्रुवक्रा मोपितयैव॰ ध्रुवग्रहः ३।०।०। अयनवलनज्मा
४३।५८ द क्रान्तिलांशाः १३।१८।५४ स्मोऽप्ययनसंयोगांशेनैव तिः फलितं तु दूषणमाह॰ अत
इति अतो हेतोस्त्वदुक्तं अयनवलनं जीवातो गुणोत्पादो सम्यः ॥ गोलेपुक्तिसिद्धं नैव २६
तु वीनोक्तमिदं दूषणं परिहरति अबोधादिदं दूषणं नैव पत्त्यां छ राग्नेग्रहान्तःस्फुटक्रां
ति ज्यापाः फ मो ज्याग्रहोनादिक फ ज्यकापाः अक्रान्तेनतो गोलविद्भिर्विचार्य मितमिति इदं
वीनोक्तं दूषणं नैव हेतुमाह अबोधादिति पर्वोक्तापनयग्रहज्योक्त स्पष्टार्था व बोधाभा
वादसम्यः अनव बोधं स्फुटयति पत्त्यादिति॰ पत्त्याछंतो ग्रहः विचालक्रूः शरारग्नेलि॰

५

२२७ अतल्लङ्घयत्वं विषवता स्पष्ट क्रां त्या तदेव स्वाहोरात्र अर्धं ते तद्दिनरे धन वधः वृषो तदन्त क्रांतिर
ते आ यन ग्रह भोग स्वाप कु शरत्वं वं पाद गता पतं ६ ग्रहाग्रह वि वृद्धिधि न फल र नरते वन
297 तु ग्रह भोग विद्धीप फल अन्तरते अतोऽहे तोऽसुर्धः शरत्वं लग्न क्रांति स्पष्ट क्रां तश पः फ
लापाः स्व कार अयन वलन जी वा तं गुण छे द पु जी वे स्यां धापन ग्रहा न पन प घे आ धाप
म ज्यादिन जी वे स अग्रहः स्वी का शेभि मतः पथा भक्तार्थ नि रस्य ति नेति ग्रह भोग विक्षे
प फ लापाः न स्वी काः तथा रा घ घ म ज्यादि न जी वे स आ घ प न म शरत्वं ग्रह वि वस व
ढ म रं खाप मोर्ध इति भा वः उ प स्तं इति तत इति ऽ का प्या द्युतो ग्र लावलविद्धि भेवाद्भि
ने वानैः वि चार्यैः सोऽर्कं दृष्टवरो तं लग्नम संलग्ने वेति निर्णयः कार्यः पथाहि ग्रहः अ राम:
पन वलमापर म क्रांति ज्या ७।७।१८।१।१२ स्पष्ट क्रां स शराः भास्वरैणितः पद्रष्टि तेषां फ
लापर म क्रांति जे व शर स्यान्ति ज्या उक्त विधिना ६ का ल शः ९ दृश्यो लग्नम पन स

भोऽपनयमहः ॥ २१ ॥ एवमसम्भावितपदं स्थूलमार्गेणानुसन्धिनयमहं आन्तरापनवलनला
डूकरीसास्थूलवडपे आपनफलेषु कराशिमितेमस्पत्ते ॥ २५ ॥ पानन्दुःखालाशेष्मो सु
ग्नकिमर्थमुक्तं ॥ रोग ॥ वंसिद्धान्तशिरोमणौ ॥ आपनंवलनमस्फुटं वुल्लामेषुगुणेनफगुभाजि
तहृत प स्फुटंफलं ॥ धृतिमिर्गुणाभिजितमस्त भोदपल्लावपनाः कः नाड्रतिविनाललग्नानप
मेलाघे वोलेऽसितमाहस्फुटफलं ॥ धृतिस्तंगुणं ग्रहव्यासमादपल्लवनाडिति तच्छिरो
मणिगमतरएईगमो कलग्नवशतो गपरस्मादिति प्रवीर्दोकदनस्वल्पं तरार्द्धानुवाद
मात्रेणैवानुवादस्तिसर्वं मिर्गुणाभिजितेसप्तस्थानेतं गुणं ग्रहेन्त्रिपाठोहृतो लब्धं तो स्पष्टा
तन्मात्रानुवादस्यास्मिन्नयथेष्टपोधकत्वानुपपत्तोऽऽदिति ध्येयं ॥ २२ ॥ इति पत सिद्धान्तशिरो
मणिपर्वोईस्थितेनतत अंगपदं लग्नसाधनार्थपोत कमेव तासपातः ममाद्माहउतरा
र्धनतिशिरोमणौ न्दुर्गणालाधापेस्थितपञ्चो कं व्रद्धमानपदं तवापिपिमांतरस्याशौ ॥ कु

१६

२९८ जातवेदे रोनतो व्रत तैः आरोपे च माध्यमं ननतात्वे दात्र जायते ऽ ल्कमेरणे अंतावधवतद्धे
दपलग्नकं उक्त असपतः सुसंगतस्तालग्नं लप्रकृत्यादिति दकं र्मे चालनानि त्यपरागेनदनुरो
298 धात तदेक वासता करणावश्यकता वल्लानम्नमयथागं यविरोधापतेः पुरुकेत्वेन
तं मन्यथा राशितं धिते वेधि तकं मौलिग्रहाश्रित राशंपन्य राशितं तं वं धेपयाश्च
ताथ्यैन्नतद्दपा ग्रहणेन सप्त लाघापतेः अंतरवपथाश्चताथ्यो भोग्यान्य कालेन
गुणाहृते कैः सीपोदपान्तो रपुतो विलग्नमिति लग्नविशेषान पनेने कवावतापन्के
कवित्संगच्छते. २६ अपमतमाक्ति हांनसंदरोकमतिलमपमतमप्यम्प खंडपति
पतुत्रिभाष्य रवचरादपमसकापा खेटेषु णाविगुणिता त्रिगुणेन भक्ताः लिहांतसंदर एमः
हृतोदितमेतदत्र गारो महत्पतरवेहिपतल्लवदन्यमिति. तत्रिभ ग्रहघाकोंतिम्या
ग्रहशोरेणगुणिता त्रिज्यया भक्ता पदंतिपालिहातसंदरकाटेनस्यानरा .जगणकेन

उक्तः। एततत। अन्ते। स्वःस्वगमो लत्तन। वर्द्धियारे महति भये। अस्तत। निरं स्लत मसते जानीहि। अस्य।
कारे नर एस्या लेसून्यात। पतः स्वःस्मं। न। तथा वुमा स्फुरे कपन वलन माशरस्मपोस्नु तमा तति
कृष्णलनापान तमावकि वितच्छल मप्पनाद तमिदत ध। मानुपाता नुत्तमा ले त्रांश कालं शपो
एभेदाभिप्रापिक मति स्थूलं गोल तत्त्ववियारे तततरा मर्द वेदद्दन तपावहिः के एरणपोप
मिति माव। २७ ननु कमिद मापन अग्रहान पनं गो लेप मतिर्दं उदपानांसर्व शक्तिद्व ले
नततो लग्नसाधुन स्मकलानुपात गमित त्वेन स्थूलावात दृष्टितत्वे नास्कला माम तत्त्वादि
सपरितोषात दानपने मकारं एतं एमति जानीते। विनाविलग्नान पन एवतो मोप नास्वद
कृमन्तत्त्वे स्थूतेतं अथातिम स्वं एव वदेन वीन पुमा वुधा कुप्द कएम व भीति। स्पष्टार्थं
२८ मति स्नातमेव चतुर्मि। अन्नो के राह स्नाम नोशग्न हवाह जो वांच्छिम फ जीवगुलि
तावि मका स्वफ स्पपाल व ध नर्लनापेतर वेधादे विषवांश कालः स्फुः। २९ अमे षुक्ता

२९९ द्वारसमाद् स सर्पपुत्का विष्णुद्वारे किमा क्रमे ण ८ क तेपयाईज वापभागैः स्वर्गापनेषे कवि
मिन्नदि के ९० हि नीपुतालो क्रमयोमयंत्स ६ क्वेष्टभागाविष्णु वोङ्कवारख्याः निजहितो
299 पापमत्त मो ९ तहितीपापमनमका पी त्रिमापर कोतिल वो छमो यी ९१ मकामया
पंमय मे पदेस्या ८ सर्वे वरीष्या दिपदे क्रमे रांषड्ढा क तः षड्ढपतो वि भुरु भ्य काहि लोमा
पना भागकः स्यादिति त्रिराशि फ ल पा ८ ङणिता व ५ नो शस्ते स्तूताङ्कुजमा· भुजमोसन्न को
ति मात डस न फ ल पो मका फलम्य धनु भोग्यापे ते भागाः अथ मे व इति सो· विष्णुवांशाः स्फुः
असेषु· हितीयत तोप चतुर्थग्रह चरसो षु· क्रमेण षड्ढा छेधिताः अत्र सा मासे नांत रयो
यपोः स्वतः सिद्धो केः षड्ढा शेषाः भुक्ताः षड्ढांशेपे ताः द्वादश राशि मा र गो भा भुक्ताः अथ राम:
मन्वरराशि पविष्णु वांशा ह्य ग्रह भोग स्वविष्णु वांशाः स्फुः ने· एते ग्रह स्थापन रयो रमि
त्रमिन्त्रेदि के स्तति क मात· पूर्वोत पद कें मे णः श्लोक स्पष्ट वाईः स्थापन द्य ग्रह स्प

भागत्रैषु वाख्याः भवंति स्तेषां मंशानां भुजः ननतिमध्ये शरापयाश्छितः अशीघ्रविधि।
कशतभागमध्ये शीघ्रविधिकरणता भागेभ्यः शुद्धास्ततः तत्तदधिकशत द्वयभागमध्ये
शीघ्रविधिकरणेन शोधिताः ततो धिक्के द्वादशराशिभागेभ्यः शुद्धा इति नतत्फलं नतस्य ज्या
तया साधिता तत्कोटिज्या द्वारा जातो पीग्रहापमस्य त्रिगुणगभिघात १ स्वादिना द्वितीयोप
मः अत्र ग्रहे विषुवभागास्तत्कोदग्रहस्य च वो पः तस्मादपमा ऽसत्वपा स्वपा गुणिता अवि
ज्या चतुर्विंशतिभागानामुत्क्रमज्यया स्वपा भक्ता फलं स्पष्टं धनुर्भागाः साधितद्ग्रहस्य स्वपा
मे च रणो आधनद्ग्रहः स्यात् द्वितीयपक्षे तीये चतुर्थे च रणो अमे राः पक्षाणु द्वाः षड्दशयुतः
द्वादशराशिभ्यः शुद्धः अत्र चतालातामेन योगो नराख्या समर्थेति स्वं धनुषो रश्मपक्षाद्धि करणं
परमयुनोंशसंसूतः लिस्रोतोविपरीता अपनभागयाप्लोता द्युचक्र कार्यः स न्याय न
पनद्ग्रहभोगः स्यात् ॥ ९२ ॥ अत्रोपपत्तिश्लोकः भ्या भाद्ग्रा नो पपत्तिः प्रतिभागजी

वासं स्नातमाज्ञोद श्रुतिति निहतं तपो पयत्ना विष्णुंशकानां लोके घर्म न्यापेन स्वस्ते सुतान्ध्य
३०० ऽऽ नाड्वि कतीवेनम वेतिदयि रवेदे ना वेषु वक्ष तस्मानाः ए भो हि तीपापपजी वपा
दाविलोमतह नापनदग्ध ने तेसुरुतिपनद ग्रन्ते स्था इति अन्य. अ सिञ्चाप न दयन्त
उपनः उपपतिः मतिमाया ब्रामिः नं नाताः मतिमायाना मुदपा लो षु मान पनम काडेषाः
पागुलेन फूलिनाः कथनिततो विश्वादपुतितपेतिः तपोदप रिमाः मसंश जी शालिनस्त हृष्ठ
मो ध्यो स्त मा हृताः स विदितमयपासौ वा या नो सनपा फरे न्ते शग ए वेवि मुवेष्टतो शा
अ येराज्ञ क तस्पविष्णु वप तानरुहानाम पुद्मह स्पम प्याम वरस्ग स्थे स - अन्य
चरगगुमु नारंमस्था नाद्विष्णु वा शका या हस्था नप पर्तिम वे सतः पदाते से न्तका राम:
लोशपोः लमान ना स्थिः नोति यन स्थ मेषादितो यह मोगा वधि विष्णुवाशालि
स्य र्थमुज वेप रगिम न स त ते अत एवे षामेशनां विष्णुवंय ता वधि नाद न्वेर्थतं सा

वैकुवाद्इति उपपन्नाः उपपतितस्तिष्ठाद्इत्यर्थः इक्षु·ांशास्त्रकंपद्इक्कर्मणिवाप्यंतेन स्ता
माए कन्वेन· इक जातिन्वेनेस्य पीय स्तावेषु वाद्इतिने ग्नद्द भोगगविषु वांशाः उक्त दिगे कमि
त्रतान्तरो धात· तेरुक्ता: संजातोद्द्गन्नद्द भोग्य जाविषुव यत संवेधि नोंशामवंति च का।
एद्द्रुपप न्नाः स्पष्टः आपनद्द्गन्नद्द भोगिपविषु वांशम्पः प्र वों क्र श्र कारेणद्वितीयीपम
मत्तस्य जीवुपविलोमम कारेण· मु क्तम्मा धन्वृ व्रोरर जरए आपन्नद्द्गन्नद्दस्य क्रांतिवृत्त।
द्दष्टभोगतत उक्तं श्रोमु नः स्मार्द स्माद्गज वेपरिते नायनद्द्गन्नद्द भोगीपमजः सिद्धाति।
हेत्वमावादित्यतो नो द्वितीयापापमत्र्ममु जपोः कार्पका एगमावंश्मोका म्वामपपादप
ति· त न्नापिपद्द्विषुवाख्यद्द तात्क्रांतिलघावेवुग्राभा ग जातापर्वों क रोसापमवेषु
वाख्यद्दतांत रेखान्तस्कदं वस्तुत्रे ९५ तस्कद्वितीपापमस्वम त्रध्र वोन्तु र्वः स्मादम
पमांश ज्ञातः प्रवांपमस्ते क्रविलोमरोसा म क्राद्वितीपापम जामु जाभ्याद्दइति· तन्न·

८

३०१ 301

निरूपितापपतौ अपिशब्दात् त्रिरूपरमीपं किंचिद् वशिष्टमस्तीत्यर्थः तदेवाह पद्मदिति वि
षुवाख्ये रतौ क्रांतिरंतपर्यंतं पद्मतद्दक्षिणोत्तरं ध्रुवोन्मुखः स्याद् यमांश जातः स्वीप
महतो न विद्वनो मरीस्तामुक्ताद्धितीपापमजा भुजांशप्रहृतिततत्र निरूपितोपपतौ अपि श
द्वात् त्रिरूपरमीपं किंचिद् वशिष्टमस्तीत्यर्थः तदेवाह पद्मदिति विषुवाख्ये रतौ क्रांतिप
तपर्यंतं पद्मतद्दक्षिणोत्तरमंतरं ध्रु वाभिमुखं क्रांति क्रांतिवृत्तस्थांश जातानरूत
वैषुवभागजाताता क्रांतिः अपमवैषुवाख्यपो ऽर्द्धं तयो रत रे दक्षिणोत्तरे पूर्वोक्तरी
त्या आधारवृत्तः आधारस्यो सेत्यर्थः कदंबप्रोतवृत्ताकारस्तत्रेस्यात् अतएवापं क्रांतिवृ रामः
तस्थांश जातः अग्रयमादामः हि वृत्तेव कारणेन विद्वनो मविधो द्धितीपापमजाः भु
जांशाः उक्ताः स्वल्पद्धितीपापमजज्यकाद्वीत्रिज्यापर क्रांति लवो ऽग्रमोर्प्या भक्तामवा
पमित्यत्र ने ननिरूपिता उपपत्ता ॥ ११ ॥ २६ अयनस्त्र त्रागणपापादिज्ञो नार्थेरुवकान्वि

वस्तुः प्रथमं तेषामभिन्नमादौ नौपरिचपार्श्वे श्रीपतिमध्ये कमलरूपनिवंधनश्लोकं चप
मनुवदति· तुरगमरवलदहतेषोनिरूपतरामंशाकटविमपश्चैरगास्त्रोतमोगेननुसं·म।
रिगारहशार वक्रामानि शाल्योपपो मेशपनलदशामलश्वा अपर्यंकरूपं ९७ हलाका
रेमतभ्रमौक्तिकनिमे वामपत्रमगानोपमं धिल्मंतोरगा वृत्तिष्ठते बलिनिमंतकुंडलामंप
रेकुपल्केसरिविक्रमेणलदशं शष्पामनमानं परं चाम्पद्दैशिविलासवतिष्ठतमयतः श्वं।
गारकव्यक्तिच ९८ त्रिविक्रमामं चमदंगरूपं रतं ततो मयमलब्धपामं·पर्यंकतः स्व
मरजानुकारमिसेवमभ्यादिम वक्ररूपामिति पवति ॥ः अभ्यमरवममानरूपं पोस्मा।
कारं नानामितरवरवतलरहरूपहिसं शभ्यन्मात्रकलदशंमगतसेव ॥१॥ मणिनिभ
ममोक्तः लदशं लकदपै दनिमं कुरनाल वक्रामासाकारशप्येतिमेहलाकारं चमौक्तिका
कारं २ रतानानिमं तोरणनद्वैलितदशं कुंडलाकारं· केसरिविक्रमलदशंशष्पा

कारंगतं ज्येष्ठ वैलातं ३ स्वंगाटकत्रिविक्रमसदंगरआनिल मनिपमलाभं वरशप्यातश्श
३०२ मनः फलमदशंमानुलिंगमस्य ४ अम्बमरवला एकाग्रोकथिताती मानि वृषतत्पाशिदि
वविद्रविलंसमग्रस्ता वामसर्वं वदेत्रिपतं ५ मोतिर्विदामरगोऽताताशना ३ गसं द्गदश
302 ग ५ गिन द्ममपो १ पुग ६ गिन द्वारागस ५ मसारपमे पष वृः ५ धरं ९१ वदा ६ एवं व
५ रामद्दशंमवो १२ वार्धे ५ गिन ३ रमाघि ४ शता १॰ पिन २ ६३ मद्दः ३२ १।
स्वंगाटकत्रिविक्रमसदंगरतानिपमलपुम्भामे अथै कतारान्मकनस्तजस्यो
कस्वरूपातं मवादश्विसादी ताराः श्रीपतिमद्रोका मनुवदन्ति वहिविष्णपदरयुगो
डलताग्निमत्तवारगाश्चिते जशरमकुभुगाग्निरामाः तदाश्विनत्वरगमगुणवेद रामः
शतद्विपुग्मदंताबुधैर्निगदिताः कमशो मताग्रइति नक्षत्राराणां कृतो राशि
पमानावाडुकस्वरूपोपपत्तिः इ स्पष्टम अभिजितउत्तराषाढा श्रवणमध्ये व

त्रित्वाततात्रामश्मिताश्ता राश्युत्सर्पेत्सिद्धमन्मथपाश्चात्यकोकारत्वानुपपत्तेरितिध्येयम्त्रि
कुःशुरश्मिशुलकृतनुपपन्नंशुरत्वोऽरुतास्त्रिपवनश्शराः ६ भुजशरहिंदुपपापुगाङ्गिनहस्ताम्बिने
त्रगुणा १ वेदश्रुतद्विद्विरसदस्ताम्हि ताचतारका संख्याः कृतनस्थादि भकार्यं तारकं ते
द्वेः पथ्यमथ्यग्र गपे: १॥ अथवस्थमाराग्रकवकस्या वनेकतारासंघटि तासे निवेशास
कुनक्षत्रीपत्वेशधान्यस्ततारासुके कतारीयत्वं गात्रपततत्रविविगामकाभावाद्यतः अथा
नतारायाः वितिरश्मिकायाः स्थानंसपरिघतोकच तुर्भिः श्लोकैस्तदेव वदति फाल्गुन्यो
र्मिद्रपदयोस्त्वषे वाषाढयोर्द्वयोः विशाखाश्विनिसौम्यानां योगतारोत्तरस्मृता १ पुष्य
श्विमोतरतारयाद्वितीयापापश्विमो २ ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां बार्हस्पत्यस्यमध्यमा ॥ भर
ण्याग्नेयपित्र्याणां रेवत्याश्चैव दक्षिणा ३ रोहिण्यादित्यमूलानां प्राचीसार्पस्यचैवहि
यथास्मसस्व शेषाणांस्थूलास्यायोगतारकेतिदर्ं स्थितानांस्थूलस्ययोगतारात्वोत्त

११

विष्वापाश्चपश्चिमा द्वश्लो कवनुष्टपंपित वर सेः सर्पतिवं तटिपरोरहस्मे काशसे होतम्पा।
३०३ त्को श्चिं मेशा केलिं कांस्थिंत्वां स्मातं न नत्रै वद्रव व्येवित्तरमपाद्वनवार्मातं ४ न सत्रा
रांधक वकांस्त्रेषांस्पष्ट त्वेचेतिपं वभिः श्लो के रह सर्पाः रवां वुधपो श्वि मेशकलि काह्न त्वानिनां
303 गांधू वोपांम्पंरौ नमू जेश कानवगुणालिसा द्रुपं व्रसमे नागाश्विंमुभिताल्लवानवकल्लाः
सोम्पे क्रुषेकूः शश्शौरोद्रिपं वरलाग ज्ञा स्त्वदिमिमेघकान्तिवाराणस्रातः ५ पुष्पस्यागन्दशो
लवालक्रुधिताः सार्पेनवाम्भेदंचः श्रोत्काद्वेदकलोनितान्भ्रापितमेनैंपालिलिवंश्चाल।
वाः मापेध्यंविमवैंशकागजपुगान्मार्पमगलस्रे ध्रुवत्लंशोना रवशरेंदवभ्रखविमेस्सा
मष्टपोग्नोदवः ६ त्वाहूरामममराज्ञेंदवभ्रस्वशराः सांतोद्विनागेदवःसिदाभ्रघ्याधिपे रामः
कंलोयनलवाः पङ्गौलिलान्वितः मेत्रेवेदपम्नाण्विनोष्ट दहनीः शगक्रेश्वरामाश्वि
नोभागगवाएगकंलाधिकानिजातिमघधपश्विनेः पङ्कराः ७ नोपेवेदशराश्विनो

षट्दहनाः शशाङ्के रविपुत्रगुरुशशा वै श्चेरवनत कोष्ठिनोरूपालोऽग्नितथामिजिह्व बलवा पुगातोग
पुष्पादिशः रवा यास्योरिपिहर गरराप्त वालहृप्रिमे वेदं कप ताल वामार्तसवसमेनवेदुद
हनाप्येदेष वो गहूराो द ॥ षड्वाध्यवकत्वतैक चरराो भागाः कलाः कुभिनोहि वुध्येग
नवागिराशि दहनावेदा नृपोलिपिकाः पोक्तेवैं दुक लग्नभोशमितुपो भागगादिकाम
ध्यमा एभ्यत्वापनदाध्वाः कथितवत्यो कापुनां शास्फुटइति त्रिंशकलिकाद्दमनुक्तो
पथापोगपं पोडसं पडूनीः लद्धिंशत ष कृणाः षद्विंशत तथा त्रिंशकलिकाद्दमर्थः कथं
ज्ञागो त्नोतरांकसस्य कलात्वं कश्चि मोत्तरांक स्य कल्नो त्सा एवीक स्य भागत्वमिति सदे
धं एतेष्व कभागाघाः मध्यमाः कालतोविद्धनाता स्थिराइति पावत लोह कोति ष्टते मे
षादितोष्ठ वभोग स्थानेन त्वत्र शरदशलाकाप्रोतालिसदेतिम्भावः एभ्यएकष्ठवेभ्यः
प्रोक्ताः प्रागुक्तापेपनां शास्त्रेभ्यइति ज्ञातस्वमिप्रायेणेक ध्वचनं तद्दशान कथित व

वतः प्राग्वृत्तापमण्डलान्तरे सेसर्वैः अपमण्डलक्षेत्राः कार्याः तत्र च स्फुटाः विलक्षाः कालतः अ
३०५ 304 तश्च याम्योत्तराः ननि च छ्राः अत्रोपपत्तिः। निरक्षदेशे क्रान्तिमध्याह्नकाले निजयोगताराः ॥
मार्गविन्यालतलेनाविधाय गोलात् चलिका च धेनरमेणनीपरस्य च कराः १ तानागतो
तर्विं वरेस्तमाग्यन्त्रि प्रागुणमाप्त वरोनमक्रापफलस्य चापस्यान्तोशकाः स्फुर्यह्नोक्त्व
इष्टं चवतः शताः स्फाः इति अस्यार्थः पामोम्योतरे व्वतस्थेन त्र त्र योगताराशंकुस्तु पंक्त
मार्गपिन्थमतलछिद्रेण कद्रष्ट्वा पिलो मृतदानलम लातस्त्रं म भिपपतततला काद्दम
मार्गेराधार्पतत्रस्त्वं छायाप्राकुर्णः कर्णसूत्रलग्नभूमिस्थानशंकुमूलस्थानयो
रन्तरं छायाभुजः शंकुः कोटिरिति से तस्मातः छायाकर्णे छायामजातदात्रिज्यीकर्णे रामः
कोभजः इसमनया पादृग्ज्या तद्धनुर्नतांशाः स्पष्टनाःपंक्तांदिषेपे नत्स्फुस्याः इतरदृक्षि
णाम्यप्रायो तराः अथ तत्काले रात्रिघटीज्ञानार्थं प्रयत्नीय इत्यनेन पद्मफलन तो न

तं स्फुटं बाहुफलं द्विशमलग्नस्य धनं तदेवापनतं क्रमेण स्फुटतो बुभत्नफलं वः अस्मात्क्रमा॥
त्रिभता ध्य नपास्पष्टक्रान्तिरेकदिशं पतनरि ताभिन्नदिशि युक्तक्रान्ति तस्मात्प्रोयः शरः
एकदिक्कोमध्यमक्रान्तेरधिकाल्पथाशरः अधिकसेविपरीतदिक पोगेस्पष्टक्रान्तिदि
क् ज्ञातमेवाग्रेस्पष्टत्वेनोक्तः अपदक्रमेणतं स्फुटतो ध्रुपः स्पष्टक्रान्तिः स्फुटानीतापमः
क्रान्तौ शैः स्पष्टशरानीतेलग्नस्फुटं वैपरीत्येननयत्वम ध्रुवो लोऽक्रान्तिवत्तमे।
षादिभान्तकोमध्यमोत्माद्यापमः क्रान्तौ शैः पूर्ववरीत्यात्तलग्नं मध्यमोध्रुव
स्फुटसक्तः शरा अपि कदम्बोत्थश्वा मध्यमाः स्पष्टशरैर्भो न स्फुटत्वाध्यवावरीतक
मेषाद्यं तदेवं स्फुटं पतिताः तोक्तं नक्षत्र ध्रुवा अपतोशामावक्रान्तीनामपी क्रमेपतस्फु
तासान्कान्तिकस्पष्टराश्च तदक्रान्तः एभ्यो विपरीतकर्मणामध्यमा ध्रुवाः शराश्च
पूर्वमराके नमिदाघेः क्रान्तानि निनद्दुइतितत्वं ९ ननुविनाशरत्निरूपरांस्फु

तशवाः कथमस्मृतापनद् क्रमीणः शरोपनीषत्वादिसतः शनिस्तापर्वकं नवत्र
३०५ शरान्तमुभिः ऋत्नो कैराह वुर्ध्वेयचनसत्र शरणे लेघां पमिधां ध्वदा स्वेतकं नो
305 नरुद्धः अकरित्ता प्राप्रमभेषवेदा वेदा सुपोऽगितनन्तुजस्मसौम्मा ब्राह्मस्यपाम्मा।
श्विलगाः खवृदाः कैम्मस्मकाध्यात्मि भुवस्कपाम्मः रोदस्महृधाम्मचत्नो हिपाम्मः
म्यः तौम्मोदितोमस्पुरत्नोशकाभ्व ११ पुव्यस्मभ्वव्यंफशितेनगंशापुगनिपामः
पितमेविपबमाग्पेकैकाघेवु धम्मोर्पमस्वैविभ्वेश्ववागणाउमपोल्कसैोम्पः १२॥
दाम्मः करेकाः भक्ततनपाप्यहूपेपमेषवोवर्द्धकिमेवुपाम्मः स्माम्बातोकुवेदावि
शिखाम्बसेोम्मोपाम्मोद्धिदेवविधुरस्मगीः १३ मेत्रेशशोम्रम्पशरणतथैद्देरम्माम रामः
हीधामभुजोयषकलेसंधशोनमेंदाजरवदे वते स्माद्धिवाहवोधास्तेलगाल्कविभ्व १४
अयोतराबाऊरत्ताल्नवाः कल्नापुगेदवःस्माद्धिधिमेयवैस्मवेम्रत्माग्नपोस्माःश

क्षिदि बृ वात् वेतकौम्बिनः पंचपमा ष्व वाग्न रगे १५ पाम्यालिव भागोथ्यकुवेरदि म्मा
म्मादूरमंकुसोत्सुनपोग्नपश्व ग्र जाम्बिनोनाग्रयम्बद्वितीपे भौद्वि नुपौ से स्वमो
मशलाइति अथन्नस्र नमधाम ध्रवकनिवं धनानन्तरउक्तनस्तेपो तारगगाश
रान्‌. लवाघान्‌. मधान्‌. कौतिसल्का स्तारद्योग्पान्‌. कदंवाभिमुखानिस्तुर्थः अथा
ष्यमुन्द्रौ अंशकलिकाइति ध्रुवनिवंधनस्पेपोसंसोम्बाइतिमध्य मोक्त व हूवचना।
दम्बिमादित्व पारांशरोदक्षिरागो न नुकलिकापाए वेति सचितं. प्र वांकस्पलवो
मोतेराकस कलान्व. उभपोः फालगुन्योदिसर्थः बृहं किल्व व्यापाम्या इतिवहुवच
नाद्विशारवादिपदुमशरोदक्षिरागइत्यर्थः अशोनन दाइतिनिवंधनलाघवार्थंरा
शितमार्गेरोका कलामनेति शेषं अस्तेलवाला विष्व इसन्न कच्छाधिकातनार्गेः॥
रोव शराशिद्विकउत रदिग्गास्यर्थः शशिपर्याय तोमपदलिकुवेरवाचेकत्वात्‌ ध

३०६ 306

नि बन्धा रोपक त्वरश्च कारान्तः त्रिभाग इति लाघवार्थं गलितमार्गे रोकक ऽन्याधिक
रूपे स्थितीपे उत्तरन्ना म्नोस पर्वः नन्नुप वैरेषा मन्त्रकेः कथं मामामिन्नतन्माह स्मृतो।
ज्ञि एते उक्ताः मघवाः शराश्च मकर्षस्य गलित मार्गे स्याम् गौं कापेक्षपाम वी वीनाः
फू वो का ल्वपनां शमा व कालेस्तु स्मा अन्य न्यापनां शव शासूम्त्लाः एतेनु सदासू स्मी
गलितमिति इूलेनि मम्मा एगा तरं ना वृक्षं ते इति भावः १६ इदं मे वसम्पूयति एते शगंशाः
कथितानि हि भानां कदं वसू न्या अपि रगाः स्थिर गत्वाः प्रवा त्वमसूना अपि रगाः स्कुरा
त्क नोकापतः काले वश्या स्व लातो इति स्पष्टार्थः १७ आ गनेनु संस्था ता रगणा प्रवशा
केशरं फाह अग्नि मुख्य वकामस्यो प्रस्तोशाः श्रुतपः कल्पाः उत्तरो व्हो लवाः से रामः
पो मनन्लिमाधिकाल्लयेति तयेतितम्म स्वपार्थकं शेषं स्पष्टं १८ मस्तृदुमिषतादा
रयपा प्रवं शरगाहग ना शा शा श्व षड्गीक ल्लाः स्पादुस्लह कृवः शरः सोमो विप

ष्ट मात्र वानदाखपः कल्पाइतिस्पष्टार्थः १९ वसन्तलक्तकतोरपाभ्र वशरगाहस्रजा।
पतेः शारगंशालि वास्रः कलिकाभ्रर्दः पताग्रपोलकालिमाला वुसग्गुशोरेसदः।
गितिकल्पाला वस्रः ग्रेशमितादृसर्थः शोषस्पष्टं २० त्स्पेकाख्यतारपाभ्रवशरवाहल
घकस्पपुष्पष्टांशालिप्ताः षड्गर्गसमिताः विसेपाकविलहेद्गलवापामो·बपेष्टः क
ल्पाइतिस्पष्टार्थः २१ ग्रगस्याख्यतारपाभ्र वशरवाहग्रगतपस्पशरछोवभागा
लिप्तालपाभ्रवः समाद्गपोलवापास्यः शशोष्टिकलिकापुताइतिस्पष्टं २२ ग्रथा
वृत्तापपालाएपोभ्रवोशरेवाहग्रपोगतपिमोपार्मधोविचित्रावकूवकावुदकःश
रेभागालपोलितागतान्नाकाः स्पष्टिकलाइति ग्रपरतितसा ग्रनपोमें धोक
कंदवसोतयतेखतारलके कोतिद्वतेमेषादितो पर्सनस्थाने लगतिनस्थानभो।
गमाना त्मकोभ्रवकौविकावतः·चित्राभ्रवतुल्याविसर्थः एतेन मवसहदादीनां

ग्र. वाः शराग्रम धमाद् लो इति स्पष्टो स्तं. आधंतयोध पदरान्तात. तपोल्द ग्रहाशेषिम
३०७ धमः कदं वर स्पाम्भितः आपमिश्रापेशे कव चनं. शरावह मा गा इति यातः प्रथमस
307 दिकलापुका नवांशादि तीपस्पेमर्थ १२ अथ ब्रह्मसिद्धान्तमामाराये उक्त तत्पषिण्म मव
स्थान चारोमतिपा घेनडुपजी कमा क्सत मो षाशर भा गं श्याह चतुर्भि र्लोकैः नक्ष
त्र वक्त्रा धंरपुष्क राग्र्यगोले स्पशत्ता मनेपोहितत तकलादि काः तो मकदं वन्तते॥
मितो स्पष्टतेपमहत्ते रेथात २५ ब्रजंति वनत्तेमितो स्पष्टतेपमततनरेथात २५
ब्रजंति वर्षेष्व कलाभ्रतो अग्रेहोप जो आ वृगणः स्वस्वांगैः होनो द्विनि मत्ति वि॥
मिर्विमक्कोले वादि को जनम स्वा कृतुः स्थात २५ मा च्याक्रि भागैः पुलहः पुलस्पोदशो शच्कैः रामः
क्रिरत्ता स्त्रिमिश्च ततोति राश्म षभि र्द्विभागै स्तते वसिष्ठोद शभि र्मरीचिः २६ मघाकै भागा
त्तपुनं शलिमाः साप्तकाः स्व रामहमवा अथ षेषां पेशाकदि वेम्वेद उत्तराभ्र स्वोनो षष्ठिः शरो

ग्राः॥ क्रमशो व न्तो न्तोकाद्दतिन समञ्च च क्रं वोह्न क्रोतिरते स न्ब स वंधात व क्र मिलप व र्पततद्यो
पुष्कर स्म गो लेः शनि गो लाद् र्ध्वमाकाश गो ले: व्योम पुष्कर मर्वे रश्मि समि धान्तान: सम्म व
घः क्र त्वाद् मो मरी च्येताः मेला रत्स काः उत्तर क द्वाद् मित: समंतात क्रोतिरता नुरोधा व-ल
पुमून क्रोतिरते: अपमर्षः आकाशगोले क्रोति रता नुद्दद्दु क्रोतिरते विभाग कल्पितः ततो
पष्यो विषुवद्वृत्ता गतो धाद्दारा त्रेप तानि विषुवद्वृत्ता म्येवा धकवाता नितया क्रोतिरतो नु
राधा त्व त्स्व तारा स्व वधान कद्द गो तानि लघु प तानि क्रोतिरता म्येव बुद्धि कल्पितानि सो
व धीति स्व शत स्त्रा सौ षे वर्षे ष्व कल्पा गच्छंति अतरा वुल्लो ह क्रोति रते श्व व त्कपशे ला
क्राम्ने वेनाप्निस्यादि ताद्का व देते न प्रोता: गमनानुपपत्तेः एतद्भ मनेनेनम व क्र चल- रा
पते ष्वेति समग्र गुलं न स त्र व क्रो धर पुष्कर स्व लो ले इति अतः पतोप कल्पा वर्षेण गच्छंति श्व
अप्र वं भो मग्ने षे ग्रहा न पनोप जी व्यमतः मागु को वर्षे गणः षड्ढ नव षट्टि नल तो ह्यु

१६

३०९ रगाः पंचदशमकश्चलक्षांति वरनक्षत्रपेषादिभागभ्या रम्भकनुनामक नारापाः भोगः स्या
त् परिभाषया भागशुणे घोषचीति कं क्षांनिष्ठं जे कनुतोत स्वातान्त्रिभागैः पूर्वभागैर्पु
लहाभिधा तारा अस्याः दशभागैः पूर्वमार्गेए वपुलस्त्यख्याता रा अनेः पुलस्त्यात् त्रिभि
308 रंशैः रश्मिः ततो त्रेः पूर्वभागे षष्ठांशे वृहस्पतिः ततो भृगोः सप्तांशे वसिष्ठः वसिष्ठात् दशांशे मरी
चिस्ताराभोगः वृषादावेषां भोगतानमुमत्काभीष्टकालेतद्व्योगानयनं माह मध्यार्कै
ति. साध्यमसर्पस्पष्टवीनीत स्वभागादे भोगग्नंपचांगादिस्पदंष्टतुल्यत्व कलाभिर्वृषा।
दितः सप्तर्षिजो गायुक्ताः अभीष्टराश्यर्ध कालिकाः भवंति. सूर्यस्याद्दयेनिकालिकत्वात्
अवतरः एषां स्पष्टीकृताः क्रमशः शरभागाः पचाकदिग्वेदगुणाम्रेवेत्यगस्त्यः अन्ते ग्रमः
करोति तिलाघवार्थेन भरवोनेतत्कं अन्यप्रमाणमाहस्त्र त्रुतो कादति. धाताल्पयो निशिस
मिधानाद्रुस्मति दंतोकाः एतेनापपति एपसचिता तथाहि पुण्यादो विष्णु तारापाः अनुभो

घेत्मा हितः प्राच्यांत्रि भागेः पुत्रः पुत्र स्तेस्तोतोदशांश कै: अवित्र त्नतलिभि भागे रंगिरात्वष
मित्तनः वालोष्ठः संदाभिकास्मा कारिरिचिर्दशा मित्रतः मस्त उं मागाति लोषास्त्रौलिमोमनी
श्वरः कारणावर्षाभ्रशराः स्वार्थीः पट्ठुत्रणाः तस्मत्तापकाः षष्ठि नं भोगमा त्नेषावि सेपा शगस्म्र
नरेशति बृहस्पति रु तोकरषेच्छलिन वर्षाशिक लात्मक ठकतुः षष्ठि भक्तोशग घः तत्रा।
वषाष्टे घित्वगुलहरे वादभिरेपवृत्तितौ नातौ गुणाशहरे १५ अपक्ष वागादितः कतु
रितिमन्नेषापवधिमिघर्थरागशित नोपा शपुक्रतवराशपो पोत्पा अथवा विशेसं शपु
वर्गाशरु पंहीनं तत्र लाघ वाहरा त्नेपलं वह्व वर्षा रिपष्ठतम द्गणए वहीनानिकताभि-
अभीष्ट कालेस्पष्टोशे एतपातनगुरा च हराद ६ः गुणेनापवर्गेह रस्थानेषे चत्वारिं शत
अतो मध्या कैसादिना चालितो द्रान्चेत स्मप्ताष्ट भद्रो तेरितिदिक २७ तत्रमतमा
दृचतुर्दशो तेकलितः समो घशतोहते स्त्रव म गभ्यितषे कुंभाल्परा द्यादिमनोष्व

३०९ 309

रैमैमुकं नु त्वेः त्रो त्रिनगदपतदिति कभा कोहिरणीमाराभ्ये स्पर्धः मरीच्यादि सप्तर्षिताय
भिः इदंपतलत्वं आह स्म तदिन्द्रस्याग्निमभ्लो केनमन्वपः अतए वात्रिमघास्तु मुनतपः शा
न्तिएषीष्वौ पुधिछिरशाकोपिगतत्रै तान्मितउक्तः २५२१ अबोपुधिछिरशाकास्मारौक।
लिगतवर्षोगित्रिपंचाशदधिकं परहत. अस्माद्भुक्तरिःपालवे पटरोहिरण्तोमकोगनि. मपा
पापाश्चपेकानंध.वाशिशमतानिवर्षाण्तित्रिशर २ रानहपपन्वलोकं समर्थपतिसंवादमो
पातिनरवे चपस्मात्तस्मादपुकं हहपुत्रा भावात. ब्रह्मलोकमेतत्स्यात एवम्मात्संसेवादतः स्वे
स्तेरं तथा चेति ततः आकाशेसंवादे. द्गविषपत्वं नायातिपस्मात्तस्माद्भुतोर घुकं. असे
वादे हेतुमाहदहेति अबाधितोपपत्ते भोवादि सर्वः ब्रह्मलिङ्गतो कमेतन्मद गीकृते. रानः
स्वतः एव कारात्मभारणात रनिरातः मात्संभमारामिस्मर्धः अत्र. यं पोरं भस्तवध्युछ्रल
काले. आकाशेसंवादान्तरं. तथा भमाणमिसर्धः वलकतालकतरन भ्लोके विइंविभा

दिनमस्याभिजिद्रसगणोरंभार्धकल्वेनतस्याभिजितश्चक्रभोगेएवगगणनानर्हत्वाघव
गणार्द्धभार्धकल्वपर्यवमन्त्वे·अत्र वरणदोष्ट स्मनस्त्र तेनैवेशेना वयपमभिजित्संघा
घ वगणस्याभिजितोकेश्चेति दपोर्द्दैकवामतपाहृषगणनवकाश्येमूलेनुलोकमसिद्धार्थे
हृषगणोक्तिरितितत्व ॥२९ अथ महन स्यात्रणमुद्रपात्रिलग्नपोः लाधवमाहभ्लो काम्यां
सुःदास्फुटक्रांतिजपोश्च रांशपोः समासद्विले नरपोगतांसाद्रूपलोड्वा व्यापमतोम्यादि
क्याशक्रमरणतैरापपनद्ग्रगरहघात ३ः नलग्न धनपौगादितमकारतात्कालिक
स्याङ्गदपात्याल्लग्नंक्रगस्लग्नंस्तरत सं रवेदा ज्योकक्रमाद्स्तविलग्न कंतादिनि·
शरसंस्कृतक्रांतिःस्फुटाक्रांतिः शरगसंस्कृता क्रांति रस्फुटाक्रांतिलाभ्यासुसत्रचर
रांशपोः समाम्यद्विके क्रमेणगतरपोगपोर्जीतांशगः अस्याशगेपत्राद्ध क्रालोशगः तैः
कालांशैः आपनद्गग्रहग्रदृशिहातदस्मिन्गणेनरद्विकश रक्रमेणगःपतरुवाकविधेः

क्रमो क्रमत्वम्लंततनत्वात्कालिकं आपन्नदोषमाह कालिकेऽदपे कालिकापन्नदोषमाह दूदप
३१० कालिकम र्थसिद्ध उदपनेसकलत्वं स्वात आपत्सिन्नमाह क्रमात्समितिषद्दपतापत्वदोष
हृतः दुःक क्रमातपमतोत्याविवरणक्रमेणोसर्पः उक्त्वा क्रमत्वम्पत्तनत् आपन्नदोषमाह का
लिकं त्वक्ता कालिकापन्नदोषमाह हदमत्कालिकम र्थसिद्धं आलात्वम्लत्वात्स्मात ३१ विशेष
माह अजात्मकोतिरपापन्नमहत्सा आनत्वेऽदिति वोष्यमादौ त्वमन्न क्रमोपविषः तो
तरेत्पापात्मा विलोमः सुधिपाववीधमरिति अनज आपरकात्वं शनपन्ने अस्फुटक्रांतिः
शततं सत्रु तात्क्रोतिरापन्नं दोषमाह त्सा प्रा नगमहत्वागविक्रादेवममध्य वोध्यं पत्तो स्वह। एमः
विवरतक्रम्भवमोतरतक्रोतिरतपोगोपन्नदोषमाह सात्म क्रोतिसंत्का एपो स्वपशरसिकत्त
अस्यत्वगोत्वे प्राप्तं अपं निरपितः त्वरन्नक्रमानिरत्सादृशदेशे नित्स्वादशिरादे
शेत्वस्व क्रमोविपरीतः सुधिपास्वेपः ३२ संगमसर्थमाह अ ओपपत्तिरिति पतितगोतेष

होदपलक्ष्मस्पमपमम्भ्नो का भ्यांसुरप्रसाद् अभीष्ट कालेशमहविविवमे ततत्व गोलके वन्नमवेद्दा
ततः निजफल रत्नेस्मिति ज्ञा एमेवतत्पोगेमफलस्यैं दुहिशि स्त वुध्या ३२ तदप्प्रवत्त त्विति त्वा।
ज्ञा स्वप्न वंभागे विलक्षं ज्ञप्त के स्वात्त दुके ता न्काललिकल्लो दृष्पत्तस्त्मने व कु जस्य धिं वे रवत
वात्त वं तदिति स्वाभिमतकालेश्वहेतिन स्वल्का देनाम्रपत्र सुकुं स्विं व मध्य कैं ३ रतत म
हिमिद्धं प्रवह् वापुष्मम एव शा तव गोलेपत्त पाम्नो तर ८ ता दैस्यत्या तेने भवे वेततत विवंप
निजपदेनविं वसं वंधि कफराज्ञ वतं स्वदेशेपं त्विति ज ट तं मगाम सं वंधि अनपापोगेर
वींदुमछेमक अप्प अभिमतकाले उदयाभिन्ने निपतं विं वस्पत नाव स्था नामा वात वि।
नात वाद वस्थानमहपलग्नात्तु सत स्वम कल्पेम्रु के विपरितसत्वर वापुगमनेपोरसं
म वा ह्वादिसूके स्वपुष्पसनेनपद्मेश्च कालेस्य हवि वापनदमरहमोगविद्ध्योर्कवस्त्र
हे वंधतद्धे वास्मिति जास्ये कस्मितम्रहविं येनं प्रसति घोतितं इदं मा स्क रोक भामहदृष्टांत

गोले नाशके· तदा कासेनग्रहविवक्षितिज्ञावस्थानकाले· गोतिद्वत्तं क्षितिज्याद्वैभा
३११ गोमषादिमारम्भयं गोलगव· तस्मे षादिभोगालके· तत्कका लसंवेधिग्रहोदयसंज्ञे लग्नेग
ग्राके द्युके· क्षितिज्याद्वैभागस्थे स्वतः सिद्धे विवं जाति· स्वमुक्तप्रकारेण· ततः ग्रहोदये
311 लग्ने· कालवमनवयतं ज्ञेमसंशयं ॥ २४ तदानयं नोपपनापपत्तिमाह कुटाग्रहं शाति
तमा लग्नमुदिन्के भमा स्वराशौतरपीतभोगैः द्युदले वरान्सघानिशास्य रजायते भवन्त्या
शनिजेदपोगमिति· द्युपोः लग्नवपोः सर्वकाले कथं समवेः तपो कालविशेषसंबंधा
दिसतन्माह कुजस्थविंवेति सानुसतगोले क्षितिजलन स्थविंवेसति द्युके· उदयाला
यतं लग्नेभस्त जनमुपपन्नं· तदन्यन्न· क्षिति जातिरिक्ते ग्रहविंवे सति पूर्वोक्तकल्पनेनो रान:
पपन्नेनतु वलक्षमन्तं· तथा वादपाद लाघवाता वत्तघटीज्ञानार्थं त्कालिके ग्रहोदय
लग्नग्रहालग्ने वोदयासात्तकालिकचालिलग्नभोगरूपमावश्यकमिति भावः ॥

॥५०॥ अथ यावी मतेनोक्त क्रमं ससक्तं तत्र ग्रहगोलपुरस्तात्संधिपपाति प्राप्नोतीति रविरिति ज
यत्र पुनौम कल्पाप्तो तं भृत्यर्थं स्ववस्लपंग्रह विंबस्तकः पश्चापमा ऽथवलायेल्लगतिमद्दिष्ट
त्त तत्रग्रहो समवद्दृष्टि लन्नामनाट्ट इति प्राप्नोतरू रतास्तिति ज्याद्युतपरपर्यंगत्रहृपेत माख्ये
ए कं भृत्यर्थं रत्नं गोतं मकल्प्य तद्द्ध त्नग्रह विंबवकेंऽ तं कं सतत्काति ह तेपासि भागेल
गति तस्मिन्भागे आसद्वसंस्कृतो ग्रहभोगः मुनिभिरुक्तः तथा चैतन्मिश्राधिकं त
ऽकें युक्तिसिद्धमेवेति भावः ६१ तन्मतेनापि सूक्ष्ममानयन्नं भ्रनोक्ताभ्यामाह अस्तो
कवाद्दृष्टिलवाः पुरोक्तानतेन गुणघ्नाः अपवर्त्य ग्रहस्प. दिनार्द्धभक्ताः फलभागाज्जातंव
लग्नं भवेऽस्त वदापनान्त ६२ स्पष्टं पूर्वकवीनेस्पष्टप्रत्वसाभागकैः उक्त व्यस
युतो लग्नमासद्व स्पष्ट वरोभवेदिति आस्माः ॥ कुलांशाः पूर्वोक्ताः आपनद्ग्रहस
नतेनपवौक्ताद्युधिनापयात्पकेनगुणघ्नाः तस्मै वदिनार्द्धेन भक्ताः पूर्वं चैतत्प्राप्नोतः ६२

न स्यन्नहि विवेस मम्मोन दन्न सतं दृ का ए त्वाद्यपनस्वहादु मिन्न ए वा स ह दक्सं स्क नोस्वहः
३१२ स्वनोने ता मा वेस्वा स्त ह त ग मा वाक्लिनि जप्छ स्वहु परम मतत्वात्स्वा गुरुकह का त्नोशा
नंदिना धनु त्स्यपर मन न त त वंधा दमीष्ठ का लेन ना तु पा ते ना स ह का त्ना शानपन
312 नमु चिनं स्वानन फलं शोसन्नं स्वा मुनद्यनहा ह कम का ए गो लग्नेनः स्वा सद् कस।
त्कि नो ग्रह भोगः ए वमुक्त एवं कपाले पश्चिम कपाके तु स्वल का त्नोशैः माकपा त्ना
कः लग्न क मे वेप रि स्रेनलग्न मा स्त स दग्रह भोगः स्या त्। तथा वस्त्रीसि छो ते। विष्णु व
छायपाम्य त्ना छि स्वेपा छा दशो ह ता त्। भ लं स्य न त नाडि गं खदिनार्द्ध विभाजितं त्न छं सा
या मरणसो स्याछि स्वेपा पश्चिमे यनं दक्षिणो मा क्रू पाले सं पश्चिमे तु न या स पदनि। स्वस
या रखा नं पित्न चरणो कन्तार्थम कारा के व लो मंधी मद्भिः ७३ स्वन्न त्नग्न ता धनार्थ
मुद्पा नो विशष माछपरं नद पा पं वरं शो छ रवेर्नन मं दिना धास मे ततकु दस्यात्। नहह

नाधिका अस्तदेशोदपः स्युपुरीपोदपो शं व्ययस्थाः स्युर्धीतिरिति. एवं स्थिति जन्मभाग्ये लग्न
स्था धनार्थे स्वोदपा उपपुष्मत्काः पुष्मिस्थिति जन्मभाग्ये चास्त लग्नता धनार्थे स्वदेशोपा
स्तत्कालाः पास्यातरस्यते दश मलास्थ स्था धनार्थे निरस्य स्वादेपाः नाम्नो न रस्य तस्योद्भुतरूप।
त्वात न स्यताम धेद कालः स्नो कलेनगन कमवैपरीत्ये न लग्नमा स्वद् गतद् भोगः स्या
त्. तथा चतुरु पोसि कांते विपुव व्ययपास्य त्लाद्धि स्येपा द्वादशोद्भु. न गत. फलं स्वनतनो
ऊर्ध्व स्वदिनार्द्धविभाजित्वं लग्नस्य पास्त राशौ स्यात् इ स्येषा पश्चिमे धनै दृश्यराशेः।
कूपाले स्वं पश्चिमे न तथा स्य पदं इति मम स्व व्याख्याने पित्र राशे क मकछ युग्म काश के
वलो स्य धीमास्ति: ८२ अथ लग्नता धनार्थे म मुदपानां विशेष माह पर्वकं पदपा॥
धैर्य रंशोत्थ खंडनेन तत् पदिनाद्गत ब्रेन तस्कु स्यात. तद्वनाधिको व्यस्तदेशोदपः स्युपु
रीपोदपो शं व्ययस्थाः ब धीमिरिति. एवं स्थिति जन्मभाग्ये लग्नता धनार्थे स्वादपा उपपुष्कलाः

२१

पश्चिमक्षितिजभागे चालनवलनसाधनार्थं स्वदेशीयपालभाकर्णाः प्राप्नोतरं हने दशम
३१२ लग्नस्य धनार्थं तिरस्कोदयाः प्राग्भोः तं रहस्योदूनत्वप्रत्यागत- अतो मध्येदृक्कारांश
विभागेन ऋणं ति च नवादेशस्य वार्थे स्वदेशोदयानि निरक्षोदयम ध्यवर्तीकाः नडविनःने
313 नतकाः नरहृपोदयस्या नार्थं चरांशो मन्तं रवं ऽहनत्वभागत वं ऽनतयष्टीपरिलम्भि
तेस्फुटनस्का लग्नयुक्तं तेन स्फुटरवं ऽहनलुनयुक्त पूर्वराशास्ये स्वदेशोदयः स्वयुरलवं
धृदयः हृष्टीमिरन्च्य क्षेटकाः नांशे भी गतता धनाविषु पे तेपुः अत्र कालो येनर
नुरो धेने वक्ष्ये पुः ४५ ॥ तन्मसं तं लग्भिस्माप्रगपपतं ह्रम्योरुषेरनाद तमिस्थाहृस्यावे
नाधैः रवेदयो गार्ध संक्रं पोम्योदवस्थरवेदयोरनरानं पोगः प्रोक्तः केवलानैर्यतो राम्नः
तोगोगोलस्सैतान्नादतं भास्कराचेति- अतः कारणात एवं लग्नयोतवलरता।
मिमाधिकमासस्तदृग्गहानमतं आर्यैः मुनिभिः नागहृदयस्य मुक्तं नोदयलग्न

सा धनार्थं· नकारस्य हृस्वे पूर्वः पर्यसंयोगे नत्वो कमितःपर्यः अत्र कारस्यामाहृ योमाोदव्याघ
भितिः अतः कारस्यासैरर्षेः अहयोः दक्षिरणे नरस्य कवलं पर्वीपरस्यंतरामाववि
षं अंनरं योगः प्रकषु स्योमधान्ततयोकाः एतदभिप्रायिकयोगत्क समसोनवत्तुर
तस्यातालेदन्यनहृभोगयोः पर्वीपरस्यंतरामावे एव घटते इति भावः तोनन्मतं।
भास्करापेः सिद्धांतशिरोमाणिक स्पष्टादिभिप्राकृ कृतेन अत्रोहेन गमेविशेषणा
माहगोः नक्षैरिविपर्वीपरांतरामावपिशिष्टपाम्पोनरांतरं सर्वदप्रत्याधारणं
अहयोरे मंक्रांति रत्नपाम्पोनरकदं वसोनवलस्तस्य देशाविशेषानवछि
नं फादेशापोपपुसते अत्यघातुनिष्ठ लंककरदेशभिप्रापेरणादृष्ट्यंविविनिगमना
विरहात्स्यात् न याचोक्तं सिद्धांतशिरोमणरोण एवं लतेदिवि वरोधं वस्तु अमसंयो
स्यातां तदा विपति से वपति निरुक्ता· इकुर्मे रागमन मवेतन संकृतो येसम्येतदावय

मध्यतजपोभ्यसोभ्येइति॰ तथा च शाकल्यसंहितायामपि द्वितीयपपादटकीनादक
३१४ 314 र्मसुनिसलनमद्वितोयमि वदकर्मनैछास्त्रनपदठपाः स्यात्तापप्रवहस्तेपं लौकि
कंनिःप्रयोजकमितोतिभावः ५५ उदयास्तलग्नाभ्यां सुदयास्तयोः कालस्तानंभा
स्करोकमनुवदति॰ निजजनितोदयलग्नसमरूमेसमुदयोपिभवेद्दुनभः सदे॰ भ
वतियात्वविलग्नसमुरूमेप्रतिदिनेसमयःश्रवहस्रमादिति॰ नपान्नग्रहाणा
स्वस्वोदयलग्नस्योदयकाले उदयः स्यात्॰ प्रस्तलग्नस्योदयकालेऽस्तः स्यातः ए
तोग्रहस्योदयात्तोग्रसहंश्रवहवायुमोडवतः सर्वस्योदयात्तवदिति भावः ५६
ग्रहस्यदृश्यतेयोग्यताप्राहयत्काल्लसाधितरवगोदयस्वग्नखेटातागेते चाम्रे ॥ राम०
साभवतोनधिकाधिकेतेनकालेनलगवतइहमभवेलिदृश्यः खेतोदितान्यसन
येविधुनांमलेखेइतियाभिकात्तेसाधितेयेग्रहोदयलग्नहातलन्येप्रागुक्तो॰ प्र

त्र स्वगणपदेनन लत्रमपि। शरणन्तस्य सेकोला लपदेदे शपरं म्यत्रपन्मद स्वगम्यित्व तमपि बोध्यं तन्काल
लग्नतः साधितो दृग्गा लग्नं कालिकलग्नादित्यर्थः न स्पष्ट्रपद्दोभीष्टकालिकलग्नादित्यर्थः।
मे का शरण्यहीतो दृग्गा लग्नं क्रमेण तेह्लग्ने भिनधिकाधिके समये मध्यितिज स्थत्वाद
दृश्य इत्यभिप्रायः ऋणगाधिकपदस्य स्पष्टार्थत्वे पन्नतिः ततः दह समव यं सम्यहः स्वपदेव
न स्वत्रमपि का श्रोदर्शनयोग्यो भवेत् पुक्तं चेतेतु उदयलग्ने उदितो ग्रहो लग्ने त
मि तद्दृक्दृग्यालग्नमध्यवर्ति काले भीष्टलग्नस्य ताभ्यां क्रमेणाधिकन्यूनत्वात् तयो
र्वैन स्वेन्चास्तोदिते दर्शनापत्तिरिति ततः समयविशेषणमाह दिनान्तसमये दिन तस्येति वेदि
दिनमित्रकालेस्तर्योकिरणमसतिकृतनयने ज्योतिर्दिनेन दृश्य नाथं न दृश्य तद्दृति भावः मे
घमः ग्नादिप्पवधानति वाद्रणार्थं स्वस्य विशेषणमाह विघ्ननामलेदृति मेघादिरतन
लरहिते वेत्यर्थः ६७ विशेषमाह वंशोदिनेपि कश्चिदत्र कः पूर्वोक्तदृश्यं गणितावे

२३

गमे ५६ श्लपः कदाचिद्दिवसेपि नेंदुः ल ॥ श्रुलनसः स्व कुरोष्यदश्यपदृतिपल श्रौंकदर्शनापोग्यका

३१५ लेगस्मिन् तस्मात्तेचन्द्रोदिने दृश्यः चंद्रमंडलस्य महत्वात् चंद्रसूर्यकिरणप्रभावत्पाभावाद्वेद

श्य ॥ अपि शशांको नौ दृश्यस्व वक्ष्यकः ॥ अ॥ दिने कुत्रचित आरंभसमासोराशच्चे काले दृश्यः

315 दिवसेपि कदाचित्सूर्यनैकट्यादतिकृशकलत्वात् चंद्रो न दृश्यः सूर्यकिरणस्तु समे ह्लो

महः सूर्यसानिध्यादसंगतो महः ॥ अपिः समस्तपे न दृश्यः ५८ महस्य दृश्यत्वे मंडलदिन

गतशेषान्मतरस्य सानमाह दृश्य महास्तोदय लग्नकेपेतपोपदासनमामीष्टकात

लेज्ञात्मस्य लग्नस्य नदृगमध्यः कालः रवगैहे पगतः प्रसाध्य इति दृश्य महस्यास्तोदय

ते ज्ञेपेः लग्ने हमोः ॥ नीनपामेध्ये ॥ पत ॥ मीष्टसमपेसातस्या लग्नस्य ॥ निकटेभवति ॥ न रामः

न अस्तादपास्य लग्नपोदृस्या ॥ अंगं ॥ स्यामीष्ट कालिकं लग्नं ॥ अनपो रेतर्वत्री काल्नो महदिनस्य शेषगतो स्तोदये लग्न तंपं धकमे राष्ट्र ॥ वौ करवेदस्य मोग्पेसाद्धि ॥ प्रसाध्याः १५९ ॥

रीतिनिबंधकोलक्ष्मानस्पष्टपोनतमाह श्लो कुदपेन॰ क्र तापनोशाधिकहीनयोर्यैभतैः
प्यकालाशुमिती तदैक्यं मध्यस्फुटभागोदपभागभुक्तैनुऽन्योंशपो त्वंतरलिप्तिकाप्तात १५
नि जोदपो शात्वव रसामभेतः पर्युस्फः ता वृत्तनादिऽिकाः स्फुः तस्मातवृगाहेष्वगतीभाद्धृये
पास्वछापमा ज्याग्रह भोकरीसेति क्र ताऽत्रयनाशाग्रपो लपो भाभुका लोदप लग्नान्यहरा।
भोष कालि कुलग्नपोर्मध्ये धिकहीनयोः अन्योधिकस्यन्तसंराशिद्वतमागेसाप्रास्यादिम
कृष्यभोगपोर्न तुतं स्वपोनिध्ये पंपे॰ क्रमे रांभुक्तौष्पकालो शमानेभोके विधिनातयोरेषं
तध्यस्फुभागानामुदपछा॰ लो शेभुक ऽत्रऽत्रस्तनाद्युक मध्यभागाः नतुपेपरिसेनेतिध्ये।
पं ऽत्रपतो शतं स्फु तपोलपोलक ऽस्पभागपोलक ऽत्रतरक लोभिगुणिता त्वोदपाशाम्बोष्टि।
हरेणलवं ऽत्रं शाल्पकः कालः ऽतस्पपङ्गाणाः ता वृत्तघपः स्फुः तस्मादानीतातयहृदि
नस्प शेषणतान्यतरस्पकालान्तस्पष्ट कालते ऽत्र॰ नभ्र वाभिगुरवशरातंलक्ष्न कातेः

उक्तस्तस्यामात्युत्कर्षकारणमन्यदपि वस्तुच्छायापात्साध्यं १५१ छायापोत्तममाह विवेकदर्शनकवच
३१६ 316 रितमप्यमात्यपस्थानार्थपात्रं तु विशेषद्रष्टव्यं अन्यत्र नलिकावधे तदर्थमित्यर्थः १५२ नार्थैः
नलिकापञ्चधनपदर्पितैर्वञ्चकं नालिदं स्फुजत्कस्पष्टकांसोऽत्र धीमता ज्ञेय इति नलिकावेधः छा
पापाः फलेऽत्रहपि वदर्श ७ एवं प्रकारस्य छायास्य कदाचिद्दर्शापि भवतीत्याह तरां ओरं दृशदृश्य
कालेति तस्य वञ्चकस्य कोऽत्र हरति स्वच्छस्यलत्वे छायापीत्साध्यो दर्शनीयो करीत्या वाधा भावः प्रत्य
पार्थं जनानामिति वञ्चदृश्य कालेऽस्मत्र मोत्ता वञ्चकदोषः लितस्यातिच्छलतामकोपल
लक्षकं वञ्चकस्येति नीवास अन्वेतस्य छलादिवार्ताविकलोपलक्षकं दर्शनार्थयोग्यादर्श
नीयामप्यमाल्यिस्यादिकं प्रयतदाभावे प्रत्यपार्थमनेमवार्थं ७ १५३ अन्योऽकस्मावह रागः
स्यच्छायापं विशेषपूर्वकमाह एवं राज्ञो ये द्रमाह दर्शनीमा साध्यानतनोपि दुर्विवार्हलि
तः पं गोन्नास्य कस्य शोकस्त्यालितामर्भावि अन्योद्यातामिरेवादत्तामिः १५४ चन्द्रस्य

भूगर्भेन्दुद्रग्रयोर्वा धनुर्लंबो हीनगुतौ पृष्ठतो नो· विज्ञार्द्धहीनाधिकशौढ दृक्सूत्रतकु कु।
शोरद्रग्रखे पृष्ठगस्थैवे व मितिश्चैव द्रक्रोरिन्पार भो दर्शनपोऽपा चंद्रस्य लाध्यानन्ताप छाया
साधनविषयेवि शेषः तस्मादुद्दिष्टैति चंद्रविंबार्द्धक लावत्स मास श्वैव मोन्नतत्वधिकारे: उक्तं स्व
शो यस्य श्चैत वानस्य कल्लाभिरं तरि जाः तानिमिरंतर कल्लाभिः स्पर्शभावः नरहृष
वि वृत्तोर्ध्वं तेभिव शात: शंकुच्छाया ये भवति· तत्र चंद्रविंबस्यानितसपरार्धत्वाभावा॥
पृष्ठं तरेखा मध्यमा गर्भदेशोत्पन्नाच्छायाभवत्येतत्तस्य देशस्य शंकुदृग्रयोस्त
धनमावृत्तकं तनु कोद्रग्रक रेखा मध्यमदेशयोरंतरकल्लाभिरुक्तांते द्रग्रूपाभिः शो
द्रजो नन्तताशानंतांशा भूहीनपुतापन्नयथा मोग्यं भुज्यो रेखा मध्यमदेशस्योन्न।
तांशानतांशा श्चातयो स्यैदृत्ति भ्रान्तो नरकल्लानां चंद्रविंबव्यासार्द्धत्त्वात्स्फुर वैतेद
स्तत्स्थत्वाभावा न तत्स्फुरेखा मध्यमकं· नहि विक्षेपस्थतानान्तरिकद्रग्रतकेंद्रस्वस्थ

३१६ 317

श्रुतरेखामध्यमाभागस्तंपेननन्नकलानोदग्न्तस्थमात्सोपपत्तिः कैत्रतन्मदेशपोरि
यन्नमेदन्तन्म्रनरुवर्डद्विंवकेरुच्छोनादत्तिरखोन्नरप्पामरखापाञ्जहकेरेखामध
मदेसकें दग्न्तंपदं नरेखालुगंनमद्भनःप्रवौकानरकःत्राः काचित्वं भ्रःकरेखा
मध्यमदेशीयदग्गरातेमत कोपमनपोरे नरकल्यात्तद्वर्णपोगपदलपाकरणइतिवे
च्यात्करुग्ध कल्यातस्तूताः भ्रःकमाध्यमदेशीयदग्न्तवंइविपदः स्रोरखोनरखा
तमत्रसत्कमदेशोशाः स्तुस्माइतन्मदेशस्मोचनाशनतांशाइतिपरात्तःभुजा।
स्तानामावेनकर्णस्या सानातवंइविवदृत्तित्तिरखोनरव्यासस्तूचतकदग्गरतमदे
शस्पांशसानामावाद्य स्मसंलोप्टिरेवकर्णो भूतइतिास्तु वनार्थतामिरिसस्याग्राक्र रामः
र्णस्मकारप्पाकुलतापनोदपरुवकारः स्पनेनेवचेरुविबंकेरुच्छदग्गरनेस्मोरतां
शांनतांशाश्चैवदत्तिरखोनरव्यासस्तूचतकदग्गरतमदेशस्मानतांशानतांशाइति

नाऽस्त्यपि वास्तवोऽत्रान्यत् तत्सिद्धं - एतेन कौटिकः । नाः मूलनः विवक्षेद् मध्यमा
गनेना शीपच्यापोऽप्ये कौटिकरणो विन्निविवक्षेऽनन्तोऽशमूलकत्वपो वर्णयोगात्तल्लं
नि रागहाम्लपोर्पर्यापोऽप्यभूरु मध्यमदेशस्य वतोऽशन्वामिसनिरत्ते विक्षेपर
तोऽशरूपपकवं कोटिमूलत्वाल्लंम वान्तसमग्रोतरन्तोऽशास्य हुस्वतदलिलगोनारत्वा।
मि वहस्वतदल्पिलोनात्तरत्वाभावात्तनन्तु मवंदं गोरुतगणितमार्गेस्त्स्याविद्धि
।।पतत्त्ता मिरित्मस्यविशेषाणामाहुस्त्राहतामिरितिभ्रमस्यव्याप्यानुपपत्तांगोरुता
मिरित्यर्थः एवंमग्रेप्येतद्विशेषानुल्लानतरम्भावुदर्शनादन्त्वोकिंचित्स्थूलत्वे
तोऽक विशेषेण वेल्क स्वरूपयोतनान्त्रसनिरस्यथाप्र्वग्रेपानां वहस्थूलत्वासां
तरस्यहूंरणादवकाल प्रतिपादकानां मग्रामाणमापनेऽरितिभावः वहस्मभूगर्भसि
वधिशंकुरङ्गस्यपोर्पौ धनरशो केऽरुस्थूस्वते वावपिस्थूरुक मध्यस्थूदस्वरतेऽएवं।

२६

निरूपणात्किंविरुद्धं नो। पिंडमात्रार्द्धकलाभ्योन्यूनाधिकांशे ऽन्यमाने कर्मरूपाद्धा
३१८ भिः कलाभिः कर्मभिरेणाहीनपूर्तोपूर्तोनाकार्यौ एतत्यो ज्यैशंकुहग्ने छायापपुके
त्वः एवमर्कशिखायरात्मन्यग्निमकपालच्छेदस्य चंद्रस्यत्ने पंचार्द्धैर्येन तत्पूर्वं क
पालच्छेदस्य चंद्रस्य विपरीतत्वं यथा वति दं तयथा विंबाद्भूपूर्णं ग्रहैसुत्तो विंबार्द्धं धि।
318 कभुजकेरैनपूर्णाविति १५५ चंद्रस्य नलिकावंध विशेषमाह अभ्याव छायापथावं
द्रनलिकावं धनमवेत अर्द्धांगुलेसितैतस्मात् द्विषिके शेषोक वद्युतनादिति। अर्द्धविंबा
द्रूतेभु हेकेलनिः आम्नामागुलशंकुहमामांसे जात छायापां चंद्रस्य नलिकावं
धनेस्मात केदेभुहको मावाद्दर्शनमतीतम्नुपपत्तेः तन्न कोत्पादिता धनार्थे चंद्र। राम:
भोगउक्तादेतत्कलाभिर्हीनैः भु कोंतस्याचीमचंद्रभोगः स्यादित्यादिदिक्सद्दर्शन
से पु तस्मात विंबार्द्धद्युषिके भुहेके तत्ति ततचंद्रनलिकावपधनं सोक वतः अ

मागवद्वत्तकेद्रेभ्रस्कमंमवाद्दर्शनोपपत्तेः वकारात्वकारेत्वामधंमाममावद्दशेगायमो
करीत्येवमः १५६ अपकोलचतुंभोगत्कपैपरीत्पेननत्रतेषः देशत्वंवद्धाणितत्स्वाव्या।
व्याप्तिमद्दर्शनार्थेस्य त्वंनिरूपपत्तिः स्फुटापमोपस्मावस्तत्वाग्मोपव्याधिकोत्संवल
वात्मतत्त्वपा वद्धत्तावह्निपः नोत देशस्मिन्दृश्यो यथा भोपमदिसच्छदेशेहतिःपमस्य
हृत्पन्नहृन्नस्पवृशारतं स्फुत कानिहृतरापुस्मिन्दृश्यो यथा भोपमादिसच्छदेशेहति
पमस्यहृतस्यनस्यन्नस्य वशारतं स्फुत कानिहृतरापुस्मिन्देहेलवाशेमः अधिका॥
पावत्. पत्कालपर्यंतः गावलन्काः लपर्यंततत्वदेशेसप्यहेतन सत्वंवा. निरूपदेशा
दुतऐश्वरस्मि जेपूरीपेहस्पः क्षितिजोर्ध्वस्य अनंतरं यामाक्रांति एधिका वैनहि
निरूपदेशाद्दक्षिणादिक्षितदेशे हस्पमुहूर्तकवैतत. विषुवद्धुतास्थितिजपर्यंतनि
रूपदक्षिणाभागे त्वं वा शालदाधिवकातो क्षितिजात् धध्वंफरात्र रतेम मति

३१९

319

१५७ यथादृश्यपरत्वं तथैवादृश्यत्वं कालविशेषे उक्तमाणितस्यादृष्टिनस्यावश्यामिति।
वाहनयोर्द्विंशयोर्पीमासो मासपक्षमध्ये ॐ वेलादृश्योपरागादृश्यपरं बन्धतो देशजोद्वेषक
मौदितमाग्न्द्वबृहस्मेत्रे वदेशे व भेपाग्निति तयोः ग्रहणादिदर्शनसंबंधिनोः प्रागुक्तयोर्द
शयोः क्रमेणापमण्डलाद्देः दक्षिणगोत तत्स्पष्टाक्रांतिर्यदि ताद्दशाशांशाधिकास्तः
स्वलादितिःकालपर्यंतमदृश्यः स्यादिति तादृशस्वस्यस्मृत्वा फलावट तेस्मातिः ॐ बुधा।
राज्यध्ये कदाचिदपि दृश्योनेत्यर्थः अतः कालगतः पतेष्वस्यादिति जयफलवट तत्सपोगबु
शतः क्रवशादि गणितं तत्सोपलतिकं विनातत्संयोगं चाहणाक्रपजीवोत्र ताशादिगणि
तमन्नुपत्नु पपातिकं ततनदमर्थः देशष्टं वर्द्धस्वलादौ नौ गणितं तत्क्रियाप्रसिद्धं ततोन्ततो श रामः
बरादिकरवंमुके अनमागुक्तदेश्यदेशे ॐ बुधा रागदृश्यदेशनिरासः अयबाल्यति
जयफलराज्ञे च बट तयोर्गी नदेशनिरासः अतं बधं अनान्वितं वोध्यनेत्रतद्गेश्चास्थिसा

स्मादेशागमशासनमकारउक्तः आगमशासनविधेर्मिन्नत्वेति वचः १५८ ननु देशसिद्धत्वान्नमो शा
दिके कथं स्यात्प्रमितस्तत्राह स्थाने नादेशोपाद्मोक्षे विनोक्तं कृतं के न विशेषत्वेनादेयत्वा
त्। स्वशास्त्रानुरोधात्कल्प्या भावत्वत्पररूपत्वतत्वाच्चिह्नकेन चाचेतितादेशे। उक्तं स्वहा
दिनिसउरनिसमपविशिष्टदेशेषु अन्योक्तेषु पारस्मिकैः स्ववृद्धिमित्यक्तदेशीनीयं। ननु पारस्मी
कुमार्गानिलिप्योरनानाक्रममस्मादेशां बोधर्द्दस्य तत्राह कृतमिति स्वस्थतो नसादेन
वमापया। केनचिद्देवदत्तपुत्रेणकृतं। निवद्धमित्यर्थः रक्तान्येवपर्यपशब्दा नररंजन
पादमिधेपत्त्रे थ्योक्तं विभावतीयमिति भावः स्वपानदशाजेगिरिस्तनकुनउपस्थित
मित्यत्राहमेपतितु कारादन्योक्तमपि व्यर्थमित्यर्थः स्वशास्त्रा। माबीनगिरिद्धोतास्ते
षामचतुरोभानतद्वास्वनस्वरणा वस्वकत्वादन्यपायेत्रेष्वंसमभिवरीतिदशा ननविषयांग्र
र्थः स्वशापपसेः मा वीनानक्रमस्मावश्यकेवक्तव्यमेवेत्यत्राह पृ। नेति स्मीतिप्रयो

२६

३२०

320

न नामा ज्ञादित्यर्थः विशेषो व स्पृ वक व ख्य इ एव अ ह पुरो ले नि परो ल वना ना व श प क त्वादिति
भाव: अत्र · ता वै भो म ग्ने ये न त पा व गो ल न्नो क १५९ अपि का र मु प ते ह ऽ नि इ ति सि द्ध त
न , त र्घ मु नी श्व र स्य त म व त नि रू त मा वं भो मे प प स्मीः स्वेठ म मा ग म इ ति य ह न न स च र ना
गां छ पा ता न को ना र मु प मुं दा धि का र र त्य र्थः ए ते न छ पा न लि का वृ धो प पु क त्वा द त्या धि
का र हं पा ल्य परि श्या धि का र हु मिति भावः २ अधि प्र म त्क श्री सा वै भो मो न ह र ज मि त्रा।
करो घ सा गा न्य ग त्स्व ण म्म ना मा नि व उ भे गो त्र ता न न त्वं वि ह्व प प स त्र भ भा भ भा र्ध
१ तत्र न ग ति म द शे प न्नै त त्रि ल्प श म ति गा नो ते अ घे ड वि वे क प मे क ह पे वृ न द श पु त रामः
वे त्रै न र र वे ट व खे न न वि व ष्र गो त्र म न ग द तो र हं ष्र गो त नि पु कि ए ता म व पी ति अ प।
प्रा गु का धि का रे चं क छ पा नि ह प ले वं इ वि वो स्थि ते र नै न रं शि क्षा ण मा श्व को प स्थि ता
ता मा ह इं हि ति · अ त्र मू मी भो मा दि पं व ता ए न्य त म न्य न ह वि वो प थे क ह प प ए द श प ते

नद्दृष्टपूर्वः चंद्रविंवं । एकरूपं स्रवेदिनसे वर्षेनाविरूतं कुत्रो न उदय ते प्रतिदिनं हृष्यन्
वपश्च तु रेणाविरूतं कल्पोद्धृश्यन्ते । वोदितिप्रवर्षे सतेषोत कश्चाशकांनि षेधन्ति । नेति
हनुमाह विवमेगणे ऽत्रमंनादिति अमेषा श्रंगाभ्य भा गाद्विरूतं तद्दर्शने चंद्रस्यातविं
वमेगपोरूपनतो ऽत्रतस्वदर्शनात्तद्धर्मोविरूतविंवस्यप्रतिदिने दर्शनं नानुपप
न्नमितिभावः । अतः परं तः शङ्कापनोदाय श्रंगोन्नतिनिरूपणं मसकें ततः कालेन दिसे
र्घः मेगोन्नति महस्र सबेम कश्यपादिमिन श्रंगोन्नतिमात्र कल्पने नाशंकापनो
दाय वह्लसत । मेगोन्नतिविशेषणमाह पुत्रि पुत्रामिति उपपत्तिमाहि तां तया वोप
पत्तिवचनैस्तया चंद्रविंवदर्शनसमर्थितमवतोऽपपोद्दातसंगत्या चंद्रशंगोन्नतेर्विधि
कामाह वानहमितिभावः ९ नन्वस्मदीयं ग्रहविवरस्यस्माहस्पर्शते जौलेल
कोनीगोः ना स्वस्मत्वेन भानि वेलाहहरपा: एतेगोलाग्मस्वभभागामिष्टावी

रान्ना नो कौं भुपो गम का श्व इति अत्रैव सर्वातिरिक्ता ध्वांद्गदपोऽग्रहा अस्थिरत्वादौ निष्प्र
३२१ त्यविशेषि· जलगन्धे लरूपाः जलत्वे वा घाए नत्वत्यविशेषानि जलनगो लरूपाः जलगो ल
रूपाणि व· ए वं पृथ्वी वायौः वदंति· तद्वा भ्यं वृते जलगोल कः सर्वो ग्रहत्त्वा एवं वृगोल
काइति· ननु सर्पस्पर्शे जलत्वे वाधाघाते नपिविरलते जलत्वापत्ता गोलकत्वानुपपत्ति
321 रन्येषां च जलनस्पदृवयुणस्या ज्ञत्वगोलकाइति· ननुसर्पस्पर्शते जलत्वे वाघाघातेन
नविरलते जलत्वापत्ता गोल कत्वानुपपत्ति रन्येषां च जलनस्पर्शवयुणस्या ज्ञत्वगोलका
नुपपत्ति रत आह एते इति सर्वौ काः गोलाः तेजो जलाः ल्प्रकाः अल्पाः ते जोजल
पोर्भोगाभ्यामल्पाः येष वां शासोर्पकाः तथा च मभागानां प्रसर जलते जलेष एम:
ल्पभागानां चोपष्टंभ कत्वामकगोलानुपपत्तिरिति भावः नु तथापि जलगोलानंति
रेहि ततेजो शावसान्यकाशं वत्वान्यकाशकत्वानुपपत्ति रत आह नीरन्ध्रानइति·

जं लगो न स्व दृष्टान्त स्तेजस्य तः सर्प संतं धिः किं एणं ल्पयोगः सर्वि वेप्रति क लनं न स्मा।
स्व काशते दपि प्रत्वं पेषामिमुख्यः मकाश के त्वानुपपत्तिर्नेति भावः प्रमा वं तो हि दृष्टे
ने सर्प दृश्यमप्रदी ता इति तद्वा केन एवं ष. २ चतुर्थ चरणो केस्मच्छ पति. विवे गो
ल एवि लत्सुर रेखं देवद्रवे भगणास्य दिहि वं च न लग्न सर्पकिं इत्ये। भवति दूरे
ष्मन्य दृश्यतं तद पो गच्छति. चढ्रुस्यान्ये भ्गो वि ल तुरणा त्यधान्येतप्प घाऽऽकिः
विं वत्त कनत च्या एतं समूह स्य. अन्यपरं पश्या रवे त्यो न्त्रका ताद तः एव प
गुक्तिः वि वगो त्वा ता तत्वा त्मका नां सर्प विंगो लनं वं धेनामि म रवं परिव गो।
त्वा र्द्धू लग्नाः प्रतिफलिलः पे सर्पलितं अदो लिमनन भ वति न च्छा वार्य भ न: म्
न्न ह भानागतो त्वार्द्धनित्स च्छायपापि व रगणे नि अदां निपया ता र्द्ध सर्पमिमिन् एवा
नि दीपं नरनि ३ अं गोत्व क पपति स्माह श्लो का भ्या. भ लं म रवं वि व द लो नरे

१०

१२२ 322

रूपं तद्रूपत्वेऽनन्तरं स्वच्छरूपे· अतोऽपि योऽपि यद्यत्वेन स्वच्छरूपे पतितविभागे केऽपराधि
त्वाः ४ ततो हिमागच्छकलाभिरिन्दुः प्रकाशते प्रसहमेव तन्मयः कामिन्दुर्न्नांत
र्गत चंद्रिकाभिः क्षेत्रे ग्रतिः स्यान्मनुते नम इच्छेति यद्वहविं वृगोलार्द्धं भूगोलाभिस्
त्वं मनस्य दर्शनयोगं तस्य गृहविवेगोलस्य अन्य त्वं दे· भूगोलपदस्य त्वं दत्वेनर
स्य दर्शनयोगं तत्व वशः स्तलि कृष्णो माग तत· अत काद्या न चंद्रस्य विवृगोलार्द्धं· तद
रूपे भूलं प्रत्वे पतितस्या वृत्ति विभागे सूर्य किरणाः प्रतिफलिताः तस्य तद्गोलार्द्धस्य
वृत्ति विभागे स्थिताभिः कलाभिः प्रतिफलित सूर्य किरणरूपाभिः प्रसहं दिने दिने
चंद्रः दृश्यगोलार्द्धरूपः तस्य एव तेन फलं दृश्यते स्वा· प्रकाशते· प्रकाशं पूरोती सर्वः रागः
अपं भाव· सूर्य किरणैः सदा चंद्रमसो विंवगोलार्द्धं· सूर्य सन्मुखं त्वं चेतत्र ततः
पो दृश्यसतिः पदं तु चंद्र गोलार्द्धस्य प्रकाशितस्य सूर्य चंद्र गमनतुरोधात्स्य सहमा

त्रिपतनत्वाद् स्वदृश्यार्दि सविभागस्य च प्रकाशितद्वान्तर्गतिः कलिविडसतोऽस्य स्वद्दश
दृश्यप्रकाशितात्मस्वरूपं च ङ्गासनं से धान्यसह मनिपतनत्वाद् स्वदृश्यादि विभागस्य च।
प्रकाशितद्वान्तर्गतिः कद्राविड्शः मस्यहमे ध्यानपानोपभोगमानोसंकर्णप्रमं ऽस्तर
नितनमिति नम्मम् द्रूश्ये एवं च वड्ढिं च गोला दृ देशान्तर्गतचं द्विकामिः द्रश्यस्याद्वैतिः से
प्रलस्य चतुर्थांशं तः श्रितामिः भ्रमगोलवतिः एकतरं भंगस्य कोशनिर्यो तदिति रस्या
चनततिः स्यात् नन्वेवं भंगमनु सस्तेः कथं भंग गोलातिरिक्तन्यायान्मनजेति मन
श्यद्दृश्यात् तत्ः भं गानम् सन्तापि मनुष्याणां वेद् एवं भंगं भासते इति भावः
५ ननु वाल्लतः भं गानम् सन्तात् हि भातस्यापि प्रपृक्ते त्वान्मनुजमदृष्टेः सतं वद्धं वै
स्यपोः क कलोपपत्नमनुपपत्तेरिसतः रवेप स्वस्ति हो तास्माभं गोलत्रिविशदपमि
त्रिभिः भत्नोक्तौः अथ पं गोले ले कं कः अपातास्त तातनेः तोर्द्धपादिश्च मिश्राभवेनतत्त्व

यहितानागुणितंतद्युताभ्यासमलकाशेषभमः ६ अतोनक्षत्रगोचारीत्यप्रकारान्तरमाह
३२२ विवर्गोन्याः स्वरूपतोऽन्तयानदशदशपामरैचंदंलवघातोतः ७ मितंविधार्मेररत्नते
ऽहृपंतु अयदशपंनरव वजनतपः अतिदृष्टं गेमतंज अयदद्यापञं गा वतः ८ स्फुमिदंस
तिदर्भमिति अश्वेतिपरिवपसारंभयोतकेतत्रक्षंगोचारीतिनिवेधार्थकारणभपपादप्रा
तिरंहितिवर्दर्विवर्गो लोमर्पकिरणामतिफलनाघुरुस्पातिमरेखाः चंद्रदशपगोला
323 र्द्धगोलोपार्धपरिध्यान्तिकास्पततनः कादागातततः कोणरवेनततत्र चंद्रस्पद
शपगोऽन्या ह्वे मितः ८ रक्षाःपोलपदर्शकिरणाः चंद्रे मतिफलनानतद्यच्छितं ते इंद्रस्प रामः
दशपार्धं तजं ततभागरूपं वकामनन्नकीप्तलस्फाशरूपो वमः दशपतं धिरूपपरिधि शुद्धो
नपरिध्यर्द्धरेखाभाग वमतद्तनतर्पसर्पः स्पष्टशद्धेककलाभागाः स्पादिलषेः कोणे
रेकमितिचदिके नमानतनः अंशोतिस्थानमसमवकोणांशपोः उदनस्मितिजेषांनातन

रस्थस्वरवेफरः अदन्तमदेशान्तुपोरंरतः रफोरमिनकाः ओंशैः आपनहम्यह भोगविकृतःको
निष्ठनस्थाः स्वाहोः अदन्तमदेशस्थे स्थिति नाः वृधिभिः मवः ओशनि ओदपांगं तंदंशसं
वहं कोंतिरदन्तमदेशान्त कंयहोदपलंमं वृधि लग्नेस्मातः अपमामिमापेःठुयोः कोंसो
रेकुपिल्कैस्फुट क्रांतिरधिकानक्रोनरगोलंपनम्यहविक्षुः स्थिति नादधः स्वफरव
दृनेकोंसोश्वरांशांनरेगः दासेलागोलेनकधं स्पष्टकों तेमर्दः ननत्वेदस्विरगो नरगोल
पोः क्रमेणगाधउधं उदतात्रितिजस्पो धां धःस्थ त्वेनप धः कोंसपग्रस्वापनग्रहभो
गस्पग्रहविक्षीपः अः वस्तनस्थ त्वानतः कोंसो मिंलादित्के स्थिति नादपनग्रहचिकुस
फरनदनेकोंसोश्वरांशांनरेगादिसृगागोलेन धं स्पष्टकों तेमर्दः नत्वेदस्विरगोन
रगोलपोः क्रमेणाधक्रधं उदक्रात्रितिजस्पो धर्धां धस्थ त्वनमधः कोंसग्रस्था
पनग्रहभोगस्पग्रहविक्षीप अः वस्तनस्थत्वानतः कोंसो मिंलादित्के स्थिति नाद१

नपह् विह्रंखफएन्वरटन्ते मों सोभ्म रांशपोगे त दत्तिणोतरगोलपोएध करध्वः स्यांख मोंष्म
३२६ ध्वः मप्यम मोंतिफ रान्वटन्ते उन्मेंऽलामस्मव मोंति आदप नग्नह विद्वंखघ रावप नेमां
सोम्म रांशपोगे नेदत्तिणोन्वरगो लपोएध ऊर्ध्वं पप्रेमं मोंतिफ रान्वटन्ते उन्मेंऽलामस
324 व मोंति वरतु स्तांत रेणा ध ऊर्ध्व मपनग्नेह विद्वम्पत न्वात स्मिति आद्व दपनग्नह व
रात रणोद्व ह्स्प त न्वा ह्व म्म धः स्थाद्पनग्न हाह् ध्वंष्ट क्षिति आसक मोंति टनम्प ला
ने ऊर्ध्वस्थाद्पन ग्वहाद् धः स्थत्विति जनसतक मोंति रनभागस्म ताने वो मन मम
मलगमसा धने नेतिभ्र तमिति २५ मना मम लयग्न कएणेहेतु मुपपाद्पतिया
मत्सोम्य शरतः कमाङ्ग्वेत्तोद्पागमे पनग्नहापुरः पश्चिमे पनतऽदंतत्तः रुत खोल रामः
का क्षीलाजलपेः क मो क मामितिक्षिति आहुध्व स्थंग्नहेह्व वीके निरूपरोदत्ति
राशारः अधः स्थेग्नहउास्दाः पर्प वसलः म्म तोदत्तिणोतरशरक मेरापनग्नहम्सो

रूप लग्ने मग्ने पश्चाद्घतो भवति जातक यथा तत्र तो हेतोः २ दृष्टो दय लग्नं लोक काल जातके
स्वदेशीय यमसंशोदय कालेशः आगुल्कवर्ष लग्न कार्यका लो शौभ्य कर्मो क पते तद्विधि नो सत्व
स्मात २६ एतास्तिति तत्रास पूर्वभागे पश्चिम भागे विपरीतमि साह आकपाले स्वातो
स्मात्ता रीतिः प्रस कपाल ग्रो स्वात्मका लग्नपे वलग्नं स्वालात्तोः गेभवे कते इति भाक
पालेहिः निश्च पेन उत्क्रान्तिरीतिः प्रसकपाल ग्रोपतिति तस्या पश्चिम भागस्येष्ट हे
अत उत्क्रान्तस्मात्ता रीतिः ऊर्ध्वस्थ आपनद्दग्न हेस्मिति जपश्चिम भागे तस्थ चाक्रां
तिभागो लग्नो भवति अधस्थे खण्डे पश्चिम भाग इति अतः फलितमाह स्वात्मकाल
लग्नपेरीति तत उक्त हेतोः स्वदेशीयपात्लकानां शेई स्त्रिणत एशाद क्रमेणो भमे कम
लग्न स्वहृत्ता तत्संधि तत्लग्नं स्मात २९ नलिदंता धनेनेनै वोक मित्त तो लग्नस्व
रूपकघन फर्व कतदनुक्तिकारणमाह भरत मतगाः क्षिपतो यलग्नः स्वमभिगर्भीहि

ति ज्ञापयन्नेतदुक्तं लग्नेत्यादिना लोके निरुक्तमेव तत्र तं नासपपदस्थः कल्पनादि हिति एतत॥
३२५ अस्त लग्न पूर्वपा धने· नोक्तं· हेतुमाह अस्मेतिस्म त लग्ने रुपपदस्था नाकल्प्य नागोरशे
दिग्वर्गः २८ लग्नेनैव लापिनि वी हृद्दक्तं वै तेन्नवृद्धोपविषय मिन्याह मि जोरपाहै
325 नदस्त्तेन्तरेवा· स्यात्मोक्त वं पूर्वविलग्न मेव उक्तं तं तौ लोप ग्रतो स्त्ता लग्नमेव तिरस्तोनदे
शस्त्रैर्वेति तत्तः गोरखमपात स्वदेशीयो दपका लां शेः षड्राशिमतापन दृग्नस्य तत्त· ए
वी विलग्न दिति जपूर्व भाग लक्ष्मी कोति दृष्टक्रमदेशहपं· एवकारस्य सौक्ता स्तानवधा
नालग्नविरामः स्नात्तसे वं धिक्तं मो· क्रमे अस्त लग्नं लाघवाद्दुक्तं पूर्वस्ताधनेय्यहं ग्लाएं
वंवे नपरश्च ग्ने· तस्य ग्रहाललितं बुधिर वे लग्न वाद सालग्नवमिसक्तं· उदपासापोः षडू एमः
तरत्वादिमावः एवं इक्तरीतिः निरवद्देशाद्दुत्तर भागे· एवकारहस्तिरा भागनिरासः
२९ दक्षिणभागो क्रमो पपानि वदनं सुमत्तहरति पां मे विभागोस्तितिजवि स्नोमम नोग

ष्मात्वात्तद्दुःखस्यात्तत्त्वावबिंबुलो लम्बनाभ्यो नरस्यान नभ्रू स्मांतं देस्वापाः मंत्रलौकिके
३२८ त्रापकारस्थानेत्वेन परिस्नात दर्शनाक्षंगत्वेन दर्शनेपरिस्नातमिलाम्बुक्त्वाश्रिततत्त्वंगमि
तिहृदंमंडला दैत्तगीतेभ्रूस्पर्शैः वल्लितो वशाकानेतपानाति देवं गेयस्मततत्रसंगपत्त्रवं
गमननिक्षेपणाक्षंगं न्येनमलिहृदत्वन्दपाणां दर्शनेमामतेस्वतिकलितमिति भावः ९
ननु कृदीक्षा ज्ञानमपवित्रं गोत्रकानां क्षं गोत्रयागस्याः स्पर्शो ध्वंसः पतिलिंगा
भिमापेक्षाशंस्वपमापत्रेत्वेवंगवहृदाधित्वयो भवित्कथं दृश्यमानक्षं गोत्रतिलिंगेलैवं
कुञ्जरः समेदमगरागः स्पर्शो ध्वंगाः स्पर्शनः कुवैतो भमस्तांतस्पर्शः किंस्वेतः स्वा
दैमुवः तन्मुवेलम्बेहृच्छवेन चतुर्धमंडलेनपाक्षंगेदधमेवनेति एवं हृदंत्वाज्ञात स्वमः
गोत्रैक्षंगोत्रातिदर्शनमितिनोकारेसाणंकानिषेधतिनिति एवं मन्येषां क्षंगोत्र
तिदर्शनो भवेनंनकार्पमित्यर्थः एतद्वपपादयति कजेति भौमगुह्येतेपोन सन्यालि

यस्मिन् ग्राह्यः सर्पकल्पो धर्मिकल्पात्संस्थाः स्युः निरंतरं स्वविषयो ज्ञानादि भासते तस्यामिमत्वे द
ष्टान्तः इत्यर्थः सेन्द्रियैः सर्पविकिरणः लक्षितोऽस्य स्वरूपयोर्मध्ये तत्तत्प्राप्तः प्रसर्पविषय त्वे
त्वेन भ्रंशेपास्योत्तरं शुक्तौ न कोशस्य केन तथा रूपेमिति स्वकारणं सत्प्रोक्तं मध्ये ते कोशेस्य
ति तत्त्रिरात्राच्छ्ल्यो तति दर्शनस्यास्य मात्रे एतेन तु स्वामिमत्वमेते तदा सर्पविकिरणस्य
पातः सर्वोपपादकत्वं कस्मात् अन्यथा वेद्यविषि तदा तथात्वापत्तेः ततः स्वामि
मापनार्थं न विशेषणमाह सर्पतत्त्वादि सर्पादिमितेः स्वमत्वोपपत्तिर्न कुर्वतः
स्वर्पभावः सर्पगते वेद्यत्वात्सर्पो ध्वंसस्थानाम स्वगतिता बोधस्थे स्वाः सर्पस्य द
र्शनस्य सर्पोऽध्वंसस्थानां पश्चिमस्य स्वमतांपपदे वस्तुत्वेन तत्त्वे कस्यापि सर्पविवर्तो ज्ञानादेस्यानिप
तस्याकिरणानादृश्यविवर्तो ज्ञानादेर्निपतेमिमस्वात्मनो बाधाभावेन सत्पात्तावश्यंभावात्त
द्रूपलौमंत्ता कार्यत्वेन बहुरूपत्वं तु सर्पादि भासत्वेन बहुगतित्वात्सर्पो विवर्तो ज्ञानादमितोस्याम

३२८

327

सर्गं सर्गम वेत्। चेद्दृष्टो लोकद्भिन्नतः सर्वं सप्तपाक्षिमक्षमसर्गं सर्गमवेन वासस्पीत्वि दृष्टो लोपमिपना
स्मिंद्दश्यपार्दृक्लिरस्माप्ट वदृंद्दविंवध्यो ऽनार्हं अनिपन्नेमतिर्दृ लिमाद्दनिरंनरं चेंद्दृद्दश्यमानोस
नावपवा वष्ठेदेन स्मर्यं कि एतेन नमति सं तीति ९ चेद्दृशेसा वृधश्रु कपोः सं गो च्वजिद्दशं नम
निवार्यमिला शपेनाशं कृते अथपपघापिश्रु कसौम्य वो पो एवितो धः स्थितपोः परिश्रमः न
ततः मरिसर्गविं वमा वः वद्दवन्त कमदृष्ट्या न कः ना शपेनाशं कृते अथपपघापिश्रु कः
सौम्यपो एवितो धः स्थितपोः परिश्रमः न ततः परिसर्गविं वमा वः वद्दवतः कमदृष्ट्यान
कः नापर्हिदृष्टेपि नाहिशन्ति तपोर्नि पंचसर्गविवतोपवेः तथा वतु धश्रु कपोः सर्पा नवा
श्रान्तारितन वामा वासर्गविं वदंशं नानुपपत्तिः आन न सा तत्सं गोऽनरूपत्व एषापतिश्च श्रमः
तिमाकः १० एतत्पतितथाप्ये तपोः सर्पवि वा स्य कन्या तत्समीपत्वत शंनांतं पंपंत्तिः
आन नमा व ११ श्चाकंते नो मिपुकं नरे द्दश्यते सर्गविवंतदे वतमं गेतपो ह्रदस्ते

स्थेऽ वन्तस्तदिति न पापीन्मन्तरपोतकं रगन्तयोः बुधभुजङ्गपोः अर्कते जोऽभिरभिरमन्ताला
संमतनमस्तल्लोमें मंडलेनमदानेदि शपतेऽव कारागवका रान्कपविदुष्येतावसंद्धर्णमंडलो
नेसर्पः अग्रहे मनु माहस्पर्शविंवान्स्य कान्वादिति नन्वेवंस दापदरा वंद्रमंडलापति
रतो ग्रहे त्वेतस्माद्ग्रहमसोऽपच्छितग्रहेतिनि कृष्णागत· रनिकष्णवेप्रलक्ष्यपदना।
देवस्यपातिनेति ह्रदेस्थितचक्रवतअन्तर्त्वंकस्त्यपोरर्थो धरांतरवशेनन भोग
नशनुप यथा चंद्रस्य मंगेन यथा अंगे बु धभुजङ्गपोनेत्ताः तद्वा कंच· भार्गवेंदु स्तनयो
रधः स्थपो हथपतेपद्लितंनवेंद्र वत· नद्र वेति कृष्णवर्तितरक्ष्मयोः तर्वमेव वपुरुज्व
लंम वेदिति ११ ननु नु धभुजङ्गपोः अंगानुमत्रो मो कापतिः सत्तमनोहरान· किंस
त्तानांनपनां वरगामान्त्रमि· पत्वरत्तान्निमभ्याधिकारे बुध भुजङ्गपोस्ते जसोस्तापूर्व
परस्पर विरोधा भ्रमतीन वीनमतो नानयोः पूर्णविं वत्वमपपाद्ये तत्र संगान्म

न्तान्तरमनुप्रहृष्टप्रपत्ति-न वा-न्यासतोत्रै ज्ञस्तो प्रकृस्तो स्मापनतः प्रवर्तितौ सदेशा इ एवं
३२८ विज्ञानेन्द्रमेनंगशरणं ते जातं यो व दशमपत्वमवेक्षाच्चि-नाशः इति । सिद्धान्त सदेवश्शुद्धतः
तृप्तिः आह्नः प्रतीतिकिः तौ शुक्रवधौ ते जपौ स्वर्पवन्तरमन्तः कारणा शुक्रवृद्धौ ति
रंतरं सेवकर्णमंड लौ भीमादि वन नवहृ वदसं कर्णमंडलौ तथा चनवी नमतां भक्त
328 गमनेनात्रमभ्यासाधिकारोक्तं पूर्वापरग्रन्थविरोधाभावसमावहति आह हिमवतस्स ।
स्कन्दपो भ्रंशेनमानेन न त्वमपत्वेति हैवै जगत्व मध्यमारान्तकर्णमंडलं तदूर्ध्व
नेत्रपर्यन्त कृत्यानन्तरं त्वा वोकपुत्रे व पुत्रे अन्तरवबुधमंडले तन्मध्यभागानां वृ
हन्नामुपपंम कत्वेन प्रतिफलितो यं द्वीपमभिव्यक्तं च त्वामावादर्शनतस्मात्कनीयानस्य राम:
सेऽकदाचिद्दर्शनमस्मात्कन्तरपर्यन्ते ज्योषिकमा वस्माद्धदपोगेनतमस्कन्तमंडलद ।
र्शनापतेरनुपत्तिरित्यादिति सिद्धान्तसंदृष्टिकारुन्मतमाह एवमिति पश्चाद्बुधशुक्रपोरतंगकर्णे

मंडलादर्शने नतेज्ञस्तन्वंजयेत्सः सूर्यः चंद्रस्तिरीकृतः एवं पतस्य सम्यक् तन्मध्ये हृतान्तराग्गगगतौ जलपो
दजिरन्नाघगात अस्य मते रात्रिवाशः स्यात एक सूर्यमंडलात्तेजसो देदीनमनमध्यं तन्नहि को
ट्यिंशोन्मध्ये नत्वविवर्तते त्वेनिकदैः सूर्यादर्शनेन रात्रिर्न स्यात् अस्त्वप्यो ह्रादशरूपैरित्याप्य
त जलनालिकं स्यात एतन्मते नैकरूप वशगा जगदुद्भवानुपपत्तेश्च ११२ अथ चंद्र
स्यास्तितमस्तन्त्रिकालं परमतिन्नरध्विकालं च मान्त्रकरोतं मनुवदति सूर्यादधः स्थस्य वि
धोरधः स्थनमहतस्तु दर्शंतमकलानामिनं स्यात दर्शोपयपक्षं नदिनस्य मध्ये हृक्के तसीरर्गमास्य
परिवर्तनेनेति दर्शोत्र मांते सूर्यात कलमापाधः स्थस्य चंद्रविंवग्गोलस्य अथ स्थं मध्यगो
लस्यस्थलं अर्धं मनुष्यादृश्यं शरामावे पर्वपरं गमनरमावास्यांतरं अर्कनिकट्याभावस्यात
सूर्यकिरणवां चंद्रगोलोपरोर्धं मनुष्यादृश्ये सर्वविप वावछेदे न मतिफलनात् शशस्य
त्वेदक्षिरगोलत एशार वशाउत एतस्तिरमभागे रस्य दृश्यादृश्यतं भवति तदिवषोडशांशं तनं तथै

न बाहुपेक्षितं पूर्वीक्तपौः अनेन तं पीतवर्णेनेन चंद्रमो लादमितः सूर्यस्य पश्चिमस्तमयोन्मुखो
३२९ र्गे गमास्यां · सूर्यात् अङ्गुं तरितस्य चंद्रमसो ऽनस्य · ततनदृश्यप्रम ६ · शुक्लं स्यात् सर्वी वृप वायव्ये दे
नं · धारणमावे शरस्तत्वेदक्षिणोत्तरभागयोर्पयापोऽपकिंचिदसितमप्यलक्ष्यं १३ शुक्ला
329 शुक्लः वह्निवंदन्तदर्शनेनमासस्य शुक्लपक्षस्यपसोम व्रतश्च प्रकृ उपचितिमुपयाति श्वे
क्लमिदोहृस्य जनतस्त्वं व ननत्वमेव क्रत्वं अत एवापि गादितोशुभाशुभाशुभौलः
शशिमवृमाक्षिसितांसितोऽस्य स्याविति सूर्यस्य जनतश्चंद्रमा स्मह श्यगो ऽनाई पश्चि
मभागतोनुक्रमेण श्वेत्ता सुवर्णप्राप्नोति सूर्यमतिगच्छतश्चंद्रमसः अस्मह श्यार्द्ध
पश्चिमभागतोनुक्रमेणासे चक्रत्वं श्यामत्वं · श्यामस्य धर्मः श्यामत्वमित्यर्थः तद् रामः
द्धिं प्राप्नोति अतः कारणात् वाङ्मानासिद् शांविधिके सितासितोपस्तोऽवृभागतपौ · सु
नि कृष्णौ शुभाशुभौ भवतः शुक्लस्य शुभत्वात् तमसोऽसितत्व धनादि शुभकार्यैः अ

सितनस्याशुमन्वातनस्तत्वेत्वसुमंपितत्कर्माद्दि सुनिभिः संहिताकार्पमितिसिद्धकमिति
भावः १४ अथ गोत्रतिज्ञानार्थं चेद्रशंकुः साध्यक्षस्साहतपोः क्रमात्तदिदल्लोंतस्वे
ऽपोः अथ गोत्रातिज्ञाननिमित्तमादौ स्वतस्त्र कारेण निजोपक्रान्त जोऽहिमांशुशंकुः सु
धियाश्रता व्यहति। तन्नोः शृङ्कोक्रसत्संवं भिपत्तपोः क्रमात। पूर्वार्द्धे सार्द्धपोः शृङ्को
अथ गोत्रातिज्ञानार्थं प्रथमतः स्यात् छायाग्रकाः कारेण। साभीष्टकाले कृष्णंद्रस्य शंकुः
सुधियागरगकेनताख्यः सिधिपेसनेन विंवार्द्धहीनेशृङ्कोशृङ्क्रमं तो गोत्रस्य।
यं शंकुः तद्विके शृङ्कोलस्मं गोत्रतिलेनगतीस्याभावाद्धृ लपस्यापराद्धे लम्ब
स्यपु वार्द्धैः शंकुस्साधनमम्यपोजकमितितदन्तक्लिप्तिधोपंपद्यंपिपस्तार्द्धमनकाले
नार्द्धः सो सराद्धिरु ससम गाल्किविलसनपदतार्द्धगहणोनमध्यचितेनपापिशस्ला
पवार्पमपरागोऽति १५ तदुपपुक्तरवं स्पर्शशंकुः एपसाध्यस्साहदिनेभीष्टकाले रवे

ऊर्ध्वं शंकुः मस्तकाग्रोत्तु धैरूतकवशेत्रिशापोः तदारात्रिपाते ष्यकालोन्नतापो धरो।
१३० नाम वै घलनगे॰ नाहृवेनतरशीतरूपदिनांतर्गते भीष्मकाले सतिः बुधैर्गीरितः
330 दृढैः त्रिमज्यादि कारोक्रमकाद्दलं॰ स्थितेरूढ शंकुः साध्यः पदिरात्र्यंतर्गतो।
ग्रीष्मकाले तदा रात्र्येर्गतैष्यकालोनामतरूपोन्नतान्सर्पस्यविपरीतगो॰ नावपः
शंकुः सो धराल्पेः स्यात १६ अंगोऽत्र सर्वे भुजमा धनं श्लोकाभ्यामाह ऽधो
नरस्याचितलं यथोक्त कार्पवरं व्यस्तदिशं तु वेधं चंद्रार्कयो रूक्तवदेव साध्यो भु
जौतयो रेकादिशो र्विश्लेषो गः १७ भिन्नाशयोः संयुतिरत्र बाहुः स च्छेऽनवत्रैव
रू भुजाशास्तवं त्रे छो धितः सर्पभुजाद्विघोः समजा दाखानादिगस्य को धैति राम:
पघ्यौ पूर्वं शंकोः शंकुतलं साध्यते तथैवाधः शंकोः कार्यं॰ व्याप्तिशाखं दृढं शं
शंकोः शंकुतलं कार्यं॰ विशेषमाह परमिति परं तु व्यस्तादिक्कं क्षेपं ऊर्ध्वगोता

दृक्स्थितेरंशोत्थो भुजार्धो वृत्तस्थानस्य विपरीतत्वात शंकुतलयोः फलमाह वृंदुकेषो रि।
तिउ कारी मा भुजौ तस्या धौ तद्दर्धं वृत्तग्रासस्य क्रान्ता सा धा तयोः वृंदार्क स्याधितभु
जयोः समाद्विशोरंतरं अस्मादि शपो पोगिः अत्रः श्लं गोलनिमितस्प्यो भुजः स्यातः
तद्विग्रहा नमाह वृत्ते इति वृत्त भुजदिग्व वृत्तस्य भुजदिगित्यर्थः विशेषमाह एवमिति
अत्तराई मिलयः सूर्पभुजा वृत्तसः तः सबच्या शंकुतलाम्यां तेस्कारोप भोभुजो पा
दिश्योपि तसाद्य अस्य शेषा नसस्य भुजास्य विपरीतदिक वृत्त भुजदिगस्मादिग्रहे पाल
र्यंत श्वे वृत्तस्थाने क्षिप्तं तरेणाद्क्षिणोतरस्त्वे कस्मिन्भागे इति तानार्थमेतदुक्तमि
त्रितिभावः १८ भुजपदस्य चिन्तां कोटिमप्याह दे दोर्नरोपक इवमस्य रात्रिनरेणवा स्फु
दिनात्म शंकोः हिमांशु शंकोर्विवरं स कोटिः प्रं गोलतो भास्कर कल्पितो केति वृंदुस्य शं
कुः सूर्यस्य रात्रिनरं कुनाधो हरेपराप कः अपवेति वृत्तस्थार्थं कः सूर्यादि नशकोः वृंदुशे॥

क्रोष्ठफलयोरन्तरं । अंशादि स्वमध्यः । स्वकोटिफलं प्रदानं शुभोक्तकोटिर्नितरामः । एतस्मात्को

३३१ टिस्वभ्रमान्तमाह भास्करः कुशिष्यत्विनेति भ्रमिपुरकं स्वमन्मते वभ्रमार्गं उपमानितिसिद्धं समेत

र्थः तथा च सिद्धान्तशिरोमणौ गोपाघोनरो दिनं कृतः सवि धोऽहृद्यश कश्चितो ममममतावलु

से वक्रकोटिरिति ॥ १९ ॥ कथमपपत्तिसिद्धस्य गोऽस्ति मन्दपस्कान्ते यान्ति तां परे हरणपतो भवति जा

331 नीतेभ्यः चोपपत्तिरिति । तदर्थं स्वेच्छया स्पष्टां भास्कराचार्यमनुवदति । यथा स्पोदकापन ।

शशिनोरन्तरं स्फोटवाजुः कोटिस्तद्ध्वाधरमपि तयोर्यं स्फुतिर्यक्स्या कर्णः दोर्मूले कर्णः श

शिदिशि भुजोऽग्रा च कोटिसाध्यं वृत्तं विवस्वांस्तान्तरविदिक्सूत्रविवमार्गास्त्रं कर्णः

स्वान्तपाकर्णेऽत्र यदिशाः त्वेन्मार्गेण सस्पर्धः वन्दुस्यभुक्तं त्रिपाद स्पन्ते मस्फे तथा च सू एमः

र्यविन्तान्तरे रेखो कास्थानस्य भामावा वृत्ते विवनमवस्यापित यापितद्रुजाग्र

रूपहस्तिरणे तरम्य माध्यापरसूत्रस्थित वं रविं वेतनं पीवि वस्यपास्फोतरमेतरं भुजाग्र

पमे व ऽ एवं भुवं भु जाग्रम् लक कोटि स् आग्नेतम म स् चेरग्वे द्रा वस्थो नं कोटिस् चाग्रा
स् पर्वावि व पर्मेते करणैः एवे वंऽविं वा धसाभु जादि भागोस् पवित्तममस् चेरम भुजम् ल
मक त्या त द्रु जाग्रम् लकुक्लो पग्ने वाल वं वंड् वि वं वऽविं वाड्रु जम् लं पपर्यंत स् त्वे क
र्णः इस्ले क विवृ तं वढं स्ले त्रं गोस्ले श्रमसमसे व स्त त्का रोनिम् स्थे श्वं ऽभु त्के ६ श्पते व स्त
गुप्त करणं मार्गेरगवें दृविं वे क्रिरराम ः पतं तित ६ श्पंते इति भावः २० नेत्र स् पर्व वं ड्स वं धे
नश्चे त्रदृपं तन्न षे स्ले त्र मा के नसं वं घेतम्रा मा राप मितम त त्रा त् त्रा स्मिन् से चे पपाम शो कु
मोहस्मात्मा स्हड्र का रूस तं वं ध श्रा पैः अन्यस्मा प्या लो वा तेस् त्र पो गा दे त त्र त्र वं म
॥ कोवि लो स मिति अस्मि भु के स्ले त्र स् पर्व च ड्पो म श्येपम महान् शो कुत्रि मम् पर्व चे ड्रा
म त र म्य मा स्था ते वं धो गो ला मि त्रे स् कं १० स्न न गा ल व शं को स् ध्वं म धो गा म म ह शं
कुनेऽ स्य म स् त्र त्र मग्नो ले तं नि वे शा यो गे न म स् गं कु वा ल व म स् त्र स्मो ध्वं म वो वा गो ले त्व

शंकुनुस्यात्त्वस्यांतंत्रिवेशगत्कोकपपतेः कोटिमल्लेषु ज्यगे न रं भातादिद्विक्षुज्ञमूलेम
३३२ स्मान्कोपम्मपर्पंतस्त्वेकस्रीरसेकनरपुरंस्कारेणसेन्त्र नत्रु मंगेनतोद्दपोःस्रा धान्मा
देकेनरपुरस्कारेणसेकोणिरतेगताम्मतरप व बुसेगुप्त सेन्त्रे कुर्रोमन्लागन्पोः एभा
देवस्तूर्पवेडमंडलपोः संत्रिवेशइसत आहम्मस्तमेति पस्पसा स्पातं वंधतादितरस्पःम्मा
332 पिःसम्मवेपेसन्त्रपोग्गानसममस्त्वसंवे धानहच्चानुगोल्न संवं धामिश्रेर्दश्पतेनपावत
संतिइति भावः तमनुपरंपरासंवेधापेस्पपासाभ्यान्सेवं धम्पाम्पर्हितत्वाद्रुसगुसोक।
स्सेन्त्रमेवकुतोनोगी क्लतमिसतन्मा हूदतदितिमास्करोक सेन्त्रे दपोःसंवधोपपादं
तं दर्शनोपपुक्लन्वंववस्लगतसेन्त्रेतास्ताडुमपतंवद्दपपिदर्शनान्पपुक्तमिसादि सम:
तवंपदेनत्स्पतेमनुपरीचोपपक्षयों ज्यापज्जनकभावःसंवंवःमत्के नतिष्ठंत।
क्षिरोमरिशमरीश्रो मं गोलन्मधिकारेपोयोनरोदिनरुतद्त्तापर्दंभ्यास्मानावत्तेपो

व्रह्मगुप्तकल्पितौ किं लंकोटि करणं विमादिश्लोकव्याख्यानावसरे चू विस्तरतयाभिहृपि
सुत्रै दृष्टं व्यंनुदत्त्वावि लरथंपाकुपेतिसिनमिति भावः २१ तत्र भास्कराचार्यो क्लोसे चे मति
द्धांते स्फुटकडुलयरगमलके घतिं गकराति। सिद्धांत स्फुटकं लकनमुकमेत द्वद्वौ द्वन
स्मिकृकुगुणमरविनेगतानाहि पेशानतेसंस्करणकोटितरावमाकृ स्मिन्नै वमनवृत्तिरवेंऽवह
त्र कोटिरिति स्नातरां जादे बह्मलोवमाहु। एवं किं। मेति। एतद्भा किरोकसंस्था न स्वेत्रे
व्रह्मगुप्तोक्ते स्फोत्नाद्वित्रं। पुक्तं। सोपपत्तिकं न भत्रहे न माह वै जामेति। विजातीयत्वेन
दृषोः शंको: संकरणाहृयकोटेर्वशादिस्पर्थः पोगोतदेसा जातापकं ते। नवे जात्पेनेति भा
वः वै जात्मे हे त्रुम पपाहृपति चं ऊ सुत दृति। ह्रिपनंः चं ऊ सुताप्राः सकृच्छाशगाऽवेहत्त्वे
तात्रयोदशगुणितालि चंऽपो लस्थाक लाभमासंत्रयोदशगुणंसर्पगो लस्थकं।
लामानं तेन ता जात्येनपोगां तरार्थे थेसूधी शंकुलं पोदशमभेरेथगा चंडऽ शंकुलं।

पोदशमुखदर्पणके रुके त्वदनादिति भावः तथा च तदा कं प्राप्तो नरं हि मकरालना
३३३ पयो लड्डजलन्मत्तैनरश्मि मु जागत्हहि मानाकोटि लङ्घ्यौ स्थिता न त्वासे शशिमंडलं
क यामिनि प्रोक्तं मदौ सूं द्वे ष्वं द्विभ्यगुणं न तो त्रततपो प्राप्तो नरमनुरहि मकरालनार्थ
पो लड्डजलन्मत्तैनरश्मिर्मु जागत्हहि ना कोटि लङ्घ्यौ स्थिता न त्वासे शशिमंडलं क
333 यामिनि प्रोक्तं वदौ सूरं व ष्व द्विभ्यगुणं ततो त्रततपो प्राप्तो नरत्वादिकमिति भवप्र
स्याह्रकमनशशिनोरिन्मामकतवालिवुमितिदर्पइति रागदृष्यति तदिति। तत ज्ञातरज
नदेवस्तोकमेततवस्तु तत्वंनेनेसर्पः रूवकारादे ताहश्यवे ज्ञासागाकारे भंगो त्रतिम
रिग तो न्नूलवमसंगातिवारसमर्पः हेतु माह मानप्रतिरवं इवदिति। न त्र‌ङ्कं गो त्रति रामः
निमितं यनहं रोपप्रावि षमानै कसरवं इमं गं हतं तद्‌कोटिरिप मसमीह तात पावस्तर्पव
दृशं कुम्तत्र पो वो त्व व पो पौ गंग तरं पो वो त्व वस्तुत्र हृपत्वात न्मानासे ष्ट त्वेन नद्ष्ठं कुमा।

नो नरपोगमित मान स्वापिस्तर तु जन्मान्ता तुरो धे-नौ स्थितं-अस्यकोम वदंगी कतमज्ञान
पनं त्वलगुरुपरोप्यस्तद् मोपान्तम कः कथं तमा धेपरहतिम वद्ध कस्य गलकृ जल्पन वद्धे
ल गरिण ननत्वू ज्ञानि वदाहास्य विषयत्वमे वेति मा कः २२ अथाम्यं गोत्राकपपुक वलनलना
थं वंद्वि वाम गुल्लाना मान नरप कत्वातत्म संगेमताधाएपे तां गुलात्मकं यहस्यवि वंस्लो।
काम्यां ता धुमापत्ति यह सिता कालिकशं कुरुम्मे हि यम न्यपाराम पुक तो ह र र: स्मा त
य हस्यवि वो पुक न्ना व्रिमग्ग ग्यकापुगसीमहविवजः स्मात २३ वातलिम समाव
गज्ञा स्निवेदमुरोर्ई तो हर र तः स्तवि वस्मा देयु ना घत्रविता म रोस्तावि वस्य पुक्तिः स्तग
माव वो ध्येति-तत्रोपपुलं हर माहय हस्पेति पकालिकंय हविं नमपोस्ति तं ता कालिको
उशं कुंत्मि मन्यपाम कः भ्रंतत्रिपुनं हरो स्व: यहस्मात्रि मध्याधिकारो कविवोस्पले कला
नावो वतुर्थी श स्याचतुर्दशग्रहविंबहं वंधी आसः स्मात-अपे स्त्रमिमततत्रिमन्यापा

हृताः षोडश त्रिंशत्कन्तव चतुश्चतुर्लिप्ताद्यपवर्तमितास्तेगुणिताः स्फुटबिंबहृताः रेखामकैः स्वस्वग्रह
३३४ 334 स्वबिंबांगुलानि स्युः । अत्रोपपत्तिः । खगमेकृ कस्यापि प्रत्यहं प्रत्येति । अंगुलात्मकबिंबा
नि धने त्रिसप्तभ्याधिकारेके बिंबस्य कलात्मकस्य विपरीतमकारणयुक्तिः स्वगमाद
तोव धृपातयाहि । आमरवेः चापस्त्रिघातकलिकाग्रह बिंबलिप्ताः स्वस्ववैपरीत्याद्धृद
बिंबकृतानां चतुर्थांशो बिंबचतुर्थांशकलाः तासां षाष्टिगुणा बिंबव्यासार्द्धं तद्द्विगु
णं बिंबव्यासः अतो व्यासचतुर्गुणास्वाभीष्टत्रिज्यापोगानरूपांमितमनत्रिज्यपाक्किमि
ति स्वरूपामिते बिंबव्यासमाने कलात्मकं च कलापरिधेर्गताद्दृष्टपूर्वं मनेति सा
न्नानतः एकांगुलमानहारमिताः कलात्र तोहारमितकलाभिरेकमंगुलं तदान्यहवि रामः
बव्यासकलाभिः किमिति बिंबव्यासांगुलानि बिंबमिति २४ ननु हरमितिताः कला एकां
गुलीकाः कथमिति न तद्दुपपत्तिसंति ज्यावीनेहरोपपत्तिरिति स्वल्पत्वेन तुस्वल्पमपत्रेन र

सर्पः तत्र सर्पविविवरेऽन्तं मध्ये गम काऽन्यापि स्वपात्सु स्वमदं स्वतत्र तत्र भवे श्रीपुनिर्मले।
ॐकाररूपमनवद्यतिङ्क्षा महि श्याम दत्ते नपस्या समुत्थितो तिष्ठति मूर्तिपिच्छे। ततः
स्वात्मा नो निर्विकल्पं समस्तु भास्कर स्वयं चैतन्य साधिवितिप स्या कारणात भूगर्भाग
मूर्मि गोलप्रच्छेद्य भूगोलमार्गार्द्धं नम समुत्थितः ततः कारणात भूगर्भस्थ सर्पः नभः
स्वभानोः खमध्यावस्थित सर्पमण्डलान्तः निकटस्थितो भवति अयं भावः सर्वदेशत्वे
कुम्भमार्गे भ्रमन् सर्पो भूगर्भात् सर्वज्ञ कुम्भमध्यस्थ पातालं तरणिः भूपृष्ठात् स्वमध्ये
सर्पसदेव सुरूप सूपमन्तरं ततोऽप्यन्तरं स्वपृष्ठ स्वस्वरूपमन्तरमधिकमेवेति। ततः कारणात
तेभूगर्भान्तर्गतान्तिरोधानेन भवद्भ्रमणा विकृतवेऽनुगत स्वरूपमाश्रितं अतो भूपृष्ठे
स्वप्ना सूर्यमा अल्पप्रमाणमण्डलं पश्यति॥२५॥ निकटस्थराशिचक्रदृश्यते दृश्यतः पूर्वे
कुम्भ शर्प श्रीपति महोत्क मत्र वहति नाधिपीयते भानव पुनः रवेः सर्वंततः पंकज

कर्मणि के वनके तं रैरं वन मध्यवर्तनि रो स्सनेतेन न च म ल्मम् [illegible] कि र एते ध्यो गो ः न स्थे [illegible]
३३५ रे वे ः तस्मे तान सर्वमें ऽ ल मा ध्या घने [illegible] त्व दक्षं तस्मा हू पं क जे ति क म ल कर्मणि का स्व के तं रैः र
वघ ध्या ध्या पने मनुष्याणं तपन मनि पान वृशाद्दि ध्याद् ना भा स द सर्व थः तेन वः का र एन्ध्य
न मत्व पार्थः अ व र मे य्य व ली । खम ध्यास्थः सर्व ः स ल्मम [illegible] र पमें ऽ लो मनुष्ये र्र सर्वे ते
२६ [illegible] तेन वति ति जस्थो रह स्मे ऽ लो द स्म न ह स्व पि त दु क मे गानु वर्तन्ति वसं ध र ग गो त्व
नि स्कृ धा मा हृ स्थि तो पं ह ं वि द स प वि वः मह्रि जन ती पगा तो वि व त्वान तो मह न्मा
विह ल णो वि र श्मि रि ति म द ष्ठ क्षिति ति जस्थः सर्व ः र ष्वी गो ला रु ना धः स्थे तम तिवर्तने
जः तमस्ते पस्य वि व मा त्रो दपका ले ऊर्ध्व म तो ः कि र ए ए न्मा कास म तर ं ति तेन पन एम:
प्रति पा ता न ह्रेः अक्षो म रं वा स्त धूमि त ह्रः र व मे ध्या व स्थि न स्थो र्धा धर मा न्न ता पा ।
स्वि स्था न स्थि त न्वा त द पेस प्रा पा क्षिति जस्थ स्म स्व स्था ना ल व्राप रं त र ए म हू स्थि तो प

मस्य सः अतएव तज्जमानपतितया ताभ्यां जन्मेऽलाभाद्दनाभावाद्व मनुष्याणां स्वेना
ल्केशोर्न दृश्यविंवं पस्य· अतएव क्किरणरहितो महत्ता नाद्ङ्को भासिते स्पूर्णे पलस्वगण
रूढत्तस्य आदीनामपि स्वरूपानुसारेण स्थितिज्ञेमहद्दिवल्वं खमध्येऽस्य विंवत्वं भामत
नक्ष हन्तेऽलदर्शनेऽस्पर्द्धिमिल्लि कुलाममारारा वेगुला निः स्वस्यश्रामागदशे मेच
गुः कैलाशमामाणे नांगुलगतीमकः तथा वृहस्पतिसिद्धान्ते सोमतं दिनमध्यन्हे दिनार्द्धसंफुले
नतु· छिद्यादिले पमानाना तान्मेषामें गुलानि लिखिति· अत्रोच्यते ऽउमतामावाद्दिनमध्य
र्द्ध त्रिगुणितदिनार्द्ध दिनार्द्धमकें त्रिकलात्मकमंगुलं खमध्ये दिनार्द्धमितो त्रत त्वा वृतः
कलात्मकमंगुलं के विच्छिन्नमर्द्धं दीमिति पाठे कस्यापि त्वादिनचतुर्थांशप्रकं दिनमितस्य।
सर्वभाद्कारोक्ते कवाक्य तार्थं कुर्वंति· तत्र· दिनमर्द्धार्द्धमितमनेनादितः चतुर्थांशस्यमा
त्र वलिरूः सपाद दिनस्यास्त्रिंशद्भासिति जागुली मकलानां खमध्यांगुली पकला।

नोचै क्रमं तरमनन्त्रि स्मातुःस्मशाकुनैकान्तरं तदेष्टशकुनाद्व्रिमिःपतुपानासिद्धमिष्टकारि
३३६ क्रमे तरं स्थिति जांगुलापक लानोभ्रुकम माष्टकालेष्कांगुलक लामवंतित्रिमोद्धनत्तः
336 नमपोष्टशकुंः सार्द्धं द्वेतुष्का कोगुःनलिप्तिकाः सुएति माष्क राचापो केभ्येत्रिसूचनं मतु।
वादन्तरव २७ वलनमाह दोः कोटिवर्गैकपदं कातिः स्माद्विवाईनि मंभ्रवुरगोतम
कः भुज्जोमवेद्दि रवःन्तनतेहि मांशोःभ्रंगोत्रनोतनस्फुटवाहुदिक्रमितिदोःकोघोः श्रा
गुक्तपो वर्गयो र्योगान्मूलं मागुपपादितःकर्णःकर्णे मजलद वेड विंवमानाहैन।
नकद्दस्तेनपातेन चंद्रस्पर्शंगोन्नतिनिमितादिग्वलनं वेरविवीपं नमपष्टम जदिकांनर
तुकल्पत्वान २८ मितोपपत्रकं चंद्रसाधनं भास्करोक्तमनुवदति चंद्रस्पयोजनमपर्श्व एमः
वरगोननिम्रो त्व कैंडुदोर्गु र्णाद्दन ग्र वरगोनमकः तन्कामुकेनमाहितः रवःउग्रः केप
सोल्लसेषुस्मष्टनानि हिनःशशाम्दछि घेपद्दति चंद्रस्पमष्टपोजनान्नककर्णेन.स

वर्जितं चंद्रस्य मध्यमागुप्तिना· स्पर्शस्य स्पष्टपोजनकर्णेन भक्तः फलं तस्य धनुषोंशात्मकेन
चंद्रः भुक्त्वपक्षेपकः स्पष्टयोजनकर्णेन अनुनात्स्फुट सरविगतांशादि धनुषा हीनः कार्यः सितो
पपुरुषाङ्गदुःभोगगो भवति २९ संगतस्यैर्पतति ज्ञानीते अथ च पतति ॥ न च अनुपातावता
रार्थमर्द्धं भुक्त्वा निरणय फर्वकं चंद्रस्य स्पष्टयोजनकर्णेन स्पष्टा धकतवे धमाद्दबनु ॥
मिः भूत्नोर्कैः स्वयोजनाख्यास्फुटकर्णं ज्ञाते चंद्रकपो· त्वाभिमरात प्रदेशान्तः कर्णे
विलिख्योनरमितितस्छाखंडस्यविवविलिखितस्व वृत्ते ३० ऊर्ध्वप्रदेशाविद्धतत्र्यर्षं
ग्रे त्वार्क कस्याव्धिपानदग्रे चंद्रापरांशाधिगतेपदस्याद् केंतदाचंद्रदलोहि भू हुके
३१ पक्षे सितेपश्चिममभिंदुपूर्वभागोनुरूपस्य भूशिपूर्व रवेंदुमध्येथरेखा रविकोपिका
पोतिर्यक्तदग्रेरविवि न्तःस्पात ३२ त्रिभेनतोर्क्तसदलपर्पचिरुमर्द्ध मेकाग्रेनततो र्द्ध।
शोत्कं· त्रिभोनरं यस्फुटयोजनाख्या हि मांशुकर्णोन्नितमाज्यकष्शोति उक्तएवं कृष्ण

पाभिनौ संस्थितौ तं स्वेच्छया ना नवं द्रार्कयोः कस्माद्भेदे स्वपो जनात्वस्य छं करणीभगान्तस्य ते
३३/७ लिखित्वा चंद्रस्य बिंबमंडलं स्वकक्षाप्रज्ञेधिष्ण्यानमते ऽर्द्ध मशरूप केंद्रमारभ्य चंद्रबिंबांत
लार्द्धेन रागगणको लिखेत. अनंतरं तत्र. बिंबमंडलमध्ये तिर्यग्रेखा पाद्रूपर्कसाग्रदेश
337 द्रूपा वद्भिम वर्तितन यस्याग्रिमभागे चंद्रबिंबस्यापश्चिमादिक्केन जाते यस्मिन्काले स्
र्शः स्यात् तस्मिन्काले शुक्लोऽपसव्ये पश्चिमे दृश्यं चंद्रार्द्धस्यार्द्धे हि. अनंतरं शुक्लं स्यात. चंद्र
बिंबस्य पूर्वदिक्केन जाते रेखापाग्रे तत्र पौर्णपद्ये तदा कृष्णपक्षे दृश्य चंद्रार्द्धस्य पूर्वदि
क्स्थमर्द्धं शुक्लं स्यात. अधोबिंबगो रेखार्द्धस्य मंडलाकारत्वेन मानलांछनो लवतुल्यो।
शस्य मंडलार्द्धत्वेन मानम पर्यंतं तत्संधि भाद्रश्यगो रेखतु थेशास्य कार्द्धगो रम एम:
ध्यभागात्म नत्र तत्पारूर्पबिंबमंडले केंद्रस्याग्रस्याग्रच्छेनानात. अनंतरं सूर्यकक्षान्त
मध्ये केंद्रस्य पूर्वतिर्यग्रेखाकार्यो. तस्याग्रिमभागे स्वकक्षाग्रदेशे चंद्रान्तर्वर्तिनः

पश्चिम मतो वान्त्रि हु शपंतरे स्मा न न ततः कारराग त आ रस्मा सूर्प क स्मा म ध्मगाति पं श्चोश
पाः सकृा श्यात अर्द्ध सामे अर्द्ध सिद सूर्पा खडु अर्द्ध शो एकं न स्पात एतेन प्राची नोक्तं त्रि भो
तरे र्द्ध शौ एकपरगलं स्ना मिमत वंड गो लार्द्ध म म स्मृत्रे ण सूर्प म ए लावष्ठा नामा वात ए
वि क स्मा पां अतेरं सा अर्द्ध व्यामान माह अथोति फ वंमति पादि तार्द्ध सा सप्र योजना ब्र
वेड कं रौन नु स्मा ३२ अस्मा अन पात दृपो एत्रे खमाह कपी स्तु छ स्मावरा पो जनमान
ततः णावे त्र म तेन्त्रि मगुरोन किं मल्लि नास्मी नयके दृ दोलि मगु रोन मयोदिपं वेध
केंडु दोलं वगु रोन न दानुकास्मादिति इयं स वांन पानसि दृ ज्या सूर्प वर्जित वंड भज्ज स्वया
त्रि स्मानु स्म पा यदि स्मान्न दा भीव पाप्य केंडु म जांश स्म पा केति फलं ३८ आम्मां मनु
पा तो एत्रे खा भांप्रकार उ पप न्न ह स्मा ह नु स्म त्व न ल्लि स्म कं पो र्वि नाशा दिष्ठ ज्या क्रा स्माध
जुरं नेरं स्मा स्मात सूर्पोन वं डेलादि तं स्मिते न स्क स्मेवि पृ क सिन स्मा धनार्धं मिति त्रि स्मक

पोः अथमानपा ते छादि तीयावपा तमम्मारणपोऽ रा हृद्पोः सम्मं त्वेननाशा तु कमप्रकारे
३३८ रणेष ज्या ज्याद्वृशौ कमा कमातुग तान्ना तसर्पं वंद्रातरगारिष ता व गतभोगो तरापोरर तरं
शं तां ज्येपर्थः अस्याः उक ज्यापाः धनुः अन्तरंच पास्थितसर्पं वं हं तरशेः ज्या सा धेक
338 तदं तरपोः रशमसवगतमो गां तरपों तशानां ज्येसर्थः अस्याः उक ज्यापाः धनुः अन्तरं च
पास्थित सर्प वंद्रांतरशेः ज्यासा धक तदं तरपोरशा मक मतरमिसपथेः भु ल्कपालस
पीव्रंद्रस्पोनरोन्तरं मधिकविमकुर्पा तस्य चन्द्रि भा हृनत्वेरपवाहृ शो ल्ल स्वसर्पो तवंद्र
रुपां तरे र तदं तरेभतं मितलाधननिमिले लम्पर्प स्वसर्पो वंद्रस्पोन्तरोन्तर मसूतल
सन्निकर्षो सर्पोन वंद्रस्पांतरे हीनं वंद्रो न सर्पतपांतरे पुकं त ज्ञोमपपस्लेनुग रामः
ते करूपां तरसंर से एण्वैपु तोनसे गोकें भु जयपर्व वसन्न त्वेन हपोरेक गमन वा सुं ॥
३५ नन्विद मेंतरं सर्प वंद्रांतरे सस्कापीमित्फपपत्रं तार्के पंगरिणन श्रकारे वंद्रसंस्थितं

पूर्वमिसनलदुत्तरं विशेषांतरोपेक्षांचाह चंद्रार्कयोरंतरमेतेदेव चंद्रेलनंरेखं
स्पष्टार्थमिसूपपन्नं तत्कथं सानरिगतम ९ कृतंलाघवतो त्रंपूर्वचंद्रार्कपा म्पोतरमद
जातसंस्कार आद्येन कृतः सितार्थमिति यतन धनुः ९ वक्रांशोप्पर्थ चंद्रसूर्ययोरंतरं
अत्रयभंगो लाग्निनिमित साधिते चंद्रे पूर्वमेव लापवा कृतं उ भप पाफलस्पष्टं स्प
ष्टात् तथा वभाष्ट्रग्रेकं सितो पुपक चंद्रस्य धनमुपपन्नमिति भावः न नु शरा
मा वेपीसितेपि घक भ्रंशः शरस्त्वेद्यपोर्प्मोतरं त्वेन चंद्रस्य दक्षिणगे नरमागे चंद्रक
लोसते सदमिप्राप्ति कु चंद्रसाधनं तसि दूमिपत माह चंद्रार्केति द्यपोः शरदक्षि
णगे नरां नरयस्य क्षुहं संस्कारः सितार्थमापेक्ष्य इतोगेन कृतः पूर्वमोगान्मकचंद्रपाम्पोत
र वशरसंस्कार स्पवि जातीयत्वेन कर्तुमशक्यत्वात् शर वशेनोत्पन्न का लापात्म
ल स्य भागो नगंतत्वेन पर्वैरपेक्षितं नत्वाख ३५ परिलेखार्थविमा सम्भेदलोका

भभागाहतव्यर्केंदुदोःशगणाः लितांभुक्तिंवार्द्धनिघ्नलिप्ताभाभागभक्तः सितेभवेतदृहिते स्वविंव
३३९ स्वेंदुःविशेषसामस्वेंदुवर्गः ३७ विशेषभक्तः फलमनपुंकेऽर्कमाद्विशेषणतद्दृकेलः वि
भा स्वाभेसेंदुःविभागणजौ स्वचोपोपपुत्केपरिलेस्वकेभ्रिमित्रिति सर्पवर्तितवेंहृत्यगुणी।
339 पभागगतमूहुःपूर्वीवगतचेंदुविवागुला नामर्द्धनगुणितः त्रिरशीशभागलेप्तपात
वलाभक्तः भालार्द्धंतर्गतभुक्तिशानंपंगोपपुत्केभवेतलाभारणांत्वदानपनंतुष्कें
दूशंगरगाः भुक्तपदेविचे-ऽर्कौशगणाः भजोशस्थानेइति धोपेतेतविंकार्द्धंततंतभु
क्तेनवर्जितेयेदुविवागुलार्द्धं-विशेषसंसः स्पोतः तेनभक्तः चेंदुविंवार्द्धवर्गः फलं-र्कमे
णाविशेषेणोनपुंके-तद्दृकर्कमेण अस्मिन्वलस्वमाणे-परिलेखेलिमितस्वमसीचेंदु एमः
पंगी बुलास्तोनोपपुत्के-विभागस्यमेतः ३८ त्रिमिः भक्तैः परिलेखमाहहिमोभुविवि
द्धिमितोगुलेपंद्वतंतमस्थानगतंदिग्कें स्वत्वात्रभुक्तेवलनंस्पकावर्णाक्लिफलः पश्चि

मतास्फुटस्तो ३९ देयतद्व्यासगव्यासरेखाकेन्द्रात् व्यवृत्ताद्बहिः रेखाकेन्द्रात् तद्व्याविमाग्रग्र
मध्यबिंदुं त्र कल्पयेत् तोंतरखंडं मंतः ४० स्फुटव्याख्याख्यानंद लेनपूर्ववृत्तात्स्य खंडस्याकृति।
॥ ४१ ॥ एवं यो व्यासादि कृत्वा विवरणाहूपोर्वि वाई शो वृद्धिस्फुटतनुपद्इति सामरवा स्थाना व
स्थितेयसंहृ विंवार्द्धमितक कोणकोणलेख्यासार्द्ध तूपे रमी घ स्थानकेंद्र मारम्य स्फुटं पू
र्वोदिदिष्विहितं कृत्वा अत्र स्फुटे भुजकृतपरत्वेनात्सिकिंत्वात् कल्पयसे पाश्चिमविमाविद्ध
तउत्क मध्यांतरे रागत स्फुटव्यापांमूलविद्ध लत्वा बलनमर्द्ध स्याकाटं देयं स्फुटतमस्य
धः स्थानमारम्य वा लवाग्र स्थाने ल्ली स्पष्टतारवा स्फुटताद्बहिर्नेपाकेन्द्रमारम्भा
तः वलनाग्र रखापा विमोदत्वा अत्र विभागस्थाने मध्यकेंद्रपं विंदुमकल्प्य स्वभा
मितेनव्यासार्द्धेन अतः लिखितवृत्तं स्फुटमध्ये स्फुटांतर खंडं वृत्तस्फुटताद्न्यहत तस्मैक
देशरूपं कृत्वा बिंदुस्फुटतस्य अल्पप्रमाणांपतत्वं इमेकदेशरूपं तस्मात् स्फुटिः स्वरूपे एवं

३४० 340

तदाकल्पितुस्पष्टचंद्रात्तद्दिने भजन्मनिपादि तद्दिशिः ७ युग्मं गतत्वात् स्फुटं ए, सेताहशः नस्रविवा
ईमित्यर्थः तदा काले सिद्धए वपपाले रवौ नो कदिशेतिभावः ६१ लग्नात्सप्तमतिपातीते म
त्रोपपत्तिरिति· तत्रसितसत्पक्षभानत्वा जेनार्कविंवगो लेखादिष्ट बौंके म्लोकाम्यांविशप
ति गोलकपरविगमनस्य तत्र जन्मिंदुतनुगोलकपृष्ठेपत्र लग्नमत एवं सप्तमे तात्त्व
ष्टत वशाद्वा हि नगोलः ६२ सूर्यचंद्रबिम्बफलनो ख्यलग्नदंतो: स्पष्टततो मनुजाद्दश्यवि
भागो पश्चिमतो भवति चो ख्यलग्नभागात्ता दृग्गमलकवम गदिदं इति तत्ते जोगे लाला के
सूर्यस्य मध्यकें दृष्टपगर्भात एतत्त चंद्रगोलगर्भावधि दृग्गमनु सातं सूत्रे चंद्रस्या सो
ऽस्मात्कथी जलविंबगो लतास्पष्टभागोपश्चिमदेशे लग्नं· तत्पदिशादेवकारस्य। रामः
तादि त लगर्भा लधिदृग्गमन सातं सूत्रे चंद्रस्या स्यांम् तो यो जलविंबगोलात्तस
ष्टभागेपश्चिमदेशे लग्नं तत्पदिशादेवका तदितरस्य देशे वा दृग्गम्यः तत्र वं द

गो ल्लेस मं नाद्दर्हितल स्तः स्पर्पक्तिरगफ लताडु न्वल्लः भु हृ वर्गः स्मा ततनो हे नोमा
गो वग्रइन्मस्य ततेन मरववुध्रगारेरवाभिर्पद्दन्दामल कोस्थितनाः ऊर्ध्वाधः हृतदेवोमिगौ
ल्ले वप्रान्मकल्पपेपेदिति भास्करा वापीतिः ना छतद्दन्दुर नछपयोः ऐकः मुरववुध्रा
तं यो गगवाद्धि त्रमागमस्य स्तान्तमेपं ५३ ननु नहिभ्यंगानुत्समा पतिदिस्य नः प्यंगो
पपतिभ्लो सा स्मास्माहृर त्वनो मंडस्व मा रामृणो मनष्यद्दष्टो भवतीदुरेर्षः सितानो त
देरवापाद्धेः प्रदेशेभ्यो स्वंवपातिः शशि मंडलेषा ५४ एतां तं राशान्म धनुः स्वहृपा
तपाद्दहो नाधिकभु हृकपोः सा:कमाहृषाल्लोशशिनः सितसासितसाविषुर्भमवद
हभुल्के स्तिहरल्लाहेस्पादेहृणो वप्राका सेपिण्डंडो मंडले कदशात्मको मनुष्यद्दद्दा
पारिगतो भवति मनुष्ये मंडले कदेशत्वेन पाप्त वामिवपी कृतदर्पणः ननु तथापि
धनुराकारे गावंडक लानां कथं दर्शनमतमाह सितांते निहरन्त्वदोया संदृष्टः॥

णेलार्द्धं मंडलाकारं न पापग्रस्तीकृतं तस्मिन्नार्धग्रस्तमंडले द्यग्रस्तार्धः स्थितान्तरे खोपाटिताखेः
३४१ वमाकारं खंडस्थितान्तरे खात्मचंद्रमोलष्ठ स्थपाटिखे वद्धस्य मदेशेभ्यः अग्रवाहितत्वे
नग्रतिप्रदेशेभ्यः कृ जातत्र्नमंडलात्तु पावंद्रमंडलं वानोपक्तिः डलरतममाएपे स्पपार
तोन्तरपाटिखिलस्यैकदेशतद्वपंपरुद्धनसदाकारः एतद्विकं स्पनान्मवैकवेपततपा·
341 लवपं न्ना चंद्रस्य अर्द्धमंडलोनहीनाधिकक्रमेण ग्रहेणोपेः सतोः क्रमात ग्रस्तस्य क्रग्र
स्यवाष्पेनेलः अर्द्धहीनग्रस्ते दृश्यचंद्रमंडलेष्वेतत्सं गोभवतः अर्द्धाधिकग्रस्ते द·
श्यचंद्रमंडले लंवपंक्तिरेतेः सूर्यकिरणफलनाकृत्तनमागीचंद्रमंडलीफीवद्ध मंडला
कारावतत्व गर्भोडुकुंतलितिघ्रोपप ८५ अथस्वर्खरूपमङ्का लाक्षनोपपत्तिं विवं स्तुः एग्नः
ग्रमध्यमंग्रस्ता नपनोपपत्तिमाहन्वम दृश्येगोलखंडे स्थितं गुनस्या खेदस्थितं च स्ये
पतोनः सूर्यो नदोर्द्ले वेन्काला धनोपमतिः विवस्तः॥ वेग्मोनपातागृहस्केताध्य·

लंगेदी जातु धोमिति तिपत्तः कारणान्तः स्वर्गभोगतुल्यो वेदभोगे शराभावे अमत्स
हिंदशपेगाः त्नार्ह मंडलेष्वेते तु किंचिदपि नस्याः नशः सत्याः किंचिच्छेनमृ तत्र मप्य ल
श्यत्वा छगो त्वात्यनुपपत्तेः लस्मात भोम्न मरुपा त्मकं स्याद्देपत्त्वर्ग ग्रहणे मलसंय
नः कारणान्तरस्य पापे स्वर्गसन्ध्य विमकर्ष श्वे तोत्सने हिस्वर्थः स्वधीमिः कल्पकेः संग
गोपपत्तं भुक्ते विनाईपोर्दनमिस्वर्थः अन्यथा दारनुपपत्ते स्वर्ग रहि तचंडस
मुजमागेमपः अन्यथा दोषानुपपत्तेः न वाप सोर्वि वोर्द्धभुक्ते तदेवांशोः किंचि
मनुपातातांश्चं स्वते स्थितत्वा धनमपापन्न मिति भावः ८६ ननु भुक्तस्यैव चंडस्य
डले स्याना ईदेवो तत्वे नोत्क्रमस्याः पत्वांछ विशीत कस्तत्रांश जीवाविपरिता
शशिरखंडता विदुता त्रिम जीवमासितं स्याछशल स्यांगवदंगुलानिताग्नि
त्रितिलत्वक्लोकं स्यान पातहेतुत्वात् स्वस्य ह लाशानुपाताना दरलीन कुर्यमोक्त

मिलनभ्राद्पतः सर्पनभ्रं कृवा शान्तिन स्पष्टवा दोभवे क्षेत्रभाग नपातः ततो भास्करा
३५२ द्येत्तिथेः साधनो न्यायवित्सौमजपायेः कृतं तत्रापुकाक्षितिपतेः कारणं सर्पभोगेच्छा
नभ्राद्भपन्नं कृत्वं गमनं तस्मात्तत्पर्वनि चंद्रं कृपांतरत्वशादित्यर्थः अतएव वाचः स्वयं
ख्यात्मकः भवेत सर्पचंद्र योगे मनस्येन दाक्षा शक्तं सवृंधान नाहि न योगेऽम्न क्रमः।
जपोक्तमजपावा तु हृदं येमोक्तमजपात दानयुतपुकं शितां तदेरवाया। किमत्र
कृत्वं न्याकारभावावा सापाकारन्वा स्वमातात्त्वी नर्गनभुक्तरेखामपा उक्तम
न्यान्वाहं म वा स्व भमथा क्तमजपात दानपनापतेः तेन कारणेन भागान्येयातो
भास्करायैः सर्पादिभिः भास्करावार्पीलिखगत संदर्कारणदिभिश्चति येरगन पनयु। एकः
तंसांस्तत्र एव कृतः भमयातिथि साधनम स्पष्टत्वापतेः जपातिथिसा युतोमा
पतेश्च नन्वनाहि तत्वेनो क्तमजपाकथमक्तमित्यत आह हविंत्रो मजपेति येः तत्व

श्रीपर्णि भद्रादिभिः ऽन्नकम समपाश्वे तानपन्ने ऽक तं तद्गुहो ऽकम आस्यानीनवलनपद्
मनुपपन्नत्वात् एतेनग्रपमंभुलक रत्नौदिकांस्त संधपको तदेवमाद्दिमिति नलनुसो
कविषप ग्रवस्थापिपरा त्तानिपुत्रिकत्वात् ५७ पालेविनत्वनदानोपपत्तिम
श्लोका स्वा भाहासादिग्वशत्कल्पितादिग्विभागे सर्पे कुविंवे मनुजनरद्दश्पे· आतो
मु जामावदातीपर्विवादिभिः समाः स्फुः शशिमंऽरनोशाः ५८ हेः सद्गुवे
सर्पविवात् रोधाद्दशग्रपा त्ताश्वेक्षवि कुत्वादि गद्यः त्नेपाः सद्गै वर्त्तितो त्वांग
त्वोतेन तस्मादतंम वैपश्चात दत्वेतिपुत्रः सादिग्वशोन सुचदेशणेलानुरोधेनपाः
पू वीदिशत्वाद्रोधात् कल्पितः दिशा विभागोपपत्तेः सर्पचंद्रपोमेंऽत्वेम
नुष्वाणद्दश्पेर्भवतीनः क्वारणात्स्वऽ जाभावे· तपोपामोत रंतरभावात्सर्प
ते वंधिमंऽत्नस्मपूर्वादिदिग्भिः वंरुमंऽत्नस्मपूर्वादिदिशः समामभिप्राः स्फुः

युजसन्वेरुर्पमंडलादिग्गतुरधाद्बृंहमंडलेपाःदिशोभवंतिताःचंद्रमंडलादिग्भ्यःस्तकाभ्या
३६२ नःबालवोस्यागुलांतेवलनानपनांक्रिपपोमकंगुल्यानितेषामंतैःस्तत्यैर्दैपाःचं
द्रविंबेकाल्पितदिग्भ्यःसंकाशातस्मिन्नेवचंद्रमंडलेसूर्पमंडलीयकल्पितादिग्गग
तरोधादिशोवलनांतरेणाद्यदिशिभवंतिवलनतस्यमु नोऽपचयलेनतदिग्गतरला
343 दितिभावःउपसंहरति तस्मादिति तस्मादुक्तोःऽयवालिविंतचंद्रस्तेतद्ध्लनंप
रवंपश्चात्पूर्वपश्चिमासमतराविद्रादक्रशीत्यादुतंलदभ्रकेंद्रान्तरखास्पर्पपू
र्वपश्चिमदिग्ग्रंखाद्यर्थमिदा ४९ अथविंभारवभयकोत्पपत्सर्पं ह्रेतत्संख्याग्रस्तो
क्राभाभाहद्यड्रमविट्रंनगुणफलमपविंवाग्रुलकम स्वेंडंध्रजलतःस्वा च्छशि
विंबकेंद्रान्तरावबम्बकेंद्रान्तरमानकोटिरितिवक्रस्समंडलेश्रुइक्रम्यापिधनुषः
धनरात्रबवःसिनस्वनातारोशस्यपदेवकेंद्रान्तरछंगपोरंतरमानकोर्योत्ततोन

रयासद्दलेव तुंल्ल्या ५० ततोंतरं श्राल्स धवगुलस्स ६ कारणाः भुंक्कोतरेरवणाः इत्तो
तरे कदे धारूपोंपाः भुक्क कृस्स हं धिग्गतांपाः पतकेंऽ तद्दक्व मध्यभागः ९ व कारणस्स वे
मनिष्णिन मपिवच्छाकं स्पितं सद्गु वमिसर्थः केद्रुअंगोत पोरतं र अन्नः पारि त्ते वेम
मो करणः इत्तोंतरा मव्वा सार्द्धहृपः रतातरसे के दशरूप संपरणी ५ तषोमायाः संपू
र्णपाः वंद्रु सेऽलव्वामागुत्तमिता पाश्मर्द्धं विंवार्द्धंगुलानि मजः अनेंतर वेंद्रमऽल्ल
केद्रः मस्तातालेंपद्दूत धेद्रं अनपोंतरे अन्न पारि त्तेव मृगो कोटिः ५१ कोटि
करणपोमर्ग नस्तानार्धं कोटि करणपोरमानसहे तुक माह भुक्को नेंवेंद्रु विंवार्द्धं को
टिकरणं तारंभं वत भुक्कोंत वततकें द्रं तरेकोर्णपतः स्पतदति ७ ह्रकोंतरतंत
देकदेमाद्रसर्थः भुक्कोतरत स्पकेंऽ अनपोर्म ध्ये कोषंसम्व ५२ कोटिकरणं वे
वविमाखमालेसापुक्रा विततिनदानपनोपपाजिकघनेनाहम जाह्हरिता कोटिकु

र्णेन तत्संस्थिता कोटिकर्णेन तद्रेखेन युक्तं तदन्तर्गता भुजा कोटिकर्णौ भवेतां विभागस्थ
३४४ स्य भागस्य त्र्यस्रकोणपार्श्वे लेख्ये इति तत्पार्श्वे रेखभूमौ अनेन प्रकारेण विभक्तस्य भागनपतनं
स्य वा क्रमस्य पपन्नमिति भावः तदुपपत्तिस्तु भुजवर्गस्य कोटिकर्णयोर्वर्गान्तरत्वात् द
344 तरयोः को भुजवर्गः कोटिकर्णयोर्योगः वर्गान्तरस्य योगान्तरघातत्वात् योगोन्तराभ्यां
हृत्वा ल्कं मतोन राश्यो संतानेन तत्र संक्रमणोपपत्तिः योगान्तरघातात्मकयोर्गान्तरेण
पतीम तत्र न पाठी तारोतिस्पष्टं ५२ विभार व मपीः परिलेखे स्वं गणो गतिनानार्थेति।
स्थान नवपाद पन्नर्हूर्हि स्वं गणो रमा वोपपत्ति व स्नो कास्माहु विधौविवक्ष्ये इति
ता स्वस्य जागोवि भागेत हानासनाग्नोमुखे तत तदतीवाहि वीस्थ लेनतत्र हतं स्व स्मः
भा स्लेनतत्वं इत वंद्विंव ५५ पयास्मा तथा शो ल्मसं गणो ल्लततता द्विधो विवमुक्तो
विमस्त पर्व वर्धैः अयोका त्वं हारोपद कोटिकर्णं वनंन त्वतौनै व स्थ्यो दलेदंवि।

ति चेद्रस्यो हि लिखितमंडलमध्यभागगमाराम्भगुरुत्वं तं वं धि वृंद्रमंडलार्द्धे तिरिक्तेस्य चेंद्रमंड
लार्द्धस्य प्रदेशे दरलनस्यार्घ्यं तद्दृग्मुखे दृक्के विभागे विभागमितां गुलगणगणन पेति ता
त्पर्यायः स्थाने सदा कदाचिदपि विभाग्यविपर्याप्तं तु स्यात्तैः लिखित वृत्तंद्रमंडलार्द्धस्पन
तर्गतं मंडलानंतर्गत वा पतन भवति तत्र स्थाने भव्याविंदुप्रकल्प्य स्वभाखेन ग्राए
द्द नत्रते कार्य तेन रते नाच्छिन्नं लिखितं वृंद्रमंडलं प्रच्याखिद्दुस्य तथ्या. ततः दर्शः भा।
काशो तत्र रूपेकिरणगणप्रकाशितं चेंद्रस्य मंडलं शोभा ध्वंगमन्त्रनं पश्यो तादृशाम
र्वा तदितार सवृतस्यं गोप्यपर्वपैः उक्तं परिलेखोक्तमुपपन्नमिति भावः अर्द्धगुरुके
परिलेखशे स्मरंत् ।। विषुवत्ये हेतुमाह दृग्मार्थेति. उक्तो. विभागस्य भागरूपो कोटिका।
ऐषापदा अर्द्धम्रु स्यकाले खहरै भ्रम्येनभजनस्याशकत्वात्. ममने तात्वंतः कफले
त्ववाग्वाः त्रिपष्ठभागवात. तदा नादिन पपरिलेखस्य साधनं चेत्तदेवार्ध्वंचंद्रे स्थितति

देवताप्ताः श्यामाकारत्वेन ध्यानरूपकारणत्वेन वानं चेतनोत्पन्नत्वे चैतन्यवतः किं तु चैतन्यशो
३४५ 345 कुरुतेति भा॰ व॰ ५५ स्यादेतन्न परं तु तत्कौटिल्यं गोचरतो भास्कर कल्पितो नोक्त इति कुंभ
लमंडलं भास्करोक्तस्य ब्रह्मगुणोक्तं वादे नुमानाभासत्वान्न अक्कोटि भिन्नोक्तो स्व
ता ब्रह्मगुणस्वेचं भास्करेणोपवर्णितमिति वदन्तो भास्कर एवं रूपणास्यके नावि
त्वातिपादितमुक्तास्मिति जानन्ति॰ ज्ञानस्वेन ब्रह्मगुणोदितपतनुष्को मन्त्रास्करो
वृत्तमकरणा ज्ञानंदर्शितं तन्न केवि स्निग्धेन त्वात्पमे वोह इतीति ज्ञानस्वेनंन्य
त्वा॰ पत॰ इत्यत्र वर्णितात्मं चयन्स्य वर्णविशेषापदे॰ विपुनस्ताहितेर वींद्रे रेकान्म
कपालं तं सुख मोराप॰ रविशशिरश्मिकतर ममोहनात श्वशं हैं मं आ धाम्नवर्ण
पोगमन लंग्नपिरास ज्ञाकोटिः म ज्ञाकोटिलं तिपुतिपद तिपं करोमि स्वचं ङोग
इत्यनेनं तेन ब्रह्मगुणत्वप्रतिपादितेन अत्र सकोति सोत्रि ज्ञागुणोह तेव लंफन दविश

क्षितेः अप्येवं स्वस्य शंकुतलं तुल्यं पृक्केविदिग्भिमते व्यग्रां नरं संसेयो गोमु ओपतो।
कोष्ठस्थे समास्वदिग्ज्ञोऽतिनितरूपवृद्ध्यस्यषड्पदेनत्वस्त्व मुज्ञः यद्यो। बिंबो गत्योऽ
ष कमिन्वकृपा नपोरगघः स्थानशं कृतरैवंपथ्यो कमन्य स्थान आघात्य यो वृगे।
मान्दूलंग् वीपराम जनूपाकोऽटिः सवम जको पोर्वर्गयो गात्पदं सूर्यचंद्रमंडल
केऽन्तरं तिर श्वानेकरागी अतस्वास्याग्रेचंऽन्दतित आत्ममा पंः ऽपयाश्लि स्कृ।
त्व कृपिमरो यौप्रतिपादितारूदव्यातनु मतं नु कारज्म तकत से निरा ले ताये
स्पतेऽन्यर्थः अन्त्रहे नु मा हस्मो मादिति अत्रोः गोऽनत त्वविचारल्लमताते हूं
ताभास्कराचार्येणरावकाऽः श्रीपति हनिनराला यैत्तिननतस स्तस्थे वागीकृ
तान्वेनाहृषि नान्वात दोषेराप्त्या आम्नःस्म सक अति व्यक्त नपा। ऽह्वानाशि रामरो
यो ब्रह्मगुप्तकथिती किल्लकोऽटिकर्णौ ताम्भां कृते नृपाले स्वा। विधोपयोक्तैना।

त्स्वभाति मम हृद्याशितै वसमन्तश्चं गोऽनन्तो लुप्ररामकैनिपुरां विलोक्यांपञ्चासोत
३४६ 346 र त्वाल्लवासितिज व तत्राय स्नाते स्थितेमे पादो वृदपंमपातितपनेन काद्विगेत्र
द्दलं पात्मोदय व लपेनरवंविडनमि वशा भ्यांसितस्मात दानै तं द्रुत्समतेस्म हिंस्त्रि मधु
रोगो वाहुण्य कोटिस्यारश्चं गोसमेतो पदिशहृमां वक्र हाधरेपतेपद्विकोषे मा वृः
त्रिमासमोनस्मठको टिवाह किं ना मं मानेन मो म ह्रा इति त्र्यंधेन दर्शितं प्रति
पादितं स्नदर्थ त्वं मरावोवति मक तपावि त्वारे मम्यति पाविनो रुक्ष्यः तन्न
नाहिं त्वे वानडूहान्तं रु नानिति समहान्स्येति स्वपात्स्वितं पद्मा न मित्रांन संहरवेशे
षान त्वा किमर्थं रुनमिममत आह नत्रेति वृत्तस्य तत्रे केचित्स्वानराजदेवस्त्राः राम:
द्रोषं भाष्कर राजा यौ केरु वर्णं एवकारस्तु ह्णो कारणानि रासार्थः उद्धरति। निराकृ
वैतिनन्वं वो धेनतं मरू रालिदाभालन्छे तेन आह सिद्धो नस्माद इति अस्मत्याति दौन

सदसत्कर्तृत्वानुपपत्तेरेवं चैवं भगवंतनरेणभास्करो कल्पेव स्वयं प्रेयेऽङ्कं वांतदोषाभिमापा
व वो धेविनाहृषरांपादिहृतुमशामामितिभावः तथा चत्रसमस्मारस्मेहत्वविधारार्थेम
पानद्वारत्नेंकृतमितिसम्बद्धारमानिज्ञापाप्तश्चिंते ५६ त्रिद्यातसंद्रस्थमुद्धारमन्तं
वदाति पाक्ति दंतं तशिरोमममरोमे समद्दितेकोटरभावे धुंगोर्द्धं धरतेतिदर्शादिवसे
द्राकपोगेकुजे तस्मिन्दर्शनमेव नातिशाशिनः भुंगो त्राति त्वंक धूपत्रोर्द्धं धरंता
कुत्रोपादिविघो कोटरभावः कुतद्दृतिः त्रिद्योतशिरोमरूपोपतत्कोटरभावे धुं।
गोर्द्धं रतीति ऊर्द्धं धरतेत्पादिको धुभावदतिग्रंथेन सम ङ्कं द्वयो स्वपाभागाका।
कारणभागानघटतेऽतिदूषणं वकं सस्त्रानांभिमापेराको धुभावस्थात्तमाहृद्
शीतिदिवृत्तपदातंधारणं केलपरअमावास्यांतकालंदर्शस्याभिधानोक मर्धस्य
छपातिवंद्राकपोगेदित शराभावेस्मर्यचंद्रपोर्द्धं धरतत्साम्यामंतरत्वेपिपूर्वोप

पररूपतया भावाघोगतत्वे भूगर्भस्थितिः जेसतिद्वयोः शंकरभावाघुंगे त्र्यस्कपवककोटि भा
३८६ वः छेदं वमंदव वच्छेधार्थ वक्तंकुजातिरिक्तेप्यभावाल्माघनकाण्लत्वद्वयोर्तर्दुशकोः सं मे वात
दंतदेशकाप्रभाव भावतिद्देः अत्र प्रतियोगित्वसमावे ननद्वद्दीधर्म्माः भाव दशाशयोनाह
347 तस्मिन्निति उक्तेकोपभावसमपेमं चंद्रसदर्शनेप्र वकारः प्रतियोगित्ति तद्राव संस्थाप
कान्यक मित्समर्थः भासिता प्रतियोगित्वेति त्वंकपंसंभवति प्रतियोगित्वेति त्वानि स्वप्रपात्तद्वच्छेद धर
भावे स्थाप्यसंभवः प्रागभावादिति भावः ननु कोपभावे प्रतियोगितावच्छेदकधर्मभवस्थानमेवेपि
त्वाभिप्रायेण प्रतियोगितावच्छेदकधर्माभावेवशंपकोपभावर्त्तिविपरीतता वपोम्विसमतन्या हपवे
तिप्रदीतगंतगंतभूतलतपादर्शनकालेस्थितिजाद्धर्थे चंडेजद्दी धरता प्रतियोगित्वनि
मात्रत्वरूपेणो वच्छेदकपोरदो धर्माभावः स्वाभिमतः प्रसस्सिद्धः ननदभिमतः तत्र स्थले
कोढुंढुंवंद्दुरद्दीधरता प्रतियोगितानिमात्रत्वरूपेणोवच्छेदकपोरद्दो धर्माभावः स्वाभिमतः॥

देश्यो वः कृतः कस्मात् भवति कोरपमा वो नालीम्यर्थः सूर्यचंद्रयोरे कस्यानाधिष्ठानाभावात

पाचपिपरी ना-वपस्याप्य भावेन कोघभावाभाव्रुहृपकोटित्वेऽव्यो दूषर न्या भाव स्या

भावो घ्वतिरेकाभावेनापि कार्यकारणभावो न घटते इति भाव ५८ अथ या वो येन ह

तेनो भास्वतल्कणं तुडु जैनाइति भा स्कुर नार्पो ते वे भा स्कुरनापों को ऽनी नंः मे कार्य

कारणभाव भवतु ध्यो वेदं स्व वो धाभिप्रापि केन्तु केहृषरणाम हूषणा मे वेताहइति त ल

तदे वपारिले ल्वेहितन वापाग्रम वो धुरी हं भा वः प्व र फ वं ज ल्क न्त ए वस स्या म्मरः।

मठ कोटि विनाश तोहि सिद्धइति इतिघू वों के भा स्क रो के हूपरण स्व त मद्वारहुपं पत

तत भावाव वो धसे वे धि हूषणो ने वम वे न· स ठ छ रो ले लग्नहस्पर्थः अन्न हेतु माहृषा

रिले ख्वे दन्ति परि ले त्वक्रिपापो हि· पतः कोटि विनाशनः कोघभाव्या न· हित नापाग्र

म वः श्वेत वंट कलाहृपा धनपः स्वं गे पोः सं व धी अध रो ऽहं भा वः ऊर्ध्वा घर न्वमिमर्थः

परमः पदस्माद्दृह्विकं प्रतियोगिवृत्तिधर्मत्व बद्धमेंऽस्वेदा त्रिरूपो न तद्विशिष्टाभावान्न मवच्छिन्नाप्र
३४८ मेयत्ननदे वस्मेव पतिपदस्पर्व जात्मेऽतिसः प्रतियोगिवृत्तिधर्माभावः पदः परमः बंद्धमें
स्वपे नपि परस्मै ए वकारादन्यादि मद्भू अनिराससोर्धः स्मातः भु जातस्वपरामत्वेन प्रकौप
रस्थानाजप्य वदतेः त्रिरूपो नरस्थाने वत्नत्वंशादेरवाद त्रिरूपेन रात तुनकारि
348 रापोरस्वाषां विभाग्यद्रुपकैंद्रस्थानो त्वं भपोम तत्र तेन वंद्धमेंऽस्तेए वीपरस्थानेपो
गो वृद्धस्य प्रंगांगे भवतः तत्र भुजस्वपर मवेन कोपभावरूपपरिणामतः सिनसार
शो धर्मी धर्माभावोऽस्ति विना कोपभावमनुपे पपन्नस्य स्पर्श धर कोपभावपोः कार्यको
रणभावः पारिसे त्वेसिद्धः अस्मादि वस्स अत्र प्रतियोगि धर्मी धर्माभावो भावाक्रराधार्पा। राम
सिसे मोनमम वतीति नद्विशापेरणसवृह्वाशोत्राविन एव भावाक्र मतेऽभिमतम्।
गो धर्मी धर्माभावः कोपभावेम कोवः व स्माज्ञस्पृ प्रसंग गो धर्मी धर्माभावे भुजस्वपरम

त्वेन स्थित्वापि कोटेशपिपासेत्वमित्यानन्तुकपरिणते वेविधिनारभ्यं गपोत्पादस्थाभिमत
ऊ ध्व १ धरमावः कौघभाषाभावेनानुपपन्नदस्यनितत्स कदेशः प्रतीकारस्य भावन्तथा
फलितइति भावः ५८ नन्वेवमभिमते कोषभावाहत्पर्णी धन्त्वभात्केरणाभिमतं तुं दृस्पा
दर्शनेपिपरीणते वेगम्यं कुतो न भवतीत्याशंपे नाशंक्य निराकरोति तवदर्शीविराम
कालएवरवेशरेकोटिविनाशतः स्थितो वेत कथं परिणते रवमात्रगम्ये भवतन्तलेभि
मतेतथेति वाच्यमिति इति उरवमकं नवकथनीपि उत्काशंकां नैवकार्ये त्वर्द्धः इती
तिकिं तदाहृद्दशीति एवंउकरूपकार्पका एतामावं गीकारेदृशीतस्य मयेः शरामा
वेकोषभावात स्थितम्यं गेते. तवतथाप्नुर्णपरः सूत्रे ऊ धा ध र्ध्वी धरज्वेन-अभि
मते अवास्थे अपिपरिणते मात्रगम्येपरीणतवलवमस्य सूक्ष्मे कथं केन हेतुना तस्मात
तदापीलतेपिम्यं गा उस्यात्हत्वी धरमावः स्तनरां ननसंभवनीति कोषभाव ११

३५९ कारणसत्त्वध्वंसयोर्धर्मिधर्मतारूपकार्यकार्याप्तत्तिः परिहरेदे आपत्ताभिसाक्षेपः ५९ निराकृ
रणोद्देनुकार्यकारणभावसमर्थनभ्रमो कोऽकासितपरस्तु चिन्तयपपादयति । स्तिलोस्वभा
वादनुसयो ध्वंसो कथं लोधरीधर्मेन व्याघात्येयानुकूलान्नाघभावेघटेसति रलाप
349 दंडेनतस्माद्रूपो लक्ष्यते वेति असन्न्ववदभिमनतक्तेघभावस्थलेध्वेतानत्पत्तेः ध्वंसो
अप्यनुसन्त्वेतव्याप्तवोपरस्तत्रस्थे अघरोधर्मैकथ्यं लः ध्वंसानुमासै वृत्तद्धं धर्मिधरत्वा
भावः स्तितोत्पन्नावववधंपंतद्धर्मधरत्वेस्यादेवतदिति कारणांतराणां निधाभावाद्धर्मि
धरत्वानापत्तेरभिमतकार्यकारणभावेन क्षतिः । उक्तानंगीकारेति छमाह । अप्यन्यथापो
ति कोघभावेध्वंसो धर्मिधरत्वानुत्पत्तेरभिमतकार्यकारणभावेन क्षतेति दर्शनेन कारण
र्व कारणभागानभ्युपगममेनुपदंडेनप्रकृतघटोत्पादकोऽदंडत्तेनकुलालादीनां कारण ।
त्वं तरणाकांतिधाभावेघटोत्पादनप्राप्तौ मवत्वित्यर्थः । प्रतिरूपादंडपोः कार्यकार

णाभाववि लोपप्रतिपत्तिरिति भाववद् असिद्धः कार्यकारणभावे प्रमाणाभावं न नद्दीमैवास्मि

न्कार्यकारणभावे समाधानं तु भिन्नक्षणस्थं हन्ति तस्मादिति कारणस्य त्वे कार्यानुमतिदर्शना

त् द्वयोः प्रतिसिद्ध कार्यकारणभावो क कार्यकारणभावयोः अभेदः एवकारो विशेषनि।

वारणार्थः ६ पञ्चो ध्वो ध्वरता कुंजोपटि रिवि धो को टरभावः कुनस्तिस्सवो धाभिप्रायेणो

के दूषणमपि कार्यकारणभावस्य सर्वेन भन्नो को कपर मपदे तु निरस्तमिति बद्

नमद्वारदूषणमुपसंहरति. ध्वंसो नित्यत्वनु को प्रमाणेने वाहितावेत्सुवं परास्ध्यमस्त्वे

वि वक्षिते ध्वंस न तो न तत्वेनो क्तादोषस्तद् वो धह तु रितिः प्रत्त्वश्चेष्टां तगोत्तम ध्रु

दर्शनस्सम पे ध्वं गो नमन नद्दृष्टिलोतरस्यात्वानः नादितस्य तत्स्यादि वन समन मापि

पि वो धं तत्रः कोघमावेना तपेवकास्य सतोऽरिनिष्ठ वौकं दूषणं वेदृ स्मिपाप्तित ारि

ध्वंगनतत्वे हेरु वीपरस्त्वे अपेक्षितेनाम्न नस्त्वेदनिष्ठ वौके ने व निरस्तं कोघमा

वसन्ततो न तत्त्व साधारतोपकारणात्वात्क्रमर्थान्नेयकल्पनतामत्यावश्यं यान उपसंहरति । ते नेति
३५० पर्वीकफलिनेऽकदोषः पत्तिष्ठा नाशितो मरणाद्विम्बाफको प्रसन्नगुरुत्वप स्व स्व स्तम्भदारत
पोभास्करोकस्य ह्रूपशास्त्रकः भास्करोभिमत भावान वशो धः कारणापस्ये ना दशाः
350 फलितइत्यर्थः ॥१ उक्ताधिकारमुपसंहरति इति सिद्धांततत्त्वा र्थो मुनीश्वरफलेमवृतः
सिद्धांतेत्यादि वंशो मेलितस्वरूपाणां पंचगोत्रातिः स्फुटेति । अस्मिन्नुपरागं ध्यातामुपमर्द्दक
नपाशतस्वस्त्वे स्फुटः । शत्रुश्यानतु वृत्त्यमसूताश्चं गोत्रातिः इत्यस्य पंचगोत्रा वक्तनीति
रपिश्चं गोचोत्र व नत्वधिष्ठा तिः फलोपरि फलितिमा मेतयर्थः ३ अविप्रमस्तकालि ॥ श्री
ला वंशो मः स्वरापागतो नाहलादिकानांगतानेवरशां पुनो विलातिः फलोपरि फ रामः
तिमाने ननिरूपेपन्यानाधिपाफलार्थः १ नत्रपोगमेदमांत्तनत्वसंगाद्रुपं च वकु ।
कामलादरष्याशाते नराधिकारेसंगानिमदर्शनपूर्वकशति जातीतिभयन्त्रहत्स्तेषु ।

त्ति त्वविवक्षतः स्वरूपेण प्रयोगेऽस्वतन्त्रत्वेनोवदृश्यः अतो केवलं त्रिविधमवशाद्रूपात्वात् स्थूलादपवा
नमह वदालीति अस्य मध्ये गोनस्याधिकारानं एत रं अहं स्वरूपत्वांपरस्य रं पोगोनत्वे
श्वेति यो घ्यं लद्रूप अंफर्मं वकुका मः प्रथमंः स्वरूपे एरः इत स्वरूपस्यांन स्वत्राएणं चपोगे
द्रनस्य ऋहोन स्वत्वे वपतोन दृश्य मतः कारणस्वरूपनैं कप्रान्तरे पातपो ग्राकृवं मेवा।
त्त एं भा वनपोतन स्वी द्यस्य भावनपा स्वरूपएणे वं व्रादीनां २ नस्वनारणां चुअत्लोद
पपो स्तौ नमकारेः निरूपयामि १ तत्रापि प्रथमं मोनिसो द्रपातनिरूपणां एं दाति पदृशो
नष्ट वंकमाति जानीते तत्र मसंगात्स्वरूप माधिकारे तत्स्वनावागपस्य खग स्वेकाशां
अत्लोद पोमत्स्वरूपवाद्युपोगस्य मौड्रु वो तोमवु द्रास्ति तौ वद्दिति तत्रा अत्लोद पाधिका
रे निरूप लीपे ता वस्त्रथमं प्रसंगात स्म तस्योपे स्वान हे त्वादित्स पर्थः स्वरूपेण कारणांत
स्मेष्याहृग स्वहेति स्वहन स्त च छां पाधिकारेऽयं गोन्वतिप्य वद्दिते तत्र प्रागुक्ते परीक्षाधि

कारं तर्गते· संसृत्वनात त्रिजातोद्धपलग्नसमकृमे समक्ष्येद्गनिप ध्येनतत्त्व रूपनिरूपणास्
३२१ चनानः·चः समवपे चेंद्रादि ग्रहाणां स्पर्शमादिनराशिश्च बहारे रागनदुद्धपालपोः स्थितः त्रि
कृस्तानां तदनतुरोधनाम्येषांन लग्नांशाच ·भस्तोदपावनिप तोभस्यहवापुपोगम्भ
351) मोक्तृवै भतिसृपाहोरात्रेभवहवाध्यात जमितपश्चिमादिग्गमिम् खवम्भ मकृणेनाप
दृष्टर्वक्षिति नविभागगमोः सं जानौपो नावहं·प्रकर्षेरागसृत्मनपातदाक्षिनका
लस्तानप्रकारहाराकाद्यम्मामि २ नत्रामीष्टकालेष्टवौकरीलालाधिनपोहृद।
पालालग्नपोः संक्रतोनरमघदघस्तगतेष्यत्वे लाने यमाक्रोतेकमनुवदत्रि
माद्दग्रहः स्मादुदपाखमलग्नमलालावलकपश्चिममद्ग्नहृम्प्रमाद्ग्नहोस्तोत्र रामः
वदेष्टं लग्नाकृतोगमिष्यकृदपं वहृद्योदिति उदपाखलग्नंपर्वद्ग्रहः स्मात्·उद
पस्पष्टं दिक्से वेधातमालतेजे माग्रुकृलाधितं लग्नं·पश्चिम मद्ग्रहः ·अलालसपा

श्चिमादिक्सवं भागपपय्यात्तकालिकोदयलग्नस्यपाश्चिमदृग्ग्रहत्वमनुचितोऽत्र
कालिकाल्लग्नस्यनतस्यकेनोपक्रमात्ताभ्यक्रान्तिवृत्तमसाऽलग्नस्यान्तकेरल्लकालिकं
लग्नस्यषड्भांतरत्वेपितत्स्यक्रोत्क्रमे क्रियापापाश्चिमसेवधस्यपूर्वसंवंधेनोकेक्रो
मपपत्रान्ति वीक्षत्रनतिः अत्र भौमकालेप्राग्दृग्गनाहो भौमलग्नान्साधितानतः
नोपपत्तिः नस्फुटदर्पणगतः उदयकाल्योगतः त्वेष्टसाधिकाल्लिहि उदयं गमिष्यति उदयकाले
दृष्टाः ३ अल्लस्यगतैष्यत्वमनवद्यं सत्काललग्नपनमाहतऊनोधिकः पाश्चिमदृग्ग्रहक्रो
दल्लेगतोयास्यतिवेति वेद्यं स्पष्टदृग्ग्रहभौमविलग्नमध्योनाप्नोगतैष्यादृग्ग्रहस्तावतो
पादनि· यदोष्ठ कालिकलग्नान्तपाश्चिमदृग्ग्रहऊनोधिकस्तदाक्रमेणात्संगतः।
अल्लमेष्यतिगतोल्लकालेः एष्योल्लकालश्स्पष्टः इति एवं विजनिजोदयलग्नेसा
दिनाक्षोपपत्तिकं सैप· उदयात्ताम्सतं स्वेवथोदृग्ग्रहः अभौमकालिकं लग्नमनपो

रेतरात्तस्मये ऽनन्तभोग्याः समयांशकायेधिकस्मृकाः समयांशकाव्यं नयोपुतिहि
३५२ न कपुब्ध मध्यमा गोदपाशैः हहितां गमकेतिप वौं करितागतैष्याः पाटिकाः गतैष्यत्वा
स्तरगा वृशा हृत्स वृतसंतंधिमः नस्तत्र्याणां ताम्त्रआर्व्वतस्ता वनतस्याभित्रत्वेना
352 त्वस्वत्वात्तु ५ नास्त्राये स्तापामाहतस्वालितान्मध्यखमानत्वास्फुटेपलास्तात्वि
हकस्वे चरउक रितानि जोदपात्ते ततदृष्टं रेतन्मात्कालत्स्वना स्त्र नकरष्टकालादि
नितामिः सावृतघटीमिः पूर्वौं कमकारे रात्रालितान्मध्यम्नहार्दुकविधिनाधः स्प
ष्टो भवति तस्मात पूर्वौंक रीताउदपात्तात्पतरस्ने वधो नाभिमतो ह्ग्नहोपधो
धोग्पं स्ताद्येकालेत्वा तकालेभवति ततः स्मातीताहृग्नहात दृष्ट कालिकत्वग्ना रामः
खगक रिताघपामकः कारलेभोग्य कालाद्दृष्टकालात्पतरस्नुगतेष्यान्वुतरोना
नास्त्राहवमवति ५ सातामांमृगमंतं वं धेनोदपात्तान्मामृपछीपोदमाला

वाहकच्छन्नसूत्रोन्मितशंकुजाभिर्यदि भित्तूर्ध्वमधमं कमात्तलः भूगर्भरवेःफदेप्राप्त
का भ्रंकुपपद्धमागेरवेगभोदपाल्पवितिस्पष्टाप्तौ ६ नित्योदयास्तेस्नानविधि।
मुक्तकाधिकारस्माधान्येतमतिस्ता तपो लूदपास्तपोर्द्धिष्टिपममाहहनादरमगोसो
ग्रहः प्राग्गुरुदेति मती अस्तमेत्स स्पगोपोधिकः सः तनोनता गोऽसमीम वेत्यागदः।
स्पोधिकोनस्पगः पश्चिमायामुदेतीति सूर्यभोगात्सूर्यगस्य गतिर्यदि हीनस्य चेत्ता
गुदयमाप्नोति सूर्यगतिस्वल्पग्रहो यः सूर्यभोगादधिकः स ग्रहः पश्चिमायामुदेती।
तिसूर्यतन्वधिकगतिर्ग्रहो यः सूर्यभोगात्तदा प्रागस्तमितः सूर्पगत्याधिकगति।
ग्रहः सूर्यभोगादधिकश्चेत्तदा पश्चिमदिश्यदर्शनमाप्नोति एवं चन्द्रः पूर्वदिश्यप्त
पश्चिमदिश्यफदर्शनं तिपतं प्राप्नोति बुधशुक्रौ तु मार्गत्वेधिकगतित्वभावतया।
प्रागस्तपश्चिमोदयं व्रजतः ७ अथास्तोपपत्तिः सूचनार्थमस्तोदयस्तत्स्वरूपमाहतयस्त

सहृदर्शनमस्ति सर्पत्वेनैकग्रन्तरस्यतद्दर्शने चेत् अत्रोच्यते तस्यास्ताभिन्नस्य सर्पाद्दूरत्व
३५३ नोद्ग्रपद्दिवोद्भवः स्यादिति अत्र त्वहं मस्वहं-पक्षस्य ग्रहादेर्दर्शनयोग्यत्वमस्तित्व स्वग्रहादेः
सर्पेति कटस्य तद्दर्शनमनभवतिचेतदोक्तः अताए वृत्तं मा गदश्पदस्य लुनस्य ग्र
353 हादेः अत्र तं मास्तस्य पादि सर्पापीतदूरत्वतः सर्वापरोतरास्यवह्नि ववशात् दृश्यदर्शन
योग्यत्वमुद्भवः स्यात् तथा चास्यगतिस्येह स्यसर्पादिस्यान्वेग्रहादृपानं तरसर्पोद्
पसंभवादुत्तरोत्तरमभिधिकविप्रकर्षाद्वाऽविशेषेणस्यादर्शनसंभवः सर्पास्यास्य
वमेवतद्वान्तस्यभिन्नमदिशितनद्दर्शनासंभवात् सर्पापेक्षयाधिकत्वेनु सर्पोद्ग्रपानं वा
तरं तदुत्तरकर्षाद्व्यविशेषेणस्यादर्शनसंभव\\द्ग्रपान्स्यांतद्दर्शनेपि सर्पान्तरानं द्यम.
तरं तदन्तरोत्तरविप्रकर्षाभावात्सभिन्नमदिशितदद्दर्शनसंभवो रात्निमु खे सर्पा
द्धिकगतिमत्वस्यास्यत्वेग्रहोद्ग्रपानंतरसर्पोद्ग्रपादुत्तरोत्तरविप्रकर्षाभावात्सर्वोद्

श्रि रा त्रि शे षे तद स्तं भवः यत्रास्तो तरं हूर्पो त्ता मा श्रि मा दिशि तदे त्ता सं भवा त् अधिक
त्वे तुल्य यो दया न तरं यहोदया न वे दि क्रि दर्शना स्तं भ वा वा सूर्यो त्ता न तरं यस्य त्ता द्वा
त्तरं विम कर्षा त्कि विकाल्ति गतेदर्शन सं भव वक्र कपय त्र मिना नादि सादि ८ उदया
स्तो पय कफा स्तो शान तद्राग्भा हद स्तो दवः शेल भवृष्ट शकाल्प काः स्ववं काति
थयः क मेरा वं काद्तिः कालत्व वानि रू का हूं भ कपो वक्र गमो पोर्द्धि हीनारदति
पूर्वैः यम मव वर्त कैः सस्य त्वे नोकाः बुधमु कपोः पू वौं काः कालभागाश्च व तर्द् शस्य
श्यां मस्तनाः सितः व करो पोः बु ध भृ कपोर्द्ध दशांशैो विनिस्तकाः ९ कालां शस्वे भृप
मा हृपो गीष्यै रैष्ये दम स्वयम् ह राग्न मा त्तो द पोरं भक काल ज्ञा ताः स्वद्द्य नहा कैन
रता डि का वा त्ताः षड्गुणाः कालत्ववा नि रूका इति चेकाद नो मा त्तो दपयोः अदर्शन
दर्शनयोः श्चारंभक काल ज्ञातः अथ मकालिकाः पाः स्वद्द्य महरूपे पकोंतरपयात्ताः

पञ्चदशाः पलाभाग्रस्ते अंतोद्विपदृग्भिः कालांशकानिष्टकाः ११ तमुक्ष्मपो ईश्वराग्रपोर्द्विधीनाद
३५४ 354 स्य चोपपत्ति माद्दस्तरूक्ष्मपो र्वकक्षगुणपोर्मद्दल्पादि र्वस्पस्त्पो दुद्पात्त कालेसागुलकतो स्वांतर
मे वपमककमतोछिद्दि भावः कापितावनगांशिधिति वपमक्षपो र्वकक्षगपो र्नीचात्तच्चात्वेन विंवस
मेऽस्पष्टमद्दवात त उद्पात्तपोः दर्शनार्थं भाद्दर्शनार्थं मपोः कालेस्फुट त आगुलकानं रतः
अस्पातरं स्ववकारागत्तमानं दनि रासापुत्कं त्वचित्तं स्पशु विंवपोरस्पांतरेणादर्शनाद
र्शनपोः समविनत्वोत नतः कालानेरतोद्विपदृग्भिर्यो गो भवेदागुलकाः कालां
शाः स्वाभ्यां भूनाडिकाः ११ अस्तोदयपोर्ज्ञानार्थमभीष्टादितोपाभीष्ट कालेस्फुट
ग्रहे होरा धनाविति भास्कराचार्यमतवदति पच्चोदयो वास्तमयो वा गम्यं त त्वादिम। रामः
गीदग्धत्तवपोरवि भव अस्तोदपास्ताहि ने कदाचित्ता धनात्तप भवान्तरेशाः स्पष्टइति
पचपदस्पांश र्वपश्चिमान्पन दि। शिपस्पवं दृदेःउदयः भ्रमभदशो वं अस्तमयः प्रथ।

मदर्शने वाक्षेषं तैर्दि दृक्संवं धोसद ग्यहः अलोद पयोराम त्रदि वतः सर्पग्रहयोः काणां
शे मिन मा गंनरत्नव हेहे कदा चितपद कदा चित अमीष्ट समपेक्षा ध्यः सर्पग्रहस्ता
ध्यः नुर्विशेषे वक्ष्यानपाम्भिमदि दृक्संवंधे सर्पः सपद्मो न्तेपोके त्वेन दग्यहस्व सर्पद्रव
नास्ति दुः १२ अथैष काणांशानपत्रनंतेम्य उदपातपोर्गतेष्वलं चतत्काशस्तामा
र्थं प्रसेके हेलग्नेस्था ध्ये इति श्लोकाभामाह लदग्यहाकौतर जातना पोरस्ताहताः।
काललग्नास्फ िहाः उकेम्य ऊनानाम्पाधिकापदी ष्टोः स्वेतोदयोगम्यागतस्मादास्पात
१३ न्तेपोग्यहालो विमरीतरी सायोपूर्वदृक्संवे वरतोविलग्नेषो केदृष्टकाणोतोष्ठ
लवेलकपश्चाद वस्वे चरानैर्विपरीतत्वमेदग्नि स्वामि मतोदग्यहः सर्पश्च अनपोःपू
र्वीकरीसांतरात्वतं वंधिघाटिकाः पञ्च रसा दृष्ट कालिकाः काणांशाःस्फुटः उककालाश्रेः
ष्यः स्वाप्तताः काणांशापादितनोधिकाणांशानामुककालाश्तमत्वेग्रहस्पोदपोलोवा

३५५
355

३. दृष्टान्तं बंधिनो मिथ्याकालो शङ्कानाम नाधिकत्वे यस्य सर्वशोक सम अन्वावश्यं भागाक्रमे रौ।।
आगतत्वमहृदयस्य एवव समस्तान्तं बंधिनो मिथ्याकालो शङ्कानाम नाधिपर्व समग्रे सेकलसमसा
वश्यं भागाक्रमे रो गते आत्वम कलसयेति स्तगम्या ओपपत्तिः दृष्ट सो कका ला शपो ह्रुंत
स्पष्टे ओ शमित अथतास्यां लग्ने कार्ये दृष्टान्त ह्यथाविति पुनरुद्गतहृतः मा ककालां शै र
दृष्टकालां शै अपर्वोकिपकारेशाक्रमलग्ने सा अपर्वे संबंधेन कालो शपो ग्रहहृदि
न गती पत्वात पश्चिमदृग्रहृत ते सोककालां शै दृष्टकालां शै स्वविलोम लग्ने
सा अपश्चिम संबंधेन कालो शपो ग्रहहृदिन शेषी पत्वात १४ श्लोकस्ये सोदपा।
त्तकालल ग्नानप्रकारमाह अभिमदिग्ज्ञानाविलग्नपो पविपो गलित लाविहृताः क रामः
लाभिः ग्रहहृक्र पोप्रतिविपाग जामिर्वृ के मुमुक्तौ कामवामि रा ताः १५ गते आकाः
स्फुर्दि व सा अभोग्य कालाङ्गते आक्रमतो ये सा ध्योः दृष्टवेव शकौ बुद्धि नशकाराता।

कालिकौ बालरूपवौ साम्यं ९६ पूर्वौ ता बल्लग्नग्रका देशोक्त कल्लग्नसकारे सक
जाते इति स्वरूपे क्रिः पेविलग्वे तपो मौ अंतरं कलाः ताः ग्रहस्पष्टे पोर्गसोः रतरेसग्भिः कला
भिभक्ताः गत्यैग्य सा कलाभिरेकं दिवं तदीलाग्योतरकं रलाहूपकालाशांतर रुपे च कलाभिः
कालेशेन पातः अतए व ग्रहस्य वक्रत्वे ग्रहस्पष्टपोर्गसौ गकलाभिरेकं दिनेभ वगतो वक्रेण
हस्पति गतिपेन लाभिः कालाभि भक्ताः भसाः दिवसाः लाङ्घव पवाः भागुक गम्य कपात भभा
छ कालाऽतैभाः उद्‌पसा लग्न गम्यः अनंतर वौकम कारण लध्य मपोः स्पष्ट ग्रह पोऽब्‌लातं दिनो
पन तत छुडे तनो ग्रहस्पष्टपाष्य मदपलग्न मतलग्ने ताका पमे वं ता कालि कौ इग्य
रा कौत्त ध्याविलपौः आभ्या इग्य हा कौभ्या पूर्वौ क रिसा स्व इग्या हंकौंत रेसापपासा तैपल
पंदिना पंसाध्यं एवं द्वितीप कालाद स्ता डुक रिसान तीपदिना घं साध्यमेव पा वत्सा तै छेको
तोश मोरभिन्न ताभ्या ता वदत ह्यदिना घं साध्यं एवं द्वितीपकालाद सा डुक रिसोन तीपं

दिनार्धे ताध्यमे वेषा व्रतयोः केच कालं तं कापो ऽमिच्च तास्या न्मावदन्त एदि नां घंताधं न्मेति मेतनं
३५६ दिनार्धे स्कंदे स्त्र स्म तेनाग्रं गतो दयात्वे कालः स्वल्पत्वन्ति न्यावः १७ विशेषं न्लौकाध्यमानाहू
356 पदान् कद्विद्वि तोधिकाः स्यात्तया हृष्टवहो मन्नमयावित्तिता की नमन्तो मवेत्ताश्रिमहाविद्वेद।
तानदेछ कालोच्छतवेक्रन्तम्ये १८ आकषाश्रिमाहष्टवहतो विलोमानुलोमततो पञ्चो कलवेर्ष
योकेः तान्मां पद्यो कादिवत्स्रः मताध्याम हृर्त्येहलोदपजा यतेष्यादि तिपश्चिन्न सिन्नापि।
कालेतरी मागद्य नहोऽधिकः स्यात पूर्वे हृवौदयात्वांत्वे धितो ग्रहहस्य पूर्वत्वा नताहृष्टवहस्यापि
पूर्नत्वेतमवन्नदानुदवम्युः तत्सधनत्वेकहाविसर्पाहृष्टवहोधिकोपितेमवृति एवति एव पू
श्चिमोदयात्तांतवेधितो ग्रहहस्य सर्पाम गीमाधिकोकेहृष्टवहो याधिकः स्कलसवकत्वे एम:
कदाचित्सर्पोदयोपि हृष्टवहः संभवति न्मन्नसर्पक्रसपञ्चसप्तरवपूर्वौकेः वाद्विश्रवस्था
र्थकृः न्मन्नन्मन कृत्स्नां घेरतन्मान्विनेतितपनहृतं नदा योकरीत्यापेदव कालां शान्तिः पूर्वेद॥

गन्तव्यः प्रतिपत्तिमर्हति तस्य क्रमेण क्रियां धर्मलक्षणा धर्मानुक्रमेण धर्मरूपत्वात् । विशेषस्य
सामान्यबाधकत्वान्न पौर्वापर्येणोक्तिः । सामान्यं धर्मलक्षणं क्रमेण लक्षणं लक्षणे तात्पर्यं लक्षणान्यं
पर्यायोक्तः । विपर्ययो गन्ति सामान्याधिकृतः अलङ्कारो दृष्टान्तः । तेषां गतिरेषा । पर्यायोक्तेर्हि वृत्तिः । सा च
ना अलङ्कारः तदाख्या तथा ॥ ११ ॥ विशेषः प्रस्तावेऽपि विशेषान्तरमाह अप्रस्तुतप्रशंसा विशेषेऽपि कारणेना
शङ्काः । प्रकरणेऽपि शब्दितेऽपि पतिमदधिकारत्वादिनादिकस्यागतेष्वपि तेषां केवल विलोमा ।
दिरिति विशेषस्य निर्णीतस्य प्रतिपत्तिः कार्यः शक्तः तस्य मोक्षकारणे शब्दान्तराधिकारः क्व
स्यात् तस्मिन् कालेऽतद्देशस्य च आगतादिनादिकस्य उक्तविलोमरीत्या उक्तगतेष्वन्तः ।
मादिपरीतक्रमेणोक्त्यः गतेष्वनुगतो वाच्यत्वे पर्यायोक्तमेवगतेष्वावृत्तिरपि पर्याप्तिरुक्तः २०
अस्य विशेषस्य भावः तदुक्तो विपिनितरूपे तस्य दृष्टान्तः कथं तत्पादं चोक्तं परिहरणमिति
दृष्टान्तः दर्शनतः अस्य प्रसंगविशेषस्य कार्यसम्बन्धे तु विशेषमेव न तस्य नियमः स्यान्न इति

३५८
357

धवृदृशां च्चतन्त्वादेवं निरूपितमिदं सुषिपामारीचावितिशब्धमंविशेषं पदार्थकदाचिदिलाष्क
र्केऽसा व्यांपदार्थसमधिकः रवल्वहं द्विश्येष्टः सुरूपो यथा वा वंशस्तादिकसर्वचरः स्वरूपे शेषः उक्तेष्व
कालत्व योगमितेरिष्यादिना ज्ञानेनराजदेवस्याउन्नकानेंतरं रानैः अन्यापिपक्षे इसाधारणमा।
र्के विशेषांतरं भास्करवार्पकाल्पितं तथापदीर्घकालत्वात्पः सोऽर्कोऽस्मो ऽस्याधिकालदाक्ष
तुपपन्नगतेष्व वेक्षेपोऽकं सुषिपारवत्वितितिसिद्धांत एरोगसरोगे तदुक्तेः एतेनाश्यमविशे
षो भास्करकल्पितोनेतिसूचितं स्यतदवो धवेशात सम्पन्नाद्विशेषत्वानान्तसंतमुक्तः स
कवंतोनुक्तवं तदसर्थं तत्त्वात नरूनात व्यर्थोपं विशेषस्य ज्ञानानन्तानुक्तवंतोऽन्य
था सर्वं तत्वमदर्शनापत्तेः एवमुक्तप्रकारेण इदं भास्करोक्तविशेषप्राप्तमारपमरीचौ राम्नः
सुषिपास्त्वधिपेनिपदेननिरूपितं चपपातिसिद्धत्वादितिभावः २१ संगसर्पं प्रतिजनी
तेऽन्य अन्योपपत्तिरितिश्रम ऽउदपात्तपोगतेष्वादिवलानयनेस्पर्शः श्लोकाभ्यामतिसा

नामुपपत्तिमाह ह्रस्वदृग्गहृकोंतरजातनांशः रवेरफपातौ च्छभषा वाः त्वकालेन तत्तामा।
वनावाममवापतौ त्रैतात्वात्कालिकाकौ नविलग्नतुल्यः २३ सर्पोदयात्सोनवता।
मवंतिना त्कालिकाकौ त्रनवलग्नतुल्यः अतो त्रैता धेहृम मत्वातिहृत्काः स्थूलामृहृ
सूक्ष्मसत्तः मलिप्तदिति तात्कालिकाभ्यां दृग्गहृकौभ्यां मेनतहृदेसत्र्या यथो ग्रहस्पष्ट
वीपरत्तवे धन्ऋमेरणादिनसंवहूः गते च्छ पत्तं वृंधिनः पूर्वतिरगीताः त्ता ग्रीष्मकाले सा
धनाः तासत्र्या वानाम वतिहेतुमाहृपन्नरति। अत्र ग्रीष्मकाले तात्कालिकसर्पत्ता
त्कालिकलग्नतुल्येनिः सर्पोदयकालिकसर्पस्य सर्पोदयकालिकलग्नस्तस्मात्ववे
द्ग्रीष्मकालिकसर्पस्य तात्कालिकलग्नत्वाभावाद्ग्रीष्मकालेतावनाः न भवे
त्तत एवाग्रीष्मकालेनास्त्र्या अपिनाभवेति। दृग्गहृस्यसोदयात्तकालिकत्वाभा
वाच्चेतिपाभावः ननुसर्पतुल्यलग्नस्य हृत्ता सर्पोदयात्तात्स्वनतरकाालिकाघप

दसत्तःप्रागुक्तसर्पोदयकाले इति ताः तात्कालिकदृग्बलात् कोऽभ्यंशसाधिताः घघः सर्पोदयात्स्वा
३५८ त्पूर्णतरकाले सावनानामसत्त्वात्तान्भवेति चेत् तस्मात्सर्पहेतुत्वाहत्तात्कालिकार्क इति अत्र
सर्पोदयात्तत्काले स्वमोक्ष कालिकसर्पः सर्पादिपातत्कालिकसर्पतुल्यत्वमस्तु तत्
358 स्मात् न हि तात्कालिकः सर्पः सर्पादिपातकालिकः सर्पो भवितुमर्हति सर्पोदयात्तत्का
लिकत्वमस्मात्दृग्बलान्तदृग्बलाद्भवतसावनाः सर्पोदयात्तत्काले महोदया कालिक
दृग्बलदृग्बलादुकदोषाभ्युत्तसर्पोदयात्ते वासत्त्वात् इति भावः अतः कारणात् ताः स्वामी
ष्ट कालिकसर्पदृग्बलाभ्यां साधिता घघो च सर्पोदयात्तान्यतरकाले सर्पतुल्यत्व
मदृश्यात्मसत्वात्ताः परंतु सर्वायोदयात्तकालिकसर्पमहोदयात्तकालिकदृग्ब रामः
लाभ्यां मतावधनात्प्रच्छलाः अतः कारणात् नासन्न घटीनां स्थूलत्वात् मुहूर्तसकृतस
म्मादिनाहं पतिच्छेनपावद विशेषरूपकालांशसाम्येकाल्पा शस्वरूपस्य सर्पोदया।

सामेवंयेनयत्स्वादिनगतशेषहृपस्ये वलित्वैरस्यपाकालोयालमनानुमसापते
रितिभावः २३ अथोक्तत्वत्वपलित्वेतयामनीत्स्माचादत्ताक्तुपपत्तिमकारगतेः
सावतुं प्रथमतोत्र क्रान्तिपातिरोसंशंकतेस्पोदपालेरवितरेवेसाध्यः स्वदेशत्वःसो
दयकालःकालेतदन्तरेण घटिकाःतत्स्कः स्वमाभ जातालवसाधनार्थमिः।
तिस्पोदपालामन्तरभोष्यकालेस्पर्शलग्नस्वर्गान्तरसाभोष्यः साध्यः एवंप
कारान्तःस्पोदपोस्तकालिकोग्रहोनसाध्यः एकदासाध्यइष्टनप्रान्हस्वदेशह
ृतिग्रहोदयासान्तरसाभोष्यकालेएवसाभोष्योदग्रहः साध्यः तयोमध्योस
ोघटिकाःतत्क्तनमध्यममेवस्पष्टमानास्तेनाःस्कः ४कानवपस्माभावान्ताःस्वस्माः
घटिकाद्वष्टकोलाश्वानयनार्थंतमुचितादितिशेषः २४ ४कांशंकोविरालसाशंको
तरमलघनत्रिराशेः सातक्रान्तिपातमर्द्धपतनोक्तवाहादितिचेत्रनयादिवो

पिवोक्तरीत्यादिवत्सायंकुलं तदत्पनि ष्वपान्त अथ वासनप कुल्का जादपात्सादितिचेत्सेवृमिदं
३५९ दिनादिकं न २५ स्थलंलिहृत्यावग्तसोः तद्देयमेकात्वत्वाभावतो तोस्त्रलस्य.पुत्रकंतेनापि
दितीयात्क्रनापः स्थलाद वातोतलफक्रिपकं मिति. इतिपत्वौकवेदास्तिपतितोः
359 हितेषकं तनहिं तफकेत.अन्यहेतुमाहतथापीतिपश्चोदयोपात्तमेवदयश्चत्वपो
दयनहपोहमिककालिकत्वमतोतेहेकापत्ते दयनदेसापायामपप्रकश्यापिसद्दबले
तरमत्तो तीतिभावः श्यानपनमकादेण पादिप्राप्तेरितिदं न कुतः कस्मादव धोरागतमि
मस्वकोनहूकोत्सा तंदिग्धत्वात. निपामकंविनामितेनिमशमत्वाखदकानधिमा
शंकते अथेति: कालाशापो: तूर्वोदयात्तकालिकत्वस्पप वंतिर्ण तत्वातदुपपत्ता रास.
लर्पों छिवपकोदपोलान्यतरादमिमतादागतदिनाघेगलेप वं चेहृदस्तिउतरमति:
तसामितिअवधे इंगेकारपिलकुक्तिर्न घटतेहृमर्धा गोकारणितिभावः नरादणहहदमि

ति-उत्कर्षसामग्रीतद्विनाशे तु कार्यनाशः स्थूलस्यापि स्थूलत्वानिवृत्तेः हेतुमाह स्वेच्छया गतमोरिति जीवर्धयत्वह॥
यो: स्वाच्छन्दतो: सदा नरकालेऽपि वेलाकालोऽशयाः स्वेच्छां शंगे तरेणैव कस्य तृणमात्रमात्मवत्संभा
वः तत्पदार्थवृत्तिरंशोऽनेकत्र चारान्तस्मात घोगांतरसमारणानुपातेन द्विनाशप न सन्निविते
त्रुद्वारसंबंधो गिकारेऽपि तन्नाशेन इंगार्मो मिथ्यायमिति षट्कस्वरूपास्ते भवेन निपतं।
कालगतविषयाप्यानुपातात्म द्योतयति अथ एः हृतादंशेः कृतानुपातेन द्विनाशेः स्थूल
त्वापि हि स्थूलस्थैत्वापर्थमसकृत्स्याधनमपि समुचितमित्यर्थः ननु पूर्वोक्तास्त्वक्तुपपत्ति
नैमित्तिकस्य तत आह तेनेति द्वितीयोपपत्तित्तिद्वारस्वस्य कारणः आपि रात्र्यास्यथमम
कारे प्रथमानीताः बालपाटिकाः स्थूलाः द्वितीयाकालपथ: स्थूलाः स्वर्पोद्दिलका
लिकत्वाभावात् एवं कारान्तरस्यो मेः प्रथमाभ्यो द्वितीयाः स्थूलमेनन्तरितसूक्ष्मदासर्थः
अतः कारणस्य वैषम्यानवगत्सन्निवेशे पुञ्जिपुञ्जकमुपपत्ते २६ विशेषस्योपपत्ति

माद्दविशेषेतुशेषेननाऽस्नोग्रहस्यजन्माभिन्नालोदृष्टेस्फुटतानीतःफलंतेलग्नमुखादिलेमभु
३६० खिभिःलग्नुमात्रखेपावशेषोपपत्तिरितिःपदाकदाचिद्विनिरोऽपिकःस्याल्लाभग्रहहृ
सादिभ्योकदुपोकविशेषेतुग्रहस्यादर्शनेकनेलपुवपक्षमदिष्टवधेनशेषाणां॥
नांकलनाद्यःअस्तोदृष्टेरितिछंदोवृत्तेपाठुक्तस्यक्रमोनयोध्यंकिंतुपर्यायाणाम
वेंपेसौकेकालयपारनदृक्षमेषामर्णोदृपालोग्रहदिनधिकारवेस्याहनोपला
पक्षमदृग्रहहृक्षयोकेषुकालाशयुतैःफलाभिःसाध्यात्तेदानीद्विवलाणीवेष्टा
रितिभास्करोक्तेनत्रलग्नपांतरेषुयताहशकालांशपार्कीगतेतायाशलि
चपानपारेराशःकालांशपागतेभ्योशइतिउक्ततविपरीतंलग्नंफलंतन्वेत एमः
तुशेषातशेतस्यविशेषोनरस्यगतेप्यतोलोकविलोपरिवेससापपनिवौक्रोस्यु
तत्राहहघीमिमिरितिसुबुद्धिमिर्गोसगारततत्त्वैःअवशेषस्यविशेषानरस्यो

पपातिः स्व त्रुष्या श्लेषा तथाहि दिनगतशेषास्तकेभ्यः सोनकालाः शेषो इत्यादिशेषगतानां
कालदृष्टकालांशशान्त्यधिकाम्बुनावामपतिः तदोदयात्तपोः क्रमेणाम विध्यगतत्वं दृष्ट।
कालि कपर्व पश्चिमदृग्ग्रहपोः क्रमेणास्तं तपत्र सप्तां मध्यकाल्पन त्वे नोदयात्ता
पोः क्रमेणाभविष गतत्वं दृष्ट कालिक पर्व त्यमदकालेष वपर क्रमेणा मत्ताधिक।
त्वात्वरसं भावात्ः परे तु फवीकगते गम्य री त्वाधिक पस्तउदयात्तपोः क्रमेलीगतत्व
म्यत्वमुपपत्ति विरुद्धम ताधिकत्वे उक्तरीते र्वैपरीत्यमक्तं ःपूर्व विशेषस्तपत्रमाधि
कात्वे शेनोदयात्तमध्ये तदास्तत्वादिने कदाविस्तम ब्रः एतस्म वे उदयात्तास्तत्वादिने बुधि
शेषात रस्यापि स्तंभवद् इत्तनपोरस्तिरिदिक्शंका २७ अथ प्रसंगात्तस्त्वाला मुदयास्ते
वक्रकालांशान्विवृक्षः प्रथममेषां कालांशानाह क्रमगास्तत्वेकत्र स्तदयास्मिजि
दिक्रमेः चित्रादि स्यानि लर्पे वकालांशा विभक्तं मितादिति स्पष्टार्थः २८ अलेषामेषा

साहस्रमगार्घमासिविनो द्विशमपाधानमकालतिष्य वलापोभोगाः शक्ताः स्फुः सूर्यस्पष्टमताररति
३६१ वीफाल्गुनी उत्तराफाल्गुनी द्विशं विशाखा वासवं धनिष्ठा स्पष्टस्पष्टमतात्क्रमनेन यह्नस्पष्टा
लाशमाने स्पष्टविद्धान्तः प्रमाणं २९ अश्लेषा मेषा मादृश्य अग्निहृदाहि मिथो नुवै ष्वदेवत
361 स्कन्दमेति श्लेषाः स्फुः पुष्य मघापूर्व भा यांतु सर्वं नांहृत्तिमित्र मनुराधा वैश्वदेव तन्मुन
राषाढपं च दश कालांशाः पुष्य मघा शीर्ष मरणीन क्रमा एते नैकविंशतिकालांशाः
२१ शेषषनक्षत्राणां कालांशाश्चतुर्दश भाणां मृदुपाणाकौ वृत्तोदयपदिशौ चक्रतो
काभ्योमाद शेषेमाना यन्मः कालमा गातिः खोदयोगतः लग्नं खोदयभोन्नः स्यात्स्या रामः
तालग्नाद्धि लोमतः ३१ लग्नेनषड्भ युक्ताकः स्याद्ये गोतु तौ के मानव वीपूर्णदिशो
गेसमा वीतसमुद्र नेतखेतिशेषनक्षत्राणां लप द्र्शकालांशाः तेस्तसकालांशैः सा
गूर्कविधिना साधितं खोदय लग्न तस्मात साधितेर्कमलं गन मृदपार्के लस्य स्यात प्राग्

कथिधिनानाधिनं स्यात लग्नं तस्मात्ते कालांशेर्विपरीतमकारेरणलग्नेष्टशशिपुत्रकं त
स्तत्र वस्मालार्कः स्यात् तस्य राशिमदृष्टाल्दिग्ज्ञानसमाहृत्य योनिर्लग्नेषाल्लाग्नाल
ग्नं गत्वा भाग योत स्वनो गतभागान् स्वसमुनेः स्वस्वदृष्टिरागाभिस्य र्थाः जासमिस्याप्तैरैक व
चनं तथागतस्वभावात स्वांशो कवि कल्लोल्पष्टस्य गतेरभाग्वकस्यात्वात्तगतस्य स्वात्वा
दिस्व र्थः नौ उदयासौ लोकसूर्य मानि यो स्वर्ण ओपु र्वप रादिशो: क्रमात्तः पुकवेत नुष्
र्वनिष्ठ एगतः कालांशेः स्वोदयलग्नात् स्वनम्रा र्वादि नगतत्वात् क्रमिकें उदयु हं
वंधीनस्वत्र भक्ष वः र वपाश्विमादिशादि वशोषत्वाद्विपरीतं लग्नं नस्वात्काल कालि
काल लग्नादस्तगं वंधीन तत्र भवः पूर्व साल कालिकाल लग्नान्तरे के रविकालि
कोदय लग्नो लभ्य त्वा स्वास्तो तो दय लग्नाद्विपरीतं लग्नं षड्भं तदा नन स्वात्काल भव
त्स्वपंचभूर्शशिपुत्रकौ भक्ष व ज्ञानपो भक्षवपोः सूर्यभोगस्य मत्वे नोदया स्वात्वं जनकत्वोत्सौ

र्यतस्तन्नमुक्तं ३२ उदयास्तार्कयोः स्पष्टपर्वकमुदयास्तकालस्तानमाह स्पष्टाद्दृश्मोच्चि ज्यशि
३६२ न्नि जोदयमात्रतुल्येस्पष्टेस्तमास्तस्तयेत्नमयमध्यमानांमगाधिकोरकलिकाएविभुक्ति मन्दा
पातैध्य वासरमितिर्ग्रहवक्रमुनीनामितिः नसत्त्वाएलेस्वोदयस्पष्टमिमेस्पष्टेनत्काले उदयः
362 स्यात आस्तार्कतुल्येर्कैनत्कास्तालमयः स्यात मयप्रपञ्चेनसवह्वशात्तन्निशारस्यांस्फुटंस्फूना
धिकत्वेदितायातपनमाह अत्रेति अत्रस्पष्टे उदयार्कोदयास्तकाल्हा यथाप्योग्यमधिका।
ऊनायाकत्वातास्तरविगत्याभक्ताः गतैष्यादिनादिमानेकमंगलमवनिमुनीनास्तस्पष्टास्तांय
ह वनस्तस्पष्टिगम्यनस्पष्टगमामकाइतिफलितं अत्रेदमवधेयं आगतपातेष्यदिनेम
ध्यमस्पष्टं मवाल्यस्फुटं त्वाप्यजगति चक्रतास्थस्पर्शरेत्सादिनीयमेवमस्तलघावसा राम्भः
धितस्वेष्टस्पष्टउदयास्तान्यत्र एकैरग्रस्ताभीष्टनस्तमहतिनत्स्पष्टकाच्छः स्पष्टास्ताउदया
स्तकालः सम्यगीत्यंग्रहं वदन्तपारिस्तादयास्तोस्तास्पष्टमोस्ताध्यावस्तरूते १३ अत्रविशे

षमाहृपास्योदयार्कादधिकोल्लभानुः पलप्रभाभ्यौम्यशरान्तिं दे घ्यां नस्या नस्यमस्यार्कं वशान्त्र
वाल्लोक स्यतोऽन्तरे पाम्यवशात स्फुर्पघटि ध्याद्ल्लो नै वस्यादल्लालभवद्लर्यः इद्गुणोत्रि
द्रश्याड नरभागोदल्लिन भागोप्याहृपाम्यवशादिति त्रिरश्या द्लिन भागेप लभाद्लिल
शरति महत्वाप स्यनस्य त्रस्योदयार्काद्लोऽधिकत स्यनस्य नस्यार्कं संनिधिवशा
दल्लां भवव द्लिभावः ६४ अत्रोपपत्ति माहृत्ल्यौ गुल्लसल्लमपेनुमानागते भ्या
वाऽविरेतुहेतुः अनल्लदल्लोदयस्फुर्पयोः स्यान्यूनाधिकत्वाकथमम्यघाना वृत्ति नस्य
त्रा एवं स्फुर्पक्रिरणा स्तसमं ऽलत्वे नात्तमपनिजगास्यभावात्स्फुर्पप वका एवं नन स्य
ये अतः पतोनस्येनस्याक्षि प्रत्वे नस्फुर्प वाऽस्योवाल्लोदयो भवन द्लर्यः नस्यवाल्लोदया
र्कयोः कमेराम्यूनाधिकत्वे अल्लान्तरमुदयेनिपमान अन्यथान स्यवाल्लोदयार्कयोः क
मेणाधिकम्यूनत्वे तो अल्लादयोः केयं ल्लः तथा वाल्लोदयार्कावेव व्याप्ति वारितो उदया

३६६
363

स्ता तंभवेन नन्दकोरप्रसिद्धगणिते वपुरिन्द्राविकलत्वादित्थं पर्वोगगमगायत्रेति भावः ३५० तथा
प्याद्दितिपलभोतदरश्नावगोरणि मद्भ्वाङ्कर रिमोपस्मन स्तद्धोदेपा कौदलसपौधिकः स्मान
स्य वस त्रस स्य क वशातत्पुर्वमधिकारस्नपसंहरति इति लि सं न तत्को न्या पर्वे श्री ष्वरस्य तेम
वतत्सिद्धं तसो वं भो मे पं महं मात्मोदयगमर्हति यहन सन्ने तग मलोदयशानोधिकारस्य
र्वः यद्यपि वस्तुमात्रगो सान्नापि कारणमनेन रेत्सुखमन्तर्वितन्नथापि भावी नान्तस्तारेण
शिष्यजनेमनः प्रसादपर्वविश्वातोमो किं तं स्ववक्रमेतन्मघामितिप्येपन्यनिमसमत्ल अथ
स्वहृपोगं तस्पो जनेमतिजानीते भपमवस्पे शशिष्ट वं कारणांदि वैकत्तो रवे वरधिष्टप
पोष्वपोगं तत्समेदेः स्वहितज नोनां भुभादे शनिमितहे तमिति अनंतरं वंरूदीनां तत्पवि एनः
नां नां गन्दगानां परस्परं पोगं वेरूपादि स्व स्मत्वे नाहं वस्पेतत्पर्वस्तन पोगे ना तोष्पौ प्रागे वो
केो तथा वक्रलादेशार्थं गहा न्यस्ता प्पपटैस वपोगकथनमावस्पकंमितिभावः १ वतु

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ध्य भवति· तदा गतिकलायोगेन भक्ताः कार्याः· आप्तं· भागहारविधिनाप्तं यत्फलं तन्नाडीभिः
३६४ का वक्रवेदिने ग्रहयोर्युतिः स्यात्· अतः पूर्वमप्यने वेलत्वमाह मार्गस्थयोरिति मार्गगतिग्रहयोर्म
ध्ये स्वगतिग्रहे सति तदाद्यन्ते सति मार्गग्रहाद्वक्रगतिग्रहे सति· वा यथा· तदोभयम
364 कालान्तरसाधितग्रहसंबन्धि कालान्तरादिनाद्येन गता युतिः स्यादतः प्रागधिकात्र
के ग्रहे अधिके सति सैष्या युतिः· वक्रयोर्द्वयोर्मध्ये स्वगतिग्रहे स्वस्थानाधिके वक्रमे
णोक्तं गतगम्यत्वं विपरीतं गम्या मार्गगता युतिर्नेयाः· अतोऽनन्तरं तस्मिन् योगकाले तौ
युतिविषयकौ ग्रहौ स्फुटनाधिकः वक्रमेणः· उक्तं· गतगम्यत्वं विपरीतं गम्या गता उ
युतिर्नेयाः· अतोऽनन्तरं· तस्मिन् योगकाले तौ युतिविषयौ ॥ पूर्वैरिसाष्टुतौ· ताभ्यां ग्र एमः
हाभ्यां युतवर्ग तयोर्यः स्तादिपूर्वोक्तविधिना दिनाद्यमाध्यमे वं मध्यमस्फुटः· आनेत
या वत् स्मौ युतिविषयकौ ग्रहौ तस्यौ स्तः स्फुटग्रहस्फुटमध्ये तेको लेऽप्यवकालस्फुटौ

गतवृत्तिकालेनिराप्तः द्वयोर्ग्रहयोर्योगः स्यात् गतस्तनांतु वक्रयोर्मार्गगयोर्योगास्तत्र द्वैतो के।
दिने एकतरस्य वक्रगतियोगतः सेगं तद्दृश्यो कं दिनं अग्नतल्पद्वयमानादेनदृद्वितः पुनि
जाता र्थं मार्गगयोर्दल ग्रगते र्मध्ये त्वे ग्रहयोगात्स भवेन मार्गग्रहाद्वक्रस्य सूक्ष्मत्वेपप्ये
योगात्समभवनो भयतागतो गाधिकत्वेत्वैष्णा श्री प्रस्पष्टाप्यास्त्र त्वेनोग्न योगास्तते ४ वक्र
योर्मध्यान्यगतिग्रहस्य सम्यत्वेऽन्तरग्रहस्य वक्रत्वाद्गुततत्समाधिकगद्वानस्मलेनाग्रेषु॥
तिः अधिकत्वेनुतस्मात्स्यागमनाग्रभ्यास्तस्माधिकगमनाद् ग्रहयोगात्समभवनाद्भ्रतेव
स्पष्टगते ऐक्यस्य त्वा भावेनानयानस्पष्टत्वं वा तत्स्मार्थं प्रवृत्तोसामग्रुयुति दिनान
पतेपुक्रमेण ५ ततग्रहविंबयोर्योगमावदर्शनात्तद्युयोगात्स तत्राह एवं युतिः स्फ
परंतरस्पष्टाभावादूरते ग्रहविंबयोः स्पष्टं ऊर्ध्वाधरावस्थितयोः कादंबसूत्रेऽपार्प
मनानमसे द्युतिए वेपरौ क्रमुतिसमये ऊर्ध्वाधरकक्षास्थितयोर्ग्रहबिंबयोरेकभाव

व स्या न स्ते कं स्मा व धर्मा संम व न पो गा स्तं म वे पि - क्रां न्ति र्त्तं एवी पुरं न रस्य ग्रह मो गां न रूप
३६५ स्या भा वा न ग्रह पो भगि मे र्दादि प र्थः कं दं व स्य न्ते क्रा ति र न पा म्यो न रूपे श रा न र नु स्यो न
365 रूह पोः म स स्ते त्सु पि म्रा पे रां गो रू ना पुतिः मे म म म ना सं म ना भ म्य प्या फ र्ना दे श रे
ग्रह पो ग फ ल कु घ न स्य व्य थ्य न्या प ते स्सि पर्थः ६ पुति का न्तो त र मा ह ना क्रा लि को स्ता प व
द स्य न्ते न स लं स्ल तो त क्रू ह पो र्वि पो गः ततः पुरा नादि व ला म रू भ्रा पा व न स मो द न्क लं
स्ल तो स्त इति पुति क्रा लि को स्कु टो स्त मो नि न्ना प न द क्य न्ते न स लं स्ल तो क पौ त पो।
स्ता द शु पो ग्रह पो रं त रं ततः अ न रा त पु स्व वं त भ न पो पा ड् द स्यादि नादि दि व ला मु ह स्य
: स मु ञ्च पे पा व त द क्य न्ल सं स्ल ना वु कं री सा त मो त्तः त क्रा ल्लो पि क ति का न्त द्द प र्थः राम:
प पा पि द क्य न्ल सें स्क त पो रं त रादि व ला न प नें ग ति लें वं धे ना पु कं द क्य न्ल स्य ग वि सं वं धे
ना नु प त्ते: श र व शे न त ड्स त्ते भ्र त या पि गृहः सा ध ने न त स्य ल न्त स्या प ग मा द स पा स म

त्वानुपपत्तेर्नैष्यति ७ ह्यपंक्तिः केनापि नोक्ते सतोऽस्मानम लिङ्गिः हर्शीपत्तिरासंवोऽह एवं प्रतिः
कृवंपरात्त देखाभावाङ्गवेद्वा स्करसंमतः च चक वात्मस्त्रे तरद्दशोपिनखाभ हत्त प्रकवपोर
पोग्गादि निए वृंहितो पग्रकारेण वगगातलगपे आत्रकांति व तेपूर्वपार्गेनस्माभावानश्च
पनद् क्षकलसंहृतं तग्रहभोगपोरमेणादिसर्पः विभवहत्तपोम्यो तेरनरूप प्र गण्य हत्ते
हृपोर्गेह विवपोः रेनरद्दर्शने ससपिपुत्ति भाक्तरग वापैरंगीरूता. भवेत तपावाति।
हूंतशिरे प्रहोः दिपो कलोरंतरलिलि क्षेपगहलोर्वि पोगेनहृता घदेकर वक्रीतदे
कसेनदिनेरवामेके ता तम्योः तपुतिएलपमुकेः वक्रेप गास्तनतरेसघेप्पा हृपाएत्तस्मो
विपरीतमत्मात हक्रु मक्त्वोपननेवमपः ताक्षेतिता. क्वालिंकपापुत्तिर्पत. एवं लतो
दिवि वरेक्ष वहूत्रसं स्थोस्मा तातदाविपुतिसे पवृत्तिर्तिहृकाह क्रु मेरगापनं भवेननसे
त्वनोवेनरूत्ने नदा त्वपमरहजपाम्य सो म्येहति एतांनिरसपि नितनेति. सेपवृक्षापु

तिनैपुक्तेसर्पः हनुमाह्मवतश्च वपोर्विनिकान्तिष्टनु धकटनाग्पोः सं वं धस्मानौविसासा
३६६ न-नहिविष्णुवरुद्धनैम्रह भोगतो वेनद्रूपो धं वस्त्राना घोगः लक्षुविनः अनष्टवम्रहन ल्वाद्
पोः कद्रं वम्रन्माव स्माने नकेव लरापि लोनरां नरदृशनम तीतेः कद्रं वनारदोपोद्भागवाद्
मावेपि मसंधस्योचित्तल्वादपंभीरुनापुनिः समंजसा ८ श्लोकाम्भोम्रहन स्त्रनविवपु।
तिमाह्म्रहम श्रू वपोर्वि पोगलिमाम्रहं सुस्नाविद्रूनाः फलाह्मिःपागतगम्यपुनिखपो
म्रेहेस्यादधि कोनेन जगेनुगम्यवातानान्कालिकस्मस्मछ लगनत्वाध्यापुनिर्मरुपोव
दूसो ध्रुवास्मानत श्रीमालकस्मापिमनतपनाखदक्षमर्तस्कारवगधवाम्यामिति म्रहे
नोष्ठ कालिकः नतत्त्वध वाम्रहछापाधिकारोक्तोपुनिपोग्यः नस्त्रनगसर्पीवाह्न एमः
हगनिरेवममालो फलादिनलंख्यपानपो म्रेहन स्त्रनविं वपोर प्रौष्ठकालागतगनेषु।
पुनिर्महे कोनेध्रुवान्सनि कमेणास्वसानविशेवमाहन्मवजगेदृनिवकगेम्रहे धिको

नेसति क्रमेणागमप्रमाणाप्रवृत्तिः प्रवृत्तिकालिकस्य हृय्य हेतोः सुहृत्करणसाप्रवृत्तिः साध्यासाव
दसौ प्रवृत्तिरेव तासा नन्वी माकुरणवार्यस्य मते अपि शाखान्तु हृप्रवृत्तिः अपनात्स्वेदकृत्मेत
त्कारणपापोरे ताद शपोर्ग्रह नलनप्रभव पो ताभ्यात काशा स्वाध्योद्दिष्ट स्वर्धः १० पंचभिः
श्लोकैर्व्रत गुरुमतमनुप्रविश करोति आपागीकृ नावे तदेवमत मपे लग्ने प्रसाधे
तेषामाद्यमोम चरोतपोर्दिनगतेपस्या। स्थिकाहर्मिति तस्मादर्गनमत्स्यस्येव दर्दि।
फल्पाहं भकंफलं स्फानानत्प्र मितास्वाभ्यादृगतानप्रवृत्तिः ११ तदनंदं वै ख्यागतों॥
कितेस्यादपो यस्वगन्तहपोग कालात फलेष्वनाडीमिति तेष्वप्यो गवशात्सास्यो
त वरैस्फुटे तो १२ पूर्वोकरैस्माघरहम्पुतसंतत्ताम्भागतेष्वांकि तउत्करैस्या आघ
मपोरेकाविभिन्न जासोर्द्वि पोगे क्रमशो विधवो १३ आघाहताः पूर्वफलेष्वघा।
पोनरैरापोगेनहताः क्रमेणाभावस्य प्रतेरापवशात्प्रवृत्तिः स्पास्स्वं चपेष्ण्यात्स्फलां

नाडिकाभिः १५ एवमुक्तपावद भावमानोपरोम वेजित्सलजलाममताला पार्श्वे न्यदस्वमि
३६७ 367 तिते ज्ञो सससूर्येदच्छायने कल्प वशात्प्रकेति आपाभिमतग्रहयोगकाले लम्बसांशं तपा
तसम्बुपे एवं दृग्ग्रहौ तात्कालिकौ साध्यौः नपोर्न्हृपोर्दिनगतेसाध्ये दिनमाने कमलक्ष
स्यादिमनामेनततत्सं वधिदिनगतेनदलमहदिनमानतसं वे धनेन किमिपनपातः फलमि
तरग्रहस्यादिनुगते : एतनप वंसमधिनग्रहदिनगतनुस्वं ताहिन तस्मपेग्रहयुतिः स्थिति
जपाम्यो तरदनतेपातहपश्चो तथ्येपदने समनमं इत्नीपपाम्याते देग्रहविं वपोरेस्या
गतत्र्यनतए वपुत्स्या वेनतस मेन वतीनीन दग्रहदिनुगताद तुपानसाधितदिनगत॥
सनाधिकं तदनमेसलाभीष्टकालाक्रहयुति देष्यागतास्यान नपोरेपातषु वीसि राम:
हपोर्दिनगतपोरतरमेष्यगतास्यतरतेवं धेनविक्रितमाषतं तःस्यान अनतरं अमाशो
सानाधसाभीष्टकालाकालनरेगतेष्यहपे अघः साधः अतः सेष्यपातुपातागतस्य

हृदिनगतनतुल्यकालेनगहेणाधिज्ञौ तेनफलेष्वनाडिभिरित्यकपर्दैस्तु केंद्रज्याभोगफ कालेना।
भोदृग्ज्यहा ज्यानाक्कालिकं स्वस्यादिनगतेज्यास्तनोनपातेनगतमान्दीपोक्तरीत्यादिन
गतां नरेशास्तनानस्यक्रमे लौभागतांकित आपोलंकरार्धमस्यतंत्रः वस्यमाणाद्भुपातार्थं
समानानयनमाह् ज्यापात्सपोरिति जातिरग्रगतत्वेनैष्यत्वेन च कार्य जातिक्रमादृनर।
पोत्ते कार्यो पुनर्कचैनचउभयपकालेऽकलसत्ते आपोभावरूपोपुतिकालस्तदंतरसमा
णानुतद्वउभयपकालादेकतेऽस्मिन्भवति मिन्नलक्षणोनुत दु भयपकाल मध्यपुतिकालो
न्यथाभिन्नमेनपुतिकालातामन्तेकन्तद्दृशा द्युकोफलाद्धृशोप जीव्यपुनरेकस्मा
वोचितन्वातः अन्यथाकतदूल सणानुपपत्तिरिति ह्यपोपैतामितानतरसुभपकालयोर्म।
ध्यसमारामिति एतत्समाणेनफलमिनाघटिकालदापनु स्यानतरेणकाइगनुपातादाघाह
नाडिज्यापार्द्धं मुक्तफलघटिभिः आपामिमनपुतिकालात भ्याघ वशातगतिष्यविक्षानरे

३६८

घ्नाक्रमेणापूर्वकालेपश्चान्नरकालेप्रवृत्तिः स्यात् एवमुक्रमकादेशलक्षणात् प्राक्तनः अपरोप्ययः
अभावंप्रत्येतीत्यासौ भवतीतिवृत्तिकालेवासनम् तस्मान्नदिनगतानुपातावगतादिनपोरतराभाव
सिद्धेः आपंक्तिश्च एतत्प्रति ज्ञातानिटिककालीयानरस्याप्यहप्रस्तावातं न त्वात्र रूपं प्राप्नोति ईश्व
ग्नृत्ते मलस्यापाप्यो नहि तत्भूमजगमधिकृति जयतत्पोपर्योगहप्रसक्ते रत्नाईत्र्येनहविवृत्प
तवंधीनदृष्टाम्यतीतिविषयपापीसर्वः २ प्रतिदेशमेककालिकत्वात्तेभवाफ्नेतृकरीमाधि
चत्वेनप्रवृत्तिकालानामनकत्वं तद्धतस्माद्प्रत्ययफलादेशोप नो ह्यप्रनेरेकस्याएवोवितत्वा
त अस्यथाप्रवृत्तिभेदफलेपीश्यिनदेशानां नाशोक्तेरसमंजसत्वापत्तेः नचैकदेशदृष्ट
प्रतेः फलाप्यनेकदेशनाशः संभवति अस्यपाकनरदृष्टप्रवृत्तिमात्राण्येनफलादेशः शास्त्रे ग्रन्थः
वकुविनिगमनाविरहान्न किंच समवृत्ते ग्रहभोगाभावान्नयाप्यो नरक अस्थल्वहकवि
वदर्शनात् पापप्रयोगकारोनुचितत्व एवपोम्यतंवंधाभावाद्दरतात्व एवकृद्वत्तत्तेलनोभिमा।

368

षि केकापति: फलादे शोप पु नापो गो हतालमं जहे तिथ वौ कमे वे तिभाव १५ आर्पपतौ
हृपो र्थ हृषि वषो: कहं वहृ जेतरं जान माहृतं काले जानस्फुट रघे टपो पौ शरौ तशोरेक
विमव्यादृक: विषो गोक मशा: कहं वहृ चेतरं स्पाक हृपो र्ल गपविवि आर्पतसन
युतिकाने ले जातोस्पष्ठ यहो तमोतपो हृकरीला पोशरा भागा घोस्ता तोतपो: शर
पो: एकुमि वादि तके तातिक मेरगातर शेगे. यहविवकेडपोरं शाघमं तरपाम्योतरं
दं वमोत क्लो शाछ तरूपतल्लेस्मात कोतिरतयहमोगछ्ठानाकं दवि वकेडसक दं
मोतर तेतर स्पशार त्वा दे कदिशिशरां तरं यहविं वकेडपोरं तरंपाम्योतर मिल
दिशि शर पो गए वं यहवि वकें ऊपोपा म्योतर मे तरे गोले स्पष्ट. १६ यह मोक्षि
हि तदिग्जान माहपाम्योतर स्थिता वचरवे टो स्वशादि हि विस्थ तो नुत्स्पादिक्केल
वाराप: रावि लातदि शिशिछितद् ति अथ पतिकाले यहो विवा स कोनि जशार

दि क्लिष्ट नाविति स्वरूपोक्तिः पाम्योनरं स्थितौम वतः पक्षदक्षिणाशरः सद क्षिणाशरः सदक्षिणा
३५९ शादिशिपक्षोन दशरः स उत्तरादि श्रीमयोः द्वैपोः अग्रपो रश्मित्रादि त्के म्वलश्रा रोम्य द्वोपः सशश्र
दि गच्छ स्तदि शिस्थितो द्वोपः स्पर्द्धेवैतत त्र्यावि कशारो रादि वस्थ यद्वा दस्पशरादिशोः
369 भिन्न स्त्वेपिवि परोन्नादि वस्थ त्यान १७ ननुयद्रूपोत ध्वीधरांनरत्वेन कृष्टः मध्यस्थगा।
त्वा पक्षपर्यवहलव चाति हस्य पतेपसे कां ननौ त्को एः शारपो रावरुप कोम्य पाक्षपर्यवह्रो
पिनस्यादृरानुपपन्ने रिसनो नराघे नातिसंस्क तोशरो कापीविसन्निमापेलनवीनमते
भ्लो कच्चपेला हृन व्याक्षि इक्षो स्ववरो स्वपो गकालेपदानतस मपोत्थ लगंवत्रिमो त्वम्:
नमस्य कगते विलम्बाते स्मानरस्तस्य चरस्यकाघे १८ तद्गम्यकास्पर्यमुरवेनिरत्को
दवस्त्रेपदवार्कम त्वग्रहणां तोमेपमे विन्निम ज्याधिके सा तो म्पोम्य यादक्षिणस्थ
वेवेघः १८ १९ सकुछ त्रसृत्र्यम दक्त्वेपमानेन्निमज्यामिमेन हुठ स्तनवजितः स्मानेत्वा

घासुः इव स्येपदि क्सेल्लतःस्मा नपेषुः स्फुटो वालो एव वदंतीति न व्याः गोल्लतत्व स्यासः ए
वे वदंती मन्त्रपः एवं किं नदाहृदस्याविति स्वहैौ निजपोग कालेपदा इथेपो इर्शनपोंग्यो
उकरेशस्यानिरीर्ग्निनेना न्कालिकं लग्नत्रि एगेशि मिरूनकार्यं स्पसत्रि भोनलग्नस्पविलमा
नादिनगानेसाध्यं नस्मादिनगतानतनस्प त्रिभोनजग्नस्प वरः स्याघेल्पकरसेः शंकुःसा
ध्यः नस्प शाकोइस्याः स्पर्शादि सप्तग्रहराणांः स्पर्शादिदिमिराथैः इवलेपउक्तः एवं का
लगर्द्धलनो विशेषोनांगो कुनः त्रिभोनलग्नदः ग्रसापातस्य इवलपो ठपोस्पीति भालक
गवार्पोकोभ्य त्रित्रिमलग्ना दुपचेपमे उनरे म स्रांशगदधिकसाति उत्तरादिक अन्यथाः
उनक्रान्तेमूनवेद स्त्रिगान्कानोवेपर्थः दसिरणो लेपः उनरकौंतिलंवे धमाञ्चेलादसि
गान्कांतिवउनरोनेसर्वकएवकार्छ स्पष्टसंवेधिकुछ नस नस्य वौके नेनगुलि नेदवलेप
मानेत्रिभ स्पष्टपाभलकात्रिस्यानुस्पइकलेपेकुछ नस नैतुस्पानतिसदेष्ठ इवलेपके सनूपा

तो ऽग्निमाधिकारे ऽष्टकर्द्धकं ९ नस्य रुद्रस्य धनुर्षं ततत भा गा पा न नतिः ष्ट ८ ज्ञेयं लक्ष्म्यादिप
३७० स्यात्स्यात् नपा नस्या नाशः रा रुद्र छिपो गोभिन्नादि ष्टां नरमिति रीसा हं ष्टल नः सप्टेः
शेरः स्यात् नपोर्द्धक ह्रिश्रं नरं भिन्नादि छिपो गोग्रहविं वां नरं ज्ञेपे न केवलपोः शारपो
ऽस्ति भावः २ भास्करोक्तयोगविशेषमाह श्री भास्करोक्त ग्रहयोगकारस्तोल्लेट ष्टपय
ह्रा भा मरुन्नाप्नाभ्यां वारुणे रुद्र नसार्थ ष्टस्त ष्टल तो नो सप्टौ विधेयो भवस्त्र ज्ञानाभि
ति श्री भास्कर८ चापीकं ग्रहयोगकालेह अपे रन ष्टनाभ्या स्पष्टः भ्यो ऽभिरुतापवद्रक्सलो
भ्या स्वल्पभ्यां शरो स्वनसाष्ट तं स्फुली तो ना ह श्रोष्टच्छेो क्रांति तं स्का स्पा पोभ्यो धक्तु फ्रीपोर रमः
नौकरीसा स्वा भ्यो भा भ्यां ग्रह विवां नरमुकरीसा ज्ञेपति पति भावः ग्रहा ह श्रीनै नतिलं
स्कारोन कार्यः मको जना भा वादि निध्येपंः २१ योगे स्वमदेः साहितमिक्तस्ता भेदोन्गो
नतिस्तानत्वा छतिभेदान्विवक्षुः समागम स्तानमाह कुजाघमनम स्वेदं योगे स्पोक्तः स

मागमः कुजादेनोमिच्छोपोगेंशापि कोंतरकैंनुहारति· मोमा दिपंनुतारा रामह पमत मग
सवंदे गलहपोगेलमागमः मोकः समागमः शशाकेनतिसपसिदांनोकेः मोमादिवंव
नारगामसोमवागेदूपोर्महविंवपोरंशापिकांतरेपाप्योनरें·सम्रि·तः समायमः ह मोग
माशादधिकेनरलोदितिसपतिद्वांनोकेः २२ पागसहितोपुत्रालभेदवदगुद्धमंत्र पम
भेदमाहमो मादेतों मनरवालजा नमागाहूननेभुद्धमाकुर्मेनीम्रान मापीहभुद्धमेवापल
पंविवेमाधिविशदे माधिकेंचेहितिशरोमत्रमे तरंमामादे कमित्ताश्राहूनंभुद्धमाहुमु
नोदातेंजोंपोंदंभुद्धमे वापलव्रते येविंवेलमाधिविंशदै स्याधिकेचेहितिशरोसा॥ भुद्ध
माकुः नारगम्रहलमन्मोसेस्मानोमुद्धलमागमारिवमकेः न मापिभुद्धमदेपीतसर्पः चे घा॥
म्मोनरन्मर्हविंपपारंतरेंच्छिविंवमानपोगेकलीचेनु पोंशाच्छिशेतोपोंगनाशादधिकेनदे
दंमलतभुद्धमलपलध्यलसेमे वेनाम्पनः एगेरवलारकालम शर्किदेमेदः मकोम्मेनेः भुद्धमे

[illegible]
[illegible]
371 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

रीत्या॰ग्रहगतीभ्यामुत्पन्नेन पुनस्तत्कालिकेन रलालाभोघ्नेन भक्ता॰ अत्र॰ भागाद्यो लेख्यं घघाद्रिलेव
नेग्रहयोग न्वेखेत्रिभोनलग्नादूर्ध्वे हीनाधिके सति॰ क्रमेण धनं र्णं कार्यं॰ स्पष्टो भेदकाल॰ स्यात्॰ अपि
माधिकाहरुपपत्तिः॰ स्पष्टा॰ स्पष्टग्रहणस्यापि भेदत्वात् उक्तयुक्ते॰ स्फुटं स्यात् २७ अस्मिन्काले ग्रहान्तरं
शरसंस्कृतं वक्ष्यमाणोपायपूर्वकं नाडीत्र ग्रहयोः अत्र स्फुटग्रहशरौ च तु संस्कृतौ लक्षणयत् तयोर्युतिवियोगात् तदुक्त
रीत्या॰ खेटान्तरं शरदृग्योरध्वखगाद् ध॰ स्फु॰ खेटौ दिक्तो द्विशिभवौ द्विशि वास्फुतद्विशीति॰ अत्र॰ स्फुटभे
दकाले स्फुटग्रहाभ्यां समाभ्यां शरौ॰ लनयोस्तु संस्कृतौ कार्यौ न योनेति संस्कृत शरयोः॰ उक्तरीत्या
भिन्नाशे कैकदिक्क्रमेणान्तर्थः॰ योगान्तरं भ्यां ग्रहयोरंतरं याम्योत्तरं॰ भेदयोग्य शरः॰ स्यात्॰ शरादिग्रहा
नमाह॰ द्रुध्रुवेति॰ कक्षाक्रमेण दृश्याद्हाद्॰ ध॰ स्फोगेहो यस्मिन॰ तत्र दृश्य णान्यनर द्विशिभवेत्त
द्विषयं वधीयाद स्पष्टग्रहणावद्दुपपत्तिः स्पष्टैव॰ २८ अथ भावभेदयोगमंडलसंवृत्तिपातमवती

३७२ न्यतः सूर्यग्रहणोन्मार्गस्नानादिकं कार्यमिति निबन्धलिखितं ग्रस्तोकाम्यामाहव स्यमाणादिनकृ ऽ ग्रहणोन्मा
र्गस्नानपूर्वमिहयत्तु विधेयं॰ यल्लिखितं विषये तु परस्पराधीवक्रम जलं घुणाज्ञे॰ तत्र चेरो वा २९॥ स्पर्शिकं मोक्षि
372 कं च पूर्वापरविधानक्रमेण तु॰ वलनं देयमन्यत्र सूर्यग्रहणे वन्मुक्ते दृष्टमिति॰ अग्निमाधिकारे केयमा
न सूर्यग्रहणोन्मार्गस्नानमिष्टस्यादिकं यन्न तु॰ ग्रहणे प्रयोगकार्यं तु विशेष॰ परिलेख संबंधि निविष
षे पराधः स्थो ग्रहणो वक्रीमामिग्रहणमगतिर्वा॰ तदा स्पर्शिकं मोक्षिकं वलनं पूर्वापरविधानक्रमे
णोन्नतांशादेयं॰ चन्द्रग्रहणवदिति सर्वं॰ अन्यत्र उक्तविषयातिरिक्ते स्थले सूर्यग्रहणोन्नतांशादेयं॰ अ
न्नप्रमाणमाहस्फुटमिति अथ संप्रमाणामिति ——— तथा चाधः स्थस्य वक्रत्वे पश्चाद्गमनेनाधस्थ। एमः
स्यछाधस्य पूर्वागमनात्पूर्वापरभागयोः स्पर्शमोक्षावेवमधःस्थस्यास्तगतित्वे तु ऊर्ध्वस्थस्य पूर्वागम
नयोगात्पूर्वापरयोः स्पर्शमोक्षौ॰ अधःस्थस्याधिकगतित्वे॰ अधःस्थग्रहस्य पूर्वगमनेनानयोगसंभवाद्ध्वस्थ

स्पपश्चिमपर्त्तेयोस्पर्शमोक्षावित्यादिसूत्रबुध्यामन्त्राधिज्ञेयमितिभावः ॥३०॥ अथनक्षत्रग्रहयुता
वपिमक्षत्रविंबस्पप्रयोजनात्र्यानपनार्थंसंचरणकालांशसंवद्धनक्षत्राणांविवानयनमाहपानियो
जनकतारासंविनिर्यप्यानिविंबकलिकामयस्फुटंयतःप्रयोजनकतारासंख्यमंकेनिप्पिकालांशाःमविंवा
लिप्तिकाःस्फुरितियनकलिकात्मकंस्पष्टप्रनिबिंबंनक्षत्रप्रयोजनकतारानस्फुटेनगुणितंनक्षत्री
यपोजनकतारानप्राग्युक्तेनभक्तंफलंयंचदर्शकालांशाःयेषांतेषांनक्षत्राणांकात्तिकाद्रिश्लेषानु
राधामूलपूर्वाषाढाणांविंबकलाःभवंति। अत्रोपपत्तिः। प्रानियोजनकतारानप्राग्निबिंबकलातदा
नाक्षत्रयोजनकतारानकाइतिनक्षत्राणांबिंबकलाःबहवःउर्ध्वस्थत्वाद्गुणविवरदर्शनेनाल्पाश्च
येक्षितादिनिबहुलांत्रैराशिकमनुसृतंतत्रसर्वेनक्षत्राणांसमविंबत्वेजातदर्शनानल्पविवानुपातसिद्धविं
बकलानांप्रानिविंबसंबंधेनागतत्वाच्छुनिकालांशामितकालांशंसंबद्धनक्षत्रीवत्वंदविंवानुरा

३७३
373

धनकालांशानां विपरीतत्वनात्‌ ॥ ३१ ॥ अथान्यनक्षत्रांशबिंबानयनं वृत्तद्वयेनाह । कन्नैकनक्षत्रबिंबभेदेऽ
न्यालक्ष्यादिकं साध्यमित्याह । एतानुक्ताः पंचदश हताः स्वकालांशकाः माणि जबिंबि प्राः ततः पुनरेव
त्वगाधि— भेदस्य शेषादिकं साध्यमजिमानमेहिनि । एताः पंचदश कालांशान् नक्षत्रबिंबसंबद्धाः क
लाः पंचदशगुणिताः स्वस्वकालांशभैर्भक्ता तत्कालांशसंबंधिनक्षत्रांशबिंबकलाः स्युः । ततः अ
नंतरं पुरा वत्‌ पूर्वोक्तेन मानेन खंडाद्येन वाम्यान्यनेन रेखा तयर्थः । ग्रहकन्नैकनक्षत्रबिंबभेदे सति
स्पर्शमोक्षादिकं एतेन स्फुटभेदकालादिकं सर्वं साध्यमिति सूचितं । अन्यथा स्पर्शमोक्षकाला रान्
नुपपत्तेः । नन्वलंबनं महदारूप्येव न नक्षत्राणां ग्रहाभावात्‌ । अतिप्राक्ष्म त्वेनेलंबनानि नस्थूलत्वविचारत्व
त्वं । अस्याथिरवान्यासिद्धे त्वोपि ॥ ३२ ॥ रोहिणीशकटभेदस्वानं सप्रयोजनमाह । वृषेषनांशेपादिषु स्फुट
याम्यांशकदमादस्पधिकं भेषांडुतः सखेटः शकटं भिनत्ति निषकुहतः शनो हृदि वृषे ।

सप्तर्षिभोगाय सप्तमहस्त्राशाद्दे सिलोप्य द्वापादधिकोन्तनुः कमेषो रोहिणीन क्षत्रगतादूनःस
म्महो विंशात्मकः रोहिणीपाः शकाः शककालकाराख्वहयं सिनन्निः शकत्मध्यस्छोद्दर्शनयोप्येभ
वती त्यर्थः यद्यपि वृद्धे सप्तर्षभोगायस्य वान्यो शकच्छ्यानः विस्व योन्याधिकोमि घाद्रोहिण्याः
शाकटेनु सद्दतिसर्पसिद्धांताद्रुत्तर भागस्थाद्रोहिणीशकट स्यानिमन क्षत्रभ्रवकोष्यापनद्दक्को
मे संस्कृतानुचितास्मिन्पक्षे न क्षत्रभ्रवकाणां विनापनद्दक्कर्मसंस्कारस्युक्तत्वान्नेन सप्तर्षि शास्त्र
नेव तुर्विंशतिकलाधिकयोड शभागकथनमनुचितं शाकेपि चतुः कसार्द्धिकभागद्वयाधिकखेन
मुचितं तथापि स्नापव द्दक्कर्मसंस्कृतमहस्येवांगीकारे लोके स्यादि तत्वात् क्षतिः शाकटमेदस्य
फलमाहस्त्रनिषमिति भनिंव द्रौरोहिणी शाकटभेद कौजगानो निषेधः कुह तं नो मयरमेषप्रस्य
सांशेशा मितत्वाद्धेतद्धीपशाराः न यन्ना भ्रौमशरस्य भागद्वयाधिक त्वा संभवा भ्रौमानुक्तिः शने

३७४ 374

हन्ति स्वधिकत्वात् संभवेपि पश्यमशर शाकटसँवध मात्रं संभवान् प्राचीनत्वं पशरान पनरीत्यानुग
हव्यन्तिरिक्तोश्वं प्राद्योरोहिणी शाकटभेदकाः अन एव रोहिणी शाकटभेदकेन द्नोपरि मिनान्नेह
ध्वितायवाशर्षी किवहूमिवद्निघ्नसाणोरेजगदशेषमुपयाति संक्षयमिति संहिता सूक्तं २ अधि
कामुपसंहरति इति सिद्धांततत्त्वार्थे मुनीश्वरकृते भवतः सिद्धांतसार्वभौमे पंपदर्थः खगमप
ग्विधिरिति खगपार्युक् पाताः प्रहन्नक्षपा पाणा अत्र अनेपार्विधिवर्जीननमकारोधिकार इत्यर्थः विश्व
मोक्ति संस्वकमंतप्रघमि निश्चेपे पाताः अविघ्नमत्र अपस्मृपेन हणाधिकारंसंगीन पूर्वकंप्रजा एम्भः
नन्यथमेवं प्रग्रहणंसहेतुकंमतिजानीते अथेंदकेनेदेम हंपविवक्षुर्दिशीने थमहंतत्संगा
च्चनावत क्षेपेणागनहंस्वत्मकमेमसाध्यंवहाम्यत्र स्वचोक्त्या हक्षियावदिति अथानंतरं च पूर्वं
वक्तुंतसूर्येविंवस्यमेदात्मकमेवंतेनत्व हंपसूर्पेनहणंविवक्षुः नावत प्रथमं तत्संगात सूर्य

गहणाव थाच्चं इतहणोपच्छिन्नात्वा त्न तत्वेसत्पुपेक्षानर्हत्वादित्यर्थः चे इतहणंव अत्रऽनह
पोगाधिकारे निह्नपयामि नन्वेवं यत्र संगान्ता निह्नपणमस्य सर्पेण गहणस्य निह्नपणं विनावं इत
हणनिह्नपणामनुचितं पूर्वे मिन्यतः क्षेपेण गहं विषिनष्टि सत्स कर्मप्रसाध्यमिति पघयि सर्पे
णहणनिह्नपणानंतरं वं इहणनिह्नपणमनुचितं तथापि सल्पणानकर्मणा साधनो हि प्रपासात्म
त्वेन लाघवात्पूर्वं निह्नप्यते इति भावः अत्र लौकिक दृष्टांतमाह सर्वीकृत्य ह क्रियावा दीति लोह
कारेणापुणपस्य हृष्यद्रुक्रणामसन्कौ अत्र स कालस प्रपासाध्यं व स्त पूर्वं पश्चा क्रियते नंतं स्वदह
कालस प्रपासस साध्यं क्रियते न द्वादित्यर्थः तथा च लघुमूतं प्रथमारंभणीयमितिनिमं दानामिति टीपः क्रि
मृतथा ल्स्स्तानामिति भावः १ अत्र थगोत्र छि निसिद्ध गहणोत्तरत्वेन निह्नपयिषुः प्रथमं पोराणिक
भिमतगहणस्य व्यवस्थापक स्प पूर्वपक्षस्य श्लोकस्य प्रतिपाद्यस्य दर्शयति थाला

भिमतनग्नहृतासंख्याननित संवत्कुकामः प्रथमं सर्पिग्नहृतांगोलस्पुन्ना संख्या पपञ्चिनन्वर्कमाख्या
३७५ रूपतो च्छभुक्ष विवेननतेजोमवमह्निनाया: अनोजलान्नं द्रुधः स्थितोस्यग्नहं विधन्नेजनरश्मिवंध
मिति नान्वेति पर्वेवभुक्तां रमघोनक्रमग्निसश्लोकसंख्यां निर्मथ्यपंचोदित्यत्र पूर्वे पक्षसमामिघोतके
375 न्वेति तत्र श्लोकाभ्यां पूर्वः पक्षः सुधिपावोध्यः सपर्विवंबुधभुक्तपो किंचि अधः स्थितपिनाख्या रूपतः
बुधभुक्ताभ्यां ग्नहृतां नभवमेदृष्टमवत्येवेत्यर्थः हेतुमाह तेजोमवमह्निनापार इति तेजोपारं मकूख
हयत्वादित्यर्थः अन्यत्तेजोगोलोमहातेजोगोलस्याच्छादकोनस्यान्तः जेवमपन्नाम्नयगम्येतु सर्पित एम:
जोगोलसानिध्येनतद्दृष्टनिर्ग्राह्यच्छादकत्वाभावइतिभावः अन्तःकारणान्तः अस्य सार्पविंबस्याधः
कस्थस्थितत्वं द्रोवक्षिण्योजलमहागोलरूपः ग्नहृतांजनद्यक्षिप्रतिवंधकात्मकं कलेति चेद् स्याच्छादकत्व
संभवाच्च द्रष्टत्वं सर्पिग्नहता न्योतिः पात्रलासिद्धमितिभावः एतन्निरस्यन्तो रात्रिकमं तं संख्यायपति

पंरतु चंद्रग्रहणं कथं स्यान्न स्याधरे नास्ति पदार्थ एवं श्रुतौ पुराणे राहुरित्येव न ह्येतेन इंदुमुपजत्येव विमि
ग्रह श्रोदिति हकमति स्म सूर्यग्रहणं स्योपपन्न नेयी तत्स्पर्थ च चंद्रग्रहणं कथं स्यात् उपपन्नीम तिरोध्यः
श्रा छादका प्रसिद्धिर्ह नु माहात्म्य मिति चं द्रगोलस्य स्य अधः अध श्राकाश गोल एवं निपनागानि क
ग्रहवमम द्यर्थो नास्ति चंद्रस्य सर्वाधः स्थत्वा त्निपतय दार्थ सात दधः स्थत्वा प्रसिद्धेराच्छादकाभावद
तिभावः श्रथ चंद्रग्रहणं तथानुपपन्न पुराण मिमतः इको राहु श्रं हस्या च्छादक रविचंद्रस्य तेन
हिलाघवा देकरत्वराहु सर्यचंद्रयोराच्छादकः कथं न कल्प्यते इत्यभिप्रायेणाहु श्रतः इति चंद्र ग्रहणम
पानुपपत्तेरित्यर्थः राहुः अतन्त भावानतो सूर्यचंद्रौ गच्छन्समत्यजति रहति त्यजनीति राहु पर
न्ते श्ररितं कथमित्यतो राहुविशेषणमाह अथ सुरदतिपुराणा प्रसिद्धो दैत्य इत्यर्थः तथा च सूर्यचंद्र
योर्द्वन्ना ग्रहो श्वासुरत्वाद्ग्रहो श्वासुरत्वाद्वैत्ययोः प्रसिद्धो वैरभावः विशेषणत्वमतः पाकाल्लि

कैवेरमेधिकं स्पर्शं द्वाभ्यां सुरताप्रसिद्धमिति भावः पूर्वपक्षमुपसंहरति एवमिति एवं राहुकृतं
३७६ 376 दृहसमो ग्रहणे धर्मे चैत्र सुरतामिमतमंगीक्रियते २ पूर्वपक्षं प्रथमार्द्धेन निरस्य तुल्यार्द्धेन पुनः शंक
ते नन्वस्य पक्षस्य लेखनस्य वहेलनाभिप्रायो न दृश्यते अयमपसारनिपातः कुतोपपन्नसमुपेत्य ग्रहणाच्छे
ति चेदिति पूर्वेण काव्येन पक्षस्य निषेधात् पृथक् हेतुमाहन मसीति आकाशे अपराहुः चन्द्रग्रहणं
प्रवहं तानगुना अमितः पार्श्वमाभिमुखेन भ्रममाणः लोकैर्न दृश्यते तथा चैत्रहोराकाशस्य दर्शनान्नैस
र्गिकमग्रता इति भावः तेन तत्स्थानादंशमितोरतुक्रे इति भावः आशंकते अथेति सदा राहुर्नियतं निपत
त्वारे हि नः अतएव अन्यस्य अयमनिपतनचारको न्यासुरवत् कुतोपि कलादृष्टिविशिष्टतात्स्थानात्स रामः
ग्रहणकाले मुपेत्य ग्रहणानामन्यग्रहणात् रूपं करोति नित्यं ग्रहणस्य दर्शनात् एवमन्यपरामेत्यविति
चेदित्याह ४ अति पतनचारकृतं ग्रहणं खण्डयति उत्थानहूयग्रहणस्य बाधः कथं भवेन्नदृशीतेन

पदे॰ संख्यापतोऽत्रानिपतनार्थो वोधानोक्ता स्यधातासानिपतनार्थे बाधेऽनिश्च निपतनं चारब्धं न ग्रहणमु
त्पान्नत्तुल्यं॰ धूमकेतुवन्न तस्य त्वानं॰ पदे॰ ग्रहणकृतासान्यपूर्वकाले॰ न तु उक्तिनेन॰ ग्रहणगणितेन कथं
स्यात्॰ प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातनइष्ट के त्वाड॰ ग्रहणस्यो न्यानन्तैमोन्यानवदनारेषपत्वेन गणितागस्यत्वा
नुपपत्तिरिति भावः॰ हेतुमाह संरम्भेनिपतनःकारणेन॰ श्वनगणितेन स्कधप्रवधे॰ संख्या॰ गणितेन॰ अत्र
निपतनार्थस्य त्वानं पतत्रेयताद्दर्शनोक्तेः गणितेन स्यानिपतनार्थविषयत्वाभावादित्यर्थः संख्यापाः नि
पतनार्थविषयत्वस्य ध्यपतिस्फातोनेसा संख्या॰ निपतनार्थस्य वोधोपस्यामेनादृशी स्फुटा॰ गणि
तस्यानिपतनविषयत्वाद्दित्यर्थः ५ एवं तर्हि च ग्रहणं कथमुपपन्नं भवतीत्याशंक्य समाधत्ते॰ ननु त
र्हि कथं सुपर्णोचं ग्रहणं स्यान्निपतनयोगेन युक्ता॰ इति चेदुपपत्तिः पुनर्विरोधं प्रगुचेद्ग्रहणं नि
रस्तमहमिति॰ एहुह्या तचे ग्रहणेन संभवति॰ तर्हि सुपर्णोचे ग्रहणं॰ निपतनगणितागम्यं लोका

३७ 377

नुभवसिद्धं भूगोलपूर्णाकव्यवस्थुपपत्रं स्याद्। छादकाभासिद्धं सर्वगत्वं हुतं त्वा छादकनिर्लोपादुपप
त्रमेवस्य संदिग्धं· इतिचेदाशंक्यसे·नर्हि त्वं चंद्रस्य हुतं·निरस्ताराहुं·निराकृतं पुराणाभिमतराहुत्व
च्छादकोपपत्तेनाद्रष्टं·विहायं· दृष्टाणां राहित्वं·स्वत एवोपपत्तिं पुरुषाणां·भ्रमणु·आत्ममनः संयोगवि
षयं कुरु·नियतचारस्येवाच्छादकत्वादिति भावः ६ अथ यतः सर्व्वनियतचारकपदार्थ्यं प्रथमं व्यवस्था
पयति·महाविंव सर्पादीनेव स्वमते· प्रमाजापत सर्पषड्रकमेण·अपक्षीपमांगानां तत्तत्कक्षाम
नीत्मस्यैदेवी राससचयगन्न काभुक्रावां घट्यति·महद्विवंपस्यो सो सचासौ सर्पश्च तस्मात्·अनिस्वयम्
स्मिगोलस्य सर्पास्त्रद्रवपतरे· सर्वतः सर्पकरांतानि· सजातनामैकानां ध्रवसूच करणामवरोधाच्च घ्रा
या उत्पद्यते·क्रमेण·आमात्रुप्तेरे· अपचीयमानात एव सच्च्यमानाच्छायापादेवालयाकारा·निजैर्द्द्ध्यं क्षमः
मानेनवुधकस्यामुक्तेर्य्य मुक्ताधिष्ठितारा कारणेगोलाद् धस्तान् भवान्ति·तथाहि· शंकमैन्वा सोपा

जनात्मक १६ द्विपोच्चं सूर्यबिंबव्यासो योजनात्मक ६५०० द्विगुणं कुतलयोरंतरमानं सूर्यकर्णः १६४६३०
एभ्यः शंकुः प्रदीपतलशंकुतलांतरघ्नः छायाप्रमेवद्विना दीपशिरोच्चमनंक इति पाटीस्थप्रकारेण भूछा
याः दैर्घ्यं योजनानि सूर्यकक्षाव्याससमन्याशः स्वमध्यांशपुनः स्वार्केयं चाकृतिमितानि २५१२० एतानि
बुधकक्षायाद्धिकानि भुक्तकक्षादिमानि ७८ यं छायानिपतचारिकाग्रन्थसमितिद्युनिवहत्वस्याः बिंबस्व
रूपमाह सा रात्रिरूपा सुविधुप्रसिद्धा नरा हुवंत्वेमनुजाप्रदृष्या यद्विलसंति सूर्यकरांतरांतरा व्रजतोर्ध्वं
वमुक्तं शशिकक्षिकापामिति भूमेः सा भूछाया रात्रिस्वरूपा सुप्रसिद्धा जनैः खगताः यथा सूर्यप्र
रश्मिनपातन्सनुखद्दिशिछायाभूसंलग्नाद्रान्तिलेनपरिणाहानिसंचरन्ति अतएव खे आकाशे राहु
वत् राहुरेकाशेन दृश्यते तद्वत् इयं मनुष्यैः दृश्यमानस्यात् सदाकाशे दैर्घ्येनपादृश्येत्यर्थः नस्याः
विस्तारः किंपानिन्यनस्य छेदेन पर्वमुक्तोंपछेदेन विप्रदृश्यति पद्धिलनितिरिति। अथागराशापन्नः

यस्याः भूछायायाः विस्तारः स भवत्यंते दैर्घ्ये रेखे पोर्मे ध्यांतरालरूपः स्पष्टैकरणेनेत्थं स्पष्टे बिंबच्छायोर्व्यासा
नीतयोः किरणयोः छायायाश्छायेनंतरालेन मिलितं किरणयोः दैर्घ्ये रेखा रूपत्वात् ननु निपतत्वात् कथ्यहा पं
सम्भवे पिण्डह बिंबद्विता भावात्क थमेद्ध्यापाकमकेय हतां स्यात् हत्वाह नहि बिंबमिन्नितस्याः भूछा
यायाः विंबविस्तार रूपं बंडकस्यायां पूर्वैरुक्तं तथाच भूछायायां दैर्घ्यप्रतिप्रदेशं विस्तारस्य यं योन्नमेयच
येनान्यथात्वेन तद्युक्तानामप्युक्तं गतानामपि तथात्वे पिंबं युधिष्ठिता काश गोले भूछायाविस्ताररूपं
विंबंतदूक्तंव्यासरूपछायास्ताहमेव ऊर्ध्वस्य छायादग्रेन हेत्वान्तः अधः स्थछायाम्प्यासिद्धमिति भावः २ भू एमः
छायाविं बस्वरूपमुक्त्वा तद्योजनमानानयनमाह भूव्यासहीन रवियोजनविंबेन तच्चं द्रस्य योजनमवश्य
वणेन निघ्नं स्य स्य योजनमपश्य वाणास भूतं भूव्यासतो भवति योजन भूप्रभा सा चेति भूव्यास
नध्रागुक्तेन हीनं रवियोजनात्मकं विंबमानं एतच्छेकं चंद्रस्य योजनात्मकस्य यकर्णेन गुणितं

सूर्यस्यापोजनात्मकस्य बकर्णेन भक्तं फलं भव्यासार्द्धीनं योजनात्मिका भूछायापातः अत्र सोम्राएणुक्तं व्यास
हृयविंबखहृयेत्यर्थः ज्ञातमानात्स्यात् २ संगत्यर्थमतिज्ञातानीति अत्रोपपत्तिरिति भूमानयनेउपपत्ति
हृत्यनहृतिशेषः प्रतिज्ञातामुपपत्तिं श्लोकाभ्यामाह रविबिंबखेनेमिस्कुकर्णांतरालविंबेन तुल्यमनुविभूसमा
नः अतो के कर्णेन कर्णांतरस्य क्षयोके भव्यासविपोगतुल्य १० चेत्तर्हि विद् अत्र वर्णनकं स्यादेवफलंभू
स्कुकर्णांतरस्य क्षपीमेवेत्तप्रहृतः क्षमापाव्यासोके स्यांतरमिंदुमार्गे इति सूर्यविंबे खशरेन स्व
पंमंडलेन स्पनेमिस्कुपोः किरणयोः छायापात्तानोयत्नोक्षयोरंतरं सूर्यविंबेन व्यास हृयेहृयेण समं भू
गोले तयोः किरणयोः संलग्नयोरेव भूसमानं भूव्यासतुल्यमंतरमित्यर्थः अतः कारणात् सूर्यविंब
भूगोलांतरमितेन स्वपेकर्णेन किरणयोस्तादृशयोरंतरस्य अर्के भूगोलयोर्व्यासांतरतुल्यस्य पा
क्षेत्रस्यात्तर्हि चंद्रकर्णेन कोकियन्मितोयचयं स्यात् एवमनुपातात् क्षेत्रखादिच्छाफलं भूमिश्छा

३७५
379

करणोपोक्तयोरेवांतरस्य भूव्यासमितत्वापचयो: स्यात्. अत एवैतेनापचयेन हीनो भूगोलस्य व्यासः
दृग्विषिक्तिताकाशगोले सूर्यकिरणोपोक्तयोरेवांतं भूच्छायापाविस्तत्वात्मकं भूच्छायापाविंब स्यात्. अ
नयनमुपपन्नमिति भावः ११ अथ प्रसंगात्सिद्धांतसुंदरोक्तं भूमानयनमनुघवेडपति: इनावनीव्या
सविपोगनिघ्नं शशांकबिंबं रविबिंबभक्तं फलोन भूव्याससमा कभेति पत्सुंदरोक्तं दनरसत्रिंतात
मिति. महीव्यासस्फुटार्कश्रवणांतरमिति सूर्यसिद्धांतादिनव्यासः स्फुटायोननामक: स्वसिद्धां
नेपूर्वोक्तोमास्य: मध्यं दृव्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभक्तिनामिति सूर्यसिद्धांतोक्तमाद्यपार्विंबपोन एमः
नामकपूर्वोक्तं मास्यं. नखोक्तं स्फुटं. फलोन भूव्यासपरिमितामसास्यादेवं पत्सिद्धांतसुंदरोक्तान
एतैरेक्यैरकृतं नरत्वं नमयुक्तमितरार्थः १२ नन्वेतस्यानयनस्य सूर्यसिद्धांतमूलकत्वेन कल्पित
नाभावास्पुक्तंकतो हेत्वभावात्सम्यक्सूर्यसिद्धांतोक्तस्याप्यप्रामाण्यापत्तिरित्यत आह श्री

सर्वसिद्धांतनिष्ठानामुक्तप्रकारेणैकस्मात्सिद्धान्तनिर्मितत्वे· तत्तत्कृतसूत्राः समुच्चयरूपाकृव्याससंग्रह
दूषितमेव सम्पाणिनि· श्रीपराशरपौत्रमयुक्तेनेति घोतितं· सर्वसिद्धांतोक्तं पद्रूपमव्यक्तं कठिन
मित्यर्थः तस्य प्रकाशके तदङ्गीकरणमंशेन दिव्यलोचनसंज्ञके अस्मत्पित्रा· सिद्धांतसार्वभौ
मात्स्वग्रन्थके ईशानमस्माकं जनकेनांगनायस्योतिर्विद्याकृते वेऽस्मसंहिंसं· सम्यक्· तत्त्वविचा
रेण· सुदर्शनोक्तं दूषितं· तिरस्कृतं· एतत्कारणत्समर्थनप्रकारनिरासार्थः कथं दूषितमित्यतोऽपि तु अभि
प्रायिकं हेतुमाह पुत्रकृतं सूत्र्यात इति सूत्रा· उपपत्त्यानेकधापि· सूत्रा· स्फुटं दुर्युक्तिभिःव्याससूत्रलिना
मध्यपादनतालवेसव्वीत्येनेन सर्वसिद्धांतेनात्राजनजैरेवेश्वरं गीकारेण तत्स्थानेऽव्याससेवके
वलस्याग्रहात्· उक्तोऽरित्यर्थः सर्वसिद्धांतोक्तमलस्यास्यानयनस्पताद्विरोधास्फुतत्वाभ्यति
भावः· अग्ध्योपपत्तिसिद्धासर्वीकृत्यमवगानेत्पतस्त्रातनचरणांना सर्वसिद्धांतो [illegible] [illegible] मानपनी

पश्चाल्लोकद्वयोपपत्तिरुक्ता अथ भूव्यासहीनं रविबिंबविष्कंभं दुकर्णहतं भास्करकर्णभक्तं भूविस्तृतिर्लब्धफले
३५० न हीना भवत्युभाविस्तृतिरिंदुमार्गे इति सिद्धांतशिरोमणौ सूक्ष्मप्रकारेणोक्तोस्योपपत्तिं स्वटीकायां
पपत्ता तत्र भूव्यासोनस्य रविबिंबस्य ४६०० अस्य स्थाने राशिकाद्वारेणास्य घनोनिभजक्रमध्यगातिगुणितं च
380 द्रूमध्ययोजनकर्णे हृयस्य बिंबद्वयोजनकर्णगुणः तावत्पाद्यासूर्यकर्णोहर इत्येवं तत्खंडस्यैकलाकारणा
वीरिति व्यासगुणा इत्यध्वं इंदुकर्णास्तावद्वयोर्हार इति चं इस्यव मध्यगात्वा स्तु व्यासगुणा हरत्वेन नाष्टांशित्र्यासमध्ये
इंदुकर्णे बिंहिं व्यापवर्तेन नहरः पत्र इत्याद्युक्तो गर्भ स्वबिंबो भूव्यासहीनमध्यार्कबिंबयोजना एमः
निरहिताः नि पद्यवि सूर्यचं द्रूयोमर वि स्वष्ठातिमध्यमगातिगुणाहरौ च द्रूसूर्ययोर्मध्ययोजनकर्णौ
वधिकेमणगुणा हरौ तत्र कर्णेच्छाने लाघवान्मयोर्बिंबयोजनानि निरहिताः नि पघयिसूर्यचंद्रयोर्मध्य
योजनकर्णौ न साधित्वा भावाद्बिंबयोजनग्रहणमनुचितं तथाप्यत्रैराशिकारेणातद्दोषः ६

दुव्यासार्कव्यासयोर्भूगोलार्धव्यापोन्तकक्षाभक्तोगुणितानामहीमंडलमाजिता॰ तत्कर्णाग्रइतितत्क
क्षाव्यासार्धत्वेनुसुतसं॰ तत्रापिस्पष्टार्कविंवयोजनमहत्तामध्यार्कयोजनविंव सूर्यस्पष्टगति
गुणितंसूर्यमध्यगतिभक्तमितिसिद्धं॰ नचोक्तरीत्यासूर्यस्पष्टमध्यगतीगुणहरौमत्वासमध्या
र्कविंवयोजनांतस्योपन्यासोनकेवलंविंवस्येतिमत्वासत्ताहृष्टोमहीव्यासहत्येनेनकथंसिद्धइतिवा
च्यं भगवतात्वस्मान्नेरातमहीव्यासस्यपथ्याच्छिन्नस्यैवांगीकारात॰ महीव्यासस्फुटार्कश्रवणांतर
मित्यत्रामध्यस्यस्फुटपदस्योभयत्रान्वयेनार्कश्रवणसन्निधानेनचसूर्यविंवस्फुटरीत्यैवमही
व्यासस्यस्फुटत्वसिद्धम्॰ अथैनतवंडसिद्धफलंभव्यासाद्धोनेमभूभापोजनानि॰ तत्रकलाकरणार्थ
मूव्यासस्यापरखंडस्पष्टिज्यागुणा॰ स्पष्टचंद्रगतिमतकमध्यगतिगुणितंचंद्रमध्ययोजनकर्णहृय
स्पष्टयोजनकर्णोहरस्तत्रत्रिज्यामध्ययोजनकर्णागुणहरौगुणतानापवर्त्यहारस्थानेपंचदश॰

३८१ 381

चंद्रस्य च मध्यगानीग्रहणाहतावितिस्पष्टमुक्तोपपन्नाः स्मभावाः स्पष्टमनुक्तत्वात्· प्रथमखंडं द्विती
यखंडे हीनं स्पर्शमोक्षयोजनात्मिका· सा पंचदशभक्ता कलादिकेत्युक्तमुपपन्नं· पादं तु स्पष्टव्यासहीनं र
विविंबमित्यादौ मध्यविंबानुक्तेः प्रथममेव स्पष्टार्कविंबग्रहणांतरमहीव्यासस्य घात्वा ग्रासि
ग्रासमहीव्यासस्फुटार्कश्रवणांतरणेमित्येवप्राप्यात्कृतं सम्यक्· यांतु न हास्पष्टव्यासोनार्कविंबस्पष्ट
पमध्यस्पष्टगतीहरणोत्तरणवशिष्टो वा ग्रासावधिमगावनास्पष्टमानत्वात् हत्युक्तौ· नचानुपातेस्प
ष्टचंद्रयामध्ययोजनकर्णविवागहीतो न स्फुटावितिमध्यस्फुटगतीहरणोत्तरणवनुत्पन्नौ नोक्ताविति वा एमः
च्यं· चंद्रस्य घपोजनकर्णेऽस्वहयग्रहतोनोभयल स्पष्टव्यात्कृतनुक्तत्वापत्तेः न च चंद्रकर्णस्य मध्यत्वेन ग्र
हीते व हृतरमनः स्य घत्वेन न तस्यग्रहे स्पष्टकपपन्ना· स्पष्टार्ककर्णस्य मध्यत्वेन ग्रहीते त्यल्लाम्तरमि
तिवाच्यं· मध्यार्कविंबयोजनग्रहणेन स्फुटार्कश्रवणानुपपत्तेः न चोभयत्राग्रहीतेप्रत्येकम

स्यांतरमपि बहुतरमनल्पकत्वं सूर्यगतिग्रहणमुचितमिति वाच्यं । विनिगमनाविरहात् । पूर्वं स्थे
र्बिंबस्यैव सूर्यस्य षमध्यगतीगुलाहृतेन महीव्यासस्य ग्रांसेनाल्पोरिति स्थूलसूक्ष्मविनिग
मकेनुग्रांसे सूर्यगतिग्रहणस्यौचित्याच्च । प्रथमहीव्यासस्य प्रथमखंडस्य चंद्रगतिग्रहणेन सू
क्ष्मकावबद्धितीमखंडस्य भूव्यासोनस्फुटरविबिंबस्याधीनं सूर्यगतिग्रहणं सूचितमिति न क्षति
रिति चेन्न । व्याख्याप्रसंगे सूर्यगतिग्रहणे मानाभावात् । उपपत्तेरप्रसंगाच्च । अन्यथात्रापि चं
द्रगतिग्रहणापत्तेरिति । एतेन चंद्रमध्यगत्या भूव्यासस्य दाचंद्रस्पष्टगत्याकदति भूव्यासस्य खं
डस्यं स्पष्टसूचीसंज्ञं । सूर्यबिंबप्रमाणेनापरं भूव्यासोनस्फुटरविबिंबखंडं नष्टचंद्रबिंबप्रमाणेना
केमिति स्पष्टद्वितीयखंडं तयोः स्पष्टयोरंतरं स्पष्टभूभेति सर्वमुपपन्नमिति निरस्तं । उक्तानुपात्ता
भ्यां तयोः स्पष्टत्वसिद्धौ मानाभावात् । स्पष्टत्वस्याप्रसंगाच्च । चंद्रसूर्ययोर्मध्यबिंबानुपपत्तेश्च । य

३८२

382

नुमध्यासस्यस्यघनेसूचीहपमनुपपघमानेऽहद्दिज्ञानाम्ध्यासएवप्रथमखंडेमध्यासोनस्पष्टाविवि
वस्यमध्यकर्णानुयानाम्पामध्यांतरेणापवर्त्तनान्मध्यविवेगुणाहराद्युन्यार्घर्द्धितीयखंडेऽसुमेपाःकसीक
रणांचपूर्णमध्यकर्णेनत्रिज्याभिनाःकलास्तस्याःकादस्यनुपातेप्रमाणफलयोःफलापवर्त्तनेनप्रमा
णास्सह्शानापत्रपंचदृशाहरेणेनिन्नयोरंतरंमध्येन्कुत्रंज्ञानराजेदैवज्ञैःसिद्धांतसुंदरेःदृनावनीच्यास
विपोगनिघ्नधाथांकविंवंरविविंवमतंःफलेनमध्व्यासससमाकुमासौथरेदुमक्ताकलिकादिका
स्याद्दितिगंथेनःअत्रसूर्यव्यासःस्फुटकोविवयोजनात्मकःनमध्ययोजनात्मकःचंद्रार्कविवेगुणा
हरौमध्ययोजनात्मकौनस्फुटविंवयोजनात्मकौतदीकाकृच्चिंतामणपभिमतोःउपजीव्यसूर्यो एम:
सिद्धांतविरोधात्ःतदुक्तंतदपपत्त्याप्यितदासेद्धःअत्रपदंपितदीकाकृच्चिंतामणफक्तंमध्यम
व्यासमाविंवस्यानयनफलाविशेषेणामध्यकर्णाविवगुणाहौप्रकस्मोक्तविधिनासिद्धस्सम

ध्यमबिंबस्य पश्चिमभागस्थं तन्नेरेलोदृक्क्षेपात्स्थं तनेरेणा किमित्यनुपातेन स्फुटलंबनं लंबनकृदनुक्रमपिका
र्यमितिन दृक्स्थं तरवेश्चेन मध्यमापात्र अनुपात्मान समं तत्सं. अत्र याम्यानिवर्श्चेन साधिताकेचं दृग्बिंबवद्
संतरकलाभ्यो विकृतास्य एवं मध्यमापाः साधनाय तेनेरिति. तदसत्. स्फुटेंदुभुक्तिर्मध्यासमुत्पिताम
ध्यपादुत्तेनिसर्पे सिद्धांतोक्तपुक्तिसिद्धस्य अनुपात्मा मध्यासस्यैवाविकृतस्य गृहराशिस्थलं परहे
षा वेषणाय पल्लवितेनेति. २३ अथ मध्यमापाः सिद्धावयितस्याः छादकत्वं कथमवगतमित्यत स्त
द्धिवशुः प्रथमं तस्याः छादकत्वं संभावनायां कारणमुपपादयति. चंद्रस्य तात्कालिका मध्या
सा न्नेयासपड्भार्के कुभेदयोगे. केंद्राणुम्भाया भवंती दृग्बिंबयाम्योत्तरे घ्नं क एव यस्मादिति. सा
मध्यछायाविलक्षिति विवरयाचं चंद्रस्पतीत्या. यथा चंद्रबिंबयोजनेभ्यः फलं दृग्बिंबकलाः पूर्वं साधितास्तथा
मध्यमायोजनेभ्यः कक्षात्मिका मध्यमागणाकेन क्षेपा. सषड्भार्कहृया मध्यछायाविवानिका. चंद्रः अन

योर्योगे योगकालेऽप्येतेन चंद्रग्रहे तमसोऽपि ग्रहणमिति रितिस्पष्टीकृतं बिंबदर्शनम् छायायाः मध्याग्र
२८३ केंद्रात्स्थानात्पार्श्वोन्नरेखा स्पष्टाग्रादेवं कारणं दिनदलेऽस्य चंद्रबिंबपश्चात्स्थितं भवत्यस्या
383 मेयोगिनमश्लोके २४ मध्याह्ने छायार्कतुल्यं प्रतिपादयेऽग्रे द्रग्रहणमव्ययमाहुतस्मात्क्रान्तिवि
शिवाराणां लिप्राम्भे मेंदुबिंबेऽमलाल्पकाः स्फुटं तदेंदुबिंबस्य भवेत्प्रवेशो मध्ये गोलमायां पाशीयितो
मध्ये स्पष्टं तस्मात्प्राक्श्लोके तत्कारणान्तःकरणचिताः पारस्याधिकल्पनान्यतरत्वसंभावनया
स्यत्वानिष्पन्नं चंद्रस्य शरेकसाः मध्या चंद्रपोर्विकल्पयोर्यागाद्वो द्रष्टव्याः स्फुटाः मध्ये गोलछा एकः
यायां चंद्रबिंबस्य प्रवेशः स्यात् साः प्रवेशश्चंद्रस्य मध्याह्नं मध्यायां चंद्रस्याच्छिन्नत्वेनादर्शनात्
२५ अथ मध्याह्नछायारेकत्वं न संभवतीत्याशंक्य निषेधयति ननु चंद्रकलांशुभिर्विनाशो वा नि
मायो भवतीति नग्नहरेद्दिने चेन्नविधाः कलाः स्वतोऽमोऽरवितलाः प्रभवंति यन्वेति चंद्रस्य

कलानां किरणैः सूर्याभापाताना शाभवन्ति तस्याः दीप्तिभावरूपत्वात् तन्मयथा स्वरूपव्यघाता
पत्तेः इति चेत् सूर्याभापातो विदितो धाद्वेतोः स्वरूपलं तस्यादेव वायाद्देवदृसि नहिं नरवुक्तेन युक्तं घटते·
येन कारणेन चंद्रस्य कलाः स्वतः च दृविंबान्नो प्रभवंति· नोत्पद्यंते· चंद्रस्य जलगोलत्वात् रूपेन त
दुक्तं शंकेत· किंतु सूर्यातः नाः कलाउत्पद्यंते अतो न दोषः इत्यर्थः १६ ननु भपथ्यास्योत्मावत्त्वाच्चं
द्रस्यांधकाररूपापाभभायानिवारणान्नस्याः स्वरूपहान्याच्छादकत्वासंभवोन्मथ्यानैशतमो
निवारणानुपपन्नेरित्यतः तत्समाधानाभिप्रायंस्फुटयति· भस्याव रुद्धार्ककरान चंद्रपतंतिप
स्माधिकलः सुचंद्रं भभाप्रवेशं करूनेन एव गृहस्तः शशांकं कलामसेवलस्य इति· सूर्यात्स्वधुं
नरेवं द्रव्यशारे सति· भूमिगोलेन प्रतिबद्धाः पेसूर्यगोलस्य किरणाः चंद्रबिंबे यस्माद्धेतोर्नपतं
ति अतो हेतोः सुचंद्रं पूर्णांतरालपर्वे सूर्यचंद्रयोर्मध्ये भूगोलावस्थानाभावात्सूर्यकिरणा

नामनवरुद्धत्वात्ः विकल्पाः कल्पारहिताः सन्न्भाप्रवेशं कुर्वते। चंद्रेऽप्यावनिविभागोऽस्त्यैकत्वेन प्रति
३८४ फलितात्मत्वान्विभागेन निःप्रकाशो मूर्भापांप्रविष्टोऽभवत्ततो मूर्भाना ध्वासं भवाराच्छादकत्वं
प्यक्षतिः एतदेवस्वरूपमिति। अत एवेति। यतो विकल्पत्वं द्रव्यमूर्भापांप्रवेशेनानुपपन्नो तत एवेम
384 र्थः। चंद्रः तमसा मूर्च्छापपा। न राहुणा। ग्रस्तः ग्रस्त इवेत्यर्थः। मूर्च्छनैर्दृश्यः १७ सुरदरसिद्धां
तकारमतमाह विनाराहुरूपं रुपातं शरणे ग्रहोत्पादकः स्याद्नो दैत्यराहुः शशीनोऽकुंभेंद्र
लाधक्षं संपिधत्ते स हेतुर्गेहेष्वन्तः सुंदरोक्तं इति। मनुष्यो न्यादकः शारः। राहुरूपोऽपशत्रुं दयाततस्त तमः
घृतिरैकेणानैवस्यात्। अतः कारणादैत्यराहुः यानाधिष्ठात्रीदेवतारूपः। अमृपापानस्थानस्था
चेतनत्वेन ग्रहाकर्षकत्वानुपपत्तेः। अत सर्वस्वरूपेऽसिद्धांते। अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्त्तेयो भगणा
श्रिताः। शीघ्रमंदोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः इत्युक्तं। कुंभेंद्रत्वलधकः मूर्छापात चंद्र वि

वहयेश्व लेप्रहारनिवार्केधायेनीति धकेउक्ताल्लक्ष्मेणः चंद्रसूर्यौ स्वाच्छादयतिस्फलितमा
हसदनि। एहुः मन हणा द्वये। द्वानेः ममा चंद्रद्वाए। कारणं। न साक्षात्। सिद्धांतनुं देउक्तं नष्याव
नद्धाकं। ग्रहणाकारणानां केशशांकयोर्वेदनपृच्छविमन्तः शरीरिणः स्वपमहर्न्नविमंडलयोगात्योनिव
सनसनमसोमुनिभिः स्मृता २ स्मतिपुराणाविरोधिजनैः स्मृतारविविधुस्नहयोः शशिम्हस्यवोः
१८७ करणानां क्रमन स्मृनराहुणाग्रहणाम्नित्यपि ते स्वमतेजगुः यस्योदितानोर्वि धपातं सत्रा
सएव राहुः कथितो महर्षिभिः तस्माथं न गौकरणोरवां द्वाः स्यान्मासिमासि ग्रहणा सदैव ३ स्वा
च्छादको यद्यपि मस्य में दृतपातिपरा होरिहकारणात्वं। पतो पमा क्ष्य ख्यारेणा वंद्रूस च्छादका च्छा
घसुर्तिं करोति ४ पिधान योग्य वनिमें दुविवेराहोरिहाल्लग्नहणक्रियापां। स्वतः पुराणानामसं
हितासु नोक्तेच वेदे किल स्वविनितेते ५ दृशरथान्नजनासायकसंहनोरस्यागु खोपस्पीतिविदोजगुः

दृष्टार्थमभेवेन दृष्टानन्नोहतं देहापि पुरा लज्जनं त्यजेति · अस्य व्याख्यानं मरीचीगृहणं वा सनाध्या
३८५ 385 येत्यर्थः २८ एवं दूषयति · न देहस छापि पातं देवतानां गौरवैकत्वात्मु मन्त्रनो चुराधाः अपि च वनिभा
कथं नु शास्त्रं हणमावात्मनया भवेस्म न्तैङ्गि · तत · सिद्धान्तसुदारोक्तमयुक्तं हेतुमाह राशिपाते
ति · चं दूपानस्छानाधिष्ठानं देवतानां हयगहो · अफलत्वात् · प्रयोजनाभाववत्त्वात् · अर्थेनादि
त्यर्थः · आकर्षे रांविनेव विशेषमंडलावच्छिन्नं इक्कतंनेन सर्वोपपत्तेर्देवताकस्य न स्यान्त्या
पत्वादिति भाक · आघाः गोलत्वाः असु · एएहु · अत्रा · चं दूपानस्छाने देवतात्वेन · नांगीकर्वेति · म एमः
धा · अत्र महलेकार रात्वेन नांगीकुर्वेति · न त्वेवं पातीराहु आरंहसेति स्वपे सिद्धांतविरोधापत्ति
रित्यस्व रसो राहु अपि चेति · न विनकेभ छाया · तेजोभाव स्वरूपत्वेनाम्नुतैरपन्नावच्छिन्नपरिमा
णानधिकरणाहया · कथं पास्तंभवेत् · अप्रयोगपत्वात् · १९ अथ सिद्धान्तनुपसंहरन्ना शंका

वोदितिदृश्यकालावरणादिभेदात्तच्छादकोराहुरितिब्रुवंति· पश्चान्निर्गतः केवलगोलविद्यास्तु दृश्य
लस्त्यंतितोवहिश्चेदितिः चंद्रस्यस्पर्शोमोक्षोपूर्वापरयोः सूर्यस्यपश्चिमपूर्वयोः यथाचंद्रग्रह
णंसर्वदेशेतथासूर्यग्रहणंसर्वत्रंतुल्यंनभवति· कस्मिन्नपिदेशेस्पर्शसंभावनापिनभवत्यपि
एवंचंद्रस्ययथासर्वदेशेषुग्रासस्यशादिकं तथासूर्यस्यग्रासस्यशादिकंनभवतीकिंतु भिन्नभिन्न
काले· एतेहेतोः स्वाच्छादकभेदात· अवगताः आदित्यस्याच्छादकश्चंद्रोग्रहणेच्छितिकालात्स्पर्शान्ग्रहणाच्छि
तिकालः यथागेव· इत्यादिज्ञानभेदादेकोराहुश्छादकः किंतुनयोः यथासाच्छादकोभूमे
हूः अन्यथाद्वयोर्ग्रहणयोरेकरीतित्वापत्तेः इदंचानिपततवादकेस्याच्छादकत्वंतुशास्त्रंदृष्टेनदृष्टिमा
येनागीकृत्यबाधकमुक्तं मन्यथाक्ता प्रसंगादतिध्येयं· एवंयतः केवलगोलविद्याः अतएवानभिमा
निनोवराहमिहिरायाः एवमुपपाकारणमुक्तंदृश्यहामिएचार्येरहरकारणाप्रासकोनिल्प

३८६

386

क्तः श्याल्लसम्द्यावदत्यनेनवदति॰ अत्राशंकतेतदिति॰ पद्माभुनेरोकरणपूर्वकंमहतोसंह्या
प्रतिपादनंप्रणुक्तंजदित्यर्थः॰ वेदमहसां पाः स्मृतपो व्याहृशनाम्पावहिर्भतंतिरस्कृतमितिचेदह्य
स॰ स्वभीनरिहवाय अत्रासुरः स्वर्पतिमसाविव्याधः सविद्योनव्यरोचतेनिवेदः॰ एहुगनस्तेदिवाकरः
निशाकरैवेत्यादयः स्मृतपः प्रसिद्धाः २० तस्थैतरपति॰ राहुः कुमामंडलगः श्याशांकंशशांकाः
छादयतीनविंवंतमोमयोत्र स्वरभ्रदानास्वाभाम्मानामविरुद्धमेतदिति॰ राहुः पुराणादिप्रसि
द्धोसुरः भूछायापाविंवाधिष्ठितः संश्चंद्रविंवंछादयति॰ चंद्रविंवाधिष्ठितः सस्सस्वंविंवंछादय राहुः
तिः ननुभूमेर्द्वेधंघकारहपतयातन्ननदानमनाद्धेलक्षणंप्रतीयेतेन्यतत्राहतमोमयइति॰ अंध
कारहपः नमस्कः राहुः स्वभानुरित्यभिधानात्॰ तथाचहपैकान्तविलक्षणाप्रतीतिरितिभावः
ननुतस्यासुरत्वेनपप्येछायाविहारायमवहवायोछ्छितिनिपमाभ्यवगाच्चकथंमहमावंद्रविंवंछा

नैगमनं संभवतीत्यतस्माह ग्रहस्नानश्राद्धदानादि इति ग्रहणः स्नानसोपरागश्राद्धदानं । ग्रहणकालिकेना
कानुष्ठितकर्मजनितपुण्यपात्रभागित्वरूपं । तस्माद्ग्रहणस्नानवरश्राद्धमावादित्यर्थः । तथा च पोसाव
सुरेणाहुः स्नानस्य च रोग्रहणाणापमानमः अभ्यावनमुपरागोदृन्नहुतांश्रोनेन भविता । तस्मिन्कालेसा
न्निध्यमस्यत्तेनोपचर्यते राहुरिति वर्णहोऽन्मातत्रतदमनं नासंभवीति भावः । अतः उक्तातःपुनर्दूह
णासंस्कृप्रतिपादनं । सर्वागमानां । वेदपुराणस्मृतिसंहितानां । अविरुद्धं । एकवाक्यतापन्नमि
त्यर्थः । प्रागुक्तछायाच्छादकस्य राहुर्धिकरणतपातस्यरूपत्वात् । केवलपृहो राच्छादकत्वनिराखादेतत्व
ख्यानं युक्तियुक्तं ॥ २१ ॥ अथ ग्रहणाद्वयं पदच्छायोर्नामाख्यं तेचंद्रग्रहणोत्तानोपयुक्ताः पूर्वो
क्तपदार्थाः साध्या आह । अतः पर्णीमांतेष्ठ्ये पर्वान्ते समांशादिकौ चंद्रपातौ पि साध्यः कुभा
वं दूर्विं वेकलाघे पाद्दश राशौ कग्रहत्तानहेनेऽपुरोज्ञेति । पतः सपड सर्पवहमाकृतं चंद्रग्रहणं

शरस्यास्त्रनोभवत्यतदत्पर्थः शेषं स्पष्टा २२ मेदाख्ययोगे दिवानयनविधेयमाह दिव स्वलिप्ता
३९७ युगभागजीवाहृतैर्नेहृता दिवं जविस्मृतिः सा त्रिज्याहृता पष्टा गिनिधुणागिनिनिघ्नी मेदाख्ययोगे स्युः
387 लिप्तिकाः स्युरित्वि कलानां चतुर्थो शज्या चतुर्भिर्गुणिता विंवीपव्यासः स्यात् सा व्यासहृता ज्या खत्रि
सप्ताभक्ता व्यष्टत्रिभाघ्नत चतुर्लिं शनागुणिता मेदपोगे विंवस्य स्पष्टाः कलाः स्युः २३ स्पष्टहृतापा
स्याः शरकला व्याह शरोक्रमज्याक्रमजीव पोर्य द्यौकिमंडल त्रिभनो वपाग्रेशा जाजिनि वेदाग्निभिरा
हतं तच्छरस्य लिप्ताग्न हता स्युः ताः स्यु रिति शरांशानामुत्क्रमज्याक्रमज्यत्र पार्वमेपापीगि स्पष्टमूल एमः
पत्नः तनः त्रिज्यया भक्तैरष्टत्रिंशघ्नत चतुर्विंश छतमानैर्गुणितं ज्यन हतो शरस्य कलाः स्पष्टाः स्युः
अत्रोपपत्तिः शरांशाः कदंबप्रोतवृत्ते चंद्रस्य भाविंवयोः केंद्रांतरान्मकास्ते विंबव्यासपंक्तौ खजा
तीयवार्यदंडहृताः कार्यं आनसत दत्क्रमज्याक्रमज्यपीद्यौ कमडलकेंद्रांनरहृताःसंस्कारोज्या

रेखाकारः तस्याग्रकक्षापरिधिव्यासार्द्धमितत्रिज्यानुरोधान्मानकलास्तज्जातीयाः भवन्ति अत्र
तथा च वक्ष्यमाणेन तदनुपपन्नः इदमेव ग्रहणोपयुक्तं २६ व्यासमानमाह संछाद्यसंछाद
कबिंबयोगखंडं शराल्पेन पिहितं भवेन्नतः छाद्यास्तस्य परिपूर्णोमितं तत्राधिकं यत्पिहितं तत्खस्य
ति संछाद्यग्रस्ते इन्दुः संछादकोऽर्कः मा अत्र नपाः स्पर्शबिंबकलयोर्योगस्यार्द्धं शरस्फुटकेलोनं ततः शे
षं प्रवेश इत्युक्तः स स्यात् छाद्यमानाच्चेदूनमस्तदा एतत् स्म हं ग्रासपूर्णं स्यात् तत्र पूर्णोग्रहणं
यदधिकं छाद्यमानादधिकं तत्खस्य पिहितं स्यात् मानार्द्धयोगतुल्यशरे द्वयोर्बिंबयोर्नैव योगोऽनतु
प्रवेशः अधिके बिंबसयोगसंभवाद्ग्रहणाभावः न्यूने तु यावदन्तरं तन्मितः छाद्यस्य छादके प्रवेशः
एवं संपूर्णग्रासे छाद्यविवादधिकोग्रासः खग्रास एवं बिंबादमित ग्रासः काशस्यैव सत्वात् २७ स्थित्य
र्द्धमर्द्धार्द्धयोरानयनं त्रिभिः श्लोकैराह मानैक्यखंडस्य कृतेः स्फुटेषु वर्गोनितायाः पदं खंडमामं

गजाग्निवेदाग्नि मिते हतं नन्दभक्तया चापमनो लवाढि २६ मिश्रं खेस्यर्यैः शशिस्पर्शेन त्यो भोगांतरा
३८८ 388 प्रं स्थिति खंडनाग्रः मानां तन एद्धि स्व कृतेः स्फुटे खुवर्गो निताषाः पदखंडमात्रं २७ गजाग्निवेदाग्निमिते
हतं तन्निभक्त्या चापमनो लवाढि नि घ्र खेस्यर्यैः शशि स्पर्शेन त्येन रांशान्त्य मर्दैन खंडनाग्र दत्निष्पदखं
डः मध्यलोर्द्धं पत्न रे तैः केन्द्र २५ २८ भक्ते स्थिति मतन्निम्नयान्तु हितं दृढं चच क्रः कलापरिधिं व्यासार्द्ध मितन्निम्ना
ग्रमालानु सिद्धापाद्मा या स्थिति ग्न्यानु हध्य लमुक्तं अन्तः फलान्तः धनुर्भोगाग्र विंशत्यधिक पाते नरा
शीतं चंद्रस्पर्शेन्यो भागांतरेणा भक्त फल स्थित्यर्द्ध घटिकाः उक्तरीत्याम र्द्धि घटिकान पनं स्पर्शा
र्थं २८ स्त्रास्या स्थित्यर्द्धा त्स्पर्शमो क्षौपाद्यिन र्द्ध स्त्रा हति ष्यं तकाला स्थिति खंडकेन पूर्वान्नरा एमः
र्थं समये पश्चा रो तो नाम्यां मेवना स्थिति खंड के पने स्पर्शमो क्षस्थिति खंड के स्न दृति ति ष्यंत कालम
वधि कृत्य स्थित्यर्द्धां तरितं पूर्वान्तरे कोलेपो षोरेयूर्वाक्त रीत्या स्फ रोक्त स्ता न्यां पेड क्त विधिना

स्थित्यर्द्धं च पर्वस्य पक्षात्तः ते क्रमेण स्पर्शमोक्षयोः स्थित्यर्द्धे स्तः २९ अथाभ्यां प्रत्येकमसकृत्व
रीत्या सूक्ष्मं कृत्वाभिप्रायेणाह स्पर्श स्थित्यर्द्धं नाति थ्यंतकालात्पूर्वं ज्ञानेनेषुणार्द्धं स्थितेर्पन
नत्स्पात्स्पर्शोत्थं मुहुर्मोक्षजार्द्धं नानेतपो ह्यण नो मोक्षजार्द्धमिति · तिं थ्यंतकाः लात्स्पर्शस्थि
त्यर्द्धं नांतरिते पर्वकाले · प्रागुक्तरीत्या स्पष्टेन शरेणपन उक्तविधिना मुहुरविरविशेषाद्बाधितस्थि
तेरर्द्धं · तत्स्पार्शिकं स्थित्यर्द्धं स्यात् · एवं तिथ्यंतकालान्मोक्षस्थित्यर्द्धेन · अत्रानंतरपात् · अनंतर
कालिकाच्छरादुक्तविधिना स्थित्यर्द्धमसकृत्साधितं मौक्षिकं स्थित्यर्द्धं स्यात् ३० उक्तरीतिं मर्द्धं
निर्दिशन्स्पर्शमोक्षसंमीलनोन्मीलनं कालानांतानमाह एवं मर्द्धं मुहुः स्पर्शमोक्षांतः स्थिति
थ्यंतात्क्रमात्स्पर्शमोक्षौ · स्थित्यर्द्धाभ्यां ग्रासमप्यत्र स्तः एवं मर्द्धार्द्धाभ्यां मीलनोन्मीलने चेति · एवं ·
उक्तरीत्या तिथ्यंतान्मर्द्धेन पूर्वोत्तरकालपोऽत्यलपलयां ताभ्यां मर्द्धं स्पर्शमोक्षमर्द्धार्द्धं ताभ्यां

३८९ त्वमद्धर्धि उन्नतिमासुहृः स्पर्शमोक्षांतकाछे क्रमेणोनत सिद्धस्य द्युगतेन सुः स्पर्शमोक्षकालावाहतिखं
तादिति सिद्धस्पर्शमध्यस्पार्शिकमोक्षिकाम्यांप्राक्पश्चन्नं पर्वान्त कालयोः स्पर्शमोक्षौ गन्हलांमसमा
मीक्रमान्तः एवं स्थित्यानात्स्पर्शान्त कालयोः स्पार्शिकमोक्षिकमर्दोर्ध्माम्यां क्रमेणोमीलननिमीलने खा
389 स्मात्सारं मसमाप्तिः ३१ सेनमर्धप्रतिजानीते अत्रोपपत्तिरिति सिद्धस्पर्शान्तपनीयप्रथमभ्रमोको
पपत्तिमाहग्नास्थग्ना हककर्विव नेमिमिलनेगल्केंदू पोरंतरं मानार्द्धकसमभ्रकृतिः शशिशरः कोटिर्भु
जः स्यात्तयोः कृत्योरंतरतः पुदंपुत्तिमहाघंते खमूलतरेखौ मात्स्वेवलपेनदृशधनुषः पूर्तीस्पर्शा राम:
द्यकेति मंडलनेमियोगस्पर्शमोक्षाख्यनरकालके नयोनशिग्नाहककेंद्रयोरंतरंतिरश्चीनं मानाना
र्द्धयोर्योगानुसंकल्प्यः चंद्रशरोपाम्योन्तरहयः कोटिः तयोः कर्णाकोथाः वर्गयोरंतरान्मूलांभुजः स्या
त्. तत्वहयमाहद्भुनीतिसुनिकालहपातिव्यंनीयथास्पमूलंक्रांतिवत्तप्रदेशविषेषग्रहण

स्यात् भसमासन्नरकालिकशरः स्फुटसंबद्धक्रान्तिवृत्तप्रदेशाद्विशेषः । अनयोर्मध्ये समागे क्रान्ति
वृत्ते कोटिः शरहयधनुषः संपर्कोऽस्य संपर्कोन्याहयहत्पृथ्वः २२ स्थितिखंडघटिकोनयुतौ यपर्वान्तौ निमील
नोन्मीलनस्वरूपे च श्लोकाभ्यामाह । अन्तरं शेषे पदि विमर्दिनानाप्रमाणदलार्द्धं चापयद्विगुणांशकैः का
लस्यागना । स्थितिखंडनाद्याथ छादके छाद्यनिमग्नताद्धि । २३ निमीलनं तत्र तु बिंबकेंद्रान्तरं
खमानार्द्धवियोगतुल्यं । संछादकात्रिःस्मरणादिरेव छाद्यस्य चोन्मीलनमत्र तत्स्यादिति । अत्रा
न्तरांशैर्भागानि । स्पर्शान्ते तु स्वे व न स्य । संपर्कज्याहयभुजस्यार्द्धं । अर्द्धज्याख्या धनुरर्द्धधनुः
तस्य द्विगुणांशकाः संपर्कच्चापांशास्ते कालस्यानुपाताद्गणना । स्थित्यर्द्धघटिकाः । अनेन रंछा
दकमहति । स्वल्पस्य छाद्यस्य निमज्जनं ननिमग्नता तस्यास्त्वादिरां तन्नो निमीलने तु छादयछा
दकमंडलके द्रूपोरंतरं खमंडलव्यासमानयोर्द्धयोरंतरं तुल्यं प्रत्यक्षः । एवं क्रमेणापदार्थसंख्याद

कालच्छादकस्य निःसरणोत्सारं मडन्मीलनं च समुच्चये । अत्र उन्मीलने तत्समानार्द्धांतरं तुल्यं वि
३९० 390 बकेंद्रांतरं स्यात् ३४ मर्द्दार्द्धं प्रपत्तिमाह मानार्द्धैक्ये मानखंडांतराले कर्णो ध्रुवा नान्यमुक्तं यत्र तत्र
स्माला प्रः प्रोक्तरीत्या द्धिमर्द्दः खेग्रासात्सिद्ध्यर्द्धं ह्यो निहन्त दृतिः मानोर्द्धे च हपकर्णोऽस्माज्ञानमानं
द्धांतरमितं कर्णो ध्रुवात्त्रोक्तं यतः स्पर्शं मात्रं । तस्मात्ज्ञात्वा क्षेत्रा स्योक्तविधिना पाः घटिकास्ता अर्द्धम
र्द्दः मर्द्दार्द्धमित्यर्थः खेग्रासस्थित्यर्द्धं हृपदं उक्तः ३५ अत्र सकृत्साधनोपपत्तिमाह तिथ्यंतमध्य
समयेन निहन्तज्ञात्य स्पर्शादिकेषु भवन्ति गोलविदा व बोध्यं । तस्मात् त्रिहन्तघटिकास्व हरणात्क्रिये षाः एमः
स स्मान्मवेतिनत एव मुहुः कृतास्तादृति । गोलज्ञेन लेपमुक्तज्ञात्या क्षेत्रं । तिथ्यंत हपोपोसमध्यका
ल स स्मिन्नस्पार्धेन स कृत्कर्मणा निर्वाहः स्यात् । किंतु स्पर्शकाले आदिपदात्मोक्षकाले सं
मीलनोन्मीलनोन्मीलनकालयोश्चैव स्यात् । तस्मात्कारणात् उक्तरीत्या स्थित्यर्द्धमर्द्दार्द्धघटि

काः स्फुटग्रासादिकं चोः स्पर्शमोक्षसंमीलनोन्मीलनकालिकशरेभ्य इष्टग्रासः सम्भवंति॰ वक्ष्या
म्यहं ते॰ मध्यकालिकशरात्स्फुटत्वाः स्पर्शादिकालस्य पूर्वमज्ञानात्॰ ततः स्फुटत्वादेव॰ नाः स्थि
त्यर्धमर्दार्धघटिकाः मुहुः कृताः इत्यसिद्धांतसुन्दरकारेणैव विशेषमन्तव्यं खंडयति॰ पर्वान्तकालि
कसाधितो भवलये स्पर्शादिविहांत रात्तस्मिन्बिंबसमागमो न हि पनः स्पर्शं दृश्यते इति स्थितं॰ तस्मा
द्यपन दृष्टिस्फुटं न विधायनीन निष्पन्नं तत्केवलं बिंबे कं भवतीति पश्चिमादित्येत्ताने नतन्येव स दृश्यतेति कां
ति वक्ते॰ स्पर्शं चंद्रबिंबे हुव॰ नयोरन्तरात्स्पर्शाव धेरित्यर्थः॰ पर्वान्तः ग्रहणात्पाग्भवति यत्नकालः साधि
त स्तस्मिन्संभवति॰ स्पर्शं चंद्रपो र्बिंब स्वरूपपोः स्पृतिर्न हि स्यात्॰ किंतु द्वयोर्मार्गाव विहाय मे इष्टपपुतिः
स्यात्॰ चंद्रग्रहे तु स्पर्शमा इष्टपस षड्गुके तानि ध्येयं॰ बिंबयोगाभावे हेतुमाह पतइति चंद्रबिंबप्र
रागे स्थितं न वर्तितं स्वप्रपस्पकद्वंवानुरुद्धत्वात्॰ प्रवप्रोत वक्ते पुंतर्मास्फुरागं गीकृतत्वात्तत्र

नद्दसंभवात् ननु तर्हि द्विविधयोपयोगः कुतः स्यात् इत्यत आह तस्मादिति पर्वान्तयोगाभावादित्यर्थः आप
३८१ नद्दक्षस्कृतत्वं ग्रन्थाधिनतिथ्यन्तकाले सूर्यस्य षड्गुणकान्यतरापवनद्दक्षसंस्कृतत्वं दृश्यते विमूले
दृश्येक्षत्व सत्त्वे यथोक्तविधया सैव यायोगो भवति एवं स्थितः ज्ञानेन नामके देशेना मागम्य हलातूत्ता
391 नराजदेवत्त्वेन पुनरपि तत्त्वाख्यज्ञाननतेऽङ्के भवतीति किं न विहितं तत्पर्वे नविधावपमिति खगं येथ
तदुक्ते इत्याननेति सर्वाधनं ज्ञावराजेन्यूर्थः त्वयैवं यदुक्तामिति तत्समीचीनं नैव स्यात् ३७
अत्र हेतुमुपपादयति श्लोकाभ्यां सूर्येन्दुविद्धान्तरज्ञानतपर्वविरामकाले शशिभूस्रमयोर्वो राम:
चन्द्रार्कयोः पूर्वपरान्तरस्याभावान्मदृष्टेन्पकदंवसत्त्रो ३८ तथा भसोम्यान्तरकेपिविवयोगः सु
धीभिः परमोनिहतेन नाविंदुतः सापनदृक्स्कृत्वात्सः पर्वान्तकेस्या — वस्तत्पीगादिति स्फुटस्स
र्वचन्द्रे न रोत्यन्तपर्वान्तकालस्त्वं तृहन्मयोश्च दृष्टस्पर्शयोः वायव्यायोगपूर्वं सर्वं यार्थ्ये कः कदृक्ष्वस

त्रे। तयोः बिंबयोर्द्दिक्सिगोन्नएंतरे प्रविविघमाने सति क्रांतिवृत्ते पूर्वापरांतरस्याभावात् सुधी
भिर्गोलाभिज्ञैरपमसाद्दिभिः बिंबयोर्योगो परमः उक्तः यः तत्पर्वांतरकालयोरंतरस्य निषिद्धत्वे
नाधिकत्वात् आपनदृक्स्पष्टपुनात्वद्व्रात् पर्वांतकाले सः बिंबयोगः परमस्त्वद्भिमतो ध्रुव
सूत्रयोगाभ्रानीतियोग्योपितनुस्वीकृतमेतैः क्रांतिवृत्तेएभि समस्त्रावान्तच्चार घोगास्यफलोप
तीपतीव्यत्वात् अत एव क्रांतिवृत्तस्यकुदंबसूत्रस्वरूपपाम्योत्तरवृत्ते योगार्थमस्यांतरस्मि
क जातिसंबंधेनस्वीकृतदृक्कर्मणापमनभवेननसंस्कृतौ चेत्सूत्रेतत्स्वापम वृत्तंतयाम्यसौम्य
दृग्येनेन भास्कराचार्यैः पक्षांतरे दृष्ठनेनांगीकृतत्वाच्च २९ कदंबयोगस्याभावात्तद्घातेप्र
तीते ध्रुवसूत्रेयुति प्रतीतेरपनदृक्संस्कृतचंद्रसाधितपर्वांतकाले एव परमो योग इत्यभि
प्रायेणाशंकामनूद्य निषेधयति ध्रुवानुरोधात्परपूर्वमेसाभावात्प्रतीतेर्युतिरत्रमुख्योऽस्

वंनतत्पूर्वपरानुरोधात्वैदेशकालेपिनप्रतीतिरिति॰ध्रुवसत्त्वानुरोधाघटस्यपूर्वपरांतं(विवंपोस्त
३९२ स्याभावात्॰प्रतीतेः॰पूर्वापरांतराभावस्यानुभवादित्यर्थः॰अत्रध्रुवसत्त्वेभ्यापनदकसंस्कृतत्वं
प्रतीतपूर्वातकालेत्पुनिर्धुस्याचं द्विप्रतीतेनतिष्यंतकालिकपुनेः॰सकाशात्प्रधानमित्यर्थः
392 एवं॰मतीत्याअंगीक्रियतेचेद्दित्यर्थः॰पूर्वपरानुरोधात्॰स्वदेशापूर्वापरवृत्तीयपाम्पोत्तरस्थान
स्थपरोतदक्षिणोत्तरवृत्तेवथादित्यर्थः॰तदभिमतयोगकालेप्रतीतिविषयेदत्यपिशब्दार्थः
तस्य॰समवृत्तापाम्पोत्तरवृत्तसंबंधेनाभिमतपूर्वापरांतराभावात्मकपोगस्यस्वदेशेनुभवसि रामः
द्धस्य॰प्रतीतिरनुभवोनस्यात्॰अयंभावः॰देशासंबंधेनपूर्वापरांतरभावेपेक्षितेक्वातिवृत्ती
यपाम्पोत्तरवृत्तावस्थानंद्वयोःप्रुतिः॰देशसंबंधेनस्वदेशापेक्षापूर्वकहनिरस्तदेशीयपतिम
हत्तोमानाभावाद्ध्रुवसंबंधस्याप्रयोजकत्वाच्चस्वदेशसंबंधेनपूर्वापरांतराभावमहत्तस्य

चिंतितेनाक्षद्दक्षफलसंस्कृतेनचंद्रसाधितपर्वानेपरमेयोगसंभवान्नत्कास्य नापन्निरिति ७०॥व्या
पत्तिरित्यभिप्रायेणाशंसनिराकुर्वन्नुपसंहरति॥ अथपक्षगुणान्कविवेकालेमनोयोग
मध्यायपदार्दंलयेवनिरुक्तनयदैश्वनसमाधयोन्के समीचीनमेवंमरीचीवहक्तीमिति॥ अथेमा
शंकाद्योतकं योगमध्यः योगपरमत्वं प्रत्यगुप्राप्तिमतविंवयोगकाले पूर्वोक्ते अंगीकृतं आ
पनद्दक्षमेणाउपलक्षणत्वादिदंचेद्दृष्टसितर्हि तथा॥ एवं आक्षद्दक्षमेसंस्कारेणगृहतोनिनि
रुक्तःदोस्योसन्निमसायनोधाकविधानेयोन्निचद्दहतादंनाप्रायमसिंजिनीहृनिर्हिताचाणो
नस्यान्निम्पयाभक्तालचकलाविघोघनमत्तांमिल्लेकहितेके पारक्षांन्योगायनदृष्टिकर्म विहिता
त्वंदूत्तिथिः पर्वणीनिवद्दाक्षद्दक्षमेसंस्कारश्लोकस्यासिद्धांनसुदूरेनुक्तेः दक्षदिवजपरिस्फु
टत्वेदेघायनेनयनकर्मविधायेतिगृहप्रत्यधिकारेपिन्याक्षद्दक्षमेसंस्कार एनुक्ते श्च॥ नतुम

३९३
393

ऽनुक्तमपिकार्यंयुक्तिसिद्धत्वादेतस्माह पूर्वैर्क्लीतिपूर्वैः सर्वैर्ग्रंथकारैः नैतदुक्तं ग्रहणोच्छ
मद्यपातुत्मास्पर्शक्र मोनुक्तेरपि कलितत्वात्: ग्रहणादन्ययोगे च कालमालग्नसाधनेभ्यं
गोलतौशशांकस्य दृक्कर्मादावि दृं स्फुटमितिशाकल्मेन निषिद्धत्वाद्वप्यक्तं चैनत: देशांत
वंधेनयोगांगिकारे सर्वदेशे एककाले योगासंभवात्कतरद्देश्याभामात्येन साधारणाफल
वास्यतंत्रैकदेश्यान्महाग्रोनिपामकाभावाद्धिनिगमनाविरहाच्चेत्यक्तमुपसंहरति नस्मा
दिति· उक्तरूपग्रणादुवस्फुटयोगखेदेशीयप्रयोगयोर्निरासादित्यर्थः यदिखेषग्रदृग्गासंवं एम:
धेन्नयुनिग्रहराभाक्रा यागोत्पति: कृदृंवस्फुटस्थासर्वदेशासाधं गोगोकापीफलोप
नोव्येतियथोक्तं पूर्वैर्यत्तदेव समीचीनामित्यर्थ: दृंश्विस्तरेणामया पूर्वमेवनिरूपितं नाधने
त्याहयवामीति· अनयाशीत्यामरीचौ· सिद्धांतशिरोमणिमरीच्यामस्माभिस्तेन विस्तृत उक्तं

अत्रागतं यावैल्लग्नमयान्तसंक्षेपेणान्तत्सारमुक्तमिति भावः ८१ अथाभीष्टकालिकग्रासान
यनार्थमभीष्टकालिकं कर्णं श्लोकाभ्यामाह स्पर्शान्ततः स्पार्शिकमिष्टमुक्तं प्राग्ग्रासतो मौक्षिकमत्र पूर्वैः इष्टोनितेन स्थितिखंडकेनाप्तं नतं राशार विवं द्युनोघ्नी ८२ नतत्वार्कभागस्य
गुणाह्नि भज्या भक्तो गमुन्याप्य रसे विनिघ्नः भुजो भवेद्दिष्टशर स्फकोटिस्तद्वर्गयोगस्य पदं
स्वकर्णः इति स्पर्शान्तरं यद्बृहत्कादिकं स्पर्शस्थित्यन्तर्गतमिष्टं तत्स्पर्शसंबंधि पूर्वैराचार्यै
रुक्तं मोक्षकालात्पूर्वं यदिष्टं घटघाद्यं मोक्षस्थित्यन्तर्गतं मोक्षसंबंधि तदुक्तं स्पर्शे चेद्ग्रासो
गत्योः अंतरं भास्वेष्टोनेन स्वस्थितिखंडकेन गुणिताः नाडिकाः कार्याः तेषां विंशत्यधिकशतभागेन
नात्यल्पस्पज्याचक्रकलापरिधिव्यासेनोक्तमिति नगुणपातित भज्यपा भक्ताफलं भुजोऽभीष्ट
कालिकः स्यात् इष्टकालिकशरः पूर्वोक्तरीत्यानहणपोक्तकलात्मकः साधितः कोटिः स्या

ततयोर्भुजकोट्योर्वर्गयोगमूलं। स्वाभीष्टकाले कर्णः स्यात्। अत्रोपपत्तिः। स्थित्यानयनेवैप
३९४ रीत्येन। तथाहि। संपूर्णग्रासे क्षितिस्पर्द्धघटिकाः भुजसंबद्धा अतोभीष्टकाले छायघ्नार्क
394 केन्द्रयोरंतरं कर्णः। योम्योन्नतांतरं ग्रहकोटिः। इष्टमध्यकाशारमूलयोरंतरं स्पष्टं कोटिवृत्तप्रदेश
संपूर्णग्रासरूपं भुज इति सिद्धं। तेनेष्टकालोनं स्थित्यर्द्धभुजकालः। अत्र स्पर्शघटिकामितोन्नतं
तं ग्रासदेहघटीभिः कालस्तदनुपातेन भुजसंबंधं ग्रहण स्तर्द्धस्पज्याद्विगुणा भुजः। अत्र पंचत्रिंशा राम:
प्रमाणेनापेक्षितत्वात् कर्ककलापरिधिव्यासार्द्धरूपस्पर्शघटिमितत्रिज्याप्रमाणेन साधितः भुज
तात्कालिकशररूपकोटिस्पष्टकर्णस्तात्कालिक इति ४३ कर्णादिष्टग्रासानयनमाह कर्णो
नितं बिंबदलैक्यमेतच्छन्नंगोन्नतिघ्नोर्कहरेणभक्तः ग्रासोंगुलाद्यो भवतीष्टकाले यानेष्ठ
कस्पार्शिकमोक्षिकांतरमिति। कर्णोनोनमानैक्यखंडं। एतत्कलात्मकमभीष्टच्छन्नं। भागो

२३

न्नान्यधिकारेणकाहारेणानन्तं फलमिष्टकालेनाभ्यासेंगुलादिकं स्यार्शिकं कालमोक्षिककाल
योमिध्येक्रमेणयानेष्टं स्यात्. स्वर्गमोक्षकालेमानैमखंडस्यकर्णोत्वात्कर्णोनंमानैमखं
डेनासः कर्णस्यमध्यकालाभीष्टकालांतरकालसंवद्ध्याससहपत्वात्. हारस्यैकांगुलक
लात्वाद्धारमेकोभ्यासेंगुलादिरेवस्यात्. ७४ श्लोकत्रयेणाभीष्टाभ्यासात्कालानयनमाह
मध्यमहान्नाभ्यरयोः क्रमेणाभ्यासेनगम्यागुलकान्वकालं भ्यासेंगुलाद्यःस्वहरेणानि
घ्नस्तहृद्विवेकसदृशं स्वकर्णः ७५ तन्मध्यकालेषुनवगोमेहान्नलंषड्धृवहरसेर्द्धतंघ्नात्रि
भज्यपानक्रतुरम्नमस्तंपेनिघ्नंजवांशांतरत्नकेलोन ७६ स्फिटनार्द्धस्यांरिष्टकालोघघाटि
योनगाभ्यकं तत्कालवाणतः साध्यो सहत्कालोतिसूक्ष्मकइति. मध्यगनहकालात्पर्वेति
रकालयोः क्रमेणाभ्याससपषातगम्यभवतः तयोरंगुलातः आन्यमिप्रादेशोकवचनं. स्त्रं

गृह्यमानाम्पामिन्नर्थः कालो ग्रास संबंधी पातेष्वः साध्यः वः ग्रास पूर्वोक्तानयनेन समुच्चपार्थ
३९५ कः तमाहग्रासइति । अंगुलात्मको ग्रासो पाते ष्वः स्वहात्मपुलितः कलात्मको ग्रासस्तद्
नंमानेकखंडमभीष्टकालिकं कलाः छाद्यछादकके द्वयोस्त्रिर्यगंतरं । सः कलाः मध्यका
395 लिकशरस्तस्मात्पाम्युत्पन्नौ पो वर्गांतयोरंतरेण मूलं द्विष्टकालिकमुत्र हर्षं संपूर्णग्रासात्मकं
स्त्रस्पचापकरलार्थमर्द्धिग्पालसंपादनार्थमं द्वं स्वत्रिज्यानुरोधसिद्धोर्ध्वत्रिज्यागुणः स्पर्श
छ्छमिमतत्रिज्यपा गजरामवेदपमभितपाभक्तं न ध्रुवं तु द्वितुतांशुजांशाःगात्पत राशेः पर्षि राम:
घटिकास्तलासमुजांशेोकादत्पतु पातेन मध्यग्रहाभीष्टकालयोरंतरात्मकः कालः फलतप
लेनोनं स्वास्थितस्पर्शघघाद्विरिष्टकालः स्पर्शमोक्षस्थित्यंतगतगतयाक्रमेणपातेप्यापं मध्यका
लिकधंपराकारं त्पः पूर्वमिष्टकालाज्ञानं ननान्कालिकं शरस्पाग्रहाद्वस्फूलहोतित्का

लग्नाणं दृक्करीत्य सह कृत्सा ध्याः परिवर्तीनेति सस्फुटः कालः स्यात् ४७ अथावसरसंगत्यासू
र्यग्रहणं विवक्षुः प्रथमं तन्मूमि कांक्षोकाभ्यामाहृदृक्कांति काले ध्वसमौ रवी दृक्षे षौवि
धेयौ ग्रागिनाक्षपातः सूर्यग्रहणान निमित्तमादौ दर्शांतलग्नं त्रिभहीनमेतत् ४८ रवेर्गप्रक
श्या स्य विलम्बनतो यानास्रः पुरोक्तादिनपातकालः अस्मात्त्रिभोनस्यन दप्र साध्यः पूर्वोक्तरी
त्या सच दृग्ज्यका स्यादिति अथ पर्वं दृग्ग्रहणगणितानाने ह्यपगानंतरं अमावास्यांतकाले सू
र्यचंद्रौ स्पष्टौ समौ पश्यादिताः सूर्यग्रहणज्ञाननिमित्तं प्रथमं साध्यौ अत अमांते चं दृस्यणा
न स्त दर्शं साध्य तन्तोमानकालिकं लग्नमुक्तरीत्या साध्यं एतत् लग्नं त्रिभीराहिभिहनं लग्नं प्रक
स्य अस्य त्रिभोनलग्नस्य ग्रहस्य कांति देशं प्रदेशविशेषविहीनकस्य विलम्बनास्फुटनी
तात् पायर्वोक्तरीत्या घघाः ता अस्य त्रिभोनलग्नस्य दिनगतकालः अस्मात्कालात् वोक्तरीत्या

त्रिभोनलग्नभुजः समसाधकः अस्य स्पष्टं कोष्ककारान्वर्वीक्षति त्याद्दृग्ज्याभवत्येक ४९ दिलंबनानय
३९६ नेन मध्यग्रहणकालश्च तात्कालिके विलग्नाद्यपकरणानि साध्यानीति श्लोकचतुष्टयेनाह
त्रिभोनलग्नस्य नरोरवी द्याः कच्छन्नसन्नेणहृतोविभक्तः त्रिभज्यपाशः परलंबनज्ये अथवा त्रि
396 भोनांगविवर्जितांश्या ५० सूर्येंदुभ्यां दोर्ज्यकाभ्यां हृते ते त्रिज्याभक्ते लंबचापे लवाद्ये· तद्विश्लि
षे लिप्तिकाः सूर्यचंद्रग्रास्यो तेदेनोद्धृताः षष्ठिनिघ्नाः ५१ घघादिलंबनमिदं सहितं च हीनं दर्शे
क्रमाक्षितः हीनविलग्नतश्चेत हीनाधिकोरविविधुमवनन्तनपात्कालिकाके [illegible] विलग्न एमः
वशात्प्रसाध्यं पुनस्तेनापि दर्शः स्यत इतितो न संस्कार्यं एवं लंबनमध्यकालस्फुटर्मवेत्र समये
विलग्नसूर्येंदुविंबे दृशाण्पुरो ज्ञातित्रिभोनलग्नस्य भुजः सूर्यचंद्रयोः कुच्छन्नसन्नेणाख्या
नद्वयेगुणितः उभयत्रत्रिज्यया भक्तः फले लंबपरलंबनज्ये स्तः अनंतरं त्रिभोनलग्नेन हीना

ज्यां सूर्यचंद्रग्यांसकाख्यान्तभुजज्याभ्यामितिनतौ याद्विवचनं · नं · परमलंबनाभ्ये हते त्रिज्या
भक्ते लंबनयोर्धनुषी भागादिके ये स्तयो रंतरे यात्: कलास्ताः षष्टिगुणिता: सूर्यचंद्रयोर्गतयो:
कलान्तिकयोरंतरेण भक्ताः फलं घटयादि लंबनं · दृष्टौ · अमांतकाले यादृग्नित्रिभहीनलग्ना
त् सूर्यचंद्रौ हीनाधिकौ · स्व हयोस्त्रिभविमप्यथा सूर्यस्यान्यूनाधिकत्वोत्साचंद्रस्यान्यूनाधिक
त्वसिद्धेर्भवतस्तर्हि कक्रमात · दृदं · लंबनं · केवलक्रमात्पुनःहीनेकार्यं · ततो नंतरं · लंबनसंस्कृ
तदर्शांतकालजातसूर्यचंद्रलग्नाद्यनुरोधात् उक्तरीत्यानंतलंबनं साध्यं · तेन लंबनेन केवलदर्शांतः
उक्तरीत्या त्रिभोनलग्नात्सूर्यस्यान्यूनाधिकत्वक्रमेणोन्नयुग्: संस्कार्यः पुनो नः कार्यः अपि प्राक्
न होपः · अन्यथा पूर्वलंबनसंस्कृतदर्शांतसिद्धेनदर्शापत्ते पूर्वापक्षपाद्वितीयस्यासूक्ष्म
त्वात् · एवमुक्तरीत्यासकृद्यावदविशेषस्तावल्लंबनसंस्कृतो दर्शांतिः साध्यः अमांतिम

२८७
३९७

लंबनसंस्कृतेनकेवलदर्शान्तिः रविन्दुबिम्बापेन· चंद्रग्रहणेकेवलतिथ्यंतेमध्यग्रहणस्योक्तेस्त
द्वितिनिवारणमत्रेतिभावः मध्यकालः सूर्यग्रहणेपिस्यात्स्पर्शकालः स्यात्· मध्यग्रहणस
मये· पूर्वोक्तरीत्या· लग्नसूर्यचंद्रबिंबचंद्रशरतः प्रसाध्याः वक्ष्यमाणाक्षिपोपपत्त्याः ५२ सप्रति
त्तमुपपत्तिं द्रष्टाश्लोकेराहुच्छन्नोपपत्तिं प्रश्रुमस्मितामीस्तत्रेनयेनार्द्धेनमवृत्तसंस्थं ग्रहस्य
चिह्नप्रतिकक्षिकास्थचिह्नस्थानात्क्षितिनोलयच्छात् ५४ तत्रैववनेयग्रहकक्षिकायांमध्यछ
स्तत्राद्धएवचिह्नंभवत्यतः स्वाग्रपरवान्मगोलेस्वान्तरच्छायाग्रहदृक्षिह्नेत्रे ५५ कलास्व एमः
दलंबननाड़िकाः स्यात्कक्षास्वर्द्धप्रोडलमध्यसंस्था· कर्द्धवस्त्रेननिसंज्ञकाहोमन्दलखे
टांकजमध्यजायाः ५६ ताः कोटिलिप्ताग्रहकक्षिकायांस्फुटाः कलालंबननाग्रहस्य·दृश्य
उन्नाकारतपामवृत्तेपरानदास्यात्स्फुटलंबनेन· दृग्लंबनंतुल्यमपमन्त्रिमोनलग्नस्वदाम्रु

ज्ञानपामवृत्ते तुल्यं तदा स्यात्त्रिलिप्तिकाम भुजेन दृग्लंबनमेव तुल्यं ५८ तत्स्वत्रयोः पूर्वपरे
नरस्याभावाद्दतो वित्रिभलग्नतुल्ये खेटे भवेन्नैव विलंबनं तत् त्रिभे परं स्याद्दृक्ष्य खे स्वमध्ये
५९ खेटे नतिर्लंबनकं च नैव तत्र स्वत्रयोरेकवशा घटात्तु दृग्वत्तुल्याप ममंडले स्यात् दृक्क्षेत्र
चिह्नं स्थितिर्गतेर्भुजे ६० कक्षक्रमस्तत्रैतासमान्यका स्याद्दृग्लंबनोन्नत्याप मोन दानी तदा
खमध्ये त्रिभहीनलग्नं यत लग्नतोस्याग्निगुणोनः स्यात् ६१ सा नेन चेत्का त्रिभहीनलग्नोन्नत्या
मीपबलाके पमोपवृत्ते त्रिभोनलग्न हृमे ह्या हुज्यपात्रिभज्यासमपेयमेव ६२ नदात पाभी
यकपामेवेत्काभीष्यान्यकालंबनमोपपन्नाः दृतिवक स्याद्भातोपमा ख्यदृक्तानु एधाद्
हलंबनं स्यादिति स्वत्र लंबनामयने उपपत्तिं तवक्र णु उपपन्निं वदामीत्यर्थः तत्र लंबनस्व
रूपबोधार्थं लंबनस्तत्र निरूपयितुं प्रथमं ६८ दक्षसूत्रपो गोले संनिवेशमाह भूमिगर्भा

३९८
398

रिति॰ भूमिगर्भमारभ्यसूत्रं॰ दृग्ज्यावृत्तिन्नयाम्योत्तराधिकरणं॰ क्रांतिवृत्तं॰ तत्र संस्थाप्य सौता
दृग्ं ग्रहभोगस्यावधिं प्रतिस्वकक्षावृत्ते स्थितं प्रपद्य ग्रहभोगावधिं तत्स्वकक्षावृत्तं भूगर्भेद्यनूनपेत्ः
भूगोलस्य पृष्ठमारभ्याध्यन्तसूत्रं दृष्टिनीयं॰ तत्र॰ सूत्रे क्रांतिवृत्तस्थग्रहभोगावधिं॰ राघ्नकोटिद्
न्यस्थानंनिरासन्ने यं ग्रहकक्षापांक्तसूत्रान्तुः अथ धा एवकाएक्रहाविद्या धीषं भवः विहं॰ कक्षा
क्षेत्रस्थग्रहभोगावधिं भूगर्भसूत्रसतं॰ भवातिलंबनक्षेत्रमाहअत्र तदीतिउत्क्रकारणात्तस्य
स्य ग्रहविंबस्य॰ आभ्यपभूतत्राकाशात्मकगोलस्मिन्॰ ग्रहभोगावधिप्रापदर्शितं॰ सूत्र रामः
पोरंतरस्थिता॰ कला॰ ग्रहस्य दृग्लंबनोत्पन्नाः कलाः॰ कक्षास्वदृग्देशविशेषयोर्मध्यमा
नस्थाः कदंबसूत्रेन स्याख्याः॰ कलाभुजाः ग्रहाकाशगोले भूपृष्ठदृक्सूत्रं पत्रस्थं तत्स्थित्वे
कदंबप्रोतवृत्तं भ्रमणमानीय कक्षावृत्ते लग्ने पत्र॰ तत्स्थलपो स्यद्वृत्ते तरंनतिर्भुज इतिस्य

षः नस्याः नसाः अत्र गगनहकक्षाहृन्नस्खं गगनहककक्षाहृन्नस्खं गगनहमोगाविहूः आभ्यामुक्तम
ध्यमेनरालेनन्सेवंधिन्वोपाऽनोः कोटिवयकूट थगभावप्रतिपाघकताभावेन मुजकोघो
रभावंयोगपघेनाहृअत्र थेति· रवस्य· भूगोलोर्ध्वे खसंबंधिमआकाशस्य· मध्यखस्वलिके
नहमोगसंबंधिनिक्रांतिवृत्त प्रदेशाविशेषे सति· नतिः लवनं च· समुच्चये· दर्पोमित्यर्थः नस्या
नूः एवकारेडमपाभावस्खलाप्रसिद्धिशंकानिरासार्थः हनुमाहृतत्स्वत्रयोरिति· भूगाभेव
खस्वत्रयो· ऐमवथा नूः अन्नरा भावेवाभिन्नतावगादित्यर्थः स[illegible]तरस्यकताख्याभावाभु
जकोघभावइतिभावः· लवनानयनार्थे यमेलंवरनंविवहुः पृथ्य मंडलं कस्यपरमत्वमाह
पहत्विति· रहितन्न भिन्नक्रांतिवृत्ते गहमोगस्यविहृः भगाम[illegible]क्षितिजे स्यान्नूहानीकुछन्तस
त्रैराशिकवोक्तिन· भगाभेभूयववक्षितिजवृत्तयोरंतराले केन तुल्योदृग्लंवनोऽन्त्यलापरमोऽत्रा

३९९ स्यात्. एवं त्रिभोनलग्नद्दग्भृन्ताकारक्रान्तिवृत्ते गहभोगस्य क्षितिजसंछन्ने कुछन्न स्वत्रतुल्याद्दलंब
नज्यापरमेति. स्फुटलंबनपरमत्वज्ञानार्थमनुपातोपजीव्यं प्रमाणमाहत इति परमेद्दलंबनज्या
399 काले. खमध्ये त्रिभोनं लग्नं यतः स्यात्ततः कारणात् अस्य त्रिभोनलग्नस्य शंकुः त्रिज्यामितः
प्रत्यक्षः स्यात्. स्फुटलंबनस्य परमत्वमाहस इति. अनेन त्रिज्यातुल्यशंकुना सा कुछन्न स्वत्र
तुल्यापरमेद्दलंबनज्यापरिमवति. तद्य त्रिभोनलग्नात्यन्ताभीष्टं यत्कोकास्यादित्यनुपातो एम:
द्दलेखोत्तः द्दग्भृत्ताकारभिन्नक्रान्तिवृत्ते भग्नाग्रक्षितिजसंछिन्न छेदे गहभोगे परमा स्फुटलंब
नज्या. अस्या अभीष्टलंबनज्याज्ञानार्थमाह त्रिभोनलग्नेति. त्रिज्या हृत्यया त्रिभोभोनलग्न
गहयोरंतरभुजज्यापापा. इष्टं. स्फुटलंबनपरमेज्या एवकारान्तरमान्यलंबनज्यानिरासः तदा.
अमीष्टपा. तथा. त्रिभोनलग्नहयोरंतरभुजज्यापाके त्यनुपातो द्दलेखो द्दलंबनो भवति ज्या

पर्वांतकालात्रि॰ मीनलग्नस्येत्यादित्रिसाधनके दृक्षंतत्रिहपितोपपत्त्या॰ ननु सूर्यग्रहलोपपुत्रके लंबनं नसि
द्धमेवेत्यतआह दृक्तोति॰ सूर्यतंत्रे कांजितन्नानरोधाद्धृहस्पकक्षाकृत्रहपर्कांगितवृत्तवशाद्दुत्के रोखाग्न
हलंबनमवतितथाचग्रहलंबनतोन्या सूर्यचंद्रपोः प्रत्येकं लंबनेउत्के सूर्यग्रहणोपपत्तौ लंबनज्ञाना
र्थमिति भावः ॥ ६२ ॥ अथ सूर्यग्रहणोपपुत्के लंबनोपपत्त्यर्थं प्रथमं पौर्णमास्यंतचंद्रग्रह
णापवर्तिकालवद्दर्शांते सूर्यमध्यग्रहणापवर्तिकालोनस्यादिति श्लोकाभ्यां प्रतिपादयति॰ एवं
सत्येच्छायाघविंवावधीदं भगणांशोत्स्याच्छायादकों कक्ष्यगोव॰ भपष्ठाघन्सूत्रमकोवधीत्स्व तस्मा
दिंदोःकक्षिकायांस्वविंदू ॥ ६४ ॥ अथोभवस्मन्नहियोगकालेदृश्यंतिहपेशशिविंबमर्के॰ संछादये
सेव कगाभेदृशोधोलवितत्वान्नतुभस्मिपघेदृति॰ पथाभगणांशोत्सूत्रंमहत्केंगतिवत्नावधिनोनंत
पेत्यर्थः॰ भगणांशोत्सूत्रे॰ छायापविंवावधि॰ प्रकृते सूर्यमंडले दुपपत्ते यत्स्यात्तद्दिंदं सत्येच्छादकों

४००
400

कस्य कः प्रच्छते चंद्रसमः स्वकक्षायां स्वभोगादिहं स्थापति चंद्रकक्षायां तदन्यत्र भागेनस्य शतोस्य
वकारार्थः तस्मिन्नेव काले भूच्छायाग्रतस्तच्छ्रमर्कमंडलकेंद्रावधि एवं पृथ्वीच्छायान्तर्गतेकांतिव
न्नावधि सूत्रं तथा तस्मात्सूत्रात् चंद्रकक्षायां चंद्रकाशगोलेखचिह्नं चंद्रभोगादिहंहिः पतः
अधो भवति अतः कारणात् सूर्यचंद्रयोर्योगकाले पृथ्वीधिकारवशात् दर्शांतहोपि चंद्रबिंबेनार्क
सूर्यमंडलं भूगर्भस्थानेन दृष्टिप्रायेण संछादयति एवं कारणमानेनार्काधिकप्रसंबंधप्र
मानतिराशोर्थः तदा भूपृष्ठे ननु आच्छादयति भूपृष्ठस्थानां सूर्यदर्शने चंद्रः प्रतिबंधकोन
स्यादित्यर्थः हेतुमाह अधोलंबितत्वादिति भूपृष्ठसूत्राच्चंद्रभोगादिहस्याधोलंबितत्वात्तत्र एम:
त्रस्थचंद्रबिंबं न प्रतिबंधकं किं पुनः तथा भूप्रोते एतादृशचंद्रबिंबं प्रतिबंध प्रतिबंधकं स्या
त् विना भूपृष्ठेकसत्संबंधमाच्छादनासंभवादिति भावः ६५ एतदेव स्पष्टयन् सूर्यस्मिह

णोपपन्नलंबनमुपपन्नमिति सचूपति॥८५॥ सत्रेचपदेदृग्विहूंतदाकपछेशशिरर्केविंवंस
छादयेद्वक्रागर्भयोगकालाद्दृग्लंबनजांतरेस्थिति॥ यदा॥८६॥ सत्रे॥८६॥ मारभ्यस्पर्शविं
वकेंद्रपर्यंतंयदकस्स्त्रमपितंस्मित्रिन्नपर्थः॥ चंद्रमोगविहूवकक्षास्थ्यंत्रप्राकाशगोलेयत्रकस्मा
वन्नप्रदेशाघाम्यान्नरंतरस्थाने लग्नं पूर्वापरंतराभावा॥ भवति॥ चंद्रविंवतुनतितुल्यपरेवि
भिन्नदिक्केभवतिनदा॥८७॥ चंद्रविंवः स्पर्शविवमाछादयति॥ एवकारान्मानेकत्वंडांधिकस्य
रेखाछादनासंभवः ग्रासछादकत्वंतुछाद्यदर्शनेनचंद्रस्यप्रतिवंधकत्वं॥ केदाप्रथमचरणो
क्तंस्पाद्दिमतखाहकुगर्भेति॥ गर्भयोगकालात्पूर्वेनिश्चितार्द्धमानांतरः॥ स्पर्शचंद्रयोर्घग्रात्म
केलंवनेताभ्यामुत्पन्नांतरकाले॥ यघात्मकंलंवनंयोक्कलात्मकयोजीनमनंर॥ प्रागुक्तघघादि
लंवनं॥ गत्यंतरकलाभिः षष्ठिघटिकास्तदालंवनकलांतरकलाभिःकादत्यतु पातोत्सन्नेतंस्मिन्निन

र्धः पूर्वमपरत्र शोधनलंबनक्रमेणातः नतः मध्यग्रहसूत्रेवं स्पर्शमोक्षविहूं स्यात्· मध्यग्रहसूत्रान्मार्गस्य

त्रस्याधः स्पष्टत्वेन त्रिभोनलग्नस्थानात् हीनाधिकग्रहस्पर्शमोक्षक्रमेण पश्चिमपूर्वस्थानत्वात्

नांतरकालेनाग्निमपूर्वकालयोः क्रमेण मध्यग्रहसूत्रस्थत्वावस्थानत्वात् अत एव लंबनघटि

संस्कृतोमांतकाल स्पर्शकाललेनपरिणतः स्पर्शेचंद्रोनरोमनत्वेनैकजातित्वात् ॥६६॥ अथ स्पर्शमो

क्षयोर्हेतुमाह लंबनकालेन खगोगच्छतएवात एव दर्शांतात् लंबनकाले पस्पर्शमोक्षंद्वाक्षी

नैकसक्षस्थाविति लंबनकाले नग्रहोमंदृशीघ्रो द्वावपि स्वकक्ष्यां पांस्वगत्या गच्छतः एवंका राम:

रो लंबनकालपर्यंतंशीघ्र एव स्वगत्या गच्छति मंदस्तु पश्चात्स्थित एवमनेन द्वयोर्योगसंभवइत्य

र्थोऽस्पनि समसाप्येकः गणितानुपपत्तेः अतः द्वयोर्मध्ये ह्ययोः स्वगत्या गमनं ठपकारत्वात् एवंका

र एतदृरिक्तकारत्वानिराससार्थकः दर्शांतात् दर्शांतमारभ्य लंबनांतकालपर्यंतयोर्मध्यं पूर्वमपरत्र

वा॰ अपि शब्दात्लंघनस्य सूत्रांतरत्वेन तत्काले द्वयोरेकसूत्रस्थत्व संभावनापापमपि तद् संभव
इत्यर्थः॰ भगर्भे समयोरेकसूत्रस्थत्वे भयघेत्व समणोरित्य समन्व हयकारलोप्ये कसूत्रस्थ
त्वाभाव इति सूचनार्थमसमाविति॰ अत्राप्यपिशब्दोन्वयः सर्पचंद्रौ॰ एक सूत्रस्थौ॰ भ
यच्छ सूत्रस्थेन भवतः ६७ सूक्ष्मार्थमसकृल्लंघनं साध्यमित्याह कुप घेक सूत्रस्थि
तिं वर्जयित्वा रविं चेद्माः संपिधत्ते कथं नु॰ अतो लंघनसंस्फुटं किंचिदाभ्याममानामुहुः
सूक्ष्ममेवेनिवोध्यामिति॰ नु॰ वितर्के एवं च इपोकु यचे घे कसूत्रस्थिति विना॰ सर्पविंवं द्व
चिवः कथमाच्छादयति॰ अतो लंघनस्य एकसूत्रस्थत्वेन सूक्ष्मत्वे सिद्धे साधितं लंघने स्थूलत
न इत्यर्थः॰ आभ्यां॰ लंघनं संस्कृजद्यतं तत्कालिक सर्पविंद्राभ्यां॰ प्रोक्त रीत्या लंघनं॰ अमांतातः
अमांतमारभ्यागते लंघनं॰ अमांतावधिकं लंघनमिति उ भवत॰ किं नः पर्वे लंघनापेक्ष

पासम्यक्स्फुटं। तनत्सं स्फुटनरश्मांत कालिकार्कचंद्राभ्यामेवं स्फुटहर सकृद्यावद्विशेषः। लंबनं स्फुटं।
८०२ भवत्येकसूत्रस्थसूर्यचंद्रस्थितिकालिकं। एवंकारणान्नादृग्यस्थितिस्वभावकालिकत्वाधं कानिरासोर्थं
सुधीभिर्ज्ञेयं॥ १२॥ ननु च ग्राम्यहतोपि भूगर्भे यद्यपि सूत्रपार्श्वे दाद्वंतरकालात्मकलंबनमानि वांपेक्ष
402 यं नो न्नमतन्मात्र भवत्येकदेशेपि समोकुमे दृदुग्धोधराभावत एकसूत्रे मनुष्यदृष्टौ भवतीत
एवं न लंबनं प्रीतकरग्रहे स्यादिति समावपिकभाचंद्रौ। भवत्येकदेशे। स्वपाघ्राधिरांतराभावा
देकसूत्रस्थौ अपि न सूत्रे मनुष्यदृष्टौ भवतः पाम्पोन्नरांतरं नु लंबनानुपपत्तेः कुदुग्धोधरांतरं त्वा रम:
भावात् अन्यथा सूर्यग्रहणेपि चंद्रविहे चंद्रबिंबाभावाल्लंबनानुपपत्तिः अन्नतः एकसूत्रस्थ
त्वाभावस्य लंबनहेतोरभावादिति पूर्वः एवंकारणाद्भूगर्भपृष्ठपेक्षं धांधरांतराल्लंबनमन्यथा
भूगर्भे लंबनोत्पत्यायत्तिरितिकारणांतरनिरासः चंद्रग्रहणे लंबनं न स्यात्॥ १३॥ अथाग्रान्ति

प्रधानभिज्ञानामतमनुद्घदृष्टपतिष्ठोकाम्यां केचि — — वृत्तमवृत्तपोन्म — — — — — — क्त
तिंभुजाख्यां कर्णंवसूत्रमवगतासुपेक्ष्यसमाख्यप्रोतकवृत्तसंस्थं ६० भुजंसमादृश्यतस्त्र
रेखा चिहृानलेंवनमार्षमाहुः तत्रैवपुक्ते स्वविलंबनोत्थभुजस्वरूपावतु तैरनक्तेऽरिति केचित्
ध्रार्पमतदृश्योज्ञानएजेदैवज्ञाना: नरारदृश्यांदृश्यकांतिवृत्तयोर्यीमद्त्रिमोनलग्नदृकक्षेपा
दृश्यमाणानतिं पूर्वोक्तोपपन्नोऽवक्रनतिंभुजसंज्ञकां कर्णवसूत्रस्थलेन ज्ञानामुपे — स्वांगी
कृत्य कर्णवप्रोतवृत्तांगीकरणस्थले क्षितिजपाम्योत्तरवृत्तसंपातहपसमाख्यद्वपसंप्रोतं
वृत्तंस्वार्थंकल्पितं तत्रवृत्तेसंस्थाय स्येनादृश्यंभुजंसम्पक्ष्युकारेणांगीकृत्य तादृशभुजस्या
ग्रंकक्षावृत्तस्थं ग्रहचिह्नं अनयोरंतरेकक्षावृत्तविभागेलंवनं ननुक्रांतिवृत्तेतद्दक्षिणोत्तर
स्थलेनभुजस्वपुत्तवात्समाख्यप्रोतवृत्तेस्यसमवृत्तदक्षिणोत्तरत्वेन वैनानापादाहतभुजा

नुतेधेनलंबनमयुक्तं मंगीकानमित्यत आह स्वार्षमिति खेनत्रैच्छस्य नियोगान हृत्वा सर्पादिमि
८२ वैर्जात्यमुजसंवेधेनकोटिहयलंबनस्योत्के एषत्वेनांगीकृतमिति भावः आहुः भास्कराचार्योक्त
मध्यविहृद्धमयुक्तमित्यभिप्रायेण समानयतीत्यर्थः तथाचतद्वाक्यं यदीनसायननतनुज्यकया
403 जिनांशज्जीवाहुताथवित्रिज्यनानिजलंबमौर्व्या लब्धेनिजो दृग्गुणोत्र खमध्यलग्नक्रांत्यंश
कास्वलवसंस्कृतिजा नतज्या· सा संहृतो दृग्गुणेन हृता त्रिमौर्व्या तत्कृत्ववर्गानतभागगुणो
त्थवर्गौ· विश्लेषितोपपद्यतेतो भवतो हृदृक्षिप्सेपत्स्तत्त्रिभगुणो दृक्षववर्गयोर्यत्· विश्लेषमू
लमिह दृग्गतिसंज्ञशंकुर्हारो भवेत्त्रिभगुणाद्धृतभुक्तिनेत्राभा· मध्याहृतलग्ननतयन्नांतररमौ गमः
विकायाहारेणलब्धमिहलंबननाडिकाः स्फुटदृष्टौ विलंबनमिदं स्वसमत्वां विधेयं न्यून नाधिके
सतिविवस्वतिमध्यसग्नात्तरणिस्त्रिभोनततनुभातु विश्लेषजोवा वेदाहता त्रिगुणात्स्त्र

३२

घुलं वनं वा नद्धित्रिमोम्हव समुन्नत मोर्विका घ्रं त्रिगमात्हतं स्फुट मितिप्रवदंति के चित्॥ इति
मि स्फुंतसुट्टे निश्यन्कें श्रत्र मा स्फुरोन्क लंवनान पना घम्या सै॰ वित्रिभ शान्दे नत्रिभोन ल
ग्नं॰ न दुग्लंप द्रुल्नत॰ द्दग्नै उन्नता एा लोषां म्पपा॰ वित्रिभ लग्न शंकुने त्य पर्थः नतु त्रिभो
न लग्न स्प द्दिनार्द्ध जाते नतोन्नत ज्ये पद्दिवा सु स्वार्थे॰ द्दव क्षेप शंकू प्रवि कस्य ता धंस्वस्य
साधं स्वस्पांतरं लंवनकेन निश्चे तिभास्फुरोन्ना त्रिभोन लग्न स्पक्रांति लंवांश संस्कार
हपमध्योन्नतांशानां स्पषेस्पर्थः स्फुटलंवानं॰ एनदू पपत्ति स्तत्रैव व्याख्याता॰ दृष्टिंनो दृगल
न्नकाप मगुणाद्दृग्नातु पात द्दपानसंवारादृद्दगफलकेनिगादितादृग्ज्याखम ध्योदयाज्ञत्रि
ज्या या मु दृग्ज्य का मितसु जस्तत्क्रिमवेदृग्ज्या पालंवं दोरपवृत्तं पूर्वे परयानत्म ध्यलग्न
ज्ययोः यद्वर्गान्तरं तः पदं नि वादिता कोटिः स द्दव सैराक स्तत्क लीलिगु णास्तया रथमुजः

साद्दगातिः शंकुवतः मध्याह्ने दृपभास्करांतरद्युतोगोत्रिज्यामिते ऽवनं चन्वाः किमनीष्विते
८५८ यपद्दिनत्रिज्यामितादृगातिः इष्टा पांक्तिमिति त्रिराद्यिकपुगेत्रिज्याहृतोनघ्नति र्वेदैष्य
पवान्निति कमवनज्यावर्गोनत्रुस्मः पुनः दृगान्त्याप्यपवान्निता तोत्रभवति छेदाहूपस्त हतामा
404 घ्माक्रांतरमौर्विकास्फुटमिदं नाग्राद्दिकं लंबनमिति· नेदं नदुत्कं सर्वसिद्धान्ते प ध्यलनस
मेमानौ हारीरिजस्पनसंभवः स्त्रक्षोदग्रध्यमक्रांति सास्थिनावननतेर पि· त्रगनंपर्व विनाशी
नां कुर्यान्त्वेह हृद्यासुभिः तत्कणां त्यापक्रमज्या ग्रीलंबज्यान्तोदपाभिधोनि दालं कोदये
र्गेनं मध्यसंत्रंपध्योदितेः तत्कोत्सक्षांशासंपोगोद्दिक्सास्येनेर मन्यथा· शेषं नतां शास्त्र एमः
मोवीमध्याज्यासाभिधीपते· मध्योदयज्यापाभ्यस्तात्रिज्याप्रावर्गितं फलं· मध्यज्यावर्ग
विश्लिष्टं दृक्क्षेपः· शेषतः पदं· तत्रिज्या वर्गविश्लेषान्मूलं शंकुः स दृगातिः· नतां शाबा

हुकोऽपि ज्येस्फुटे दृक्कस्येपदृग्गानीतो एकत्र्यावृताना: छेदे लब्धं दृग्गा नितिजीवया: मध्यलग्नार्केवि
क्षेपस्या छेदेन विभाजिता: स्वी द्योर्लंबनं ज्ञेयं प्राक्पश्चाद् दृष्टिकादिकं स्पष्टलग्नाधिकोना
नौति ध्यं तात्स्वविशोधयेत् धनमृणे सकृत् क्रमेणावनत्सर्वं स्फुटं भवेदिति । एतदेव सर्वावे
नं येतन्मतं दृष्यति । तदिति । प्रतिपादितं मतं । न पक्षमेव कारात्केनापि प्रकारेणोपपन्नं
कर्तुं मशक्यं हेतुमाह स्वविलंबनोत्थभुजस्य हृत्पावनतेरिति । स्वशब्देनतन्मत प्रति पादि
तलंबनं तस्मादुपपन्नोपात्भुजस्य हृत्पानवनिः स्यात् अनुक्तेः उक्तमभावात् । यथा लंबनं तथा
तत्संबद्धक्षेत्रानुरोधेन नतिप्रतिपादनाय युक्तेति भावः । न च नतं ग्राबाहु कोटिज्येस्फुटदृक्क्षे
पदृग्गानीतोत्पन्नस्मात् पूर्वं मध्यलग्नस्येव नतांशानां साधनादन्यत्पाप एवनति साधनेदृक्क्षेप
त्वेनांगीकारपक्षे स्वाभिमतलंबनसंबद्धक्षेत्रीयभुजत्वेन नतिसिद्धेः हृत्तो दोषानवकाशः

तिवाच्य· पूर्वोक्तमुख्यद्रव्यसेपसाधनाव्याप्तौ लाघवादुक्तेर्येन स्थूलत्वनित्यत्वांणिकारेणाद्धिती
४०५ यमुजत्वेननित्यसिद्धेरुक्तदोषानवकाश इतिवाच्यं· पूर्वोक्तमुख्यद्रव्यत्वनीयपक्षोपाद्धनानः श्रम
405 पाप्रपासमाधनपूर्वद्रव्यसेपस्यानुक्तित्वापत्तेः कोहिनाममंदोनिलाघवेनसूक्ष्मासिद्धे
गोरेवप्रकारसिद्धस्थूलत्वनिरूपरोप्यासक्तः कथमपि भवेत्· किंच· एतस्याद्धितीयप्रकारस्य
सूक्ष्मत्वेपूर्वप्रकारसिद्धत्वंवनस्यानुक्तापत्तिः श्रगिकारेसिद्धांतस्तुदोरेमध्यलाघवनताप्र
ज्यायाः द्रव्यसेपानुक्ताद्यपोः स्थूलत्वापत्तिर्महादूषणं· श्रयपूर्वोक्तद्रव्यसेपद्गात्मोहव एनः
पत्यात्रिमोनलघुद्रव्यानाथंकृत्वाप्यांसिद्धयोरेवसूक्ष्मोनवद्रव्यानाथंकृत्वाप्यांनयोरेसिद्धिं
श्वापेक्षिद्रव्यानिदृकसेयाप्यांक्रमेणशंकद्रव्ययो स्थूलत्वाधिकत्वावश्यंभावात्· इतिवा
च्यं· द्रव्यसोपस्यात्रिमोनलाघवद्व्यणुकत्वेपित्रित्यानुद्भूतत्वाभावेनफलवर्गोनस्त्रिम्या

वर्णपदरूपविलक्षणत्वन्यासार्द्धमात्रासिद्धत्वात् अतो दृग्ज्यापादित्वान्नु रूढत्वेन त्रि
ज्या वृत्तपरिणतस्य एवं द्रव्यस्येपन्तुल्यत्वाच्च अस्या उक्तप्रकारेण दृगन्तेः शङ्कुरूपत्वाच्चेति
त्रिपार्श्वस्य स्वस्यान्तरेणापेक्षितत्वात् तथा च पूर्वे द्रव्यस्य दृगन्तो वोत्तरवनतिलम्बनेम
ध्यलग्नदृग्ज्याशङ्कुनुस्थूले पक्षे चेतन्तः अस्य कर्द्रव स्तृन्स्फुत्वेननने अन्तस्सत्रस्फुत्वेन
साम्यात्पनयोरन्तरस्य दृशारोवस्पमाणाउपपन्नम ध्यावमनतसनुपपत्तिः स्पष्ट शरार्थ
मिति द्रव्यस्येपान्तेनैव ज्ञात्यान्तघोगं अत एव ज्ञानराजैर्दैवज्ञैस्तैरनुक्तं इति चेन्न एव
मपि त्रिमानलग्नदृग्ज्याशङ्कुत्वेन द्रव्यस्येय दृगण्यो रूपत्ति सिद्धत्वेन्त्रि मानलग्नान्तरत एव
संवनोत्पन्ने रू चितत्वात् एवं नदृग्ज्यापानत्त्रुत्पन्नेश्चो चितत्वात्साम्यात् अत्र न्यथावि
ध्यउग्नतोलंवनोत्पन्नेनेतैर्वैज्ञात्येन द्रव्यस्येपदृगन्त्योः प्रथमयोरनुचितत्वात् अतए

८०६
406

वास्पष्टज्ञानवरणेः सूर्यसिद्धांतग्रहणार्थप्रकाशे केमध्यलग्नपरं लग्नमोहृद्पास्तलग्नयोर्म
ध्यं त्रिभोनेकं दृंवस्तत्रैलोनिव्याख्यानं सोप्रस्तापिकं धपरंपराव्याख्यानं निरासपूर्वकं युक्ति
युक्तं · तेन द्वितीयदृवक्षेपदृग्ज्यो लंबननत्यानयनेस्थूलत्वं स्फुटं लाघवादुक्तं · तथाच
सूर्यसिद्धांताद्यार्थीक्तं लंबननत्यानयनं तत्वार्थतयाज्ञानराजैरेवज्ञादिभिरेव बद्धमिति
गम्यते · कथमन्यथा स्पष्टज्ञानतं कुनव्याख्यानेन नहृद्पाहारेएकवाक्यतापन्नं त्रिभोनलग्नतो
लंबनानयनं स्वग्रंथे परमतनपोपपत्तं युक्तेनेत्थं लंबपल्लवितेन ९७ श्रवणनत्यानयनमा रणः
हृत्रिभोनलग्नस्य तु मध्यकालग्नात स्पष्टदृग्ज्या त्रिभजीवयाप्राक् कुपत्र तत्रैव हृतारंवी
दृष्टिस्त्वापविश्लेषकलानतिः स्यादिति · एवं साधितोयोमध्यलग्नहृत्कालस्पष्टज्ञान
स्त्रिभोनलग्नस्य · एवं तत्साध्यमित्युक्तं · योक्तप्रकारेण दृग्ज्या दृक्क्षेपाख्या त्रिज्य

पाभक्ता-रवी द्वेः कुछन्नसत्वे णास्त्वानद्धपेगुणिनानतयोः फलयोर्द्धनुषीतयोरंतरमथास्यं
तस्यकलांनतिः स्यात ९२ अथयान्निभिः श्लोकैर्नतिंदिशामुपपत्तिं चाह त्रिभोनलग्नापमसौ
म्यभागाः स्वाक्षांशकेभ्योभ्यधिकायदिस्युः सौम्यानतिर्विक्षेतउत्तरेस्याद्याम्यामयाम्यो
पमभागकेतु ७३ त्रिभोनलग्नापमयाम्यभागाः स्वाक्षांशकेभ्योभ्यधिकायदिस्युः
याम्यानयासौम्यनतिस्त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्यारसषद्दलांशे ७४ त्रिज्यासमासा
त्रिभहीनलग्नं कुजाख्यवृत्तेपमवृत्ततुल्ये·परानतिस्तत्रततोनुपाताद्धतानतिस्त्वाथ
मिदं सुतत्वमिति· व्यस्ततः निरक्षदेशादुत्तरदेशे· त्रिभोनलग्नस्य क्रांतेरुत्तरांशाः स्वदे
शाक्षांशेभ्योधिकास्तदोत्तरानतिः अन्यथा उत्तरक्रांत्यंशास्ततोन्यूनाः क्रांत्यंशा दक्षि
णावानदादक्षिणानतिः अनंतरं निरक्षदेशाद्दक्षिणदेशेतु· एतद्वैपरीत्यंतदेवत्रि

४०७

407

भोनेत्यादि। सौम्यनतिर्गिरिसोतं स्पष्टं। नन्वानयने कथमुपपन्नमित्यत आह त्रिभोनलग्नस्येति। यद्धाविप

रीतं शादेशेत्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या। तुल्या स्यात् १ तमाहत्रिभहीनलग्नमिति। क्षितिजवृत्ते क्रान्तिवृत्ता

भित्रसंपाते राशीनां क्षितिजस्थत्वेन त्रिभोनलग्नं क्षितिजस्थं तत्र त्रिज्यातुल्य दृक्क्षेपे परमा नतिः

पत्रा क्षेगोरसमेवा। क्षितिजवृत्त त्रायवृत्ते स्थितेदृक्साम्ये सिद्धान्तशिरोमणौ स्यात् नतो हतो अनु

पातात् त्रिज्यातुल्यदृग्ज्यापाकुछत्र सन्नतुल्यानतिस्यात् दृक् दृक्क्षेपे लाकेनानुपातो हेत्रखातः

नतिज्यतपोर्धनुषोरंनति द्राती। आनयनमुपपानमिति भावः। इदं प्रतिपादितं। अर्क। सर्वमित्थं रामः

ताधिकं व्याविवृद्धं सुतत्वं। पथ्यार्थे मितसर्थ्यं सर्पितं दृग्पोः शरान्तरितत्वेपि विदूपोरमेवत्तो धाध

रान्तरत्वान्नाति हन्यत्वा। दृक्क्षेपामे त्रिभोनलग्नस्याभिन्नत्वाद्भूशरान्तरितत्वेननमोनविशेषं

त्रिभोनलग्न दृग्ज्यापास दृक्क्षेपो दृग्पोरमीतिगोलाध्यायेग्रहणवासनायां नस्फपपन्नोभास्क

ाचार्यैः समर्थितमिति भावः ७५ त्रिभिः श्लोकैर्ब्रह्मगुप्तमतमाह त्रिभोनलग्नस्य भवेत्तु दृ
क्षेपो वात्र दृग्वक्षेपदृग्नस्य बोध्यः तेन स्फुटदृक्क्षेपधनुर्लिप्तिभोनलग्ने स्वहर्षदिक्षुसंस्कृतं यत् ७६
एतज्ज्ञाप्तवाच्ये दृग्वक्षेपकः स्यात् संस्कारार्थः क्षेपदृग्वक्षेप निघ्नं कुच्छन्यात्वं प्रोक्तस्त्वं त्रिभ
ज्याभक्तं चापे लब्धयोस्तत्क्षेपे ७७ तेनत्या लब्धज्जः स्वदृग्वक्षेपदिक्कयोगो भेदेऽभित्ततुल्या
शायोश्च्या योगे शेषेके स्यवास्तुपदिक्सास्यचेदेश्च घस्त्रदिक्कान्तिः स्यादितिः श्रश्रः स्पष्टन
हतो पूर्वोक्तात्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या। सा। दृग्ज्या। एवं कालदृक्ष्यमातांचं दृगित्याप्रयोगः स्वस्ववेछे
होर्थः स्यर्यस्य दृग्वक्षेपोत्तेपः तेन हत्के दिक्। नतिदिग्मोन्यादिन्तेपेत्य धेः तस्य स्पष्टदृग्वक्षेपस्याध
नुर्भागाद्यं त्रिभोनलग्नस्वहृयोपश्चाद्भागस्तस्यं च दृग्यानगन हतोन पूर्वोक्तरीत्यायः शारंशा
घः तेन संस्कृतं यत् स्ववतिः सपातत्रिभोनलग्नगोलवशाच्छरदिक् एकदिग्विपाकः भिन्नदि

स्पंनस्मितिनिरीन्यासंस्कृतमिथः रातस्य· संस्कृतस्य· ज्या· चंद्रस्यदृक्क्षेपः· संस्कारादिकं स्यात्
४०८ 408 स्फुर्यचंद्रयोः कुष्ठन्नंसंज्ञं प्रोक्तं स्वत्रं· स्वीयदृक्क्षेपेन गुणितं· त्रिभज्यया भक्तं फलं स्पष्टोधनुषी
भागाद्यंतयोः येकले· तत्कलात्मके स्फुटचंद्रयोर्नत्याख्ये स्तः दृक्क्षेपदिक्के स्तः मिश्रे कृते श्यापो
स्तयोः स्वः स्वमार्ग्ये· योगोऽनेः स्पष्टीनतिः कलांशाद्या स्यात् नतस्याः दिग्ज्ञानमाह योगे इति· यो
गे स्फुर्यस्य दृक्क्षेपश्रोधे वा स्फुर्यदृक्क्षेपदिक्का· स्यष्टनतिः· चंद्रस्य दृक्क्षेपश्रोधे दृक्क्षे
पदिग्विपरीतदिक्का ७८ दृक्क्षेपावयवतिमाह स्फुर्यस्यविक्षेपविहृत संभवाभावा त्रिभो रामः
नोदयदृग्ज्यका समः· दृक्क्षेपः दोस्फुतयोः प्रसिद्धितालित्रिमोनलग्नेंदुविहृते दृग्ज इति·
विक्षेपः शरः· विहृतं· विक्षेपहृतं· अनयोः संभवडभावास्ति स्तस्यात्रा भावात् त्रिभोनलग्नस्य
दृग्ज्यया तुल्यः स्फुर्यस्य दृक्क्षेपः चंद्रस्य तु· तयोः शरः शरहृतयोः प्रसिद्धः अनिवार्यत्वादि

त्यर्थः त्रिभोनलग्नं पंचद्रभोगीपशारसंबंधेन विक्षेपहतं प्रदेशसंबन्धो दृक्क्षेपः त्रिभोन
लग्नहल्लिन्नस्य दृक्क्षेपधुनात्वात्स्य चंद्रमंडलसंबंधिविक्षेपहतं संबंधेन खमध्याद्वगनप्रदे
शास्यतत्वात् चेद्रमंडलकेंद्रस्य पृष्ठस्त्वभगर्भ सूत्रैः पूर्वोक्तचंद्राधिष्ठिताकाशगोलेलंव
नक्षेत्रोत्पत्तेः प्रत्यक्षतेननत्क्षेत्रवद्भुजस्यननिहपस्यन दृक्क्षेपोपपजीवकन्याच्च त्रि
भोनलग्नशरसंस्कृतं त्रिभोनलग्ननतांशानां ज्यापाश्चेद्दृक्क्षेपत्वात्सद्ध राशीनां कां
ति वृत्तएवानुगमांगीकाराद्विक्षेपहतं तद्भावाद्विक्षेपहतानि प्रापिकं चंद्रसंवनंनोक्तं
क्रमस्यात्पूर्वे चंद्रसंवननपोभिन्नवृत्तस्थत्वेनैव जात्यात्तत्संस्कारानुपपत्तेः दृग्गोदृक्क्षेपो
पपोरेकवृत्तस्थत्वेन साजात्यात्तत्संस्करणं युक्तमत एव नत्या न पनोपपत्तिः स्फुटं पूर्वं
त्वाद्गुणमा नति संस्कारज्ञानप्रह लोपपुंक नत्कपपत्तिः स्फुटसंस्कारज्ञानमहेतोपपु

४०९

409

न्तात्कपपात्तिकाचंद्रस्य विक्षेपवृत्ते भ्रमणाद्भूपृष्ठस्थानां चंद्रमंडलसमसूत्रस्थ नक्षत्राकाश
गोलस्थप्रदेशविषयानं चंद्रबिंबकेंद्रगतं चंद्रगोलस्थ दृग्वृत्ते पतनलग्नानि तत्र चंद्रकाशागो
लस्थकदंबप्रोतभ्रमणवृत्ते मानीयते दृग्वृत्ते विक्षेपवृद्धिसंभूतानां तत्र दृग्लंबनतिः सूर्यनति लंबनाग्रा
न्तरं तत्रार्कचंद्रयोः खार्धादेकादिग्गतत्वेनपातेन्योरंतरमेवानपोरंतरमेवघानतिः भिन्नदि
ग्गतत्वे तु तन्योर्योग एवानयोरंतरं स्पष्टानतिः यद्यपि सूर्यचंद्रयोः शरस्थानाग्रा विनिते
नशारांतररितयोर्न्योरेकादिग्गत्ववशस्थाना भावात् नरयोगहपस्थ वशेनैर दर्शनात् सूत्र एम:
मेतत्प्रत्याप्तिचंद्रबिंबानुरूपं चंद्रगोलस्थ भूपृष्ठसूत्रप्रदेशस्थानं सूर्यबिंबानुरूपं सूर्य
गोलस्थभूपृष्ठसूत्रप्रदेशगतमर्गसूत्रसंबद्धं चंद्रगोलाकाशप्रदेशस्थानतयोरंतरं स्वस्य
स्पष्टशरत्वप्रस्य चंद्राकाशगोलस्थ स्थानानातागत मध्यमशरत्वेन दृष्य संस्कारेण सिद्धेनो

घवेन प्रथमं नत्योरेव संस्कारं गोकारात् उक्तं यत्कृतमेव॰ न चाहि॰ इव क्षेपो द्वयोर्यदि दक्षिणोत्त-
रं चंद्रस्य तदा दक्षिणाश्चेन्नत्रास्य च शरज्ञानार्थं विवांनरहपमाध्यमप्रोक्तं चंद्रनतिर्हीना सूर्य-
नतिर्योज्येति सिद्धं चंद्रनतेरधिकत्वात् सूर्यनत्यूनचंद्रनतिहीनेति दक्षिणानत्योरंतरं दक्षि-
णमपि भिन्नदिशं यदंतरमिति संस्कारानुगमार्थं नत्यंतरस्य स्पष्टनतिरन्न एकल्पिता॰ चेद्युत्त-
रं॰रं रस्य तत्र सूर्यनतिहीना चंद्रनतिर्योत्योनत्त दंतरस्य स्पष्टनतिर्यदि सूर्यस्य तदा द-
क्षिणात्वाद्युत्तरशरे हीना॰ यदि चंद्रस्य नत्तदा दिशौ क्षेपोऽगदनि संस्कारानुगमार्थं मुत्तरस्य
स्पष्टनतिः कल्पिता॰ अथ यदि द्वयोर्विक्षेपयुत्तरत्वेऽत्र चेद्दक्षिणा शरस्तदा शरे सूर्यनतेर्हि-
ना चंद्रनतिर्योज्येत्यत्र तत्रनत्यंतरस्य स्पष्टनतिर्यदि सूर्यविक्षेपात् तदा दक्षिणा शरे हीना॰ यदि
चंद्रक्षेपात् तदेकदिशि संस्कारानुगमार्थं स्पष्टनतिर्दक्षिणा कल्पिता॰ यदि शरउत्तरस्त

ग्राभ्यरे स्वर्पेननतिर्चोन्याचं दृननतिहीनेतिचं दृननेराधिकत्वात्स्वर्पेनान्यतुर्वं दृननतिः स्वर्पोन्नरसाव
८२० ननतिर्भिन्नदिक्त्वं तरमितिसंस्कारानुगमार्थं दक्षिणा कल्पिता । अथ यद्वा भिन्नदिक्त्वे स्वक्षेपयद्वा
र्नतीर्भिन्नदिशो धारे हीनेस्वस्पष्टशराः पर्यकार्य इति न घोगाहपस्पष्टनतेरेकदिक्त्वे यथाभावे पिभिन्नदि
410 क्त्वं नरमितिसंस्कारानुगमार्थं शरदिग्भिन्नदिक्त्वकल्पनेत्र स्वर्पे दृक्क्षेपादिक्त्वकल्पितमिति —
——— ७९ एतन्मतं तन्मतमुपसंहरन्दूषयति । इति ब्रह्मगुप्तोक्तमेतन्न युक्तं यतः स्वल्पवारो भुहे
न्ते भास्वरीस्यात् । अत्र नतस्य नतस्याकरोति: सुयुक्त्या त्रिभोनाग्र वा तान्नास सिद्धा भवेत्सेति । इति । पर्वेश राम:
तिपादितं । ब्रह्मगुप्ताचार्येण कल्पितं । दृक्क्षेपमंडले युक्ते यमंडलेव मानो ग्न दृस्य विमंडले नयु
तः इति स्फुटं ब्रह्मसिद्धांतोक्तं तदनुगामी श्रीपतिरपि । त्रिगृहहरहितलग्नाघाम्यसौम्ये धुरा
न धनुरधिकविहीनं दक्षिणस्यां नतो तु । रहितयुतमुदीच्यां सिंजिनी तस्य दृग्ज्या समवति हिम

रघमेरिति । एतत् ग्रहस्तगुणमनं । न सत् अत्र हेतुमुपपादयति । यत इति । शराभावे चंद्रविंबक्रांति
वृत्ते यस्मात् कारणाद् इतो हेतोस्तत्र चंद्रशराभावे तस्य चंद्रविंबस्य सर्पेणतिप्रकारो युक्तियुक्तो गो
लसिद्धः सर्पस्य शराप्रसिद्ध्या क्रांतिवृत्तस्थत्वात् केवलदृक्क्षेपान्सर्पेण तिर्गोलसिद्धान्तया
चंद्रस्य शराभावे क्रांतिवृत्तस्थत्वेन सर्पेव दृविशेषात् केवलदृक्क्षेपान्न्यानयनं गोलयुक्ति
सिद्धमिति भावः । अत्र नत्विति हेतुमाह त्रिभोनांगवादिति । सा सर्पेरीत्यभिन्ना गोलयुक्तिसि
द्धां चंद्रनतिस्त्रिभोनलग्नशरसंस्कृतदृक्क्षेपान्निष्पन्नानस्यात् तच्चंद्रशराभावे न वदुक्तं चं
द्रनतिर्यमित्वनेति भावः ॥ ८० ॥ ननु चंद्रस्य शरसत्वे मदुक्तरीतिः शराभावे च सर्पेरीतिरेव चंद्रन
तिरिति मंदानामपि युक्तेयत्वान्लोकद्वेषदत्र स्वरं साद्दषतां तस्मात् हार्क्षे च त्रिभोनांगशरा
प्रसिद्धो भवत्प्रकारद्वयं सर्पेरीतिः सा गोलसिद्धा शशिबाणसत्वेन जायते चिंत्यमिदं हि युक्ते

८११ त्रैराशिकेन त्रिमोन्नतलग्नस्य शरसंस्कारं विधिस्याप्रसिद्धिः शराभावादन्यथेः मन्दवृत्तकेविधेः आर्षेरीत्याद्
योरेकायवक्षेपानन्यानयन सिद्धिरन्यीन्यथेः शशदर्थेः स्पष्टरीतिनिर्मवशिसा चंद्रस्य स्पष्टरीतिः
चंद्रशरस्यले गमे लघुक्रिसिद्धान्तमववितत्र यत्रेत्यन्यास्पष्टामिन्नदृनस्फुटेनैनैकदृक्षेपाख्य
911 न्यक्षसिद्धन्तस्यसंभवइति भावः दृषणामुपसंहरति चिंत्यमिति हिउक्तं दृषगणात् त्रिमोन्नतलग्न
शरस्यगोलघुक्रिसिद्धं न दृनतो अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संवं धाभावोपपादनेनाहेतुत्वप्रति
पादनहयात् सुतरां गोलपरार्थेनतत्त्वनामिपुक्तेः दृदं नद्भगुमोक्तं चिंत्य विचारणीय सादसिद्ध एगमः
ति नस्मादित्रिपतनावधिदृक्षेप न नैवं दृक्षेपानीकरणमनुचितमवेके चित्स्वपानहल
वत्रेसुगो छंतिसंस्कृतंनदृसदिप्रायेमरोक्तो अव न न्वेवं भास्कराचार्यैः सिद्धान्तशिरोमणौ स्पष्टीनह
गाधिकास्वायीकृतस्यास्यतुसमस्कृतस्य त्रिमोन्नतलग्नोत्थशरे राजीवास्वबुध्यपदेशोदित्यनेन

कथमुक्तं· तैः षड्वित्त्र्यंशा ध्येतत्वस्य गोलमुक्तानि गणितत्वादि तिवे त्र ब्रह्मगुप्तपक्षे गणमंपनि
मी गणन्नयोक्तेनैनु वक्ष्यस्वरूपाद्धिन्या· कथमन्यथानैः सिद्धांताशेखेमुराणमाध्ये स्वरचितेमिता
क्षरासंज्ञे· धात्रिद्धवक्षेपार्धेपाद्विम्नमलांस्कृषु गणचसंस्करणं· जिष्णुजमंनतद्दुक्तं नक्षत्रमंतवक्षिपु
क्तिमिहृ· यत्रासोजिनमाणस्वत्राकेहृनुलादिगवृद्धपे· मानः किलगद्दृष्टद्कुसममंडलवन्नक्षप
वन्नेस्यात्· अर्कोच्चत्र विनचद्रो नजहात्यपमंडलं त्यवविक्षिप्तः विन्त्रिभशरसंस्कारघ्नतिरत्रा
याति सा व्यथोकिमुक्तं संगच्छते २१ ब्रह्मगुप्तोक्तस्य दृषणं विशेषावधानोक्ता समुद्धरतिः अथवा
स्मिन्मते दर्शमध्यग्रहेद्वोः शेरयोगलिप्तानतो संस्कृता खेटः· विलोमस्फुटास्यान्तानिर्वहुवाण
लिप्तोनीगवाराल्कये स्यात्र वोध्यदृति· अथ्यानंतरं समाधानविचारतो· अस्मिन्नः ब्रह्मगुप्तो
क्तेमते· दर्शमध्यग्रहे द्वोः अमांतकालिकचंद्रग्रहस्फुटसाधितमध्यग्रहणकालिकचंद्र

योः प्रो घारीतयोरंतरकलाः नतौ। अभ्युगमोक्तप्रकारानीतचंद्रनतौ कलात्मिकायां विलोमयन्त्रिभो
४१२ नलग्नशरसंस्कारवैपरीत्येनेत्यर्थः। यदि संस्कृतास्तशरचंद्रनतिः स्फुटा तो लग्नसिद्धिः स्यात्। अत्र शु
रांतरमेकदिक्त्वे विभिन्नदिक्त्वे शरयोर्योग एवांतरमिति ध्येयं। अवधानगौरवात्समाधानांतरमा
412 ह वेति। यद्वांतरे त्रिभोनलग्नोपशरमुपेक्ष्यमुक्तं। अत्र। त्रिभोनलग्नशरस्थाने स्वं दृक्शरएवक
वक्षेपसंस्कारार्थेबोध्यः तेन पूर्वोक्तदूषणानिरस्तं। अत एव त्रिभोनलग्नोत्थशरेणात्रस्पम एमः
तिचोभया। त्रिभोनलग्नमुत्थमुत्पन्नं यस्मादिति समासान्तस्तेन स्पर्शयास्थेनावपितत्थएव
सिद्धा दृग्गोनकालिकस्पर्शचंद्रयोः समत्वाच्च दृक्शरइत्यर्थो हृदयाख्यातः ८२ एतत्समाधानंमा
स्करोक्तिं त्वात्मारामिवायित त्वमुक्त्वां दूषयति। समाधानमेतत्कृतं भास्करार्यैः यदंतत्रपुत्तिं
नयस्यामिगोलेयतः कालितृत्वाद्विधंतं नचालिङ्गरात्मा ख्यहृत्स्यरीत्याधारेणेति। एतनेप

र्वोश्लोकोक्तं समाधानं। भास्करश्चासावार्यश्च। भास्करपंडितैः भास्कराचार्यैः कृतं। मिताक्षरा
संज्ञे भाष्ये उक्तं। न ह्याहि यद्दृलगुमेन विमंडलं कक्षावृत्तं प्रकाश्यमनित्यानीता सापि युक्ति
युक्ता। किंतु सा विमंडलावधिरापातानकक्षामंडलावधिरतो लंबनकालेन चालितस्यावि घा
र्यो वा न्विक्षेपो यावांश्चरव्यतिकालीनलम्पोरंतरं त्रिभोनलग्नशरसंस्कृता के दृक्क्षेपस्य चं
दृक्क्षेपानीतं चंद्रनतौ त्रिभोनलग्नशरयुतोनक्रमेणान पुनं कार्यमिति विशेषश्चंद्रन
तौ ज्ञेयः। अथवा त्रिभोनलग्नशरस्फुटानायनांशं चंद्रशरं स्वदिक्कं स्वर्णं दृक्क्षेपधनुषि संस्कुर्या
त्तत्तज्ज्यां चंद्रदृक्क्षेपोऽस्माद्युक्तोदिशानतिश्चंद्रस्य स्फुटात्वेति क्षेपं। ग्रहलाघशरस्याल्पत्वेन
स्वल्पत्वेऽपि सिद्धांताद्यार्षमते स्वल्पांतरस्पष्टविशेषमुपेक्षितं हृदि एतत्संग्रहापोस्तत्रैव तैरेवोक्तां
लंबनकालजनशरांतरमस्पष्टं स्वल्पत्वेनोपदिश्यते। स्पष्टैव स्याद्यथा चंद्रस्य शरेण संस्कृ

स· भानोर्दृक्क्षेपधनुः साध्यास्तस्यां नरा नतिस्तस्मात् स्यादेहु ता स्वस्वपरान्तरस्मांतरे तोन्नेपि·
स्मात्·न स्मान्नेदं पूर्वैरकैः शाघे स्तथा कृतं कर्म· अत्रात्मप्रति नासोवामपोदितः किं जएनतिस्त
५१२ स्मात्· नहितोस्वस्वपरान्तरत्वान्नवस्यांतरे ताननेपेस्मात्· तस्मान्नेदं पूर्वैरकैः शाघे स्तथा कृतंक
र्म· अत्रात्मप्रति नासोवामपोदितः किं जाद्धितोधनेनति· इदं दूषयति· यदं लिति नास्करोत्यावधी
413 रयोः अत्र समाधाने गोले युक्तिं नाहं पश्यामि· गोलयुक्तिसिद्धं समाधानामिदं नेत्यर्थः अथ
मसमाधाने गोलयुक्त्यभावे विद्धितो यत्समाधानेचं दृश्वरसंबंधेनान्यपक्षान्तरे काञ्चगोलयु राम:
क्तिसिद्धत्वमेवास्यतो हेतुमाह यतइति· क्रांतिवृत्ताद्विक्षेपवृत्ते· शरतुल्यांतरेण होरात्रवृ
त्तरीत्या· यथा विषुवद्वृत्तात्क्रांत्यंतरेण सर्वतो लघून्यहोरात्रवृत्तानि तद्वदित्यर्थः गोलेनैवा
स्ति पेन दृक्क्षेपमंडलेन त्रिभोनलग्नस्थानाद्विक्षेपवृत्तेकदेशाग्रं दृश्वरेतां नतिः स्यादिति

चंद्रशरेणोत्क्रमं दृक्क्षेपवदुपपन्नः किं तु यथा विषुवद्धनात्मकानि नतांशानि वर्जन्त यथा कानि वृत्ताद्वि
क्षेपहन्नमतो दृक्क्षेपमंडले त्रिभोनलग्नच्छायानाद्यं द्युविक्षेपांतरेण विक्षेपहन्नं नैवानेन चं
द्रभास्संस्कारेण च दृक्क्षेपः स्फुटः अत एव साध्या लम्बनान्तरनतिसंस्कारादिति भास्कराचा
र्यैरेव सम्यगुक्तं तस्माच्चं दृक्क्षेपस्यानिर्वचनत्वादिदं चंद्रनतिसाधनमयुक्तमेव स्यात् अ
थ स्वमतेन दृक्क्षेपानयनार्थं यथमं गोलेन त्वत्र दृक्क्षेपगतिः अत्र भानि विलग्नषड्भयुतलग्ना
त्याप्रदेशाद्यपेक्षांत्याद्यो वलयेभ्यः धं युवलयप्रोतं तमेव यच्च वलं तत्स्थं शशिबिंबकेंद्रगामि दृ
क्क्षेपहन्नेनतं खाद्यंतं लिहपेलवाग्रीवाजातं दृक्क्षेपकः इति अत्र प्रसाधनम्
हृतचं द्रविवानुहृद्गन्तृकपजीव्य दृक्क्षेपविषये मम आभाति गोले तत्त्वबुध्यसमन्तदोषात्
विषयं भवति तत्र यथा आभाति अन्यनेन चंद्रचिह्नाभिप्रायिकं तत्याकृपया मे तु पर्यवेक्षमाणे मतमेव

४१४ 414

सम्यक्। प्रत्यक्षचंद्रबिंबनुरोधेन गतिविन्यासत्वेन दिति भावः। तदाह वियदिति। क्रांतिवृत्ते भगार्भ
क्षितिज वृत्त पूर्वापर भागो कर्द्देशालग्ने। तत्स्थानद्वेप यतः सुवृत्ते भ्रमपर्वचलं प्रोतमवेन। ततः द्द
दृग्वलंवृत्तं। चंद्रबिंबकेंद्र सक्तेर्दृक्क्षेपवृत्ते। त्रिभोनलग्नापदाहृत्ते प्रत्रलग्नं। ततः तत्स्थान
मारभ्येत्यर्थः खाद्वितं खमध्यपर्यंतं। दृक् दृक्क्षेपवृत्ते पंशा लेषांत्याचं दृग्दृक्क्षेपः। तेषामंशा
नां ज्ञानं कथं स्यादतो शविशेषणमाह लग्नेन नादिति वक्ष्यमाणानलग्ननविधिनोत्पन्नादित्यर्थः
२४ तत्र चंद्रदृक्क्षेपं ज्ञानां थेस्र्यदृक्क्षेपांशानां संस्कार्यो यंचार विशेषं श्लोकाभ्यामाह एकः
मत्रयोत्सृगुणावर्गात्। शशीषन्यका क्रांतिविहीनतः। पदे। तेन लग्नरहितेंदुकोटिजल्यान्त्रिरा
शिगुणासंगुणात्ददता २५ योलच्चवर्गोन्त्रिगुणोत्सृवर्गौनदंनराम्लसमनेन भक्ता। त्रिज्याश
रज्याहतिरन्नलच्चचापमवेत्संस्कारणाय मेतदिति। त्रिज्यावर्गान्नवंद्रविक्षेपज्यावर्गे ताही

नाम्नलंबात्स्वलंबोनघ्नं द्रस्य भुजघ्नात्कोटिघ्नस्याउत्पन्नाज्या त्रिभज्यया संगुणा तेन पूर्वी
नीतेनमूलेन भक्ताफलस्य धनुर्भागाद्यं यत्स्यात्तेन नतं चं द्रग्गणादुत्पन्न शंक्वादिकेन नतेंशानता
श्यानां संस्कारः कार्यस्तज्ज्याचं द्रद्दक्क्षेपहृत्स्यर्थः तथ्याच त्रिभोनलग्नस्य द्विधि द्विनिपूर्वोक्तं पा
टिभाषिकं कनन्नहलसुप्राप्तिमत्तपो नार्थ्यकमिति स्पष्टीकृतं २८ लाघवेनैतदेवद्दगमाणामत्र
स्पष्टयामिति· त्रिज्याशरज्याहतिं गहीनशीतांसुहोर्मीविहृता मचाकं स्फुटं भवेत्संस्कारला
र्थमस्यसुवासनास्पष्टतरा मरीचौ विनि· त्रिज्याशरज्ययोरभिहतिर्लग्नोनचं द्रस्य भुजज्यया
भक्ता फलस्य धनुष्कं द्रग्गणादिकं त्रिभोनलग्ननतांशानां संस्कार्यं स्यात्तन्नन्वेवं पूर्वोक्तागत
मतं व्यर्थमित्यत आह स्फुटमिति· सूक्ष्मासन्नं तथ्याच्चातिसूक्ष्मापेक्षया पूर्वोक्तं सुलाघ्र्व
त्वेनद्दविमावः· अस्याप्रमाणत्वं निरस्यति· अस्येति· चंद्रशरोत्पन्नस्य संस्कारपदार्थस्यानं

८९५ 415
स्य॰ स्फुवासना॰ अत्रानपनोपपत्तिः मत्कृतेसिद्धांतशिरोमणेर्मरीचौ॰ अत्यंतमसि यत्क्रांतिः॰ अस्मि
न्यंचेतद्दिनिहयगांवि स्तारमयानं॰ तथाचोपपत्तिः सिद्धस्यनाप्राग्मालयमितिमाव॰ तद्दृक्कोपपत्तेः
सारस्फुवेदृक्कर्मक्षेपस्तहयस्यप्राग्दर्शितत्वात्क्रांतिवृत्तस्थित्रिमीनलग्नस्थानात्क्रान्तासन्नलग्नप्रो
तचलवृत्ते दृक्क्षेपवृत्तं संपातयं पतयोर्दृक्कर्मक्षेपवृत्तेभागाध्वं दृशागाधिकोपिवं दृशारदि क्रांतिभो
नलग्ननतांशोधुसंस्कृतं॰ कापदृतिससाध्यः॰ सतुक्रांतिवृत्ते विषुववृत्तेमहविंवकें दृस्तकाव
गासन्नलग्नप्रोतचलवृत्ते क्रांतिवृत्ते शरं क्रांतिवृत्तात्तियादित संस्कारयोग्यदृक्कर्मयवृत्ते मांग एगः
यमेकांतिप्रकल्पकल्पितक्रांतिवृत्तेगवदूविंवकेंद्रलग्नासन्नलग्नान्यनराससन्नपोरंतरानंभुज
प्रकल्प्येषतुजमयामौष्ठयाराज्यानुत्यक्रांतिज्यानदालग्नासन्नलग्नान्यतरस्थानदृक्कर्मयवृ
त्तान्तरस्थितकल्पितक्रांतिवृत्तप्रदेशस्थितनववंशज्याहपत्रिज्ययाकोज्यनुपातलब्धपमेका

निज्यापाम्नापहृतं परमयेनक्रांतिस्थितक्रांतिवृत्तस्थेष्टभुजज्यास्थानाभावादनुचिंतनयांविकीठ
द्दिएपूर्वंतजकोटिजीवात्रिज्यागुणाःस्वद्दिनज्यापाम्नाहृतिसिद्धांतशिरोमणौफलकवेपरिलेन
तद्द्वानातःतथाहिःपपाकादद्दिएपूर्वंतजकोटिजीवाःक्रांतिवृत्तस्थोःस्वघएत्रवृत्तज्यासा
र्द्धप्रमाणेनघएत्रवृत्तेजीवास्ताउत्कानपातेनघएत्रवृत्तेक्रांतिवृत्तज्यासार्द्धरूपत्रिज्याप्र
माणेनकृतास्तथापमकृतेपिकल्पितविषुववृत्तस्थलग्नसमहविद्धीनरभुजकोटिज्याक
ल्पितविषुववृत्तेकल्पितक्रांतिवृत्तज्यासार्द्धरूपत्रिज्याप्रमाणेनःसाधारज्यारूपक्रांतिज्याम
र्गोनत्रिज्यावर्गपदरूपद्युज्याप्रमाणेनपरिणताकल्पितविषुववृत्तेनद्युज्याव्यासार्द्धप्रमा
णेनसिद्धासेत्रिज्यापरिणताकल्पितक्रांतिवृत्तेग्रहबिंबकेंद्रकल्पितक्रांतिवृत्तद्युक्षेप
वृत्तसंपातयोरंतरभुजज्याःतेनप्रथमश्लोकोक्तमुपपन्नंःतद्वर्गोनत्रिज्यावर्गमूलंतावन्महविं

४१६ 416

वर्के द्युगतभुजज्याकास्पतक्रांतिवृत्तेऽयनपातपूर्वानुपातेन परमक्रांतिज्या या धनुर्दक्षेपवृत्तभागग
तिद्वितीयश्लोकोक्तसुपपन्नं द्वितीयानयनोपपत्तिस्तु विषुवद्वृत्तक्रांतिः क्रांतिवृत्तस्थग्रहभोगे
न साधिता न तथा क्रांतिवृत्तात् छराशे पवृत्तस्थग्रहभोगप्रमाणेन साध्योन्यथा क्रांतिसाधनस्याधि
षवद्वृत्तस्थग्रहभोगप्रमाणेन साध्योन्यथा क्रांतिसाधनस्य विषुवद्वृत्तस्थग्रहभोगप्रमाणेन
साधनापत्तेः अतोयथा क्षिपागोरवान्तदुपेक्षया लाघवात् क्रांतिवृत्तस्थग्रहभोगेनैव शरसा रामः
धनमंगीकृतं तथात्रापि वस्तुतः क्रांतिवृत्तस्थलग्नग्रहचिह्नांतरज्यैवोक्तानुपातेन दक्षे
पवृत्तस्थं इमानीतंस्थूलं कल्पितक्रांतिवृत्तस्थभुजज्यायाअयनह्रासान् पद्विचराशीनां क्रांति
वृत्तस्थत्वात् तस्मात् ग्रहप्रमाणेन यथा क्रांत्यादिसाधने समुचितं न विक्षेपवृत्तस्थग
हभोगादिनाअन्यथा शरलंबनादे विक्षेपवृत्तस्थग्रहभोगात् साधनापत्तेस्तदतु द्वितीया

नयनमेव पर्वेगंतं यरीत्यानि सूक्ष्मगतिानेस्थूलात्प्रसंगादिति ध्येयं २७ अथ स्पर्शेग्रहणोक्ति
पोपपत्तिः स्पर्शात्समाहमध्यग्रहणे हस्ति चंद्रवालोनेनैकभिन्नाध्यकपाक्रमेणः पुनोविधु
न्तः स्पृष्टवाता एव संस्कारादिक्षेरविसंग्रहार्थमिति॰ पर्वीसहकृत्साधितमध्यग्रहणकाले
चंद्रस्पर्शेः पर्वेरीत्यायः स्यान्तएकभिन्नदिक्षपानन्याक्रमेणा पुतौं तदितश्च स्पर्शशरःताव
कालान्तरत्वात् संस्काररीत्या संस्कारनिषेधः संस्कारादिकः पोगेपर्वेशरादिकं अन्तरेशरशेष
शरादिकं न तिथिशेषेन तिथिग्रीत्यर्थः स्पर्शग्रहणागतिान क्रियानिमित्तं स्यात्॰ अत्रोपपत्तिः आ
येमते भूपृष्ठस्थत्वाच्चंद्रविहस्यानन्यंतरेणापाम्योऽन्तरेपोनेन त्वाच्चंद्रविहस्य चंद्रविंबकेंद्रस्प
शांतरेणासत्वान्नसंस्कारे चंद्रगोलेभूपृष्ठस्थत्वाच्चंद्रविंबकेंद्रपर्यंतं स्पर्शशरात्मकं पाम्योत्त
रांतरं स्पर्शचंद्रयोर्द्दर्शनयोग्यं॰ ग्रहणमध्यमतेनु चंद्रगोले स्पर्शकांतिवृत्तस्थभोगागतम्भूव

५२७

417

ष्ठसूत्रस्थानं चंद्रबिंबकेंद्रगतभूगर्भसूत्रस्पर्शलोहगोलस्थानं गतभूपृष्ठसूत्रस्थानं चंद्र
गोले· तयोः स्थानयोरंतरस्य चंद्राकाशगोलस्थस्य याम्योत्तरस्य स्पष्टशरेणैव स्पष्टनत्यर्थं
नतिसंस्कारोपपन्नो प्रतिपादनादिति व्यक्तोपपत्तिर्निरूपितैव ८८ अथास्य शरस्य स्पष्टं
त्वसूर्यचंद्रयोर्बिंबैक्यविवेकरीत्या प्रसाध्यं चंद्रग्रहणगणितानोक्तिवद्भासंछिन्नर्द्धमहीर्द्धे
कवालंकार्य इत्याह चंद्रग्रहणोक्तापमविधिप्रसाध्यः स्पष्टस्तात्कालिक इति तत्र स्फुटे च· एवम्भूतः खेऽशो
विहितं पुरणवत्समकृद्विधेयेस्थितिमर्द्धखंडे इति· चंद्रग्रहणोक्तं प्रत्यांतर्गतविधिनिरूपणेन· एते एम:
न्नमन्याक्रमजीवयोरित्यादिना स्वरूपं· प्रतिपादितो नतिसंस्कृतः शरः स्पष्टः साध्यः नतिसं
स्कृतस्यैवाग्रस्पष्टत्वात्पूर्वप्रकारेणास्य चेन साध्य इत्याशंकापाः निवारकोपि पादः· तेन स्पष्टः
स्पष्टो नित्य एव साध्य इत्यर्थः· द्वितीयस्पष्टत्वमर्द्धज्याकारस्य संपूर्णज्याकारत्वे स्वत एवाने

ता सूर्ये चंद्रयोर्बिंबं विनिप्रग्रस्ताधिकारोन्के चंद्रग्रहणोत्मा· बिंब स्थालि प्रायुग मागतीवेत्यादिश्लो
केन स्पष्टेसाधेः चः समुच्चये· अत्रस्य ष्टत्वं बिंब स्य स्या साकारत्वं एभ्यः अतिस्पष्टशास्त्रे
चंद्रस्पष्टविवेभ्यः चंद्रग्रहणोत्मा· संछाद्यसंछादकबिंबयोगखंमित्यादिना· सूर्यस्य ग्रासो विधि
पः पुनर्वतः· चंद्रग्रहणोत्मा· मानैक्यखंडस्यत्यादिसार्द्धश्लोकेन· मानांतराद्धस्येत्यादिसार्द्ध
श्लोकेन च· स्थितिमर्द्धयोः खंडे क्रमेणकार्यैपथ्यासंभवं· परं तु सकृदेकवारं· तिथ्यंतकालादि
त्यादिश्लोकाभ्यांनासकृत्साध्येः अत्रानयोस्पष्टत्यर्थोऽथ वक्ष्म राग्रामरात्रेवासकृत्साधनाव
श्यकत्वात्· दर्शस्पर्शकालज्ञानमाह स्थित्यर्द्धोनात्तितो लेवनं यन्न कालस्य ष्टवारोप्य
वेन· स्थित्यर्द्धेनामांत तुनेधनं तत्कालीनस्पष्टस्पर्शकालो सकृत्स्यादिति· स्थित्यर्द्धोनादर्शी
तान्यदैवीत्यापलंबनं नतु· स्थित्यर्द्धहीनदर्शांतकालिकस्पष्टतरशरात्स्यत्तेः नप्रागुक्त

रीत्या स्थित्यर्द्धेन हीने दर्शांते धनमृणं वा यथोक्तं कार्यं स्पर्शकालः एवं स्वनया रीत्या स्पर्शकालि
६१८ कं लंबनं स्पर्शकालिकस्पष्टतरशरोत्पन्नेन स्थित्यर्द्धेन हीने दर्शांतकाले धनर्णं कार्यमिति ह्यपवा
श्रसकृत् स्पर्शकालः सूक्ष्मः स्यात् अत्रोपपत्तिः स्थित्यर्द्धोनमध्यग्रहणकालात् स्पर्शकालस्ता
418 त्र स्पर्शमध्यग्रहणकालिकयोर्लंबनयोर्भेदान्मध्यग्रहणकालिकलंबनसंस्कारसिद्धः स्प
र्शकालिकलंबनसंस्कारस्य सूक्ष्मत्वासिद्धेश्च प्रथमं स्पर्शकालाज्ञानात् स्थित्यर्द्धोनात् दर्शांत
कालो लंबनासंस्कृतः स्पर्शकालः स्थूलः कल्पितस्तात्कालिकं लंबनेन पूर्वलंबनासंस्कृतस्पर्श एमः
कालस्यापि स्पर्शकालिकस्पष्टतरशरोत्पन्नस्थित्यर्द्धाभावात् स्थूलत्वेनानं स्पर्शकालमुपेक्ष्य स्पर्शका
लिकस्पष्टतरशरोत्पन्नस्थित्यर्द्धेन दर्शांतकाले लंबनासंस्कृतस्पर्शकाले ह्रपे संस्कृतं सूक्ष्मा
सन्नः स्पर्शकालसन्नतउक्तरीत्यामुहुः सूक्ष्मः स्पर्शकालः स्यात् ६० अथोक्तरीतिं सूक्ष्ममो

क्षसंमीलनोन्मीलनकालज्ञानार्थमतिदिश्यं स्पर्शमिप्रापिके स्थित्यर्द्धमर्द्धोर्द्धश्चाह स्थित्यर्द्धा
धिकदर्शनात्भवति पः प्रागुक्तरीत्या मुहुर्मोक्षः कालदृढायमर्द्धज्ञदलेनैवं मुहुः सः स्फुटेदर्शी
तात्सुगमोपपत्तिसहिते संमीलनोन्मीलनेतन्मध्यमहकालजांतरमिते स्थित्यर्द्धमर्द्धोर्द्धकेद
ति स्थित्यर्द्धमुक्तदर्शांतिकालात् पूर्वोक्तरीत्या लंबनं स्वकालजस्पष्टतरणैरोमृहन स्थित्यर्द्धा
धिकदर्शांतकाले घनं रोकांपर्प्रामोक्षकालइति एषपा मुहुर्पः कालः स्थिरः सः दृहस्पर्शग्रहणोमा
क्षः कालः सूक्ष्मः अनंतरं मर्द्धार्द्धेन एव हीनयुतात् दर्शांतकालात् प्रागुक्तरीत्या ग्रंत्येकम
सकृत्वाल्लोपोनपोः स्फुटे स्पर्शग्रहणोमोक्षः क्षमे संमीलनोन्मीलने लनन्तज्ञोपपत्तिर्नोक्तेति
कथमुक्तरीतेः प्रमातंपक्षे पमित्यात्यं कापाउनन्मेतद्विशेषणं कथनव्याजादाह सुगमोपप
त्तिसहिते इति सुगमास्वतोत्तेपापोपपत्ति स्तपायुक्ते एते एतद्विशेषणमुपलक्षणात्स्पर्श

मोक्षकालयोरप्यभिन्नत्वेति निर्णयादिति ध्येयं । तथा चोपपन्नं निरूपणं सुगमत्वादुपेक्षितमिति भा
४१९ 519 वः । ततः स्पर्शमोक्षयोः संमीलनोन्मीलने वा । मध्यग्रहणं च न योर्यौ कालौ तन्मध्यं जातमंतरं । तन्मध्या
तोऽर्द्धमेणाच्छिन्नार्द्धं मध्यार्द्धे द्वे भवतः एतदुक्तं भवति । स्पर्शमध्यग्रहकालयोरंतरकालः स्पर्श
च्छिन्नार्द्धं । मोक्षमध्यग्रहकालयोरंतरकालो मोक्षच्छिन्नार्द्धं संमीलनमध्यग्रहणकालयोरंतरका
लः स्पर्शमर्द्धार्द्धं उन्मीलनमध्यग्रहणकालयोरंतरकालो मोक्षमर्द्धार्द्धमिति ॥ २१ ॥ अथ मौक्षमा
सन्नानायनीयमुक्तेभिशोधमाहुः स्पर्शग्रहस्पर्शयोरन्वेनच्छिन्नार्द्धं केनाभिहतो भुजः स्पर्शम तमः
ध्यविश्लेषककहयस्पर्शेच्छिन्नार्द्धकालः स्फुटवाहुरन्वेति । अत्र स्पर्शग्रहणोपपक्षकालिकग्रासा
नयने यथोक्तं द्युग्रहणोत्क्रान्तापो भुजः स्यात् । स भुजः स्पर्शग्रहणीयानिमस्पष्टतरशरास्त
न्नेनांतिमस्वच्छिन्नार्द्धेन गुणितः ततः ग्रहीतच्छिन्नार्द्धेन हृतः स्पर्शमोक्षान्यतमे मध्यगतं ग्रहणका

त्वयोरंतरक्षयोयो कालस्तस्याल्लकं पलसर्पगतहारिणीय स्छित्यर्धेन न मतक फलं स्फुट वोहुः सर्पगह
रीणि पाश्री घगतासान यनो पजी व्योभुजहन्त्यर्थः ननु पर्वाणितोभुजजत्हसु युनंः अत्रोप पत्निः तन्न
ध्यांनरेकप्रत्यक्ष स्छित्यर्धीन गेनेय कालाभुजः प्रत्यक्षा स्छित्यनुहृध्दं गतासन्न क रांनिरहपः
करांतरं नुभुजाधीनं भुजतन्त्र—त्रानुरोधाधाद्गतिनागा स्छित्यर्धानुहृत्य एव। कथमन्यथाश
रको घा स्छित्यर्धे यजी व्योभुज श्वानातः संगच्छते। नन्व हृयोः स्छित्यर्धे यो तत्स्य मितिवाथं।
स्पर्शमोक्षान्तरकालमध्यगहताकालिकलंवनयोयो गांतरान्यतरेण हृयोः स्छित्यर्धयोः
संहांतरित्वात् नहि स्फेत्रं लंबनसंबन्धे ननतदेतरानापत्तिः स्पनकप्रत्यक्ष स्छित्यर्द्धप्रमाणोना
यं भुजतन्त्रदागतिनागतस्छित्यर्द्धप्रमाणोनकरथ्यतुयातेनागत स्पर्श भुजस्य सेन्त संवद्धत्वं यु
क्तमिति स्फुटपत्नं ८२ एवमभीष्टगतासान्कालानयने विशेषं श्लोकाभ्यामाह गतासान्नवकालान

४२०
420

नोपमाप्रंतन्मध्यमेदाच्छितिखंडुनिघ्रंस्फुटेषतस्वच्छितिखंडमन्कंतन्मध्यमेदच्छितिखं
डुमुद्धं ६३ कालोनवेन्नसमयस्फुटेषु नानान्तवकाज्ञानपंनोपजीव्यानः फलाघयोन्कं मुहुरे
वमत्रसः श्लोकः कालः सुगमोपपत्तिरिति। दष्ट्यासान्तेषुकालानयननिमित्तंज्वं द्रग्लग्नो
न्मागमासोंगुलाघः स्वहरेणानिघ्नलब्धं नविंवेकद्दलंस्वकर्णेः तन्मध्यकालसुजवर्गमेदान्तर
लंषडप्रघट्यैर्हतं घ्नं त्रिमन्यपानन्दनुरल्प सर्वैर्भिघ्नंजंवांधांतरत्हद्दित्यनेनयदाप्रंफलं एमः
ततः तन्मध्यकालांतरहृद्यप्रत्यक्षच्छित्यर्द्धनगुणानं स्वयन्नरशेतत्यत्रांतिमच्छित्यर्द्धेन
मन्कं फलं। तन्मध्यकालांतरहृद्यप्रत्याक्षच्छित्यर्द्धोध्यर्द्धं कालः स्यात्। तन्कालिकस्वघतर
घरजातातः प्रागुक्तरीत्याफलातः सकाउत्तानोपन्नीव्यान्हतातः पयोन्कं तन्मध्यमे
दच्छितिखंडनिघ्नमित्याघन्कंकर्मकार्यं। एवमुक्तरीत्या वदविशेषावध्यसकृतः स्यात्।

येनहतो सूक्ष्मतरः कालः स्यात् कथं सूक्ष्मत्वं निर्णीतमित्यतः कालविशेषमाह सुगमे
ति सुगमोपपत्तिर्यस्येत्यर्थः न पाचोपपत्त्या सूक्ष्मत्वं निर्णीतमिति मा भूत् तन्त्रान्तरप्रतिपाद
ने सुगमेति हेतुम्भूतं तथा हि चेदूत होन्मफलं स्याघनरणरोत्पन्नस्थित्यर्धान्यर्द्धनगतं न
प्रत्यस्य स्थित्यर्द्धनगतं श्चतोमा। ता ना ता न स्थित्यर्द्धप्रमाणोनदक्षंलंनताप्रव्यक्तस्य भूतनमध्य
कालान्तरस्य स्थित्यर्द्धेन किमिभिनुपातेन फलं तात्कालिकस्य घनरणाणतानेन मध्यकालि
कस्य घनरणस्य ग्रहणात् अन्यत एतत्कालिकस्य घनरणस्य दुन्कटीत्या कालः सूक्ष्मा सन्नद्दस्य स
ह सूक्ष्मकालः २४ अथोक्तमहणापोः परिलेखविहयंता सहेतुकं स्पष्टिजानीते सूर्येन्दुहस्मा
नवलोकनोत्तरं नियध्वद्मगहणस्य चाह ग्रहद्वयस्य स्थितिरंशोनार्धेण तो मुहे वा विवपा
रिल्ले ख्यमिति सूर्येन्दुहणस्याश्न नवलोकनोक्तः नोपरक्तैर विमीसेनेत्यनेन दर्शनमिव

४२१ (421)

धानः ग्रहं मुनीश्वरो ग्रहणाद्यपस्पर्शानि दृष्ट्वा नोर्ध्वं॰ राज्ञः संतोषार्थं च॰ परिलेखविषयं कुर्वे
निरूपयामि ॥२४॥ तत्र ग्रासापग्रासवलनानयनोपयुक्तं नतमाह ग्रासोन्मह स्पर्शकगतं दिनार्धज्ञा
त्वा पुरावन्नतमानयेच्च॰ स्पर्शादिकाले स्वनिशोन्नतपाल्योनं स्वरात्र्यर्धमितं नतं स्यादिति॰ सूर्य
ग्रहणे सर्वे ग्रासास्पष्टं द्युग्रहणे च दृश्यासो ग्रहस्वन स्पन्स्यर्थः स्पर्शादिकाले॰ स्पर्शम
ध्यमोक्षकाले स्पु॰ दिनगतं प्रागुक्तरीत्या ज्ञात्वा॰ दिनार्धं च ज्ञात्वा पुरावन्नतं॰ त्रिप्रश्नाधिकारोक्त
प्रकारेण स्पार्द्धन्नतघटिकागतशेषकपोपेट्यं तेनोन्नितं दिनदलं नतसंज्ञकं चेत्यनेनागणको एमः
नतमानयेत् कुर्यादित्यर्थः ननु त्रिप्रश्नाधिकारे दिननतोक्तेः रात्रौ तत्काले कथं नतं कार्यमित्य
तस्त्राह स्वाहस्वनिशोन्नतपाल्योनमिति॰ स्वशब्देन ग्रास्वस्वस्वरात्र्यर्धं ग्राह्यं निशायां तत्का
लेपड्नतमेष्यत्पोमे ध्येपट्य्यंतेनोन्नितः २६ पोषंनतं स्यात्॰ दिनपदस्योपलक्षणत्वेनैतत्सि

द्वेरिति भावः॥ उपपत्तिः स्फुटदिनेशहग्ज्याप्तोन्नतघ्नस्वांतरमेहोरात्रहृत्त स्फुटं नतं नतज्या रात्रौ ग
हृतदासन्नज्याप्तोन्नतघ्नस्वमपदेशांतरमेहोरात्रहृत्तस्फुटं चोन्नतमपि रात्र्यनुरोधान्नतसंज्ञमु
क्तमित्युपपन्नं ॥२६॥ चतुर्भिः श्लोकैर्दिग्वलनं प्राचीनमतेन वदन्नवमतेन कस्मिन्नपि विशेषं च
प्रतिजानीते॥ नास्त्यगृहाग्यानन्तलोन्नस्फुटबाहुस्वदृग्ज्यहीनाख्येन मौर्विकापाः च मोत्थं दृग्ज्येन नर
तारसघ्ननताम्भाग्नो स्फुटभुजस्वमौर्वी ॥२७॥ स्वाक्षांशजीवागुणितानामचापं एव स्पष्टनतः सौ
म्यहृद्भुजांतः पात्यं दिनाद्यो दृग्जनीद्वलांतो व्यक्षोन्नतेऽयस्तमतो हि पात्यं ॥२८॥ वलनमाक्ष
मिदं तवयत्पूर्वकं खवत्तेच ए पत्न वा लनसं स्फुटं॥ भवति विंवदलैक्यगुणोन्नतन्निघ्नगुणेन
गुणोस्य फलं स्फुटं ॥२९॥ वलनसंस्फुटदिग्वलनं मतं शशिरविग्रहपास्फुटरातनैः मम
मतेगादितं तु रविग्रहे यथा ग्रिसोगहृणोप्रवदाम्यहमिति॥ नास्त्यग्रहस्याग्यापां कुतलाम्या

८२२ 422

संस्कारेणोत्पन्नो भुजोपपन्नस्य वर्गेण हीना त्रिज्याया वर्गोन मूलं नान्त्यं· षट्कुणितनत घटान्नक्रमा
गोम्यडत्पन्नमुत्रस्या भागास्तकस्यज्या· एतेन सांकाहतं खघ्न द्वलेनभक्तं स्पष्टोदिकालोत्पन्नतं
वाः स्फुटितिभा स्फुरेतस्मान्नतांशास्ते याम्ये निरीनि रुत्तेनि रस्तागिरवेदेशा क्षांशान्यपागुणिता·
नेनमूलेन भक्ता· स्याप्नलस्य धनुरणक्षं वलनं एम्न द्धमारभ्यादिनार्द्धप्यन्तं खेषकालेडत्तरदिक्कं·
दिनार्द्धमारभ्यास्तमध्यमध्ये खेषकाले दक्षिणादिक्कं· निरक्षे देशाद्दुत्तमोगो· दक्षिणाभागेत्वक्ता
द्विपरीतं·उक्त कालक्रमेण दक्षिणोत्तरे द्रष्टमाक्षवलनमंशादिकं· खेशरेतग्रन्थास्तं स्त्राद्युग्रह रामः
स्यात्तदृग्ज्याधिकारोक्तप्रकारेणायनवलनमानीयांकेन· एकदिशि योगोभिन्नदिशंतरमिति
रीत्यासंस्कृतं· स्पष्टं संस्कृतांशस्य ज्या· मानार्द्धयोगेनगुणिता· त्रिज्यया भक्ता· फलस्य धं वल
नं· वलनसंस्कृतिदिक्कं चंद्रस्य ग्रहणायो· गुणतेने प्रकारेः स्पष्टीकृतं भवतिमम मुनीश्वर

एपक्षेतुगतदिनैः पर्वान्तः स्पष्टग्रहलोनचंद्रग्रहलोंशश्चनंतरं समनंतरमित्यर्थः चंद्रग्रहलोकेन्द्र
कर्षेणाप्तःस्पष्टनवाभ्याम १०० त्रिभिः श्लोकैः प्रतिज्ञानं वदन्सद्यउपपत्तिं प्रतिजानं च शावृवाल
नोपपत्तिरयनवलनोपपत्तिरीत्यास्फुटमेत्याह सपादेन द्वकोटिज्याकाचंद्रवाणोऽक्रमज्यान
रादिरिक्रमज्याविमक्ता हते दोः परे घ्रशामौ व्याप्रचापंलवाद्यं शरीरपंमवेद्वालनंततः १पाता
यच्चंद्रायनदिक्कृतेषां शरायनाख्योऽस्फुटवालनानां संस्कारमानन्त्यक्रपाविनिघ्नमानैःसंस्कं
त्रिमजीवयाप्तं २ संस्कारदिक्कोवलनंस्फुटंस्यात्तत्रोपपत्तिं क्रमणयुपांप्रवक्ति तत्राद्यचंद्राय
नवालनोक्तरीत्यैववोध्याः शरवालनस्येति यातयुक्तचंद्रस्यकोटिज्या चंद्रस्यपरमयारंश
ज्यापायुतितात्चंद्रस्यपूर्वागतास्यशरस्योक्रमज्यपाहीनत्रिज्यया भक्ताः फलस्य धनुर्भोगा
घंशरीयंवालनमानं स्यात् तत्र शारवलनां यातयुक्तचंद्रस्यायानदिक्कं च स्यात् तेषामा

नीतानां व्यास्यपनाशोत्पन्नवलनोक्तानां। संस्कारेणापेक्षितेषां त्र्यपमाने मस्तं उङ्गुलिने। किमयपा
६२३ नक्रं संस्कारदिक्क्रमस्फुटं स्यात्। उपपत्तिनिरूपणं प्रतिजानीते। अन्न वलनविषयोपायमुपपत्ति
प्रकर्षेणावयाभिताहेश्नोत्। सावधानतया त्वं शृणु। तत्र उपपत्तौ निरूपणीये। अयिशशाङ्का
423 स्तिनयावलन स्यांपपत्तिकथने स्त्रावएके इत्यर्थः। चंद्रस्यायनवलनोपपत्तिकथयति त्या। ए
वकारादन्यरीतिर्व्यवहासः। शरवलनकर्मणा उपपत्तिर्ज्ञेया। तथा हि। विषुवद्वृत्तप्राच्यादिदि एतः
क्। क्रांतिवृत्तप्राच्यादिदिग्भ्यावर्तनांतरेणावलितदायनं वलनं तस्य परमत्वे विषुवक्रांतिवृत्त
संपातयोरसन्निवेषनसंख्यारभावस्तथा क्रांतिवृत्तप्राच्यादिदिक्कोपावर्तनांतरेण विक्षेप
वृत्तप्राच्यादिदिक्क्रमवर्तितच्छरवलनं न ह्यविंवस्य विक्षेपवृत्तस्य छत्वात्। अन्यथापन्नवल
नानुपपत्तिः। तत्परत्वं विक्षेपवृत्तक्रांतिवृत्तसंपातयो स्वल्पमांतरे सपातमहायनसंधोन

द्गा वः श्रुतस्तद्धि ज्यासंपातस्य हृक्कोटिज्यापात्रिज्यानुसपापरमशङ्क्वाज्यानुस्वं वलनं तदा
भीष्टपासंपातस्य हृक्कोटिज्यापाक्रिमित्य भीष्टपा स्वलनज्याक्रं तिवृत्तानुकारशरेन्यन्ने
ऐन वृत्तेनःशङ्क्वावर्गोनात्रिज्यावर्गान्मूलेन व्यासार्द्धेन दृश्यवलनं भवति त्रिज्याव्यासार्द्धवृत्ते
किमिति विक्षेपवृत्ते सवर्द्धं पघ पिपिक्षेपवृत्तस्य गृहभोगेनैतत्सानपं समुचितं न घायित न
शानां क्रान्तिवृत्तस्य त्वेन तत्स्थगृहभोगादेव तदुपपत्तेः अन्यथा क्रान्तिवृत्तस्य गृहभोगाछरसाधनस्या
नुपपत्तेः ३ अथाक्षवलनोपपत्त्यर्थं समाव्यमाह सर्वतः समवृत्ताच्चपाम्योदक्कुजं गमे घस्मिर्य
गात स्वत्राग्रां घोगः समसंज्ञकः दृक्क्षिसमवृत्तान्सर्वग्रहेभ्यो स्यः दक्षिणोत्तरक्षितिजवृत्तपोः संपातः उत्त
पत्र निर्यगाततन्नाकाश स्वत्रांगतायः योगः स समाख्यः समवृत्तसंबंधात् समवृत्तं दक्षिणोत्तरस्थौ
नं समसंज्ञकमित्यर्थः ४ सार्द्धश्लोकेनाक्षवलनोक्तरूपं गोलेप्रदर्शयति समध्रुवप्रोतवृत्तेनेपेश्लथ

तयाः सुधीः कस्माद्वृत्ते स्वखेटोद्भूतस्वछेला त्वेवां क्रमाक्रमयोः ५ तद्वृत्तांतरकेंद्रं विंधायास्य स्वजंबस्यतं दिग्ज्ञ
४२४ मिति समयोः प्रोतं वृत्तं ध्रुवयोः तं हातं तेद्वृत्ते गोले भूपृष्ठेन परिभ्राम्य कस्माद्वृत्ते स्वखेटचि
ह्नप्रति सुधीः नयेत् चिह्न स्वखे भूपृष्ठवृत्ते संपातस्वछेला त्वेवां क्रमाक्रमयोः नव त्यंतरितस्वछोनयोर्न
424 योः भूपृष्ठवृत्तयो स्मिर्विणांतरं अपक्षोत्पन्नं वलनं दिक्ष्वां विं घानं जानीयात् ६ र्मिर्ति वलनं तयोरन्योन्य
त्योरेव यदंतरं तुल्यमेव पूर्वापरयोः पूर्वादिशां नियतत्वात् ए तद्व्याख्यामेव सार्द्धश्लोकाभ्यां एमः
पूर्वापरयो वलनस्व ह पंप्र दर्शयन्न वलन द्विगुपपत्तिमाह अथ वा परितः खेटचिह्नात् त्वा कांशकेन
सेतद्द्वित्रिज्यावृत्तं कुजे तास्मिन् विषुवत्समवृत्तयोः अंतरं वासजं सौम्ययाम्यं विषुवमंडलं ७ स
मवृत्ताद्वृत्तमत्र पूर्वापरकपालयोः अतः पूर्वापरे ते सौम्ययाम्यं क्रमाद्वेदितिः सहमोगाविहू
मारभ्य समंतात् नवत्यंशस्वखेत्रिज्यावृत्तं कार्यं खेमसंकुषात् तस्मिन्वृत्ते नगदहस्मितिं ना खे

विषवद्वृत्तसमवृत्तयोः अंतरालं वलनं च पूर्वोक्तेन समुत्पाद्य पार्थकं अत्र वलनस्थाने पूर्वभा
गे पूर्वापरकपालयोः क्रमेण सममण्डलाद्विषुववृत्तं उत्तरं दक्षिणं भवति एवं पश्चिमस्थाने स
मवृत्ताद्विषुववृत्तं दक्षिणोत्तरं दिक्षिणोत्तरदिग्भिः सुलभं यतस्तु पूर्वस्थानादुत्तरदक्षिणदिशोः क्रमेणास
मस्थाने नष्टे तत्वात् पश्चिमभागात् क्रमेणोत्तरदक्षिणदिशोर्दक्षिणोत्तरामिमुखत्वेनव
लनत्वात् एवमुत्तरदिक्कं प्राक्पश्चिमपूर्वयोः क्रमेणोत्तरदक्षिणदिक्कं दक्षिणदिक्कोऽपि पूर्व
पश्चिमयोरुत्तरदक्षिणदिक्कं अतः कारणान्नत्वोऽप्यनेन क्रमादुत्तरदक्षिणं वलनं भवतीति
पूर्वोक्तमुपपन्नं ॥ नन्वेतावता तत्स्थानपतनोपक्रान्त्यंतद्ध्रुवक्षमाणां च प्रतिजानीते समाख्ये
के द्राक्क्षांशेऽपि तदक्षांशमंडलं तत्र ध्रुवात् समप्रोतं वलवृत्तपदं यत्केंद्रं तज्ज्यातत्स्वबलन
ज्यामहद्घटकाहृतो न दक्षिणतिज्यावृत्तानुकारितयांजीवया २० यदि एवमात्मजेनात्स्यादृष्य

८२२ 425 स्पष्टनिहत्यते इति प्रागुक्तसमस्वरूपके द्रमारभ्योमोले क्षांशेः न्यस्यमानहृतत्वा सार्द्धमितज्यापा
धनुर्मौर्गिहये र्यद्वृत्तसुमपञः न द्वृत्त द्यंश्च क्षांशसंचं हृतंः न त्रंः स्त्र क्षांश हृतेः ध्रुवस्थानमार
भ्य समद्वयप्रोतंभ्रमणवलवृत्तं गहृचिहृसक्तं येरंशोः स्यात्तेषां मंशानां श्च स्तज्याहृपयासार्द्ध
स्तत्राद्क्षांशाहृत्तपूर्वोक्तचलहृत्तसंपातपर्यंतंतिर्यक्सूत्रमर्द्धज्याः तत्र खदेशोः ज्या क्षवलन
ज्याः गहृचिहृघज्याहृतेभवतिः घज्याप्रमाणेन स्यादित्यर्थः ननु यत्राक्षवलनज्याज्यादर्शि
तानत्राग्रहसंबंधाभावात्कथमाक्षवलनज्याग्रनज्याक्षज्यापरिणामं तत्रखहृपापिग्रहघज्या गमः
प्रमाणेन कथं सिद्धमतो ग्रहघज्यका हृतेर्द्धि योर्यणामाहृगतहृक्षितिजहृत्तानकारिरापामि
तिः गहृचिहृाद्ध्रुवप्रोतहृत्ते ध्रुवपर्यंत घज्याचापांशकास्तेर्यहृचिहृस्थानात्सर्वतोपद्भंजन
देकतरासन्नध्रुव सक्तंः गहृचिहृक्षितिजद्वृत्तानुकारिन क्षितिजः ध्रुवस्थानात्समप्रोत

वृन्ते परं तरे णालग्रंतरं शास्त्रानस्मिन्न्व होत्रे हृत्ते समे हृत्ते श्च्रा स्ववलन स्वरूपा नि ष्यन्ते निता।
न्यपो र्थः श्च्रतएवत्रि भज्मपापरि णामाद्व हृ वि हृस्मि निज हृत्ते घ्र वसमद्व प प्रोन हृ त्त पोरं नए
सप्र रं शास्त्रा स्त्रक्षव ललनज्या स्मातमतया चो होएत्र हृ त्त स्छ्नननज्मा त्रिन्मा नु हृद्धा थ स्वहृत्तपरि
णाना· न नास्मन्मपो घोत लिज्पा मन्न रनिस्वरूपा स्ववलनज्मा हृएत्र हृत्तेना दृशोघ्रज्मा प्रमा णाने
पं नरान्निन्मा घ मोरोन केश्मनु पानेन त्रिन्मपाः समगुणाहृ रपोनो शार स्वननत्मपा घो नोगन हृघं
न्माभन्नऋ रत्मस्वव लनज्माग्नहृ स्मितिज हृत्त स्छा सिद्धन्फ पपन्वमानपनमिति भावः नन्वनपोपन्नो
न्नानपनंतथा य्यनु प पन्नं उपपन्नि सिद्धग्न हृघ न्मान्मक हर स्मानपनेनु न्नेः किंच· समकोलकपोः
प्रोतंतथापाम्मोन्नरं चलं· एतत्वेपपरिन्यस्नेपेंरपोः स्वाद्धितोनंत सम वृत्ते क्ष्म वृन्ने चतेरेवस्मा
लतं घ्रवान्नः समहृमनती पाज्मा स्वज्मापरिणाना स्वजं· घ्रज्मागनेव लनंप्राग्वत्रिन्मानेपरिणा

८२६ 426

न्यतेउपपन्ना नया सम्यक्समवृत्तनतांशज्याभिर्मिलितसिद्धान्ता तत्रतो गोलाध्याये ग्रहणावासनाधिका
रे भास्कराचार्यो ज्ञा·समवृत्तेनाग्रहृविंबसक्तेसमप्रोत हृत्तचलपत्रलोक्योघ्र दृशौलेग्नेन दृश्यज्यासमवृत्त
नतांशज्या·द्युगमक्षवृत्ते क्षज्यापायरिणाना ध्रुवान्समप्रोतवृत्तनतंद्योरेवलग्नमत स्त दृश्यज्या·वल
नज्या घज्यायेकयम होरात्रवृत्तस्थानतज्याक्षज्यापरिणानान दृग्यामवितम हैनि·स्वहोरात्रव
त्तस्यसमवृत्तानुकारत्वाभावात्·अन एवं दृग्ग्रहणाधिकारे खांका हन्तं खघ दलेन भक्तं स्पर्श
दिका·लांक्षु नतं सवा स्तुः तेषां कमज्या पलसिंजिनी घ्नी कर्णो·पालच्च फलस्यचापं·प्रजाप एमः
तेप्रागपरेनते कमात्·दृग्ज्यमांशा वलनं पलोनवमि निदिनार्धतस्मनतघटी कि·समवृत्तनवति
नतांशज्या स्तेहृषनतघटीभिकेद्दत्तनुपातेन समवृत्तस्थनतांशज्या स्तेषां ज्यानतज्यातयोर्न्याहित
मस्यात्पूर्वोक्तान्सक्ष्ममपि न पुनः स्वहोरात्रसमवत्तयोरेकसंबंधाभावेन नतान्समवृत्तन

नांशसिद्धोमानामावादिस्पनउन्नानपनोपपत्तिप्रतिजानीते· अथेत्किपूर्वोपपत्तिसिद्धमासव
लनानयनंनोपपन्नमाशंकसेद्ध्यर्थः नहिःस्वषं· नहानयनंपथ्योपपन्न स्यान्नयेत्यर्थः निहण
ने·पूर्वोपपत्त्यभिप्रायानिहयणामुच्यते अत्र पूर्वोक्तघत्र्यापाः स्वाभिमतघत्र्यान्वेन विहृतत्व
सिद्धेरितिनाकःप्रतिज्ञाननिहयणार्थे साद्धचतुर्भिः श्लोकैः समवृत्तनतज्यानुपपत्तिसिद्धां
प्रथममाहनतकालभुजज्यानुघत्र्याहृत्ताग्रेनाप्ततः ११ अनास्ते ज्यानुहृद्धा साघत्र्यप्याप
रिणामिताः विषुवद्वृत्तेनोपद्घघत्र्याहृत्तानि संतिवै १२ तथा समाख्यवृत्तादिभुजचापलंबो
नरे भुजत्रिज्यावगोमेखहलव्यासार्द्धमेउलं १३ उपवृत्तंनघ्नाग्रपोगयोर्वेद्धस्सनकंनदृग्धन
नकालज्याघत्र्याहृद्धपमेववत १४ उपवृत्तेनिजव्यासदलहृद्धान्निभज्यपापरिणामाद्दिपप
र्वापरवृत्तेनतज्यकेतिःपनोहृतोः ननकालभुजज्याःषट्कोनितनतघटीहपननकालांशानांन

४२७
427

वत्सनत्वेन षाष्ठेव भुजांशत्वं । नवत्यधिकत्वेशानां नवत्यधिकं पातेभ्यः शोधितानां तेषामेव भुजांशत्वं । तस्य
ज्यागतहाधिषितातोरात्रवृत्तांश नात्रिज्यायमालोनः । अतः कारणात् । सा । ततभुजज्या त्रिज्या प्रमा
णा सिद्धा । घज्यया । तत हृद्युज्यया परिणामिता कार्या । तत भुजज्या तत हृद्युज्यया गुणया त्रिज्यया भक्ते
ति सिद्धत्वार्थः । अस्या गोलेषु रूपेद्दर्शयति । विषुवद्वृत्तनद्धुति यथा विषुवद्वृत्तात्क्रांत्यंतरेणोस
मंतात् । लघूनि वृत्तानि घज्याव्यासार्द्धवृत्तानि गोले निःसंभाव्यं प्रवहांशात्म मध्यवृत्तास्म होरात्रवृ
त्तानि तिष्ठंति । तद्यत् । अस्मेभायं । सम संज्ञक पूर्वापर वृत्तात् । दक्षिणोत्तर रेखा रेखा शंकुतलसंस्का एमः
र रूप भुजस्य धनुरंशात्तेरं । भुजवर्गो नात्रिज्यावर्गान्महतर रूप व्यासार्द्धस्तावधि वृत्तं उपवृत्तं । समी
पत्वात् भवति । तत । ऊप वृत्तं अहोरात्रवृत्तं । द्युपा । स्वगोलवशात् क्षितिपत्यकी घाम्योत्तर वृत्तात्पू
र्वापर विभागयोर्यो गाहात्कं भपतो यत्र स्थानयो र्वेध सत्वं तस्यार्द्धं ततका ज्या घज्यानुस

नाः अहोरात्रवृत्तस्थत्वात्. इयं घटज्या परिणता नतज्या. एवं कारणद्वयप्रमाणानि गणसकृत्‌स
मुच्चयेन नैकस्या दृक्क्षेपावस्थानमविरुद्धं उपवृत्ते. भुजवर्गोनत्रिज्यावर्गमूलं लहयव्यासार्द्धप्र
माणं सिद्धा. इयं नतज्या उपवृत्तव्यासार्द्धप्रमाणेन नतज्या समवृत्तव्यासार्द्धहय त्रिज्यया केन
नुपातेन परिणता मानं सिद्धा समवृत्ते नतज्या उपवृत्तस्य समवृत्तानुसारत्वात्. एवं स्वस्याः वलन
ज्यास्वहयमाह अत्र स्वदृत्ते त्रिपंचाशघटज्या वृत्तानुसारतः साम्यदृक्षितिजे कार्यो वलनज्यास्वहय
मेवेति. इयं पूर्वोक्ता नतज्या समवृत्तस्था. नतज्या त्रिज्या घटज्यागुणा. त्रिज्योपवृत्तव्यासार्द्ध
भक्तेति स्वहयसिद्धा. अत्र वृत्ते पूर्वोपपत्ति प्रतिपादिते. आक्षांशज्याप्रमाणेन. या पलस्वहया भ
वति. नतज्या पाः घटज्या त्रिज्याप्तलाशज्यागुणा त्रिज्योपवृत्तव्यासार्द्ध त्रिज्याहराद्भि स्वहया पासि
द्धा. सा. वलनज्या. घटज्या वृत्तानुसारतः सिद्धा घटज्याप्रमाणेन सिद्धत्वर्थः एतन्न्यूनमेवप्रति

४२८

428

निपातिते॰ अतः सा॰ वलनज्या॰ ग्रहक्षितिजान्तं कार्या॰ द्युज्याप्रमाणेनेपंतदत्रिज्याप्रमाणेनेके
त्यनुपातेन च्चाक्षवलनज्या स्पष्टा॰ एवं सिद्धस्वरूपापातः वलनज्यापाल्लिज्यागुणो द्युज्याहृद्
ति स्वरूपसिद्धामवेत २६ नुनु तथा पुक्तानयनं नोपपन्नमिति तत्राह॰ अत्र त्रिज्यागुणा हारसा
म्यनाशाद्यपाद्युज्यकयोः साम्यान्नाशा दुगाच्छेदकयोः प्रकारद्वयेपि हि सिद्धं वलनं स्फुटम्
मिति॰ अत्र निः॥ पितवलनानयन खण्डये॰ त्रिज्यामितौ योगुणौ हारौ तेन योः समत्वान्नाशानंतरस्य
पं॰ एकहारत्रिज्ययोर्गुणहारयोर्नाशः पुनरप्यवशिष्टयोर्गुणहारयोर्लिज्ययोनाशादृतिद्युपंतरमा त्रमः
ने॰ द्युज्ययोर्गुणहारयोः साम्यान्नाशानंतरसमत्वं नाशोहेतुः च॰ समुच्चये॰ प्रकारान्तर॰ पूर्वोक्तान्तरस्मा
त्स्वं वलनं॰ स्थितिस्पष्टं गोलसिद्धं सिद्धं उपपन्नमित्यर्थः ॥ ८७ ॥ केनचित्कस्यकेनाप्यानयनाद
स्फुटं वलनानयनमुक्ताचंद्रग्रहणाधिकारे केयच्च वलनं भास्कराचार्यैः सम्यग्युक्तं स्फुटं त्वो

ऽिनि दृग्गिणितं तदूर्ध्वयतोने न्यक्षदूरतितं दृग्गतहास्वलनं कि तभास्करोक्तं दृष्टा खवद्धिवशात्तेन सदैन
दितच्छूपः प्राह तत्त्वविमलेच पत्र स्त्रहुसिद्धांतजोत्तरदृलेसकलंनिहत्क्रमिक्रिपः कस्य कः सुबुद्धिं
भास्कराचार्योक्तं सिद्धांतशिरोमणौ पचं दृग्गतहरणांतर्गता क्षवलनं दृष्टा सुबुद्ध्यानु ते घातः गो
लाध्यायानुपलब्धेनेतिस्पर्थः एततः भास्करोक्तं यलवं लनं न युक्तं एवं प्राह तत्त्वउक्तं च सम्यक्त्वेप
तदुक्तमाक्षवलनं गौरवात् ध्यापहृपं तस्मिन्सकलं स्वकलाचानुपेमा सहितं निहपितं च दृग्ग
हरणाक्षवलनं खोक्तं स्फुटमिति प्रतिपादितं सूक्ष्ममाक्षवलनं चोक्तं तथा चगोलाध्यायेत्र
हराबासनापावलनवासनोपक्रमेतद्धासे नतं खाकाहतं मक्तं घटदले नाम भागैः क्रमज्या
क्षज्यया सुस्पष्टं वा घटज्यापातनेति सूक्ष्म क्षवलन साधनं वा मंवचलनं स्यात्तथा वक्ष्ये
खाहोरात्रेनतासापि स्वमानात्तलपोर्पोगः समहृत्के नभ्यां तरं तज्ज्यावर्गविश्लेषपद

४२५ 429 भक्तार्थं क्षिणिनो न तास्तु दोर्म्ये पाशुस्मवलनं पललजं स्कुरमिति । तथाच मात्करेणाणिनार्थेल
त्संतरेणा स्फुरमुक्तं तत्त्वविचारेनुस्फुरत्स्म बोत्क स्फुलदूषणो द्भारं तच्चोक्तं । तेन तत्समतदूषणोद्धार
नेन दूषणोद्धारं तं सुज्ञोपहास्यकमित्युक्तमिति भावः ॥ १८ ॥ नत्वात्संवलनार्थं ग्रहस्य तत्का लोमजेश्व
गत्यास्यसंत्रापनवलनं ग्रहमोणाहानीं तत्र थाग्रहमोणाचिह्नांतकालभुजोग्नास्यावत ग्रहविंब
स्पत तकालभुजोग्नास्याविष्यतो निरोपमाहवलनमाक्षमिदं ग्रहचिह्नज्ञान्वन तत एव मनेवेद्यषि संमतं ।
मत्वतिनव्यमतेग्रहविंबजाघतदृष्टप्रवलनकल्पनमिति । इदमक्तमासंवलनं ग्रहचिह्नापाकन्तका रामः
कालानुः एवकारार्थद्वितीयवलनेनिरासः । ननत इत्युपलक्षणं । ग्रहचिह्नापमजादपि । आक्षापिग्रहवि
वभुजानिरासः स्पष्टतः ननु ग्रहविंवापेक्षया तत्रहचिह्नादर्शनंनयुक्तमित्यतआह आक्षपिसंमतमिति ।
सूर्ये सिद्धांताद्यार्थं तंप्य आपनवलनं ग्रहचिह्नादुक्तं । आक्षवलनं तत्त्वतोग्रहचिह्नादेवयुक्तं भ्रमणा

णास्ववलनकथनापत्तेः तस्मादृक्कर्मणे वलनं नग्रहविहीपमेव· ततः परिलेखे शरदानेन ग्रहविंबसं
बंधसिद्धिरिति भावः· नच्यमते दृक्कर्माख्यं वलनं नग्रहविंबजातं तास्फुजाञ्चयुक्तं· अत्र हेतुमाह ग्रहन
ति· शरोत्पन्नवलनकस्यनं तेषां मते· अतो ग्रहविंबसंबंधेन वलनांगीकारात् दृक्संवलनं ग्र
हविंबसंबंधाघ्नकेन एतन्मन्यपरान् रववलनकथनानुपपत्तेरिति भावः· १९ स्पर्शस्य च वलन
स्वरूपमाह क्रांतिमंडलदिशः समवृत्तोत्पन्नदिग्भ्यः स्वरूपदिग्भिः येन· अत्र नरेणादृग्दिग्वलनं
नवुस्पमके विषये स्फुटसंज्ञमिति· दृग्गोले· समवृत्तजातदिग्भ्योपस्थितक्रांतिगदृक्षि
णोत्तरान्यतरस्यान्मितं नांतरेलोकाभिवृत्तस्य दिशो भवंति· तेनांतरेण समे· स्पर्शवि
षये· स्पर्शसंज्ञं वलनं स्यात्· स्पर्शस्य सदाक्रांतिवृत्तस्थत्वात्· तथाचाक्षेपनवलनयोः
संस्कारोत्पन्नं वलनं स्पर्शस्य गोलप्रत्यक्षमिति भावः· २० अथ चंद्रादीनां स्वच्छवलनस्वरूप

४३०

430

माहविक्षेपमंडलादिशः समवृत्तदिग्भ्योपि नांतरेणाम त एव भवंतितद्दिक् तद्वालनं स्फुटतांशा
पूर्वकालांगमेष्टत्र पात्मकमिनस्यानुतद्दिग्धोत्क मिति समवृत्तदिशाभ्योपि मितेनांतरेरसाविक्षे
पवृत्तदिशो यस्मिन्नागमवेति तद्दिक् एवकारेण्ययोगव्यवच्छेदार्थः ततः स्वेनरं वातनव
लनसमाहारात्मकं चंद्रादीनां ग्रहाणां स्फुटतरं स्यात् तेषां विक्षेपवृत्तेस्थितत्वात् स्फु
टतरमित्यत्र हेतुगर्भविशेषणमाह मेषत्र पात्मकमिति आक्षापनशरवलननितिभे
द्वयं तथा चंद्रादीनां वलनत्रयसंस्कारमितं वलनं गोले प्रत्यक्षमत एव स्फुटतरमित्यु एमः
क्तं सूर्यस्य तन्न स्पष्टं वलनं द्विधा आक्षापनवलनात्मकं प्रागुक्तं २१ अथायनवृत्तसंस्था
नार्थपरिलेखं विवक्षुः प्रथमं वृत्तद्वयमाह समस्थले संकृतविंदतोपद्मत्स्यगर्हस्य षव
पुद्धलेन मानेन खेडनचवृत्तमेवममिन्नकेंद्रं कृतदिग्युगांनदिति समस्थले समीचनकृतविं

द्युमारभ्य। गतास्य गतहस्तस्य घविंवक्षतानामर्द्धमितेन व्यासार्द्धेन यद्वृत्तं साख्यगता हकपोस्य
घविंवकलैकाहर्द्धमितेन व्यासार्द्धेनन्यः समुच्चयः। तेन वृत्तं। कस्मात्स्थानात्कार्यमित्यतो वृत्त
विशेषणमाह अत्र मिन्नकेंद्रमिति। अमितं। एकस्थलं केंद्रं मध्यभागो यया वृत्तयोस्त
याचर्विंद्युस्थाना द्वितीयं वृत्तं कार्यं। एवकारात्स्थलांतरे द्वितीयवृत्तेन कार्यं। तत्। वृत्तद्व
यं। कृत्वा दिग्युगं दिशो द्वयं। पूर्वापरं दक्षिणोत्तरे निहपं। कृतंयपो वृत्तद्वये दिशो कार्द्व त्यर्थः
२२ द्वितीयवृत्ते स्पर्शमोक्षमध्यकालिकवलनानां संनिवेशप्रकारमाह वलयेत्रवृ
त्ते वलनं प्राकाव व्याख्या हतः स्पर्शमवे हिमांशोः सव्यापसव्यं खलु याम्यसौम्यमोक्षं तथा
पश्चिमत भ्रदेयं २३ रवेः कृत्स्नस्पार्शिकमोक्षिके हिक्रमात्माण्यौ दृदिगंकता यः। द्व दः
शाख्या विपरीतदिक्कोमाध्यं खेमच्छरादिक्कए वेति। अत्र। परिलेख स्थलं। वास्ये नहिः स्थ

यत्ते· मानैक्यखंडेऽन्यन्यवृत्ते· चंद्रस्यस्पार्शिकं वलनं स्पर्शं पूर्वदिशः कृतचिह्नात्· स्पष्टकार्द्धज्यारेखा
४३१ पूर्वापरसूत्रात्· याम्योत्तरेक्रमेणास्यमसव्यः क्रान्तिक्रमसौम्या· विपरीतदिग्भागेण चंद्रेयं मो
क्षकालिकस्पष्टं वलने पश्चिमदिक्चिह्नात्· पूर्वापरसूत्रार्द्धज्याकारेण· याम्यसौम्यं· सव्या
431 पसव्यं· उत्तरदक्षिणादिक्चिह्ना त्रिमुखं देयं· स्पर्शस्थाने· स्पर्शवलने· स्पार्शिकाकालिकमोक्षकालि
केक्रमात्· पश्चिमदिक्चिह्नात्· पूर्वदिक्चिह्नात्· पूर्ववद्देयं· अथ· स्पर्शमोक्षकालिकवलनस्यान्
नंतरे· चंद्रस्य· मध्यग्रहणकालिकं स्पष्टंवलनं· शरदिशो याम्यसौम्यदिक्· दक्षिणोत्तरक्षेत्रंहुत्तर एषः
दिक्चिह्नात् उत्तरयाम्ये दक्षिणदिक्चिह्नात्· मानैक्यखंडं हृत्त स्थानात्· दक्षिणोत्तरसूत्रार्द्ध
ज्याकारेण· दक्षिणादिशः· सव्यासव्यं· पश्चिमपूर्वाभिमुखं· उत्तरदिशः· पूर्वपश्चिमाभिमु
खं· देयं· स्पर्शस्पर्शग्रहणे· चंद्रशरदिक्चिह्नात् एककालेसव्यापसव्यं दे हार्थः· मध्यग्रहणकालिकं

स्पष्टं वलनं प्रयोज्यं देयामिन्दोर्भः ॥२४॥ ग्रहणांसस्थाद्दृक्सिनार्थमंडलसग्रयोदृश्येत्वनमत्रशरदानप
र्वकंभ्योकाम्याम्माह स्पर्शमोक्षवलनाग्राणविद्धाकाभिमुखनोत्स्पष्टवाणासमपूर्णगुणास्वः
बस्तादिवशाश्विनरावभिनस्पखाश — — — — — — स्पष्टमध्यजः ॥२५॥ केंद्रतः स्ववलनाग्रसंमुखोदय
एतदिपु जाग्र विंदुखुंम्याहकस्पुटनंनल्लखंडग्रंमंडलंप्रथमितिविचप्रेभेविदिति । स्पर्शमोक्षव
लनस्यदत्तस्याग्रच्छच्छिद्रंतरमानतः स्वः स्पर्शमोक्षकालिकः स्पष्टशर तुल्यसंपूर्णज्या । छप । श
ः चंद्रस्य सकृदिक्षुः दक्षिणाक्षे पूर्ण्याभिमुखः उत्तरक्षे दक्षिणाभिमुखः स्पर्शस्याग्रहणोः ए
वं संपूर्णज्यात्मक स्पष्टशरश्चंद्रप्राप स्वादिक्संमुखः मानैक्यखंडहीनेदेपः श्रवणेत रे मध्यात
हणाकालिकः स्पष्टशरः संपूर्णज्यात्मकः केंद्रतः सममस्थलहनदिदोः सकाशान्तः स्वम ध्य
कालिकेवलनेन स्पष्टस्याग्रे । तत्संमुखः देपः केंद्रमध्यवलनाग्रावधि सन्नमार्गे केंद्रांछ

रः स्पन्दो देवः एतदिच्छुजाग्रविंदुबुः दन्तथारणां स्पर्शनोक्षमध्यकालिकानां॰ संबंधेनाग्नाति

४३२ 432 तन्निरूह्जविंदुपु॰ न्नाहकस्य पविंचकलोत्पत्रं॰ अर्धेनेन व्यासार्धेनजातंहन्तं॰ पपकृ प्रन्तेकेएवं

विंदुके द्व कृत्वाग्नाहकार्धेनस्थानत्रपे॰ मंडलत्रपं भवेत २८ ग्रहणा संस्थामाह स्पर्शमोक्ष

भवहृतपुर्णपद्म्यस्य हृत्त्र दहृपदिपिलग्नं॰ तत्रतोग्रहणकादि विरामो स्तोथम ध्यवलपेपि

हितंतदिति॰ स्पर्शमोक्षजात हृत्त्र धपंपतः दहपरिलेखे॰ कृतं॰ ततः ग्नात्स्थमंडले प्यास्मिन्दिग्विभा

गे लग्ने॰ तपघोपोग्यंत्र॰ तस्मिन्नात्स्य हृन्नदितिमार्गपथो पोम्यंग्रहणस्थार मसमार्द्धोस्य रामः

र्शमोक्षरूपेस्तः अनंतहंमध्यग्रणमग्रस्थानेकेंद्रकेग्नाहकद्वृन्नेग्नात्स्य हृन्ने॰ पन्नविषं॰ ततः

तावत्प्रमाणं ग्रासस्वरूपं २७ अथ श्लोकान्याभि ब्रग्नासमं स्थानान माहग्नात्स्व सकेंद्र

भजद्वकालेखवालनामान्मिमुखः ग्रदेपः सुजामनः स्पष्टशरे विलोमदिक्स्वशकंभ्र

प्रविष्टे हेतु २८ केन्द्राच्छाग्नगा वधिकलोएत घोगास्वे फ्लु हंकरवडकेम· भुक्तं तं दंत स्थित
भुक्त हप छन्नंस्वकाले सुधिपाव वो धामिति· गना स्य भुक्त स्प केन्द्रान्तः· दषकाले· स्पर्शो मोक्ष स्थि
त्यन्तान्तं तगते· सुजः· स्वव लनहेवं धाग्नाभिमुखः· दपः· स्पर्शे स्थित्यंतगते षकालिकोसुजः
केन्द्रान्स्पर्शेव लनाग्न सन्नेमो क्षस्थित्यंत गते षकालिकोसुजः· केन्द्रान्मो क्षवलनाग्न स
न्नेदप दस्पर्शः· चं द्रार्केपाग्ने हलोक्रमेणासुजमग्नमा रभ्यः· स्व षणः· स्वे षकालिको व्यस्तोस्य
दिक्के दपः· केन्द्रान्तः· दन्नगणागग्नपर्यंतंकलौ दषकालिको दपः· एनयोः· शरागन कर्णाग्नयो योग
स्थान हप केन्द्राग्रा हकविंबार्द्धेन भुक्तं· पम्दवेन दत्त मध्यस्थित्वाग्ना स्व भुक्त भाग हपमिषस्थि
तमिषकाले सुधिपाक्षेप २९ उक्तैरेन्यो संमीलनोन्मीलनस्थित्यंतोवदरी लेखसु यसंहा
ति निमीलनोन्मीलनकालज्ञानसुजादिभिः प्रोक्ते विधेर्निवेता· समीलनोन्मीलनसंस्थि

।

४३३ 433

तो च नीलाबरेसर्वस्मिन् इति लेख्यमिति । नीलवर्णः । दर्द्दं परिलेखो कं सर्वसुधियागणके नराज्ञ

मल्काराेत्याद्नार्थमुक्तेत्वं । अाकाशस्थनीलमू ममह्रपवत्वादिति भावः ३० गुह्नवर्णो ज्ञा

नमाह । धूम्र । कृष्ण । कृष्णक्रोधिपिशंगो मासवर्णः पादङ्गञ्क्रमेण । चं छ स्वस्माङ्गुस मात्रेर

वल्क कृष्णोमध्मावं दूपोः छाद्कत्वादिति । चं दूमंडलस्यम्तासे । पादङ्गुञ्क्रमेण । उक्तो वर्णः

स्यात । सर्वेस्यगतास मात्रे । मात्र पदेनात्याधिकमहणं विभागानपेक्षणं । कृष्णो वर्णः । तथा

च परिलेखेगतासविभागस्तत्र दृष्टो नोक्तेष्व इति भावः । अत्रेति पामके हेतुमाह मध्मानं दूषा एभः

रिति । चं दूसर्वेग्रहणपोः क्रमेण । मध्छापार्चं दूविंबयोराच्छादकत्वात उक्ते चः शाकस्य संहि

तापां । अग्र्यान्तत्वाद्वि धोः सर्वेग्रहणं कृष्णमेवतु ध्वांतं छाद्कंमिहोर्धदिशेषोस्ति विधो

ततः धूम्र कृष्णं क्रमात्कृष्णं कृष्णताम्रं विनिर्दिशेत । किंचिद्नाधिके । पादः छात्वं कपिलम

वातदिति· एतन्नाम्यर्पेन्तु· चेद्भूबिंबस्यमध्ये माविंबं छायाद्कमंधकारदृष्टमनश्चंद्र दूस्पृतन्मेवैशेनखंडि
तभागस्यसूर्यकिरणासन्नत्वेनविरलश्यामस्वस्वस्यस्वेतरचंद्रबिंबवद्दृश्यमानज्योत्स्नापा
मिश्रितत्वाद्भिन्नत्वाच्चधूमवर्णविड्पंतामोपधायपधायपध्याप्रवेशात्स्पष्टकैकिरणाम
न्नत्वाभावाद्धिभागस्यतन्मोगाढछायायाप्रविष्टत्वाद्दूसरवर्णायचप· कृष्णवर्णायचपश्च
निपाद्धिकग्रासेकृष्णवर्णाधिमान्किंचिद्धूसरदर्शनेपिकृष्णत्वंमणिकृतमेवमर्द्धग्रा
से ज्योत्स्नांधकारयोर्विवेतुस्वत्वेनान्योन्याभिभूतत्वाभावात्कृष्णएववर्णः· परंतुज्योत्स्ना
पाच्छायाविरलत्वसंभवेनखंडितभागस्यदर्शनेसंभवति· एवमर्द्धाधिकेज्योत्स्नापानयनत्वेनकृ
ष्णवर्णाधिकंछायाविरलत्वेनबिंबदर्शनेच· परंतत्रसूर्यकिरणानप्रभभागानोल्लस्यज्योत्स्ना
त्वेनदर्शनसंभवादहस्तावर्णस्यापितत्रिवरणायपर्यन्तंकिंचिद्दर्शनं· नद्धिकग्रासेतुज्योत्स्ना

४३८
434

पाश्रितिरक्षितत्वे न सूर्यकिरणानभ्रमभागानां व्यक्तं दर्शनं. एवं संपूर्णविंबग्रासे छायापाता स
च्छन्नकारत्वेन चंद्रकक्षास्थभूछायापातेन परिधिसक्तसूर्यकिरणानां सर्वेन श्वं द्रविंब परिध्या
सन्नस्थत्वेन छायापाते रल्पाच्चंद्रविंबस्थतेजोभागानामल्पानां तमसभागानां जलभागस्थशु
क्लरूपाणां च सत्वात् धूम्रपीताद्यरुणकृष्णवर्णसंपातात्मिश्रणं गवर्णः परंतु रश्मिमाक्रांतोऽस्या
स्त्वाया अग्रभावात्. मोक्षारंभकालात्तु खंडितभागस्यैव तत्रैवैकरूपदर्शनं. यतो भूछाया
पायथोन्नरवंद्रविंबनिःसरणप्रतिफलितार्करश्मीनां प्रकाशाभ्ना. एवं तत्तद्वर्णास्वतत्र राम:
ग्रासे सिद्धत्वाच्चरणानुक्रमेणानल्कथनमयुक्तमपि संहितोक्तवर्णफलादर्शार्थं तच्चरणा
नुक्रमेणानद्वर्णोत्पत्तेस्तथोक्तमन्यथा फलादेशानुपपत्तेः फलादेशोपजीव्यवर्णाक्रमध्याव
त्ताकालिक एव न तत्तरः सर्पस्य तु चंद्रमंडलमाच्छादकमत्र स्वाच्छिन्नेन तत्सोकरूपत्वेनन तद्रूपमेवपणा

मंगलग्रहणे दृष्टान्त इति संक्षेपः। दृशग्रहणापोद्रनादेश्यादृष्टान्तव्याख्यानमाहुः दोर्भ्यां द्वादशः खंडितो

पिनेजःपुंजच्छन्नभावान्नलक्ष्यः तेजस्तैक्ष्ण्यान्नीक्षणयोर्नेदमागमस्यादृश्यो नोधिगन्तो बुद्धि

म्भिरिति। चंद्रविंबस्य द्वादशांशोप्याच्छादितोपि। शाक्तिकं पुनः स्वच्छः मस्छजनैर्दृश्यः

हेतुमाह तेजःपुंजच्छन्नभावादिति। तेजसां समूहेन। आच्छिन्नत्वानासलक्ष्यभाव स्तेजःपुंजच्छन्न

त्वं। तस्मात्। प्रकाशप्रावल्येन ग्रासस्याच्छादनत्वादित्यर्थः। सूर्यविंबस्यनवमांशः छादकेनाच्छादि

तोपि मस्छजनैर्दृश्यः अत्र हेतुमाह तेजस्तैक्ष्ण्यादिति। सूर्यविंबकिरणानां तीक्ष्णत्वात्

त्समानत्वात्प्रतिहतनयनैर्लोकैर्द्रष्टुं न शक्यत इति भावः। तीक्ष्णगोरित्यनेन न महतस्तु ग्रासस्य

चतुर्थांशात्मकस्य दर्शनेन महाग्रासः किं पुनरत्रेति सूचितं। चकारादस्मादल्पग्रासः सुत

रामदृश्य इत्यर्थः। अतः अस्मादधिकः ग्रहः ग्रहणं बुद्धिमद्भिरादेश्यः। बुद्धिमद्भिरिति हेतुगर्भ

४३५ 435

तेन गणितागतं गतास्तमानं महदृश्यत्वे हेतु रप वर्जितमादृश्यसिद्धिसिद्धं उर न दृश्यकाले कीर्तिनाम
ति व्यक्तं तथाम हद्दिंवृदृशोनं खमध्येस्थं विंव दर्शनं प्राप्नुयपादितमनः कथमेक हृयमदृश्यत्वमम
ध्याचंद्रस्य पीरके हयोन्नायपन्नेरित्यत उक्तं स्यकालनियमं वदन्नु दृश्यकालिकमदृश्यत्वमाह खम
ध्यस्थितेनेवोधमेन त्कुजस्थेर्कमादृष्टिमागाकेनागाव दृश्यो पतञ्जत्रविंवोशवाभ्रुमिह द्वानर
छिप्रघातासमर्थो भवंतीति एनतः पूर्वोक्तमदृश्यं खमध्यस्थितेन चंद्रस्य वा गराकेन ज्ञेयं नस
वैरकुन क्षितिजहन्त स्थे चंद्रस्य वा उदयास्तकाले चंद्रस्य पर्कमात् षोडशभागाद्वादशभागो
भस्थजेनेरदृश्यो नन्वैवपरीत्यं कुतो न स्यादित्यतो हेतुमाह यन इति तत्र क्षितिजासन्नकाले विं एमः
वकिरणाः भूमिगोलनिकटस्थांसस्थजनदृष्टिप्रतिघातस्थिमसमर्थाः भवंति तथाचोदयास्तकाले
न्यूनभागस्यादृश्यत्वं खमध्यस्थकालेन्वधिकभागस्यादृश्यत्वं युक्तं नवैपरीत्यं विरोधादिति भा

वः। अत्र लग्नच्छत्वा द्वादशोपि गतलग्नं देहेन द्वादशगत इति सर्वेषाम्पि स्फुटं नोक्तः इहो भोगः षोडशः स्वं द्विनोक्षि
जः पुत्र छत्रभावो न लक्ष्य इत्याघमेन नभाग्य केन्द्रे नोक्तं अत्र नपोर्विहा धादेकवाक्ष नार्थेस सर्वेषिसिद्धा
न्तोक्तं स्वम ध्यामिप्रापिकं भाग्य केन्द्रे नोक्तं च स्त्रिसितिनकालामि प्रापिक मनोहृधोर विरोधः। अत्र नये
वहीत्यानेन मैथ्यापान्नीस्पा गा द्वादशांश इति भाग्य केन्द्रे नोक्त सुस्थामि प्रापिकं। नेन स्वम ध्याधिका
द्वादश नार्थे चंद्रे त्यानवमांशः सर्वेषाम्सम्प गुरु नोक्त एतद्भिप्राय सत्त्व के द्वादशवासेष्पि सिद्धान्त नवत्त्व
नं। गत सं शशांकस्य कलाद्धपवैन्कलान्तपमानुमता न लक्ष्य। नत्किंचिदनत्वं स्पाञ्जकालेन
स्वांप नक्षत्रोक्तएुफहोना विनित लं ३३ द्वादशकाले अत्र द्वादशगता सत्तान माहत्त्व लक्षित गतासवि
यो गानि भ्रूः शकुस्मिन ज्याविर्तहतः फलेन स्पुतः कल्पेनाभवनी। एकाले स्व लक्षितागतासद्वं
स्वेवो ध्यामिति। अत्र लक्षितगतासयोः पूर्वोक्तपोष्णं द्वादशहतोचं द्विं वद्वादशांशो वं द्विं वषोड

४३६
436

शांशयोः स्पर्शगन्तहतो स्पर्शविवनवमांशस्पर्शविंबद्वादशांशयोरित्यर्थः अंतरे गुणितागता
त्कालिकः स्वशंकुः त्रिज्ययाप्तं तत्फलेन क्षितिजसन्नकालिकाद्दृष्टग्रासः चंद्रस्पर्शविंबयोः
षोडशद्वादशांशहृतापुनर्दृक्कालेऽत्र दृष्टग्रासः स्यात् इदं पूर्वे गवेषितोनान्तकष्टम स्पष्टा
मागमत त्वा हृद्दमिति निरूपितः स्वेन तेषां त्रिज्यानुपातं कुर्वतात्र दृष्टग्रासानं तरेदृष्ट
शंकुना कि मित्यनुपातानीतं फलं क्षितिजस्था दृष्टग्रासेयुतमभीष्टकालिकादृष्टग्रासः
स्यादुपपत्तिः सुगमा स्वतः प्रमाणमत्रेति भावः ॥ ३४ ॥ अथैतस्य संगाद्गोचरैः स्पर्शमोक्षकालौ रामः
वदन्परिलेखोपपत्तिं मप्रति जानीते अत्र स्पष्टमागावगाने पकालपुनोनितौ स्पर्शविमुक्तिका
लौ दृग्गोचरैतत्समयोभवेताम् षायपत्तिं क्षणपरिलेखे वदति अत्र दृष्टमात्र संवेधिज्यासात्
वीतंप्रकारेणागगने पकालेन पुनोनितौ स्पर्शमोक्षकालौ प्रागवत् ऽन्तोक्रमेण तत्समपौ

स्पर्शमोक्षसमयोर्द्विविधयोः स्थानात् । द्रग्गोचरस्य स्पर्शमोक्षकालयोः पूर्वोवगतस्य स्पर्शमोक्षका
लाभ्यां क्रमेणानंतरं पर्वकालत्वात् । अथानंतरं । परिलेखविधौ उपपत्तिं श्लोकेन एतद्ग्रन्था
हं नांत्र कीर्तिमतिज्ञा यास्याने ३५ तत्रचलनदानोपपत्तिं श्लोकाभ्यामाह पूर्वाभिमुखेणाच्छ
स्कुच्छायांतः शशी विशति तेनभाग्य हग्न हलां पश्चान्मोक्षोस्य निःसरतः उद्ग्रपश्चाभ्यगाणा
न्मलस्य द्धोव लिप्ते नोम्येस्य चंद्रे मानोर्विवं स्फुरद्दसितपाछ्छादपत्या तमस्त्यों पश्चात्स्पर्शो
द्दिदिर्शितततोमुक्तिरस्मापश्चान्नं दृष्ट पूर्वेव लनमुदितमानयोगार्द्ध दृष्टे इति । मध्यच्छायापामस्येपूर्वा
भिमुखश्चद्भ्रोगच्छन स्तनमपविशति । तेनकारणेनास्यचंद्रस्य पूर्वेभागे ग्रहणे स्पर्शः मध्यभा
तोनिर्गतस्यचंद्रस्य पश्चिमभागे मोक्षः सूर्यस्य पश्चिमभागात् । सूर्याद्धःकक्षा स्थितः चंद्रोमेघ
वदागत्य स्फुरद्दसितपा । ग्रस्त हत्य शव तो पा । श्रान्तानोजस्य स्वह पपामत्यो सूर्यविंबमाछ्छादयति ।

४३७

437

ततःकारणात्सूर्ये स्वपश्चिमभागेस्पर्शः इंद्रादाशीः पूर्वभागेमोक्षः अस्मात्कारणात् ग्रासाद्य वृत्ते पूर्वापरि
दिग्ज्ञानार्थं मानैकखंडवृत्ते· खसमवृत्तानुसारेण तद्वृत्तादिम्यु स्तद्वा स्तवदिशोवलनोत्ते एतानि
मानैकखंडवृत्ते वलनप्रसाधितं पूर्वं परिलेखविधौ यथोक्तमुपपन्नमिति इदं· पश्चात्स्पर्शमोक्षौ
तद्ग्रासाद्यग्राहककेंद्रपोमोनार्धयोगमितांतरावधिं भावा कृत्वाद्य वृत्तपरिधेः समंतात् ग्राहकार्धेनपो
वृत्तपरिधिस्थित्वा स्पर्शग्राहककेंद्रं स्पर्शमोक्षावसरे भवतीति मानैकखंडवृत्ते ग्रासाद्य वृत्ता
भिन्नकेंद्रसुस्थितं· तत्र वलनदानेन ग्रासाद्यगम ------------ हपपूर्वापरानुरे ---- एकं
------------ तत्पूर्वापर– वेतत्रस्तातश्राभावा ३८ अथ पश्चा· सत्वेन तस्ज्ञानान्मान
मख– नेशरांतरेता ग्राहककेंद्रग्रासाद्यग्राहकपोर्योग्योत्तरांतरस्य शरत्वात् अत एव तत्रिमितं
सूर्यग्रहणे पश्चाशः शरश्च प्रग्रहणे व्यस्तादिकं पारः परिलेखविधावुक्त इति तदुपपन्नमा

हृत्स्वपक्षिप्तं दृक्स्वेषुदिक्स्थोपनतः स्याद्धाताः स्वाद्योक्तैस्तैर्हि सम्यगुक्तः चंद्रच्छादमावाल्लदिग्वलन
दिक्स्थाद्वालाताः शाः स्याद्धालादृग्नहोस्यन्तिः पतः कारणान्तु स्पष्टोद्ग्राह्यान्तः चंद्रग्राह्यकस्व
शरदिक्स्थः स्याद्दृतः कारणान्तस्पष्टमहलेचं दृशरः स्वदिक्कोपयानानदिक्कः सम्यक्क्षिप्तः
परिलेखविधौ चंद्रग्रहस्थाने च्छायाप्याहि कोशरदिग्वलनदिक्स्थाः स्वतःकारणान्तुचं
द्रमहंलोसः स्याचंद्रशते विपरीतदिक्कः सम्यगुक्तः परिलेखविधौ अन्यथा मच्छायाप्यानु
त्तके दृश्यानानुपपत्तेः २८ परिलेखोक्तशरहानस्योपपत्तिं स्पष्टीकुर्वन्निश्चलनास्य परिलेखो
पपत्तिंच सच्चपन्यन्नादिकरणोपपत्तिः सुगमैवेत्युक्तं सहरश्लोकद्वयमाह स्पष्टमोक्षसमप
वलनाग्रेविंबयोगार्द्धलमंडलेभवेतः ग्राह्यकार्धगतविंबकेंद्रकेंद्र न्यवाप्यस्पष्टसंमवेपुनः स्पर्शा
नेस्मवेंउवलपेवलनाग्रतत्तेनच्छदषसमयप्रोगुताग्रके स्यानः नास्पृष्टस्पर्शकेंद्रादिग्क्षेप

ग्रासाग्रके तरवंति त्रिषुसमपेसु गंमंतु शेषमिति· स्पर्शमोक्षकाले· मानार्द्धयोग हृन्ते वलनाग्रस्था
४३८ ने· ग्रासमाने· ग्राह्यकस्वस्थानविंबकेंद्रं भवेत्· शरे स्पन्नो पुनः ततः· ग्राह्यककेंद्रं तत्र· परिलेखे· मा
नार्द्धयोगहृन्ते· वलनाग्रमारभ्य स्वषष्ठशरानुरूप पूर्णग्रासाग्रे स्यात्· अतः कारणात् ग्रास्यग्रासमंड
438 लस्य केंद्रात्· मानैक्यखंडमितकर्णाग्रे· इदं ग्रास्यकेंद्रं स्यात्· एवमनयारीत्या स्वषष्ठकाले· कर्णाग्रे
ग्रास्यकेंद्रं स्यात्· अत एव षट्काले सेकंनात्वं परिलेखे दत्तं· मध्यग्रहणकाले· ग्रास्यकेंद्राच्छराग्रं
तरे ग्राह्यककेंद्रं स्यादतः शरो मध्यवलनाग्राभिमुखः· शराग्रग्रास्यकेंद्रादत्तः· शेषग्राह्यकस्थानादि रामः
करणं सुगमं ५० अधिकारमुपसंहरति· इति सिद्धांततत्वार्थे मुनीश्वरकृते भवतः सिद्धांतसा
र्वभौमे स्मिन् पूर्णग्रहणाकद्वर्णमिति स्पष्टं रूपालाधिकारा घेत इधिकाराणं अहस्पष्टाधिका
र इति तात्पर्यं ४ श्रीः पूर्वाधिकारसंपन्नवंत्स्वबोधस्पष्टग्रतनः स्वपं· सार्वभौम इदानीं तु परपाता

र्यमुपयतः २ तत्र संज्ञानिं प्रदृष्टांतं यत्निहपलांप्रतिजानीते · धर्मसाधकरविग्रहणतोनतुस्यमर्के
शशिनापमसाम्यं · अग्रहुरणघमुनपलनतएनंतन्मसंगतहहमवदमीति · अग्राधर्षपः अर्के शशी
न्यां जातावपमो · तपोलक्ष्यत्वं धर्मकारणीभूतेन सर्पेग्रहणोनसमानमाहुः ततः कारणी
तः तन्मसंगतः सर्पग्रहणानिहपलाप्रसंगात् ततः सर्पग्रहणानिहपलानतं रः दृहः सार्वभौ
मात्रंथे · एतं · सर्पवंदूषोः भ्रांतिसाम्या भ्रपीभूतकालविशेषज्ञानसंपादकाधिकारं सर्पक्ष
त्वेनवशम्यहे २ तत्रापिसर्पेस्यगोलापनसंधीनदूपनीयोवदंभ्रंदूस्यगोलापनसंध्योर्निह
पणोप्राततजानीते · व्यस्तापनोशेरविमेंगमेचगोलस्यांसधिल्लिमतंदमेच · व्यस्तापनांशोपनसं
धिरुक्तः सर्पस्यावं दूस्यानुकष्यतेसदृति · द्वारशाणशो · बन्नूपोचः समुच्चये · वरस्तान्म्रपनांशाप
सिनः पूर्वोक्तधनापनांशोहन्तेः पूर्वोक्तलोपनांशेपुते · गोलस्यसंधिहमपत्रोक्तः स्निएशो · न

४३९

439

व राशौ॰ व्यस्तायनांशेयनसंधिहल्कः चोगोल सधिर्भांसमुच्चपार्थः अपकल्पेत्पनस्राहस्पर्शस्पेति·
स्यात्रीपपत्तिः क्रान्त्यभावस्थाने विषुवत्क्रान्तिवृत्तसंपातह्यं उत्तरदक्षिणगोलयोः संधिः स तु लो
हक्रान्तिवृत्तस्थमेषादिस्थानाद्विपरीतायनांशसंस्कृते द्वादशराशौ षड्राशौ वस्थानः एवं प
रमक्रान्तिस्थाने गोलसंधितल्लिमेयनयोः संधिः स तत्क्रान्त्यादि विपरीतायनांशसंस्कृते त्रिराशौ न
राशौ चेति स्पर्शस्यशराभावात्क्रान्तिवृत्तसंवेधेन संधी॰ स्पर्शस्य॰ च ध्रुवस्य शरसत्वेन विक्षेपवृ
त्तसंवेधेन संधी एतस्मिन्स्थाने भवत इति च ध्रुवस्य सः गोलायनयोः संधिः ज्ञात्वभिप्रायेलोकव राम्ः
चने॰ समनंतरमेव स्पष्टयति १० प्रतिज्ञातं स्पष्टोक्तं तु वृत्तेनाह व्यस्तायनांशा॰ कुशिपातनोर्कः
कोटिज्यकेऽस्य क्षेदिनज्यया ध्रौ त्रिभज्यका वर्गोत्तरं तं द्रष्टा घं परे भुजौ वा वृत्तितां फलं लभ्यादिदृष्टि
नाभ्यंतराभौ षांशानांशा रमेवज्यया॰ द्वितीयं गुणितं चापमस्यतेनोनितायुतं॰ ४ व्यस्तायनो —

---- स्थानेषाम्योन्न स्केमातत्र --- शत्रकोतिभागास्त - भक्ताफलजन्यकाप पूर्वेषभागाग्र
कपाहतातज्ज्ञापाशघुतोनितस्त ------------------ खलु भास्करे
कः इति· अथ पूनांगाघलसंस्कृताच्चद्रपातासुज कोघो ज्यै· त्रिराशिफलपागुणितेन त्रिज्यावर्गेता
भक्तो दृहास्वान्त्रिपाबो· अथ घंभुजोत्थनंफलं· परमेचंद्रशरजपागुणितेनफलज्यातः द्वा पंच
दशापोमे घ्यामी घंशानां परेत्यनलपा· अभीष्टाथाएवसपानचेद्रभुजोभालें पाद्या
गुणकरीत्याशरजपाद्वितीयं· कोघत्थनंफलं· गुणितेन· अस्य घनुरंशात्मकं तेनांशरविना
परलापनांशसंस्कृतचंद्रपातस्पष्टक्षिलोनेपने सतिक्रमातः पूर्वकक्षिनेघंशानांपर्वति
थापेक्षांत्थंशास्तेहीनाप्युतापर्वेसिद्धाफलज्या· पूर्वकक्षिनेष्टाशानां ज्यपागुणितात्ते बो·ध
नुरंशे संस्कृतकोत्थशानांज्यपाभक्ताः व्यलापनांशसंस्कृतचंद्रपातदृक्षिलोनेरोलपो:

४४०
440

सनोः फलस्य धनुरंशैः क्रमात्क्रमोत्क्रमज्या सोऽस्य संधिः चंद्रस्य गोलायनयोः संधिः खलु निरपेनस्या
त्. ननु पर्वगन्थे एतदुक्तं कथमस्य प्रामाण्यमत आह भास्कराचार्याः इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलपाताधि
कारे यद्वीचापमिष्टभस्पष्टीकरणार्थं स्फुटचंद्रगोलायनसंध्यानयनमुक्तं भास्कराचार्यैः चक्रे चक्रार्द्धे च
वायनांशैर्के स्वगोलसंधिः स्यात्. एवं त्रिभे च नवभे पतनसंधिर्यो नभागेस्य अयनांशोनितपाताद्दोः कोटि
ज्यालघुज्याकोत्कृपे. तेषु गोलस्थैर्यैरस्माभिरुल्लितेन भक्तेकलैः स्पष्टैः अयनांशोनितपातेभगणकर्मादिः स्थिते
द्विषड्भैः कोटिफलयुत विहीनैर्वा हरकलं संक्रमात्क्रमांशैः मेषादिस्थे गोलायनसंधाभास्कराचार्योक्तोः एमः
तो चंद्रस्य स्यातां ननु लादिषट्क स्थितेन तु संयुक्ता विक्षेपत द्विसोपपत्तिकत्वेन प्रामाण्यमिति भावः. इय
च चंद्रस्य गोलायनसंधौ सदृशौ वदंस्तन्नमाह स्वगृहे तु यापनसंधि तु स्व विनुस्व विधुतः स्वघाप
मन्यातपातनक्षाल्लिज्यकपाहतः पालयगुणोलब्धस्य चापांशाद्यैः हीनाद्यो रविसंधिहतः चंद्रसौचंद्रस

हरी

संधिर्मुखः स्यघा यथैव हि गोलसंधापनसंध्योरंतरालेपदमितिसंद्रसंबंधीयोपनसंधिरेवान

स्तनुस्यचंद्रा दृष्टेरीत्या स्यष्ठकांतिज्यासा ध्यान्फ लज्या प्रागुक्तात्रिज्यवागुणितानपास्यष्ठक्रां

तिज्यया भक्ता-लब्धस्पष्टधनुरंशाः उक्तं च तं-प्पलापनांशा संस्कृतयातोन्नरदृक्सिणगोलयोरि

त्यर्थः स्पष्टस्यनोलापनसंधिहीनयुक्तः अत्रैसोसिद्धश्चंद्रस्पस्पष्टोगोलापनसंधिस्यात्तवः समुच्च

पार्थः उक्तरीत्यामुहुस्यष्टएवकार्याइतिमस्यैवसंधेः माभाएपंनान्येषामित्यर्थः गोलसंधिसाम्पा

यवहितायनसंधिपर्यंतं विषमपदंत्रिराशिमितं अपनंसंधिमारभ्याव्यवहितगोलसंधिपर्यंतंत्रि

राशिमितंयुग्मपदंहि निश्चयेन केवलमर्धचंद्राभ्यां पदे तच्चेयमितिताल्पर्य ७ चंद्रस्पष्टमध्यक्रां

तोःपदव्यवस्थामाहचंद्रस्पष्टापमपदंपदेनानेनसंभवेत् चंद्रमध्यापमपदंत्वाधारणापदात्कुरमि

तिः अनेनउक्तं चंद्रगोलापनसंध्यंतरेणापदप्रमाणेन स्पष्टक्रांतः शरसंस्कृतक्रांतःपदः संभवेत

स्पष्टक्रांतेः पदेऽर्कं दृग्गोलापनसंधिर्भ्यांत्रपमितिनानापचोर्थः। चंद्रस्य मध्यक्रांतेः शरेसंस्कृता पाः पदे संसा
४४१ 441 धारणापद्दानूः स्वपेग्गोलापनसंधिर्भ्यांत्रेपं। स्फुटमित्यनेनोपपन्निरत्र स्फुटेति स्वचितेः ८ संगात्य
र्थमुपपन्निं प्रतिजानीते अत्रोपपन्निरिति। अत्र गोलापनसंध्यानयने चंद्रस्य गोलापनयोः संधि
स्वहयमाह विक्षेपविषुवद्वृत्ते यो गोलो गोलसंधिः कौ। तान्यांत्रि भेषापनस्य संधिर्विक्षेपमंडले
इति। चंद्रस्य विक्षेपवृत्ते क्रमण तत्र वृत्ते स्याद्विषुवद्वृत्तावधिकत्तरमुत्तरो गोलः दक्षिणोर दक्षिणो गोलो
त्रेस्तत्संधौत वृत्तयोः संपातौ। ताभ्यां सकाशात्क्रिराश्यंतरे तत्र मुक्तः सम तत्रापेत्तरो गोलः दक्षिणां रामः
दक्षिणो गोलो विक्षेपवृत्ते प्रदेशोपन ये तिजात्यमि प्रापेरो कवचनं अत्र पनयोः संधिरित्यर्थः। पतस्य
त्क्षानेवं द्रष्टव्य समेदक्षिणो तत्र एतावगमन यदि चत्प्रीतदित रगमनस्यारंभात्र २ विक्षेपवृत्ते राशी
नामभावात्क्रांतिवृत्ते राशीभ्यो गागति तवाव हार एव क्रांतिवृत्तस्थ राशिप्रमाणोनत त्संधि स्वह

पञ्चाहकर्दवप्रोतवलयंसंधि षड्क्रांतिमंडले एषणाभ्रपेपत्रलग्नं स संधिमेषतो भवेदिति संधिस्थे
विशेषवृत्ते संधिस्थानसक्तं एषणाभ्रपपतेः क्रांतिवृत्ते पश्चिमभागे लग्नसः ग्रहदृशो लोहक्रां
तिवृत्ते षड्मेषादिमारभ्य यत्संख्याक स्थानमितः संधिः स्यादित्यर्थः १० अथ पतनस्थानपनोपक्रिंविव
क्षुः प्रथमं श्लोकाभ्यां भर मिका माहूस पौघुमो लसंधौ तच्चंद्रवा लासमः स्यात् चं द्रापमक्षे
द्रोलसंधे हयचपात्मकः ११ अतस्तक्रांतिमानानां भुजांशाः सर्पचंद्रपोः गोलसंधेंतरतच्चा
पनसंधेंतरं भवेदिति सर्पेयपमगोलसंधितत्संधितुल्यचंद्र साधारतुल्यः स्याद अत्र द्रष्याप
मः क्रांतिभावात् चंद्रगोलसंधिस्थानमारभ्योपचयांतगेतः स्यात् अतः कारणात् ताद्रूश्य
षक्रांतिभागानां उत्क्रीत्या भुजांशाः सर्पचंद्रपोर्गोलसंधौरंतरं ततस्तत्तुल्यमेव सर्पचंद्र
पोरयनसंधौरंतरं चः समुच्चये १२ भुजांश ज्ञानार्थं स्पष्टक्रांतिभोग्य खंड भाव स्पकं तस्यै

मिषांशानां क्रांत्यंशाः साध्यास्तनदिघांशानां स्पष्टशरघखंडं चाह स्पष्टक्रांतिः खोनघ्नखंडेनह्ल ज्ञान
४८२ 542 स्मान्मध्यादूषमाणापमांशाः दघांशेषुन्यात्रिभघ्नस्मकाघ्नीन्निज्याप्तास्यान्मस्पष्टस्वालाघखंड
मितिः स्पष्टक्रांतिमाणानां भुजांशाः खगोलसंधितत्त्रिभांतरे स्वापनसंधौ स्पष्टापमंशानामनि
यानानामचलानाम्नक्रांतिज्यापात्रिज्याभुजज्यानहा स्पष्टक्रांतिज्यापाकेन्यनुपातात् भुजज्यापाध
नुरितिविधिनात्वसाध्याः अतः स्पष्टक्रांतिः खोन्मनखंडेन स्पष्टक्रांतिखंडेनेन्मथेः ह स्थानुप एमः
चितेति मत्वेतन्मकारेणासुसाध्या भुजांशाः तस्मात् स्पष्टक्रांतिभोग्यखंडसाधनहेतोः रविगो
लसंधौ मध्यमक्रांत्यक्रांतेरभावान्मध्यममध्यमक्रांतिखंडमिषांशेघवश्यं साध्यमस्माद्विपर्ययः
रपक्वस्थितांशानां क्रांत्यंशाः पूर्वरीत्या मध्याः शरसंस्कृताः नेतु रशोन्ने(१)चरशावधीषांश
कस्यनस्पष्टक्राः तरशेभुजांशानयनानपातस्पावश्यकत्वाद्रत्यस्भागकस्यनेडयचपास्पष्टा

नेनतत्प्रमाणेनोपचयापासंभवादनुपातानुपपन्नेः अन्यथाधिकांशकल्पने तु पञ्चपञ्चस्य स्वछखतास्त्र
स्मफलस्यानुपातेनासिद्धेः क्षेत्रे दृक्षाशसाधितक्रांत्यंशाः परमंमध्यक्रांते भोग्यखंडं अथ यस
यक्रांतिभोग्यखंडार्धं स्पष्टशरभोग्यखंडं साधं तदर्धं स्पष्टशरस्य प्रथमखंडमाहृत्य शेषुमे
ति· कल्पितषष्टांशानां शरज्या· सत्रिराशिग्रहभुजज्यानि घ्नाक्तिज्याहृतः शरः स्फुटो वा सा क्रांति
संस्कारे इति भास्करोक्तेः षष्ठांशानां स्वयोगोत्र संधिनोगतहीनत्वादल्पत्वाच्च षष्ठांशत्रिराशिस्फुट
नामफलज्यां वा सवाम्य स्थूललाघवान्त्वसांतरत्वाच्च स्वयोगलाघवसंधितक्लिमस्फुटानयनघाक्रं
संधिस्फुटानयनघनत्वेव स्थूललाघवहितः अत्र ते स्वयोगे लसंधिस्फुटशरस्य स्थूलत्वार्पितस्याएव
फलज्यापाश्रावय्यकल्पनात् एकोनक्रिलाघवाच्च त्रिराशिफलज्यापायुगणिताः तत्वबुद्धो षष्ठांशेभ्य
क्लिमस्फुटानयनघनज्यापायुगणितेनयथेः क्रिमस्यापमक्रांफलस्यस्पष्टशरज्यापाश्राद्यं खंडं परमभो

यखंडहर्षस्यात् १३ शरभोग्यखंडवद्दलात्संस्कारेणास्पष्टक्रांतिप्रथमखंडं च श्लोकाभ्यामाह
४४३ 443 वेत्रिज्यया ज्यात्मकमेन दक्षिणगोलत्वे धाम्याहि मांशुपातः कोटिज्यया किं स्फुटबालजीवाभोग्या
त्मखंडं धनुरस्य चैतत् १४ लवात्मकं स्पष्टशरस्य खंडं तेनाढ्यहीनाल्पदृग्गमांशेः सपात
संधेरयने क्रमेण स्पष्टापमांशा घटलंबवाघ्नमिति त्रिज्यया कोटिज्यया ज्याहर्षं· एतत्स्प
ष्टशरज्यायाः परमं भोग्यं खंडं चेन्न दा कोटिगोलसंधिपुनश्चंद्रपातात् कोटिज्यया किमिति एमः
नुपातो लब्धखंडस्फुटशरज्यायाः भोग्यहर्षं खंजं स्य तद्वितीयपाके गोलसंधौ चंद्रपातयोजने
यमलापनांशाच्चंद्रपातादित्युक्तं नोत्पद्यते· किंतु साधनुल्लासादित्ति नपाविभुजकोटिज्यपा
हूभयत्रभिन्नत्वात् लाघवाद्बलापनांशात् छपातनतद्युक्तं कोटिज्यास्वस्पांतरेण त्रिराशि
घज्यपागुणितात्रिज्यावर्गेणभक्ता· फलं द्वितीयं दृष्टिनाम्यंतराभोग्यांशसंबंधिशरज्यायाग्

सपात्रमोक्षाघसंघेः॥ अयनेष्वङ्गुलाङ्के उत्तरदक्षिणादिक्रमेण पूर्णहीनाः स्युरयनांशात्संधा
नांप्रथमखंडभागाघं॥ अत एव चान्द्रायणानां शयानस्थापने यास्योत्तरक्रमादित्यक्रममुपपन्नं॥
पपन्नं॥ द्वितीयार्कगोलसंध्याभिप्रायेणायनयोर्वैपरीत्याद्वैषम्यभावान्नदु— दक्षिणायनयोः क्रमेणो
नपुतात्स्युपपन्नमतो न स्मृतिः नहि षड्गुणं तरे एकायनसंभवोऽपेनान्नुपपत्तिः यद्दक्षिणारश्मातु
ल्येन निपतत्वाच्च २५ ननु पयोऽस्त्यानयने उत्क्रांतयैवोपपत्त्युपक्रमे उक्तः॥ नस्वेतावतोत्तरदक्षि
णायनयोर्वैपरीत्येन क्षिपायोनियामकमुपपत्त्यसमतलादुत्तरं स्पर्शे चेद्द्रपाः संध्योरंतरे शायनयोर्थ
मनुपातेऽपाहस्तत्रोपपत्तिर्लक्ष्मपामरीचौ प्रोक्ता वधे पासुधिपातो— नज्जीवपेष्वा श्रस्तुणापरा
तत्संधिस्फटक्रांतिगुणोनकं स्यादिति॥ अत्र उत्तरदक्षिणायनवशाद्व्यानत्वेऽपपत्तिः॥ नुक्ता
रात्रसिद्धामपाः सार्वभौमकर्णी मरीचौ पातनाधिकारे निहपिता॥ स्नाः सुधिपात्तपाः तथा हि॥

८४८ अर्कोपनसंधिस्थस्यापक्रांतिरनुविंशतिभागाधिकान्तरार्कगोलसंधिस्थस्यापक्रांतेः शरभोग्यखं
डयुतक्रांतिपरमखंडेनोपचयः परात्वर्कोपनसंधिस्थस्यापक्रांतिरनुर्विंशतिभागोन्योन्यूनात
444 द्यशरभोग्यखंडहीनक्रांतिपरमखंडेनोपचयः अर्कगोलसंधिस्यापक्रान्तेपचोन्नस्मुपचयेनैवा
र्कोपनसंधिस्यापक्रान्तेः संभवान्न तत्रस्पष्टस्योत्तरापमसंबंधि क्रांतिहृतनप्रदेशस्थेदपातेपन
संधिस्थस्यापक्रांतिरनुविंशतिभागाधिकैवेतिपातस्यविलोमगत्वेप्यनन्तरापमत्तास्थत्वोपप
न्नेः क्रांतिप्रथमखंडशरभोग्यखंडयुतेस्यापक्रांतिखंडमेवतोन्यपतां शोनपातस्थोन्नरापमत्तास्थ। एमः
त्वेः दक्षिणापनस्थत्वेनुचतुर्विंशतिभागोन्योन्यनैवापनसंधिस्यापक्रांतिरिति शरभोग्यखंडेनही
नक्रांतिप्रथमखंडस्यापक्रांति खंडमेवतिः सपद्मपातेनुवेपरीत्यमनपाद्रितिनतः स्पष्टक्रान्तिखंड
स्थानानंतरं। परात स्पष्टस्यापक्रांति खंडस्य प्रथमस्याशात्मकस्यान्यपाभीष्टकल्पितांशानांज्या

लम्बने । नतांशस्पर्शगोलसंधिसमत्वं दृक्क्षेपक्रांतिज्यापाकास्यादित्यनुपातो हन्नेत्वोच्चं दृग्ज्यान
स्थानात्स्पर्शगोलसंधिपाम्योन्नरसंस्थित्वि क्षेपवृत्तप्रदेशावधिविक्षेपवृत्तानां स्पर्शपरोषांत्या
स्यात् ॥ १६ ॥ अनुपातोन्के छायाः स्वहयंनिहयपन्नं ध्यंतलं ष्णानयनमुपपन्नमित्या हनतं
धीषु ज्यान्निम घज्यका भ्रीन्त्रिज्यामा स्यात्स्पष्टवाणा ज्यकेयं । स्पष्टक्रांतिज्याफलज्याभिह
ताल्लक्ष्याच्चापं तद्धृतः संधिभेदइति । स्पर्शगोलसंधिसंवंधिक्रांतिवृत्तप्रदेशाद्येदृशस्था
पलनापतोशाच्चं दृग्यास्तुजज्यापरमेशरज्यापानुलातत्रिज्यायाभक्तो तिहपात्रिराशिफलज्यायानु
लातात्रिज्यापाभक्ता स्पष्टशरज्या । एवं स्पष्टशरज्याःभुजज्यात्रिराशिफलज्यायानुलातात्रि
ज्यावर्गेराभक्तेफलं परं शरज्यायानुलातेहपा स्पष्टक्रांतिज्या । मध्यक्रांतिज्यापात्रभावा
त् । एवमेव फलज्यानिहता । फलज्यात्वेनायपन्नेत्यर्थः । ततो स्पात्रनुपाता लब्धज्यात्मके

न स्पाच्छापं यत्‌। द्वयोः सूर्यचंद्रयोः संध्योः गोलसंध्योरपनसंध्योश्च मेलांतरं चंद्रगोलसंधि

४४५ 445 पात्योन्नरस्थं क्रांतिवृत्तप्रदेशात्सूर्यगोलसंधिप्रदेशाय पर्यंतं क्रांतिवृत्तेंशाः गोलसंध्योरं

तरं। एतत्तु समयं क्रांतिवृत्तेयनसंध्योरंतरमित्यर्थः ९७ अंतरांश संस्कृताके संधिश्चं

द्रसंधिरित्यत्रोपपत्तिमाह संधिस्थ्र वा ए पम साम्यदिक्के संधिन --- मुसंधिरार्ये।

यथाक्ष्मा स्तौ येयुन हि न सूर्ये संधिर्भवेच्छीनयु सधि हत्तारकति। सूर्यगोलसंधिस्थौ र

दक्षिणोत्तरक्षिके यति। सूर्यसंधेः स्कंधाच्च द्रं संधिः अग्रे यथान्नरू क्रमेलान्तधिमार्गो एमः

रीत्या भवेत्। अतः कारणात् सूर्यचंद्रसंध्योरंतरयोः क्रमेणायुतोना के संधिश्च द्रसंधि

र्निष्पन्न उपपन्नो भवेत्। दक्षिणोत्तरशरस्य सपातचंद्रगोलवशात दृष्टेन तदपरिशी

घ्रसाधनापापातगोलनिपम्यत्वान्नदनुरोधेनांश संस्कारस्यावितत्वात्। गोलायन

संध्योस्त्रिभांतरितत्वेन सूर्यगोलसंधेर्ध्रुवं दृग्गोलसंधिर्यदंतरे तानि यथास्थानं दंतरे तान्
क्रमेणैवाक्रायनसंधेर्ध्रुवं दृगायनसंध्योः त्रिज्यात्वाच्च अत एव च दृगायनसंधिस्थस्पष्टक्रांति
ज्यापाच दृग्गोलायनसंध्यंतरांशज्या त्रिज्यामितानत सूर्यगोलसंधिस्थस्पष्टक्रांतिज्यापा
पः तज्ज्यामितयाकेन्त्यनुपातावग तज्ज्यापाधः धनुरंशाः सूर्यचंद्रपोः संध्यंतरांशास्तहातंच
दृगायनसंधिस्थस्पष्टक्रांतिज्यापोनके विधिनांतरांशा इत्यसकृच्चंद्रसूर्यगोलायनसंधी स्पष्टौ
न स्थितिसिद्धौ निरंतरौ समहत्ति १८ अथ पक्रांतिसाम्यदृक्पातस्य संभवासंभवज्ञानमाहत्वा
यनसंधिसमेरेः क्रांतिस्तत्कालचंद्रमाक्रांतेः ऊना पाव च्छ्रावक्रांत्योः साम्यपातयोर्नोक्रांति ।
दृगायनसंधितत्र्यांयभ्रंद्रस्तस्य स्पष्टाक्रांतिः परा स्वायनसंधिनु स्पष्टं चंद्रस्तत्काले यदा न स्व
पस्पक्रांतेः सकाशादल्पा पक्रांतं पर्यंतं तत्कालस्पष्टं नपोः सूर्यचंद्रपोः क्रांत्योः क्रमेणा

४४६
446

सूर्याचंद्रक्रांत्योः समत्वेनास्ति। अस्मन्नतो चेत्तत्रतत्वात्सायंतेरेकविनक्रांतिसाम्यसंभवः प
वृत्तसूत्रे नाननत्वात्कालात् संभवे वक्ष्यमाणमानयनमसंभवे नरस्नार्थं वक्ष्यमाणानयनानतिंतंनेका
यथापासवैध्यव्यादिनिस्सूचनायसमेतत्उक्तं। अत्रोपपत्तिः चंद्रस्य स्थापनसंधौ सूर्यक्रांतितु
ल्यं परमविषुववृत्ताद्दक्षिणोत्तरं गमनं भवत्यस्मात्पाते पद्वेवा विक्षेपवृत्ते अन्यमतमंद्रस्य क्रां
तिन्यूनैवसंभवति। अतः स्थापनसंधिस्थचंद्रकालिकसूर्यक्रांतिः स्थापनसंधिस्थचंद्रस्य च
क्रांतेरधिकान्यचंद्रक्रांतेन्यूनत्वेनाधिकसूर्यक्रांत्यासमत्वासंभवात्। सूर्यस्य च प्रत्य रमः
गमनानक्रांत्यपचयस्थापि चंद्रक्रांत्यपचयापायतत्समभवात्सूर्यक्रांत्यपचयेतु तं तंतथा
चद्दितोपरविगोलसंध्यासन्नेचंद्रपातेस्थापनसंध्यासन्ने सूर्ये च तत्संभवः किंपतिविहिता
नीतिपावत्तावदुक्तमन्यत्रततस्मिन्नारनेति गोलयुक्त्याकलितं १८ अथैतत्क्रांतिसाम्यकाल

२।७४

स्नानार्थेन ह्रासन्नमध्यमक्रांतिसाम्यकालमाहृत्यगांते पार्तिमांते च स्पष्टक्रांत्यासमोपतः चेद्भ्रम
ध्यापमस्मात्मध्यपातः सहामवेदिति अमावास्यांते पूर्णिमांते च समुच्चये उभयत्रैवार्थः अस्म
कारणात् चेद्रूपस्य पातसंस्कृतोयमः स्पष्टक्रांत्या संख्यापातुल्यतास्मात् स्त्रेः सदा अव्यवहितं प
स्पसंधिमासेदस्य पर्वः मध्यपातो भवेत् एतेन क्रांतिसाम्यस्य पातत्वं निहितं एकेपातशब्द
मिधानात् अत्रोपपत्तिः अमांते स्पर्श्चंद्रयोराशयादिभोगसाम्यात्क्रांतिसाम्यनिवारिते
पौर्णिमासांतेतयोः षाडांतरत्वात् सुजाभेदेन क्रांत्योरभेदः २० योगयोर्विशेषकालेनतत्सन्न
मध्यमक्रांतिसाम्याश्रयमाहत्रिघ्नापतनांशानं खनागैस्तास्ते हीनाश्च साध्वित्रिभुवोद्धिपक्षः
धनेपनांशेस्यधनेतुयुक्तास्तत्तुल्यपूर्णांगतपोश्च सस्यादिति त्रिगुणितानायनांशांविंशति
भक्ताः तैःतत्कमवि विषयापनांशैः साधितपादस्पाहीनाः समप्रवि पातिहीनाः चः समुच्चये दस्तु

५४७

547

त्क्रमयनांशोधने सति॰ अक्रणायनांशेतु त्रयोदश समार्द्वेशतिः तैर्युताः आगतांक सम विषुमादि

कोणयोर्गतयोः सतोः च॰ समुच्चये॰ सांमध्य क्रांति साम्यहयोम ध्यपातः स्यात् अत्रोपपत्तिः

अयनांशसंस्कृतयोः सूर्यचंद्रयोर्भुज साम्यम पेक्षितं॰ तत्तु तयोर्योगे षड्द्वादशराशयस्म

देव॰ तथाहि॰ तयोर्विषमसमपदस्थत्वात् नान्यदाने ष्ययो स्फुटत्वात्तु जनतुल्यत्वं रविगोला

यनसंधिस्थयोः क्रांत्यमावपरमत्वेःनिनयोगयोः षड्द्वादशमितयोपयांमसत्वात्क्रां

तिसाम्यं सद्भवतृति॰ तत्रादितुलायनांशोनेः पुनायषट्द्वादशवालयाप॰ सूर्यचंद्रयोगोभ एमः

वतिन तत्क्रांतिसाम्यं एवं॰ अतः षड्द्वादशराशेपार्विषुः नाडिमोगो साई त्रयोदशसमविं

शतिमितावेतोद्दितुलायनांशोपयोगाद्वादशराशिभागाः समविंशतिर्योगाः तद्धितुला

यनांशोः केदत्यनुपातेनायनांशा नोगुणा हरयोः ५८।२६० रवाद्वादशा यवने नेन त्रिगुणाना

पनांशविशात्मंशमितयोगेन धनर्णोपनांशाक्रमेलेनैाशुनोक्रांतिसाम्यकालिकोविष्कं
भादिगतयोगो सावयवो ज्ञः २१ ननुयोगगं स्नास्वगतयोगगतघटीकाले साधितार्केदु
भ्वां म ध्यमक्रांतिसाम्यं प्रि.मितयोग सर्वघटीनां सम्भावे भवतामत्र नभवत्यनो वगातघ
टीनांविशेषं वदस्त्वत्र मध्यमक्रांतिसाम्यं नियतमित्याह यदं तु पातोऽर्कवयोग घघ स्तसर्व
नाडीगुणिता नाडिभक्ताः षष्ट्याप्ताः स्फुटाः स्युः घटिकाद्यौ द्वौ ज्ञात्वा पिमध्याव यमौ समौ स्त
इति अत्र वगतयोगघटीविषये विशेषो लिखितिः यदं लिख्यस्ता र्थः क्रांतिसाम्यकालोत्सवत्वयो
गयो रवेः स्फुटनाघघ्रः पंचांगपत्रस्थिताभिः याताभिः सर्वघटिकायोगस्य सर्वघटीभिर्गतिर्यो
ग प्रमाणा लिप्ता भिर्गुणिताः षष्ट्या भक्ताः फलं न योगस्य स्फुटः पंचांगपत्रप्रमाणापि
द्वागतघटिकाः स्फुः अत्र वगतयोगघटिकागतिसर्वधाभावात्र क्षिप्रमाणतालिखिद्वा इत्यनु

पातेनयोगसर्वं घटीप्रमाणीनयुक्ताः तत्र· तस्मिन्काले· अपिशब्दाद्दर्शनयोर्तिमासंतेन
४४८ 448 समुच्चयार्थः सूर्यचंद्रयोः मध्योः अयमौ· सूर्यस्यैकेवक्रांतिमध्यास्यषा·चंद्रस्यशरसंस्कृ
तामध्याक्रांतिस्तावयमौ तुल्यौ लोशुनसाम्यात् २२ अयंमध्यपातलक्षणः स्फुटपातस्ता
तापोपयुत्पत इति तत्र तिथ्यपाहमध्यपातलक्षणे विजातापक्रमंसाम्यमितिउक्तंवदेव·
प्रस्फुटापमसमवेलाचसंधीन्वक्षिपातसमयस्फुटज्ञानमिति· अस्मिन्नुक्ते मध्यपातका
ले सूर्याद्युत्पन्नक्रांतिं· चंद्रस्य· उक्तरीत्या· एवकाराद्वेलसंधितश्चंद्रमुनजन्यपापवनसंधि
स्पष्टक्रांतिमपापानुपातेनक्रांतिज्यास्पष्टातद्धनुः स्पष्टक्रांतिरितितेननिरासः स्पष्ट रमः
क्रांतेहयचपापचूयपोरिति विलक्षणातयानुपाताप्रसंगात् स्पष्टक्रांतिश्च· समुच्चये· सं
धीनः भागुत्क सूर्यचंद्रगोलापनसंधीनस्त्वात्वा· स्फुटक्रांतिज्ञानं· पातकालं· अहंकथ

पाति २२ तत्र स्वस्वपातस्थानैष्यत्वसंज्ञामाह आजपरेंदुक्रांतिर्महती स्फुपीयमास्वयुः
समता पदिमवतिन्तदान्नेपोयातः पातस्त्वस्य यातमुद्दिन्ति विषमपदस्थचंद्रस्य स्वस्वक्रा
न्तिः स्फुपक्रांतेरधिका अथवा समपदेत्यत्राचंद्रस्य स्वक्रांतिः स्फुपक्रांतेरल्पा पदिमवति
न देमपत्र स्वस्वक्रांतिसाम्यहपः पातोगतोऽस्त्येयः उक्ताद्वैपरीत्ये विषमपदचंद्रस्वस्व
क्रांतिरल्पा समपदस्थचंद्रस्वस्वक्रांतिरधिका तदा समपदेष्यः पातः आ आोपपत्तिः विष
मपदस्थचंद्रक्रांतिहपचपात्त्रिकास्फुपक्रांतेरधिकातदा गतेसमत्वासंभवात्यंवे समत्वा
वश्यंभावात्वगतः पातः पदस्यांतदा मेस्फुपक्रांत्या समत्वसंभावनेयैष्यः पातः एवं सम
पदस्थचंद्रक्रांति स्फुपविना स्फुपक्रांतेरल्पा तदागते समत्वासंभवात्स्यैवे समत्वावश्यंभावाद्वपा
तः पातः पदाधिकातदाग्रेपदरूपेन समत्वसंभवादेष्यः पातः २४ अथ स्वस्वपातकालक्षा

४४९

449

नार्थमाघमाहतः क्रान्त्योरैक्यादिशोरंतरमेकं विभिन्नादिशोः कार्यं प्रथमे याने तदन्यथा यो
द्वितीये स्यादिति मध्यमानं कालिकस्तर्पणं द्युयोः स्पष्टक्रान्त्योरैकदिशो रंतरं भिन्नदिशो
रैक्यं प्रथमे याते. दर्शांत पूर्वयोग संज्ञके क्रान्ति साम्ये क्रान्त्यधः स्थानं द्वितीये. यो गौ मासा
न्त द्वितीय योग संज्ञे क्रांतिसाम्ये. तदन्यथा उक्ताद्विपरीतं. एकदिशो यो गतो भिन्नदिशो
रंतरमाद्यः स्यात् २५ गतैष्य यानस्य कालानयनमाह श्लोकाभ्यां चंद्रस्य छायासमया
न्त्रिभयुक्तगुलिनाः सिद्धभागाद्यकामालचाच्चाप लवाघं फलमधिकमिश्रं निमज्जा राम:
तो यदास्मात् त्रिज्याघ्नाया लवचापं नवतिभ्युनमथ्यस्याद्धनुज्जातं चेव षड्गुद्धं तं स्पष्टद्युदि
नमिनभक्तं पूर्वयात क्रमेण २६ व्यस्ता युता धारजाख्याचंद्रः स्यात्तन्मत्सिद्धेतुवियोग
लिप्ताः चंद्रस्पष्टत्या विलिप्ताः फलंयदि नाडिकं यावत् स्यादुतैष्य मितिः चंद्रस्पष्टक्रान्तिज्यात्रि

ज्यपातगुणिताः चतुर्विंशत्यंशज्यापाभक्ताः फलं चाद्यन्तरं शाद्यं पदाः इद्भुजं फलं त्रिज्यातोधि
कं तदा अस्मात्फलात् त्रिज्याहीनाच्छेषस्योत्क्रमधनुर्नवतियुतं धनुः स्यात् अनन्तरं
प्रथमचरणोत्क्रमेण तद्धनुस्तथा यथागतं एवं कारणद्विकं तत्र निरासः द्वितीयपादे षड्रा
शिभ्यः शुद्धं तृतीयपादे षड्राशियुतं चतुर्थपादे द्वादशराशिभ्यः शुद्धं विपरीता अपनां
शाय त्रतत राशिसंज्ञं भंद्रः स्यात् तस्मात् गतराजे चंद्रः मध्यपातकालिकः प्रसिद्धभंद्र
अनयोरंतरकलाः चंद्रस्पष्टगत्या भक्ताः फलं पदादिनादिकं ततः पातगतैष्यत्वस्यात् मध्य
पातकालादुत्तेष्टदिनादिकं स्पष्टपातसंस्यात् २७ एतत्कालिके स्पष्टचंद्रपोः स्पष्टक्रांतीसा
ध्यइत्याहतेनप्रकारेण विद्यानाः सुधिपावमध्याः ततः स्पष्टरवी दरवीमसाध्यो प्रावत्स्य
क्रांतिलवास्तयोश्चेतिः तेन दिनाद्येन गतैष्यैः राः रविचंद्रचंद्रोचचंद्रपाताः मध्यपानका

४५०
450

लिकाः मध्यमाः पूर्वोक्तरीत्या प्रचाल्याः अनंतरस्य कोशस्य पंचद्रोमसाध्यो· तयोः स्पर्शे वं द्रपोः प
र्वेचं द्रपोः पूर्वोक्तरीत्यास्य चक्रांतं शाध्यसाध्याः २८ स्पष्टपातस्य स्पष्टगतेष्यादिनाघा
नयनार्थं पूर्वे साधितस्य चक्रांतं शाध्यां पंचदृत्वा घाट्यपोर्वो गांतरान्यतरस्मृपयुक्तमा
हता ध्यांगतेष्या यमसाम्य चिह्नं किनाघवघः परसंज्ञकुः स्यात्· अभिन्न भिन्नांकितयोः
क्रमेणायुगयोर्गतरमेकम वेति· नाध्यां· साधितचक्रांतो ध्यां· गतेष्यपातचिह्नं नाकितोप
श्राघः पूर्वोक्त मुतघत· तद्रीत्याप श्राघं सपरसंज्ञः स्यात्· अत्र स्पष्टतानयने परायणोः रामः
अभिकितयोः गतेष्यान्यतरं किंतल्लेनेक स्वहपयोः भिन्नांकितपोभिन्न स्व हपयोः क्रमेणाश्र
तरं योगः २९ अथ पातस्य पदिवाघं संस्कारादिनाघंचाहते नोद्धतं पर्व दिनाघमाघगुणे स्फुटं तद्दिव
सादिकं स्यात्· गतेष्यमस्याघवशेन नान्यवध्या स्फुटः स अस्मानतोपियत्नादिति पूर्वेनिहप

तंगतैष्यदिनाद्यं· पर्वान्ताद्यगुतं· तेन· पर्वमिदिनाद्य घटयोरंतरपोगान्यनरेखा· मन्नं· फ
लं· स्फुटपातस्यदिनादिकं स्पष्ट स्पात्· अस्य· स्पष्टदिनादि· आद्यवर्षेन· गतैष्यपातचिह्नं दि
नाद्यवर्षेन· गतैष्य· नाव प्रधानोनिर्दिशः· स्वन्यवशात्· अन्य संबंधि पातगतैष्य वशात्· ग
तैष्यत्वं नन्नेयं· अतः स्पष्टदिनादि· पर्वेतिथ्यापरं प्रसाध्योन्नरीत्या दिनादिकं आपि पाद्यट
फलं तिथ्यापरं प्रसाध्योन्न रीत्या दिनादिकमिति रीत्यामुहुर संस्कृ घाव दविशेषाद्य दिनादिकं
ततः स्पष्टं दिनाद्यं स्पात् ३० अथ स्फुटपातकालज्ञाने प्रसांतरमुपायतत्र विशेषं द्विती
यपातं वासनां वृत्तिश्लोकपंचकेनाह तेन स्फुटक्रांतिसमत्वहयपातस्यकालं· किंवमध्य
पातात्· द्वेपोप्यथ चेत्पूर्वदिनाद्यमीष्टं तदापरघाद्धिकं· परं स्पात् ३१ तदागतैष्यविपरि
ततापिमतात्स्फुवोधाप्रचवोछमेततत्पोगमसन्नावपमांतरेवाद्यं· स्पात्स्यान्योपिविलोमरी

४५१
451

ना २२ ताम्यां पुरोन्मा दिवसैगैनेष्वे: पातोऽदितीपोथचवा स्नात्तु॰ एक घ्नाभामि ध ह्नन्नं संछ्वो
पयरवी हृष्यनिपातसंज्ञं २३ स्पान्यां निसाम्यं विषु वाव्य ह्नन्ना न्सं मांतरा लेन प राकेचंद्रो॰
मिनघनामामिध ह्नन्नं सं संछ्वो स्यानान घावेध॰ नसन्नमुन्के २४ अन स्ता पोमे डलकें इणामो
न्नरां नए नाप्र य मो पमा म्यांउन्के मका एणसुयुन्निसन्के लैरापिका यैपुन रेव मन्यप्रति॰
नेन॰ सस्मागते ष्पदिनाघेन॰ मधपानका त्वान॰ पवैंनान॰ स्यषक्रांति साम्यहपमहापा रामः
नस्पका सोन्नेप॰ अन्ने ने नरं॰ पदि॰ पूर्वैदिनाघमोघमनिपतः न शरज्यवं द्राक्विपने वे॰ नरा॰ पस्मि
न्काले॰ अघारमिनलक्षणान॰ पस्त ह्नक्षणात्मकं॰ अधिकः॰ अन्यत॰ स्पात॰ नरा॰ नस्मिन्का
ले॰ स्यषपातस्पागतैष्वे॰ विपरीतनंज्ञे पं॰ गानलक्षणाघं आगानरिनाड़िने ष्यस्पात॰ एष्यलक्ष
णाघे आगनाड़िनादिनागन॰ पान॰ अन्नदिनाघानयनमाघाम्यपौर्णागमिनहरेणावो ध्यं॰ अन

ग्याधान्ययोरुक्तस्यत्वेऽग्राधाम्ययोरंतरस्य अन्यत्वेनदिनानां स्वहरत्नपातेंतत्वापत्तेः नन्विदमुत्क्रमसं
भव्येव। एकलक्षणेऽग्राधारस्यस्याधिकत्वासंभवात्तएव भास्कराचार्यैरिदमनुत्क्रमतःग्राहृत्या
र्यमतादित्ति अग्राधोत्तरयोः समानदिक्त्वे पदाधुडुनत्तानः व्यस्तेपाते ष्यत्वं स्तेपंमध्यसरोत्तराभा
वेद्भितिलघापर्यिन्ते रुक्तविपरीतासुत्रेपातः नघाहि। सूर्यक्रांत्यपचयापचयाभ्यां परस्य द्वंसमक्रां
न्त्यपचयापचययोर्व्यत्ययेन तत्र समध्यमपातकालादिघटिकांतरे पूर्वपातैकलक्षणेऽपि साधित
क्रांत्योरंतरमधिकं तदा पूर्वोक्तपातलक्षणाव्याप्तेः ष्यंस्फुटपातमध्यमसंभवेव। तत्र क्रांत्यंत
रस्योपचयापचयतः पूर्वकल्पितगतैष्यकालविपरीतकालेनांतरस्यापचयसम्भवात्साम्यक्रांति
समत्वं भवतीति मध्यमाग्रयोर्न्यूनाधिकयोरेकलक्षणेऽसाधितघटीभिरुक्तलक्षणावैपरीत्ये
न पातमध्यं भवति। भास्कराचार्यैस्तु कादाचित्कत्वेनायं विशेषउपेक्षितः। द्युकस्येवएकल

ष्ठणाणावाद्यान्योन्यनाधिकेन भाव तत्त्वे पक्षत्वनावधानादिति ॥ अथ विशेषांतरमाह अत्रेति ॥ पा
४५२ 452 तानयने ॥ चः पूर्वोक्तेन समुच्चयार्थः एतत् वक्ष्यमाणं क्षेपं ॥ तदा ह योगप्रसक्ता विति ॥ कान्यो ऽपूर्वो
क्तं रीत्या योगे प्राप्तो क्रान्त्यो रंतरं ॥ चापक्षांतरे आद्यः स्यात् ॥ एतेनोक्तरीत्या पातस्थानयनेके
मतिचारितं ॥ अन्यथा योगे नाद्यानुपपत्तेः द्वितीये चैतत् ॥ अनंतरं ॥ अन्येः विलोमरीत्या साध्यः
अपि राद्येन समुच्चयार्थः ताभ्यां आद्यान्याभ्यां पूर्वोक्तप्रकारेणागतैर्दिनादिके गतैष्यद्वि
तीयः पातः उक्तेगतागत निरूपणे प्रामाण्याव गमार्थ वासनां प्रतिजानीते ॥ अथेति ॥ अनंतरं दु एमः
पपत्तिः चकारादुक्त स मपोच्चने दर्शितत्वर्थः तामाह एकेति ॥ पदान्तभिन्ना हारा क्रह न संख्येस
पेवं द्वौ विवात्मकोन दाक्षति पाता त्वं क्रांति साम्यस्यात् ॥ पदान्त विषय हत्ता समानानान्तरे गो
मयतः स्व पेच द्वौ ॥ भिन्ने हाराक्रहतसंख्यो स्पानांतदावै धता त्वं क्रांति साम्यमुक्तं ॥ अतः क्रां

निसामान्यस्वरूपोन्तः तयोः सर्पत्वं रूप्योः मंडलके रूपोर्द्धे क्षितिगोत्तरांतरस्वरूपस्यापघः क्रांतीभ्यांतु
क्रमाप्रकारेण तत्क्रांत्योरेकार्द्धे शोरंतरमित्यादिना स्फुटक्रिसिद्धस्यार्थः एतत्स्योपलक्षणेन
वैधृतपातस्य व्यतीपातस्य तिवैपरीत्याद्विषुवद्धृत्ताद्दुत्तरमयनत्वस्यांतरेण तत्पोरवस्थानस्या
पेक्षितत्वान्मध्यमक्रांतिसाम्यकालिकवस्तुभूतं सूर्यचन्द्रान्तरास्थितिवैधृतिसूर्यचंद्रांतरवस्तु
भूतस्थित्योरंतरंक्रांत्योर्योगवियोगाभ्यामेकभिन्नदिशोर्भवतीतिनिरन्यथाघोद्धियेस्याद्वित्य
स्फुपयन्नं अप्येतस्य क्रांत्यंतरस्यापचीयमानस्य पदत्वमावस्तस्य क्रांतिसाम्यंततस्य षट्क्रांत
पचयापचयपरिकल्पाभावादतिविलक्षणत्वाच्च नहानमत्थाक्रमनस्त्वात्काला दृतैष्यलक्षणेन
सामान्यतस्तहानात्सर्पमरोघाचार्यैरभीष्टादिनाघ्नंतैष्यपातवत्याख्यकल्प्यतद्दिनाघेनसूर्य
चंद्रौ पातं चोत्तरीत्या प्रसाध्य सूर्यस्य क्रांतिं स्वदिक्चिह्नितां चंद्रस्य च क्रांतिं च स्वदिक्चिह्नितां प्रसा

यो नक्रादित्यान्यक्रान्त्योरंतरमेनमक्रः कल्पितः अथ वा सूर्यसिद्धान्तानुसारेणायं दृक्पक्षक्रान्तिज्यामेव मध्य
४५३ 453 मक्रान्तिज्यां प्रकल्प्य चतुर्दिशान्यं शन्यानुसारमक्रान्तिज्यया त्रिज्यानुजन्यान्तरान्यायेनानुपा
तेन चं दृग्भुजज्यान्तरज्ञापं चं दृग्भुजः परं तु भुजज्या त्रिज्याधिकान्तरत्रिज्याधिधिकं यत्र तल्लुनक्र
मोन्नतं चापं सर्वांकं धनुरक्रान्तरस्यादिति रीत्या त्रिज्याधिकसौक्रमचापं सर्वांकं क्रमधनुरि
त्यन्तं युक्तं अत्र स्वाधस्त्रीत्या च नृत्यपद्धेषु चं प्रोपनां शांसं स्फुटत्वं नित्यस्ताप नांशा पत्रं दृक्
घमध्यक्रान्त्योःथ रान्तरितत्वाच्छज्जेयं प्रान्त्यथा पर्वं च दृग्मिन्नता पन्नेः दृग्यो रेनु स्वत्वात्रं रत दमः
रेकत्वान्यथ्यं दृगान्यानुपातेन द्विवाघंतत्यातेवथा दृग्मेधं वानिपतं कल्पितं तेनादिनाघेनमध्य
पातकालान्यूर्वी कालेऽन्तरकालेवा दृक्पोःक्रान्ती साधितेनदं नरमेनपः कल्पितः ततः क्राघान्यका
लपोपानैकालक्ष्तोन्क्राघान्यपोरंतरं तन्कल्पितं दिनादिकालसंबंधिक्रान्त्योरंतरं स्याघवप

हयं। भिन्नत्वेनप्रथमक्रांत्यंतरमपचीयमानेमध्येन्त्व भावतांप्राप्यान्यकालेषु न ह्रसितमनन्त
त्रघान्यपोयोगमितस्तत्कस्मिन् दिनादिकालसंबंधिक्रांत्यंतरएपचयपत्ततोनेनक्रांत्यंतरएप
चयेनेष्टदिनादिकेनसाघुनुल्यक्रांत्यंतरएपचयेनाकेमितस्तनुपातागतदिनादिकेनमध्यमक्रां
तिसाम्यकालात्पातगतेनेष्यतावशेनस्पष्टक्रांतिसाम्यकालं इतिराशिकार्थे पुनरेवमन्यस्त्वे
त्कस्यार्थः॥२५॥ द्वितीयपातेस्फुटेसिद्धांतोक्तिमूलकोपपत्तिं वक्तुं पातानां प्रामाण्यमिति तदुच
नानुवादेनाह विषुवत्संनिधौ क्रांत्योस्तत्स्वल्पतासाघ्रतनसा। द्विः पातो द्वितीनो नान्ते द्वितीयो
पिस्फुटस्तित्र इति। व्यतिपाते विषुवद्वृत्ताद्दूरमपनक्रांत्यंतरेण सर्वेषां द्वयोरेवस्थितिर्नावधिपा
तत्वं क्रांतिसाम्यादेवं वैधृतेपि काहोरात्रवृत्ते स्फुटत्वकाले पातत्वमिति पातप्रसक्तौ वतत्स
पिक्रान्त्योः प्रथमं प्रसाध्यते द्वितीयान्यं चव्यस्तं प्रसाध्योक्तदिशा द्वितीयपातानयनं पत्ति

सिद्धमेनद्दर्भिप्रापितं सर्पे सिद्धांततद्वचनमितितात्पर्यार्थः ३६ आननयनयपत्रिः आन्योपदाभ्रन्यमित
४५४ 454 त्तपरस्पाकांतयोः समत्वंनतएवसुक्तैः आघान्यजोन्नांतरसंख्यपाचेद्दिष्टदिनाद्यंप्रथमेनकिंस्या–
– अन्योपस्मिन्कालेभ्रन्यतांप्राप्तस्मिन्कालेकांत्योः समत्वे समत्वंविनाभ्रन्यप्रमितान्व
स्यानुपपत्तेः निरुक्तं दिवसादिसिद्धमन्योन्यवाद्दत्रमुहुः क्रियापि इत्यादिसंक्षेपतउक्तमत्र
सविस्तरंमदुदितेमरीचावितिः ततःकारणात् एवकारोन्ययोगव्यवच्छेदार्थः सुक्तैर्गोलगणित
ततत्वज्ञैः पदैः आघान्याभ्यामुत्पन्नंपदक्रांतरं योगांतरान्यतराभ्यकेनस्पसंख्यपाद्दष्टदिनाद्यं राम:
लभ्यतेनदाप्रथमेनकिंस्याल्लभ्यं एवमनुपातोल्लेखा निरुक्तं अभिन्नभिन्नांकितयोरित्यादि
नद्दिवसादिकंस्यादित्यंतैः दिनादिकंगतैष्यंसिद्धमुपपन्नं प्रतिक्षणंआकांत्यारनिवेलक्षे
पोकहयत्ताभावान्नकालेपुनरन्यंमसाध्यकालस्तत्तोपन्यमित्युक्तघावद्दन्याभावदति।

यात्नागतदिनाद्येकाले· अन्योन्यवान· अन्यस्योत्पन्नैः मुहुरसकृत्कर्म· अपि· समुच्चयेनेनोपपन्नमि
त्यर्थः भावः उपपत्तिमुपसंहरति· इत्यादीति· अत्र सिद्धान्तसार्वभौमे पातानाधिकारे· इत्यादि·
आद्यादिपातगतेष्य दिनाद्यानं· संक्षेपतः उपपन्नमुपपन्नत्वात्· विस्तरेण तु कृत्वानमित्यत आ
ह सविस्तरमिति· महत्वे सिद्धान्तशिरोमणौ मरीचौ· विस्तरसहितमुक्तं· तस्माच्छिष्यपातोपप
न्नेति भावः ३८ अथ पातकालस्य स्थित्यर्द्धमाह स्पष्टपातसमयोत्थ रवीन्दो बिम्बयोगदलसि
म्निकाहतं· सप्तवासरमुखं प्रयमापं तद्द्युयोगसमुखमिह स्थितिखंडमिति· मध्यपातकालात्स
ष्टपातकालस्य परस्परं कृत्साधितमंतिमं स्पष्टं दिनाद्य· स्पष्टपातकालोत्पन्नयोः सूर्यचन्द्रयोर्वि
वत्रिमधयाधिकारोक्तैः स्पष्टपातकालिके सूर्यचन्द्रबिंबे इत्यर्थः तयोर्योगार्द्धं कलात्मिके गुणितं·
आद्येन भक्तं तत्फलं· षष्ट्यादि· इह पातकाले· स्थित्यर्द्धं· एतद्द्विगुणं पातकालः ३९ अथ

ग्रहणलंबनसमानयोः स्थित्यर्धयोः साधनार्थं क्रांतीडमपञसाध्ये दत्वा हस्फुटयोनकालनरव
गारविपयोः स्थितिखंडकेनपथागत्रसुचाल्याः पर पूर्वमर्कघ्नाघ्निनौ नुविधेयौ स्फुटकौस्फु
टापमकलेचनयोर्यद्दति स्पर्शपातकालोन्यन्नग्रहः स्पर्शघोः मध्यमाश्रत्र पाते उपपुत्का
स्थित्यर्धकालेन पर स्पर्शं व खकालाद्त्तत्रेपर्वकाले पपक प्रत्येकं सुखुचालिताः कार्याते
यांमध्ये स्पर्शचंद्रौतु स्फुटौ कार्यौ तयोः स्पर्शचंद्रयोर्यं स्फुटक्रांतिकलेतेचप्रत्येकं साध्ये ५०
स्पर्शे स्थित्यर्धं स्याद्दमन्ते कमात्स्यांप्रथमं विधायतेनोद्धतविंबकलैक्यखं उं स्थित्यर्धं वा डीगुणि एत:
तं स्फुटं स्यात्स्थित्यर्धमेवं मुहुरत्रेतद्ध इति प्रत्येकं एकमेकं प्रतीतापयः पर्वकालिकाभ्यां उन्न
तकालिकाभ्यां चेति पावतत्स्त्राभ्यं स्पर्शक्रांतिकलाचंद्रस्पर्शक्रांतिकलाभ्यां उन्नतात्या श्रा
घं कृत्वा तेनाद्येन विंबकलपायोर्गार्धं मंतं पूर्वानीता स्थित्यर्धघटीभिर्गुणितं स्पर्शे स्थित्य

र्द्धं स्यात्ः एवमुक्तरीत्या मुहुरसकृद्यावद्विशेषः ते स्थित्यर्द्धशकले अत्र पातकाले द्वे स्फुटे
स्तः द्वयोः स्फुटयोः स्थित्यर्द्धयोर्योगः संपर्कः पातकाल इत्यर्थः पूर्वकालिकस्पर्शस्थित्यर्द्धेन स्पर्श
पातात्कालिकौ सूर्यचंद्रौ वैधृतं च चंद्रपाताः एवमपचाल्यस्पर्शचंद्रौ स्फुटौ कृत्वानयोः क्रान्तीकृ
त्वा केस्फुटैकार्पेनान्यामाघं कृत्वोक्तरीत्या स्फुटं स्थित्यर्द्धं तेनापूर्वं यावद्विशेषः पातारं मु
स्थित्यर्द्धं स्पर्शं स्यात् एवमुक्तकालिकस्पर्शस्थित्यर्द्धेन स्पर्शपातकालादूनं तत्कालेसूर्य
चंद्रयोः स्पर्शकांतो कलान्त केमसा ध्यातान्यामाघं कृत्वोक्तरीत्या स्फुटं स्थित्यर्द्धं तेनापूर्वंया
वद्विशेषः पातान्ताख्यस्थित्यर्द्धं स्पर्शं स्यादिति तात्पर्यं ७१ अथ पातस्याद्यंतकालावाह पूर्वा
परस्थितिदलेन विहीनयुक्तः स्पर्शान्त्यपात समयः क्रमशो भवेतां स्पर्शान्यमां श समता
त्मकपातजानातं भाव सानसमयोग्रहवत्तु पुरा पावितिः स्पर्शपातकालः पूर्वस्थित्यर्द्धं

नः पानारंभसंबंधिनाऽत्रापरश्छित्वार्द्धेन· पानसमाप्तिसंबंधिना॥ क्रमशः हीनः पुनकः कार्पि·तो
४५६ 456 सर्पिचं द्रुपोः स्वपक्षांत्योरंशानांसाम्येन द्रामकृत्वेन ज्ञातोयः पानस्पष्टकालांतः पूर्वज्ञातानः
जातो· आरंभसमाप्त्योः कालौस्यातां· एवं पानारंभः उन्नतपानसमाप्तिः अपर्यान्तानकालःपा
तस्यमध्यं ग्रपोज्ञनमाहग्नहवद्दिति· सर्पग्नहतावतः सुपुरापो· सर्पग्नहत्तास्पर्शमोक्षकालौज्ञा
नादिधर्मकृत्ये बहुपुराणपर्केरेन ऽपेमावधि· अपर्यान्तमध्यकालौ सर्पग्नहतामध्यकालस्तु सं
पुराणः एतेनाधिकारमारंभोक्तं स्वघीकृतं ४२ ननु सर्पग्नहतो द्वयोर्बिंबयोर्योगः स्पर्शेनास्प एमः
र्शेमोक्षसमयोर्यथोपपन्नौ न पात्रविंबयोगासंभवाद्देधनौ च सुतरां स्पर्शमोक्षयोरसंभवा
त्कथं तत्कालावक्तावित्यत सत्सुपपत्तिं प्रतिजानीते· अत्रोपपत्तिरिति· अत्र· श्छित्वाद्धेनप
ने· मयोच्यत इति शेषः· प्रति ज्ञातामेवाह पाम्योन्नत एव णाग सर्पहिमाभुविंवने म्यार्यस्तग

ऽतिपातजलक्षणां प्राक् नत्यादिरंत समय पश्चात्परत्र मध्ये विनाशः पो निर्यमतस्त्र· कपोरेपी
रतुमितिः पश्चिमायां नूरायणगतौ सूर्यचंद्रौ· अयमर्थः दक्षिणायने स्थितौ सूर्यचंद्रौ·उ
त्तरायणे स्थितौ सूर्यचंद्रौ· पश्चिमायां स्थयोः परमांतरमध्ये तत्त्वांतरमिति निसूचनार्थमि
त्युक्तं पात्योऽनयोरमनेन पातोत्पत्ते ध्रुव· व्यपो मेंडलपोर्नेम्याः या क· पातवक्रमंडलप्रदेशान्यांपात
लक्षणां प्राग्भावविनाशो दिम लक्षणो उक्तं पातन पो र्यतीपातवे धृता ख्यपोर्गीतलक्षणं·
एकघरात्रद्य न स्थलं· विषुवद्वृत्तात्तुल्यांतरेणो भयत्र स्थितत्वात्· यस्मिन्काले भवति· त
त्र· तस्मिन्काले स्पर्शादिः पातारंभः· परस्त· पातवक्रमंडलप्रदेश्यान्यां पातलक्षणां धं सादिमस
ग्रे· नेम्योः पातलक्षणां यस्मिन्काले भवति तस्मिन्काले पातांतकालः· चः समुच्चये· मध्ये·
क्रारंभावसानकालान्यंतरे विंवांतगतमध्यपापोः कपोरपि· निपमतं स्त्रवधपं· उ रस्थपा

तल्लक्षणांतनिष्ठत्येकन याच यावत्कालपर्यंतांवं तु पोरंनगनैकदेशापोःपातलक्षणांताव

४५७ त्कालपर्यंतं पातःकेंद्र पोःपातलक्षणं पातमध्यं।स्याघंतकालोम्यां पूर्वोत्तरकालपोश्च

प्रकंविंवातगतप्रदेशापोःकपोरप्यनंतरपछिन्नित्वासंभवात्सर्पवं द्रपोसमयात्वासिद्धं।पा

457 तामावद्रन्यादिकालेमारभ्यांतकालावधिसर्पचंद्रपोरेकदेशावछेदेनतथात्वान्यातछि

न्नि:पातमध्यकालेक्रांत्यंतराभावःपाताघंतकालयोमीनैकाद्वतुल्यक्रांत्यंतरं।नेननतुल्यांभर रामः

स्पापचयकालउपचयकालश्चाघंतछिन्नत्वर्द्ध।नह्यानंचाघतुल्यक्रांत्यंतरेणास्पष्टदिनादि

घटिकात्त्वसमानेम खंडतुल्यक्रांत्यंतरेणकृलान्सकेनपश्चिमकेनाशान्मकेनाघजानपि

नकादूत्पनुपातावगतकालेनमध्यकालात्प्राक्का[illegible]लेनद्यांरमोगियमकालेनत्समाप्तिरिति

ज्ञानकालःछिन्नत्वद्धं।परंस्पष्टलं।क्रांत्योःप्रतिक्षणमनिवेलक्षण्यात्।अतएवद्वपोःछिन्नत्व

द्विपोक्तस्वल्पमध्यानुपपन्नमतः स्फुटलक्ष्यस्थित्यर्द्धेनमध्यकालात्प्रागुक्तकालयोः क्रांती प्रसाध्य
पूर्ववदाद्यौक्तस्वा॰तदाद्यनुत्थापचपोपचपाभ्यापाभ्यां स्थित्यर्द्ध घटिकोलग्नमानैक्यखंडनुत्या॰
त्यापचपोपचपाभ्यांकाद्यस्तनुपाताभ्यामाद्यंतस्थित्यर्द्धे स्पष्टमासन्नेपर्वान्तपातकालापेक्ष
योनत्कालस्थाल्पत्वनतद्धनुपातस्योविन्यातः पूर्वस्थित्यर्द्धस्पष्टतत्काञ्चेत्याभ्यां प्रत्येकम
सकृत्स्पष्टेस्थित्यर्द्धमानैक्यखंडनुत्याद्यसेवद्येम वतत्ताभ्यांमध्यकालात्प्रागुक्तकालयोः
पातारंभसमाप्तिकालौसष्टौ ७३ तनुपातस्यक्रांतिसाम्यान्नमध्यकालएवपातत्वेन
स्थित्यंतर्गततत्पूर्वोत्तरकालयोः क्रांतिसाम्याभावादतस्तत्स्थित्यप्रसिद्धेन दुक्तमयुक्तमित्य
तोभास्करोक्तमनुवदति॰तावत्समत्वमेवक्रांत्योर्विवरंभवेद्यावत॰ मानैक्यार्द्धानधिकंसाम्या
द्विवेकेद्यगतक्रांत्योरिति॰यत्कालपर्यंतं॰क्रांत्योरंतरं॰मानैक्यखंडादनधिकं॰तत्कालपर्यंतं॰क्रां

न्योः समत्वमस्ति· एवकारान्तत्साम्याभावेपि साम्यमंगीकार्यमन्यथा सूर्यसिद्धांतोक्तपातस्थि

४५८ तिकालानुपपत्तिर्व्याघातान्नहि सूर्यचंद्रयोः क्रिपल्कासंतुल्यगमनेपेनत दुष्यपत्तिरित्याग्रहं

सत्यते· ननु तदंतरसंस्रोवे साम्यव्याघातात्कथं तत्वसंगीकार्यमन्यथा तद्धिकीतं रेपितना

पत्तेरित्यतस्त्वाह साम्यादिति· विंबैकदेशजक्रांत्योः सूर्यचंद्रयोर्मंडलांतर्गतप्रदेशविशेषा

भ्यामुत्पन्नक्रांत्योः साम्यात्· तथाच मुख्यक्रांत्योरतुल्यत्वेपि तन्मंडलांतर्गतप्रदेशविशेष

क्रांत्योः स्वमंडलसंबंधेनस्थी पत्वात्तत्समत्वेन क्रांतिसाम्यरूपपातस्य स्थितिर्नानुपपन्ना· एमः

तद्धिक्रांतेरेतु कयोरपि तन्मंडलांतर्गतप्रदेशयोः क्रांतिसाम्यमसिद्धमितिन द्रतिभावः· क्रा

त्रोपपत्तिः क्रांत्योरंतरस्यमानेमाद्वानधिकत्वेपातमध्यात्तिरिक्तकाले सूर्यचंद्रविंबैकदेशो

र्विषवद्धत्वातुल्यांतरेणावस्थानाभावेपि मंडलैकदेशयोस्तथात्वात्क्रांतिसाम्यात्क्षतिर

मध्याग्रहतोऽपिकेन्द्रद्युशोस्यैवांगीकारेणानाद्बलपापन्निः क्रांत्यंतरस्यमानैरभ्द्विाधिकत्वेस्फुटं
द्रष्टोर्मिडलैकदेशावच्छेदेनापिनतथात्वमितिपानामावस्त्यपाचमानैरसवेंशनधिकक्रां
त्यंतरत्वंपातन्नेनक्रांतिसाम्यमात्रमितिफलितं ७४ नन्वेवंपातासंभवलक्षणोपिकवि
मानसम्भाकापन्निरित्यतोभास्करकलिनविशेषकथनव्याजेनेष्टापत्तिरितिचतुर्भिरार्याभि
राहस्थापनसंधाविदेः क्रांतिसत्काखभास्करक्रांतेःतुनानपोक्तविशुंस्मोनेकाद्वेषशस्य
कंभवति ७५ तेपंतद्वैवमध्यंपानस्यापक्रमांतरंचाघः प्राग्वृत्यपूर्वदिनाघांतरेणतस्मा
त्परत्रपूर्वंच ७६ साध्यावन्यावाघापरयोः कलिकालमपोर्नैद्दमानैर्व्याघ्रघकलांतरगु
णिताः पूर्वैवारस्तुलघघं ७७ मेदाभाःस्फिन्यर्द्धमन्येकंस्तानुहष्टैवं मागवन्मध्यान्नाभ्या
मारंभान्नेक्रमेणास्तहति पातासंभवलक्षणोनयोः क्रांत्योरंतरंमानैरसवेंग्रघस्मिन्काले

४५९ 459

त्यंसात्तस्मिन्काले पातस्य मध्यं ज्ञेयं । एवकाराक्रांतिसाम्याभावे कालस्य पातमध्यत्वाभावदत्यस्य
व्यवच्छेदः तस्मिन्काले क्रांत्योरंतरमोघः न तु योगेन । तत्काले चंद्रस्य षष्ठमज्ये त्यादि पूर्वोक्तविधि
नावगतं पर्वदिनाद्यंतरेण । तस्मात् कल्पितपातमध्यकालात् अग्निमे काले पर्वकाले चंस
मुच्चयेः अन्यथा तु क्रांत्योः साम्याभावे कलात्मयोरगघापरयोरं कार्यं । पूर्वदिनादेरवगतस्य मध्यघः मानैक्य
खंडघयोर्योः कलात्मयोरंतरे गागुणितं ताः भेदेन । अग्राघात्यांतरेण भक्तः स्थित्यर्धं स्तः अग्राभ्यां एमः
मध्यकालाद्यघयोर्योगं प्राग्गुनरकालयोरन्ये प्रसाध्याघायकेलयोरंतरं तेन मानैक्यार्धघकल
योरंतरगुणितं तस्य स्थित्यर्धं भक्तं स्वस्थित्यर्धं स्यादिति रीत्या अस्मत्कृतस्पर्शे स्थित्यर्धे कलाः ताभ्यां
स्थित्यर्धाभ्यां सद्भाम्यां । एषा योग्यं मध्यकालात् प्रागवनः पूर्वापरस्थितिदलेन तत्फलं करोत्याः
पातस्यारंभसमाप्ती क्रमेण स्तः । अत्रारंभ स्थित्यर्धविगमास्थि स्थित्यर्धाभ्यां हीयुतमध्यकालो

क्रमेणापातस्यार्कसमाम्योः कालो भवतइत्यर्थः अत्रोपपत्तिः यदा स्थापनसंधिस्थश्चंद्रस्य
स्पष्टक्रांतिस्तात्कालिकस्पष्टक्रांतेहनानत्कालात्पूर्वं मपरत्रचंद्रक्रांतः स्वतरामल्पाक्रांति
साम्याभावस्तत्रार्कचंद्रक्रांत्यंतरं मानैकाखंडांतर्गतेयदि तर्हि विंबकेंद्रयोः प्रागुक्तपातस्वरूपा
भावयिमंडलांतर्गतप्रदेशाविशेषयोस्तत्वरूपसम्पातकामंडलयोस्थितत्वात्पातनिवारणा
स्याशंकत्वान्नातोस्पष्टकतत्कालात्पूर्वमपरत्रक्रांत्यंतरस्य ततोधिकत्वेनापमेवपातमे
ध्यकालः अथपर्वंवत्यानाद्यंतकालिकक्रांत्योरंतरं मानैक्यार्द्धमितमेवेतिमध्यकालिकक्रांत्य
तराद्याद्यंतकालिकक्रांत्यंतरं स्वांतरेणोपचितमिति क्रांत्यंतरस्याद्यंतयत्वादाद्यमानैक्यखंड
योरंतरमुपचितं भवत्यतएतदंतरायचघपघटिकाः स्थितार्द्धं तदानयनार्थं पूर्ववत्समाराश
साध्यमन्यथानुपातास्पष्टत्वेनेतिमध्यकालादिष्टघटीभिः पूर्वमपरत्रक्रांत्यंतरं साध्यंतद

४६०
460

पिमध्यकालिकादाघादधिकमन्यहर्पं·तेद्दनरतुल्यक्रान्त्यंतरेतोष्याघटिकाद्यसमाने सत्वं
ड्राघयोरंतरतुल्यक्रांत्यंतरेपचपेनकाद्दृतिश्छित्वद्वेघटिकाः मतिक्षलांक्रांतिवेलस्यात्स्फु
टाख्यतस्तत्कालाभ्यागपरत्रयथापोग्यमन्यः साध्यतनोयितदंतरेणछिन्नदद्वेघटि
काद्यसमानेका द्योद्यांतरेणकाद्दृतिपूर्वोपेक्षपोकिंचित्सूक्ष्मादन्यसकृघाववमानेका
र्द्धनुल्योन्यः सिद्धोदितिसर्वमवदातं ४८ अधिकारमुपसंहरति· इतिसिद्धांततत्वार्थेभु रामः
नीश्वरकृतेमवतः·सिद्धांतसार्वभौमेपंक्रांतिसाम्याधिकारःकेदृति·स्पष्टं ५५ अथपाहित
एतदंतेग्रंथमुपसंहरन्वक्ष्यन्निर्द्दिशात्मकंमंगलं निबध्नाति· अपंजगत्यांगृहनम्मरीसामे
गोन्नतिर्योमगपोगमेदानः·वलातिकोमरपातकत्वाश्रीसार्वभौमः·सुतरांविभातीति·ज
गत्यांपृथिव्यां·अपं·प्रसिद्धः·सिद्धांतग्रंथेषु·श्रीसार्वभौमः·अन्यग्रंथेष्वपिभ्योतिविचारपरा

पेक्षोदकरणाच्छि॥ शो भाति शाय॰ तपापन्नः सार्वभौमोभिधोगं य॰ निः पक्षपाते ननत्वानतु
विवेके सार्वभौमस्य शक्तत्वात्॰ शक्तिमत्त्वमेवाहुर्बलातिरेकादिति॰ पूर्वोक्तस्य पद्दलं॰ सामर्थ्ये
तस्याधिकात्॰ परडतेः षोपः पातः कांतिसाम्यरूपस्तस्य कर्त्तेति रूपकः॰ बलातिरेकविशे
षणेन पूर्वोक्तं विशदयति॰ ग्रहत्यादि॰ पूर्वोधिकारद्वयं मध्यस्य षण्मासकं ग्रहविषयत्वादेकं
ग्रहानयनाधिकारात्मकं॰ त्रिप्रश्नग्रहच्छायाधिकारपोनैतिकावं धवेध ग्राएग्रहपतिस्क
त्वाद्भूहपरीक्षाधिकारत्वं॰ शृंगोन्नतिरेकोधिकारः॰ ग्रहयोगाधिकारत्वमुदयास्तग्रहयुति
ग्रहणाधिकारत्वात्॰ एतेधिकाराः भेदापस्येता हथा द्वलाधिकादित्यर्थः॰ वनुभेदात्मकं व
लमितिनात्पर्यं॰ यद्यपि पाताधिकारे शृंगोन्नतिग्रहयोगाधिकारोक्तमनुपयुक्तं तथापि
संग्रहार्थमुक्तं पाताधिकारे पयुक्तस्य र्षचं द्वपोस्तत्रोपयोगाहाः॰ सुतरामन्यत्र गणितस्कंधे

४६१ 461

नियंतृत्वेन सर्वानात्मनि स्वं पश्यन् श्रयत्यात्मीति सर्वोन्नतत्वेन · शोभते श्लेषेणाहितीपार्थः · श्रीयु
क्तः सार्वभौमः सकलायाः पृथिव्याः पतिः · अपंप्रसिद्धः शाहजहानाम धः पृथिव्यामनंतं सर्वोन्न
र्वैरेणास्ति · हेतुगर्भं विशिनष्टि · बलेति · सैन्याधिकात् · परस्य शत्रोर्वैरस्याधिपस्य · पातःयप
भवस्य स्वकारणामृतः · सैन्याधिक्यं विशिनष्टि · महेति · महः महतां · इत स्त तोव स्थितानांक
ल्कानामेकीकरणमित्यर्थः · तस्य · सैन्यस्याश्वनगजाघम्नकस्यपतिस्ता · श्रंगं · पर्वतशिख
रतद्वदुन्नतिर्यस्य तत्तादृक्का ऽ केतुं पश्चिः तस्याः व्योम · अंबरं · वस्त्रं चीनांशुकं तत्रगतो पोगः एमः
ध्वजदृश्यर्थः एतेन देशपस्मिन् वताजिरेकेनस्मादित्यर्थः २ ननु पत्र प्रश्न पोरेतावदृत्यपद्यैतम
निरूपणाद्युपासमाप्ते कथमत्र मंगलाचरणनिबंधनं युक्तमित्यत आह इति पूर्वोद्धमिति · पं
त्रप्रश्ननिरूपकत्वं यस्येप्सिद्धांत सार्वभौमीयोत्तराद्धेत्वादत्रात्र्यासमाप्तावपि ग्रंथमध्य

462

त्वात्प्रबोधि समाप्तित्वाच्च मंगलाचरणं पुनः कृतमिति भावः श्रीः सिद्धान्तसार्वभौमस्य पूर्वा-
खंडं मुनीश्वरैः स्वबुद्ध्या विहितं समस्तं खे कृतसेत्रतुपपे १ रामकृष्णघनमः
ग्रंथसंख्या दससहस्र १०००० ॥

रामः

[illegible] ५२

४६२ पन्ना

२८२९

सार्वभौमटीकारत्नदी